بعد از حمد و ستائش خدائے برتر و درود و ثنا محمود و بر سید البشر خیر الانام علیہ التحیۃ والسلام بہ پیشگاہِ ارباب خبرت بعز عرض میرساند کہ فن تاریخ را در سائر ادوار متمدنہ از فنونِ مہمہ دانستہ اند چہ درآن از حوادث و وقائع ازمنۂ ماضیہ بحث میرود آئینہ ایست برائے تبیینِ صورِ قوانین حکومت و آئینہائے سیاسیات سابقہ و واسطہ ایست برائے درکِ اسباب و علل راجع بہ بلندی و پستی و ارتفاع و انحطاطِ اُمم سابقہ۔ مورخین قدیم اسلام نظر بہ اہمیت و افادۂ این فن شریف را بہ سعیِ ہر چہ تمامتر بپایۂ بلند رسانیدہ و ذخائرِ معلوماتِ صحیحہ برائے استفادۂ ملل آیندہ نہادہ اند۔ سیما در عصر حاضر این فن لطیف را اہمیتِ فوق العادہ دست دادہ و ہمانا علمائے این فن کہ حالیا در نشر و اشاعت کتب متعلقہ مساعی جمیلہ بکار مے برند ناشی از منبع بذل مجہود علمائے اسلام است کہ در ہر شعبۂ فن آفتاب را ید بیضا نمودہ و بر اقوام متمدنۂ عالم اتمام حجت نمودہ اند ؎

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائے تو بود
سالہا سجدۂ صاحب نظران خواہد بود

ازینجا است که اہلِ اروپا فی زمانناد رتقسیم شعبہ ہائے این فن مسلک عنا وینِ مختلفہ از قبیل عمومیّہ وخصوصیّہ وغیرہ ذلک اختیار نمودہ اند- کتاب الفاروق راکہ از مولفات علامہ شبلی نعمانی (پروفیسر دار العلوم علیگڈھ و صدر مجلس ندوۃ العلماء ہند) رحمۃ اللہ علیہ ست از قبیل شعبۂ خصوصیّہ قرار دادن اولےٰ ست - کتاب مذکور محتوی ست براحوال وسیر حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ خلیفۂ ثانی جناب رسالت مآب محمّد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امّا مولّف موصوف آنرا بزبانِ اردو بضبط تحریر آوردہ کہ فہم آن مخصوص ست باہل ہند و دیگران را ازان بہرہ نیست - لہذا توجہ جناب عصمت مآب علیا جناب (والدہ ماجدۂ سردار اسد اللہ خان خلف الصدق اعلیحضرت امیر حبیب اللہ خان شہید نور اللہ مرقدہٗ) خواہر پاکیزہ گوہر اعلیحضرت محمّد نادر شاہ غازی پادشاہِ افغانستان خلد اللہ ملکہٗ کہ بزبانِ اردو مہارتِ تامہ داشت داعیِ آن شد کہ این شاہدِ رعنائے ہندی را بہ پیرایۂ فارسی ہر ہفت کردہ نظر بہ افادۂ عمومیِ فارسی خوانان در بزمِ مشتاقانِ این فن جلوہ گر سازد تا ملّتِ اسلامیان دور و نزدیک بدانند کہ حضرت عمر رضی خلیفۃ المسلمین رضی اللہ عنہ من حیث الاجتماع والانفراد در حفظِ حقوق الناس چہ منہج اختیار نمودہ و در نظمِ جہانبانی کدام شیوہ بکار بردہ و چگونہ اساسِ عدل و نصفت در مراکز جہل و فساد نہادہ وخارِ عوائق از جادۂ رعیّت پروری بر داشتہ و در ظرف دہ و نیم سالِ خلافت خود رقاب دولِ اکاسرہ و قیاصرہ بکمندِ اطاعتِ ملّتِ اسلام در آوردہ - جناب ملکہ مرحومہ ترجمۂ کتاب را بزبانِ فارسی شروع کرد و قریب بہ اختتام رسیدہ بود کہ مزاجِ

مبارکش بحدے اعتلال و اختلال پذیرفت که این دار ناپایدار را پدرود نمود
و اوراقِ مسوّدهٔ ترجمه ناتمام و غیر مُرتّب ماند. جناب سردار محمّد یوسف خان مرحوم
قبله‌گاهِ جناب ملکه مغفوره بنده را که به خاندانِ شان خلوص و عقیدت داشتم
به تکمیل و ترتیب کتاب اشارت فرمود. حسب الایمای معزّی الیه مرحوم
بنده به تکمیل آن پرداختم و بحوله تعالی به اندک مدّتے کارِ ترجمه را به اختتام
رسانیدم و بهمان اسم **الفاروق** موسوم ساختم والحمد لله علی ذلک. ولے
نسخهٔ قلمی ماند و بطبع نرسید.

چون منشای مرحومه از ترجمهٔ کتاب محض اشاعت و افادهٔ عمومی بوده تا بطور
باقیات صالحات ازو یادگارے بماند اعلیحضرت **غازی محمّد نادر شاه**
ابد الله ملکه بطبع آن امر فرمود. از حضرت الٰهی خواستگارم که قارئین کرام از مطالعهٔ
این کتاب سرمایهٔ فیوض بدست آورده بحق ملکهٔ مرحومه دعای مغفرت نمایند
و این عاصی پر معاصی را هم از دعای عافیت دارین محروم نگذارند.

والاحضرت شاه محمود خان سپه‌سالار اعظم و وزیر حربیهٔ افغانستان برادر عزیز اعلیحضرت
غازی خلد الله ملکه را نهایت متشکرم که بتوسّط او مسوّدهٔ کتاب بحضور اعلیحضرت غازی دام ملکه
شرف تقدیم و به ایمای وے فرمانِ مبارک شاهانه بطبع کتاب عزّ صدور یافت.

ادیب فاضل حافظ عبد الله قاری معلّم فارسی و عربی مکتب حربیهٔ دار السلطنهٔ کابل که حسب الامر اعلیحضرت
غازی خلد الله ملکه در نظر ثانی و تصحیح کتاب بنده را ممنون ساخته از خلوص دل تشکر می‌نمایم.

خادم قدیم دولت اسلام
نجف علی عاصی جلال پوری کان الله له
۱۸ / ۱۳۱۱ ش — ۱۳۵۱ ق

فہرست مضامین الفاروق حصہ اوّل

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۱	دیباچہ	۱
۲	تمہید	۱
۳	عنصر تاریخ	۱
۴	خصوصیت عرب	۲
۵	ابتدائے تاریخ عرب	۲
۶	اول ترین تصنیف بر سیرت نبوی صلعم	۳
۷	مورخین قدیم	۵
۸	تصانیف قدما کہ حال موجود ست	۵
۹	دور متاخرین	۸
۱۰	متاخرین اوصاف متقدمین را ترک کردند	۸
۱۱	تعریف تاریخ	۱۰
۱۲	لوازمات تاریخ	۱۱
۱۳	نقص تواریخ قدیم و اسبابش	۱۱
۱۴	معیار صحت واقعات	۱۳
۱۵	روایت	۱۳
۱۶	درایت	۱۴
۱۷	کمبودی تواریخ قدیم درین کتاب چگونہ تلافی کردہ شد	۱۵
۱۸	اصول درائت درین کتاب ملحوظ شدہ	۱۷
۱۹	واقعاتیکہ از اصول درائت معلوم می شود	۱۸
۲۰	مراتب صحت واقعات از روئے اصول درائت	۱۹
۲۱	طرز تحریر تاریخ	۲۲
۲۲	فرق دربین تاریخ نویسی و انشا پردازی	۲۲

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۲۳	احتراز از بے اعتدالی اروپا	۲۳
۲۴	اموریکہ در ترتیب کتاب قابل لحاظ است	۲۴
۲۵	**نام و نسب فاروق اعظم رض و سن رشد و تربیت او**	۲۵
۲۶	جد امجد فاروق اعظم رض	۲۶
۲۷	کیفیت زید عمزاد فاروق اعظم رض	۲۷
۲۸	کیفیت خطاب پدر فاروق اعظم رض	۲۸
۲۹	ولادت فاروق اعظم رض	۳۰
۳۰	سن رشد	۳۰
۳۱	تعلیم الانساب	۳۱
۳۲	تعلیم فن کشتی	۳۲
۳۳	تعلیم فن شہسواری	۳۲
۳۴	تعلیم تحریر و کتابت	۳۳
۳۵	فکر معاش	؍؍
۳۶	سفر تجارت	۳۴
۳۵	**قبول اسلام و ہجرت**	۳۵
۳۶	ہجرت فاروق اعظم رض	۳۹
۳۷	رفقائے فاروق اعظم در ہجرت	۴۰
۳۸	قیامگاہ فاروق اعظم در ہجرت	؍؍
۳۹	رابطۂ اخوت دربین مہاجرین و انصار	۴۱
۴۰	برادر خواندہ ہائے فاروق اعظم رض	؍؍

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۴۱	طریق اذان بقرار رائے فاروق اعظمؓ معین شد	۴۳
〃	سنہ ۱ الی وفات حضرت رسالتمآب سنہ ۶۲۲ء غزوات و دیگر حالات	۴۳
۴۲	غزوۂ بدر	۴۵
۴۳	رائے فاروق اعظمؓ در باب اسارے	۴۹
۴۴	غزوۂ سویق	۵۰
۴۵	غزوۂ اُحد سنہ ۳ھ	۵۱
۴۶	ثابت قدمی و استقلال فاروق اعظمؓ در جنگ اُحد	۵۵
۴۷	عقد نبوی صلعم با حضرت حفصہؓ بنت فاروق اعظمؓ	۵۷
۴۸	واقعہ بنو نضیر سنہ ۴ھ	۵۸
۴۹	جنگ خندق یا احزاب سنہ ۵ھ ۶۲۷ء	۵۹
۵۰	واقعہ حدیبیہ سنہ ۶ھ ۶۲۸ء	۶۰
۵۱	طلاق ازواج کافرہ فاروق اعظمؓ	۶۴
۵۲	جنگ خیبر سنہ ۷ھ ۶۲۹ء	〃
۵۳	فتح مکہ سنہ ۸ھ	۶۶
〃	غزوۂ حنین	۶۹
۵۴	واقعہ قرطاس	۷۳
〃	سقیفۂ بنی ساعدہ و خلافت ابوبکرؓ و استخلاف فاروق اعظمؓ	۷۸
۵۵	تفصیل بحث از مغالطۂ سقیفۂ بنی ساعدہ	۷۹
〃	خلافت و فتوحات ملکی	۹۰
۵۶	اسباب حملہ بر عراق و شام	۹۲
〃	فتوحات عراق	۹۶
۵۷	لشکر کشی بر عراق	۹۹
۵۸	واقعۂ جسر و شکست اہل اسلام	
۵۹	واقعۂ بویب رمضان سنہ ۱۴ھ ۶۳۵ء	۱۰۷
〃	جلوس یزدگرد و تنبیہ از طرف دولت ایران	۱۱۳
۶۰	برآمدن فاروق اعظم از مدینہ بحیثیت سپہسالاری	۱۱۵
۶۱	سپہ سالاری سعد وقاص	۱۱۶
۶۲	ترتیب فوج و تعیین سر عسکران	۱۱۸
۶۳	ہدایات فاروق اعظمؓ	۱۲۰
۶۴	انتخاب نامورانِ عرب برائے تبلیغ دین	۱۲۱
۶۵	سوال و جواب سفرائے اسلام با یزدگرد	۱۲۲
۶۶	رفتن ربعی بحضور رستم بحیثیت سفیر	۱۲۷
۶۷	سفارت مغیرہ	۱۲۸
〃	جنگ قادسیہ و فتح اسلام محرم سنہ ۱۴ھ ۶۲۵ء	۱۳۰
۶۸	ترتیب فوج	۱۳۱
۶۹	آتش زبانی فصحائے عرب از برائے ترغیب فوج اسلام	۱۳۲
۷۰	یک واقعۂ پرجوش متعلق با ابومحجن ثقفی	۱۳۷
۷۱	نطق یک زن در برانگیختن فرزندانِ خود بہ غزاء	۱۳۹
۷۲	معرکۂ آخری	۱۴۰
۷۳	کشتہ شدن رستم	۱۴۵
۷۴	خطائے فردوسی طوسی	۱۴۶
۷۵	طعن مردم بر سعد وقاص	۱۴۷
۷۶	اضطراب فاروق اعظم در انتظار مژدہ	〃

نمبر	عنوان	صفحہ
۷۷	فتح بابل	۱۴۹
۷۸	فتح مدائن	۱۵۲
۷۹	عبور فوج اسلام از دریا بکمال شجاعت	۱۵۳
۸۰	باقی گذاشتن تصاویر در ایوان کسریٰ	۱۵۴
۸۱	عجائبات خزانہ نوشیروان	۱۵۵
۸۲	جلولا سنہ ۱۶ھ سنہ ۶۳۷ء	۱۵۷
	فتوحات شام	۱۶۱
۸۳	حالات ابتدائی متعلق بہ لشکرکشی اسلام	۱۶۲
	فتح دمشق	۱۶۳
۸۴	تصرف حضرت خالد بر بارہ شہر بکمال شجاعت و مردانگی	۱۶۴
	فحل ذیقعدہ سنہ ۱۴ھ سنہ ۶۳۵ء	۱۶۶
۸۵	سفارت معاذ ابن جبل	۱۶۷
	حمص سنہ ۱۴ھ سنہ ۶۲۵ء	۱۷۴
۸۶	فتح حماۃ وغیرہ	۱۷۶
۸۷	حسن تدبیر در فتح لاذقیہ	"
	یرموک ۵ رجب سنہ ۱۵ھ سنہ ۶۳۶ء	۱۷۸
۸۸	مراعاۃ روادارانہ با اہل ذمہ	۱۸۰
۸۹	واقعات عجیبہ در باب جزیہ	۱۸۱
۹۰	اسلام آوردن یک قاصد نصاریٰ	۱۸۶
۹۱	سفارت حضرت خالدؓ	۱۸۷
۹۲	نطق خالد	۱۸۸
۹۳	ایجاد جدید خالد در تعبیہ فوج در حین جنگ	۱۹۰
۹۴	نطقہا خطبائے جنگ برائے تشویق و ترغیب	"
۹۵	اشتراک نسوان در جنگ	۱۹۱

نمبر	عنوان	صفحہ
۹۶	حملہ از طرف فوج نصاریٰ	۱۹۲
۹۷	ثابت قدمی معاذ ابن جبل وغیرہ	"
۹۸	حملۂ خالدؓ و عکرمہ رضہ	۱۹۳
۹۹	دلاوری و ثابت قدمی سرلشکران اسلام	"
۱۰۰	یک واقعۂ عجیب	۱۹۷
۱۰۱	شکست فوج و عدۂ مقتولان نصاریٰ	۱۹۸
۱۰۲	فرار قیصر روم بطرف قسطنطنیہ	"
۱۰۳	فتح حلب	۱۹۹
۱۰۴	فتح انطاکیہ وغیرہ	۲۰۰
	بیت المقدس سنہ ۱۶ھ سنہ ۶۳۷ء	۲۰۱
۱۰۵	سفر خلیفہ بصوب بیت المقدس	۲۰۲
۱۰۶	سادگی و بے تکلفی خلیفہ در حین سفر	۲۰۳
۱۰۷	داخل شدن خلیفہ در بیت المقدس	۲۰۴
۱۰۸	اذان حضرت بلال	۲۰۶
۱۰۹	سلوک فاروق اعظمؓ با صخرہ	"
	سعی مکرر نصاریٰ در باب استرداد حمص سنہ ۱۷ھ سنہ ۶۳۸ء	۲۰۷
۱۱۰	یورش نصاریٰ از ہر طرف	"
۱۱۱	حرکت افواج اسلام از ہر طرف	۲۰۸
۱۱۲	شکست افواج نصاریٰ	۲۱۰
۱۱۳	**عزل حضرت خالدؓ**	"
۱۱۴	مغالطہ مورخین در عزل خالدؓ	۲۱۱
۱۱۵	اسباب عزل	"
۱۱۶	کیفیت پر اثر عزل	۲۱۲

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۱۱۷	اشتہار خلیفہ کہ عزل خالد از خیانت و بد دیانتی او نبود	۲۱۳
۰	وبائے عمواس سنہ ۱۸ھ سنہ ۶۳۹ء	۲۱۴
۱۱۸	حرکت فاروق اعظمؓ بطرف شام	〃
۱۱۹	اعتراض ابو عبیدہ بر خلیفہ بآزادی تمام	〃
۱۲۰	وفات معاذ ابن جبل	۲۱۶
۱۲۱	حسن تدبیر عمرو ابن عاص	〃
۱۲۲	نیابت حضرت علیؓ از حضرت فاروق اعظمؓ درحین تشریف فاروق اعظمؓ بصوب شام	۲۱۷
۱۲۳	سادہ وضعی درحین سفر	〃
۱۲۴	ادارہ ہائے مناسب	۲۱۸
۰	فتح قیساریہ سنہ ۱۹ھ سنہ ۶۴۰ء	۲۱۹
۰	جزیرہ سنہ ۱۶ھ سنہ ۶۳۷ء	۲۲۰
۱۲۵	فتح تکریت	۲۲۱
۱۲۶	فتح جزیرہ و دیگر مقامات قرب وجوار	۲۲۲
۰	خوزستان	〃
۱۲۷	فتح اہواز	۲۲۳
۱۲۸	رہا شدن کسانیکہ بطور غلام و کنیز گرفتار شدند	〃
۱۲۹	تہیۂ ہرمزان	۲۲۴
۱۳۰	امان طلبی ہرمزان	۲۲۶
۱۳۱	داخلۂ ہرمزان در مدینہ و تحیر اہل مدینہ بر شان وشوکت او	۲۲۷
۲۳۲	مشرف شدن ہرمزان بدین اسلام	۲۲۸
۰	عراق عجم سنہ ۲۱ھ سنہ ۶۴۱ء	۲۲۹

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۱۳۳	اجتماع مکرر افواج ایران و حملۂ یزدگرد بر اہل اسلام	۲۳۰
۱۳۴	عدۂ افواج ایران بیک و نیم لک میرسید	〃
۱۳۵	مشورۂ فاروق اعظمؓ با صحابہ و رہم مذکور	۲۳۱
۱۳۶	بقرار مشورۂ حضرت علیؓ ۳۰ ہزار فوج روان شد	۲۳۲
۱۳۷	سفارت مغیرہ	۲۳۳
۱۳۸	تہیۂ جنگ	۲۳۴
۱۳۹	ضبط و استقلال بسیار	۲۳۵
۱۴۰	شکست عجم	۲۳۶
۰	یورش ایران سنہ ۲۱ھ سنہ ۶۴۲ء	۲۳۷
۱۴۱	خلیفہ نمیخواست کہ بر ایران حملہ شود	۲۳۷
۱۴۲	سبب لشکر کشی	۲۳۸
۱۴۳	فتح اصفہان	۲۳۹
۱۴۴	فتح ہمدان وغیرہ	۲۴۰
۱۴۵	آذربیجان سنہ ۲۲ھ سنہ ۶۴۳ء	۲۴۱
۱۴۶	طبرستان سنہ ۲۲ھ سنہ ۶۴۳ء	۲۴۳
۱۴۷	آرمینیہ	۲۴۴
۰	فارس سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۴۵
۱۴۸	سبب اتفاقی در حملہ بر ایران	۲۴۶
۱۴۹	فتح اضلاع فارس	۲۴۷
۱۵۰	کرمان سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۴۹

نمبر	عنوان	صفحہ
۱۵۱	**سیستان** سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۵۰
۱۵۲	پابندیٔ معاہدہ	〃
٠	**مکران** سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۵۱
٠	**فتح خراسان وہزیمت یزدگرد** سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۵۲
۱۵۳	استمداد یزدگرد از خاقان چین	۲۵۳
۱۵۴	بہ امداد خاقانِ چین معرکہ آرائی یزدگرد با اہل اسلام	۲۵۴
۱۵۵	ہزیمت یزدگرد	۲۵۵
٠	**فتح مصر** سنہ ۲۰ھ سنہ ۶۴۱ء	۲۵۶
۱۵۶	محاصرۂ فسطاط	۲۵۷
۱۵۷	جانبازیٔ حضرت زبیر و فتح فسطاط	۲۵۸
۱۵۸	عمرو ابن عاص و نصاریٰ و دعوتِ ہر کدام	۲۵۹
٠	**فتح اسکندریہ** سنہ ۲۱ھ سنہ ۶۴۱ء	۲۶۰
۱۵۹	کمک قوم قبطی با اہل اسلام	۲۶۱
۱۶۰	داخل شدن اہل اسلام درونِ قلعہ	۲۶۳
۱۶۱	مقید شدن عمرو ابن عاص برآمدن از زندان بحسن تدبیر	۲۶۴
۱۶۲	حملہ کردن عبادہ ابن صامت بحیثیت سپہ سالاری	۲۶۵
۱۶۳	آمدن قاصد بحضور فاروق اعظم با مژدہ فتح	〃
۱۶۴	اختیار دادنِ فاروق اعظمؓ با اسیرانِ جنگ کہ ہر مذہب را کہ بخواہند اختیار کنند	۲۶۷
٠	**شہادت فاروق اعظمؓ ۲۶ ذی الحجہ** سنہ ۲۳ھ سنہ ۶۴۴ء	۲۶۸
	عہد حکومت و خلافت ۱۰ سال ۶ ماہ	〃
۱۶۵	استجازۂ فاروقِ اعظمؓ از حضرت عائشہ برائے دفن خود بہ پہلوئے حضرت رسالتمآب صلعم	۲۷۰
۱۶۶	تردد فاروق اعظمؓ در باب خلافت و سبب آن	۲۷۱
۱۶۷	مکالمۂ فاروق اعظمؓ و حضرت عباسؓ در باب خلافت	〃
۱۶۸	خیالِ فاروق اعظم در باب خلافت کہ حضرت علیؓ بر ہمہ فائق است۔	۲۷۲
۱۶۹	وصایائے فاروق اعظمؓ در وقت وفات	۲۷۴
۱۷۰	شفقت و ہمدردی با اشخاص اجنبی	〃
۱۷۱	انتظام قرض فاروق اعظمؓ	〃
	وفات حضرت عمرؓ	۲۷۶

فہرستِ مضامین الفاروق حصہ دوم

نمبر	عنوان	صفحہ
۱	**یک نظر اجمالی بر فتوحاتِ فاروقی۔**	۱
۱	وسعتِ فتوحاتِ فاروقی	۱
۲	اسباب فتح بقرار آرائے مورخین اروپا	۲
۳	نقص آرائے مورخینِ اروپا	۶
۴	اصلِ اسبابِ فتح	۱۰
۵	موازنۂ فتوحات اسلام با فتوحات اسکندر اعظم	۱۱
۶	اختصاصِ فاروق اعظمؓ در فتوحات اسلام	۱۱

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
٠	**نظام ادارہ حکومت**	۱۴
۷	سلطنت فاروق اعظم رض شخصی بود یا جمہوری	۱۵
۸	موازنہ فیما بین شخصی جمہوری	″
۹	حکومت جمہوری در عرب و فارس غیر بنود	۱۶
۱۰	مجلس شورائے (کونسل) در دور خلافت فاروق اعظم	۱۷
۱۱	ارکان مجلس شورائے و طریقہ انعقاد آن	۱۸
۱۲	جلسہ ہائے مجلس شورائے	۱۹
۱۳	اساس مجلس دیگر	۲۰
۱۴	مداخلت آرائے عوام رعایا در حکومت	۲۱
۱۵	مساوات خلیفہ با عوام رعایا در حقوق عامہ	۲۳
۱۶	فاروق اعظم رض برائے انتظامات ملکی شعبہ ہائے جداگانہ قائم فرمود۔	۲۵
٠	**تقسیم ملک، صوبجات و اضلاع و عہدہ داران ملک**	۲۷
۱۷	صوبجات متعینہ فاروق اعظم رض	۲۸
۱۸	صوبجات عہد نوشیروان	۲۹
۱۹	سرگردگان صوبجات	″
۲۰	جوہر شناسی فاروق اعظم در انتخاب عہدہ داران	۳۱
۲۱	مجلس شورائے در تقرر عہدہ داران	۳۵
۲۲	معاملہ تنخواہ	″
۲۳	وظائف عمال مندرجہ بفرامین فاروق اعظم رض	۳۶
۲۴	از عمال قبا بالحکومۃ بعدل و انصاف عہد گرفتہ میشد	۳۷
۲۵	فہرست مال و اسباب عمال	۳۸

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۲۶	خواستن عمال را در موقع حج	۳۹
۲۷	تنبیہ عمال	۴۰
۲۸	تحقیقات معاملات عمال	″
۲۹	تقرر جماعۂ مبصران از برائے تحقیقات عمال	۴۱
۳۰	باز خواست شدید از اعمال غیر مشروع عمال	۴۲
۳۱	افزون بودن تنخواہ از برائے عمال	۴۶
۳۲	فہرست عمال فاروق اعظم رض	۴۷
٠	**شعبہ محاصل (خراج)**	۴۸
۳۳	طریقہ خراج را در ملک عرب نخستین فاروق اعظم رض ایجاد کردہ بود	۴۹
۳۴	ممالک مفتوحہ را فاروق اعظم در قبضۂ باشندگان اصلی گذاشت	۵۰
۳۵	استدلال فاروق اعظم رض	۵۱
۳۶	جمع و بست عراق	″
۳۷	منصبداران شعبۂ بند و بست و مالیہ	۵۲
۳۸	کل رقبۂ عراق	″
۳۹	مقدار یعنی شرح مالیہ	۵۲
۴۰	خراج عراق	۵۴
۴۱	زمینداران و تعلقہ داران	″
۴۲	ترقی پیداوار ملک	″
۴۳	ہر سال از رعایا در باب مالیہ اظہار میگرفت	″
۴۴	خراجیکہ در عہد فاروق اعظم وصول شد در عصر بعد گاہے نشد	۵۵

نمبر	عنوان	صفحہ
۴۵	وفاتر خراج بزبانِ فارسی و رومی بود	۵۶
۴۶	قواعد مالگذاری مصر در عہدِ فرعون	〃
۴۷	اضافۂ اہلِ روم در قواعد مالگذاری	۵۷
۴۸	اِصلاح فاروق اعظمؓ در طریقہ ہائے قدیمہ مالیہ	〃
۴۹	طریقۂ قدیمۂ خراج در ملک شام و مصر	۵۸
۵۰	کل خراج مصر	۵۹
۵۱	خراج مصر در عہد بنوامیہ	۶۰
۵۲	مالیۂ شام	۶۱
۵۳	اصلاحات حضرت عمرؓ در قانون مالگذاری	۶۲
۵۴	در جمع و بست مالگذاری حضرت عمرؓ با رعایائے ذمی مشورہ میفرمود	۶۵
۵۵	ترقیٔ زراعت	۶۶
۵۶	محکمۂ آب پاشی	۶۷
۵۷	اراضیٔ خراجی و عشری	〃
۰	واردات دیگر	۶۹
۵۸	زکوٰۃ اسپانِ تجارتی	〃
۵۹	عشور	۷۰
۶۰	صیغۂ عدالت	۷۱
۰	محکمۂ قضاء	〃
۶۱	موازنۂ قواعد سلطنتِ رومائے کبیر با قواعدِ مرتبۂ فاروق اعظم رضؓ	۷۳
۶۲	تحریر فاروق اعظمؓ درباب قواعدِ عدالت	۷۴
۶۳	انتخاب قضاۃ	۷۷
۶۴	حکام عدالت کہ در عصر فاروق اعظمؓ مامور بودند	۷۸
۶۵	تقرر قضاۃ بر منصب قضا بعد از امتحان	۷۹
۶۶	وسائلِ انسداد رشوت ستانیِ حکام و قضاۃ	۸۰
۶۷	انصاف و مساواتِ مراتب مدعی و مدعا علیہ در دارِ عدالت	۸۱
۶۸	تعداد قضاۃ بلحاظ نفوس رعیت کافی و وافی بود	〃
۶۹	شہادتِ ماہرین فن	۸۲
۷۰	دارِ عدالت	۸۳
۰	افتاء	۸۴
۷۱	ضرورتِ محکمۂ افتاء	〃
۷۲	مفتیانِ عصر فاروق اعظم رضؓ	۸۵
۷۳	ہر شخص مجاز بفتوائے نبود	〃
۰	صیغۂ محاکمۂ جرائم و صیغۂ امنیہ	۸۷
۷۴	ایجاد بندی خانہ	۸۸
۷۵	سزائے جلا یعنی فرار و عبور دریائے شور	۸۹
۰	بیت المال یا خزانہ	۸۹
۷۶	بیت المال قبل از عہد فاروق اعظمؓ نبود	〃
۷۷	بیت المال در کدام سنہ اساس یافت	۹۰
۷۸	سرکردگانِ خزانہ و مہتممانِ بیت المال	۹۱

نمبر	عنوان	صفحہ
۷۹	عمارتہائے بیت المال	۹۲
۸۰	در بیت المال دارالسلطنت چہ قدر مبلغ جمع مے بود ؟	۹۳
•	**نظارت نافعہ یعنی شعبۂ تعمیرات**	״
۸۱	حفر انہار در عہد فاروق اعظم رض	۹۴
۸۲	نہر معقل	۹۵
۸۳	نہر سعد	״
۸۴	نہر امیر المومنین	״
۸۵	ارادۂ احداث نہر سویز	۹۶
۸۶	عمارتہائے ادارہ ہائے مختلفہ در عہد	
۸۷	فاروق اعظم رض	۹۷
۸۸	دارالامارۃ (سلام خانہ)	۹۸
۸۹	دفتر (دیوان)	״
۹۰	خزانہ (بیت المال)	״
۹۱	محبس (بندیخانہ) زندان۔	״
۹۲	مہمانخانہ ہا	״
۹۳	شوارع و طرق	۱۰۰
۹۴	منازل و مہمانسرائے ہا بین مکہ معظمہ و مدینہ منورہ	״
	تعمیر بلاد	۱۰۱
۹۵	بصرہ (بس رہ)	״
۹۶	کوفہ	۱۰۳

نمبر	عنوان	صفحہ
۹۷	فسطاط	۱۰۷
۹۸	وسعت و آبادی نفوس فسطاط	۱۰۹
۹۹	موصل	۱۱۰
۱۰۰	جیزہ	״
•	**شعبۂ فوج (نظام)**	۱۱۲
۱۰۱	ادارۂ نظامی سلطنت ہائے قدیمہ غیر مکمل بودہ	״
۱۰۲	نظام فوجی در سلطنت رومائے کبیر	״
۱۰۳	نظام فوجی در فرانس	۱۱۳
۱۰۴	نظام فوجی در عہد فاروق اعظم رض	۱۱۴
۱۰۵	افراد کل ملک را سپاہی ساختن	۱۱۵
۱۰۶	مرتب شدن کتاب نظام	۱۱۶
۱۰۷	تقسیم مراتب و مشاہرۂ فوج	۱۱۷
۱۰۸	عمارات فوجی	۱۱۹
۱۰۹	مراکز (قشونہائے کلان) فوج	۱۲۰
۱۱۰	پرداخت سپاہان نظام	۱۲۱
۱۱۱	ذخیرہ خانۂ غلہ و رسد	۱۲۲
۱۱۲	قشونہائے فوجی	״
۱۱۳	قشونہائے فوجی بر کدام اصول مقرر بود	۱۲۶
۱۱۴	وسعت دفتر نظام	״
۱۱۵	ہر سال فوج جدید بقدر سی ہزار تہیہ میشد	۱۲۷
۱۱۶	انتظام فوجی کہ فاروق اعظم رض سررشتہ فرمود تا کدام زمانہ ماند و چون منتغیر شد چہ نتایج پیدا شد	״

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۱۱۷	عجم و روم و ہند و یہود در فوج داخل بودند	۱۲۸
۱۱۸	ترقی تنخواہ و نظام	۱۳۱
۱۱۹	ادارۂ رسد	〃
۱۲۰	محکمۂ مستقل از برائے انتظام رسد (کمسریٹ)	۱۳۲
۱۲۱	خوراک و لباس و سفر خرچ افواج	۱۳۳
۱۲۲	طریق تقسیم تنخواہ	〃
۱۲۳	ترقی تنخواہ نظر بہ خدمات متنوعہ	۱۳۴
۱۲۴	تقسیم فوج بلحاظ اختلاف موسم	۱۳۵
۱۲۵	قیام افواج در موسم بہار	〃
۱۲۶	لحاظ آب و ہوا در موسم بہار	۱۳۶
۱۲۷	یوم مقام در حین حرکت افواج	〃
۱۲۸	قواعد متعلقہ رخصت افواج	۱۳۷
۱۲۹	لباس فوج	〃
۱۳۰	تقرر خزانہ دار و محاسب و ترجمان در فوج	۱۳۸
۱۳۱	ترقی در فنون حرب	〃
۱۳۲	قسم ہائے فوج	۱۳۹
۱۳۳	ہر سپاہی مامور بود کہ اشیائے ضروری لازمہ ہمراہ خود	۱۴۰
۱۳۴	آلات قلعہ شکن	〃
۱۳۵	استحکام (سفرمینا)	۱۴۱
۱۳۶	خبر رسانی و رپورٹ و جاسوسی	۱۴۲
۱۳۷	ادارہ در خصوص رپورٹ نویسان و واقعہ نگاران	۱۴۳
	صیغۂ تعلیم (معارف)	۱۴۴
۱۳۸	صیغۂ مذہبی	〃
۱۳۹	طریق اشاعت اسلام	۱۴۵
۱۴۰	اسباب اشاعت اسلام	۱۴۶
۱۴۱	کسانیکہ در عہد فاروق اعظم رض مشرف باسلام شدند	۱۵۰
۱۴۲	مساعی فاروق اعظم در جمع و ترتیب قرآن کریم	۱۵۴
۱۴۳	تدابیر متعلقہ بحفظ قرآن و صحت اعراب الفاظ	۱۵۶
۱۴۴	ادارۂ تعلیم قرآن	۱۵۷
۱۴۵	مکاتب و مدارس قرآن	〃
۱۴۶	تعلیم جبری بادیہ نشینان (قوم بدوی) عرب	〃
۱۴۷	تعلیم کتابت	〃
۱۴۸	فرستادن قرار صحابہ بممالک دراز برائے تعلیم قرآن	۱۵۸
۱۴۹	طریق تعلیم قرآن	۱۵۹
۱۵۰	عدۂ طلبۂ علم در مسجد دمشق	〃
۱۵۱	وسائل دیگر از برائے اشاعت قرآن	۱۶۰
۱۵۲	عدۂ حفاظ	〃
۱۵۳	تدابیر صحت اعراب	〃
۱۵۴	تعلیم ادب	۱۶۱
۱۵۵	تعلیم علم حدیث	〃
۱۵۶	فقہ	۱۶۲
۱۵۷	تدابیر مختلفہ در اشاعت مسائل فقہ	〃
۱۵۸	تدبیر اول	〃
۱۵۹	تدبیر دوم	۱۶۳
۱۶۰	تدبیر سوم	۱۶۵
۱۶۱	تدبیر چہارم	۱۶۶

نمبر	عنوان	صفحہ
۱۶۲	ادارۂ تعلیم فقہ	۱۶۷
۱۶۳	تنخواہِ فقہاء	۱۶۸
۱۶۴	رفعتِ شانِ معلّمین فقہ	〃
۱۶۵	شخص مجاز از تعلیم فقہ نبود	۱۶۹
۱۶۶	تقرر امام و موذن	۱۷۰
۱۶۷	قافلہ سالاری حاج	۱۷۱
۱۶۸	تعمیر مساجد	〃
۱۶۹	توسیع حرم محترم	۱۷۲
۱۷۰	توسیع و ترمیم مسجد نبوی صلعم	۱۷۳
۱۷۱	سررشتۂ تنویر و فرش در مسجد نبوی صلعم	۱۷۴
.	**انتظاماتِ متفرقہ**	۱۷۵
۱۷۲	تقرر سنہ ہجری	۱۷۶
۱۷۳	کتب اقسام مختلفہ متعلق بہ دفاتر	۱۷۷
۱۷۴	دفتر خراج	۱۷۸
۱۷۵	کاغذات حساب یعنی اوراق بیت المال	〃
۱۷۶	کاغذات یعنی اوراق مصارف جنگ	〃
۱۷۷	اوراق نفوس شماری	۱۷۹
۱۷۸	طریقہ تحریر کاغذات یعنی اوراق حساب	〃
۱۷۹	سکّہ فاروقی	〃
.	**حقوق رعایائے ذمّی**	۱۸۱
۱۸۰	مراعات فاروق اعظمؓ با نصاریٰ و مجوس	〃
۱۸۱	معاہدۂ بیت المقدس	۱۸۳

نمبر	عنوان	صفحہ
۱۸۲	مساوات مال و جان اہل ذمہ با مال و جانِ اہل اسلام	۱۸۴
۱۸۳	توجہ بحال اہل ذمہ بوقت جمع و بست مالیہ	۱۸۶
۱۸۴	مشورہ با اہل ذمّہ در معاملاتِ ملکی	۱۸۷
۱۸۵	تاکید فاروق اعظمؓ در بابِ مراعات و مدارات با اہلِ ذمّہ و ایفائے شرائط	۱۸۸
۱۸۶	آزادی در امورِ مذہبی	۱۹۰
۱۸۷	ہمسری اہل اسلام و اہل ذمہ	۱۹۲
۱۸۸	پاس ناموس اہل ذمہ	۱۹۴
۱۸۹	رفتار فاروق اعظمؓ با اہل ذمّہ بحالِ سازش	۱۹۵
۱۹۰	اثر مداراتِ فاروقی بر اہلِ ذمہ	۱۹۶
۱۹۱	غلط فہمی اقوام غیر در باب حقوق اہل ذمّہ و نظر بر اعتراض از طرف مخالف و جواب اعتراض شان۔	۱۹۷
۱۹۲	کیفیت لباس مخصوص اہل ذمّہ و کیفیت زنار	۱۹۸
۱۹۳	بحث صلیب و ناقوس	۲۰۰
۱۹۴	بحث اصطباغ نصاریٰ	۲۰۱
۱۹۵	معاملہ جلاوطنی نصاریٰ	۲۰۳
۱۹۶	بحث در مسئلہ جزیہ	۲۰۶
.	**مساعی فاروق اعظمؓ در باب نسخ رواج غلامی**	۲۰۹
۱۹۷	عرب غلام شدہ نمی توانند	۲۱۰
۱۹۸	در ممالک مفتوحہ رواج غلامی را کم کردن	۲۱۱

نمبر	عنوان	صفحہ
۱۹۹	قصۂ حضرت شہربانو	۲۱۳
۲۰۰	سلوک با اسیران خاندانِ شاہی	۲۱۵
۲۰۱	مراعات غلامان	۲۱۶
۲۰۲	قدغن فاروق اعظمؓ کہ اولاد را از والدین جدا نکنند	۲۱۷
۲۰۳	اہل کمال در جمیع غلامان	۲۱۸
	سیاست و تدبیر و عدل و انصاف	۲۲۰
۲۰۴	فرق در طریق سیاست فاروق اعظم و سلاطین عام	″
۲۰۵	مشکلاتِ فاروق اعظمؓ	۲۲۱
۲۰۶	خصوصیات حکومت و خلافت فاروق اعظمؓ	۲۲۴
۲۰۷	اصولِ مساوات	۲۲۸
۲۰۸	لقب امیر المومنین از چہ سبب اختیار فرمود	۲۳۰
۲۰۹	سیاست	۲۳۲
۲۱۰	انتخاب عہدہ دارانِ سلطنت	۲۳۵
۲۱۱	عدل و انصاف	۲۳۸
۲۱۲	وقوف بر حالات و انتظامات سلطنتہائے قدیم	″
۲۱۳	تقرر پرچہ نویسان و واقعہ نگاران از برائے وقوف بر معاملات ملکی	۲۴۰
۲۱۴	خیال بیت المال	۲۴۲
۲۱۵	جمیع کارہا انجام مے پذیرفت بروقت	۲۴۷
۲۱۶	امور متعلقہ برفاہِ عام	۲۴۹
۲۱۷	وظائفِ غربا و مساکین	۲۵۰

نمبر	عنوان	صفحہ
۲۱۸	مہمانخانہ ہا	۲۵۰
۲۱۹	بچہ ہائے لاوارث	″
۲۲۰	خبرگیری و غور و پرداخت یتیمان	″
۲۲۱	انتظام از قحط	۲۵۱
۲۲۲	نکتہ سنجی فاروق اعظمؓ درباب رفاہ عامہ ناس	۲۵۲
۲۲۳	توجہ فاروق اعظمؓ بجزئیات امور	۲۵۴
۲۲۴	وسائل وقوف بر احوال رعایا	۲۵۶
۲۲۵	سفر شام و خبرگیری از حالات رعایا	۲۵۷
۲۲۶	حکایات دلچسپ درباب خبرگیری رعایا	۲۵۸ تا ۲۶۲
	امامت و اجتہاد	۲۶۳
۲۲۷	نکتہ سنجی فاروق اعظمؓ در مسائل اعتقادی	۲۶۴
۲۲۸	مسئلہ قضا و قدر	۲۶۵
۲۲۹	تعظیم شعائر اللہ	۲۶۶
۲۳۰	افعال و اقوال نبیؐ تا بکدام درجہ بمنصب نبوت تعلق دارد	۲۶۷
۲۳۱	مبنی بودن احکام شریعت بر اصولِ عقلی	۲۶۸
۲۳۲	بانی علم اسرار الدین عمر فاروقؓ است	″
۲۳۳	حمایۂ از اخلاقِ اسلامی و ترقی دادن آنہا	۲۷۰
۲۳۴	استیصال فخر و غرور	۲۷۱
۲۳۵	ممانعتِ ہجو	۲۷۳
۲۳۶	فن شعر و مخالفت از ہوا پرستی و عشقبازی	″
۲۳۷	اصلاحِ فنِ شاعری	″
۲۳۸	ممانعت شرابخواری	۲۷۴

نمبر	عنوان	صفحه	نمبر	عنوان	صفحه
۲۳۹	قائم داشتن آزادی و حق گوئی	۲۷۴	۲۶۰	قابل احتجاج بودن خبر آحاد	۳۰۷
۲۴۰	حیثیت اجتهاد و مرتبهٔ محدث و فقیه	۲۷۷	۲۶۱	قیاس	۳۰۹
۲۴۱	اجتهادات فاروق اعظم رض	〃	۲۶۲	اصول استنباط احکام	۳۱۳
۲۴۲	تفحص احادیث نبوی صلعم	〃	۲۶۳	اجتهادات فاروق اعظم رض در مسائل مهمه	۳۱۴
۲۴۳	اشاعت احادیث نبوی صلعم	۲۷۸	۲۶۴	تعداد مسائل فقهیهٔ فاروق اعظم رض	۳۱۵
۲۴۴	یک نکتهٔ دقیق	۲۷۹	۲۶۵	مسئلهٔ خمس	۳۱۶
۲۴۵	فرق مراتب در احادیث	۲۸۱	۲۶۶	مسئلهٔ فے	۳۲۳
۲۴۶	غور در روایات احادیث	۲۸۲	۲۶۷	باغ فدک	۳۲۷
۲۴۷	منع فرمودن عوام را از کثرت روایت حدیث	۲۸۵	۲۶۸	حالات ذاتی و اخلاق و عادات فاروق اعظم رض	۳۳۵
۲۴۸	فاروق اعظم رض از چه سبب حدیث را کم روایت می کرد	۲۸۶	۲۶۹	موصوف بودن فاروق اعظم رض به جمیع اوصاف حسنه که در عرب لازم شرافت بوده	۳۳۶
۲۴۹	صحابه کم روایت میکردند	۲۹۰	۲۷۰	قوت تقریر فاروق اعظم رض	〃
۲۵۰	اصول فاروق اعظم رض در باب سند در روایت حدیث	〃	۲۷۱	خطبات	〃
			۲۷۲	فاروق اعظم رض خطبهٔ نکاح را بوجه احسن ادا نمیتوانست کرد	۳۳۹
۲۵۱	علم فقه	۲۹۱	۲۷۳	خطبهٔ سیاسی	۳۴۰
۲۵۲	مرجع جمیع سلسله هائے فقه فاروق اعظم است	۲۹۲	۲۷۴	اوصافیکه برای خطیب ضروری است	〃
۲۵۳	از جملهٔ صحابه ۶ نفر ائمه فقه بودند	۲۹۶	۲۷۵	الفاظ بعض خطبه ها	۳۴۱
۲۵۴	تحریر نمودن مسائل دقیق و اهم	۲۹۷	۲۷۶	قوت تحریر	۳۴۲
۲۵۵	در باب مسائل دقیق وقت بوقت غور و فکر می کرد	۲۹۸	۲۷۷	شعر و شاعری	۳۴۳
			۲۷۸	فاروق اعظم رض زهیر را اشعر الشعراء میگفت	۳۴۴
۲۵۶	استفتائے مردم از فاروق اعظم رض	۳۰۰	۲۷۹	رائے فاروق اعظم رض در باب زهیر	۳۴۵
۲۵۷	تصفیهٔ مسائل بمشورهٔ صحابه	〃	۲۸۰	تعریف نابغه	۳۴۶
۲۵۸	مسائل اجماعیه	۳۰۱	۲۸۱	نظریه فاروق اعظم رض درباره امرء القیس	۳۴۷
۲۵۹	اصول فقه	〃	۲۸۲	ذوق سخن	〃

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۲۸۳	حفظ اشعار	۳۴۷
۲۸۴	داخل نمودن اشعار در نصاب تعلیم	۳۴۹
۲۸۵	اصلاح شاعری	″
۲۸۶	لطیفہ	۳۵۰
۲۸۷	تعلیم الانساب	۳۵۱
۲۸۸	اطلاع فاروق اعظمؓ بزبان عبرانی	″
۲۸۹	دانش و جدت طبع فاروق اعظم رضؓ	۳۵۳
۲۹۰	مقولات حکیمانہ	۳۵۴
۲۹۱	صواب رائے فاروق اعظم رضؓ	۳۵۵
۲۹۲	احکام اسلام کہ مطابق رائے فاروق اعظمؓ مقرر شد	″
۲۹۳	در بعض مسائل کہ صحابہ از فاروق اعظمؓ اختلاف رائے ظاہر کردند و رائے فاروق اعظم بر صواب آمد	۳۵۷
۲۹۴	رائے فاروق اعظمؓ درباب قابلیت خلافت	″
۲۹۵	نکتہ سنجی و غور رسی	″
۲۹۶	زندگی مذہبی	۳۵۸
۲۹۷	بے تعصبی	″
۲۹۸	نماز	۳۵۹
۲۹۹	روزہ	۳۶۰
۳۰۰	حج	″
۳۰۱	خوش شدن بکفر نصاریٰ از زنان برائے ترتیب علم فرائض	۳۶۳
۳۰۲	صحبت ہائے علمی	۳۶۴
۳۰۳	ارباب صحبت	۳۶۶
۳۰۴	قدر دانی اہل کمال	۳۶۸
۳۰۵	لطیفہ	۳۶۹

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۳۰۶	پاس خاطر متعلقین جناب رسول اللہ صلعم	۳۷۲
۳۰۷	اخلاق و عادات و تواضع و سادہ وضعی	۳۷۴
۳۰۸	زندہ دلی	۳۷۶
۳۰۹	تشدد مزاج	۳۷۸
۳۱۰	محبت ہمراہ آل و اولاد	۳۷۹
۳۱۱	مسکن	۳۸۱
۳۱۲	وسائل معاش	۳۸۲
۳۱۳	تجارت و جاگیر	″
۳۱۴	مشاہرہ	۳۸۳
۳۱۵	زراعت و غذا	″
۳۱۶	لباس	۳۸۴
۳۱۷	سادگی و بے تکلفی	″
۳۱۸	حلیہ و اولیات	۳۸۵
·	**ازواج و اولاد**	۳۸۸
۳۱۹	نکاح با حضرت ام کلثوم بنت حضرت فاطمۃ الزہرا	۳۹۰
۳۲۰	اولاد ذکور	۳۹۲
۳۲۱	عبداللہ ابن عمر رضؓ	″
۳۲۲	سالم ابن عبداللہ	۳۹۳
۳۲۳	عبیداللہ	″
۳۲۴	عاصم	۳۹۴
·	**خاتمہ کتاب**	۳۹۵
۳۲۵	ترجیح فاروق اعظم رضؓ بر کل فرمانروایان و اہل کمال کہ در عالم گذشتہ اند	۳۹۹
	تمام شد	

حصۂ اوّل

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اے ہمہ در پردہ نہان رازِ تو ٭ بے خبر انجام ز آغازِ تو۔

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ عَلٰی رَسُوْلِہٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ

اکثر علوم و فنونے کہ در عصر تمدّن بظہور میرسد ازین قبیل است کہ آثار آن در زمانۂ ماقبل ہم بنظر آمدہ وہیولائے آن موجود بودہ۔ ولے در زمان ترقّی تمدّن یک قالب موزونے اختیار کردہ و بنام و لقب خاص مشہور گشتہ مثلاً اقسام استدلال و اثبات مدّعا مدام موجود بودہ و جمیع مردم از خاص و عام آن را باستعمال آوردہ لاکن ارسطاطالیس کہ از مشاہیر حکمائے یونان بودہ آن جزئیات را بوضع خاص ترتیب دادہ و بہ فنِّ منطق موسوم کردہ۔ فنِّ تاریخ و تذکرہ ہم ازین قبیل است ودر رُبع مسکون بہر جائے کہ گروہ بنی نوع انسان موجود بودہ تاریخ و تذکرہ ہم مدام ہمراہ شان بود۔ زیرا کہ بہنگامِ فخر و مباہات کہ خاصۂ بنی آدم است مردم کارنامہ ہائے اسلافِ خود را بیان می نمودند۔ و از بہرِ تفریحِ طبع و گرمیِ صحبت در اکثر مجالس خود از معارک و مقدّمات پیشینیان ذکر میکردند۔ و از برائے تقلیدِ آبا و اجداد عادت و رسوم قدیمہ را قائم مے داشتند۔

عنصرِ تاریخ

ہمین سرمایہ ہست کہ آنرا ماخذِ تاریخ وتذکرہ بعنوان گفت - بنا برین جمیع اقوامِ عالم از عرب وعجم وترک وتاتار وہند وافغان ومصر ویونان وغیرہ در قابلیتِ فنِّ تاریخ یکسان دعوائے ہمسری ہتوانند کرد -

لیکن درین فن عمومِ عرب بہ بعض اوصافِ خاص موصوف بودند کہ نظیرِ آن در اقوامِ دیگر نہ بودہ مثلاً ذکرِ انساب در آنہا بحدّے عام شدہ بود کہ اطفالِ کوچک ہم انسابِ خود را تا بہ دہ دوازدہ پُشت بنوکِ زبان ہمیداشتند بلکہ حفظِ انساب بہ نوعِ انسان محدود نہ بودہ - نسب نامہ ہائے اسپان وشتران را ہم حفظ میداشتند وایام العرب عبارت ہست از روایاتِ مرویّہ در میلہ ہائے بازارِ عکاظ - چہ ہر سال مشاہیرِ ہر قوم وقبیلہ در آنجا جمع مے آمدند سلسلہ بہ اقوام وقبائلِ مختلفہ مے رسید وفنِّ شاعری در اہلِ عرب بحدّے عروجِ کمال داشت کہ نظر بہ زبانِ دانیِ خویش سوائے عرب ہمہ را بہ عجم تعبیر مے کردند وبادیہ نشینانِ عرب کہ شتربانی معراجِ تمدّنِ شان بود وبا نوشت وخواند ہیچ سروکارے نداشتند - واقعات وحسیّاتِ خود را بہ آن خوبی اظہار مے کردند کہ گویا کلامِ آنہا دلارامے بودہ مستغنی از حلیۂ تکلف وتصنّع -

ابتدائے تاریخ در عرب

ازین جہت وقتیکہ تمدّن در عرب آغاز کرد از ہمہ پیشتر تصنیفاتِ تاریخی بوجود آمد بلکہ قبل از اسلام حسب الامر سلاطین حیرۃ بعض واقعاتِ تاریخی در حیزِّ تحریر آمدہ وتا مدّتِ مدیدے محفوظ بودہ چنانچہ ابن ہشام در کتاب التیجان بعبارتِ صریح مے آورد کہ من از تالیفاتِ

عہد سلاطین حیرہ متمتع شدہ ام - در بدوِ اسلام از روایاتِ زبانی یک ذخیرۂ وافی فراہم شدہ بود - ولے چون مدتِ مدیدے سلسلۂ تصنیف و تالیف عموماً قایم نبود کتابے در بابِ روایاتِ مذکورہ بحیطۂ تحریر نیامد وچون سلسلۂ تالیفات آغاز شد نخستین کتابے کہ تصنیف شد در فنِ تاریخ بود -

حضرت معاویہ رضؓ المتوفی سنہ ٦٠ھ عبید ابن شریہ را کہ زمانۂ جاہلیت را دیدہ و اکثرے از کوائفِ معارکِ عرب و عجم را یاد داشت از صنعا خواست وچند نفر محرر با او متعین نمود تا بیاناتِ او را مے نوشتند - علامہ ابن الندیم در کتاب الفہرست ذکرے از تالیفاتش آوردہ مے گوید یکے از تصنیفاتِ او کتاب الملوک و اخبار الماضیین ست و غالباً ہمان کتاب ست کہ حسب الامر امیر معاویہ رضؓ مسودہ اش تیار گشتہ - بعد از عبید بایست از عوانہ ابن الحکم ذکرے بمیان آوردہ شود - چہ در فنِ انساب و اخبار مہارتِ تامے داشتہ و در سنہ ١٤٧ھ جان بحق تسلیم نمودہ - مورخ مذکور علاوہ از تاریخ عام کتابے متضمن بہ حالاتِ بنو امیہ و امیر معاویہ رضؓ نوشتہ و در سنہ ١١٧ھ حسب الامر ہشام ابن عبد الملک تاریخِ عجم را کہ در زبانِ پہلوی کتابے بودہ جامع - بہ زبانِ عربی ترجمہ کردہ و این نخستین کتابے ست کہ از زبانِ اجنبی بہ عربی ترجمہ گشتہ

اولین تصنیف در باب سیرۃ النبی

در سنہ ١٤٣ھ کہ تفسیر و حدیث و فقہ آغاز تدوین نہادہ علاوہ بر علوم دیگر کتبِ تاریخ و رجال ہم بحیطۂ تحریر در آمد محمد ابن اسحاق المتوفی سنہ ١٥١ھ

کتابے موسوم بہ سیرت نبوی بپاس خاطر خلیفہ منصور عباسی تالیف
نمود و کتاب مذکور تا حال موجود ست۔ بعضے از مورخین اسلام
بر آن رفتہ اند کہ نخستین کتابے در تاریخ اسلام ہمین کتاب ست۔
ولے حقیقتًا موسٰے[1] ابن عقبہ المتوفی سنہ ۱۴۱ھ پیش از آن مغازی جناب
رسالت مآب صلعم راقلمبند نمودہ۔ و مورخ موصوف بغائت ثقہ و محتاط
بودہ و زمانۂ صحابہ رض راہم دیدہ و ازین جہت کتابِ مذکور را در دائرۂ
محدثین ہم بنظرِ احترام مے بینند۔

ازان بعد فنِ تاریخ باوجِ ترقی رسید و بسیارے از مورخین نامور
بمعرضِ ظہور بر آمدند از جملہ ابو مخنف و کلبی و واقدی بیشتر شہرت
دارند و تصانیفِ ایشان کہ بہ عنوانہائے مختلف مے باشد در نظرِ مورخین
بسیار وقعت و اعتبار دارد۔ مثلاً از کلبی تصانیف ذیل یادگار ماندہ۔
۱ افواج اسلام ۲ پیشہ ہائے اہل قریش ۳ مناظرات قبائلِ عرب۔
نوادر احکامِ اسلام و احکامِ جاہلیت۔ و سلسلۂ تصنیفِ تاریخ تا بحدے
وسعت یافت کہ در قرنِ چہارم ہجری یک دفترے پایانے بوجود آمد۔
طرفہ تر اینکہ ہر صاحبِ قلم را موضوع و عنوان جداگانہ بودہ۔

درین دورِ ترقی علم مورخین بے شمارے گذشتہ اند لاکن کسانے
کہ تصانیفِ آنہا متضمن حالاتِ جناب رسالت مآب صلعم و صحابہ

---

[1] حالاتِ موسٰے ابن عقبہ در تہذیب التہذیب و مقدمۂ فتح الباری شرح صحیح بخاری
مندرج ست ۱۲

رضی اللہ تعالےٰ عنہم بیبا شد در فہرست ذیل مندرج اند۔

نام مورخ	تصنیف	کیفیت (ملاحظات)
عمر ابن شبہ المتوفی سنہ ۲۶۲ھ	کتاب امراء الکوفہ و کتاب امراء البصرہ	مورخ مشہور و نامور است
عبد الرحمن ابن عبدہ	مناقب قریش	خیلے مورخ معتبر و ثقہ بودہ
احمد ابن حارث خزاز	کتاب المغازی اسماء الخلفاء و کتابہم	شاگرد مدائنی بودہ
ابو الحسن علی ابن محمدؒ ابن عبد اللہ المدائنی المتوفی سنہ ۲۲۴ھ		کتب بسیار متضمن بحالات جناب رسول صلعم و خلفائے راشدین نوشتہ و عنوانہا جدید وضع نمودہ
ابو البختری وہب ابن وہب	کتاب صفۃ النبی صلعم و کتاب فضائل الانصار	در سنہ ۲۰۰ھ انتقال کردہ
عبد اللہ ابن سعد زہری المتوفی سنہ ۳۸۰ھ	فتوحات خالد ابن الولید	
معمر ابن راشد کوفی	کتاب المغازی	استاد الاستاد حضرت امام بخاری بودہ
سیف ابن عمر الاسدی	کتاب الفتوح الکبیر	مورخ خیلے نامور ست
نصر ابن مزاحم کوفی	کتاب الجمل کہ متضمن ست از جدال حضرت علیؓ و حضرت عائشہؓ	
بحیح مدنی	غزوات نبوی صلعم	

اگرچہ تصنیفات فوق فی زماننا ناپدید ست۔ لاکن سرمایۂ آنہا اکثر در کتب

مورخین قدیم

تصنیف قدما کہ حال موجود است

دیگر کہ در ہمان زمانہ یا اندک بعد نوشتہ شدہ موجود و تفصیل آنہا حسب ذیل است۔

عبداللہ ابن مسلم ابن قتیبۃ المتولد ۲۱۳ھ والمتوفی ۲۷۶ھ خیلے مصنف نامور و معتبر بودہ و در زمرۂ محدثین ہم بنظر اعتبار و احترام دیدہ مے شد۔ مشہور ترین تصنیفش در فن تاریخ معارف نام دارد و در مطابع مصر بہ طباعت رسیدہ و ہدیۂ ارباب شوق شدہ۔ کتاب مذکور ہر چند خیلے مختصر است لاکن بعض مطالب آن خیلے مفید است و امثال آن مطالب در کتب ضخیم ہم بنظر نمے آید۔

احمد ابن داؤد ابو حنیفہ دینوری المتوفی ۲۸۱ھ از مشاہیر مورخین اسلام است۔ کتابے در فن تاریخ نوشتہ کہ الاخبار الطوال نام دارد۔ حالات خلفائے اسلام تا عہد خلیفہ معتصم باللہ در آن مندرج است۔ فتوحات عجم را کہ در عہد مبارک خلفائے راشدین شدہ بود مفصل نوشتہ۔ این کتاب در اروپا در مقام لیدن طبع شدہ۔

محمد ابن سعد کاتب الواقدی المتوفی ۲۳۰ھ خیلے مورخ ثقہ و معتمد است۔ اگرچہ استادش واقدی ضعیف الروایہ است و لے خود محمد ابن سعد بسیار ثقہ و معتبر است۔ و کتابے ضخیم مشتمل بر دوازدہ جلد راجع بحالات رسول صلعم و صحابہ و تابعین و تبع تابعین بہ کمال و ضاحت نوشتہ و جمیع واقعات را بہ طریق محدثین بہ سند مسلسل تصدیق کردہ و بہ طبقات ابن سعد شہرت دارد۔ و در ملک المان بکمال اہتمام

واحتیاط چاپ[1] مے شود۔

احمد ابن ابی یعقوب ابن واضح کاتب عباسی از جملہ مورخین قرن سوم ہجری است۔ اگرچہ حالاتش در کتب رجال بنظر نیامدہ لاکن کتابش شاہد ناطق ست بر عظمت شان این مورخ وچون بہ دربار عباسی تعلق داشت سرمایۂ تاریخ را بوجہ احسن فراہم نمودہ۔ کتابش بنام تاریخ یعقوبی شہرت دارد۔ ودر اروپا بمقام لیدن در ۱۸۸۳ء طبع شدہ۔

احمد ابن یحییٰ البلاذری المتوفی ۲۷۹ھ شاگرد ابن سعد واز اہل دربار خلیفۂ المتوکل باللہ عباسی بودہ وسعت نظر وصحت روایت اورا محدثین ہم تسلیم مے نمایند۔ در علم تاریخ ورجال کتب مشہورہ فتوح البلدان وانساب الاشراف دارد۔ فتوح البلدان راجع باسمائے صوبہ ہا واضلاع عنوانہائے جداگانہ داشتہ۔ مصنّف از ابتدائے فتح اسلام تا زمانۂ خود حالات را بہ تفصیل وتشریح نوشتہ۔ ودر انساب الاشراف ہمہ واقعات را بطور تذکرہ بیان نمودہ۔ حالات حضرت عمر فاروق ہم دران مندرج است۔ کتاب فتوح البلدان بکمال اہتمام در اروپا چاپ شدہ وانساب الاشراف تا حال بچاپ نرسیدہ امانسخۂ قلمئ آن در کتب خانۂ قسطنطنیہ موجود ست۔

ابوجعفر محمد ابن جریر الطبری المتوفی ۳۱۰ھ در علوم حدیث وفقہ ہم اورا امام تسلیم مے کنند وبہ قول بعض از اہل نظر با ائمہ اربعہ در زمرۂ

[1] انشاء اللہ الحال چاپ شدہ باشد ۱۲

مجتہدین شمار میرود۔ در علم تاریخ کتابے بغایت بسیط و مفصل نوشتہ مشتمل بر ۱۳ مجلد ضخیم و در ارو پا بمقام لیدن خیلے بہ صحت و اہتمام چاپ شدہ۔

ابو الحسن علی ابن حسین مسعودی المتوفی ۳۸۶ھ امام فن تاریخ ہست۔ در مورخین اسلام بلحاظ وسعت نظر نظیر ندارد۔ در تواریخ اقوام دیگر ہم مہارت کامل داشت واگر سائر تصانیف او بدست مے آمد طالب علم تاریخ را از جمیع تصانیف عالم مستغنی مے کرد۔ لاکن متاسفانہ اکثرے از تصانیفش بسبب غفلت قوم ناپدید شدہ اما اہل مغرب بعد از مساعی بسیار دو جلد کتاب را از جملہ تصانیف وے پیدا کردہ اند یعنے مروج الذہب و کتاب الاشراف والتنبیہ۔ مروج الذہب در مصر ہم چاپ شدہ۔

دورِ متاخرین

دورِ مورخین مذکور را دورِ قدما مے گویند و از بدو قرن پنجم ہجری دورِ متاخرین آغاز مے شود۔ و این دور را قدم اول از تنزل فن تاریخ مے توان گفت۔ اگرچہ مورخین بسیارے در متاخرین گذشتہ و ازان جملہ ابن الاثیر۔ سمعانی۔ ذہبی۔ ابو الفدار۔ نویری۔ و سیوطی وغیرہ در چہار دانگ عالم شہرت زیادے حاصل کردہ لاکن محل افسوس ہست کہ فن تاریخ از خامۂ شان فواید معتدبہ ندیدہ و من حیث الفن تاریخ را بہ ہیچگونہ ممنون نہ ساختہ اند۔ زیرا کہ خصوصیات قدما را تلف کردند و از خود چیزے اختراع نہ کردند چہ در قدما خاصیتے بودہ

کہ ہر تصنیف شان بر معلوماتِ جدیدہ مشتمل مے بودے۔
متاخرین محض تصانیفِ متقدمین را پیشِ نظر داشتہ ہمان موضوع
را بہ تغییرِ عبارت مختصر یا مطوّل نوشتند چیزے از طرفِ خود اضافہ
نہ کردند۔ تاریخ ابن الاثیر را علامہ ابن خلقان من خیار التواریخ گفتہ
و لاریب قبولیّت عامۂ این تاریخ بدرجہ رسیدہ کہ تصانیف قدیمہ را
کالعدم نمودہ لاکن اگر بمعیارِ انصاف سنجند ہمان مضمونِ طبری است
چیزے زائد بہ نظر نمے آید۔ وہلم جرّا کسانیکہ بعد از ابن الاثیر بر منصۂ شہود
جلوہ گر شدہ اند محض ہمین کتاب را مدار علیہ خود گردانیدہ اند۔ بر علاوہ
متاخرین در حینِ اختصارِ کتب متقدمین بعض امور را از قلم انداختہ اند
حالانکہ ہمان امور مغز واقعات بودہ۔ در حصّۂ دویم این کتاب دلیلِ
این دعوے بر ناظرین ظاہر خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔

متقدّمین خاصیّتے عجیبے داشتند کہ ہمہ واقعات را بسلسلِ حدیث
بسندِ متصل روایت میکردند۔ متاخرین این گونہ التزام را ہم ترک
کردند خاصیّتے دیگرے در متقدمین این بود کہ اگرچہ ذکرِ تمدّن و معاشرت
کرام عہد را بہ عنوانِ مخصوص بیان نمی کردند لیکن در اثنائے ذکرِ واقعات
عہدِ مذکور جزئیات را این قسم بیان میکردند کہ ناظرینِ کتاب را
بر تمدّن و معاشرتِ آن عہد آگہی دست مید اد مورخین دورِ ثانی
این خصوصیّت را ہم ترک کردند۔

بلے ابن خلدون فخر مورخینِ اسلام از متاخرین مستثنیٰ است

چہ مشارٌ الیہ موجدِ فلسفۂ تاریخ است۔ و تنہا در متاخرین نے بلکہ در
کُل اہل اسلام وجودش موجب فخر است و ہمچنان علامہ مقریزی
از شاگردانِ ابن خلدون سزاوار مدح و تحسین است۔
بہر حال در تالیفِ کتابِ ہذا ہمین تصانیفِ قدما بود کہ از آنہا تمتع
حاصل مے شود۔ لیکن حقیقتاً فنِ تاریخ و تذکرہ درین عصر بحدّے
ترقی نمودہ کہ تصانیفِ مذکورہ ہر چند بمنزلۂ گنج شایگان است چندان
کار آمد نمے باشد۔ و برائے تفصیل این اجمال لازم است ماہیّت و
حقیقتِ فنِ تاریخ ظاہر شود۔

تعریف تاریخ

یکے از مصنفین عظام مے گوید تغیّراتے کہ از واقعاتِ فطرتِ
عالم در حالاتِ بنی نوع انسان بظہور مے آید و اثرے کہ انسان بر عالم
فطرت مے اندازد ہمان مجموعۂ تغیّرات و اثر مذکور را تاریخ می گویند۔
حکیمے دیگر بران رفتہ کہ تاریخ عبارت است از تلاشِ واقعات و حالاتے
کہ از دانستنِ آنہا معلوم شود کہ زمانۂ حال چگونہ بطورِ نتیجہ از زمانۂ ماقبل
بوجود آمدہ۔ یعنے چون این امر مسلّم است کہ تمدّن و معاشرت و مذاہب
کہ فی زماننا موجود است لاریب نتائجے است از واقعاتِ ماضیہ
بنا بران از تفحّصِ واقعاتِ مذکورہ و ترتیب آنہا طوریکہ ہر واقعۂ
موجودہ نتیجۂ واقعۂ ماضیہ معلوم شود بہ لفظِ تاریخ تعبیر مے توان کرد۔
نظر بہ تعریفاتِ فوق دو چیز از برائے تاریخ از جملۂ لوازم
است :-

لوازم تاریخ

(اوّل) چون تذکرۂ عہدے بہ ضبطِ تحریر در آید لازم است ہر قسم واقعاتے کہ در عہدِ مذکور بظہور آمدہ قلمبند شود۔ یعنے باید سرمایۂ معلومات راجع بہمہ امور مثلِ تمدّن و معاشرت و اخلاق و مذاہب وغیرہ مہیّا شود۔

(دویم) در ہمگی واقعات سلسلۂ علّت و معلول تحقیق شود۔

نقص تواریخ قدیم و اسباب آن

در تواریخ قدیم ہر دو امر وجود ندارد و از اخلاق و عادات و تمدّن و معاشرتِ رعایا ابداً ذکرے بمیان نمے آید۔ و حالاتِ فرمانروائے وقت بدون از فتوحات و مقدمات و خانہ جنگی ہائے خاندانِ شاہی دیگر چیزے نمے باشد۔ و درین باب نہ فقط تاریخ اسلام ناقص است بلکہ جمیع تواریخ ایشیا بہمین انداز بہ نظر مے آید واین از جملۂ مقتضیّاتِ طبعی است چہ در ممالکِ ایشیا مدام رواجِ سلطنتِ شخصی بودہ و نظر بہ عظمت و اقتدارِ فرمانروائے ملک کافۂ رعایا ہیچ وقعت و منزلت نداشتند و بنابران لازم بودہ کہ در صفحاتِ تاریخ غیر از بیانِ عظمت و جلالِ شاہی چیزے دیگر نباشد و از آنجاکہ لفظِ پادشاہِ وقت بمنزلۂ قانون و دستور العمل بودہ مورخین ایشیا ضرورتِ بیانِ قوانین و ضوابط ملک را اہم محسوس نکردند۔

از آنجاکہ ماہرینِ فنِ تاریخ بہ علومِ فلسفہ و عقلیّات آشنا نہ بودند در بیاناتِ واقعاتِ تاریخی توجۂ آنہا بہ سلسلۂ اسباب

مبذول نشدہ وبنابر آن نظرِ شان بہ اصول ونتائجِ فلسفۂ تاریخ
نرسیدہ واز ہمین سبب در احادیث وسیر روایت بیشتر از درایت
زور داشتہ بلکہ بمقتضائے انصاف باید اعتراف نمودہ شود کہ اگر
از درایت چیزے موجود ہم است بمنزلۂ کالعدم ہست ۔ از متاخرین
کسیکہ بانیٔ فلسفۂ تاریخ گفتہ مے شود ۔ ابن خلدون ہست مشارٌ
الیہ اصول وقوانینِ فلسفۂ تاریخ را منضبط نمودہ ۔ ولے او را این قدر
فرصت دست نہ دادہ کہ اُصولِ مذکور را در کتاب خود ملحوظ میداشت
افسوس کہ بعد از آن سلسلۂ تنزّلِ علوم بحدّے رسید کہ خیالاتِ
ترقیٔ علم از دل ودماغ اہل اِسلام بدر شد۔

فنِ تاریخ نہ فقط در اہلِ اِسلام بلکہ در جمیع اقوام ناتمام ماندہ
ووجہ موجّہ اش اینکہ واقعاتِ عالم کہ در تاریخ مذکور مے شود بفنونِ
مختلفہ تعلّق دارد ۔ مثلاً واقعاتِ جنگ بہ فنِ حرب امورِ انتظامی
بہ قانون ۔ وتذکرۂ امورِ اخلاقی بہ علم الاخلاق وہرگاہ مورخ در فنونِ
مذکورہ مہارت نداشتہ باشد از بیانِ واقعات طوریکہ باید
وشاید قاصر مے ماند ۔ ونظرش بر امورِ تاریخی مثلِ یک شخصِ عامی
محض سرسری وسطحی مے باشد ۔ بلے ظاہر است کہ اگر کدام واقعہ نگار
انشاپرداز کہ در فنِ عمارت مہارتے نداشتہ باشد بر عمارتے گذر
کند وبیان آن عمارت نماید ہمانا بہ عبارتِ دلاویز وپیرایۂ دلکش
وسعت وخوبیٔ آن را بیان خواہد نمود وتصویرِ حُسنِ صوری عمارت

را برائے ناظرین مصوّر خواہد کرد۔ لاکن شرح نکاتے کہ از روئے اصول فنِ عمارت ضروری است در بیانش بنظر نخواہد آمد و از ہمیں سبب است کہ از مطالعۂ ہزارہا موقع حالاتِ جنگ کہ در تواریخ قدیمہ مندرج است ہیچگونہ اطلاع بر اصولِ فنِ جنگ دست نمی دہد۔

ہمچنان از مطالعۂ بیانات امورِ انتظامی ابدًا معلوم نمے شود کہ حیثیتِ قانونِ وقت چہ بودہ چرا کہ مورخین در فنِ قانون ماہر نبودند اگر از حسنِ اتفاق مصنفینِ تاریخ در فنونِ اصولِ جنگ و اصولِ قانون و اصولِ سیاست و علم الاخلاق ماہر مے بودند فنِ تاریخ بہ پایۂ بسیار بلندی مے رسید۔

معیارِ صحت واقعات

قطعِ نظر از اینکہ جمیع واقعاتِ ضروری در تواریخ قدیمہ مذکور نیست چیزیکہ مذکور است ہم در آن سلسلۂ اسباب و علل مفقود است پس واقعاتے کہ بیان گشتہ بر صحّتِ آنہا تا بکدام حد اعتبار شود؟

معیارِ صحتِ واقعات روایت است و درایت و روایت عبارت است از اینکہ ہر واقعہ کہ بیان می شود بہ واسطۂ شخصے بیان شود کہ خود شخص دران واقعہ موجود بودہ باشد و سلسلۂ روایت متصل تا بہ راوی آخرین برسد و در بابِ رُواۃ تحقیق شود کہ صحیح الروایہ و ضابط بودند یا خیر۔ و درایت عبارت است از اینکہ واقعات بہ معیار اصول عقلی تنقید شود۔

روایت

لاریب اہل اِسلام را مقامِ فخر است کہ در فنِ روایت چیزیکہ

حق سعے بودہ ادا کردہ و درین امر از جمیع اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند و در روایات ہر قسم اسنادِ مسلسل را جستجو نمودہ حالاتِ رُواۃ را بعد از تلاش و تفحّص فراوان بہم رسانیدہ اند مساعیِ آنہا درین باب بحدّے رسیدہ کہ یک فنِّ مستقل کہ عبارت از فنِّ رجال است موجود شدہ - اگرچہ این گونہ اہتمام و سرگرمیِ بالا کلام را برائے تدوینِ حدیثِ نبوی صلعم کردہ اند لاکن فنِ تاریخ ہم از فیضِ این فن محروم نماند چنانچہ در طبری و فتوح البلدان و طبقاتِ ابن سعد وغیرہ جمیع واقعات بہ سندِ متصل مذکور است - اہل اروپا ہر چند فنِ تاریخ را بمعراجِ کمال رسانیدہ اند لاکن درین امر بگردِ پائے مورخینِ اسلام ہم نمے رسند - و بواقعہ نگار ثقہ و غیر ثقہ ابداً پروا نداشتند و بلکہ باصطلاحاتِ جرح و تعدیل ہم آشنا نمے باشند۔

درائیت

اصُولِ درائیت اگرچہ در اسلام موجود بودہ چنانچہ ابن حزم و ابن قیّم و خطابی و ابن عبد البر در تنقید بعض روایات اصولِ مذکور را بکار آوردہ اند لاکن انصاف آن ست کہ مُصنّفینِ اسلام فن درائیت را باندازہ روایت باوجِ ترقی نہ رسانیدند - و فنِ تاریخ را مطلقاً ازین فن مستفیض نہ کردند - البتہ علامہ ابن خلدون کہ از مورخینِ قرنِ ہشتم ہجری است بنائے فلسفۂ تاریخ نہاد و اصُولِ درائیت را بغایت نکتہ سنجی و باریک بینی مُرتّب نمودہ - چنانچہ در ضمن دیباچۂ تاریخ خود مے گوید۔

إِنَّ الْأَخْبَارَ إِذَا اعْتَمَدَ فِيهَا عَلَى مُجَرَّدِ النَّقْلِ وَ لَمْ تَحْكُمْ أُصُولُ الْعَادَةِ وَ قَوَاعِدُ السِّيَاسَةِ وَطَبِيعَةِ الْعِمْرَانِ وَالْأَحْوَالِ فِي الْإِجْتِمَاعِ الْإِنْسَانِيِّ وَ لَا قِيسَ الْغَائِبُ مِنْهَا بِالشَّاهِدِ وَالْحَاضِرِ بِالذَّاهِبِ فَرُبَّمَا لَا يُؤْمَنُ فِيهَا مِنَ الْعُثُورِ۔	اگر در اخبار محض بہ روایت اعتبار کردہ شود و اقتضائے اصول عادت و قواعد سیاست و اجتماع انسان را بخوبی لحاظ نہ کردہ شود غائب را بر حاضر و حال را بر ماضی قیاس نہ کردہ شود اکثر لغزش مے شود۔

علامہ موصوف تصریح نمودہ کہ در تحقیقات واقعہ لازم نیست کہ نخستین در باب جرح و تعدیل رُواۃ بحث شود۔ بلکہ غور باید کہ آیا واقعہ مذکورہ فی نفسہٖ از جملہ ممکنات است یا نہ چہ اگر واقعہ از جمیع ممکنات نباشد عدلِ راوی بیکار است۔ مزید بر آں علامہ موصوف میگوید ممکنات عبارت از ممکناتِ عقلی نیست بلکہ چیزے است کہ بقرار اصول عادت و قواعد تمدّن ممکن باشد در تالیف این کتاب حتّے الامکان سعے میرود کہ جبر نقصان از تاریخہائے قدیم شود۔ یعنے در تنقید ہر واقعہ فن درایت اجرا مے شود۔

اگرچہ این امر واقعی ست کہ در کتبِ تاریخ کہ بالاستقلال مُشعر بحالاتِ حضرت فاروق اعظمؓ مے باشد ہمگی انواع واقعاتِ ضروریّہ بنظر نے آید لاکن از تصانیفِ قسمِ اُخرٰے تا بحدّے تلافیٔ مافات مے شود مثلاً از مطالعۂ الاحکام السلطانیّۃ لابن الوردی و مقدّمہ ابنِ خلدون و کتاب الخراج در بابِ طریق حکومت و آئینِ انتظامِ حضرت فاروق اعظم اکثر حالات معلوم مے شود۔ و از اخبار القضاۃ لمحمد بن خلف الوکیع طریقِ عمل جناب ممدوح در بابِ صیغۂ قضا ظاہر مے شود۔ و تفصیل اولیّاتِ آن جامع صفاتِ حسنہ در کتاب الاوائل لابی ہلال العسکری و محاسن الوسائل الی اخبار الاوائل مندرج ست و خطبہا در عقد الفرید و کتاب البیان والتّبیین للجاحظ منقول ست۔ و از مطالعۂ کتاب العمدہ لابن رشیق القیروانی مذاقِ شاعرانہ او رضی اللہ عنہ معلوم میگردد و مقالاتِ حکمت آیاتش در کتاب الامثال مذکور ست کہ از تصانیف میدانی ست و ابن جوزی در سیرۃ العمر اخلاق و عاداتِ فاروقی را بہ بسط و تفصیل بیان نمودہ۔ و فخرِ ہند شاہ ولی اللہ محدّث دہلوی در ازالۃ الخفاء از فقہ و اجتہادِ حضرتِ فاروق اعظمؓ طورے مجتہدانہ و محققانہ بحث نمودہ کہ زاید بر آن از امکان خارج است

در تالیفِ این کتاب جملہ تصانیفِ مذکورہ را پیشِ نظر داشتہ از آنہا استفادہ نمودہ ام در ریاض النضرۃ للمحب الطبری نیز حالات

حضرت فاروق اعظمؓ بہ بسط و تفصیل مندرج است۔ شاہ صاحب دہلوی ہمین کتاب را ماخذِ خود قرار دادہ است لاکن از آنجا کہ اکثر روایاتِ کتابِ مذکور موضوع و ضعیف است من در کتابِ خود دیدہ و دانستہ از آنہا احتراز ورزیدہ ام۔

از برائے تنقید و تحقیقاتِ واقعات فنِّ درایت خیلے کار آمد است و درین عصر فنِّ مذکور یک فنِّ مستقل و اصول و قواعدِ آن بہ بسیار وضاحت منضبط شدہ۔

اصولے کہ درین کتاب بکار آوردہ خواہد شد حسب ذیل است۔

(۱) آیا واقعۂ مذکورہ بقرارِ اصولِ عادت از جملۂ ممکنات است یا نہ ؟

(۲) آیا دران زمان میلانِ طبع عوام موافق بواقعہ مذکورہ بودہ یا مخالف ؟

(۳) اگر واقعۂ مذکورہ تا حدّے خلافِ عادت است آیا شہادتِ ثبوتش ہمان قدر قوی است یا نہ ؟

(۴) تفتیشِ این امر کہ آیا چیزے را کہ راوی بطورِ واقعہ بیان میکند قیاس را تا بکدام حد در آن دخل است ؟

(۵) بہر صورتیکہ راوی واقعہ را ظاہر نمودہ است آیا من کلّ الوجوہ کامل است یا احتمال دارد کہ واقعہ را از ہر پہلو نہ سنجیدہ و بنابران

از بعضِ خواصِ واقعہ صرفِ نظر نمودہ ۔؟

(۶) اندازۂ این امر کہ از امتدادِ زمانہ و طریقہ ہائے مختلفہ ادائے روایت چہ تغیرّاتے در روایت پیدا شدہ و ازین سبب صورتِ واقعہ تا بہ کدام حدّ تغییر یافتہ ۔؟

...ل درایت معلوم میشود

در صحتِ اصولِ فوق شخصے را مجالِ انکار نمے تواں بود و بوسیلۂ آنہا بسیارے از اسرارِ مخفی معلوم میتوان شد ۔ مثلاً در اکثرے از تواریخ متداولۂ عصرِ حاضر منقول ہست کہ احکامِ فاروقی متعلّق بہ اقوامِ اجنبیہ خیلے تشدّد آمیز بودہ ۔ لیکن چون این امر ملحوظ شود کہ تواریخ مذکور در وقتے تصنیف شدہ کہ در کافۂ اہلِ اسلام مذاقِ تعصّب پیدا بودہ و چون تصنیفاتِ زمانۂ قدیم مطالعہ شود این قسم واقعات مطلقاً وجود ندارد و اگر چیزے ہست از نوادر قیاس مے شود و ظاہر مے شود کہ ہمچنان کہ تعصّبِ اہلِ اسلام یوماً فیوماً ترقی نمودہ ہمان نسبت روایاتِ مذکورہ پیرایۂ تشدّد اختیار نمودہ ۔ چنانچہ در جمیع تواریخ اسلامی مذکور است کہ حسب الامر فاروقِ اعظمؓ نصارائے بہ ہیچ وقت مجاز بہ دمیدنِ ناقوس نبودند لاکن در تواریخ قدیم مثل کتاب الخراج و تاریخ طبری وغیرہ روایت مذکور وابستہ بشرطے ہست یعنی وقتیکہ اہلِ اسلام بحالِ نماز باشند نصارے را مجالِ دمیدنِ ناقوس نخواہد بود ۔ بقولِ ابن الاثیر وغیرہ حضرت فاروق اعظم بذریعۂ فرمان اعلان کردہ کہ نصارائے قبیلۂ تغلب اولادِ خود را اصطباغ نہ کنند

لاکن ہمین روایت در تاریخ طبری بہ این عبارت منقول است کسانے کہ مذہب اسلام قبول کردہ اند اولادِ شان جبراً اصطباغ نہ شود۔

در اکثرے از تواریخ بہ الفاظ صریح مذکور ست کہ حضرت فاروق اعظم رض از بہر تحقیر و تذلیل نصارٰے را بہ پوشیدن لباس خاص مجبور فرمودہ لیکن بعد از غور و تدقیق معلوم مے شود کہ حقیقت واقعہ فقط ہمین است کہ حضرت فاروق اعظم رض نصارٰے را ہدایت فرمود کہ لباس خاص برائے خود اختیار کنند و اینکہ فرمان مذکور از برائے تذلیل نصارٰے بودہ قیاس خود مصنف تاریخ معلوم مے شود و درین باب بحث مفصل خواہد شد ان شاء اللہ۔

بعض روایاتے کہ علاوہ از واقعات تاریخی حیثیت مذہبی ہم دارد از انہا صاف معلوم مے شود کہ بعد از تنقید و تحقیق کما ینبغی روایات مذکورہ از شائبہ شک و شبہ بر آمدہ است مثلاً واقعات فدک و قرطاس و سقیفہ بنی ساعدہ را ابن عساکر رض و ابن سعد رض و بیہقی و مسلم رض و بخاری رض نقل کردہ اند لاکن ہر قدر درین مصنفان از حیث اصول و شدت احتیاط فرقِ مراتب موجود ست ہمان نسبت در روایات آنہا الفاظ مشتبہ و نزاع انگیز متفاوت است حتّٰی در بیانات خود امام مسلم رض و امام بخاری رض اثر فرقِ مراتب مشاہدہ مے شود۔ و این را در موقع مناسب بعبارت واضح بیان

خواہیم نمود انشاء اللہ۔

بربنائے اصولِ عقلی کہ در صدر مذکور شدہ لازم است کہ درباب صحت و اعتبار واقعات مختلفہ مدارج قایم شود۔ مثلاً این امر مسلم است کہ واقعات عہد حضرت فاروق اعظم رض بعد از یک صد سال بہ ضبطِ تحریر درآمدہ۔ و بناءً علیہ باید قایم شود کہ تفصیلاتِ جزئی معارکِ فاروقی مثل کیفیتِ صف آرائی و سوال و جواب فریقین و معرکہ آرائی بہادرانِ طرفین بدرجۂ یقین نمے توان رسید لاکن واقعاتے کہ درباب امورِ انتظامی و قواعدِ حکومت منقول است از شائبۂ شبہ مبرا است زیراکہ امورِ مذکورہ تا عرصۂ درازے در صورتِ محسوس موجود بودہ مثلاً از قوانین و آئین ہائے کہ اکبر شہنشاہ ہند نافذ کردہ ہر بچۂ ہندوستان باخبر است و سببش این نیست کہ مثلِ حدیثِ نبوی صلعم روایاتِ قطعی درباب قوانین و انتظاماتِ مذکور موجود است بلکہ انتظاماتِ مذکور مدتِ مدیدے قایم بودہ و بنام آئین اکبری شہرت داشتہ۔

درباب خُطب و مقولاتِ حکمت آیاتِ حضرتِ فاروقِ اعظم رض کہ در تواریخ منقول است باید قیاس شود فقراتے کہ زیادہ تر پُراثر و فصیح و بلیغ است لاریب صحیح است چراکہ از مقتضیاتِ طبعی است کہ از جملۂ تقریرِ کدام مقررِ فصیح البیان بعضے فقرات کہ نُدرت و اثرِ خاص بر سامعین پیدا میکنند بالضرور محفوظ مے مانند و تا مدتِ مدید زبان زدِ خلائق مے باشند بناءً علیٰ ذٰلک ہمان فقراتِ خُطبِ فاروقی حکما

قابلِ اعتبار است کہ مُشعر بہ بیانِ احکامِ شرعیہ باشد زیرا کہ این قسم فقرات را مردم بحیثیتِ فقہ محفوظ داشتہ اند۔

در بابِ واقعاتے کہ بلحاظِ مذاقِ زمانہ قابلِ ذکر نبودہ و باز ہم ذکرے از آنہا بمیان آمدہ باشد قیاس مے توان کرد کہ اصلِ واقعہ از واقعۂ مذکورہ بدرجہا زیادہ تر بودہ باشد مثلاً مورخینِ اسلام اکثر زورِ بیانِ خود را بر حالاتِ رزم و بزم صرف میکنند و بالعموم ذکرے از امورِ انتظامی نہ میکنند با این ہمہ در حالاتِ حضرت فاروق اعظمؓ ذکرِ صیغۂ عدالت و عسس و بند و بستِ مالگذاری و نفوس شماری ضمناً وارد شدہ و از آن قیاس می شود کہ چیزے کہ در بابِ امورِ انتظامی قلمبند شدہ اصلِ واقعہ از آن بدرجہا زیادہ بودہ در بابِ زہد و تقشف و تشدّدِ مزاج و سخت گیریِ حضرت فاروق اعظمؓ صدہا روایات در کتبِ تواریخ و سیر موجود است و لاریب جناب ممدوح نسبت بہ صحابۂ دیگر رضوان اللہ علیہم اجمعین بہ این اوصاف زیادہ تر موصوف بودہ لاکن ہمگی روایات را کہ در حلیۃ الاولیاء و ابن عساکر و کنز العمال و ریاض النضرۃ وغیرہ مذکور است بلا استثناء صحیح باور نمے توان کرد بلکہ قیاس کردہ مے شود کہ این قسم روایات باعثِ برگرمیِ محفل بودہ و عوام الناس آنہا را بہ بسیار ذوق مے شنیدند۔ بنا بر آن روایاتِ مذکورہ خود بخود رنگِ مبالغہ اختیار نمودہ و تصدیقِ این قیاس از این مے شود کہ در کتبِ معتبرۂ متقدمین روایاتِ مذکورہ شاذ و نادر

موجود ست۔ بناءً علےٰ ذٰلک من در کتابِ ہٰذا در نقلِ این قسم روایات احتیاطے بلیغ بکار بردہ ام و از روایاتِ ریاض النضرہ و ابن عساکر و حلیۃ الاولیاء وغیرہ مطلقاً صرف نظر کردہ ام۔

در بابِ طرزِ تحریر ہم باید چیزے بنویسم۔ تاریخہائے درجۂ اعلےٰ کہ فی زمانہ شرفِ قبولِ عامہ حاصل کردہ از فلسفہ و انشاپردازی مرکب می باشد و آنقدر کہ طرزِ انشاء مقبولِ عام می باشد ہیچ طرز نے شود لاکن حق این ست کہ حدودِ تاریخ و انشاپردازی از ہم جدا و فرق درمیانِ ہر دو نمائاں ست بہ فرقے کہ درمیانِ نقشہ و تصویر مشاہدہ مے شود مثلاً نقاشِ قابل وقتیکہ نقشۂ کدام قسمت بین المرسم بیسازد بہ کمالِ دقت شکل و سمت و جہت و اطراف و اضلاع را احاطہ مے نماید و مساحت نمودہ بہ تناسب یکدگر ترتیب میدہد بر عکس مصوّر خصوصیاتے را در تصویر ظاہر میکند کہ برائے ناظرین موجبِ نزہت خاطر باشد و قوتِ منفعلۂ تماشائیان از آن متاثر شود مثلاً داستانِ رستم و سہراب اگر از خامۂ مورخ بر آید ہمہ واقعاتِ جزئی را بطرز ادائے بے تصنّع بیان خواہد نمود لیکن انشاءپرداز ہمان داستان را بطورے بیان خواہد کرد کہ تصویرِ مظلومی و بیکسی سہراب وندامت و حسرتِ رستم در نظرِ ناظرین مجسّم شود و دیگر جزئیاتِ واقعہ ہرچند کہ روداد باشد بہ نظر نیاید۔

فرق مابین تاریخ و انشاپردازی

از فرائضِ مہمہ مورخ یکے این ست کہ از حدِّ واقعہ نگاری بے تکلف

تجاوز نکند۔ مورخ عظیم الشان آروپا کہ موجد طرزِ موجودۂ تاریخ است رینکی نام دارد۔ یکے از مدرسانِ یک بیت العلوم اروپا تعریفش بہ الفاظِ ذیل میکند۔

دربیانِ واقعاتِ تاریخی فنِ شاعری را بکار نیاوردہ و نہ خود را ہمدردِ ملک ظاہر کردہ و نہ مذہب و قوم را حمایت نمودہ و از طرزِ بیانِ وے مطلقاً ظاہر نمے شود کہ مذاقِ طبعی و اعتقادِ ذاتیٔ او چیست؟

اظہارِ این امر ہم لابدی است کہ اگرچہ من بکمال سعے و عرق ریزی دربیانِ واقعات سلسلۂ اسباب و علل را جستجو نمودہ ام لاکن از بے اعتدالی ہائے اہلِ آروپا ہم درین باب احتراز ورزیدہ ام در اقامۂ سلسلۂ اسباب و علل قیاس را بسیار دخل است و بنابر آن مورخ را از قیاس و اجتہاد چارہ نمیباشد و لاکن باید این امر را فرض لازمی پندارد کہ قیاس و اجتہاد را با اصل واقعہ طورے مخلوط نکند کہ اگر شخصے بخواہد قیاس را از واقعہ جدا نتواند۔ طرزِ عامۂ اہلِ آروپا ہمین است کہ واقعہ را طورے ترتیب میکنند کہ خود واقعہ در قالبِ قیاس و اجتہاد مے درآید و ہیچ کس اصلِ واقعہ را از قیاس و اجتہاد جدا نمے تواند۔

درباب ترتیب و اصولِ تحریرِ کتابِ ہذا باید کہ چند امورِ خاص ملحوظ شود۔

(اول) بعضے از واقعات حیثیت ہائے مختلف داشتہ و در تحتِ

عنوانہائے مختلف داخل مے توان شد و بنابر آن ہیچ
واقعات بہ تکرار درج شدہ ست و غیر ازین چارہ نبود۔
لاکن این امر را التزاماً ملحوظ داشتہ ام کہ بحیثیت ہر عنوان
خاص را کہ در تحت آن واقعہ مذکور ست بہ زیادہ تر وضاحت
ظاہر نمودہ ام۔
(دوئم) واقعاتِ قابلِ تحقیق را کہ خصوصیتے داشتہ بہ کتبِ تواریخ
حوالہ دادہ ام۔
(سوئم) وچون بہ ازالۃ الخفاء و ریاض النضرۃ وغیرہ کہ در کتب تاریخ
چندان اعتبار ندارد حوالہ نمودہ ام تصدیقِ روایت از کتب
معتبرہ نمودہ ام۔
غرض چیزیکہ بعد از مساعیٔ چندین سال پیدا کردہ و از تحقیق و تفحص
تمام حاصل آوردہ ام بطورِ ہدیۂ مزجاۃ تقدیم قوم خود میکنم۔
ع گر قبول افتد زہے عز و شرف

ابیات

مرکبے یک چند دمم مُہرِ خموشی بر لب	کس چہ داند کہ درین پردہ چہ سودا کردم
پیکرے تازہ کہ خواہم بہ عزیزان بنمود	لختے از ذوقِ خودش نیز تماشا کردم
محفل از بادۂ دوشینہ نیاسود ہنوز	بادۂ تند تر از دوش بہ مینا کردم
باز خواہم کہ دمم در تنِ اندیشہ روان	منکہ در یوزۂ فیض از دمِ عیسےٰ کردم

ہمنشین نکتۂ حکمت ز شریعت میجست | لختے از نسخۂ روح القدس املا کردم
شاہد راز کہ کس پردہ ز رویش نگرفت | گرہ از بند قبایش بہ فسون وا کردم
بسکہ ہر بار گہر پاش گذشتم زین راہ | دشت معنی ہمہ پر لولوئے لالا کردم

نام و نسب رشد و تربیت

سلسلۂ نسب حضرت فاروق اعظمؓ این است۔ عمرؓ ابن خطاب ابن نفیل ابن عبد العزےٰ ابن ریاح ابن عبد اللہ ابن قرط ابن رزاح ابن عدی ابن کعب ابن لوے ابن فہر ابن مالک۔

عرب بالعموم از اولاد عدنان یا قحطان میباشند و سلسلۂ عدنان بحضرت اسماعیل علیہ السلام مے رسد۔ از اولاد قحطان در پشت یازدہم فہر ابن مالک شخصے بسیار صاحب اقتدار بودہ۔ و کسانیکہ بہ لقب قریش شہرت دارند از اولاد ہمین شخص بودند۔ از جملہ قوم قریش دہ نفر و رقابلیت امتیاز داشتند و از انتساب آنہا دہ قبیلہ نامور پیدا شد۔ یعنی ہاشم۔ امیہ۔ نوفل۔ عبد الدار۔ اسد۔ تیم۔ مخزوم۔ عدی۔ جمح۔ سہم۔ و حضرت فاروق اعظمؓ از اولاد عدی میباشد۔ عدی را یک برادر دیگر مرۃ نام بود کہ از اجداد جناب رسول صلعم میباشد۔ و بنابر آن سلسلۂ نسب حضرت فاروق اعظمؓ بہ پشت ہشتم بہ جناب رسول صلعم مے پیوندد۔

از آنجا کہ قریش را فخر مجاورت و سرپرستی خانۂ کعبہ حاصل بودہ
بر علاوہ وجاہت و جاہ و جلال دنیوی تاج تقدس مذہبی ہم زیب سر آنہا
بود۔ چون وسعت تعلقات و اشتغال یوماً فیوماً ترقی نمود در کاروبار
آنہا صیغہ ہائے مختلف پیدا و اہتمام ہر صیغہ از ہم جدا شد مثلاً
نگرانی خانۂ کعبہ و خبرگیری حجاج و سفارت و انتخاب شیوخ قبائل
و فصل دعاوی و مجلس شوریٰ وغیرہ۔

عدی کہ مورث اعلائے حضرت فاروق اعظمؓ ست بہ منصب
سفارت ممتاز بود یعنے وقتیکہ قریش را در کدام معاملہ ملکی موقع گفتگو
پیش مے آمد۔ عدی را بحیثیت سفیر قوم روانہ مے کردند و علاوہ ازین
در معارکِ منافرہ اکثر بحیثیت ثالث فصل خصومات ہم مے نمود
و در قبائلِ عرب دستور بود کہ ہرگاہ از جملہ رؤسائے ملک کدام شخص
را بمقابلۂ دیگرے ادعائے فضیلت مے بود آنہا یک رئیس دیگر
را کہ قابلیتِ پایہ شناسی میداشت بطور ثالث مقرر مے کردند و فریقین
در حضورِ او دلائلِ ترجیح خود را بیان مے نمودند و در بعض اوقات این قسم
مناظرات بحدے طول میکشید کہ چند ماہ متواتر معرکہ ہا قائم میشد
کسانیکہ از برائے فصل خصومات حکم مقرر مے شدند علاوہ از وسعت معاملہ
فہمی بحلیۂ فصاحت و قوۂ تقریر ہم متحلّی مے بودند و خاندان عدی
نسلاً بعد نسلٍ بہ اوصافِ مذکورہ موصوف بودہ۔

جدِّ امجدِ حضرت فاروق اعظمؓ نُفیل ابن عبدالعزّٰی مثل اسلاف

جدِّ امجد حضرت فاروق رضؓ

خود خدمات سفارت و فصل خصومات قومی را بوجہ احسن انجام میداد و بنا بر آن بسیارے از اشخاص عالی مرتبت برائے فصل خصومات خود او را حکم مقرر مے کردند و قتیکہ در بین عبد المطلب جد امجد رسول صلعم و حرب ابن امیہ در باب دعوائے ریاست نزاع برخاست فریقین برضا و رغبت خود نفیل را حکم قبول کردند و نفیل در حق عبد المطلب فیصلہ نمود و حرب را بہ الفاظ ذیل خطاب کرد۔

اَتُنَافِرُ رَجُلًا هُوَ اَطْوَلُ مِنْكَ قَامَةً وَاَوْسَمُ وَسَامَةً وَاَعْظَمُ مِنْكَ هَامَةً وَاَكْثَرُ مِنْكَ وَلَدًا وَاَجْزَلُ مِنْكَ صَفَدًا وَاِنِّي لَا اَقُوْلُ هٰذَا وَاِنَّكَ لَبَعِيْدُ الْغَضَبِ رَفِيْعُ الصَّوْتِ فِي الْعَرَبِ جَلْدُ الْمَرِيْرَةِ لَجَبِلُ الْعَشِيْرَةِ۔

زید برادر عم زاد حضرت فاروق رض

نفیل دو پسر داشت عمرو و خطاب قابلیت عمرو بدرجۂ معمولی بود و لاکن فرزندش زید کہ نبیرۂ نفیل و پسر عم حضرت فاروق رض مے باشد۔ شخصے بود بسیار عالی مرتبت و از جملہ کسانے شمرده مے شود کہ قبل از بعثت حضرت رسالت پناہی صلعم بہ اجتہاد خود بت پرستی را ترک داده و عقیدهٔ توحید باری را اختیار نموده بودند و اشخاص دیگر کہ در عقیدهٔ توحید ہمخیال زید بودند قیس ابن ساعده و ورقہ ابن نوفل اند۔

زید علی رؤس الاشہاد از رسوم جاہلیت و عقاید بت پرستی تبرا مے کرد و مردم را ترغیب بہ دین حنیفی یعنی ملت ابراہیمی میداد و بناءً علیہ

جمیع مردم بمخالفتش برخاستند و از جملۂ اینہا خطاب پدر حضرت فاروق اعظم رض در مخالفت او زیادہ تر سرگرم بود و آخر کار از دست خطاب بجان آمدہ از مکہ معظمہ برآمد و در حرا مسکن گرفت و بعد ازان ہم بعضے اوقات خفیہ برائے زیارت خانہ کعبہ مے آمد بعضے از اشعار زید حالا ہم موجود ست کہ تصدیق روشن ضمیری و اجتہاد و مے کنند چنانچہ[1] از اشعارِ ذیل ظاہر مے شود :-

أَرَبًّا وَاحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبٍّ	آیا یک خدائے واحد را قبول
أَدِينُ إِذَا تَقَسَّمَتِ الْأُمُورُ	کنم یا ہزار ہا را - من لات و عزیٰ
تَرَكْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى جَمِيعًا	را مطلقاً ترک کردم - ہمین طور میکند
كَذٰلِكَ يَفْعَلُ الرَّجُلُ الْبَصِيرُ	شخصے کہ صاحب بصیرت باشد -

خطاب الد حضرت فاروق رض

پدر حضرت فاروق اعظم رض از جملۂ اشخاص ممتاز قریش بود - قبیلۂ عدی و بنو عبد الشمس مدت مدیدے بایک دگر عداوت داشتند و چون عدد ارکان خاندان بنو عبد الشمس بسیار بود اکثر بر عدیہم خود غالب مے آمد و جمیع خاندانِ عدی کہ خطاب ہم از جملۂ آنہا بود از دست بنو عبد الشمس بجان آمدہ بحالت مجبوری در زیر سایۂ بنو سہم پناہ گزین شدند و بعد از آن چون از طرف فریق مخالف نعرۂ ہل من مبارز بلند شد خطاب نفیسہم خود را بہ اشعارِ ذیل خطاب نمود :-

[1] حالات مفصل زید در کتاب الاوائل و اسد الغابہ ۱۲ و صـ ۲ کتاب المعارف ابن قتیبہ ۱۲ منہ

أَبُو عَدِيٍّ أَبُو عَمْرٍو وَوَدُّونِي + رِجَالٌ لَا يُنَهْنِهُهَا الْوَعِيدُ
رِجَالٌ مِنْ بَنِي سَهْمِ بْنِ عَمْرٍو + إِلَى أَبْيَاتِهِمْ يَأْوِي الطَّرِيدُ

اشعار فوق از جملۂ ہشت فردے باشد کہ ہمہ آنہا در تاریخ مکہ
مصنفہ علامہ ازرقی مندرج ست ہمہ خاندان عدی در مکہ معظمہ بمقام
صفا سکونت داشت لاکن بعد از آن کہ با قبیلۂ بنو سہم رابطۂ اتحاد
پیدا کردند مساکن خود را ہم بہ قبیلۂ مذکور فروختند اما بعد ازین ہم
بعضے از مساکن خطاب در صفا موجود بودہ و از جملہ سرائے حضرت
فاروق اعظمؓ را بہ وراثت رسیدہ بود سرائے مذکور مابین صفا
و مروہ واقع بودہ و حضرت فاروق اعظمؓ در عہد خلافت خود آن را
مسمار نمودہ از برائے حجاج میدان فرودگاہ ساخت لاکن چند
دکان کہ از قدیم تعلق بہمان سرائے داشت عرصۂ درازے در
تصرف خاندان فاروق اعظمؓ بود[1] خطاب زنانے چند را از خاندانہائے
معزز و معتبر بعد یک دیگر بحبالۂ نکاح خود در آوردہ چنانچہ والدۂ حضرت
فاروق اعظمؓ کہ حنتمہ نام داشت بنت ہشام ابن المغیرہ بود و رتبۂ
مغیرہ را ازین قیاس مے توان کرد کہ ہرگاہ قریش را با کدام قبیلۂ
دیگر نوبت بمعرکہ مے رسید اہتمام فوج ہمیشہ در دست مغیرہ
مے بود و ازین جہت او را بہ لقب صاحب الاعنۃ ملقب میکردند
حضرت خالدؓ نبیرۂ ہمین شخص بود ہشام ابن مغیرہ کہ جد مادری

[1] تاریخ مکہ للازرقی ذکر رباع بن عدی کعب ۱۲

حضرتِ فاروق بود ہم شخصے صاحبِ اعتبار و وقار بود۔

ولادتِ حضرت فاروق رض

از روئے روایتِ مشہورہ ولادتِ حضرتِ فاروق اعظم رض چہل سال قبل از ہجرتِ نبوی است حالاتِ ولادت وطفولیتِ جنابِ ممدوح مطلقاً نامعلوم است۔ حافظ ابن عساکر در تاریخِ دمشق از زبان عمرو ابن العاص روایتے نقل کردہ کہ من برفاقتِ جمعے در جلسۂ احباب نشستہ بودم کہ ناگاہ صدائے غلغلہ برآمد و بعد از دریافت معلوم شد کہ خطاب را فرزندے بوجود آمدہ است ازین واقعہ قیاس میتوان کرد کہ بتقریبِ ولادتِ حضرتِ فاروق اعظم رض مسرت فوق العادہ بظہور پیوستہ۔ حالاتِ سنِ رشدِ جنابِ ممدوح نیز چندان معلوم نیست و وجہ این امر ہم موجہ است چہ کسے نمیدانست کہ ہمین نوجوان وقتے بفاروق اعظم رض ملقب خواہد شد۔ بلکہ بعد از تفحص و تحقیقِ فراوان بعض حالاتِ سنِ رشد او بہم رسیدہ و نقل آنہا درین مقام بیجا نہ خواہد بود۔

سنِ رشد

وقتیکہ حضرتِ فاروق اعظم رض بسنِ رشد رسید پدرش او را بخدمتِ شتربانی مامور کرد۔ اگرچہ این شغل در عرب از روئے عرف و رواج عیب نبودہ بلکہ از جملہ شعائر قومی بودہ لاکن خطاب خیلے بہ تشدد و بے رحمی با فرزندِ خود سلوک مے کرد و اگر حضرت فاروق بعد از مشقتِ بسیار بہ تقاضائے طبعِ بشری برائے استراحت بنائے دم گرفتن میکرد۔ پدرش بتازیانہ سزا تا دیب مے کرد۔ مبادا

کہ درآنجا حضرتِ فاروق خدماتِ شتربانی را انجام میداد ضجنان نام دارد و در مضافاتِ مکۂ معظمہ بمسافتِ دہ میل از قدیہ واقع است۔ در عہدِ خلافتِ خود روزے حضرتِ فاروق را بہ آن میدان گذر افتاد و شتربانی یادش آمدہ آب بہ چشمش چرخ خورد و فرمود اللہ اکبر روزے بود کہ من قمیصِ نمد دربر شتران را درین میدان مے چراندم و چون ماندہ شدہ برائے استراحت مے نشستم پدرم مرا زدو کوب مے کرد و امروز روزے است کہ بغیر از جناب باریتعالے کسے را بر من حکومت نیست۔

درآغازِ شباب حضرتِ فاروقِ اعظم رضؓ در مشاغلِ شریفانہ کہ از روئے مذاقِ عرب معمولِ شرفا بود مشغول شدہ و چیزے کہ دران زمانہ عرب لازمۂ شرافت میدانستند فنونِ نسب دانی و سپہگری و پہلوانی و نطق بودہ۔ فنِ نسب دانی در خاندانِ حضرتِ فاروق موروثی بود و چنانچہ امام جاحظ درکتاب البیان والتبیین بہ نصرِیح آوردہ است کہ خود حضرتِ فاروقِ اعظم رضؓ و پدرش خطاب و جدش نفیل در فنِ نسب دانی خیلے نامور بودند و سببش چنانکہ در صدر مذکور شد غالباً ہمین بودہ کہ منصبِ سفارت و فیصلۂ منافرہ در خاندانِ جنابِ ممدوح موروثی بودہ و برائے انجام دادنِ خدمتِ این دو منصب فنِ نسب دانی از جملۂ لوازم و از ہمۂ فنون

لہ طبقات ابن سعد۔ ۱۲

مقدم تر بوده درین فن حضرتِ فاروق شاگردِ پدرِ خود بود جاحظ در کتابِ خود تصریح کرده که چون حضرتِ فاروق ذکرے دربابِ انساب میکرد مدام به پدرِ خود حوالہ مے فرمود۔

درفنِ پہلوانی و کشتی ہم حضرتِ فاروق را درجۂ کمال حاصل بود چنانچہ در بازارِ عکاظ قریب جبل عرفات مقامے بود کہ ہر سال درآنجا نام آورانِ ہر فن از قبائل عرب حاضر آمده دادِ مردانگی میدادند وجوہر کمالاتِ خود را ظاہر میکردند و محض کسانے کہ صاحب کمال بودند درمیدانِ مقابلہ مے آمدند۔ نابغہ ذبیانی و حسان ابن ثابت و قیس ابن ساعدہ و خنسا کہ درفنِ شاعری و قوتِ تقریر از جملۂ مشاہیر عرب بوده اند از متعلمانِ ہمین دبستان بودند۔ علامہ بلاذری در کتاب الاشراف بسندِ متصل روایت کرده ست کہ حضرتِ فاروق اعظمؓ درمیدانِ عکاظ کشتی میگرفت۔ ازین قیاس مے توان کرد کہ جناب ممدوح درفنِ کشتی بہ مرتبۂ اعلیٰ فائز شده۔

درفنِ سواری نیز کمالِ حضرتِ فاروق مسلّم است چنانچہ امام جاحظ درکتابِ خود آورده کہ حضرتِ فاروق خیز زده بہ اسپ سوار مے شد و چنان باستحکام بر پشتش مے نشست کہ گوئی جزوِ بدنِ اسپ مے شد۔

راجع بقوّۂ تقریرِ حضرتِ فاروق اعظمؓ اگرچہ صراحتاً شہادتے موجود نیست لاکن جمیع مورخین باتفاق تسلیم نموده اند کہ قبل از

قبولِ اسلام جنابِ ممدوح را از طرفِ قریش منصبِ سفارت عطا شده و برائے این منصب محض کسانے را منتخب مے کردند که در قوۂ تقریر و معاملہ فہمی صاحبِ کمال مے بودند۔

در جلدِ دویم این واقعہ را بہ تفصیل نقل کردہ ام کہ جنابِ فاروق اعظم را مذاقِ شاعری بدرجۂ اتم حاصل بودہ و اشعارِ منتخب شعرائے عرب را از بر داشت۔ ازین قیاس مے توان کرد کہ مذاقِ شعر را ہم در تعلیم گاہِ عکاظ قبل از آنکہ بشرفِ اسلام مشرف شود حاصل کردہ بود زیرا بعد از قبولِ اسلام در مشاغلِ دینی بحدّے محو و مستغرق بود کہ ذکر این قسم امور را ہم چندان پسند نہ داشت۔

حضرت فاروق در ہمین وقت ملکۂ تحریر ہم پیدا کردہ۔ و درین خصوصیت از ہمعصرانِ او کم کسے بہ جنابِ ممدوح شرفِ شراکت حاصل کردہ۔ علامہ بلاذری در تصنیفِ خود بہ سند مے آورد کہ بوقتِ بعثتِ جنابِ رسول صلعم در تمام قبیلۂ قریش فقط ۱۷ انفر ملکۂ تحریر داشتند و از ان جملہ حضرت عمر و ابن الخطاب بودہ[1]۔

بعد از فراغتِ فنونِ مذکورہ حضرت فاروقِ اعظم رضہ در فکرِ معاش مصروف شد۔ در عرب ذریعۂ معاش اکثر تجارت بود و جنابِ ممدوح ہمین شغل را اختیار نمودہ و ازین سبب در حالاتِ خود بہ اوجِ ترقی رسیدہ۔ چرا کہ برائے تجارت بہ ممالکِ دور و دراز سفر میکرد

[1] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۴۷۱

وبہ اشخاص ذی رتبہ و معتبر اتفاقِ مجاورت و مخالطت مے افتاد و اوصافِ کمال مثل خودداری و بلند حوصلگی و تجربہ کاری و معاملہ فہمی کہ قبل از قبولِ اسلام در ذاتش پیدا شدہ نتیجہ سفر و سیاحتِ ممالکِ مختلفہ بودہ۔ حالاتِ این سفرہا لاریب خیلے دلچسپ و پُرمعنی بودہ باشد و لے افسوس کہ ہیچ یک از قدمائے مورخین عنانِ توجہ بہ این طرف منعطف نہ کردہ۔ علامہ مسعودی در کتابِ خود مشہور بمروج الذہب محض ہمین قدر مے نویسد۔

وَلِعُمَرَ ابْنِ الْخَطَّابِ اَخْبَارٌ كَثِيْرَةٌ فِي اَسْفَارِهٖ فِي الْجَاهِلِيَّةِ اِلَى الشَّامِ وَالْعِرَاقِ مَعَ كَثِيْرٍ مِّنْ مُلُوْكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ وَقَدْ اَتَيْنَا عَلٰى مَبْسُوْطِهَا فِيْ كِتَابِنَا اَخْبَارِ الزَّمَانِ وَالْكِتَابِ الْاَوْسَطِ	عمر ابن خطاب در ایامِ جاہلیت سفرہائے عراق و شام اختیار نمودہ و در اثنائے سفرہائے مذکور بہ اکثرے از ملوکِ عرب و عجم ملاقی شدہ و این وقایع را بہ بسط و تفصیل در دیگر تصانیفِ خود یعنے کتابِ اخبار الزمان و کتاب الاوسط نوشتہ ام۔

اگرچہ کُتبِ مذکورہ کہ علامۂ موصوف ذکرے از آنہا بمیان آوردہ از برائے فنِ تاریخ بمنزلۂ روح و روان مے باشد و لیکن افسوس کہ از غفلت و بے مذاقیِ ملتِ اسلام مدتے میرود کہ ناپدید است از برائے حصولِ این مدعا کہ وقائع سفرہائے حضرت فاروق اعظمؓ بہ تفصیل معلوم شود در کتب خانۂ دار السلطنت قسطنطنیہ تفحص تام نمودم اما از نیلِ مرام ناکام ماندم۔

ابن عساکر محدث در تاریخ دمشق کہ بعض مجلداتش از نظر من گذشتہ برخے از واقعات سفر حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را قلمبند نمودہ لاکن در آنہا ہیچ واقعہ دلچسپ بنظر نمے آید۔

فی الجملہ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از سبب شمول در معارک عکاظ و حصول تجارب تجارت در کل عرب روشناس شد و یوماً فیوماً جوہر قابلیتش بر عرب بیشتر آشکارا شد۔ حتیٰ کہ قریش او را منصب سفارت مقرر نمودند و ہرگاہ در قبائل قریش کدام معاملۂ پرخطر بوقوع می آمد جناب ممدوح را بحیثیت سفیر روانہ مے کردند۔

قبولِ اسلام و ہجرت

حضرت عمر فاروق بست و ہفت سالہ بود کہ آفتاب رسالت در عرب طلوع نمود یعنے جناب رسول اللہ صلعم مبعوث و صدائے اسلام بلند شد۔ در خاندان حضرت فاروق از سبب وجود زید آواز توحید چندان غیر مانوس نبود و پیشتر از ہمہ سعید فرزند زید بہ اسلام مشرف شد۔ فاطمہ خواہر حضرت فاروق کہ در حبالۂ نکاح سعید در آمدہ بود از برکت ہمنشینی شوہر بشرف اسلام رسید لاکن خود حضرت فاروق ہنوز بعقیدۂ اسلام آشنائی نداشتہ۔ و چون صدائے اسلام بگوشش رسید خیلے بہم بر آمد حتیٰ کہ با جمیع

ارکانِ خاندانِ خود که مشرف به اسلام شده بودند بنائے خصومت نهاد۔
لبینه نام کنیزے هم در خاندانِ حضرت فاروق بدولتِ اسلام رسیده
بود۔ فاروق اعظمؓ از بسکه او را بے زد مانده مے شد و مے گفت
باش دم بگیرم باز ترا مے زنم۔
گزشته از لبینه بهمشیرے که دستش میرسید از زد و کوب دریغ نکرد۔
لیکن نشۂ اسلام بهر دماغے که میرسید دور نمی شد۔ با این همه تشدد
حضرتِ فاروق هیچکس از متعلقین او که بشرفِ اسلام رسیده
بودند از عقیدۂ خود برنگشتند۔ آخر الامر مجبور شده عزمِ مصمم نمود
که نعوذ بالله بایست وجودِ مسعودِ بانیٔ اسلام از صفحۂ هستی حک شود
و این خیال را در دل متمکن نموده و تیغ در کمر بسته بطرفِ آستانۂ
مبارکِ جنابِ رسالت مآب روان شد و لے کارکنانِ قضا
و قدر گفتند:—

آمد آن یارے که ما مے خواستیم

اتفاقاً نعیم ابن عبدالله در راه تصادف کرد۔ حضرت فاروق
را چنین خشمگین دیده پرسید۔ خیر است۔ موجب ملالِ خاطر چیست۔
گفت میروم که کارِ محمدؐ را (نعوذ بالله) تمام کنم۔ نعیم گفت
باید اول کارِ خاندانِ خود را تمام کنی چه اگر خواهرت با شوهرش اسلام
آورده۔ بمجرد استماعِ این خبر بخانۂ خواهر رفت۔ از اتفاق حضرت
خواهرش در آن وقت تلاوتِ قرآن شریف میکرد و چون صدا

پائے حضرت فاروق را شنید دم درکشید و اجزائے قرآن شریف را از نظر پنہان کرد لاکن بعض آیات قرآنی بگوشش حضرت فاروق رسیدہ بود۔ از خواہر خود پرسید کہ این چہ آواز بود۔ خواہرش گفت ہیچ۔ باز بہ تکرار گفت چرا پنہان میکنی۔ من شنیدہ ام کہ شما ہر دو مرتد شدہ اید۔ این بگفت و با شوہرش در آویخت۔ خواہرش پیش آمد کہ شوئے خود را یاری کند با او نیز ہمچنان دلیرہ رفتار نمود تا حدے کہ بدن خواہرش پرخون شد۔ درین حال از زبانش بے ساختہ برآمد عمر! ہر چہ میتوانی بکن عقیدۂ اسلام از دل ما ہیچگونہ بدر نمے شود۔ این الفاظ در دلِ حضرت فاروق اثرے خاص انداخت و بہ نگاہِ شفقت و محبت در خواہر نگاہ کرد و دید کہ از بدنش خون جاری است دلش سوخت و گفت چیزے کہ میخواندی پیشِ من باز بخوان۔ فاطمہ ہمان اجزائے قرآن شریف را برآوردہ پیش روئے او نہاد۔ حضرت فاروق برداشت و سورۂ ذیل را نوشتہ دید۔ سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ۔ خلاصہ اینکہ این سورہ را میخواند و از ہر کلمہ رعبے در دلش پدید مے آمد۔ و چون بر آیۂ اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ رسید بے اختیار از زبانش بر آمد۔

اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ

درین وقت جناب رسول اللہ صلعم در مقامِ ارقم واقعۂ دامنۂ کوہ صفا پناہ گزین بودہ۔ حضرت فاروق بآستانۂ نبوت رسیدہ حلقہ

بر ورزد از آنجا کہ شمشیر بکف رفتہ بود واز واقعۂ تازہ کہ در خانۂ خواہرش بوقوع آمدہ کسے خبر نداشت۔ صحابہ رضوان اللہ علیہم را از مشاہدہ این حال تردد پیدا شد۔ لاکن حضرت امیر حمزہ سید الشہدا گفت خیر ست اگر با خلاص آمدہ فبہا والا بہمان شمشیر کہ در کف دارد سرش از تن جدا خواھم نمود۔ چون حضرت فاروق داخل دربار نبوت شد خود جناب رسالت پناہ صلعم بنفس نفیس پیش رفتہ دست بر دامنش انداخت و فرمود۔ عمر! ازین آمدن چہ در دل داری۔ ازین الفاظ کہ از زبان حقیقت بیان نبوت بر آمد دل حضرت فاروق خیلے متاثر و مرعوب شد و بنہایت خضوع و انکسار گفت برائے قبول اسلام حاضر آمدہ ام۔ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بے اختیار نعرۂ اللہ اکبر بلند فرمود و صحابہ نیز باتفاق ہم نعرۂ اللہ اکبر را بہ شدتے بلند کردند کہ از کوہ ہائے مکہ معظمہ صدا ایش[1] بر آمد۔

از دخول حضرت فاروق در حلقۂ اسلام در تاریخ اسلام یک دور جدید پیدا شد۔ اگرچہ قبل ازین ۴۰ یا ۵۰ نفر مشرف باسلام شدہ بودند و سید الشہداء حضرت امیر حمزہ ہم در آن جملہ بود۔ اما اہل اسلام فرائض مذہبی خود را بہ آزادی و آشکارا ادا نمے توانستند۔ و ادائے نماز در کعبۃ اللہ مطلقاً ممکن نبود۔ چون حضرت فاروق اسلام قبول

[1] انساب الاشراف بلاذری و طبقات ابن سعد و اسد الغابہ و ابن عساکر و کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

کرد حالتِ اسلامیان ہم معاً تغییر یافت۔ حضرت فاروق اسلام خود را علانیہ ظاہر نمود و ہر چند کفّار در ایذائے او تشدّد و بسیار مینمودند۔ حضرتِ فاروق در مقابلہ خیلے استقلال و ثبات نشان مے داد و بالآخر با جماعتِ مسلمانان در کعبۂ معظمہ نماز ادا کرد۔ ابن ہشام این واقعہ را بہ روایت عبداللہ ابن مسعود بہ عبارتِ ذیل بیان میکند۔ فَلَمَّا اَسْلَمَ عُمَرُ قَاتَلَ قُرَيْشًا حَتّٰى صَلّٰى عِنْدَ الْكَعْبَةِ وَ صَلَّيْنَا مَعَهٗ۔ یعنے چون حضرتِ عمر فاروق اسلام آورد با قریش مقاتلہ کرد حتّٰی کہ در کعبہ نماز ادا کرد و ما ہم با وے نماز ادا کردیم۔

قبولِ اسلامِ حضرتِ فاروق اعظمؓ در سال ششم نبوّت اتفاق افتادہ۔

ہجرت

ہجرتِ حضرت فاروقؓ

قریش تا نُہ سالِ ادّعائے نبوّت را از جناب رسول اللہ صلعم بہ بے اعتنائی میدیدند لاکن ہر قدر اسلام شیوع مے یافت بے اعتنائیِ شان باندوہ و خفقان تبدیل مے گشت و چون قریش دیدند جمعے کثیر در حلقۂ اسلام داخل شدہ خواستند بہ زورِ بازو اسلام را محو نمایند اگرچہ در حیاتِ ابوطالب نتوانستند بالمخالفت از اسلام کشند و لے بعد از وفاتِ آن خیر اندیشِ نبوی آتشِ فتنہ از ہر طرف شعلہ ور گشت و از کفّار ہر کہ بر مسلمانے دست مے یافت در صددِ ایذائے

او برمے آمد اگر اہلِ اسلام از دل شیدائے دینِ اسلام نمے بودند ہیچ یک بر عقیدۂ خود ثابت قدم نمے ماند۔ این دور ابتلا پنج شش سال دوام ورزیده و تفصیلِ جور و ستم کفّار بر مسلمانانِ آن عہد داستانے ست خیلے درد انگیز۔

رفقائے ہجرت حضرت فاروق رضؓ

دراثنائے این حال جمعے از اعیانِ مدینۂ منوّره مشرّف به اسلام شده بودند بنا بر آن جناب رسول صلعم فرمود که کسانے که از جور و ستم کفّارِ مکّه بجان آمده اند به مدینۂ منوّره ہجرت کنند۔ بر طبقِ فرمانِ جنابِ رسالت مآب نخستین کسانے که در زمرۂ مہاجرین داخل شدند ابو سلمه عبد اللّٰه ابن اشہل رضؓ و حضرت بلال موذن رضؓ و عمار یاسر بودند۔ بعد ازان حضرت فاروق به رفاقت ۲۰ نفر ارادۂ ہجرت نمود در صحیح بخاری علیہ رفقائے حضرت فاروق البته میگوید۔ لاکن تفصیلِ اسمائے آنہا منقول نیست۔ ابن ہشام اسمائے بعضے از آنہا را چنین مے نویسد۔ زید ابن خطاب و سعید ابن زید ابن خطاب و خنیس ابن خذافه سہمی و عمر ابن سراقه عبد اللّٰه ابن سراقه واقد ابن عبد اللّٰه تمیمی خولے ابن خولے۔ مالک ابن ابی خولے۔ ایاس ابن بکیر عاقل ابن بکیر۔ عامر ابن بکیر۔ خالد ابن بکیر۔ از جمله زید۔ پسرِ عم و سعید برادر زاده و خنیس داماد حضرت فاروق و باقی در جمیع احباب بودند۔

قیام گاه حضرت فاروق رضؓ

از انجا که مدینۂ منوّره چندان وسعتے نداشت اکثرے از مہاجرین در قبا که از مدینه بمسافتِ ۳ میل واقع است قیام ورزیدند

وحضرت فاروق ہم ہمانجا درجائے رفاعہ ابن عبد المنذر قیام نمود قبا را عوالی ہم میگویند۔ در صحیح بخاری فرودگاہِ جناب فاروق اعظمؓ بہ عوالی تعبیر یافتہ۔ بعد از حضرت فاروق اکثر صحابہ ہجرت نمودند۔ حتٰی کہ در سنہ ۱۳ بعثتِ ۶۲۲ء خود جناب رسالت مآب از مکہ بر آمد و آفتابِ رسالت از افقِ مدینہ طلوع نمود۔

چہ جنبشے ست کہ از غایتِ جلالت و فقد
لُبابِ جملہ تواریخ در جہان آمد

اخوتِ مہاجرین و انصار

چون جنابِ رسالت مآب صلعم واردِ مدینہ شدہ نخستین بہ ترتیبِ قیام و سکونتِ مہاجرین پرداختہ انصار را بہ حضور انور خواستہ رابطۂ مواخات در بین مہاجرین و انصار بستند۔ وکسانے کہ از انصار بہ حسب فرمانِ واجب الاذعانِ جنابِ رسالت مآب با مہاجرین عقد مواخات بستند مال و اسباب و نقد و جنس و دیگر املاکِ خود را با برادرانِ دینی خود بقسمت مساوی تقسیم نمودند و جناب رسول اللہ صلعم ہرگاہ در بین کرام مہاجر و انصار رشتۂ اخوت مے بست رتبہ و حیثیتِ طرفین را مدِ نظر میداشت و التزام این امر مے فرمود کہ درجۂ مہاجر و انصار باہم برابر باشد چنانچہ عتبان ابن مالکؓ را کہ سرگروہِ قبیلۂ بنی سالم بود برادرِ دینی حضرتِ فاروق رضؓ قرار دادند۔

و در وقتیکہ جناب رسالت مآب صلعم ہم بہ نفسِ نفیس وارد

۱؎ صحیح بخاری۔ کتاب الاذان ۱۲ منہ

مدینهٔ منوره شدند اکثرے از مهاجرین مثل سابق در قبا قیام داشتند چنانچه حضرت فاروق نیز به همانجا قیام داشت لاکن همیشه دو روز بعد بدرگاهِ رسالت حاضر شده از صبح تا شام بحضورِ پرنور بسر میبرد و روزے که خود حاضر نمے شد برادرِ دینی اش عتبان ابنِ مالک بحضورِ مبارک حاضر آمده - چیزے که از زبانِ هدایت ترجمانِ جنابِ رسالت مآب صلعم مے شنید حرف بحرف به حضرت فاروق بیان مے نمود چنانچه امام بخاری علیه رحمت الله الباری در ابوابِ متعدد مثل باب العلم و باب النکاح وغیره این واقعه را ضمناً ذکر میکند -

بعد که جنابِ رسالت مآب در مدینهٔ منوّره قیام فرمود توجه باین امر نمود که فرائض و ارکانِ اسلام را محدود و معیّن بفرمایند زیراکه در مکهٔ معظمه فرضِ اهم فقط حفظِ جان بود و ازین جهت هنوز چیزے از احکام روزه و زکوٰة و نمازِ جمعه و نمازِ عید و صدقهٔ فطر مُعیّن نگشته نمازِ روزمرّه هم خیلے مختصر بود حتیٰ که سوائے مغرب دیگر نمازها محض دو رکعت بوده و طریقهٔ اعلانِ نماز هم مُعیّن نشده بود - نخستین توجهِ بانیِ اسلام بصوب تقررِ طریقِ اعلان نماز مبذول گشت - و چون در یهود و نصارٰے برائے اعلانِ نماز استعمالِ بوق و ناقوس مروّج بود اکثر صحابه برین اتفاق رائے کردند که در اعلانِ نماز نیز همین طریق اختیار شود - و بقرار روایت ابن هشام خود جنابِ رسالت مآب همچه تجویز فرموده بود - بهرحال این مسئله زیرِ بحث بوده و هنوز رائے

معین نشدہ بود کہ حضرت فاروق اعظمؓ در اثنائے این حال داخل مجلس اصحاب شد و گفت شخصے برائے اعلانِ نماز مقرر شود جناب رسالت مآب صلعم این تجویز را قبول فرمودہ حضرت بلالؓ را برابن خدمت مامور فرمود۔

طریق اذان حسب تجویز حضرت فاروق مقرر شد

این امر خیلے قابلِ لحاظ است کہ اذان یعنی دیباچۂ نماز و بزرگترین شعائرِ اسلام بقرارِ تجویزِ حضرت فاروق اعظمؓ مقرر مے شود ازین جا بلندی رتبۂ حضرت فاروق را میتوان تقدیر نمود۔

۲ھ تا وفاتِ جناب رسول صلعم

غزوات و دیگر حالات

واقعاتِ حضرت فاروق اعظمؓ از ابتدائے ۲ھ تا وفات جناب رسالت مآب صلعم حقیقتاً از اجزائے سیرۃ نبوی میباشد اگرچہ در جمیع واقعات یعنے غزوات و مقدماتِ جنگ و معاہدات با اقوام و سر رشتۂ انتظامات ملک وقت بوقت و تدابیر اشاعت اسلام کہ برحسب اقتضائے وقت اختیار مے شد حضرت فاروق اعظم در ہمہ شریک بودہ لاکن اگر واقعاتِ فوق بہ نہایت بسط و تفصیل نوشتہ شود ہمانا این قسمتِ کتاب صورتِ سیرۃ النبی اختیار خواہد

گرو چہ کہ کارنامہ ہائے حضرتِ فاروق اعظم درحیاتِ جناب رسالت مآب صلعم ہرچند عظیم الشان ہم باشد بہ سلسلۂ حالاتِ جناب رسالت پناہ صلعم وابستہ ومربوط ست وچون رقم بپذیرد۔ جز این چارہ نیست کہ عنوانِ ہر واقعہ بنامِ نامیِ جناب رسالت مآب صلعم مزین گشتہ کارنامہ ہائے حضرت فاروق ضمناً بیان گردد پس ناچار تصمیم نمودم کہ واقعاتِ مذکورہ را بعبارتِ مختصر بیان کنم۔ مگر واقعاتے را کہ در آن حضرتِ فاروق تعلّق خاص دارد بیشتر بہ بسط وتفصیل بنگارم۔ اگرچہ درین صورت کارنامہ ہائے فاروقی بطور نمایان ظاہر نخواہد شد۔ چہ تا وقتیکہ صورتِ واقعہ من کلّ الوجوہ مکمّل ظاہر نشود۔ عظمت وشانِ آن کماہی قوام نہ پذیرد لاکن جز این چارۂ نبود۔

بنا بر آن واقعاتِ مذکورہ را بنہایت اختصار بیان میکنم:۔

چون جناب رسول اللہ صلعم از مکۂ معظمہ ہجرت وبہ مدینۂ منورہ نزول فرمودند قریشِ مکہ خیال کردند کہ اگر در ابتدائے امر استیصالِ اسلام صورت نہ بندد پیروانِ او روز بہ روز ترقی نمودہ قوت خواہند گرفت ودر آن صورت مقابلہ ممتنع خواہد شد بنا بر آن بنائے تعرض بہ مدینہ را گذاشتند لاکن تا ۲ھ ہیچ معرکۂ قابل الذکر بوقوع نیامدہ محض ہمین قدر شد کہ دو سہ بار جمعے قلیل از قریش بصوبِ مدینہ پیشقدمی نمودہ وجناب رسالت مآب صلعم از حرکاتِ

ایشان فوری خبر شدہ دستۂ از فوجِ اسلام را جہت سدِّراہ غنیم سُبیل مے فرمود۔

غزوۂ بدر ۲ھ

در ۲ھ ۶۲۴ء واقعۂ بدر کہ از مشہور ترین معارکِ نبویؐ است بوقوع آمد و ابتدائش بر این قسم بود کہ ابوسفیان سرگروہ قریش با مالِ تجارت از شام مراجعت میکرد در عرضِ راہ خلافِ واقعہ شنید کہ اہلِ اسلام ارادۂ یورش دارند بنابر آن بہ قریشِ مکہ پیام فرستاد وہمہ اہلِ مکہ از مکہ برآمدہ زیرِ علمِ ابوسفیان گرد آمدند۔ بمجرد استماع این خبر جنابِ رسول صلعم با ۳۰۰ صد نفر از مدینہ روان گردید۔ بہ قولِ بعضے از مورخین برآمدنِ جنابِ رسالتمآب صلعم از مدینہ برائے تاخت و تاراج قافلۂ ابوسفیان بود ولے غلط محض است چراکہ ہیچ شہادت قطعی تر از قرآن مجید نمیشود۔ و ذکرِ این واقعہ در قرآن شریف بہ کلماتِ ذیل نزول یافتہ:۔

كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ ۝ يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ ۗ وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ	چنانکہ بیرون آورد ترا پروردگارِ تو از خانۂ تو بہ تدبیرِ درست و ہر آئینہ گروہے از مسلمانان ناخوشنود بودند خصومت میکردند با تو در سخن۔ است بعد از آنکہ ظاہر شد گویا راندہ میشوند بسوئے مرگ و ایشان در آن مے نگرند و یاد کن نعمتِ الٰہی آنکہ وعدہ میداد خدا بشما یکے

اَنَّھَا لَکُمْ وَتَوَدُّوْنَ اَنَّ غَیْرَ ذَاتِ الشَّوْکَۃِ تَکُوْنُ لَکُمْ۔	از دو گروہ را کہ وے شمارا باشد و دوست مید اشتید کہ غیر فوج جنگی شمارا بود۔

از آیاتِ کریمہ خیلے ظاہرست کہ:۔

(۱) چون حضرت جناب رسالت مآب صلعم از مدینۂ منورہ ارادۂ برآمدن فرمود۔ جمعے از مسلمانان بحالِ تذبذب بودند و گمان میکردند کہ برآمدن از مدینہ در دہانِ مرگ رفتن ست۔

(۲) بوقتِ برآمدن از مدینہ کفّار دو قسمت بودند یک گروہِ غیر ذات الشوکۃ و عبارت بودہ از کاروانِ تجارتِ ابوسفیان وگروہِ دیگر اہلِ مکہ کہ باہمہ ساز و سامان برائے یورش از مکہ برآمدہ بودند۔ برعلاوہ عدۂ کاروانِ ابوسفیان محض بر چہل نفر بالغ مے شد وجناب رسالت مآب باسہ صد نفر از مدینۂ منورہ برآمدہ بود۔ پس بمیزانِ عقل برابر نمے آید کہ ۳ صد نفر را بمقابلۂ چہل نفر این قدر بیم در دل باشد کہ گویا بدہانِ مرگ مے روند بنابرین اگر جناب رسالت مآب صلعم برائے غارتِ کاروانِ ابوسفیان مے برآمد در قرآن شریف این الفاظ مطلقاً نمے بود کہ اہل اسلام مقابلۂ قریشِ مکہ را دہانِ مرگ مے پنداشتند۔

بہرکیف بتاریخ ۸۔ رمضان المبارک ۲ھ جناب رسالت مآب با ۳۱۳۔ نفر از غازیانِ اسلام از مدینہ نہضت فرمودند و درین عدہ ۸۳ نفر مہاجر و باقی انصار بود۔ و عدد لشکرِ قریش بہ ۹۵۰ نفر

میرسید و در سلکِ ایشان بہادرانِ نام آور قریش ہم بودند۔
و در مقامِ بدر کہ از مدینہ منورہ بمسافتِ ۶ میل واقع است بین ہر دو
لشکر اتفاقِ مقابلہ افتاد و کفّارِ قریش شکستِ فاش خوردند۔
از لشکرِ اسلام ۱۴ نفر جامِ شہادت نوشیدند و از جملہ ۶ نفر مہاجر
و ۸ نفر انصار بودند۔ و از لشکرِ قریش ۷۰ نفر بہ قتل رسیدند۔
و ہمان قدر بہ قیدِ اسر درآمدند۔ و ابوجہل و عتبہ ابن ربیعہ و شیبہ
و برخے دیگر از رؤسائے بزرگ کہ نیز در جملہ مقتولین بودند۔ و گویا
از قتلِ ایشان بازوئے ہمّتِ قریش شکست۔

اگرچہ حضرتِ فاروقؓ بلحاظِ رائے و تدبیر و جانبازی و پائمردی
در ہر موقع بمثابہ دست و بازوئے جنابِ رسول اللہ صلعم بود
لیکن از واقعاتِ ذیل خصوصیّتِ شرکتِ او در معرکۂ بدر
ظاہر مے شود:۔

(۱) جمیع قبائلِ قریش درین معرکہ با فریقِ مخالف شریک بودند
لاکن از قبیلۂ حضرتِ فاروقؓ کہ عبارت است از بنو عدی
یک متنفس ہم شریک[1] نہ بودہ و موجبش غیر از رُعب و سطوتِ
حضرتِ فاروقِ اعظمؓ ہیچ نبودہ؟

[1] در طبری کبیر آوردہ ولم یکن بقی من قریش بطن الا نفر منہم ناس الا بنی عدی بن کعب لم یخرج منہم رجل واحد صفحہ ۱۳۰۷ - ۱۲ منہ

(۲) از نفری قبیلہ و خلفائے حضرت فاروق ۱۲ نفر باو شریکِ مقدمہ بودند و اسمائے ایشان برحسب ذیل است:-
زید- عبداللہ ابن سراقہ- عمرو ابن سراقہ- واقد ابن عبداللہ خولے ابن ابی خولے- مالک ابن ابی خولے- عامر ابن ربیعہ عامر ابن بکیر- عاقل ابن بکیر- خالد ابن بکیر- ایاس ابن بکیر شخصے کہ پیش از ہمہ جام شہادت نوشید مہجع غلام[1] حضرت فاروقؓ بودہ-

(۳) عاصی ابن ہشام ابن مغیرہ کہ یکے از رؤسائے معتبر قریش و خالِ حضرت فاروق مے شد بدست جناب ممدوح در میدانِ جنگ کشتہ شد[2]- این امر از جملہ خصوصیاتِ فاروقی بہ شمار مے رود کہ در معاملاتِ اسلامی ہیچگاہ از قرابت و اثرِ محبت متاثر نمے شد- واقعۂ مذکورہ نخستین مثالِ این خصوصیت است:-
عدہ کسانے کہ از غنیم زندہ بقیدِ اسیر در آمدند قریب بہ ۷۰- و اکثر رؤسائے نامی قریش بودند مثلاً حضرت عباسؓ- عقیل (برادر حضرت علی مرتضےٰ)- و ابو العاص ابن الربیع- ولید ابن الولید- وقتیکہ رؤسائے مذکور بحالتِ اسیری بدربارِ رسالت حاضر آمدند این نظارہ بحدے عبرت انگیز بود کہ دلہائے مسلمانان ہم

[1] ابن ہشام صفحہ ۴۹۰- ۱۲ منہ [2] ابن ہشام صفحہ ۵۰۹ و استیعاب ۱۲ منہ

از آن متاثر شد حضرت سودہ زوجۂ مطہرہ رسول اللہ صلعم وقتیکہ بطرف آنہا دید بے اختیار از زبانش بر آمد۔

أَعْطَيْتُمْ بِأَيْدِيكُمْ هَلَّا مُتُّمْ كِرَامًا۔	شما بحالت اطاعت آمدہ اید۔ چرا مثل شرفا در جنگ ہلاک نشدید۔

وقتیکہ جمعے از اسیرانِ جنگ بحضور جناب رسالت مآب صلعم حاضر آمدند اختلاف رائے پیدا شد کہ با اسیران چہ رفتار شود جناب رسالت مآب صلعم درین باب با جمیع صحابہ مشورہ فرمود رائے حضرت ابوبکر صدیق رض بر این رفت کہ چون اینہا خویش و قوم خود ما ہستند باید فدیہ دادہ رہا شوند۔ حضرتِ فاروق برخلافِ این رائے گفت در معاملۂ اسلام لحاظِ رشتہ و قرابت نباید۔ و مناسب آن است کہ ہمگی را باین طریق بہ قتل برسانیم کہ ہر شخص از اعزیز و قریب خود را خود بکشد۔ مثلاً حضرت علی رض عقیل را و حضرت حمزہ عباس را سر از تن جدا کند و فلان شخص را کہ از اقاربِ من است خودِ من بدستِ خود ہلاک مے کنم۔

از انجا کہ شیوۂ عفو خاصۂ رحمتِ عالمیان بودہ رائے حضرت ابوبکر صدیق رض را مستحسن شمردہ و فدیہ گرفتہ اسارے را از اسیری رہائی بخشید۔ و بہ ہمین تقریب آیۂ ذیل نازل شد:۔

مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ۔	سزاوار شیوۂ پیغامبر را کہ بدست وے اسیران باشند تا آنکہ قتل بسیار بوجود آرد در زمین۔

هرچند از فتح بدر بازوے همت و شوکت قریش درهم شکست لاکن مشکلات دیگرے پیدا شد تفصیلش اینکه در نواحی مدینه یهود بر مدینهٔ منوره و مضافات آن متصرّف بودند و چون جناب رسالت مآب صلعم وارد مدینه شد نخستین کارنامه هاؤ انتظامات ملکی این بود که از یهود عهد گرفت تا کمک به دشمنانِ اسلام نکنند و هرگاه دشمنے بر مدینه تعرض نماید به حمایت اسلام پائے ثبات بیفشارند و چون جناب رسالت مآب صلعم از غزوهٔ بدر به فتح و نصرت معاودت فرمود در دلِ یهود این اندیشه خطور نمود که مبادا مسلمانان قوّت گرفته با خودِ یهود دعوائے مساوات بکنند ازین جهت بنا به نقض عهدِ گذشته گفتند۔ قریش بآداب و فنونِ حرب ناآشنا بودند۔ و اگر اهل اسلام را اتفاقِ جنگ با مے افتاد برائے شان آشکارا مے شد که حقیقتِ جنگ چه گونه میباشد آخر کار نوبت باینجا رسید که از عهدِ خود پشیمان شده نقضِ معاهده نمودند۔ و بنابرآن در ماهِ شوال ۲ھ جناب رسالت مآب صلعم بمقابلهٔ یهود لشکر کشیده و آنهارا بقید اسر در آورده از مدینه جلاوطن فرمود۔ و آنچه در تواریخِ اسلام از مقدّماتِ یهود سلسلهٔ متصل بنظر مے آید آغازش ازهمین واقعه مے شود۔

غزوهٔ سویق

قریش بعد از هزیمت در جنگِ بدر خیلے بجوشِ انتقام بودند و ابوسفیان عزمِ بالجزم نمود که تا انتقامِ بدر از مسلمانان نگیرم

غسل نخواہم کرد۔ پس در ماہِ ذی الحجہ ۲ھ با دوصد شتر سوار قریب مدینہ آمدہ دو نفر مسلمان را بہ مکر و حیلت گرفتار نمودہ بہ قتل رسانید۔ این خبر بہ مسامعِ مبارکِ جناب رسول صلعم رسیدہ۔ لشکر بتعاقبِ ابوسفیان فرستاد و لے گرفتار نہ شد۔ بعد دیگر وقائع خفیفہ نیز بہمین قسم بمعرضِ وقوع در آمد تا در ماہِ شوال ۳ھ ۶۲۵ء معرکۂ جنگِ اُحد بوقوع آمد۔

غزوۂ اُحد

تفصیلِ واقعۂ مذکورہ این ست کہ عکرمہ ابن ابوجہل و دیگر سرکردگان قریش با بوسفیان گفتند کہ اگر مصارفِ جنگ را تعہد کنی انتقامِ بدر را میتوانیم گرفت۔ ابوسفیان تجویزِ آنہا را پسند و اخراجاتِ جنگ را تعہد نمود۔ و معًا بہ تہیۂ سامانِ حرب شروع کرد۔ قبایلِ کنانہ و تہامہ نیز با قریش دم از ہوا خواہی زدہ شریک شدند۔ و ابوسفیان بحیثیتِ سپہ سالاریِ لشکر قریش از مکہ بر آمدہ بصوبِ مدینہ روانہ شد۔ و در ماہِ شوال روزِ چارشنبہ قریبِ مدینۂ منورہ فرود آمد۔ رائے جناب رسول اللہ صلعم بر آن رفتہ بود کہ مسلمانان از مدینہ بیرون نہ رفتہ ہمانجا در دفعِ غنیم بکوشند لاکن صحابہ رض این رائے را قبول نہ کردند۔ ناچار جناب رسالت مآب صلعم بروزِ جمعہ از مدینہ منورہ بر آمد۔ عددِ لشکرِ قریش سہ ہزار بود و از جملہ ۲۰۰ نفر سوار و ۷۰۰ نفر زرہ پوش بودند۔ رئیس میمنہ خالد ابن الولید و رئیس میسرہ عکرمہ ابن ابوجہل بود۔ در آن وقت

این دو نفر بہ دولتِ اسلام مشرف نہ بودند) عددِ لشکرِ اسلام
بہ ۷۰۰ نفر بالغ مے شد و از جملہ صد نفر زرہ پوش و دو صد نفر
سوار بودند۔ در دامنۂ احد کہ کوہے ست بمسافۂ سہ میل از مدینہ
افواج طرفین صف آرا شدند۔ جناب رسول اللہ صلعم عبد اللہ ابن
جبیر را با ۵۰ نفر تیر انداز برائے دفع حملۂ غنیم از طرفِ عقب مامور فرمود۔
روزِ شنبہ ۷۔ ماہِ شوال نخستین کسیکہ حملہ آور روز بیر بود کہ با
ہمراہانِ خویش بر لشکرِ غنیم زد و میمنۂ قریش را شکست داد۔ بعد
معرکۂ کارزار گرم شد۔ حضرت حمزہ رض و حضرت علی رض و ابو دجانہ رض
بر فوجِ غنیم در آمدہ شیرازۂ جمعیت ایشان را از ہم گسیختند
لاکن بعد از فتح سپاہِ اسلام بفراہم نمودنِ مالِ غنیمت مشغول
شدند۔ تیر اندازانے کہ بہ کمال سرگرمی مصروفِ کارزار بودند
گمان بردند کہ جنگ باختتام رسیدہ۔ بنابر آن آنہا ہم بہ جمعِ مالِ
غنیمت مشغول شدند بمجردے کہ تیر اندازان از میدانِ جنگ
بر آمدند خالد دفعتاً از طرفِ عقب بغایت جوش حملہ آور شد
و چون سپاہِ اسلام اسلحہ را انداختہ بہ جمعِ مالِ غنیمت مشغول و
از حملۂ غنیم بیخبر محض بودند تابِ این حملۂ ناگہانی را نیاوردند۔
دراین حال کفار بطرفِ جنابِ رسالت آب صلعم بارانِ تیر و سنگ
باریدند۔ دندانِ مبارک شہید شد۔ و بر ناصیۂ مبارک ہم
جراحتے رسید و در عارضِ مبارک حلقہ ہائے زرہ فرو رفت ۔

برعلاوہ آفتاب رسالت بغمامے در افتادہ از نظر پنہان و جہان در دیدۂ اہل اسلام تاریک شد۔ درین حال پُر اضطراب صدا بر آمد کہ جناب رسول اللہ صلعم شہید شد و ازین آوازۂ جانگاہ لشکرِ اسلام بیشتر متزلزل شد۔ و ہر کس بہر جائے کہ بود متحیر و سراسیمہ ماند۔

درین امر کہ چند نفر از صحابہ تا آخر وقت بہ استقلال و ثابت قدمی دم از رفاقت جناب رسول اللہ صلعم زدہ اند روایات مختلف ست۔ در صحیح بخاری بروایت انسؓ مروی ست کہ در جنگِ اُحد محض ۷ نفر انصار و دو نفر قریش یعنی سعدؓ و طلحہؓ تا آخر وقت ثابت قدم بودند و در نسائی و بیہقی بسندِ صحیح منقول ست کہ بدون از ۱۱ نفر انصار و طلحہ کسے بہ رفاقتِ جنابِ رسالت مآب صلعم نماندہ بود۔ بقولِ محمد ابن سعد ۱۴ نفر ہمرکاب جناب رسالتمآب صلعم ماندند۔ خلاصہ روایاتِ مختلف[1] در کتب سیر موجود ست۔ حافظ ابن حجر در فتح الباری اختلاف روایات را این طور تطبیق میدہد کہ چون لشکرِ اسلام منتشر شد و کفار دفعتاً از عقب حملہ آوردند بہ اہلِ اسلام تحیر و سراسیمگی طاری شد و ہر کس بہر جائے کہ بود ماند و بعد ازان ہر کسے بتدریج فرصت یافت و بحضور پرنور حاضر آمد۔

[1] طبری صفحہ ۱۳۰۸۔ ۱۲ منہ

از روایاتے کہ درین باب آمدہ است معلوم مے شود کہ چون خبرِ شہادتِ جناب رسول اللہ صلعم شہرت گرفت لشکرِ اہلِ اسلام بحدّے سراسیمہ شد کہ برخے[1] ہزیمت نمودہ عین بمدینہ منورہ دم گرفتند و بعضے[3] دادِ جانبازی دادہ جامِ شہادت نوشیدند و بعضے بنا امیدی اسلحہ را وراند اختند۔ حضرت فاروق در زمرۂ فریق سوم بود۔ علامہ طبری بسند متصل بہ روایتِ ابن حمید و سلمہ و محمد[3] ابن اسحاق و قاسم ابن عبد الرحمن ابن رافع بیان میکند کہ در آن وقت چون انس ابن نضر حضرتِ عمر و طلحہ و چند نفر مہاجر و انصار را دید کہ بحالِ یاس بے حس و حرکت نشستہ اند پرسید چرا نشستہ اید وچہ میکنید گفتند کہ جناب رسول اللہ صلعم شہید شد۔ انس گفت بعد از وفاتِ جناب رسالت مآب حیاتِ شما بچہ کار خواہد آمد لازم کہ شما ہم مثلِ جنابِ رسالت پناہ صلعم دادِ جنگ دادہ شہید شوید۔ این بگفت۔ و بر سپاہِ دشمن زد و بعد از مقاتلۂ بسیار جامِ شہادت نوشید[1]۔ از قاضی ابو یوسف[2] بقولِ حضرتِ عمر فاروق[2] منقول است کہ انس ابن نضر از پیشِ من گذشت و پرسید کہ بر جناب رسول اللہ صلعم چہ ماجرا گذشت گفتم بگمانِ من جامِ شہادت نوشیدہ۔ انس گفت کہ اگر جناب رسول اللہ صلعم شہید گشتہ اند حیّ و قیّوم است۔ این بگفت و تیغ از نیام کشیدہ بر سپاہِ کفار زد

---

[1] طبری صفحہ ۱۳۰۸ - ۱۲

وبعد از جنگ بسیار جامِ شہادت نوشید۔ در تاریخ ابن ہشام[1] منقول است کہ دراین معرکہ بحضرتِ انس ۷۰ جراحت رسید۔

در روایت طبری این امر قابل لحاظ است کہ در جماعت رُفقائے حضرت فاروق نامِ طلحہ ہم موجود و بہ اتفاق مسلّم است کہ درین معرکہ شخصے بیشتر از طلحہ دادِ ثابت قدمی نداده۔ بہرحال از جمیع روایات ثابت مے شود کہ در سراسیمگی و پریشانی صفِ لشکرِ اسلام نیز حضرتِ فاروق ازمیدانِ جنگ برنگشتہ وچون مژدۂ حیاتِ جنابِ رسالت مآب صلعم شنیده فی الفور بحضور پرنور حاضر شده۔ و در طبری و سیرتِ ابن ھشام منقول است۔

فَلَمَّا عَرَفَ الْمُسْلِمُوْنَ رَسُوْلَ اللهِ نَهَضُوْا بِهٖ وَنَهَضَ نَحْوَ الشِّعْبِ مَعَهٗ عَلِيُّ ابْنُ اَبِيْ طَالِبٍ وَاَبُوْبَكْرِ بْنِ اَبِيْ قُحَافَةَ وَعُمَرُ ابْنُ الْخَطَّابِ وَطَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللهِ - وَالزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ وَالْحَارِثُ ابْنُ صِمَّةَ -

چون اہلِ اسلام رسول اللہ صلعم را دیدند بحضورِ مبارک حاضر آمدند۔ و جنابِ ممدوح مردم را ہمراہِ خود گرفتہ بر درّۂ کوہ بالا شد و درآن وقت بہ رفاقتِ جنابِ ممدوح حضرت علی رض و حضرت ابوبکر رض و حضرت عمر رض و طلحہ ابن عبید اللہ و زبیر ابن العوام و حارث ابن صمۃ بودند۔

علامہ بلاذری در انساب الاشراف احوالِ حضرتِ عمر فاروق رض را

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۵ - ۱۲ منہ

بہ عبارتِ ذیل نقل میکند ولے دیگر تاریخہا تصدیقِ این نمیکند۔

وَكَانَ مِمَّنِ انْكَشَفَ يَوْمَ أُحُدٍ فَغَفَرَ لَهُ ۔	یعنے حضرت فاروق رض از جملہ کسانے بود کہ بروزِ احد گریختہ بودند لیکن خداوند از خطاے شان درگذشت ۔

علامہ بلاذری یک روایتِ دیگر نقل میکند کہ چون حضرت فاروق رض در عہدِ خلافتِ خود برائے مردم مشاہرہ وجیرہ مقرر کرد بعضے راجع بہ جیرۂ شخصے گفتند عبد اللہ پسرِ خلیفہ نسبت باو بیشتر مستحق ست حضرتِ فاروق گفت پدرِ این شخص در غزوۂ اُحد ثابت قدم بودہ وپدرِ عبد اللہ (خود فاروق رض) ثابت قدم نماند ۔

لاکن این روایت قطع نظر ازاینکہ درایۃً غلط ست چہ گریختن از میدانِ جہاد بہ این قسم باعثِ ننگ وعار ست کہ ہیچ مسلمان باحمیّت علے الاعلان اعتراف نمیکند از روے اصول روایت ہم قابل اعتبار بنظر نمے آید چہ در سلسلۂ رواۃ کہ بسند آنہا علامہ مذکور این روایت را بیان میکند عباس ابن عبد اللہ الباکسائی وعبض ابن اسحاق ہستند واین ہر دو مجہول الحال اند۔ بر علاوہ دیگر روایت ہا ہمہ برخلافِ این ست :-

اکنون بہ اصل واقعہ توجہ میکنیم :-

خالد بایک دستۂ فوج بطرفِ جنابِ رسالت مآب صلعم قدم پیش نہاد۔ وپیغمبر صلعم در آن وقت با ۳۰ نفر صحابہ بالائے کوہ بود

خالد را دید و فرمود الٰہی این مردم تا اینجا نیایند و حضرت عمر فاروق رضؓ با چند نفر مہاجر و انصار پیش قدمی نمودہ از وے مدافعہ کرد[1]۔

ابوسفیان سپہ سالار قریش قریب درۂ کوہ رسیدہ نعرہ زد کہ آیا درین گروہ محمد ؐ ہست یا نہ۔ جناب رسالت مآب صلعم صحابہ را بہ اشارہ از ردِّ جواب منع فرمود و کسے جواب نداد گفت این مردم کُشتہ شدہ اند۔ حضرت فاروق رضؓ خودداری نتوانست و بہ آواز بلند نعرہ زد اے دشمن خدا ما ہمہ زندہ ہستیم۔ ابوسفیان گفت اُعْلُ ہُبَل یعنے اے ہبل (نامِ بُت) بلند شو۔ جناب رسول اللہ صلعم بہ حضرت عمر رضؓ فرمود جواب بدہ واللہ اعلیٰ واجلّ یعنے خدا بلند و برتر ست[2]:۔

عقد حضرت حفصہ با رسول اللہ صلعم

درین سال حضرتِ عمر فاروق را شرفِ خویشیِ جناب رسول اللہ صلعم حاصل شدہ و حضرتِ حفصہ دخترِ او در حبالۂ نکاح جناب رسول اللہ صلعم درآمدہ در جاہلیّت شوہر حفصہ خُنیس ابن حذافہ بود۔ بعد از وفاتِ خنیس حضرت فاروق نخستین بحضرتِ صدیق رضؓ و بعدہ حضرتِ عثمان رضؓ حفصہ رضؓ را عرض کرد کہ ازدواج نمایند و ہر دو دریں امر سکوت ورزیدند۔ چہ خبر داشتند کہ خودِ جناب رسالت مآب صلعم خواستگارِ حفصہ ست۔ در ماہِ شعبان ۳ھ بعقد نکاحِ نبوی درآمد و حضرت عمر فاروق رضؓ را شرفِ خویشیِ حضرت رسالت مآب صلعم

[1] سیرتِ ابن ہشام صفحہ ۵۷۶ و طبری ۱۴۱۱ - ۱۲ [2] سیرت ابن ہشام صفحہ ۵۸۲ و طبری ۱۴۱۷ - ۱۲ منہ

حاصل شد۔

در سنہ ۴ھ واقعہ بنونضیر اتفاق افتاد۔ قبل ازین مذکور شد کہ جناب رسالت مآب صلعم با قبائل یہود کہ در مدینہ منورہ آباد بودند معاہدۂ صلح فرمود و از جملۂ آنہا قبیلہ بنو قینقاع بعد از معرکۂ بدر نقض عہد نمودند و در پاداشش این جرم از مدینہ اخراج شدند قبیلہ دیگر بہ بنونضیر شہرت داشت این قبیلہ ہم دشمن جانی اہل اسلام بودند در سنہ ۴ھ جناب رسالت مآب بہ رفاقت حضرت عمرؓ و حضرت ابوبکرؓ در معاملۂ از قبیلۂ مذکور استعانت جُست و آنہا عمر ابن جحاش را آمادہ ساختند کہ از بام یک سنگ گرانے را بر سر مبارک جناب رسالت مآب صلعم بیندازد و تا میخواست بہ بالائے بام رود جناب رسالت مآب صلعم بوحی خبر شد و از انجا برخاستہ بجائے خود معاودت نمود و بہ قبیلۂ مذکور پیغام فرستاد کہ از مدینہ برآیند و آنہا سر باز زدہ بہ تہیۂ جنگ پرداختند مگر جناب رسالت مآب صلعم بر آنہا دست یافتہ جلاے وطن نمود و از ان جملہ بعضے بطرف شام رفتند و بعضے در خیبر آباد شدہ حکومت مستقل قایم کردند۔

در یہود خیبر سلام ابن ابی الحقیق و کنانہ ابن الربیع و حُیی ابن اخطب سرکردگانِ قوم بودند۔ چون بہ خیبر رسیدند بزعم خود مطمئن شدہ

لہ طبری صفحہ ۱۴۵۲ - ۱۲ منہ

جنگ خندق یا احزاب

درصدد انتقام برآمدند و از برائے حصول این مدعا قریش مکہ را ترغیب دادند و در جمیع مضافات عرب دورہ کردہ بہر جائیکہ رفتند آتش فتنہ را مشتعل نمودند و در ظرف چند روز دہ ہزار نفر از مخالفین اسلام گرد آمدند و در ماہ شوال ۵ھ بسرکردگی ابوسفیان این سیلاب عظیم رخ بہ مدینۂ منورہ نمود جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ برآمدہ در دامن سلع[1] خندقے آمادہ کرد۔ و چون رواج خندق در عرب نبود کفار از تدارک آن قاصر ماندند و آخر بحالت مجبوری از ہر طرف محاصرہ نمودہ افواج خود را بر اطراف شہر پراگندہ ساختہ راہ آذوقہ را بر مدینہ بستند۔ این محاصرہ یک ماہ طول کشید و درین مدت کفار گاہ گاہ از خندق عبور نمودہ حملہ مے آوردند۔ جناب رسول اللہ صلعم بعضے صحابہ را بہر طرف خندق از بہر مدافعہ مقرر کرد و در حدے از ان خندق حضرت فاروق رض مامور بودند و تا حال ہم در آنجا مسجدے بنام حضرت فاروق رض موجود ہست۔ روزے در چنین محاصرہ کفار ارادۂ حملہ نمودند۔ حضرت عمر رض برفاقت زبیر رض پیش قدمی نمودہ در دفع غنیم کوشیدند و شیرازۂ جمعیت کفار را ازہم گسیختند[2]۔ روزے دیگر حضرت فاروق رض چندان بمقابلہ مصروف بودکہ نماز عصر قریب بود قضا شود و ہمان روز بحضور پر نور حضرت

---

[1] کوہے ہست متصل مدینہ ۱۲ [2] حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی این واقعہ را در ازالۃ الخفا نقل کردہ است

لاکن من در کدام کتاب دیگر سندش نیافتہ ام ۱۲ منہ

رسالت مآب صلعم حاضر آمده عرض کرد۔ امروز از دستِ کفّار فرصت
ادائے نماز هم نبود۔ جناب ممدوح فرمود که من هم تا الحال
نماز عصر ادا نه کرده ام۔

درین مقدمه عمرو ابن عبدود یکے از بهادرانِ نامی عرب که بقول
عوام پنجصد سوار را تنها جواب میداد بدستِ حضرت علی مرتضےٰ رض
کشته شد۔ بعد قریش بیدل شدند بر علاوه نعیم ابن مسعود رض که
اسلام آورده بود (و کفّار خبر نداشتند) در بینِ یهود و قریش نفاق
انداخت فی الجمله ابر سیاه کفر که بر افقِ مدینه طاری شده بود روز بروز
کم شده بچند روز مطلع صاف گردید:۔

واقعه حدیبیه

در سنه ۶ھ ۶۲۸ء جناب رسول الله صلعم برفاقتِ صحابه بقصد حج فرمود
واز برائے اینکه کفّار بشک نیفتند فرمود که هیچ کس از صحابه اسلحه نه
پوشد چون به ذو الحلیفه که از مدینه منوره بمسافتِ ۶ میل واقع است
رسیدند۔ حضرت فاروق رض بحضور مبارک عرض کرد که بے اسلحه
سفر کردن قرینِ مصلحت نیست۔ بهتر آن ست که اسلحه خواسته شود۔
بر طبق این رائے صائب جناب رسالت مآب صلعم اسلحه از مدینه
خواست۔ و چون به دو منزلے از مکه معظمه رسیدند بشر ابن سفیان
آمده خبر داد که قریش همه باهم عهد بسته اند که اهل اسلام را در مکه
معظمه بار نه دهند۔ جناب رسول الله صلعم خواست که شخصے را از اکابر
صحابه به پیش قریش بسفارت بفرستد تا پیغام برد که ازین سفر

مقصود ما جنگ نیست۔ و حضرتِ فاروق رض را باین خدمت
منتخب فرمود۔ حضرت فاروق رض عرض کرد که قریش با من عداوت
جانی دارند و از قوم من در مکه شخصے نیست که حامی من باشد۔ از آنجا
که اقارب حضرتِ عثمان رض در مکه موجود اند اگر او را باین خدمت مقرر
کنند از مصلحت دور نخواهد بود۔ جناب رسالت مآب صلعم این رائے
را بصواب مقرون دانسته حضرت عثمان رض را بخدمت سفارت
مامور فرموده بمکه فرستاد۔ قریش حضرت عثمان رض را چند روز نظر بند
داشتند شهره یافت که جناب ممدوح را شهید کرده اند۔ بمجرد استماع
این خبر جناب سرور کائنات صلعم از صحابه که عدهٔ شان ۱۴۰۰ نفر بود
بر جهاد بیعت گرفت و این بیعت به زیر سایهٔ یک درخت واقع گشته
و به بیعت الشجره مسمی است۔ حضرت رب العزت در آیهٔ کریمه
لَقَدْ رَضِيَ اللهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ
به همین بیعت اشاره فرموده و به مناسبت آیهٔ شریفه این بیعت را رضوان
هم میگویند۔

حضرت فاروق قبل از بیعت تهیهٔ جنگ شروع کرده بود و در
صحیح بخاری (غزوهٔ حدیبیه) آمده که بتقریب حدیبیه حضرت فاروق رض
فرزند خود عبد الله را فرستاد که از فلان انصار اسپے عاریةً بیارد۔
عبد الله بن عمر بر آمد دید که جناب سرور کائنات صلعم از صحابه بر جهاد
بیعت میگرفت او هم بحضور پرنور حاضر شده بیعت کرد لهذا به حضور

پدر حاضر آمده دید اسلحۂ جنگ مے پوشد۔ عبد اللہ واقعۂ بیعت بیان
نمود و حضرت فاروق رضہ ہمان وقت بحضور مبارک جناب رسالت پناہ
صلعم حاضر شدہ بیعت کرد۔

قریش اصرار داشت بر اینکہ جناب رسول اللہ صلعم ابداً داخل مکہ
نشود بعد از گفتگوے بسیار برین شرط معاہدہ شد کہ امسال اہل
اسلام بہ مدینہ منورہ باز گشتہ در سال آیندہ بیایند و بیش از سہ روز
در مکہ قیام نکنند۔ جنگ تا دہ سال موقوف باشد و در ظرف این مدت
اگر کسے از قریش در حلقۂ اسلام در آمدہ بحضور جناب رسول اللہ
صلعم بیاید جناب ممدوح او را پس روانہ بفرمایند۔ و اگر شخصے از
اہل اسلام بدست قریش بیفتد اختیار دارند کہ پیش خود نگاہ
کنند یا خیر۔ از انجا کہ شرط آخر در حق کفار بظاہر خیلے مفید بود حضرت
فاروق رضہ خیلے مضطرب شدہ قبل از انکہ معاہدہ بضبط تحریر در
آید پیش حضرت ابوبکر شتافتہ گفت۔ چرا؟ باین ذلت صلح
شود۔ حضرت ابوبکر رضہ گفت کہ فعل جناب رسول اللہ صلعم از
حکمت خالی نخواہد بود۔ و لے حضرت فاروق رضہ را اطمینان
دلی حاصل نشد و بہ حضور پرنور جناب رسول اللہ صلعم حاضر
آمدہ بہ الفاظ ذیل مکالمت کرد:۔

یا رسول اللہ صلعم۔ آیا آن جناب رسول خدا نیست؟
رسول اللہ صلعم۔ بلے ہستم۔

حضرت عمر رضؓ ۔ آیا دشمنانِ ما مشرک نیستند ؟

رسول اللہ صلعم ۔ لاریب ہستند ۔

حضرت عمر رضؓ ۔ پس چرا ؟ دینِ خود را تذلیل کنیم ۔

رسول اللہ صلعم ۔ من پیغمبر خدا ہستم فعلِ من خلافِ حکمت نمیباشد ۔

اگرچہ گفتگوئے حضرتِ فاروق رضؓ بہ تخصیص باین اندازہ خلافِ آداب مے نماید چنانچہ بعد ہا ازین جرأت خیلے ندامت کشید و بطورِ کفّارہ روزہ ہا داشت و نفل ہا بجا کرد و خیرات داد و غلام ہا آزاد کرد[1] لاکن جربان ہیچہ سوال و جواب براین نکتہ مبنی ہست کہ بعض افعالِ جناب رسول اللہ صلعم تعلق بہ حیثیتِ بشری دارد و بعضے بہ منصبِ رسالت در جلدِ دویم بہ تفصیل ازین بحث میکنم :۔

غرض صلحنامہ بضبطِ تحریر در آمد و بہ امضائے اکابر صحابہ رسید و از انجملہ حضرت فاروق رضؓ ہم بود ۔ جناب رسول اللہ صلعم بعد از تکمیل معاہدہ قصد مدینہ منوّرہ فرمود و در اثنائے راہ سورۂ فتح نازل شد ۔ پس حضرت فاروق رضؓ را بحضور خواستہ فرمود کہ امروز یک سورۂ عجیب بمن نازل شدہ ہست کہ از دنیا و کل مافیہا پیش من محبوب تر ہست این بگفت و قرأت فرمود[2] اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِيْنًا ۔

---

[1] طبری صفحہ ۱۵۴۶ ۔ ۱۲ [2] صحیح بخاری واقعہ حدیبیہ ۱۲ منہ

بقول محدثین تا این وقت اہل اسلام از کفار مطلقاً جدا بود
وبعد از صلح حدیبیہ باہم آمیزش نمودند و از اختلاطِ شبا روزی
مسائل و معتقدات اسلامی بیشتر اشاعت گرفت و در ظرف
دو سال عدۂ کثیرے بحلقۂ اسلام در آمد کہ در مدت مدید ۱۸ سال
پیش اینقدر بشرف اسلام مشرف نگشته بود[1] و حکمت
فعلِ نبوی کہ فہم بشری حضرت فاروق رض بآن نرسیدہ بود ظاہر
گشت بنائً علےٰ ذٰلک خداوند تعالےٰ در سورۂ فتح این صلح را بہ لفظ
فتح تعبیر فرمود :-

حضرت فاروق رض ازواج کافرۂ خود را طلاق داد

تا این زمان نکاح اہل اسلام با زنانِ کافرہ جائز بود و چون آیۂ
وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ نازل و این امر ممنوع شد حضرت
فاروق رض ہر دو زوجۂ کافرۂ خود را طلاق داد کہ یکے قریبہ نام داشت و دیگرے
ام کلثوم بنت جرول و جمیلہ بنت ثابت ابن ابی الافلح را بحبالۂ نکاح
در آورد عاصم فرزند حضرت فاروق رض از بطن ہمین زوجہ است[2] :-

جنگ خیبر سنہ ۷ھ ۶۲۹ء

در سنہ ۷ھ معرکۂ مشہور خیبر بوقوع آمد قبل ازین مذکور شد کہ قبیلۂ
یہود بنی نضیر از مدینہ فرار و در خیبر آباد شدہ بود و نفر ازین قبیلہ سلام و
کنانہ قریش را ترغیب و آمادہ بر جنگ نمودند و لے سعی شان
بر علیہ اسلام ہدر رفت و ناکام ماندند مگر ہمیشہ فکر انتقام بدل و دماغ
پروراندہ و درین باب تدابیرے اندیشیدند - چنانچہ در سنہ ۷ھ قبیلہ

---

[1] فتح الباری مطبوعۂ مصر جلد ۵ صفحہ ۲۴۰ - ۱۲ [2] طبری واقعات سنہ ۶ھ ۱۲

بنی سعد با نہاد وعدۂ اعانت نمود وچون این خبر بسمع مبارک جناب رسالت مآب رسید۔ حضرت علی مرتضےٰ را بسرکردگی فرستاد۔ وبنی سعد ہزیمت خوردہ ۵۰۰ رأس شتر از مال غنیمت بدست لشکر اسلام افتاد[1]۔ بعد ازان قبیلۂ غطفان را بمخالفت اسلام آمادہ کردند وچون حضرت رسول اللہ صلعم بطرف خیبر نہضت فرمود قبیلۂ مذکور پیشتر از ہمہ سد راہ شد۔

نظر بحالات فوق مصلحت آن بود کہ قوۂ یہود کم وکاست گردد تا مسلمانان را از مکائد ایشان ایمنی حاصل آید:۔

فی الجملہ در سنہ ۷ھ رسول اللہ صلعم بہمراہی ۱۴۰۰ نفر پیادہ و ۲۰۰ سوار بصوب خیبر نہضت فرمود ودر آنجا یہود قلاع چندے محکم ومتین بنا کردہ بودند واز جملہ حصن ناعم وحصن قموص وحصن صعب در حملۂ اول بہ آسانی فتح شد مگر فتح وطیح وسلالم کہ در تصرف مرحب بود ومشار الیہ از مشاہیر بہادران عرب بشمار میرفت امرے سہل نبود۔ جناب رسالت مآب صلعم یک دستۂ فوج اسلام را بسرکردگی حضرت ابوبکر رض صدیق گسیل فرمود وسعے حضرت ابوبکر رض دریں باب مشکور نشد۔ بعد حضرت فاروق رض بریں خدمت مامور شد ودو روز معرکۂ کارزار گرم ماند وجناب ممدوح ہم فائز بمرام نشد۔ از مشاہدۂ این حال حضرت سرور کائنات صلعم فرمود فردا

---

[1] مواہب لدنیہ وزرقانی ذکر سریۃ علی رض الی بنی سعد ۱۲

شخصے را علم میدہیم کہ حملہ آور باشد و روز دیگر اکابر صحابہ بہ امید
حصولِ علم نبوی با ہمہ ساز و سامان اسلحۂ جنگ در بر حاضر دربار نبوت
شدند حضرت فاروق رض ہم در آن جملہ بود و خودش میگوید کہ بدون ازین
موقعہ ہیچگاہ آرزوئے علم برداری و سرکردگی نکردہ بودم اما از کار پردازان
قضا و قدر این فخر و امتیاز بہ حضرت علی مرتضے رض مخصوص بودہ چنانچہ
جناب رسول اللہ صلعم ہیچ کس التفات نفرمود و حضرت مرتضے رض
را خواستہ علم نبوی را باو تفویض نمود۔ مرحب بدست جناب
امیر کشتہ شد و معرکہ خیبر اختتام پذیرفت۔

زمین خیبر حسب الامر جناب رسول اللہ صلعم بر مجاہدین تقسیم شد
یک قطعہ زمین کہ بہ ثمغ شہرت دارد بحصّۂ حضرت فاروق رض در آمد و او
آنرا در راہِ خدا وقف کرد چنانچہ صحیح المسلم درباب الوقف این قصّہ را
بہ بسط و تفصیل ذکر میکند۔ و در تاریخ اسلام نخستین وقف
ہمین است۔

در ہمان سال جناب رسول اللہ صلعم حضرت فاروق رض را ہمراہی
۳۰ نفر بمقابلہ قبیلۂ ہوازن فرستاد۔ چون افرادِ قبیلہ نام حضرت
عمر رض را شنیدند رو بہ گریز نہادند و جنگ بوقوع نیامد۔

فتح مکہ

در سنہ ۸ھ مکہ فتح شد۔ و ابتدائے این واقعہ باین طریق شد
کہ از شرائطِ صلح حدیبیہ یکے این بود کہ قبائلِ عرب اختیار دارند
کہ از فریقین (قریش و اہل اسلام) ہر فریق را کہ بخواہند اعانت کنند

پس قبیلۂ خزاعہ کمر ہمت باعانت جناب رسول اللہ صلعم بست و خاندان بنو بکر رفاقت قریش را اختیار نمودند و در بین ہر دو قبیلہ مدت مدیدے سلسلۂ خصومت بودہ و خیلے مقدمات و معارک بوقوع آمدہ بود و بقرار شرائط معاہدہ فریقین از مقدمہ دست بردار شدند و لے چندے نگذشت کہ بنو بکر نقض عہد نمودند و قریش در اعانت ایشان بحدے پائے ثبات محکم فشردند کہ قبیلہ خزاعہ باآنکہ در حرم پناہ جستند ہم پناہ نیافتند۔ قبیلۂ خزاعہ بحضور انور جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمدہ استعانت خواست و چون ابو سفیان ازین واقعہ آگہی یافت بحضور پرنور جناب رسالت مآب صلعم حاضر آمدہ از طرف قریش استدعائے تجدید معاہدۂ صلح نمود جناب رسالت پناہ صلعم در جواب سکوت فرمود لہذا بخدمت شیخین شتافت و استدعا از تصفیۂ این معاملہ نمود حضرت فاروق رض سخن سخت گفت و جواب دندان شکن داد و ابوسفیان کلی مایوس شدہ برگشت۔

جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ تہیۂ فتح مکہ پرداخت و در ماہ رمضان المبارک سنہ ۸ ھ با دہ ہزار سپاہ از مدینۂ منورہ برآمد و چون در مر الظہران نزول اجلال فرمود حضرت عباس رض بر استر جناب رسول اللہ صلعم سوار شدہ بطرف مکہ روان گشت و در راہ بہ ابوسفیان ملاقی شد و گفت بیا کہ من بحضور جناب رسالت مآب

صلعم عرض نمودہ از بہرِ تو امان بخواہم ورنہ امروز جان بسلامت نخواہی بُرد۔
ابوسفیان این حرف را غنیمت دانستہ ہمرکاب حضرت عباس
روان شد ودر بینِ راہ حضرت فاروق رضؓ را دیدند حضرت فاروق رضؓ
نیز کہ ابوسفیان را با حضرت عباس رضؓ یک جا دید دانست کہ حضرت
عباس رضؓ او را ہمراہ آوردہ واز وسفارشش ہبکند قدم بسُرعت
برداشت وبحضورِ انور جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمدہ عرض کرد کہ بعد
از مدتِ مدیدے این دشمن اسلام (ابوسفیان) بدستِ ما آمدہ
اگر اجازہ والا شود سرش از تن جدا کنم۔ حضرت عباس رضؓ گفت
اے عمر رضؓ! اگر ابوسفیان از خاندانِ عبد مناف نبودے واز ارکانِ
قبیلۂ خود ت مے بود با این ذوق وشوق قصد جانش نمیکردی۔
حضرتِ فاروق رضؓ گفت واللہ اگر خطاب پدرم مشرف باسلام میشد
آنقدر مسرور نمے شدم کہ از اسلام شما مسرور زندہ ام۔ جناب رسول
اللہ صلعم سفارشِ حضرتِ عباس رضؓ را قبول فرمودہ ابوسفیان را
امان داد۔

جناب رسول اللہ صلعم بہ کمال جاہ وجلال داخل مکہ معظمہ شد
وبر درِ کعبۃ اللہ ایستادہ وخیلے بہ فصاحت وبلاغت خطبہ خواند کہ
لفظ بلفظ در تاریخہائے اسلامی منقول ہست۔ بعد حضرت فاروق رضؓ
را ہمراہ گرفت وبرائے حصولِ بیعت بہ کوہ صفا برآمد۔ حضرت فاروق رضؓ
قریب جناب رسالت مآب نشست اما قدرے فروتر وچون نوبت

بیعت بہ نسوان رسید و حضرت سرور کائنات دست زن نامحرم راس نمیکرد۔ بہ حضرت فاروق رض امر فرمود کہ از نسوان بیعت بگیرد و بر طبق امر مبارک جمیع نسوان بواسطۂ دست حضرت فاروق رض بحضرت نبوی بیعت نمودند۔

غزوۂ حنین

درین سال جنگ ہوازن بوقوع آمد کہ بہ غزوۂ حنین شہرت دارد۔ ہوازن از قبائل مشہور عرب و معزز ترین آن بوده و از ابتدائی ترقیٔ اسلام را بچشم رقابت میدیدند۔ چون جناب رسالت مآب صلعم برائے فتح مکہ از مدینہ منورہ بر آمد قبیلۂ ہوازن گمان بردند کہ اہل اسلام عزم تخریب ما دارند و بنابران بر علیہ اسلام کمر حیست بستہ بتہیۂ سامان حرب بر آمدند و چون آگہی یافتند کہ جناب رسالت مآب صلعم بمکہ معظمہ رسیده بہ بسیار ساز و سامان روان شده در حنین مقام کردند۔ و این خبر بسمع مبارک نبوی صلعم رسیده با جمعیت ۱۲۰۰۰ سپاه از مکہ معظمہ نہضت نمود و در مقام حنین افواج فریقین صف آرائے قتال شدند و در حملۂ اول قبیلۂ ہوازن را مجاہدین شکست دادند و لے بعد ہا بجمع مال غنیمت مشغول شدند قبیلۂ ہوازن ہم ہجوم آورده بجائے تیر باری نمودند کہ شیرازۂ جمعیت لشکر اسلام از ہم گسیخت و بہ استثنائے معدودے چند ہمگی رو بگریز نہادند و از کسانے کہ درین معرکہ داد

سلہ تاریخ طبری ۱۲ سلہ صحیح مسلم غزوۂ حنین ۱۲

ثبات و استقلال دادند۔ حضرت فاروق رض ہم بودہ و علامہ طبری
تصریح این امر نمودہ۔ محمد ابن اسحاق کہ در جمیع شیوخ امام بخاری رح
داخل و در مغازی و سیر امام مسلم است در کتاب المغازی
آوردہ[1] کہ با پیغامبر چند تن از مہاجر و انصار و اہل بیت باز ماندہ
بودند۔ مانند ابوبکر رض و علی رض و عمر رض و عباس رض اگرچہ در لشکر اسلام
تزلزل افتاد لاکن غازیان اسلام باز پائے استقلال فشردند
و غنیم را شکست دادہ شش ہزار نفر را قید اسیر آوردند۔

در سنہ ۹ھ ۶۳۱ع این خبر شہرہ گرفت کہ قیصر روم میخواہد بہ عرب ہجوم
آرد۔ بمجرد استماع این خبر جناب رسول اللہ صلعم صحابہ را امر
بتہیۂ سامان حرب فرمود و چون حال اسلام در آنوقت بمنتہا
درجۂ عسرت و ناداری بود مسلمانان را باعانت ترغیب فرمود و
اکثرے از صحابہ مبالغ کثیرے بحضور انور حاضر آوردند۔ حضرت
فاروق رض ہم از جمیع مال و اسباب خود نیمہ بحضور پر نور[2] حاضر کرد۔ الغرض

[1] اصل کتاب ابن اسحاق از نظر من نگذشتہ لیکن یک ترجمۂ آن بزبان فارسی کہ بسیار قدیم
است از نظر من گذشتہ و عبارت زیر خط از ہمان ترجمہ اقتباس کردہ ام۔ ترجمۂ مذکور در سنہ ۶۱۲ھ
بحکم سعد ابن زنگی شدہ و یک نسخۂ آن کہ خیلے کہنہ و قدیم است در کتب خانہ نام [illegible]
ہندوستان موجود است ۱۲ منہ

[2] در ترمذی و ابو داؤد این واقعہ در تحت فضائل ابوبکر رض منقول است
لاکن تعیین غزوہ نیست ۱۲ منہ

اسلحہ و رسد مہیّا و جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ بیرون شد و چون لشکر اسلام بمقام تبوک رسید معلوم شد کہ آن خبر غلط بودہ و حضرت رسول صلعم بعد از چند روز قیام باز بمدینہ تشریف آوردند۔

درہمین سال جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم از ازواج مطہرات رنجیدہ عزلت اختیار فرمود و ازین جہت صحابہ بگمان افتادند کہ شاید پیغمبر صلعم از ازواج مطہرات را طلاق دادہ و ہمہ ازین واقعہ دلگیر گشتند۔ و لے جرأت نداشتند بحضور او صلے اللہ علیہ وسلم عرض کنند۔ لاکن حضرت فاروق رض باستان نبوی حاضر آمد۔ وخواست شرف حضور حاصل کند اجازہ نیافت۔ و آخر دربان آستان مبارک را بآواز بلند خطاب کردہ گفت شاید جناب رسول اللہ صلعم گمان میکنند کہ من از برائے سفارش حفصہ دبنت حضرت فاروق رض و زوجہ جناب رسول اللہ صلعم) حاضر آمدہ ام۔ واللہ اگر جناب رسول اللہ صلعم امر بفرمایند الآن حسب الامر مبارک سر حفصہ را از تن جدا میکنم[1]۔ جناب رسالت مآب صلعم فی الفور حضرت فاروق رض را درون خواست و او عرض کرد کہ آیا جناب رسالت پناہ صلعم ازواج را طلاق دادہ است حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم فرمود۔ نے۔ باز حضرت فاروق رض

[1] صحیح مسلم باب الطلاق ۱۲ منہ

عرض کرد کہ جمیع اہل اسلام در مسجد نبوی بشیون نشستہ اند۔ اگر اجازۂ والا باشد ایشان را ازین مژدہ مسرور کنم۔ ازین واقعہ تقرب حضرت فاروق رضؓ بحضور نبوی صلعم تقدیر و تخمین مے شود۔ چنانچہ ام المومنین حضرت ام سلمہ تو سے ہمین واقعات روزے بہ حضرت فاروق رضؓ گفت کہ اے عمر! تو در ہر امر دخیل گشتہ حتیٰ کہ اکنون در معاملۂ ازواج ہم دخل گرفتہ:۔

در سنہ ۱۰ھ (۶۳۲ء) از جمیع اطراف عرب سفارت ہا بکثرت آمدہ و عدۂ اہل اسلام بہ لک ہا رسید درین سال جناب رسول اللہ صلعم قصد مکہ معظمہ فرمود۔ واین حج آخری بودہ:۔

در سنہ ۱۱ھ (۶۳۳ء) بماہ صفر جناب رسول اللہ صلعم اسامہ بن زید را بمقابلۂ روم مامور کرد۔ وجمیع اکابر صحابہ را امر فرمود کہ ہمرکاب او بروند لاکن در اثنائے این حال طبع مبارک علیل شد واین تجویز در پردۂ تعویق ماند:۔

بقرار روایت مشہور جناب رسالت مآب صلعم ۱۳ روز علیل بودہ۔ بیہقی بسندِ صحیح ایام علّت طبع مبارک ۱۰ روز میگوید سلیمان تیمی ہم در مغازی خود ایّام مرض را ہمین شمارہ مے آورد[1] حالت مرض یکسان نبود وگاہے تپ شدّت میکرد وگاہے اینقدر افاقہ رومیداد کہ خود بہ نفس نفیس بہ مسجد رفتہ نماز ادا میفرمود

[1] فتح الباری جلد ۸ صفحہ ۹۸ - ۱۲ منہ

بلکہ عین بروزِ وفات ہم در وقتِ نمازِ فجر طبعِ مبارک بحدے بہ حال
بود کہ تا بہ درِ مسجد تشریف آوردہ و چون پردہ را بالا کردہ صحابہ را
مشغول بہ نماز دیدہ بسیار محظوظ شدہ تبسّم فرمود :-

واقعۂ قرطاس
ردی

واقعۂ مشہور کہ تعلّق بہ ایامِ علالت دارد واقعۂ قرطاس است
و تفصیلِ این اجمال آنکہ جناب رسول اللہ صلعم ۳ روز قبل از
وفاتِ خود قلم و دوات خواست و فرمود کہ من برائے شما مردم
چیزے خواہم نوشت کہ در زمانۂ مستقبل شما را از ضلالت و گمراہی
نگاہ دارد - بمجرّد این حال حضرت فاروق رضؓ مردم را خطاب نمودہ
گفت درین وقت بجناب رسول اللہ صلعم شدّتِ درد طاری
است - قرآن برائے ما کفایت میکند و بعضے از حاضرین گفتند
کہ جناب رسول اللہ صلعم سخنہائے ہذیان (نعوذ باللہ) میگوید
(و در روایت لفظِ ہجر ہَجَرَ دارد و معنی اش ہذیان است) :-

این واقعہ بظاہر خیلے تعجب انگیز است معترض را گنجائش
اعتراض میرسد کہ بگوید ازین بیشتر گستاخی و سرکشی چہ خواہد بود
کہ جناب رسول اللہ صلعم بر بسترِ مرگ افتادہ و از راہِ غمخواری و ہمدردی
امّت بفرمایند کہ کاغذ بیارید - من یک ہدایت نامہ تحریر کنم کہ شما را
آیندہ از ضلالت و گمراہی نگہ دارد و ظاہر است کہ آنچہ از برائے
صیانت از گمراہی باشد مضمونش تعلّق بمنصبِ نبوّت داشتہ
احتمالِ سہو و خطا در آن نمیباشد - و با این ہمہ حضرت

فاروق رض استغنا نمود و گفت کہ ضرور نیست ما را قرآن کفایت میکند - و بیشتر مقام تعجب این ست کہ در بعضے روایات خود حضرت فاروق رض ارشاد جناب رسول اللہ صلعم را بہ لفظ ہذیان تعبیر کردہ - (نعوذ باللہ -)

این اعتراض از قدیم وارد ست و دو گروہ مختلف اسلام یعنی شیعہ و اہل سُنّت برین مسئلہ خیلے توّہ طبع آزمائی نشان دادہ اند - ولے درین باب اکثرے امر خارج از مبحث را در معرض بیان آوردہ پابند اصول درائیت نگشتہ اند و ازین جہت اصل مسئلہ حل نگشتہ بنا بر آن سخنہائے خارج از مبحث بمیان آمد و باعث اختلاف بسیار شد بلکہ این مسئلہ تحت بحث آمد کہ آیا ہذیان از جناب پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم امکان دارد زیرا کہ ہذیان از جملۂ عوارض انسانی ست و حضرت پیغمبر ص بہ تقاضائے بشری از عوارض بشری مُبرّا ے بنودہ ؟

امرے کہ در اصل غور طلب ست این ست کہ آیا از صورت واقعہ کہ در روایات منقول ست چگونہ استنباط کردہ مے شود - برائے این بحث امور ذیل باید ملحوظ شود :-

(۱) جناب رسول اللہ صلعم تا بہ ۱۳ روز یا کم و بیش بحالت مرض بود -

(۲) روزیکہ کاغذ و قلم و دوات خواست روز پنجشنبہ بود چنانچہ در صحیح بخاری و مسلم بتصریح مذکور ست - و از انجا کہ وفات

جناب رسالت مآب صلعم بروزِ دوشنبہ روئے دادہ گویا واقعۂ مذکور چہار روز قبل از وفات بوقوع آمدہ :-

(۳) درین مدتِ علالتِ طبع از ہیچ روایت دیگر معلوم نمے شود کہ بحواس مبارک اختلالے راہ یافتہ بود -

(۴) بوقتِ وقوعِ این واقعہ صحابہ بکثرت موجود بودند - واین حدیث باوجودیکہ از طریق ہائے مختلفہ مروی ہست - چنانچہ در صحیح بخاری بہفت طریقۂ مختلف مذکور ہست با این ہمہ بجز از عبداللہ ابن عباس رض از ہیچ کس از صحابہ یک لفظ ہم منقول نیست -

(۵) سنِ عبداللہ بن عبّاس درآنوقت بیش از ۱۳ - ۱۴ سال نبودہ -

(۶) طرفہ تر اینکہ بوقتِ وقوعِ این واقعہ خود عبداللہ ابن عباس رض حاضر نبود و معلوم نیست کہ آن واقعہ را از کہ شنیدہ[۱] -

(۷) در جمیع روایات مذکور ہست کہ چون جناب رسول اللہ صلعم

---

[۱] در بخاری شریف در ذیل کتابۃ العلم حدیثے کہ مذکور ہست از آن ظاہر میشود کہ حضرت عبداللہ رض ابن عباس رض درین واقعہ موجود بودہ - بنابر آن محدثین در باب این مسئلہ بحث نمودہ اند و بدلائل قطعیہ ثابت نمودہ اند کہ موجود نہ بودہ - مطالعہ کنید فتح الباری - باب کتابۃ العلم ۱۲

منہ

کاغذ و قلم و دوات خواست۔ صحابہ گفتند کہ جناب ممدوح سخنہائے ہذیان میگوید[1]۔

نظر بہ امورِ فوق پیش از ہمہ این امر قابل لحاظ است کہ ہرگاہ از ہیچ کدام واقعہ یا قرینہ اختلالِ حواس ثابت نمیشود مردم را خیالِ ہذیان چگونہ پیدا شد۔ اگر فرض شود کہ از انبیاء ہذیان امکان دارد لاکن معنیش این نیست کہ اگر نبی حرفِ معمولی ہم بر زبان آورد تصور ہذیان مےشود۔ پیغمبر بوقتِ وفات میفرماید قلم و دوات و کاغذ بیارید کہ برائے شما چیزے تحریر کنم تا شما را آیندہ از گمراہی نگہ دارد۔ درین کلمات چیزے نیست کہ از مضمونش احتمالِ ہذیان پیدا شود[2]۔ اگر این روایت طوعاً و کرہاً صحیح باور شود بہر حال لازم است کہ این قدر تسلیم شود کہ راویِ روایتِ مذکور آن

---

[1] علامہ قرطبی باین قسم تاویل کردہ و براین فخر میکند کہ مردم این لفظ را بطور انکار و استعجاب گفتہ بودند یعنے اینکہ تعمیل حکم جناب رسالت مآب لازم است خلاف انخوا قول جناب ممدوح ہذیان نیست کہ از نظر بیفتد۔ این تاویل قرین قیاس است و موزون لاکن در روایات بخاری و مسلم الفاظ صریح باین قسم موجود است کہ احتمال تاویل نماندہ مثلاً تکرار لفظ هَجَرَ هَجَرَ۔ یا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یہجر۔ (صحیح مسلم) ۱۲

[2] یعنے از نکتہ سنجان اسلام مضمون آفرینی کردہ اند۔ کہ از آنجا جناب رسول اللہ صلعم خود بذات بر کتابت قادر نبود بنا بر آن ازین لفظ کہ من نوشتہ کنم قرینہ ہذیان ظاہر میشود لیکن آنہا خبر ندارند کہ نوشتن بمعنی املا کردن ہم مے آید و اینگونہ مجاز عموماً شائع و ذائع است ۱۲

واقعات را بیان نہ نمودہ ہست کہ مردم را ازان خیال پیدا شود۔ کہ حواس جناب رسول اللہ صلعم درست نبود و بحالت بیہوشی قلم و دوات را طلب فرمود۔ پس از روایتے کہ در آن خصوصیات لازمہ واقعات مذکور را ترک کردہ اند چگونہ استدلال میتوان گرفت۔ برعلاوہ اگر ملحوظ شود کہ در وقت وقوع ہمچہ یک واقعہ بزرگ از تمام صحابہ محض حضرت عبد اللہ ابن عباس رض راوی این روایت ہست و نیز اینکہ عمر ش در آنوقت از ۱۳-۱۴ سال زیادہ نبودہ و طرفہ تر اینکہ خود راوی در آنوقت حاضر نبودہ۔ ہر شخص صاحب عقل سلیم حیثیت و وقعت این روایت را میداند کہ چیست ؟ شاید بر طبع کوتہ نظران شائبہ شک بر حدیث صحیحین گران آید و لے شبہ عدم حفظ از ہیئت اصلی واقعہ برکدام راوی بخاری و مسلم سہل تر ہست از نسبت ہذیان با و صلے اللہ علیہ وسلم یا نسبت گستاخی بحضرت فاروق رض۔

الغرض چار روز بعد از واقعہ مذکور ہم جناب رسول اللہ صلعم حیات بودہ و دریں ایام ہر وقتہ خیلے از ہدایات و وصایائے مفیدہ فرمود۔ بروز وفات طبیعت مبارک بحدے بحال آمدہ بود۔ کہ صحابہ گمان بہ صحت کامل او صلعم کردند و ازہمین سبب حضرت ابو بکر رض بطرف جائے خود کہ از مدینہ منوّرہ بمسافت دو میل واقع بود رفت[1]

---

[1] طبری صفحہ ۱۳ - ۱۸ - ۱۳

لاکن حضرتِ فاروق رض تا دم واپسین حاضر بود و بروز دوشنبہ ۱۲- ربیع الاول ۱۱ھ جناب رسول اللہ صلعم در حجرۂ حضرت عائشہ رض انتقال فرمود و بروز سہ شنبہ بعد از زوال مدفون شد- قلق و اضطرابے کہ بر مسلمانان ازین حادثۂ جانگاہ وارد آمدہ در بیان نمے گنجد- روائت عام ست کہ حضرت فاروق رض بحدّے از خود رفت کہ در مسجد نبوی صلعم آمد و گفت ہر کہ بگوید کہ جناب رسول اللہ صلعم انتقال نمودہ- بدستِ خود گردنش میزنم و از قرائن دیگر تصدیقِ این روائت نمے شود- گمان میکنم در مدینۂ منوّرہ منافقین بکثرت موجود- و برائے فتنہ پردازی منتظرِ وفاتِ جناب رسول اللہ صلعم بودند- امکان دارد بہمین مصلحت حضرت فاروق رض مردم را از اشاعتِ این واقعہ منع فرمود- و این واقعہ از تغیّرِ روایات صورتِ مختلفہ اختیار کردہ- ولے اشکالے کہ ہست این است کہ در صحیح بخاری وغیرہ تصریحاتے ست کہ قیاس بآن مطابق نمے شود-

سقیفہ بنی ساعدہ- خلافتِ حضرت ابوبکر رض و استخلاف حضرتِ فاروق رض

ظاہراً واقعۂ سقیفہ بے تعجبے نیست- چہ ہمین کہ حضرت پیغمبر

صلے اللہ علیہ وسلم انتقال نماید گفتگوئے خلافت دریں بیائد
وانتظار بہ تہیۂ تکفین وتجہیز ہم نہ کشند بلے این امر بمیزانِ
قیاس نمی گنجد کہ جناب رسول اللہ صلعم انتقال بفرماید وکسانے
کہ مدعی عشق و دلدادۂ جمال مصطفوی باشند جسدِ مبارک را
بے گور وکفن گذاشتہ بروند ودریں فکر مستغرق شوند کہ مسند
حکومت در تصرّفِ دیگران نیاید:۔
طرفہ تر اینکہ این فعل بحضرت شیخین منسوب مے شود کہ مہر وماہ
چرخِ اسلام تسلیم گشتہ اند و ناگواریٔ این فعل دو بالا وقتی بیشود
چون این امر را کہ فکر شود اقربائے او صلے اللہ علیہ وسلم
(یعنے حضرت علی رض وخاندانِ بنی ہاشم) را بسبب قربت قومی
وتعلّق فطری کہ با او صلے اللہ علیہ وسلم داشتند درآن حال
از طرفے غم واندوہ طاری گشتہ واز طرفے بتہیۂ تکفین وتجہیز
پرداختہ فرصت نیابند با این چیزہا توجہ کنند:۔
جائے انکار نیست کہ از کتب حدیث وسیر بظاہر این
طور خیال دردل پیدا مے شود لاکن حقیقت امر چیزے دیگر است
لاریب حضرت ابوبکر رض وحضرت عمر رض پیش از تجہیز وتکفین
جناب رسول اللہ صلعم بطرفِ سقیفہ بنی ساعدہ رفتند ودرآنجا
با انصار درباب خلافت مباحثہ کردند و در امرِ خلافت طورے
مساعی نمودند کہ گویا بہ ہیچ حادثہ متاثر نبودند ونیز میخواستند

کہ خلافتِ ایشان را نہ تنہا انصار بلکہ بنی ہاشم و حضرت علی رضؓ ہم طوعاً و کرہاً قبول کنند اگرچہ خلافتِ ایشان را بہ آسانی قبول نہ کردند لاکن درین معاملہ امور ذیل قابل لحاظ و توجہ میباشد:-

(۱) آیا تحریک مسئلہ خلافت از طرف حضرت فاروق رضؓ وغیرہ شدہ بود؟

(۲) آیا آنہا بہ خواہش خود بہ سقیفۂ بنی ساعدہ رفتہ بودند؟

(۳) آیا حضرت علی رضؓ و دیگر ارکانِ خاندانِ بنی ہاشم از فکرِ خلافت فارغ بودند؟

(۴) آیا درین حال فعلِ حضرت فاروق رضؓ مناسب بود یا خیر؟

درباب دو فقرۂ اول از مسندِ ابو یعلےٰ کہ کتابے بغایت مستند و معتبر است عبارۂ ذیل نقل میکنم از مطالعۂ آن کیفیتِ واقعہ بخوبی ظاہر مے شود:-

بَيْنَمَا نَحْنُ فِيْ مَنْزِلِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا رَجُلٌ يُنَادِيْ مِنْ وَرَآءِ الْجِدَارِ اَنِ اخْرُجْ اِلَيَّ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ فَقُلْتُ اِلَيْكَ عَنِّيْ فَاِنَّا عَنْكَ	حضرت عمر رضؓ میفرمایند کہ ما بخانۂ جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم نشستہ بودیم کہ دفعتہً از عقبِ دیوار شخصے آواز داد کہ اے پسر خطاب (حضرت عمرؓ) بیرون بیا۔ گفتم برو راہِ خود بگیر ما بمعاملۂ جنابِ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم

له فتح الباری جلد ۷ صفحہ ۲۳-

مَشَاغِيلُ يَعْنِي بِأَمْرِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهُ قَدْ حَدَثَ أَمْرٌ فَإِنَّ الْأَنْصَارَ اِجْتَمَعُوا فِي سَقِيفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ فَأَدْرِكُوهُمْ أَنْ يُحْدِثُوا أَمْرًا يَكُونُ فِيهِ حَرْبٌ فَقُلْتُ لِأَبِي بَكْرٍ انْطَلِقْ -

مصروف ہستیم - آن شخص گفت حادثہ بوقوع آمدہ یعنے انصار در سقیفہ بنی ساعدہ گرد آمدہ اند و بنا برآن شمارا لازم ست کہ در آنجا رفتہ تدارک کنید کہ مبادا از انصار حرکتے صادر و موجب جنگ و قتال گردد - در آنوقت بہ حضرت ابوبکر رضؓ گفتم بیائید برویم :-

از عبارتِ فوق ظاہر مے شود کہ نہ بالذّات حضرتِ فاروقؓ وغیرہ حرفِ خلافت را بالا کردہ و نہ برضا خواستہ اند کہ بہ طرفِ سقیفۂ بنی ساعدہ بروند :-

کیفیّتِ فقرۂ سوم این ست کہ در آن وقت جماعتِ اسلام ۳ گروہ بودند -

اول - بنو ہاشم کہ حضرت علیؑ از آن جملہ ست -

دوئم - مہاجرین کہ حضرتِ شیخین رضؓ سرگروہِ آنہا بودند -

سوئم - انصار کہ عبادہ را شیخ القبیلہ مے دانستند -

دل و دماغ ہر ۳ گروہ فارغ از امرِ خلافت نبودہ - انصار فکرِ خود را ظاہر و آشکارا کردند - و خیالاتِ بنو ہاشم از روایتِ ذیل معلوم مے شود :-

بروزِ وفاتِ جنابِ رسالت مآب صلعم حضرتِ علی مرتضٰی

از جائے خود بر آمد۔ مردم از وجویا شدند۔ طبع مبارک جناب رسول اللہ صلعم چگونہ ہست ؟ حضرت علی رضؓ گفت کہ از لطف خداوندی طبع مبارک بحالِ اعتدال آمدہ۔ حضرت عباس رضؓ دستِ حضرت علی رضؓ را گرفتہ گفت واللہ ۳ روز بعد ازین غلامی خواہی کرد۔ من بچشمِ خود مشاہدہ می کنم کہ جناب رسول اللہ صلعم ازین مرض جان برنمے شوند۔ زیرا بواسطۂ تجربہ این امر بمن مدلل ہست کہ چہرۂ افرادِ خاندانِ عبد المطلب چہ طور متغیر مے گردد۔ بیا بحضورِ انورِ جناب رسول اللہ صلعم حاضر شدہ استفسار کنیم کہ این منصب (خلافت) بعد از انتقالِ او صلے اللہ علیہ وسلم بکہ منتقل خواہد شد؟ اگر ما استحقاقِ این منصب داریم در حقِ ما وصیت خواہند فرمود۔ حضرت علی رضؓ گفت من درین باب از جناب رسول اللہ صلعم استفسار نمے کنم چہ اگر بعد از استفسار انکار کند امید آیندہ بہ کلی منقطع[1] مے شود۔

از روایتِ فوق خیالِ حضرت عباس رضؓ بہ خوبی ظاہر میشود حضرتِ علی رضؓ ہنوز بہ وفات جناب رسول اللہ صلعم یقین نداشت و بنائے علیہ تحریکِ این امر را قرینِ مصلحت نہ دید۔ بر علاوہ یقین واثق در انتخابِ خودش نہ بود۔

بعد از وفاتِ حسرت آیاتِ جناب رسول اللہ صلعم در خانۂ

---

[1] صحیح بخاری باب مرض النبی۔ فتح الباری۔ ۱۲

عصمت نشانہ حضرت فاطمۃ الزہرا رضہ مجلسے ترتیب یافت و در آن کل افراد بنی ہاشم با اتباع خود شریک بودند و حضرت علی رضہ سرگروہ این مجمع بود۔ در صحیح بخاری[۱] منقول ست از حضرت فاروق رضہ :۔

كَانَ مِنْ خَبَرِنَا حِيْنَ تَوَفَّى اللّٰهُ نَبِيَّهٗ اِنَّ الْاَنْصَارَ خَالَفُوْنَا وَاجْتَمَعُوْا بِاَسْرِهِمْ فِيْ سَقِيْفَةِ بَنِيْ سَاعِدَةَ وَ خَالَفَ عَنَّا عَلِيٌّ رضہ وَ زُبَيْرُ رضہ وَمَنْ مَّعَهُمَا وَاجْتَمَعَ الْمُهَاجِرُوْنَ اِلٰى اَبِيْ بَكْرٍ رضہ ۔

سرگذشت ما بدین منوال است کہ چون حضرت باری تعالے رسول صلعم را متوفی ساخت جمیع انصار قاطبۃً بمخالفت ما اقدام نمودند و در سقیفۂ بنی ساعدہ گرد آمدند و حضرت علی رضہ و زبیر رضہ و اتباع ایشان با ما مخالفت نمودند و گروہ مہاجرین بحضور حضرت ابوبکر رضہ جمع آمدند۔

تقریر فوق کہ از زبانِ حضرتِ فاروق رضہ برآمدہ در یک مجمع عام بودہ و صدہا صحابہ رضہ در آن مجمع شریک بودند۔ و بنا بر آن احتمالِ این شائبہ ندارد کہ در تقریرِ او رضی اللہ تعالے عنہ امرے خلافِ واقعہ بودہ باشد زیرا اگر بیانِ او خلافِ واقعہ مے بود بعضے از زمرۂ مخاطبین و حاضرین حکماً تردیدے کرد۔ از روایتِ امام مالک رح این واقعہ زیادہ تر صاف و از شائبۂ شک مبرا شدہ۔ الفاظِ روایتِ مذکور[۲] بر حسب ذیل است :۔

---

[۱] صحیح بخاری کتاب الحدود باب رجم الحبلیٰ ۱۲ [۲] فتح الباری شرح حدیث مذکور ۱۲

وَاِنَّ عَلِیًّا وَّ زُبَیْرؓ وَ مَنْ کَانَ مَعَھُمَا تَخَلَّفُوْا فِیْ بَیْتِ فَاطِمَۃؓ بِنْتِ رُسُوْلُ اللّٰہِ	وحضرت علیؓ و زبیرؓ وکسانے کہ ہمراہ آنہا بودند از ما جدا شدہ در خانہ حضرت فاطمہؓ بنتِ جناب رسول اللہ صلعم جمع شدند۔

در تاریخ طبری منقول است[1] :۔

وَتَخَلَّفَ عَلِیؓ وَ زُبَیْرُ وَاخْتَرَطَ زُبَیْرُ سَیْفَہٗ وَقَالَ لَا اَغْمِدُہٗ حَتّٰی یُبَایَعَ عَلِیؓ۔	حضرت علیؓ و زبیرؓ تخلّف ورزیدند۔ و زبیرؓ تیغ از نیام کشید و گفت تا وقتیکہ بعلیؓ بیعت نشود تیغ خود را نیام نے کنم۔

ہمہ روایاتِ فوق منتج بر نتائج ذیل مے شود :۔

(۱) وقتیکہ جناب رسالت مآب صلعم ازین جہانِ فانی رحلت نمود در بابِ مسئلۂ خلافت مردم سہ گروہ شد یعنے انصار و مہاجرین و بنی ہاشم :۔

(۲) مہاجرین در حمایتِ حضرت ابوبکرؓ و بنو ہاشم در تائیدِ حضرت علیؓ بودند۔

(۳) طوریکہ حضرت فاروقؓ و غیرہ جناب رسول اللہ صلعم را گذشتہ بصوبِ سقیفہ رفتند۔ حضرت علیؓ ہم از حضور جناب رسالت مآب صلعم بیرون آمدہ و در خانۂ حضرت فاطمۃ الزہراؓ بنو ہاشم اجتماع کردہ بودند۔

حضرت علی مرتضےٰؓ کہ بہ سقیفہ نہ رفت سببش این نہ بود کہ از بارعشق

[1] تاریخ طبری صفحہ ۱۸۲۰۔ ۱۲

انتقال پُر ملال حضرت رسول اللہ صلعم دلش پُر اندوہ و غم بودہ یا بہنگام غم خیال خلافت در دلش خطور نمی کرد بلکہ سببش این بود کہ در سقیفہ مہاجرین و انصار جمع آمدہ و ہیچ کس در آن مجمع تائید از حضرت علی رضؓ نمیکرد چراکہ مہاجرین حضرت ابوبکرؓ را پیشوائے خود تسلیم مے نمودند و رئیس انصار سعد ابن عبادہ بود۔

مسئلۂ دیگرے کہ مبحوث عنہ است این است کہ آیا این کارہا کہ بوقوع آمد بجا بود یا بیجا ؟ شخصے کہ از اصول تمدن اندک اطلاع دارد بہ آسانی مے فہمد کہ بوقت وفات جناب رسالت مآب صلعم عدۂ کثیرے از منافقین در مدینۂ منورہ وجود داشتہ از مدتِ مدید بہ انتظار این روز بودند کہ سایۂ مبارک جناب رسول اللہ صلعم از سر اہل اسلام کم شود و در ہنگام سراسیمگی اسلام را فوراً پا مال کنند۔ درین وقتِ نازک آیا لازم بود مسلمانان بجزع و فزع مشغول باشند یا مقتضائے مصلحت وقت ہمین بود کہ مسئلۂ خلافت را طے کنند تا کہ حال اسلامیان بصورت منتظم قائم ماند۔ انصار بحث خلافت را تحریک نمودہ حال اسلام را بیشتر نازک ساخت زیرا انصار در نظر قریش بحدے حقیر بودند کہ در جنگ بدر وقتیکہ انصار بمقابلۂ قریش بر آمدند۔ عتبہ جناب رسول اللہ صلعم را مخاطب نمودہ گفت ۔ اے

مجمع[۱] با مردم غیر جنس جنگ نے کنیم و پیش انصار سرِ ما ابداً خم نخواہد شد۔ این امر فقط بر قریش منحصر نبوده بلکه تمامِ عرب از متابعتِ انصار عار داشت۔ چنانچہ حضرت ابوبکرؓ در خطبۂ کہ بمقامِ سقیفہ خوانده این خیال را به الفاظِ صریح ظاہر نموده و گفتہ "وَاِنَّ الْعَرَبَ لَا تَعْرِفُ ھٰذَا الْاَمْرَ اِلَّا لِھٰذَا الْحَیِّ مِنْ قُرَیْشٍ" بر علاوه انصار دو قبیلہ بود اوس و خزرج و ہر دو قبیلہ باہم متفق اللفظ نبودند و ازین جہت لازم بود کہ دعوائے انصار فوراً تردید شود و کدام شخصِ قابل برائے منصبِ خلافت منتخب گردد و در جماعۂ اسلام شخصے کہ بزرگ و معمّر و با اثر بود۔ حضرتِ ابوبکرؓ بود و انتخابش باین منصب ہم خیلے آسان بود۔ لاکن از بحث و نزاعِ انصار مسئلۂ خلافت بحدّے دراز شد کہ قریب بود شمشیر ہا از نیام برآید و بازارِ قتال گرم شود۔ چون حضرتِ فاروقؓ صورتِ حال را مشاہده نمود بے تامّل و وقفۂ دست بدستِ حضرتِ ابوبکرؓ داد و گفت من از ہمہ پیشتر بیعت میکنم۔ بمجرد مشاہدۂ این حال حضرتِ عثمانؓ و ابوعبیده جراحؓ و عبدالرحمن ابن عوفؓ ہم دستہائے خود را پیش کردند و بعد از آن عوام گروه در گروه اقتدا نمودند۔ ازین حکمتِ عملی حضرت فاروقؓ طوفانِ نزاع

---

[۱] ابن الماوردی در احکام السلطانیہ آورده کہ نخستین فقط پنج شخص بیعت کرده بودند ۱۲

تسکین یافت و آتش فتنہ فرو نشست و مردم باطمینان درکارہائے خود مشغول شدند تا بنو ہاشم بہ ادعائے خود اصرار داشتند و در خانۂ فاطمۃ الزہرا رضہ ہر وقت جمع شدہ باہم مشورہ مے نمودند۔ حضرتِ فاروق رضہ عزم نمود کہ بزور از ایشان بیعت بگیرد لاکن بنو ہاشم سر خود را جز بحضرت علی رضہ پیش احدے خم نمیکردند از ابن ابی شیبہ در مصنف و از علامہ طبری در تاریخِ کبیر منقول ہست کہ حضرتِ فاروق رضہ بر آستانۂ خانۂ عصمت نشانۂ حضرت فاطمۃ الزہرا رضہ ایستادہ عرض کرد کہ اے بنتِ رسول اللہ واللہ ما شما را بیش از ہمہ محبوب مے دانیم و با این ہمہ اگر ہمین طریق در خانۂ شما سلسلۂ اجتماعِ مردم جاری بماند من از سببِ ہمین اجتماع این خانہ را در میدہم۔ اگرچہ از روئے اعتبار سندِ این روایت بر محک اعتبار ست نمے آید چرا حالِ رُواۃ این روایت معلوم نیست لاکن از روئے اصول درایت در باب اعتبار اینگونہ روایت ہیچگونہ محلِّ انکار نیست و نظر بہ تندی و تیزیِ مزاجِ حضرت فاروق رضہ این قسم حرکت بعید نیست۔ حقیقت امر این ست کہ از کارہائیکہ در آن موقعِ نازک از حضرت عمر فاروق رضہ سرزدہ اگرچہ بعضے از درجۂ اعتدال تجاوز کردہ وے ہمین کارہا بودہ کہ پیش بندی کرد و نگذاشت آتش فتنہ را کہ احتمالِ اشتعال داشت مشتعل گردد۔ اگر

سلسلۂ سازش ہائے بنو ہاشم منقطع نے شد۔ شیرازۂ جمعیت جماعت اسلام بہ کلّی مے گسیخت و ہمان طوفانِ خانہ جنگی بر پا مے شد کہ بعد ہا در عہد جناب امیر علیہ السلام و امیر معاویہ رض باعثِ خونریزی کافۂ اہل اسلام شد۔

مدّتِ خلافتِ حضرت ابوبکر رض دو سال و سہ ماہ است زیرا جناب ممدوح در سنہ ۱۳ھ رحلت نمودہ۔ در ایّامِ خلافتِ حضرت ابوبکر رض اگرچہ در جمیع کارہائے نمایان شراکتِ حضرت فاروق رض لازمی بود مگر تذکرۂ واقعاتِ مذکور در کتاب ہذا کہ مسمّٰی بہ الفاروق است موزون نمے نماید۔ بہر حال آن وقائع در ذیلِ حالاتِ عہدِ صدّیقی رض مے آید و بیانِ آن بقسمتِ شخصے میرسد کہ شرفِ تالیفِ سوانحِ حیاتِ حضرت ابوبکر صدیق رض را بیابد:۔

اگرچہ حضرت ابوبکر رض را بہ تجربہ ذاتی درجۂ ایقان حاصل شد کہ جز حضرتِ فاروق رض دیگرے متحملِ بارِ گرانِ خلافت نے توان شد۔ لاکن در حیاتِ خود از برائے تفتیشِ رائے عموم با اکابرِ صحابہ مشورہ نمود و نخستین عبد الرحمٰن ابن عوف را خواستہ استفسار کرد۔ عبد الرحمٰن گفت کہ در قابلیّتِ فاروق رض ہیچ سخن نیست مگر مزاجش تشدّد دارد۔ حضرت ابوبکر رض گفت کہ تشدّدِ طبع ازین سبب داشت کہ من لین الطبع بودم و چون بارِ خلافت بر دوشش بیفتد خود بخود نرم خوئے مے شود۔ و چون از حضرت

عثمان رض پرسید - گفت من این قدر مے توانم گفت کہ باطن حضرت عمر رض بہتر است از ظاہر او و در جماعۂ اسلام نظیر ندارد و چون شہرہ گشت کہ حضرت ابوبکر رض میخواہد بمنصب خلافت حضرت عمر رض را نامزد کند بعضے از صحابہ را تردد پیدا شد چنانچہ طلحہ رض بحضور حضرت ابوبکر رض حاضر شدہ عرض کرد کہ در عہد شما آنچہ رفتار حضرت عمر رض با ما بودہ ظاہر است و چون زمام خلافت بدست گیرد خدا میداند چہ خواہد کرد - حال کہ پیش خدا میروی باید کہ فکرے از مسئولیت خود بنمائی - حضرت ابوبکر رض فرمود کہ من بہ جناب احکم الحاکمین عرض خواہم کرد کہ شخصے را بمنصب خلافت مامور کردہ ام کہ بخیال من از ہمہ اشرف و اعلیٰ بودہ - این بگفت و حضرت عثمان رض را خواستہ گفت کہ عہدنامۂ خلافت تحریر بیند برد چند فقرۂ ابتدائی نوشت و دیبن حال غش کرد - حضرت عثمان رض مشاہدۂ این حال نمودہ الفاظِ ذیل از طرف خود نوشت کہ من عمر رض را خلیفہ مقرر میکنم - بعد از چند دقیقہ بہوش آمد بحضرت عثمان رض گفت آنچہ نوشتہ بخوان! حضرت عثمان رض مضمون کاغذ را باز خواند و او بے ساختہ فرمود جزاک اللہ خیرا - وقتیکہ عہدنامہ بہ ضبط تحریر درآمد حضرت ابوبکر رض بدست غلام خود سپردہ فرمود کہ بر مظاہرہ عمومی بخواند - بعد ہا خود بذات مبارک در بالاخانہ رفتہ کسانے را کہ حاضر بودند مخاطب نمودہ گفت کہ من

ازاقاربِ خود ہیچ کس را بمنصبِ خلافت مقرر نہ کردہ ام بلکہ حضرتِ
فاروق رض را مقرر نمودہ ام آیا شما باین اتفاق دارید؟ حاضرینِ جلسہ
ہمہ نعرۂ سمعنا واطعنا بلند نمودند۔ بعد حضرتِ عمر رض را خواستہ
مواعظِ مؤثر و مفید فرمود کہ برائے او بمنزلۂ یک دستور العمل
مفید بکار آید۔

خلافت و فتوحات

در عہد حضرتِ ابوبکر رض مرتدینِ عرب و مدعیانِ نبوّت را استیصال
کلّی گردیدہ و آغاز بہ فتوحاتِ ملکی شدہ۔ در سالِ دومِ خلافت یعنے
در سنہ ۱۲ھ بر عراق لشکر کشیدند و تمام اضلاعِ حیرۃ مفتوح گردید
در سنہ ۱۳ھ لشکرِ اسلام بر شام حملہ نمودہ در جمیع اضلاع منتشر
شدند و در آغازِ این مہمّات حضرتِ ابوبکر رض از دارِ فانی رحلت
نمود۔ چون نوبت بحضرتِ عمر فاروق رض رسید اہم ترین کارہا
ہمین بود کہ مہمّاتِ مذکورہ را سر انجام دہد ولے پیش از تفصیل
این واقعات ضرورست علائقِ عرب را پیش از ظہور اسلام
با فارس و شام بیان کنیم۔

قدیم ترینِ خاندانِ عرب بہ عرب بائدہ شہرت دارد و حالاتش
چندان معلوم نیست ولے شہرت عامہ دارد کہ قبائلِ عاد و عمالقہ

برعراق قابض شدہ اند و حکومت عرب عُربا کہ فرمان روایانِ یمن بودند در عہدِ قدیم بکمال عروج رسیدہ بلکہ چندبار عراق را در حیطۂ تصرف در آوردند و باسلطنت فارس دعوائے مُساوات وہمسری داشتند۔

بمرورِ زمانِ عرب در حکومتِ فارس بود و باش اختیار نمودند بخت نصر کہ پادشاہِ بابل بود بسببِ بربادیِ بیت المقدس نامش شہرت یافتہ برعرب حملہ آورد۔ و بسیارے از قبائل عرب مطیع فرمان او شدند و بنابرآن در عراق بود و باش اختیار کردند وبعد از مرورِ عرصہ اکثرے از اولاد معد ابن ادنان بتدریج در عراق سکونت ورزیدند بلکہ بنیادِ ریاست قایم شد و چون سلطنتِ فارس بہ ملوک الطوائف قسمت یافت۔ عرب ہم حکومت بالاستقلال قائم نمودند۔ نخستین فرمانروایانِ عرب مالک ابن فہم عدنانی است۔ و درین خاندان سلطنتِ جزیمۃ الابرش خیلے وسیع بود و خواہرزادہ اش عمرو ابن عدی کہ بعد او بر تختِ سلطنت جلوس نمود حیرۃ را دار السلطنۃ قرار داد و خود را بہ پادشاہِ عراق مشہور کرد۔ درین عہد اصولِ تمدن بحدّے ترقی نمود کہ ہشام کلبی بہ تصریح بیان[1] میکند کہ من اکثرے از حالاتِ عرب را از کتابے معلوم کردہ ام کہ در آن عہد در حیرۃ تصنیف شدہ و در آن وقت

[1] ہشام کلبی در کتاب التیجان تصریح این امر نمودہ است ۱۲

اردشیر بابک سلسلۂ ملوک الطوائف را در ہم گسیختہ یک سلطنت
وسیع قایم نمود۔ و عمرو ابن عدی را باج گزار خود ساخت۔ خاندان
عمرو ابن عدی اگرچہ مدت مدیدے در عراق فرمانروائی کردہ و لے
حقیقتاً عراق صوبۂ از سلطنت فارس بود۔

شاپور ابن اردشیر فرمانروائے دوم از سلسلۂ ساسانیہ بود
و در عہدش حجاز و یمن باج گزار شد و چون مطیع بودن خلاف فطرت
عرب بود ہر وقت کہ فرصتے دست میداد بغاوت میکردند۔ وقتیکہ
شاپور ذوالاکتاف بعمر دو سالی بر تخت فارس جلوس نمود در تمام عرب
علم بغاوت برافراشت۔ حتّٰے قبیلۂ عبد القیس بر حدود فارس
یورش آوردو آباد بر صوبہ ہائے عراق متصرف و مطلق العنان
شد۔ شاپور کہ بسن رشد رسید بسیار الوالعزم و صاحب
استقلال بر آمد و عزم انتقام از بغاوت عرب نمود و چون در
ہجر رسید خونریزی بسیار کرد و قبیلۂ عبد القیس را پامال نمودہ بمدینہ
منوّرہ رسید و از روسائے عرب ہر کہ گرفتار آمدہ بحضورش پیش
مے شد شانہ ہائیش را از مفصل جدا میکرد و ازین جہت بہ لقب
ذوالاکتاف شہرت دارد۔

از سلاطین حیرہ نعمان ابن منذر کہ ہمعصر کسرے پرویز بود مذہب
نصارے قبول کرد و از سبب تبدیل مذہب یا باعث دیگرے
پرویز او را بزندان فرستاد و ہمان جا ہلاک شد۔ نعمان اسلحہ

خود را پیش ہانی امانت نہادہ بود کہ سرگروہ قبیلۂ بکر بود۔ پرویز امانتِ نعمان را از او خواست۔ و چون او ابا ورزید ہرمزان را بسرکردگی دو ہزار سپاہ فرستاد کہ بزور بستاند۔ تمام قبائل بکر در مقامے کہ بذی قار شہرت دارد با بسیار ساز و سامان جمع آمدند و معرکۂ شدید برپا شد و فارسی ہا شکست یافتند و درین جنگ جناب رسول اللہ صلعم ہم حضور داشتہ و از زبانِ صدق ترجمان فرمود۔

هٰذَا اَوَّلُ يَوْمٍ اِنْتَصَفَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْعَجَمِ۔	این نخستین روزے است کہ عرب از عجم انتقام گرفت۔

بتقریب این واقعہ تمام شعرائے عرب بکمالِ فخر و جوشِ قومی قصاید گفتند۔

در ستہ چون جناب رسول اللہ صلعم خطوط دعوتِ اسلام را بنام جمیع سلاطین فرستاد۔ اگرچہ ذکرے از جنگ و جدال بمیان نیامدہ بود۔ پرویز بعد از مطالعۂ خط گفت کہ غلام من مرا بہ این الفاظ خطاب میکند۔ برین ہم قناعت نہ کردہ باذان عاملِ یمن را فرمان داد کہ شخصے را متعین کند کہ محمد ﷺ را گرفتار نمودہ بدربار حاضر نماید۔ در اثنائے این حال پرویز بدستِ فرزندِ خود ہلاک شد و تمام آرزوہائیش با خود او دفینِ خاک گردید۔

تعلق عرب با سلطنتِ روم این بود کہ چند قبیلۂ عرب کہ بسلیح و غسان و جذام شہرت داشتند در اضلاع سرحدی شام

سکونت ورزیدہ ورفتہ رفتہ بر بعض اضلاع داخلۂ آن تصرف یافتند وور قوت وجمعیت خود ترقی نمودند وخود را بہ پادشاہان شام شہرت دادند۔ ولے این لقب را از خود تراشیدند۔ چہ واقعاً بقول مورخ ابن الاثیر ایشان از طرف دولت روم بمنزلۂ نائب الحکومہ بودند۔

قبائل مذکور مدت دراز قبل از اسلام آئین نصرانیت پذیرفتہ وبنابرین با اہل روم اتحاد پیدا کردہ بودند ودر ظہور اسلام آنہا نیز مانند مشرکین عرب دشمن اسلام برآمدند ووقتیکہ در ۶ھ جناب رسول اللہ صلعم بہ قیصر روم فرمان دعوت فرستاد۔ فرمان بہ دحیہ کلبی سپرد واورا بہ سفارت مقرر کرد۔ مشار الیہ در بازگشت از روم بارض جذام رسید۔ قبائل مذکور براو حملہ آور شدہ جمیع مال واسبابش را غارت نمودند ونیز وقتیکہ جناب رسول اللہ صلعم حارث ابن عمیر را بخدمت نامہ بری مامور فرمودہ بطرف حاکم بصرے فرستاده داد بدست عمر ابن شرجیل کشتہ شد واز بہر انتقام جناب رسول اللہ صلعم در ۸ھ لشکر کشی فرمود وواقعۂ غزوۂ موتہ بوقوع آمد۔ درین غزوہ زید ابن حارثہ وحضرت جعفر طیار وعبد اللہ ابن رواحہ کہ از صحابۂ جلیل القدر اند جام شہادت نوشیدند۔ واگرچہ حضرت خالد بحکمت وتدبیر فوج اسلام را صحیح وسالم باز آورد لاکن نتیجہ جنگ در حقیقت بدون ازہزیمت نبود۔

در ۹؁ھ اہل روم تہیّہ بہ یورشِ مدینہ نمودند و چون جنابِ رسول اللہ صلعم پیشقدمی نمودہ بمقام تبوک رسید جراتِ پیش رفتن ازبہرِ آنہا نماند و اگرچہ در آن ہنگام سلسلۂ جنگ در بادی النظر قطع گردید۔ لاکن نہ روم و غسان از سر رشتۂ تدارکِ اہل اسلام غافل و نہ مسلمانان از اندیشۂ دست اندازی و یورشِ آنہا بیغم بودند۔ در صحیح بخاری منقول ست کہ چون این خبر شہرہ گرفت کہ جنابِ رسول اللہ صلعم ازواج مطہرات را طلاق دادہ شخصے بحضور حضرت عمر رضؓ رفتہ گفت کہ چیزے شنیدہ؟ حضرت عمر رضؓ بجواب گفت چرا؟ آیا غسانی حملہ کردہ اند و ازین جہت جنابِ رسول اللہ صلعم در ۱۱؁ھ فوجِ اسلام را بسرکردگیِ زید ابن اسامہ بہ مہمِ شام فرستاد و از آنجا کہ مقابلہ با سلطنتے عظیم الشان بود حضرتِ ابوبکر رضؓ و عمر رضؓ و دیگر اصحاب جلیل القدر راہم ہمراہ فوج مامور فرمود ولے پیش از کوچ اسامہ جنابِ رسالت مآب صلعم را عارضۂ مرض پیش آمد و در ہمین مرض جان بجان آفرین تسلیم فرمود۔ و چون حضرتِ ابوبکر رضؓ بر مسندِ خلافت متمکن شد و دید کہ ملکِ عرب ہدف سلطنت ہائے ہمسایہ گشتہ پس بہ شام لشکر کشید و افواج اسلامی را مخاطب نمودہ فرمود ہر کہ از شما کُشتہ شد تاج شہادت خواہد پوشید و ہر کہ جان بر د بہ لقبِ مدافع عن الدین ملقب خواہد شد۔ یعنے محافظ دین از حملۂ دشمنان۔

از واقعاتِ فوق ظاہر مے شود کہ کارے کہ حضرتِ ابوبکر رضؓ صدیق آنرا آغاز نمودہ و حضرتِ فاروق رضؓ آنرا با اختتام رسانید چہ قسم بودہ و چہ اسباب داشتہ۔ بعد از بیانِ تمہیدی توجہ بہ اصل مطلب مے شود۔ و من اللّٰہ التوفیق و ھو اللّٰہ المستعان۔

فتوحاتِ عراقؔ[1]

دورِ چہارم حکومتِ فارس کہ بہ ساسانی موسوم ست از سبب وجودِ نوشیروانِ عادل بسیار نامور ست در عہدِ جناب رسول اللّٰہ صلعم

[1] بقرار تحقیقِ جغرافیہ نویسانِ عراق بر دو قسمت منقسم ست قسمتے کہ با عرب ملحق ست۔ بہ عراقِ عرب و قسمتے کہ با عجم ملحق ست بہ عراقِ عجم شہرت دارد۔ حدود اربعہ عراقِ عرب این ست کہ در شمال جزیرہ و در جنوب بحر فارس (خلیج فارس) و در شرق خوزستان و در غرب دیار بکر ست کہ از مشہور ترین شہرہائش موصل است۔ دار السلطنۃ عراقِ عرب بغداد و شہر ہائے نامیِ آن بصرہ و کوفہ و واسطہ وغیرہ ست۔[2] عادت مؤرخینِ اسلام ست کہ سنین را عنوانِ واقعات قرار میدہند و غالبًا درین صورت سلسلۂ واقعات از ہم میباشد۔ مثلًا در ذیل فتوحاتِ ایران سنہ باختتام رسیدہ و تذکر مؤرخ این ست کہ تمام واقعاتِ آن سنہ را قلمبند نماید بنابرآن قبل از آنکہ فتوحاتِ ایران تمام شود یا بموقع مناسب سلسلۂ آن قطع شود۔ و واقعاتِ شام و مصر راکہ در ہمان سنہ بوقوع آمدہ در ذیل آن سنہ درج میکنند۔ من در کتابِ ہذا التزام از سلسلۂ واقعات نمودہ و از سلسلۂ سنہ قطع نظر کردہ ام و ہر یک از فتوحاتِ ایران و شام و مصر را جدا جدا بیان مے کنم ۱۲ منہ

نبیرۂ بہمن نوشیروان یعنے پرویز تخت نشین بود سلطنتِ فارس تا عصر این پادشاہِ مغرور و متکبر خیلے قوی و باشوکت بود لیکن بمجردِ وفاتش دفعۃً آثارِ ضعف و ابتری پدید آمد و ایوانِ حکومت مدتِ مدیدے بہ تزلزل بود پسرش شیرویہ نام بیش از ۸ ماہ حکومت نہ کرد۔ او جمیع برادرانِ خود را کہ تخمیناً عدد شان بہ ۱۵ بالغ مے شد بہ قتل رسانید۔ بعد از وفاتش اردشیر بعمرے سالگی بر تختِ سلطنت جلوس نمود و یک و نیم سال بعد یکے از رجالِ دربار او را کشتہ جوان شیر را سریر آرائے سلطنت ساخت او نیز بعد از یک سال قضا کرد و در خاندانِ شاہیِ فارس جز یزدگرد کہ خیلے خورد سال بود از اولادِ ذکور احدے نماند بنا بر آن پوران دخت را بر مسندِ سلطنت متمکن نمودند و بمشورۂ اہلِ دربار قرار دادند کہ ہرگاہ کہ یزدگرد بہ سنِّ رشد و شعور برسد مالکِ تاج و تخت گردد۔[1]

بعد از پرویز بسببِ انقلاباتِ حکومت جا بجا در ملک بے امنی و ابتری پیدا شد چنانچہ در عہدِ پوران دخت این امر شہرہ گرفت کہ در فارس ہیچ کس وارثِ تاج و تخت نماندہ و محض برائے نام یک زن

---

[1] بعد از شیرویہ در ترتیبِ سلسلۂ حکومت و تعیینِ اسمائے سلاطین مورخین را بحدے اختلاف است کہ دو مؤرخ باہم متفق اللفظ نمے باشند و بیانِ فردوسی طوسی از جمیع مورخین جدا است و درین کتاب قولِ ابوحنیفہ دینوری ترجیح دادہ ام چہ مشار الیہ فارسی الاصل و مورخِ قدیم است ۱۲ منہ

را در ایوانِ سلطنت نشانده اند و ازین جهت مثنّٰی شیبانی و سوید عجلی
که از سرکردگانِ قبیلۂ وایل بودند اندک جمعیتے فراهم آورده در سرحدِّ عراق
بمقامِ حیره و ابله آغازِ غارتگری نمودند[1] این زمانه با خلافتِ حضرت ابوبکرؓ
تصادف داشت و حضرت خالد که به سیف الرحمان ملقب است
از مهمِّ یمامه و دیگر قبایلِ عرب فراغت حاصل کرده بود۔ مثنّٰی
بحضورِ حضرت ابوبکرؓ حاضر آمده اجازۂ حمله بر عراق حاصل کرد۔ اگرچه
خود مثنّٰی بدولتِ اسلام مشرّف شده بود لاکن جمیع قبیله اش
هنوز نصارائے یا بت پرست بودند۔ از حضورِ حضرت ابوبکرؓ مرخص
شده به قبیلۂ خود باز آمد و قوم خود را ترغیب بر قبولِ اسلام کرد
و کل قبیله قاطبةً در حلقۂ اسلام داخل شد[2]۔ و مثنّٰی با جماعت
کثیر از جدید الاسلامانِ قبیلۂ خود روبصوب عراق نهاد۔ و حضرت
ابوبکرؓ حضرتِ خالدؓ را برائے کمک فرستاد۔ حضرت خالد جمیع
سرحدِ عراق را فتح کرده علمِ نصرت بر حیره که از کوفه بمسافتِ سه میل
واقع است بلند ساخت و چون نعمان ابن منذر در آنجا یک قصر
عظیم الشان بنا کرده بود حیره از مقاماتِ یادگار تصور مے شد۔

این فتوحاتِ عراق در ذیل کارنامه هائے عظیم الشانِ حضرتِ
خالدؓ داخل است و لے محلِ بیانِ آنها اینجا نیست۔ اگر حضرت
خالدؓ فرصت مے یافت همه مهمّاتِ عراق را به اختتام مے رسانید

[1] اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری ۱۲ [2] فتوح البلدان بلاذری صفحه ۲۴۱ - ۱۲

ولے از طرفے مہم شام در پیش بود و نصارائے تہیۂ جنگ بر بسیار ساز و سامان نمودہ بودند و از برائے مقابلۂ شان سامانِ کافی بر ثغورِ قلمروِ اسلام موجود نبود بنابر آن حضرت ابوبکر صدیق رضؓ در شہرِ ربیع الثانی ۱۳ھ؁[1] فرمانے بہ حضرتِ خالد رضؓ فرستاد کہ فوراً بطرفِ شام روان شود و مثنیٰ را بجائے خود مقرر نماید۔ برطبقِ فرمانِ خلافت حضرت خالد رضؓ بصوب شام نہضت نمود و سلسلۂ فتوحاتِ عراق دفعتاً قطع گردید۔

چون حضرتِ فاروق رضؓ سریر آرائے خلافت شد نخستین بطرفِ مہمِ عراق توجہ فرمود از برائے بیعت از ہر شہر و دیار مردم بشمار آمدہ بودند و تا ۳ روز سلسلۂ آمد و رفت قبایلِ امتداد داشت حضرت فاروق رضؓ این موقعہ را از مغتنمات شمردہ در مجمع عام وعظ بجہاد فرمود و از آنجا کہ مردم عموماً عراق را مرکزِ سلطنتِ فارس می پنداشتند و عموم متفق الرائے بودند کہ جز خالد رضؓ احدے یارائے فتح آن ندارد جمیع حاضرین در عالم سکوت بودند۔ ہر چند سلسلۂ وعظ چند روز امتداد یافت از خطباتِ فاروقی رضؓ اثرے پیدا نہ شد۔ اخیراً بروزِ چہارم نطقے در کمالِ جوش نمود و از سحر بیانی خود در دلہائے سامعین جوش حمیت اسلامی پیدا کرد۔ مثنیٰ شیبانی بجائے خود ایستاد و گفت من قومِ مجوسی را تجربہ نمودہ ام ابداً امر در میدان

[1] بلاذری صفحہ ۲۵۰ - ۱۲

نیستند۔ اضلاع کلان عراق را با بہ تصرّفِ خود آوردہ ایم و بر دلِ عجم ہیبتے از ما طاری شدہ۔ بعد ابو عبیدؓ ثقفی کہ یکے از سرکردگانِ نامی قبیلۂ ثقیف بودہ و درین مجمع حضور داشت بیک حالِ پرجوشے ایستاد و گفت اَنَا لِھٰذَا یعنے من برائے این مہم حاضر ہستم۔ ازین کلمۂ جرات انگیز حسّ جرأتِ حاضرین بحرکت آمد و از ہر طرف ندا برخاست کہ ما حاضر ہستیم۔ بعد ازان حضرتِ فاروق رضؓ از مدینہ منورہ و مضافات آن یکہزار[1] نفر منتخب نمودہ ابو عبیدہ را بمنصبِ سپہ سالاری مقرر فرمود۔

ابو عبیدؓ را شرف صحبتِ جنابِ رسول اللہ صلعم حاصل نہ بود۔ یعنی از جملہ صحابہ رضؓ نبود و بنابر آن بعضے را از تقرّرِ او بمنصبِ سپہ سالاری تردد پیداشد و شخصے بہ آزادی عرض کرد کہ اے عمر! این منصب جلیل باید کہ بہ یکے از صحابہ رضؓ دادہ شود چرا کہ در فوجِ اسلام صد ہا صحابہ رضؓ حاضر ہستند پس سپہ سالار ہم لازم است کہ از صحابہ باشد۔ بمجردِ استماعِ این حرف حضرتِ فاروق رضؓ بطرفِ صحابہ التفات نمودہ فرمود کہ ہمّت و استقلال موجبِ شرف و فضیلتِ شما بود۔ و خود شما این شرف را از دست دادہ اید۔ و این محالِ عقل است کہ کسانیکہ جرأتِ قتال نداشتہ باشند بمنصبِ سپہ سالاری مامور شوند با این ہمہ از انجا کہ دلجوئی صحابہ رضؓ

---

[1] این روایت بلاذری است و ابو حنیفہ دینوری ۵۰۰۰ نوشتہ است ۱۲ منہ

ازجملہ لوازم بود حضرت ابوعبیدہ رض را تاکید فرمود کہ در ہر معاملہ باصحابہ مشورہ کند و شرطِ آدابِ شان نگہ دارد۔

ایران از حملۂ اسلام کہ در عہدِ حضرت صدیق رض شدہ بود متنبّہ شدہ و پوران دخت رستم را کہ فرزندِ فرخ زاد نائب الحکومہ خراسان و خیلے شجاع و صاحبِ تدبیر بود بہ حضور خواست و اورا بہ وزارتِ حرب مقرر نمودہ گفت کہ تو مالکِ سیاہ و سپید ہستی۔ این بگفت و تاجِ سلطنت بر سرش نہاد و بارکان و اعیانِ سلطنت خطاب نمودہ تاکید تام کرد کہ از اطاعتِ رستم ابدًا انحراف نہ ورزند اہل فارس کہ نتیجۂ بے اتفاقی خود را مشاہدہ کردہ بودند از صدقِ دل باطاعت احکام پوران دخت سر نہادند و در عرصۂ قلیل نظم و نسقِ مملکت حسبِ خاطر خواہ صورت بست و در سلطنتِ فارس بارِ دیگر ہمان قوتِ از دست رفتہ باز آمد کہ در عہدِ ہرمز و پرویز بود۔

نخستین تدبیر رستم این بود کہ بہر طرف در اضلاع عراق بواسطۂ نقیبان خود جوشِ حمیّتِ مذہبی پیدا کرد و بمقابلۂ اسلام علمِ بغاوت برپا شد چنانچہ قبل از رسیدنِ ابوعبیدہ در ہمگی اضلاع فرات ہنگامۂ بغاوت برخاست و مقاماتے کہ در قبضۂ اسلام در آمدہ بود از تصرف بدر رفت پوران دخت برائے امدادِ رستم فوجے جرار آمادہ نمود۔ و نرسی و جاپان را بہ منصب سپہ سالاری

مقرر کرد۔ جاپان از روسائے نامورِ عراق بود و با عرب عداوت قدیم داشت۔ و نرسی خالہ زادۂ کسرے بود۔ و بعضے از ضلاع قدیم عراق بجاگیرش داخل بود این دو سپہ سالار از اطرافِ مختلف بصوبِ عراق روان شدند و از طرفِ مقابل ابو عبیدہ و مثنیٰ تا حیرہ رسیدہ بودند۔ چون خبر تہیۂ جنگ غنیم بگوشِ ایشان رسید بہ تقاضائے مصلحت وقت تا خفان پس آمدند و جاپان بمقام نمارق رسیدہ در آنجا خیمہ زن شد۔

در اثنائے این حال ابو عبیدہ فوجِ خود را باسر و سامان آراستہ و پیش قدمی نمودہ یورش آورد و بمقام نمارق افواج فریقین صف آرا شدند۔ و بر میمنہ و میسرۂ فوج جاپان جوشن شاہ و مردان شاہ کہ از بہادرانِ نامورِ ایران بودند مامور بودند و بہ بسیار جوانمردی و استقلال دادِ شجاعت دادند لاکن تاب مقاومت لشکرِ اسلام نیاوردہ ہزیمت یافتند و در عینِ معرکۂ کارزار گرفتار شدند مردان شاہ فوراً بقتل رسید و جاپان بمکر و افسون رہا شد چہ شخصے کہ اسیرش کرد۔ اورا نمے شناخت جاپان بوے گفت کہ مرا با این پیرانہ سالی چہ میکنی۔ از راہِ لطف مرا رہا کن و در عوض دو غلام جوان از من بگیر آن شخص سخنش پذیرفت و رہائیش داد۔ بعد ہا کہ جاپان را شناختند لشکریانِ اسلام غوغائے بسیار نمودند کہ ما این قسم دشمنِ قوی را کہ در پنجۂ ما افتادہ ست رہا نمیکنیم

ابو عبیدہ گفت در اسلام بدعہدی روا نیست۔

بعد از فراغت ازین معرکہ حضرت ابو عبیدہ بصوب کسکر نہضت فرمود۔ در آنجا نرسی با فوج کثیر آمادۂ کارزار بود و بندویہ و تیرویہ فرزندان خال کسرائے بر میمنہ و میسرہ مامور بودند و با این ہمہ نرسی در جنگ توقف مے نمود و انتظار از افواجِ امدادی داشت کہ از پائے تخت بہ کمکِ وے برآمدہ بودند۔ بعد از معرکہ عظیم نرسی شکست یافت و حضرت ابو عبیدہ خود بالذّات در مقاطیہ مقام کرد و چند دستۂ افواج اسلامی را بہر طرفِ ملک فرستاد و ہدایت کرد کہ ایرانیان را بہر جا کہ پناہ گزین شدہ باشند از آنجا بکشند و برانند۔

فرخ و فراوندادکہ روسائے باروسمائے وزدابی بودند اطاعت اسلام قبول کردند۔ روزے از بہر اظہار عقیدت و خلوصیت اطعمۂ خوش ذائقہ و بوقلمون تہیّہ نمودہ بحضورِ ابو عبیدہ فرستادند حضرت ابو عبیدہ استفسار نمود کہ این طعام برائے تمام فوج است یا محض برائے من۔ فرخ گفت کہ درین فرصت قلیل تہیّۂ طعام از برائے ہمہ فوج امکان نداشت۔ ابو عبیدہ از قبول دعوت اِبا کرد و گفت کہ در اسلام یکے را بر دیگرے ترجیح نیست۔

رستم بمجرد استماعِ ہزیمتِ افواجِ ایران مردان شاہ را کہ با عرب عداوتِ شخصی داشت و نوشیروان او را بہ لحاظِ

تقدس بآبی خطاب بہمن بخشیدہ بود با چہار ہزار سپاہ بہ ساز و سامان بسیارے گسیل نمود و درفش کاویانی کہ از سالہائے دراز یادگار از خاندانِ کیانی و نسلاً بعد نسلٍ میراث ماندہ بود و آنرا دیباچۂ فتح و نصرت مے پنداشتند بر سرش سایہ افگن بود۔ بر ساحلِ شرقی فرات در مقامے کہ بہ مروحہ شہرت دارد۔ افواجِ فریقین صف آراستہ شدند۔ دریائے فرات در بین فریقین حائل بود۔ پس بہمن بہ حریفِ خود پیام داد کہ یا شما باین طرف عبور کنید یا ما بآن طرف عبور کردہ مے آئیم۔ جمیع سرکردگانِ فوجِ اسلام متفق اللفظ گفتند کہ مصلحت این است کہ بہ ہمین طرف دریا باشیم لاکن حضرت ابو عبیدہ کہ سرشارِ نشۂ شجاعت بود گفت کہ این نشانِ نامردی است۔ و منصب دارانِ عسکر را خطاب نمودہ گفت کہ فوجِ ایران عموماً گمان دارند کہ عرب مردِ میدان نیستند۔ چون این حرف بگوشِ غازیانِ اسلام رسید آتشِ جوش و حمیت در سینۂ ایشان اشتعال گرفت و حضرت ابو عبیدہ فرمانِ کمر بستن بفوج داد۔ مثنیٰ و سلیط کہ از منصبدارانِ بزرگِ فوج بودند۔ با این رائے اتفاق نداشتند و باعتبارِ عظمت و شانِ رتبہ از ابو عبیدہ برتر بودند ولے چون ابو عبیدہ اصرار کرد گفتند کہ اگرچہ بالیقین داریم کہ اگر فوج از دریا عبور کند ہمہ غرق مے شوند۔ مگر خلیفۂ اسلام ترا منصبِ سپہ سالاری

امتیاز بخشیدہ واز اطاعتِ تو چارہ نیست چہ تخالف از امیر شیوۂ اسلام نمے باشد۔ الغرض جسر ہا ساختہ شد و جمیع فوجِ اسلام از دریا عبور کردہ بمقابلۂ غنیم صف آراشدند و چون میدانِ آنطرفِ دریا خیلے ناہموار و تنگ بود اسلامیان را فرصت نشد کہ فوجِ خود را ترتیبِ مناسب دہند۔

نظارۂ فوج ایران خیلے مہیب و عدّہ کثیرے از فیلانِ کوہ پیکر پیش روئے صفِ لشکر ایستادہ و زنگولہ ہائے بزرگ بر ہر یک آویختہ بود و چون فیلان حرکت میکردند۔ آوازِ بلند از زنگولہ ہا مے برآمد۔ و اسپانِ سوارانِ ایرانی نیز از پاکرہائے آہنی مسلّح بودند۔ سواران کلاہ ہائے بلند سمور پوشیدہ۔ و بسانِ وحوشِ صحرا بنظر مے آمدند۔ اسپانِ عربی کہ این قسم نظارہ گاہے ندیدہ بودند رم خوردہ قدم پس نہادند۔ حضرتِ ابو عبیدہ از مشاہدۂ این حال خیلے پراگندہ خاطر شد۔ و دید کہ تدارکِ فیلان ممتنع ست فوراً از اسپ خود فرود آمد و بر سپاہ نعرہ زد کہ اے جانبازانِ اسلام در صفِ فیلان کوہ پیکر داخل شوید و ہودہ ہا را با سواران بر زمین بزنید۔ بمجردِ نعرۂ سپہ سالار ہمگی سوارانِ فوج از اسپ فرود آمدند۔ و ریسمانہا ہودہ ہا را بریدہ ہودہ نشینان را بر زمین زدند۔ لاکن فیلان بہر طرف کہ رُخ میکردند صف ہائے لشکر را پامال مے نمودند۔ ابو عبیدہ

این حال را مشاہدہ کردہ بر پیل سفید کہ سرخیلِ صفِ فیلان بود حملہ آورد و با زخمِ تیغ خرطومش را از سر جدا کرد و فیل پیش آمدہ سپہ سالارِ اسلام را بخاک انداخت و پائے بر سینہ اش نہادہ استخوان ہایش را ریزہ ریزہ کرد۔

چون ابو عبیدہ جامِ شہادت نوشید برادرش حَکَم علم بدست گرفت و بر ہمان فیل حملہ آور شد و فیل او را نیز مانند برادرش زیر پا نمود۔ این جور ہفت نفر دیگر کہ ہم نسب ابو عبیدہ و از خاندان ثقیف بودند۔ نوبت بہ نوبت علم را بدست گرفتند و شہید شدند آخر مثنیٰ علم بدست گرفت و بے صورتِ معرکہ تغییر یافتہ فوج رو بگریز نہادند۔ و طرفہ تر اینکہ لشکرِ غنیم پیش دستی کردہ تختہ ہائے جسر را بشکستند تا احدے از لشکرِ اسلام جان نبرد و لے فوج حواس خود را باختند و ہر کہ در ہزیمت راہِ پل نیافت خود را بآب انداخت۔ مثنیٰ پل را مرمت کرد و یک دستہ سوار را مامور کرد کہ فراریان را بہ اطمینان از پل بگذرانند و خود با جمعے از جانبازانِ اسلام بمقابلہ غنیم ایستاد و تا بحدّے داد ثابت قدمی داد کہ در مقابلِ طوفانِ فوجِ غنیم یک گونہ سدِّ راہ گردید با این ہمہ بعد از حساب معلوم شد کہ از جملہ ۹۰۰۰ سپاہ فقط ۳ہزار نفوس زندہ ماندہ و بقیّہ بہ شہادت رسیدہ اند۔

در تاریخِ اسلام فرار از میدانِ جنگ نادراً وقوع یافتہ

وچون این جور واقعه بظهور آمد اثرش خیلے افسوسناک بوده۔ اشخاصیکه درین معرکه بداغ فرار لکه دار شدند مدت مدیدے خانه بدوش بودند و ازبسکه ننگ و عار دامنگیر شان بود بخانه های خود نیامدند و اکثر اوقات در جزع و فزع بودند و از چشم مردم نهان ماندند۔ خبر هزیمت بمدینه منوره رسید و عالم شیون برپا شد۔ و اهلِ مدینه از کم طالعیِ مسلمانان دستِ حسرت بدندانِ تاسف مے گزیدند۔ وکسانیکه در مدینه رسیده و پنهان شده بودند از خانه بدر نمے شدند۔ حضرت فاروق خود به نفسِ نفیس پیشِ آنها میرفت و دلجوئی مے کرد۔ که شما در جمع (او متحیزاً الی فئة) داخل هستید۔ ولے باین تاویل اطمینان نمے یافتند۔

بقولِ بلاذری این واقعه بروز شنبه در ماهِ رمضان سنه ۱۳ھ بوقوع آمده۔ و از صحابهٔ نامور کسانیکه درین معرکه تاجِ شهادت پوشیدند سلیط و ابوزید انصاری و عقبه و عبدالله پسرانِ قبطی ابن قیس یزید ابن قیس انصاری۔ ابوامیه الفزاری وغیره بودند۔

واقعه بویب۔ رمضان ۱۴ھ ۶۳۵ء

ازین شکست طبع حضرت فاروق رض خیلے برهم شد۔ وتهیّهٔ

جنگ راُبکمال جوش و سرگرمی فرمان داد و در جمیع اطرافِ عرب خطبا و نقبا را مامور کرد۔ تا از تقریر ہائے پرجوش در تمام طوائفِ عرب آتشِ جوشِ قومی را مشتعل سازند قبائلِ عرب ہم از ہر طرف گرد آمدند۔ چنانچہ مخنف ابن سلیم سردار قبیلۂ ازد با ۷۰۰ نفر جمعیت خود حاضر شد و از قبیلۂ بنو تمیم یک ہزار نفر بسرکردگیِ حصین ابن معبد حاضر آمدند و نیز عدی ابن حاتم طائی با عدۂ بزرگے از قوم خود رسید و ہمین منوال از قبائلِ رباب و بنو کنانہ و خثعم و بنو حنظلہ و بنو ضبہ سرداران ہر قبیلہ با جمعیت ہائے فراوان گرد آمدند و این جوشِ قومی در قبائلِ عرب بحدے انتشار گرفت کہ سرکردگانِ قبائلِ نمر و تغلب کہ آئینِ نصاریٰ داشتند نیز بدربار خلافت حاضر آمدہ عرض کردند کہ چون عرب را با عجم مقابلہ است ما نیز درین معرکۂ قومی با قوم خود شریک ہستیم۔ از قبائلِ مذکورہ ہزارہا نفر با سردارانِ قوم ہمراہ آمدند و سینہ ہائے شان از جوشِ قومی بمقابلۂ عجم لبریز بود۔

اتفاقاً در ہمین ایام جریر بجلی بدربارِ خلافت حاضر آمد و او یکے از سرکردگانِ نامورِ عرب بودہ و وقتے بحضرت پیغمبر عرض کردہ کہ بر قبیلۂ خودش سردار مقرر شود جناب رسول اللہ صلعم درخواست او را بمعرضِ قبول آوردہ ولے نوبت باجرا نہ رسید۔ درین وقت کہ بحضورِ فاروقِ اعظمؓ حاضر شد جناب ممدوح کل عمالِ عرب

را بذریعۂ فرمان اعلان داد کہ اشخاصِ قبیلۂ جریر بہر جائے کہ
باشند بتاریخِ معیّنہ پیشِ او گرد آیند۔ جریر این جمعیت عظیمہ
را با خود گرفتہ مکرّر بہ مدینہ حاضر آمد۔
مثنیٰ ہم خطباء و نقباء را بسرحدات عراق فرستاد۔ و عدّۂ
بزرگے از فوج جمع آوری کرد و چون بملکۂ ایران پوران دخت
خبر رسید فرمان داد کہ از فوجِ خاصہ ۱۲۰۰۰ سوار منتخب و
بہ سرکردگی مہران ابن مہرویہ ہمدانی در میدانِ جنگ گسیل کرد
و وجۂ موجہ در انتخابِ مہران آن بود کہ او در عرب تربیت یافتہ
بود و اندازۂ زور و قوت عرب را بوجۂ احسن سنجیدہ میتوانست۔
بویب نام مقامے ست از مضافاتِ کوفہ۔ افواجِ اسلام
در آنجا نزول کردند و مہران ہم از پائے تخت ایران نہضت نمودہ
در بویب رسید و بہ آن لبِ دریائے فرات خیمہ زن شد۔ بروز
دیگر علی الصباح از فرات عبور نمودہ با ساز و سامانِ بسیار بسرِ رشتۂ
لشکر آرائی مصروف شد۔ مثنیٰ بکمالِ حسن تدبیر ترتیب لشکر
نمود و افواج را بر حصصِ مختلفہ تقسیم کرد و ہر دستۂ از فوج را
بمنصبدارِ خاصی سپرد۔ چنانچہ مذعور را بر میمنہ و نسیر را بر میسرہ
و مسعود را بر سپاہِ پیادہ و عاصم را بر مطوّعہ و عصمہ را بر ہراول
کہ عبارت است از طلایہ مقرر کرد۔ چون لشکر ترتیب یافت۔
مثنیٰ خود بنفس بر تمامِ فوج دورہ کرد و پیشِ ہر علم ایستادہ

لشکر را بہ الفاظِ ذیل خطاب مے نمود۔ ہان اے بہادران وجانبازانِ عرب مبادا حرکتِ شما از برائے کلِ عرب موجب ننگ وعار گردد۔

در فوجِ اسلامی قاعدۂ مقررہ این بود کہ چون رئیس فوج نعرۂ اللّٰہ اکبر ۳ بار بہ تکرار بلند مے کرد افرادِ لشکر در تکبیر اول اسلحۂ خود را آراستہ میکردند و در تکبیر دوم اسلحۂ خود را بہ اندازہ برابر میکردند و بہ تکبیر سوم حملہ مے آوردند۔ مثنیٰ از تکبیر ثانی ہنوز فارغ نہ شدہ بود کہ سپاہِ ایران حملہ آور شد۔ بمشاہدۂ این حال لشکرِ اسلام جوشِ خود را ضبط نتوانستند۔ و بعضے از صفِ لشکر بر آمدند۔ مثنیٰ بہ غضب شد و ریش بدندان گرفتہ نعرہ زد برائے خدا اسلام را رسوا نسازید۔ از نعرۂ سپہ سالار ہمہ باز آمد و ہر کس بہر جائے کہ بود بے حس و حرکت بایستاد۔ بہ تکبیر چہارم مثنیٰ حملہ آور شد۔

سپاہِ عجم نعرہ ہائے رجز خوانی را بلند کردہ میدانِ جنگ را میدانِ محشر ساختند۔ مثنیٰ افواج را مخاطب نمودہ بہ آوازِ بلند گفت۔ ازین نعرہ ہائے دل نشوید واینہا را بیش از بانگ طبلِ تہی نہ پندارید۔ بعد سرکردگان اقوامِ نصارٰے را کہ در لشکرِ عرب شریک بودند۔ مخاطب نمودہ گفت اگرچہ شما آئینِ نصرانیت دارید ولے قومِ ما ہستید۔ و امروز معاملہ قومی پیش آمدہ من

بر مہران حملہ مے آرم شما ہمراہِ من باشید۔ آنہا نعرہ لبیک بلند
کردند۔ مثنیٰ ہر دو سپہ سالار اقوامِ نصاریٰ را در رکاب خود
گرفتہ بر مہران زد و در حملۂ اول میمنۂ مہران را شکست دادہ داخلِ
قلب شد عجم بارِ دیگر پائے استقلال فشردہ و بہ آن شدت
حملہ آوردند کہ پائے لشکرِ اسلام بلغزید۔ مثنیٰ بہ آوازِ بلند نعرہ
زد کہ اے اہلِ اسلام کجا مے روید۔ خود من ایستادہ ہستم
چون این آواز بگوشِ آنہا رسید ہمہ رجوع نمودند[1]۔ مثنیٰ
جمعیتِ پراگندہ را فراہم آوردہ بارِ دیگر حملہ آور شد۔ دریں وقت
مسعود برادرِ مثنیٰ را کہ یکے از شجاعانِ نامی لشکرِ اسلام بود جراحتِ
کاری رسید و جان بحق سپرد و دستۂ فوج کہ در رکاب او بود
دامنِ ہمت از دست داد۔ مثنیٰ صورتِ حال را مشاہدہ نمودہ بر
دستۂ فوج مذکور نعرہ زد کہ اے مردان بکوشید و بیدل نشوید
اشخاص اشرف این طور جانبازی میکنند۔ ہوش کنید مبادا
کہ علم ہائے شما خم شوند۔ مسعود ہم وقتیکہ زخم خورد
و بر زمین افتاد گفت زنہار از مرگِ من بیدل نہ شوید۔

مدت درازے عرصۂ کارزار گرم بود۔ انس ابن ہلال کہ سرکردۂ
قومِ نصاریٰ بود و بکمالِ جانبازی دادِ جوانمردی میداد زخمِ
کاری خوردہ بر زمین افتاد۔ مثنیٰ از اسپ خود را بینداخت

[1] الاخبار الطوال لابی حنیفۃ الدینوری ۱۲

واو را در کنار خود گرفت و بہ پہلوئے مسعود برادر خود دراز کرد۔
اگرچہ خیلے منصبداران جلیل القدر از فوج اسلام بہ قتل
رسیدند ولے در استقلال و ثابت قدمی مثنےٰ یک سرمو
فرق نیامد۔ و ازین جہت نسیم فتح بر لشکر اسلام وزید۔
فوج قلب از اہل عجم بہ کمال استقلال معرکہ آرائی کرد۔
و بہ کلی ہلاک شد۔ شہر براز کہ یکے از سرکردگان نامی بود بدست
قرط کشتہ شد۔ با این ہمہ مہران بہمان استقلال ایستادہ
بود و بکمال شجاعت تیغ بکف داد شجاعت میداد و ناگاہ نوجوانے
از قبیلۂ تغلب بیک زخم کاری کارش تمام کرد۔ چون
مہران از سر اسپ افتاد نوجوان برجست و بر ہمان اسپ
نشست و بآہنگ فخر و مباہات نعرہ زد کہ منم نوجوان تغلب
و قاتل رئیس عجم[1]۔

ہمینکہ مہران ہلاک شد جنگ بہ اختتام رسید و لشکر عجم
بحالت سراسیمگی رو بگریز نہاد۔ مثنےٰ فوراً خود را بہ سر جسر رسانید
و سدِّ راہ از فراریان لشکر غنیم شد۔ و لشکر عرب را خطاب
نمودہ گفت۔ ہان! متنفسے را از لشکر دشمن زندہ نہ گذارید۔ بقول
بعض مورخین در ہیچ مقدمہ اینقدر نعش بے شمار یادگار نماندہ
است۔ بعد از مدتے کہ سیاحان را دران نواحی گذر افتادہ بہر طرف

[1] طبری بروایت سیف ۱۲

تودہ ہائے استخوانہا دیدہ اند۔ از اثرِ این فتح رعب وسطوتے کہ عجم را بر عرب طاری بود محو شد۔ و عرب یقین دانست کہ آثارِ زوالِ سلطنتِ کسرٰے پدید آمدہ۔ از خود مثنّیٰ منقول است کہ قبل ازین بارہا با اہلِ عجم معرکہ آراشدہ ام درآن وقتہا یکصد نفر از عجم بریکہزار عرب غالب بودہ و امروز یک نفر عرب بر دہ نفر عجم غالب است۔

بعد ازین معرکہ لشکرِ اسلام در تمام علاقہ ہائے عراق منتشر شد۔ در مقامیکہ اکنون شہرِ بغداد آباد است در آن عہد یک بازارِ عظیم منعقد مے شد۔ مثنّیٰ عین بروزِ بازار حملہ آورد۔ اہلِ بازار تابِ مقابلہ نیاوردہ بہر طرف کہ راہِ گریز دیدند رو بفرار نہادند و خیلے نقد و جنس در دستِ لشکرِ اسلام افتاد۔

چون خبرِ ہزیمتِ لشکرِ ایران بہ پایۂ تخت رسید۔ مردم یک زبان شدہ گفتند کہ نتیجۂ حکومتِ زنانہ و نفاق باہمی ہمین باشد۔ فوراً پوران دخت را از سلطنت خلع و یزدگرد را کہ ۱۶[1] سالہ و ہمین یک تن از خاندانِ ذکورِ کسرٰے ماندہ بود بر تختِ سلطنت نشاندند و اہالی برستم و فیروز کہ از طرفے باہم دشمن و از طرفے زورِ بازوئے دولت بودند خطاب کردہ گفتند اگر اکنون باتفاق ہم سررشتۂ امورِ سلطنت نمائید ہر دوئے

[1] بقولِ ابو حنیفہ دینوری ۱۶ سالہ بود و بروایتِ طبری ۲۱ سالہ ۱۲

شمارا سر از تن جدا میکنیم - الغرض تخت نشینی یزدگرد باز در قالب سلطنت روح تازہ دمید و منصب داران نظامی و ملکی بہر جائے و بہر خدمتے کہ بودند بہ کارہائے محولۂ خود از جان و دل متوجہ شدند - قلاع و قشونہائے نظامی از سرِ نو ترمیم پذیرفت و در بعضے از مقامات عراق کہ بتصرف اسلام در آمدہ بود بہ امدادِ دولتِ عجم علمِ بغاوت بلند شد و جمیع مقاماتِ مفتوحہ از دست اسلام بدر رفت -

حضرت فاروق رض برین حال اطلاع یافت و فوراً مثنّٰی را فرمان داد کہ افواج پراگندہ را از ہر طرف باز خواستہ بصوبِ سرحدِ عرب معاودت کند و قبایل ربیعہ و مضر را کہ در حدودِ عراق جابجا منتشر بودند ہم امر کند کہ بتاریخ معیّنہ جمع شوند -

خود حضرت فاروق رض ہم بکمال سرگرمی در تہیّۂ سامانِ جنگ مصروف شد و در جمیع اطرافِ عرب نُقبا فرستاد کہ در مضافاتِ عرب بہر جائیکہ شخصے بہادر یا رئیس یا صاحبِ تدبیر یا شاعر یا خطیب یا اہل الرائے قابل باشد فوراً بدربارِ خلافت حاضر آید و از آنجا کہ ایّام حج فرا رسیدہ بود خود بہ نفسِ نفیس بعزمِ حج بصوب مکۂ معظمہ نہضت فرمود و ہنوز از حج فارغ نہ شدہ بود کہ از ہر طرف طوفان قبایل عرب برخاست - چنانچہ سعد ابن وقاص ۳ ہزار نفر فرستاد کہ ہر فرد از آنہا صاحب تیغ و علم بود و از قبایل حضرموت و صدف و مذحج و قیس و عیلان سرداران نامی با ہزارہا نفرِ جمعیت حاضر آمدند -

از قبائلِ مشہور جمعیتِ قبیلۂ یمن یکہزار نفر و از قبیلۂ بنو تمیم و رباب چہار ہزار نفر و از بنو اسد ۳ ہزار نفر بودند۔

حضرت فاروق رضؓ بعد از فراغتِ حج بہ مدینہ منورہ باز آمد۔ در انجا تا نظر کارے کرد ہمین انبوہ و ازدحامِ مردم بود پس فرمان داد کہ لشکر خوب بہ ترتیب آراستہ شود کہ من خود فخرِ سپہ سالاریِ لشکرِ اسلام حاصل میکنم۔ چنانچہ طلحہ را بہراول و زبیر را بہ میمنہ و عبد الرحمٰن ابن عوف را بہ میسرہ معین فرمود۔ چون سر رشتۂ انتظامِ لشکر بہمہ جہت مکمل شد۔ حضرت علی رضؓ را در امرِ خلافت وکیل ساخت و خود از مدینہ منورہ برآمدہ بصوبِ عراق نہضت فرمود و چون دیدند خلیفۂ اسلام خود بنفس مستعد و آمادۂ کارزار است ہمہ مسلمانان کمرِ ہمت بمیانِ جان چست بستہ دل بر مرگ نہادند۔ لشکرِ اسلام بچشمۂ صرار کہ از مدینہ بمسافت ۳ میل واقع است مقام کرد و این منزلِ اولِ سفرِ فاروقی رضؓ بود۔ و چون نظر بہ بعض مصالحِ ملکی مناسب نہ بود خلیفۂ اسلام خود بمعرکۂ کارزار برود دران منزل با جمیع فوج مشورہ فرمود۔ عوام بیک زبان گفتند کہ اے امیر المومنین سر رشتۂ این مہم بدون از وجودِ مبارک صورت ندارد۔ ولے بعضے از صحابۂ جلیل القدر کہ از نشیب و فرازِ معاملاتِ ملکی باخبر بودند بر خلاف رائے عوام بودند۔ عبد الرحمٰن ابن عوف گفت نتیجۂ جنگ از دو صورت

خالی نمی باشد کہ عبارت ست از فتح یا شکست۔ و اگر خدانخواستہ لشکرِ اسلام ہزیمت خورد و وجود مبارک خلیفہ را اذیتے رسید کارِ اسلام خاتمہ پذیرد۔ حضرت فاروق رض بجائے خود بلند شد۔ و نُطقِ مؤثرے فرمود و عوام را خطاب نمودہ گفت من از دل میخواستم کہ برادرے شما کاربند شوم لاکن اکابر صحابہ برایں رائے اتفاق ندارند۔ غرض باتفاق آرائے صحابہ قرار گرفت کہ حضرت فاروق رض خود منصب سپہ سالاری را اختیار نکند۔ لیکن دریں صورت اشکالے پیش آمد چہ کہ شخصے دیگر بنظر نمے آمد کہ متحمّل ایں بارِ گران شود۔ ابوعبیدہ و خالد بمہمّات شام مصروف بودند بحضرت علی کرم اللہ وجہہ تکلیف کردند۔ جناب موصوف ابا نمود۔ دریں وقت عبدالرحمن ابن عوف دفعۃً بجائے خود ایستاد و گفت کہ من یافتم۔ حضرت فاروق رض فرمود کدام۔ عرض کرد کہ سعد ابن ابی وقاص۔

سعد از جملہ صحابہ عظیم الشان و خالِ جناب رسول اللہ صلعم بود۔ و شجاعتش در عرب مسلّم لاکن در تدابیر جنگ و قابلیّتِ منصب سپہ سالاری من کل الوجوہ بروے اطمینان کامل نبود۔ و بناءً علٰی ذٰلک حضرت فاروق رض را یک گونہ تردّدے پیدا شد و از رائے عبدالرحمن ابن عوف تائید نمودند و او ناچار منظور فرمود۔ و احتیاطاً مہمّاتِ لشکر را ہمہ در قبضۂ خود داشت

بلے از آغاز تا انجام در ہر معرکہ جنگ راجع بہ نقل و حرکت فوج و انتظام حملہ و ترتیب لشکر و تقسیم افواج فرامین و ہدایات مفصل از دربار خلافت صادر مے شد و ہیچ معاملہ بدون از ہدایت و اجازۂ آستان خلافت سرانجام نمے یافت حتےٰ کہ منازل اوتراق افواج را از مدینہ تا عراق ہم خود بہ زبان مبارک معین فرمود۔ چنانچہ مورخ طبری نام بتمام تصریح منازل نمودہ۔

فی الجملہ سعد علم سپہ سالاری را بدست گرفتہ از مدینہ کوچ کرد۔ بعد از طےٰ ۱۷ یا ۱۸ منزل بمقام ثعلبہ[1] رسید۔ و در آنجا اوتراق نمود۔ ثعلبہ از کوفہ بمسافت ۳ میل واقع و از سبب افراط آب و خوبی مقام در آنجا ماہ بماہ یک بازار منعقد مے شد۔ سعد با لشکر اسلام مدت ۳ ماہ در آنجا قیام کرد۔ مثنےٰ با ہشت ہزار جمعیت سپاہ بمقام ذی وقار اوتراق داشت کہ درین جملہ ۶۰۰۰ نفر از قبیلۂ بکر ابن وائل بود و چشم براہ سعد بود تا باتفاق بطرف کوفہ کوچ کنند۔ لیکن از جراحت ہائے کہ در معرکۂ جسر باو رسیدہ بود صحت نیافتہ آخر جان شیرین بجان آفرین سپرد۔ و درین جا مثنےٰ برادر مثنےٰ با سعد ملاقی شد۔ و ہرچہ راجع باموریکہ از زبان مثنےٰ شنیدہ بود با سعد بیان

---

[1] بقول بلاذری ثعلبہ و بقول طبری زرود است۔ این ہر دو مقامات بایکدگر خیلے قریب و متصل واقع است۔ منہ

کرد و چون حضرت فاروق رض تاکید اکید فرموده بود که کیفیت را از ہر منزل و مقامِ او تراق مفصّل بدربارِ خلافت ہر وقتہ بفرستند سعد نقشۂ منزل را باوسعت و کیفیتِ فرودگاہِ لشکر و حقیقتِ رسد وغیرہ بدربارِ خلافت ارسال کرد و از طرفِ خلیفۂ اسلام یک فرمانِ بسیط و مفصّل شرفِ ورود یافت کہ در آن ہدایاتِ ضروری راجع بہ ترتیب و قواعد افواج مندرج بود۔ برطبق فرمان مذکور سعد تخمین از کل فوج شمار ہ برگرفت و عدد اش سی ہزار برآمد۔ میمنہ و میسرہ را قسمت نمود۔ ہر دستۂ فوج را تحتِ یک منصبدارِ مختص مامور کرد۔ تفصیل دستہہائے افواج و سرعسکران بقرار بیانِ طبری از نقشۂ جدول ذیل ظاہر مے شود:۔

نام حصّۂ فوج	نام سرکردۂ فوج	کیفیت مختصر
ہراول	زہرہ ابن عبداللہ ابن قتادہ۔	در ایامِ جاہلیت پادشاہ نجران بود۔ بحضور جناب رسول اللہ صلعم از طرفِ قوم خود بوکالت آمدہ بود۔ و بہ اسلام مشرف شدہ و از صحابہ بودہ۔
میمنہ (فوج دستِ راست)۔	عبداللہ ابن المعتصم۔	

نامِ حصۂ فوج	نام سرگروہ فوج	کیفیت مختصر
میسرہ (فوج دستِ چپ)۔	شرحبیل ابن السمط۔	شخصے نوجوان بود و در جنگِ مرتدین شہرت بسیار حاصل کردہ بود۔
ساقہ (فوج عقب)	عاصم ابن عمرو التیمی	
طلایہ (فوجِ کشف)	سواد ابن مالک	
مجرد (فوج بیقاعدہ)	سلمان ابن ربیعہ باہلی	
پیادہ	حمال ابن مالک اسدی	
شتر سوار	عبداللہ ابن ذی السہمین	
قاضی و خزانہ دار	عبدالرحمٰن ابن ربیعۃ الباہلی۔	
رائد کہ عبارت از مہتمم رسد و آذوقہ میباشد۔	سلمان پارسی۔	از صحابۂ معتبر و باشندۂ فارس بود۔
مترجم	ہلال ہجری	
منشی	زیاد ابن ابی سفیان۔	
طبیب[1]		

[1] متاسفانہ طبری اسمائے اطبائے نظام را بیان نہ کردہ و برہمین کفایت نمودہ کہ میگوید حضرت فاروق رضا اطبا نیز با فوج فرستاد ۱۲ منہ

از جمله امرائے اعشار ۷۰ نفر صحابه از اهلِ بدر و سه صد نفر از
صحابهٔ بیعة الرضوان بودند و همین قدر از صحابهٔ فاتحین مکه بوده و باقی
هفت صد نفر تابعین و از اولاد صحابه بودند۔

سعد هنوز از شراف حرکت نکرده بود که از دربارِ خلافت فرمانے
دیگر شرفِ صدور یافت متضمن بر اینکه از شراف برآمده در قادسیه
مقام کند و قشون لشکر را این طور ترتیب دهد که بطرفِ پیش
زمین عجم و بطرفِ پشت کوهستانِ عرب باشد برائے
آنکه اگر فتح دست دهد تا هر جا که بخواهند غنیم را تعاقب کنند
و اگر خدا نخواسته معامله برعکس شود پس آمده در کوهستان
بتوانند پناه گرفت۔ قادسیه مقامے بود خیلے سرسبز و شاداب
و از سبب نهرها و جسرها بسیار مشهور۔ حضرت عمر فاروق رض
در ایام جاهلیت اکثر از آن جاها گذشته بود و از هیئت و
کیفیتِ موقع بخوبی واقفیت داشت چنانچه در فرمان اسمیِ
سعد موقع و محلِ قادسیه هم مذکور بود با این همه نظر به احتیاط مزید
سعد را تاکید فرمود که نقشهٔ سرزمینِ قادسیه ارسال به آستان
خلافت نماید زیرا که بعضے امورِ جزوی را ازین جهت درج فرمان
نکرده ام که حالاتِ تفصیلی در باب مقام و موقع بیادم نیست
برطبق فرمانِ مبارک سعد حدود و حالاتِ موقع جنگ را به تفصیل
عرضه داد۔ چون اجازهٔ کوچ از دربارِ خلافت رسید۔ سعد از

شرف روانہ شد و بمقام غدیب رسید کہ ذخیرۂ سامانِ حرب عجم در آنجا بود و بدون ہیچگونہ مشقت بدست آمد۔ چون سعد بہ قادسیہ رسید بہر طرف نفرے فرستاد تا کشفِ احوالِ غنیم کنند و آنہا خبر آوردند کہ رستم پسر فرخ زاد بمنصب سپہ سالاری متعین شدہ۔ و از مدائن حرکت کردہ بمقامِ ساباط اوتراق وارد۔ سعد حضرت فاروق رض را برین حال آگہی داد و از دربارِ خلافت فرمانے بدین مضمون شرفِ صدور یافت کہ قبل از معرکۂ کارزار چند نفر را بطریق سفارت بفرستید و غنیم را بہ قبولِ اسلام ترغیب دہید۔ و سعد از سرکردگان قبائلِ عرب چہاردہ نفر را کہ بلحاظِ اوصافِ مخصوصے در تمام عرب امتیاز داشتند منتخب نمود مانند عطارد ابن حاجب و اشعث ابن قیس و حارث ابن حسان و عاصم ابن عمرو و عمرو معدی کرب و مغیرہ ابن سقیفہ و معنی ابن حارثہ کہ نظر بہ قد و قامت و وجاہت و رعبِ ظاہری در تمام عرب مشہور و نامور بودند و نعمان ابن مقرن و بسر ابن ابی ہم و حملہ ابن جویہ و حنظلہ ابن ربیع التمیمی و فرات ابن حیان العجلی و عدی ابن سہیل و مغیرہ ابن زرارہ در تدبیر و حزم و سیاست بے نظیر بودند۔

پایۂ تخت خاندانِ ساسانی از قدیم اصطخر بود لاکن نوشیروان مدائن را دار السلطنۃ قرار داد و بعد ازان پایۂ تخت ہمین مدائن قرار

گرفت مدائن از اردوگاہِ لشکرِ سعد یعنے قادسیہ بمسافت ۳۰ یا ۴۰ میل واقع بود۔ سفرائے اسلام کہ بر اسپانِ عربی سوار بودند راہِ راست بمدائن رسیدند۔ و در راہ بہر جائے کہ میگذشتند ہجومے از تماشائی ہا مے شد تا قریبِ آستانۂ سلطنت قیام نمودند۔ ہر چند بظاہر وضع آنہا خیلے بے تکلف و سادہ بود۔ بلکہ اسپ ہائے شان زین ہم نداشتند و خود شان اسلحہ لاکن با این ہمہ آثارِ بے باکی و جرأت و شہامت از ناصیۂ ایشان آشکار بود و تماشائیان ازان متاثر مے شدند۔ اسپانِ سواری شان خیلے تیز رفتار بودند۔ گویا کہ از زیرِ رانہائے سواران می برآمدند و سم ہائے خود را متواتر بر زمین مے زدند۔ تا صدائے ضربِ سم بگوشِ یزدگرد رسید و بعد از استفسار معلوم شد کہ سفرائے اسلام آمدہ اند۔ این شنید و بکمالِ شان و شوکت دربار را بیاراست و سفرا را بہ حضور خواست و آنہا جبہ ہائے عربی در بر وردا ہائے در آں بر دوش و تازیانہ ہا در دست داخلِ دربار شدند۔ از آنجا کہ در معارکِ سابقہ شجاعتِ عرب بر تمام ایران مسلّم گشتہ بود یزدگرد کہ سفرائے عرب را باین حال مشاہدہ نمود یک گونہ ہیبتے بر دلش طاری شد۔

اہلِ ایران بالعموم عادتِ فال گرفتن داشتند۔ یزدگرد پرسید کہ چادر را در زبانِ عربی چہ میگویند۔ گفتند برد۔ یزدگرد بلحاظِ

محاورۂ فارسی گفت کہ جہان برد بعد پرسید کہ تازیانہ را در لغت عرب چہ میگویند؟ گفتند سوط - یزدگرد گمان کرد کہ سوخت میگویند پس گفت کہ فارس را سوختند - از این فالہاے بد اہلِ دربار ہمہ برہم شدند - ولے آدابِ دربارِ شاہی مانع حرف زدن بود - بعد سوال کرد کہ شما درین ملک بچہ کار آمدہ اید - نعمان ابن مقرن کہ رئیس از ہیئتِ سفارت بود بجواب دادن پیش شد ونخستین بعبارتِ مختصر حالاتِ اسلام را بیان نمود و بعد گفت کہ ما بجمیع عالم دو چیز عرضہ میکنیم - جزیہ و شمشیر یزدگرد گفت شاید از یادِ شما رفتہ کہ در چہار دانگِ عالم ہیچ قوم مانندِ شما ذلیل و بدبخت نبود و چون حرکتِ بغی وعناد از شما سر مے زد - از طرفِ دولتِ ما بنامِ زمینداران سرحد فرمان صادر مے شد کہ شما را بتازیانۂ تادیب تنبیہ نمایند -

ہیئتِ سفرا بجواب این سخن سکوت نمود - لیکن مغیرہ ابن زرارہ خود را ضبط نتوانست - و بجاے خود ایستاد و گفت کہ این مردم یعنی ارکانِ سفارت از روساے عرب میباشند و از بسکہ صاحبِ حلم و وقار ہستند عادت ندارند زیادہ بگویند ہر چہ گفتہ اند لاریب سزاوارِ تحسین ہست - ولے برخے سخنانِ ضروری از پیشِ شان فوت گشتہ کہ اکنون من بیان میکنم - شک نیست کہ ما مردم بدبخت و گمراہ بودیم و روز و شب

باہم کشت و خون داشتیم و دختران خود را زندہ در گور مے کردیم
اما خدائے تعالیٰ پیغمبرے را بما فرستاد کہ در حسب و نسب
از کُل اہل عرب ممتاز بود۔ نخستین با او مخالفت نمودیم و گفتارِ
صدق شعارش را تکذیب کردیم و ہرگاہ قدم فرا پیش مے نہاد
ما پس می شدیم لاکن بمرور زمان سخنہائیش در دلِ ما جا گرفت۔ قولش
مطابقِ وحی الٰہی بود۔ و فعلش موافقِ حکم خداوندی۔ بما فرمان
داد کہ مذہبِ اسلام را بر جمیع عالم عرضہ داریم و کسانے کہ در حلقۂ
اسلام داخل شوند در حقوق با ما برابر باشند۔ و کسانے کہ از قبولِ
اسلام انکار کنند و برادائے جزیہ رضا دہند در ذیلِ حمایتِ ما
باشند و ہر کہ ہیچکدام از این ہر دو قبول نہ کند با او بزبانِ شمشیر
سخن گوئیم۔ یزدگرد در آتشِ غضب درگرفت و گفت اگر قتلِ
سفراء جائز مے بود احدے را زندہ نمیگذاشتم۔ این بگفت
و یک طبقری خاک خواست و گفت کدام یک از شما صاحب
عزت تر ہست عاصم ابن عمرو پیش شد و گفت کہ من۔ ملازمانِ
دربارِ شاہی ہمان طبقری را بر سرش نہادند و نقری ہیئتِ سفارت
شادی کنان بحضورِ سعد حاضر آمدند و گفتند کہ فتح مبارک چرا کہ حریف
خاکِ خود را بما سپرد۔

بعد ازین تا چند ماہ فریقین بحالتِ سکوت بودند۔ رستم کہ از
طرفِ سلطنتِ فارس از برائے سر رشتۂ این مہم مامور بود۔

با افواجِ خود از ساباط ہیچ جنبشے نکرد و ہر چند کہ از دربار شاہی فرامین بتاکید
تمام ہر وقتہ صادر مے شد - در معرکۂ جنگ تاخیر میکرد و درین
مدت عسکرِ اسلام بر دہہاتِ قرب وجوار یورش بردہ آذوقہ
وعلف از بہرِ خود و مراکب خود تہیّہ مے کردند - در اثنائے این حال
بعضے رؤسا از آن طرف باین طرف آمدند - و جوشن ماہ کہ
کہ بخدمت اخبار نویسی سرحد مامور بود از آن جملہ بود - مدّتے براین
منوال گذشت و معاملہ طول کشید و جوق جوق از رعایائے ایران
بحضور یزدگرد حاضر آمدہ دادخواہی میکردند - کہ بایست سررشتہ
از بہرِ حفظِ جان و مال ما شود و رنہ اطاعتِ عرب را قبول میکنیم
اخیراً رستم ہیچ چارہ ندید و ناچار بمقابلِ اہل اسلام حرکت نمود -
و با شصت ہزار جمعیت سپاہ از ساباط برآمد و قادسیہ را
فرودگاہ ساخت و افواجِ ایران بہر جا کہ میگذشت - خیلے
بے اعتدالی ہا میکرد - منصبداران نظامی مے نوشی با فراط
مے نمودند و از غایتِ مستی پاس ننگ و ناموسِ رعایا ہم
نداشتند از این وقائع اسفناک مردم دانستند کہ آثار زوالِ
سلطنتِ ایران پدید آمدہ -

از روزیکہ افواجِ رستم از ساباط برآمد - سعد جاسوسان خود را
بہر طرف فرستاد کہ ہر وقتہ از حرکاتِ غنیم ہو بہو اطلاع دہند و از
برائے کشفِ این امور کہ فوجِ غنیم بچہ قسم است و ترتیب

او چگونہ است و رُخ لشکر در فرودگاہ بکدام طرف مے باشد
بعضے از منصبداران نظامی را مامور کرد و ایشان را در اثنائے
انجام دادنِ این خدمت بعض اوقات با غنیم اتفاقِ مقابلہ ہم
مے افتاد۔ چنانچہ شبانگاہے طلیحہ بہ تغییرِ لباس در لشکرگاہِ
رستم داخل شد و در آنجا اسپے گرانبہا بر آخور ایستادہ
دید۔ جلوئش را بہ شمشیر بریدہ با جلوئے خود بست و
روان شد۔ درین وقت مردم بیدار شدند و تعاقب
نمودند۔ صاحبِ اسپ از سرگردگانِ نامور بود و از عہدۂ مقابلہ
یک ہزار سوار بر آمدہ مے توانست با دو سوار خود را نزدیک
بہ طلیحہ رساند و او را بہ نیزہ زد ولے ضربِ نیزہ از و خطا شد
و بہ زمین خورد پس طلیحہ نیزہ برداشت و چنان در سینہ اش
زد کہ از پشتش بر آمد یک نفر از آن دو سوار نیز بہ قتل رسید
و دیگرے امان جست و شرط کرد کہ من با شما اسیر مے روم
درین حال از تمام لشکر غلغلہ بر آمد دستہ دستہ فوج از ہر
طرف حملہ آوردند و طلیحہ حملہ کنان از لشکرگاہ سلامت بر آمد
و شصت ہزار فوج غنیم ہمہ حیران ماندند طلیحہ اسیرِ خود را بہ حضورِ
سعد آورد و او بشرفِ اسلام رسید و گفت کہ این دو سوار
را کہ طلیحہ کشت ہر دو بنی عمِّ من بودند۔ و مسلّم بود کہ ہر یک
از ایشان با ہزار سوار تابِ مقاومت داشت این بندی کہ با سلام مشرف شد

مسلم نام نهادند و از و آنقدر اسرار و احوال غنیم معلوم میشد
که بهیچ ذریعهٔ دیگر امکان نداشت۔ مسلم در همه معرکه ها شرکت
داشت و بهر موقعِ جنگ جوهرِ ثابت قدمی و جانبازی
را ظاهر مے کرد۔

از انجا که رستم از مقدمه پهلو تهی می کرد بارِ دیگر در مصالحت
سعی کرد و پیامے به سعد فرستاد که اگر شخصے را از معتمدین
خود بفرستید در بابِ معامله صلح گفتگو شود۔ سعد ربعی ابن
عامر را به سفارت مامور نمود۔ سفیر اسلام که پیش سپه سالارِ
ایران روانه شد هیئتے عجیب و غریب داشت از عرق
گیر زره ساخت و یک پاره اش بسر پیچیده و کمر بندے از
ریسمان بکمر بست و بر نیام شمشیر رقعه هائے کهنه پیچید
و به هیئتِ گدائی بر اسپ سوار شده بر آمد۔ از طرفِ دیگر
سپه سالار ایران دربار را با ساز و سامانِ نفیسے از قبیل فرش دیبا
و بالش هائے زرّین و پرده هائے حریر و تختے مرصّع زرنگار که در
صدر جا داشت بیاراست۔ ربعی قریبِ فرش آمده از اسپ
فرود آمد و جلوئے اسپ را با یک بالش هائے زرین بست۔

اگرچه اهالیِ دربار میخواستند خود را به تغافل و استغناء
زنند و خموش باشند۔ لاکن بقرار آئینِ دربار به ربعی گفتند
اسلحه را از تن دور کنید۔ ربعی گفت که من بقرار خواهش

والتماس شما آمده ام اگر مرا باین وضع خوش ندارید باز میگردم
اہل دربار ماجرا را بہ حضور رستم عرض کردند و او اجازہ داد و سفیر
اسلام خیلے باستغنا بطرفِ تخت خراماں رفت و از نوکِ
نیزہ کہ عصا ساختہ بود فرشِ دیبا و قالین ہائے دربار چند جا ہا
پارہ و بیکار شد چون قریبِ تخت رسید نیزہ را بر فرش زد
فرش پارہ گشت و نیزہ بزمین فرو رفت رستم پرسید
کہ مقصدِ شما از آمدن درین ملک چیست - ربعی گفت کہ مدعائے
ما این ہست کہ بجائے عبادتِ مخلوق عبادتِ خالق اختیار شود-
رستم گفت - من با ارکانِ سلطنت مشورہ نمودہ جواب میگویم
اہلِ دربار بار بار پیش ربعی مے آمدند و اسلحہ او را بہ نظرِ استحقار
دیدہ مے گفتند کہ بہ ہمین ساز و سامان ہوائے فتحِ ایران در سر
دارید - ولے ربعی تیغ از نیام برآورد کہ چون برق درخشان چشمہا را
خیرہ کرد و چون برائے امتحان سپرہا پیش شد ربعی آنہا را
پارہ پارہ کرد - بعد ازان ربعی از دربار مرخص شدہ بہ لشکرگاہِ
اسلام باز آمد - لاکن سلسلۂ نامہ و پیام ہمچنان جاری ماند -
در سفارتِ اخیر مغیرہ برین خدمت مامور شد و دران
موقع اہلِ ایران دربارِ خود را بہ بسیار شان و شوکت آراستہ
دہ بودند و اہلِ دربار تاجہائے زرین بسر کردہ بر کرسی ہائے
زرنگار جلوہ گر شدند - و فرشِ دیبا و سنجاب درون

خیمۂ دربار گستردند و منصبداران و خدام دربار به تناسب و نظام برابر دو رو به ایستادند۔ مغیره از اسپ فرود آمد و براہ راست بہ طرف صدر آمده بہ پہلوئے رستم زانو بزانو نشست۔

ازین حرکتِ گستاخانہ اہلِ دربار خیلے برآشفتند۔ بلکہ چوبدارانِ دربار بازویش را گرفتہ از تخت فرود آوردند۔ مغیره بایشان خطاب نموده گفت من خود نیامده ام۔ بلکہ قرارِ خواہش شما آمده ام و با مہمان اینگونہ رفتار زیبا نبود۔ در بامردم دار الاسلام) مثلِ شما این دستور نیست کہ شخصے (نعوذ باللہ) بہ حیثیّت خداوندی بر تخت بنشیند۔ و دیگران بنده وار بحضورش سرخم ایستاده شوند۔ مترجم دربارِ ایران کہ عبود نام داشت و از حیره بود این تقریر را ترجمہ کرد۔ و جمیع اہلِ دربار متاثر شدند و بعضے از آنہا بے ساختہ گفتند کہ لاریب ما بر خطا بودیم کہ این قوم را ذلیل تصوّر مے کردیم۔

رستم ہم از استماعِ این حرف بگردابِ ندامت غرق شد و از برائے رفعِ ندامت گفت کہ این خطا از ملازمان بوده من ابدًا ایمانہ کرده ام۔ بعد از آن بطورِ بے تکلفی تیرہا از ترکشِ مغیره کشیده و در دستِ خود گرفتہ گفت کہ ازین دوکہا چہ خواہد برآمد۔ مغیره گفت کہ شعلۂ آتش ہر قدر خورد باشد

بازهم آتش بست نگاهِ رستم بر نیامِ شمشیرِ مغیره افتاد
وگفت چه قدر بوسیده است - مغیره گفت - نعم - بلے
لاکن دم شمشیر تازه است - بعد ازین گونه مکالمهٔ طنز آمیز سخن
درباب اصل معامله بمیان آمد - رستم بعد از اظهار شانِ
شوکتِ سلطنتِ ایران بطرزِ امتنان گفت اگر حال هم لشکرِ
اسلام پس برود برائے دولتِ ایران هیچگونه موجب ملالِ خاطر
نخواهد بود - بلکه چیزے بطورِ انعام نیز مے بخشد - مغیره دست
بر قبضهٔ شمشیر نهاد وگفت که اگر اسلام یا جزیه را قبول نکنید
همین شمشیر متنازعه را فیصله میکند - بمجرد استماع این سخن آتش
غضب رستم شعله زن گشت وگفت که قسم به آفتاب
که فردا جمیع عرب را بخاک هلاک یکسان میکنم - مغیره از آنجا
برخاست و به لشکرگاهِ خود معاودت نمود وسلسلهٔ امید
مصالحت بکلّی منقطع شد -

جنگِ قادسیه[1] و فتح اهل اسلام

محرم سنه ۱۴ هجری المقدس ۶۳۵ء

[1] قادسیه از جملهٔ بلادِ نامیِ عراق عرب و در وسط مداین و سعد واقع بود لاکن اکنون خراب افتاده است در نقشهٔ این کتاب باید که مقامش را متصل بمدائن تصور کنند ۱۲ منه

رستم کہ تاحال از مقدمہ پہلو تہی می کرد از گفتگوئے مغیرہ رگِ غیرتش بحرکت آمد و فوراً فوج را فرمان داد کہ حاضرِ حرب گردند و نہرے در بین راہ حائل بود امر کرد کہ تا سحرگاہ از خاک انباشتہ شود و راہ ہموار گردد۔ تا صبح این کار سرانجام گرفت و قبل از نصف النہار جمیع فوج بآنطرف نہر گذشت۔ رستم خودش نیز بہ اسلحہ جنگ آراستہ شد و زرہِ دولایہ پوشید و بر سر مغفر نہاد و یکے از اسپان خاصہ را خواستہ بر آن سوار شد و بخیلے جوش گفت کہ فردا کل عرب را با خاک برابر میکنیم یکے از جملہ لشکریان گفت بلے اگر خدا بخواست۔ گفت اگر خدا نخواست ہم۔

رستم فوج را بہ نہایت ترتیب مناسب آراست۔ و در مقدمۃ الجیش و عقبِ لشکر ۱۳ صف ترتیب داد و عقبِ قلب را از فیلان کوہ پیکر بطور دیوار قلعہ محصور کرد و در ہودہ ہائے فیل ہا مردان اسلحہ پوش نشاند و در عقبِ میمنہ و میسرہ نیز صف ہائے فیلان را بطور قلعۂ روئین ایستادہ کرد۔ و برائے خبر رسانی از میدانِ معرکہ تا پائے تخت نفریِ خاص بمسافتِ قلیل از ہمدیگر معین کرد و ہر حادثہ کہ در عرصۂ کارزار روئے میداد۔ مامورین خبر آواز بلند کردہ و نعرہ زدہ یک بہ دیگرے گفتند و این جور کیفیتِ حادثہ مسلسل بہ مدائن میرسید۔

در قادسیہ یک قصرِ شاہی از قدیم بودہ و اتفاقاً عین در کنارِ

میدانِ جنگ وقوع یافتہ وسعد بمرض عرق النسار مبتلا بود و یارائے حرکت نداشت و ازیں جہت خودش شرکت بجنگ نہ کرد و لے بالائے قصر برآمد و روبصوب میدانِ جنگ نمود و بربالش تکیہ زدہ بنشست و بجائے خود خالد ابن عرفطہ را بمنصب سپہ سالاری مقرر کرد۔ و باوجود ایں فوجِ اسلام را خود بالذّات ہدایاتِ مناسب میداد و ایں ہدایات را بر پرچہ ہائے کاغذ تحریر نمودہ و کاغذ را بہم پیچانیدہ ہر لحظہ بطرفِ خالد مے انداخت و خالد بطبق ہدایات وے کار بند شدہ بلحاظِ مناسبتِ وقت طرحِ جنگ را بدل میکرد۔ درآن عہد کہ آغازے از تمدّن بودہ ترقی عرب در فنِ حرب بدیں طور از تعجّبات بودہ و دلیل ہست بر قابلیّت و جودتِ طبع ایشان۔

بعد از آنکہ فوجِ اسلام آراستہ شد شعراء و خطباے نامیِ عرب از صفِ جنگ برآمدہ بہ شعلہ زبانی و رجز خوانی خود آتش فشان گشتہ نائرہ جوشِ لشکر اسلام را مشتعل نمودند در زمرۂ شعرا شماخ و خطیہ و اوس ابن مغرا و عبدہ ابن الطیب و عمرو معدی کرب و در جمع خطباء قیس ابن ہبیرہ و غالب ابن اندہیل الاسدی و بسر ابن ابی رہم الجہنی و عاصم ابن عمرو و ربیع سعدی و ربعی ابن عامر در میدانِ جنگ ایستادہ رجز ہا میخواندند و نطقہا میکردند ولشکر از سحر بیانی شان خیلے متاثر مے شد۔ بعضے از فقرات نطقِ ایشان کہ قابلِ ذکر بودہ در ذیل مے نویسیم :-

يَا مَعَاشِرَ سَعْدٍ اِجْعَلُوْا حُصُوْنَكُمُ السَّيْفَ وَكُوْنُوْا عَلَيْهِمْ كَاُسُوْدِ الْاَجَمِ اَدْرِعُوْا الْعَجَاجَ وَغُضُّوا الْاَبْصَارَ فَاِذَا كَلَّتِ السُّيُوْفُ فَاَرْسِلُوْا الْجَنَادِلَ فَاِنَّهَا يُؤْذَنُ لَهَا فِيْمَا لَا يُؤْذَنُ لِلْحَدِيْدِ -	اے خاندانِ سعد شمشیر را حصن خود بسازید و بمقابلہ دشمنان مانند شیر آئید و زرہ را از گرد بپوشید و نگاہ ہائے خود را پشت پا بدارید و ہرگاہ کہ شمشیرہا از کار بمانند زمام تیرہا را نرم بگذارید - چہ بجائیکہ شمشیرہا رسیدہ نمیتوانند تیرہا میرسد -

برعلاوہ قاریانِ خوش الحان در میدانِ جنگ برآمدہ بکمالِ جوش آیاتِ جہاد میخواندند و از تاثیرِ آن خونِ حمیّتِ اسلامی در رگ لشکریان جوش زن گردید - و چشمہائے شان سرخ شد سعد بقرارِ قاعدۂ مستمرہ ۳ بار نعرۂ تکبیر بلند کرد - بہ تکبیر چہارم معرکۂ کارزار گرم شد - نخستین یک اسپ بمیدان جہانید یک تیر انداز ایرانی بود کہ قبائے دیبا دربر و کمربند زرین برکمر و دستیارہ ہائے طلاء در دست داشت و بمقابلہ اش عمرو معدی کرب از صفِ لشکرِ اسلام برآمد - تیر انداز ایرانی کمان را زہ کرد و چنان بر ہدف زد کہ جز سر موئے تفاوت نماند - غازیِ اسلام اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت و دست برکمر بندش انداختہ معلّق برداشت و بر زمین فرو کوفت و بضرب شمشیر سرش از تن جدا کرد و فوجِ اسلام را خطاب نمودہ

گفت جنگ باید کہ این قسم باشد۔ مردم بجواب گفتند
کہ ہر شخص معدی کرب نمے شود۔

بعد ازان نام آوران دیگر نوبت بہ نوبت از طرفین بر آمدند
و دادِ شجاعت دادند و اخیراً جنگ بعمومیّت پیوست۔ ایرانیان صفِ
فیلان را بر رسالۂ بجیلہ کہ قبیلۂ ممتاز و نامور بود راندند و چون اسپان
عربی ہیچگاہ این جبالِ متحرک را ندیدہ بودند۔ دفعۃً رمیدند و منتشر
شدند۔ فوج پیادہ بہ بسیار ثابت قدمی دادِ شجاعت داد و چون
تابِ مقاومت از فیلانِ کوہ پیکر نداشتند پائے ثبات
شان نیز بلغزش در آمد۔ بمجرد مشاہدۂ این حال سعد قبیلۂ اسد را
فرمان داد کہ از بجیلہ امداد کنید۔ طلیحہ کہ سردار قبیلۂ اسد بود بہ قوم
خود چنین خطاب نمود۔ عزیزانِ من! سعد کہ از شما استغاثت
میجوید البتہ در شما استعدادِ این امر دیدہ است۔ چون این کلمہ
بگوشِ ایشان رسید تمام افرادِ قبیلہ خیلے بجوش اسپہا را
مہمیز کردند و نیزہ در دست بر صفِ فیلان زدند۔ اگرچہ از پامردیِ
آنہا در آن طوفان سیاہ اندکے سکتہ پیدا شد لیکن لشکر ایران
بہ کلّی بہ ہمین طرف متوجہ گشتند۔ بمجرد این حال سعد قبیلۂ تمیم
را کہ در فنِ تیراندازی شہرتِ تام داشت حکم کرد و گفت کہ شما
نمے توانید تدارکِ این فیلان کنید۔ قبیلۂ مذکور این سخن را شنیدہ
دفعتاً حملہ آور شدند و تا بحدے تیرباری نمودند کہ ہودج نشینان را

باخاک برابر کردند ونزدیکتر شده هوده ها را بر زمین انداختند۔
هنگامۂ کارزار تا شام گرم بود وچون شام تاریک شد فریقین
از میدانِ جنگ بفرودگاهِ خود بازگشتند۔ این معرکۂ اول قادسیہ
بود کہ بہ لغتِ عرب بہ یوم الارث شہرت دارد۔ روز دیگر نخستین
کارے کہ سعد کرد این بود کہ از میدانِ جنگ نعش ہائے مقتولین
را برداشت وسر رشتۂ تجہیز وتکفین آنہا نمود ومجروحین را برائے
تیمارداری بہ نسوان سپرد۔ بعد ازان فوج را بتہیۂ جنگ فرمان
داد وہنوز معرکہ آغاز نیافتہ کہ ناگاہ از طرفِ شام آثارِ غبار پدیدار شد
وبعد از غور واستفسار ظاہر گشت کہ فوجے بہ کمک رسیدہ۔
واین فوجے بود کہ ابو عبیدہ از شام بکمک فرستادہ بود۔ حضرت
فاروق رضہ وقتیکہ مہمِ عراق را بنا بتہیہ گذاشت ابو عبیدہ را کہ
بمہمِ شام قیام داشت بذریعۂ فرمان ایما فرمودہ بود کہ فوجِ عراق
را کہ بمقتضائے ضرورت بشام رفتہ اند امرِ حرکت بصوبِ عراق
دہید تا در آنجا رفتہ با افواجِ سعد یکجا شوند واز حسنِ اتفاق این فوج
از بہر کمک وبوقتِ مناسب رسید واز تائیداتِ غیبی بشمار
رفت قوۂ این فوج ۶۰۰۰ نفر واز جملہ ۵۰۰۰ نفر از قبائلِ ربیعہ ومضر و
یک ہزار مخصوص مردمِ حجاز بودند وہاشم ابن عتبہ برادرِ سعد سپہ سالار
وفوج ہراول زیر دست قعقاع بودہ۔ بمجرد یکہ فوج کمک بمیدانِ
جنگ رسید۔ قعقاع از صفِ لشکر پیش برآمدہ نعرہ زد کہ اگر

در فوجِ ایران کدام شخص بهادر باشد بمقابلہ بر آید۔ از طرف غنیم بہمن در میدانِ جنگ بر آمد۔ قعقاع واقعۂ جسر را یاد کردہ نعرہ زد کہ اینک قاتلِ ابو عبیدہ جان بسلامت نخواہد برد۔ ہر دو حریف تیغ کشیدہ بہم آویختند و بعد از رد و بدل ضرب ہائے شمشیر بہمن بیخاک ہلاک در افتاد۔ برہمین منوال چندین بہادر فریقین یکّہ یکّہ در میدانِ جنگ بر آمدہ دادِ شجاعت دادند و جوہرِ قابلیت آشکارا نمودند شہزادہ سیستان شہر براز بدستِ عمرو ابن قطبہ و بزرجمہر ہمدانی کہ از نام آورانِ فوجِ ایران بود بدست قعقاع کشتہ شد۔ الغرض قبل از آنکہ معرکۂ کارزار عموم یابد اکثرے از گردنکشانِ نامیِ فوجِ ایران ہلاک شدند۔ با این ہمہ افواجِ فریقین بہ جوش تمام بر یک دگر حملہ مے کردند۔

قعقاع فوجِ شام را طورے ترتیب داد و تعبیہ نمود کہ بر دستہ ہائے خورد خورد تقسیم کرد۔ و ہر دستہ را بترتیب و نوبت بمیدانِ جنگ میفرستاد۔ مثلاً چون یک دستہ در میدان مے رسید دستۂ دیگر از دور نمودار مے شد۔ بہمین طریق از صبح تا شام دستہ ہائے فوجِ شام پے در پے از پردۂ غیب مے بر آمدند و فوجِ ایران ازین نمائش خیلے دہشت خورد و ہر دستۂ فوج کہ داخلِ میدان میشد نعرہ اللہ اکبر بلند کردہ مے آمد و قعقاع آن را با خود گرفتہ بر غنیم حملہ آور مے شد۔

ونیز قعقاع از بہرِ فیلان تدبیرے اندیشید و آن این بود۔ کہ بر شتران جل و پارہ انداختہ ہر یک را بسانِ فیلان مہیب ساخت۔ این فیلانِ مصنوعی بہر طرف کہ رُخ مے کردند اسپانِ لشکرِ ایران رمیدہ از ضبطِ سواران مے بر آمدند۔

در عین ہنگامۂ جنگ چند نفر پیک از دربار خلافت رسیدند و باخود چند راس اسپان عربی بیش بہا و شمشیر ہائے مہنّد آوردند و فوج اسلام را مخاطب نمودہ گفتند کہ حضرت امیر المومنین این انعام ازبرائے کسانے فرستادہ کہ حق انعام ادا کردہ بتوانند۔ قعقاع این شمشیر ہا را بہ حمال ابن مالک و ربیل ابن عمرو و طلیحہ ابن خویلد و عاصم ابن عمر التیمی حوالت نمود و اسپان را بہ چہار نفر از بہادرانِ قبیلہ یربوع بخشید۔ ربیل از حصولِ این عطیّہ بجوش آمدہ فخریہ فے البدیہہ گفت :-

لَقَدْ عَلِمَ الْاَقْوَامُ اَنَّا اَحَقُّھُمْ	ہمہ قبایل مید انند کہ من مستحق ترہستم
اِذَا حَصَلُوْا بِالْمُرْھِقَاتِ الْبَوَاتِرِ	ہنگامیکہ مردم شمشیر ہائے نازک بُرندہ بیابند

درین ہنگامِ ہنگامہ کارزار گرم بود ابو محجن ثقفی را کہ از بہادرانِ نامور بودہ و در فنِ شعر مہارتِ تام داشت سعد در پاداشِ جرم مے نوشی قید کردہ بود۔ محبوس از دریچۂ زندان تماشائے میدان جنگ میکرد و از جوشِ شجاعت بیخود مے شد۔ آخر بر ضبطِ جوش قادر نبادہ پیش سلمیٰ اہلیۂ سعد رفت و استدعا نمود

کہ از براے خدا مرا اکنون از بند رہا کنید و اگر از میدان کارزار زندہ
باز آمدم خود بخود بہ زنجیر و بند مے در آیم۔ سلمی قبول نہ کرد
و ابو محجن بحالت یاس و حسرت باز آمد و بہ لہجہ پُر درد اشعار ذیل
را میخواند۔

كَفَى حُزْنًا أَنْ تَرْدِي الْخَيْلُ بِالْقَنَا	ازین بیشتر چہ اندوہ خواہد بود کہ سواران نیزہ بازی میکنند۔
وَأُتْرَكَ مَشْدُودًا عَلَيَّ وَثَاقِيَا	و من بزنجیر مقید افتادہ باشم۔ چون ایستادہ میشوم
إِذَا قُمْتُ عَنَّانِي الْحَدِيدُ وَأُغْلِقَتْ	زنجیر مانع ایستادن میشود۔ و درہاے زندان
مَصَارِيعُ مِنْ دُونِي تُصِمُّ الْمُنَادِيَا	بستہ میشود کہ شخص ندا کنندہ از ندا کردن عاجز مے ماند۔

و چون این اشعار بگوش سلمی رسید بحدے متاثر شد
کہ خود بہ زندان آمد و او را از زنجیر رہا کرد۔ و فوراً ابو محجن در اصطبل
رفتہ اسپ سعد را کہ بہ بلقا موسوم بود زین کردہ سوار شد۔ و
بمیدان جنگ رفت و سنان را بدست دور دادہ از میمنہ
تا میسرہ گشت کرد۔ و بعد بہ شدتے حملہ آورد کہ بہر طرف
کہ میرفت صف ہاے لشکر را برہم میزد۔ فوج اسلام ہمہ
بحیرت رفتند کہ این کدام غازی است۔ خود سعد ہم حیران بود
و باخود مے گفت باین دلیری حملہ کردن کار ابو محجن است ولے
او بقید زندان گرفتار است۔ ابو محجن تا بشام داد دلیری داد
و بعد خود باز آمد۔ و بزندان رفت و زنجیر و بند بہ پاے خود انداخت
سلمی این ماجرا را بہ سعد بیان کرد و سعد بمجرد استماع او را از بند

رها نمود و گفت بخدا شخصیکه جان خود را باین قسم بر اهل اسلام نثار کند من او را سزا داده نمیتوانم - ابو محجن گفت بخدا من هم بعد ازین مساس خمر نخواهم کرد[1] -

خنسا[2] یکے از خواتین عرب و از شعرائے نامدار بوده و درین معرکه با چهار پسر خود بجنگ اشتراک داشته در وقتیکه معرکهٔ کارزار گرم شد پسران خود را خطاب نموده گفت -

لَمْ تَنْبُ بِكُمُ الْبِلَادُ وَلَمْ تُقْحِمْكُمُ السَّنَةُ ثُمَّ جِئْتُمْ بِأُمِّكُمْ عَجُوْزٍ كَبِيْرَةٍ فَوَضَعْتُمُوْهَا بَيْنَ اَيْدِيْ اَهْلِ فَارِسَ وَاللّٰهِ اِنَّكُمْ لَبَنُوْ رَجُلٍ وَّاحِدٍ كَمَا اَنَّكُمْ بَنُوْ امْرَأَةٍ وَّاحِدَةٍ مَا خُنْتُ اَبَاكُمْ وَلَا فَضَحْتُ خَالَكُمْ اِنْطَلِقُوْا فَاشْهَدُوْا اَوَّلَ الْقِتَالِ وَاٰخِرَهٗ -

اے نور چشمان من شما برائے ملک خود بار خاطر نه بودید و نه شما را قحط زده بود - با این همه شما مادر کهن سال خود را این جا آورده و پیش فارس انداختید - بخدا همچنان که شما اولاد یک مادر هستید از نطفهٔ یک پدر هم هستید من با پدر شما خیانتے نه کرده ام و نه خال شما را رسوا کرده ام - حال بخیر بروید - و تا بوقت آخر معرکه آرائی کنید -

[1] کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحه ۱۸ - ۱۲ [2] واقعات خنسا خیلے دلچسپ و عجیب است - دیوانش در بیروت زیور طبع پوشیده و حالاتش را ابو الفرج اصفهانی در کتاب الاغانی بتفصیل آورده از اصناف شعر در فن مرثیه گوئی نظیر ندارد چنانچه در بازار عکاظ بر در خیمه اش یک علم نصب شد و بر آن علم نوشته بود ارثی العرب یعنی مرثیه گوئے اعظم عرب - از سعادت طالع بدولت اسلام مشرف شد و به دربار خلافت حضرت عمر رض حاضر گردید ۱۲ منه

بمجرد استماع این سخن پسرانش اسپانِ خود را جہانیدند۔ و بر سپاہِ دشمن زوند و چون از نظر غائب شدند۔ خنسا دست دعا بر داشت و گفت خدایا فرزندانِ مرا نگہ دار!

درین روز دو ہزار نفر از لشکرِ اسلام و دہ ہزار نفر از لشکرِ ایران مقتول و مجروح گردید و لے معاملۂ فتح و شکست معلوم نشد۔ معرکۂ مذکور بہ اغواث شہرت دارد۔

معرکہ سوم بہ یوم العماس مشہور است۔ درین معرکہ قعقاع تدبیرے احسن بعمل آورد یعنے بوقتِ شام چند دستہ فوج سوارہ و پیادہ را امر کرد کہ در تاریکئ شب از اردو دور تر روند و فردا سحرگاہ صد صد نفر ازین دستہ ہا بنوبت و از پے ہم بتاخت و تاز داخلِ میدانِ جنگ شوند۔ روزِ دیگر علے الصباح رسالۂ اول رسید و از جمیع لشکر نعرۂ اللہ اکبر بر آمد غلغلہ شد کہ دیگر افواج بکمک رسیدند و بیک جا بر غنیم یورش آوردند از حسنِ اتفاق ہشام کہ ابو عبیدہ او را از شام ہمراہِ فوج از بہر کمک فرستادہ بود با ۷۰۰ سوار در عین موقع رسید۔ یزدگرد را اخبارِ حالاتِ جنگ ہر لحظہ مے رسید و افواجِ امدادی پے در پے میفرستاد۔ ہشام فوج خود را خطاب نمودہ گفت کہ برادرانِ شما ملکِ شام را فتح نمودہ اند۔ و مہمِ فتح فارس کہ خدائے تعالےٰ بآن وعدہ دادہ است بدستِ شما انجام خواہد گرفت۔ بقرارِ معمول آغازِ جنگ

باین طور شد کہ گردے از لشکرِ ایران بسانِ شیرِ ژیان
غرش کنان بمیدانِ کارزار برآمد۔ غازیانِ اسلام کہ قد و
قامتش را مشاہدہ نمودند۔ در مقابلہ تامل کردند۔ و ے از حسنِ
اتفاق بدستِ یک سپاہیِ ناتوان کشتہ شد۔ اہلِ ایران
از تجربۂ سابقۂ خود استفادہ نمودہ بہر دو طرف صف ہائے فیلانِ
کوہ پیکر افواجِ پیادہ مقرر کردہ بودند۔ عمرو معدی کرب رفقائے
خود را خطاب نمودہ گفت من بر پیلے کہ از ہمہ پیشتر است
حملہ مے آورم۔ باید کہ شما ہمراہِ من باشید۔ و اگر معدی کرب
کشتہ شد بارِ دیگر پیدا نخواہد شد۔ این بگفت و شمشیر
از نیام کشیدہ بر فیل حملہ آورد۔ لاکن افواجِ پیادہ کہ در چپ
و راست صفِ فیلان حاضر بودند دفعۃً یورش آوردند و طوفانِ
گرد و غبار بحدّے برپا شد کہ معدی کرب از نظر پنہان گشت
بمشاہدۂ این حال فوجے کہ ہمرکابِ معدی کرب بود حملہ آور شد
و بعد از معرکۂ بسیار غنیم را پسپا نمود۔ اما کیفیّت معدی کرب
این طور بود۔ کہ تمام بدنش از خاک پر گشتہ و ہر عضو از زخمِ
سنان جراحتے برداشتہ بود و باوجود این دست بقبضۂ شمشیر
ہر سو بحرکت و تلاش بود۔ و درین وقت سوارے از ایرانیان
از پہلویش مے گذشت۔ معدی کرب فوراً اسپش را محکم
گرفت۔ و ہر چند سوار اسپ را متواتر مہمیز مے کرد اسپ از جا خود

حرکت نمی توانست - آخر الامر سوار خود را از اسپ انداخت
و گریخت و خود معدی کرب برجستہ بر پشت اسپ نشست -
سعد چون دید کہ پیلانِ کوہ پیکر بہر طرف رخ میکنند و صف ہائے
فوج اسلام را برہم مے زنند ضخم و مسلم وغیرہ را کہ فارسی
الاصل بودند و بدولتِ اسلام مشرف شدہ بحضور خواستہ
پرسید کہ ازین بلائے سیاہ کہ عبارت بودہ از فیلانِ
کوہ پیکر چگونہ تدارک شود - گفتند کہ خرطوم و چشم فیلان را از
کار بیندازید - در بین فیلان دو فیل خیلے مہیب و قوی جثہ
بودند گویا ہر دو سر کردہ لشکرِ فیلان بودند کہ یکے بہ ابیض
شہرت داشت و دیگرے بہ اجرب موسوم بود - سعد قعقاع
و عاصم و حمال و ربیل را بہ حضور خواستہ گفت - انجام این مہم
بدستِ شماست - قعقاع چند نفر سوار و پیادہ را مامور کرد کہ
فیلان را از ہر طرف احاطہ کنند و خود نیزہ بدست گرفتہ بر پیل سفید
حملہ آورد - و عاصم نیز با او یک جا بود و ہر دو در یک وقت چنان
ضرب نیزہ زدند کہ ہر دو چشم فیل در آمد و فیل مضطرب گردید
و پیپا شد - و فوراً قعقاع بضرب شمشیر خرطوم او را نیز از
سرش جدا کرد - و ابن جور ربیل و حمال بر پیل اجرب حملہ
کردند - و اجرب ہم زخم کاری خوردہ رو بگریز نہاد و فیلان
دیگر نیز از عقب وے گریختند - و در یک لحظہ آن ابر سیاہ

بکلی ناپدید شد۔

درین وقت بہادران اسلام فرصتے بحوصلہ آزمائی یافتند و عرصۂ کارزار سختے گرم شد که از نعرہ ہائے غازیان زمین بلرزہ در آمد و بہمین مناسبت این معرکہ را بہ لیلۃ الہریر تعبیر میکنند۔ اہلِ ایران فوجِ خود را مجدداً ترتیب دادند و در ہر کدام از قلب و میمنہ و میسرہ سیزدہ صف مرتب کردند۔ اہلِ اسلام نیز ہمگی فوج را جمع و یک جا کردند و بہ عقب یکدیگر ۳ صف آراستند۔ یعنی در صفِ اول رسالۂ سواران و در صفِ دوم فوج پیادہ و در صفِ سوم تیر اندازان جا داشتند۔ سعد امر کرد که تکبیر سوم حملہ آور شوند۔ و چون از طرفِ لشکرِ ایران باران تیر باریدن گرفت۔ قعقاع را تاب ضبط نماند و فوجے را که در رکاب داشت با خود گرفتہ پیشتر بر سپاہِ غنیم زد۔ ہر چند که در اصولِ نظام این حرکت از قبیلِ عدول از حکم بودہ ولے سعد که صورتِ جنگ و جوشش قعقاع را مشاہدہ نمود بے اختیار از زبانش برآمد۔ اللّٰھم اغفر و انصرہ۔ یعنی اے خدا از خطائے قعقاع درگذر و او را یاری بفرما۔ بہ تبع قعقاع قبیلۂ بنو اسد و بہ تبع بنو اسد قبایل نخع و بجیلہ و کندہ یکبارگی حملہ آور شدند و چون قبایل مذکور بر غنیم تاختہ آوردند۔ سعد از بہر ہر کدام ہمین را تکرار میکرد و میگفت اللّٰھم اغفر لہ و انصرہ

نخستین رسالهٔ سواران حمله آور شد و افواجِ ایران مانندِ دیوار
آهنی صف بسته ایستاده بودند و بکمال ثابت قدمی مقابله
نمودند و رساله نتوانست پیش رفت کند۔ غازیانِ اسلام
چون این حال را مشاهده نمودند همه از اسپ فرود آمدند و پیاده
حمله آور شدند۔

از فوجِ ایران یک رساله از سر تا پا باآهن غرق بود۔ قبیلهٔ
حمیضه بر آن رساله حمله آورد۔ و چون زره پوش بودند ضربِ
شمشیر غازیان کارگر نشد۔ سردار قبیله نعره زد که اے مردان
بکوشید۔ غازیان گفتند شمشیرهائے ما بر زره هائے غنیم
کارگر نمے شود۔ سردارِ قبیله از استماع این حرف بهم برآمد
و بحالِ غضب بر یک سپاهیِ ایران حمله آورد و چنان ضربِ
نیزه زد که کمرش بشکست و نیزه آنطرف برآمد۔ غازیان را
از مشاهدهٔ این حال جرأت افزود و چنان دادِ شجاعت دادند
که رسالهٔ غنیم را از یک سر نیست و نابود کردند۔

همه شب هنگامهٔ کارزار گرم ماند و لشکر طرفین از جنگ
ستوه آمدند۔ و از خمارِ خواب دست و بازوئے بهادران از کار
بیفتاد و لے از فتح و شکست فیصله نشد۔ بنابران قعقاع
از میانِ سردارانِ قبایلِ عرب چند نفر بهادرانِ نامور را
منتخب کرده همراه گرفت۔ و بصوبِ رستم سپه سالارِ

فوجِ ایران رخ کرد۔ بمجرد مشاہدۂ این حال اشعث و قیس
و عمرو معدی کرب و ابنِ ذی البردین کہ ہر یک سردار قبیلہ بودہ
بر قبائلِ خود نعرہ زدند۔ کہ ہان !!! در جہادِ فی سبیل اللہ
این مردم از شما سبقت نگیرند۔ دیگر سرکردگانِ قوم کہ با شجاعت
ذاتی وصفِ زبان آوری نیز داشتند روے بہ قبائلِ خود ایستادہ
نطقہائے پرجوش نمودند و آتشِ غیرت لشکرِ اسلام را مشتعل
ساختند۔ سواران خود را از اسپ انداختند و تیغہا را کشیدہ
مانندِ سیلاب حرکت نمودند و فیرزان و ہرمزان را پسپا کردند۔
و نزدیک برستم رسیدند۔ رستم بر تخت نشستہ بود۔ و
فوج را ہدایاتِ مناسب درباب جنگ میداد۔ وقتیکہ
این حال را مشاہدہ نمود از تخت برجست و مدت درازے
بکمالِ شجاعت دادِ مردانگی داد و از کثرتِ جراحت بدنش
مانندِ غربال گشت پس عزمِ گریز نمود۔ ہلال نام شخصے از سپاہِ
عرب تعاقب او کرد۔ اتفاقاً نہرے درمیانِ راہ آمد و رستم
خود را در آب انداخت تا بشناوری جان بسلامت برد۔
ہلال نیز خود را در آب انداخت و درمیانِ آب از پائے رستم
گرفت و بر ساحل کشید و بضربِ شمشیر کارش تمام کرد
و نعش اورا زیر پائے مراکب انداخت و خود پائے
بہ تخت او نہاد۔ و نعرہ زد کہ من کارِ رستم را خاتمہ

دادم[1]۔ چون اہل ایران سپہ سالار را بر تخت ندیدند رو بہ گریز نہادند و لشکر اسلام تا بمسافتِ دور تعاقب نمودند۔ و ہزارہا نعش بر زمین انداختند۔

متاسفانہ ملک الشعرائے طوس (فردوسی) در بیان این واقعہ بر غلط رفتہ است۔

بر آمد خروشے بکردار رعد ۔ زیک سوئے رستم زیک سوئے سعد

چو دیدار رستم بخون خیرہ گشت ۔ جوانمرد تازی بر وتیرہ گشت

این ملک الشعراء این قدر ہم خبر نداردکہ سعد درین واقعہ مطلقاً شریک نبود۔

بعد از شکست فوج نیز بعضے از سرکردگان نامور کہ دارائے ریاست بودند بہ ثبات و استقلال در میدانِ جنگ ثابت قدم ماندند۔ و از جملہ شہریار۔ ابن الہربذ و فرخان الہوازی و خسرو و شنوم ہمدانی دادِ جوانمردی دادہ جان بجان آفرین سپردند لاکن ہرمزان واہود و قارن موقع رغنیمت دانستہ رو بہ گریز نہادند۔ کشتہ ہائے لشکر ایران انشمار بیرون بود و عدۂ شہدا نیز کما بیش بہ ۶۰۰۰ بالغ مے شد۔

---

[1] بقولِ علامہ بلاذری نام قاتل رستم معلوم نیست۔ لاکن عمرو معدی کرب وطلیحہ بن خویلد و قرط بن جماح ہر سہ بر آن حملہ آور شدہ بودند۔ و این روایت کہ من درین کتاب بیان نمودہ ام از اخبار الطوال است ۱۲ منہ

ازانجا کہ سعد خود درین معرکہ شریک نبود فوج را شائبۂ بدگمانی پیدا شد و بلکہ یکے از شعرائے فوج مے سراید۔

وَقَاتَلْتُ حَتّٰی اَنْزَلَ اللّٰهُ نَصْرَهٗ	من جنگ کردم تا خدا یتعالے امداد فرستاد
وَسَعْدٌ بِبَابِ الْقَادِسِیَّةِ مُعْتَصِمُ	و لے سعد بدر قادسیہ تکیہ کردہ ماند
فَاُبْنَا وَقَدْ اٰمَتْ نِسَاۤءٌ کَثِیْرَةٌ	چون ما باز آمدیم صد ہا زن بیوہ شدند
وَنِسْوَةُ سَعْدٍ لَیْسَ فِیْهِنَّ اَیِّمُ	و لے در زنانِ سعد ہیچ یک بیوہ نشد۔

اشعارِ فوق بحدے شہرہ گرفت کہ در زبان اطفال ہم افتاد۔ تا اینکہ سعد تمام فوج را جمع کردہ در مجمع عام زخم ہائے آبلہ را کہ بربدن داشت بنمود و معذوریٔ خود را بہ پایۂ ثبوت رسانید۔

سعد نامۂ فتح بحضور حضرتِ فاروق رضؓ فرستاد و مقتولانِ فریقین را در آن شرح داد۔ حضرتِ فاروق رضؓ از روزے کہ معرکۂ قادسیہ آغاز یافتہ بود این امر را معمول فرمودہ بود۔ کہ روزمرّہ بوقتِ طلوعِ آفتاب از مدینہ منورہ مے برآمد۔ و در انتظارِ قاصد چشم براہ مے بود۔ روزے حسبِ معمول از شہر برآمد و دید کہ شتر سوارے از آن طرف مے آید۔ بعد از استفسار معلوم شد کہ او قاصدِ سعد بودہ و مژدۂ فتح آوردہ چون حضرتِ فاروق رضؓ دانست کہ قاصد ست و مژدۂ نصرت آوردہ ازو تفحص کرد۔ قاصد گفت از لطفِ خداوندی اہلِ اسلام فائز بمرام شدہ اند۔ حضرتِ فاروق رضؓ در رکابش پیادہ میدوید

و جویائے احوالِ جنگ مے شد۔ چون شتر سوار داخلِ شہر شد
دید کہ ہر کس کہ پیش روے آید رفیقِ پیادۂ اورا کہ در رکاب میدود
بہ لفظِ امیر المومنین خطاب میکنند۔ بمشاہدۂ این حال ترسید۔
و برخود بلرزید و گفت کہ اے سید القوم چرا از خود معرفی نکردید
کہ من از بے خبری مرتکبِ بے ادبی شدہ ام۔ فرمود کہ مضائقہ
ندارد۔ باید کہ سلسلۂ کلام را قطع نہ کنی۔ الغرض ہمان حال در
رکابِ قاصد پیادہ تا آستانۂ خلافت رسید۔ و در مجمعِ عام
اہلِ مدینہ را از فتح مژدہ داد و یک خطبۂ موثر خواند کہ فقرۂ آخرش
بدین مضمون بودہ۔

اے اہلِ اسلام من پادشاہ نیستم کہ شما را غلام بسازم۔
خودِ من غلام (بندۂ) خدا ہستم۔ البتہ بارِ خلافت بر سرِ من
انداختہ اند اگر من خدمتِ شما را بدین قسم کنم کہ شما بہ آرامی
در خانہ ہائے خود خواب کنید موجبِ سعادتِ من است و گر
بخواہم کہ بر آستانۂ من حاضر باشید موجبِ شقاوتِ من
است۔ من میخواہم کہ شما را تعلیم کنم۔ لاکن نہ بقولِ خود بلکہ
بہ عملِ خود۔

در معرکۂ قادسیہ بعضے اشخاص از عرب با عجم کہ بمقابلۂ اہلِ
اسلام آمدہ بودند از صمیمِ دل خواہشِ قتال با اہلِ اسلام
نداشتند۔ بلکہ جبری بفوج در آمدہ بودند و اکثرے ترکِ وطن گفتہ

رو پوشش شدہ بودند۔ این مردم بعد از فتح بحضور سعد حاضر شدہ طالب امن شدند۔ سعد این کیفیت را بآستانِ خلافت عرض کرد۔ و حضرت فاروق رض صحابہ را بہ حضور خواستہ مشورہ خواستہ و ہمہ بالاتفاق درخواست امن را از ایشان منظور کردند غرض جمیع رعایائے ایران را امن داد و کسانے کہ ترکِ وطن گفتہ بودند بمسکن ہائے خود باز آمدہ آباد شدند۔ و ارتباطِ فاتحین با اقوام مفتوحہ بحدے ترقی گرفت کہ بعضے در بین رابطۂ قرابت و خویشی ہم پیدا کردند۔

۱۵ھ ۶۳۶ء

لشکرِ ایران از قادسیہ گریختہ بہ بابل رسید۔ و چون این مقام خیلے محفوظ و مستحکم بود بہ اطمینانِ خاطر بہ تہیۂ جنگ پرداختند و بسرکردگی فیروزان مستعدِ کارزار شدند۔ سعد از بہر استیصال شان در ۱۵ھ ۶۳۶ء بطرفِ بابل رخ کرد۔ و چند نفر را از سرکردگان فوج پیشتر فرستاد تا راہ را از مخالف صاف کنند۔ چنانچہ با این راہ بمقام برس بصیری سدِ راہ شدہ با سرکردگان مذکور معرکہ آرا شد۔ آخر زخم خوردہ بطرف بابل گریخت۔ رئیس برس کہ بسطام نام داشت از در آشتی درآمد و تا بابل در جاہائے مناسب پلہا تیار نمود۔ تا برائے لشکر اسلام در ذہاب و ایاب موجبِ سہولت باشد۔ اگرچہ بعضے از سرکردگانِ نامیٔ عجم مثل سردار نخیرجان و ہرمزان و مہران و مہرجان

وغیرہ جمع بودند۔ لیکن در حملۂ اول رو بگریز نہادند۔ سعد خود در بابل اوتراق نمود وچند دستۂ فوج را بسرکردگی زہرہ پیش فرستاد۔ افواجِ غنیم از بابل گریختہ در کوثی مقام کردند و از رؤسائے عجم شہریار نام سپہ سالار لشکر بود چون زہرہ از کوثی گذر کرد۔ شہریار از شہر برآمدہ معرکہ آرا شد۔ و در میدانِ جنگ پیش آمدہ نعرہ زد کہ کسیکہ در کل لشکر اسلام در شجاعت فرد باشد بمقابلہ برآید زہرہ گفت کہ خود من با تو آمادۂ کارزار بودم لاکن حالاکہ ہمچہ ادعا کردہ۔ غلامے بہ مقابلہ ات خواہد برآمد این بگفت و نابل نام غلامے را کہ از قبیلۂ تمیم بود اشارت کرد۔ نابل اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت و شہریار کہ مانند دیو قوی ہیکل بود حریفِ خود را ناتوان دیدہ نیزہ را بر زمین انداخت و دست بگردنش کرد و بزور بطرفِ خود کشیدہ بر زمین زد و خود بر سینہ اش نشست و از حسنِ اتفاق انگشت شہریار بزیر دندانِ نابل آمد۔ و چندان گزید کہ شہریار بیقرار شد۔ نابل موقع را غنیمت دانستہ برخاست و بر سینہ اش نشست و بہ خنجر آبدار شکمش را پارہ کرد۔ شہریار بہ لباس و اسلحۂ بیش بہا آراستہ بود۔ نابل زرہ و اسلحہ اش را از بدنش برآورد و بحضور سعد حاضر کرد۔ سعد از برائے عبرتِ اہلِ اسلام امر کرد کہ نابل ہمان لباس و اسلحہ را پوشیدہ بحضور حاضر شود۔ و چون حسب الامر سپہ سالار اسلام نابل بآن لباسِ مزین و اسلحۂ بیش بہا در مجمع عام بحضور سعد حاضر آمد تصویرے از نیرنگیِ عالم بے ثبات در نظر

حاضرین تمثل یافت۔

کوثی از مقاماتِ تاریخی بودہ و نمرود حضرت ابراہیم علیہ السلام را ہمین جا در زندان کردہ وتا آن زمان آن زندان آباد بودہ۔ سعد بہ نظارۂ زندان رفت و بعد از درود و فاتحہ آیۂ کریمہ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ قرأت کرد۔ پیشتر از کوثی نزدیک پایۂ تختِ ایران بہرہ شیر نام مقامے بود و در انجا یک رسالۂ شاہی اقامت داشت و این رسالہ ہر روز بطورِ التزام سوگند یاد کردہ مے گفتند کہ تا وقتیکہ ما زندہ ہستیم سلطنتِ فارس ہرگز روئے زوال نخواہد دید۔ در آنجا شیرے بود کہ باکسرٰے خیلے انس داشت و بہ ہمین مناسبت آن شہر را بہرہ شیر میگفتند۔ چون لشکرِ سعد قریب رسید شیر غرش کنان مقابل آمد و ہاشم سرکردۂ فوجِ ہراول بہ یک ضربِ شمشیر شیر را از پا در آورد سعد آفرین کرد۔ و پیشانیش بوسید۔

سعد پیش رفت و بہرہ شیر را محاصرہ نمود و لشکر بہ اطرافِ شہر منتشر شدہ ہزارہا نفر را گرفتار کردند شہرزاد کہ رئیس ساباط بود بہ سعد گفت کہ این مردم کہ فوجِ اسلام ایشان را بقید اسیر آوردہ ہمہ اشخاص زراعت پیشہ میباشند و اسارت ایشان اہمیتے ندارد۔ سعد اسمائے آنہا را درج کتاب نمود۔

و فرمان بہ رہائی داد۔ رُوسائے قرب و جوار ہمہ جزیہ قبول کردند۔ وے شہر فتح نشد۔ وتادو ماہ متواتر محاصرہ ماند و درین عرصہ اہل ایران بعض اوقات از قلعہ برآمدہ صف معرکہ راسے آراستند۔ روزے ہمہ اہالیٰ باجوش و خروش تمام تیر باری کردہ از شہر آمدند و دل بر مرگ نہادند۔ اہل اسلام ہم جواب ترکی بہ ترکی دادند۔ زہرہ کہ از سرکردگانِ عظام لشکر اسلام بود و در معرکۂ جنگ مدام از ہمہ پیشتر دادِ شجاعت میداد۔ بعضے حلقہ ہائے زرۂ او شکستہ بود۔ مردم گفتند کہ این زرہ را عوض کنید۔ گفت اینقدر سعادت کو کہ تیر ہائے غنیم ہمہ را گذاشتہ بطرف من بیاید۔ لاکن از اتفاقِ اولین تیرے کہ از لشکر ایران زدند بر زہرہ خورد۔ مردم خواستند تیر را از بدنش بکشند۔ نگذاشت و گفت تا وقتیکہ تیر در بدنِ من باشد جان بہ قالب خواہد بود۔ بہمان حال حملہ آور شد و خود را بر صفِ غنیم زد۔ وشہر براز را کہ از سرکردگانِ نامور بود۔ بہ زخمِ شمشیر ہلاک ساخت ساعتے نہ گذشت کہ لشکرِ ایران رو بفرار نہاد و اہلِ شہر نشانِ صلح بالا کردند۔

درین بہرہ شیر و مدائن فقط دریائے دجلہ حائل بود چون سعد از بہرہ شیر قدم پیش نہاد دریائے دجلہ سدِّ راہ شد۔ اہلِ ایران بہ مقتضائے مصلحت وقت پُل ہا را قبل ازین منہدم

ومسمار کردہ بودند۔ چون سعد بر ساحل آب دجلہ رسید نشانے
از پل وکشتی نیافت۔ لشکر اسلام را مخاطب نمودہ گفت کہ
دشمنان از ہر طرف مجبور شدہ در دامن دریا پناہ گرفتہ اند۔ اگر این
مہم ہم از لطف خداوندی انجام یابد خاطر اہل اسلام بکلی مطمئن خواہد
شد۔ این بگفت واسپ را بدریا انداخت واز بہر اطاعت
سپہ سالار ہمہ اسپان را بدریا انداختند۔ ودریا اگرچہ بغایت
زخار وموّاج بود لاکن از برکت ہمت وجوش اسلام در طبائع
اسلامیان استقلال بحدّے پیدا شد کہ اگرچہ امواج دریا تا بہ
یال اسپان عربی میرسید باز ہم غازیان اسلام بے پروا
باہم اختلاط کردہ مے رفتند۔ حتّٰی در ترتیب یمین ویسار
ہم فرقے پیدا نشد۔ بر ساحل مقابل اہل ایران این نظارۂ
حیرت انگیز را بچشم تحیر تماشا میکردند۔ وچون فوج اسلام
قریب ساحل رسید گمان بردند کہ اینہا از جنس بنی آدم نیستند
بلکہ بلا تشبیہ جن ہستند ودر حالیکہ الفاظ دیوان آمدند[1] دیوان آمدند
بر زبان شان بود رو بگریز نہادند باوجود این سپہ سالار لشکر ایران کہ
خرزاد نام داشت پائے استقلال محکم فشرد وچندے بمقابلۂ
لشکر اسلام ایستادہ ماند ودستہ ہائے فوج تیرانداز را مامور
کرد کہ از ساحل باران تیر ببارند وبرخے درمیان آب درآمدہ سدّ راہ

[1] در تاریخ طبری بعینہٖ ہمین الفاظ موجود است ۱۲ منہ

طوفانِ اسلام شوند۔ لیکن اہلِ اسلام ببانِ سیلاب پیش
رفتند و تیر اندازانِ ساحل را بیش از خس و خاشاک نہ پنداشتہ
بساحل رسیدند۔ یزدگرد اہلِ حرم و ارکانِ خاندانِ شاہی را قبل
ازین بہ حلوان کوچ دادہ بود چون این خبر بگوشش رسید خودش
ہم از شہر برآمدہ رو بگریز نہاد۔ سعد کہ در مدائن داخل شد از در و
دیوار آثارِ سکوت نمودار بود۔ از مشاہدۂ این حال عبرتے در
دلش پدید آمد و بے اختیار قرأت کرد۔

كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَّعُيُونٍ وَّزُرُوعٍ وَّمَقَامٍ كَرِيمٍ
وَّنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ

در ایوانِ شاہی بجائے تختِ سلطنت منبر برپا گردید۔ و نماز
جمعہ را در آنجا ادا کردند و این نخستین جمعہ ایست کہ در عراق ادا
کردند۔ فقہائے عصر حال تعجب خواہند کرد کہ سعد با آنکہ از اکابر
صحابہ بودہ و سالہائے دراز شرف صحبت جناب رسالت مآب
صلعم دریافتہ چرا بطورِ اورنگ زیب عالمگیر و سلطان محمود غزنوی
بت شکن نشد و چرا در ایوانِ شاہی ہمہ تصویر مجسمہ را
برقرار گذاشت[1]۔

بعد از دو سہ روز سعد فرمان داد کہ گنجینہ و اشیائے نفیس

---

[1] علامہ طبری کہ در زمرۂ محدثین عظام ہم شمردہ مے شود۔ این واقعہ را بتشریح
در کتاب خود آوردہ است ۱۲ منہ

ایوانات شاہی را یکجا بحضور حاضر کنند۔ از سلسلۂ خاندان کیانی تا عہد نوشیروان ساسانی بہزارہا عجائب آثار قابل یادگار بودہ مانند زرہ ہا و شمشیر ہائے خاقان چین و راجہ دہر والی گجرات و قیصر روم و نعمان ابن منذر و سیاوش و بہرام چوبین و خنجر ہائے کسرائے و ہرمز و قباد و تاج زرنگار نوشیروان و ملبوسات شاہی و یک اسپ طلا کہ با زین نقرہ مزیّن و بہ دانہ ہائے یاقوت و زمرد مرصع بود و یک شتر مادۂ نقرہ کہ پالانش از طلاء و مہارش از سلک یاقوت ہائے گران بہا بود و سوار ناقہ از سر تا پا بجواہر مرصع بود و عجیب ترین نفائس فرشے بود کہ در اصطلاح ایران بہ بہار شہرت داشت و از برائے این بود کہ بعد از انقضائے موسم بہار آنرا ہموار کردہ بر آن مے نشستند و جام شراب را دور میدادند۔ و نظر بہ ہمین مناسبت جمیع سامان بہار در آن مہیّا بود۔ چنانچہ در وسط یک چمن سبز بود۔ و بہ چہار طرف جدولہا امتداد یافتہ۔ و درختان بوقلمون و شگوفہ ہائے رنگا رنگ و گلہا و برگ ہائے عجیب و غریب طرح دادہ بودند۔ و طرفہ اینکہ ہر چہ بود از زمرد و سائر جواہر بود۔ یعنے زمینش از طلا و سبزہ اش از زمرد و جدول ہا از پکھراج (فخراج) و درختان از طلاء و نقرہ و برگ ہا از حریر و میوہ ہا از بقیۂ جواہر بود۔

ہمہ این اسباب در جبین غارت عام بدست فوج آمدہ بے

لشکرِ اسلام بحدّے راستبازو دیانتدار بود کہ ہر کس ہر چہ یافت بے کم وکاست بحضورِ سپہ سالار حاضر آورد۔ وقتیکہ این ہمہ نفائس را بترتیب آراستند۔ نمونہ از صحرائے نور بظہور آمد سعد این عجائبات را دیدہ بعالمِ حیرت رفت و مرۃً بعد اخرٰے نفائس را بہ نظرِ استعجاب میدید و میگفت کہ اشخاصے کہ درین گونہ نفائسِ نادرہ خیانت نورزیدہ اند ہمانا بغایت دیانتدار ہستند۔

غرض مالِ غنیمت حسبِ قاعدۂ معمول تقسیم و خمسِ آن بدربارِ خلافت ارسال شد۔ فرشِ بہار و آثارِ عتیقہ را بجنسہٖ فرستادند تا عرب از طرفے جاہ و جلالِ ایران را مشاہدہ و از طرفے اقبال و نصرتِ اسلام را تماشا کنند۔ چون خمس مالِ غنیمت را بہ حضورِ حضرتِ عمرؓ حاضر آوردند۔ جنابِ ممدوح را بہ استغناء و دیانتِ فوجِ اسلام حیرت افزود۔

در مدینہ شخصے بود محلّم نام خیلے بلند بالا و خوششکل۔ حضرتِ فاروقؓ ملبوساتِ نوشیروانی را در برِ او کرد۔ تا مردمِ شہر تماشا کنند۔ و این ملبوسات دریشی ہا مختلف بودہ۔ از قبیلِ لباسِ سواری و لباسِ دربار و لباسِ جشن و لباسِ تہنیت و ہمہ را نوبت بہ نوبت بہ محلّم پوشاندند۔ وقتیکہ نوبت بہ ملبوسِ خاص و تاجِ زرنگار رسید۔ دیدۂ تماشائیان خیرہ ماند۔ و مدتے مردم بچشمِ حیرت

مے نگریستند - دریابِ فرشِ بہار رائے عوام صحابہ بر آن رفت
کہ تقسیم نشود حضرت فاروق رضؓ نیز ہمچہ فکر داشت - لاکن
حضرتِ علی رضؓ بر تقسیم اصرار فرمود - و بہ بہارِ ایران صدمۂ خزان
رسید و مرقعِ دولتِ نوشیروان پارہ پارہ شد -

ہر چند امروز در مذاقِ اروپا این حرکت وحشیانہ است ولے مذاقِ
ہر عہد جدا مے باشد - در آن عہد مبارک کہ بہ خیر القرون شہرت
دارد - زخارفِ دنیوی در نظر اہلِ بصیرت وقعتے نداشت - و
یادگارہائے دنیوی را درخورِ اعتبار نمیدانستند -

سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ء

جلولا - سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ء

این معرکہ خاتمۂ فتوحاتِ عراق بودہ بعد از فتحِ مدائن اہلِ
ایران در جلولا[1] تہیۂ جنگ پرداختند و فوجے کثیر فراہم آوردند
خرزاد کہ برادرِ رستم رئیسِ لشکرِ ایران بود بکمال تدبیر فوج را تعبیہ
کرد - وگردِ شہر خندقے حفر نمود و در شوارع و مسالک خسک ریخت
سعد کیفیتِ واقعہ را نوشت و بحضورِ حضرتِ فاروق رضؓ فرستاد

---

[1] در سوادِ بغداد جلولا نام شہرے است و از آنجا کہ قصبۂ کوچک است - در نقشہ مندرج نیست - و اگر کسے از بغداد بصوبِ خراسان سفر کند - شہر مذکور در راہ مے آید ۱۲ منہ

واز دربار خلافت فرمان شد کہ ہاشم ابن عتبہ با دوازدہ
ہزار فوج برین مہم مقرر شود۔ و قعقاع بر مقدمۃ الجیش و مسعر ابن
مالک بر میمنہ و عمرو ابن مالک بر میسرہ و عمرو ابن مرہ بر ساقہ مامور شوند
ہاشم از مداین بر آمدہ بروز چہارم در جلولا رسید۔ و شہر را محاصرہ
نمود۔ و مدت محاصرہ چند ماہ طول کشید و درین عرصہ اہل ایران بعض
اوقات از قلعہ بر آمدہ حملہ آور مے شدند۔ و تا ہشتاد بار اتفاق
جنگ افتاد و در ہر معرکہ ایرانیان ہزیمت میخوردند۔ و چون درون
شہر ہر قسم ذخیرہ بافراط بود و علاوہ جمعیت اہل ایران تا بہ لک ہا
نفر مے رسید۔ از ہزیمت ہائے متواتر ابداً بیدل نشدند۔
و روزے با ساز و سامان بسیار و خیلے جوش بر آمدند۔ لشکر
اسلام نیز بکمال استقلال داد مقابلہ داد و از حسن اتفاق
بادے تند وزیدن گرفت۔ بحدے کہ جہان در چشم جہانیان
تاریک شد و ازین جہت اہل ایران بہ حال مجبوری پس پا شدند
و از بسکہ گرد و غبار چشم ہا را خیرہ کردہ بود راہ را نشناختند
و ہزار ہا نفر در خندق افتادہ غرقۂ گرداب فنا شدند۔ و بعد ہا
اہل ایران خندق را از بعض مقامات بخاک انباشتہ راہ را
ہموار ساختند۔ چون لشکر اسلام برین حال اطلاع یافت
این موقعہ را از مغتنمات شمردہ بنائے تعرض گذاشت۔ اہل ایران را
از حرکات لشکر اسلام دم بدم احوال مے رسید۔ و در ہمان راہ کہ

فوج اسلام میخواست ازان تعرض کنند ایرانیان خسک ریختند وفوج را باہمہ سازو سامان ترتیب دادہ بردرِ قلعہ ایستادہ کردند وبہادرانِ فریقین آن قدر دادِ جوانمردی دادند کہ جز معرکۂ لیلۃ الہریر ہیچگاہ این جور معرکہ برپا نگشتہ بود۔ نخستین طرفین تیرباری کردند چون ترکش ہا خالی شد نوبت بہ نیزہ ہا رسید و چون نیزہ ہا شکست واز کار ماند دست بہ تیغ و خنجر بردند۔ قعقاع بہ کمالِ شجاعت سرگرم کارزار بود و پیشقدمی مے کرد تا بہ درِ قلعہ رسید لاکن ہاشم کہ سپہ سالار بود پس ماند و جزوِ اعظمِ فوج در رکاب او بود۔ قعقاع بہ نُقباء امر داد کہ نعرہ بزنید کہ سپہ سالار اسلام بدرِ قلعہ رسید۔ فوج گمان کرد کہ شاید ہاشم باشد وازین جہتہ وفعتہً بہ شدّت تمام حملہ آوردند۔ اہلِ ایران بہ حالِ اضطراب بنائے گریز نہادند۔ وبہر طرفے کہ میرفتند خسک ریختہ بود۔ دلیرانِ اسلام قتلِ بے دریغ کردند۔ وبقولِ طبری یک لک نفوس بمعرضِ قتل رسید۔ ومالِ غنیمت بہ قدرِ سہ کرور بدستِ اہلِ اسلام افتاد۔

سعد نامۂ متضمن بہ مژدۂ فتح باخمسِ مالِ غنیمت بدربارِ خلافت فرستاد۔ زیاد کہ پیک مژدہ بود۔ حالاتِ جنگ را بعبارۂ فصیح بیان کرد۔ حضرتِ عمرؓ فرمود آیا این واقعات را بہ ہمین فصاحت در مجمعِ اہلِ اسلام ہم بیان کردہ مے توانی۔ زیاد عرض کرد

اگر مرا هیبت میگرفت از حضور خلیفه میگرفت - غرض مجمع عام منعقد شد و زیاد واقعاتِ جنگ را طورے باکمال فصاحت و بلاغت و به تفصیلِ تمام بیان کرد که گویا معرکه را تصویر کرد - حضرت فاروق رض بے ساخته فرمود که اطلاق لفظِ خطیب بر این چنین کس موزون مے نماید - زیاد خیلے بر جستگی گفت -

اِنَّ جُنْدَنَا اِنْطَلَقُوْنَا بِالْفِعَالِ لِسَانَنَا

بعد زیاد ذخیرۂ غنیمت را به حضور حاضر کرد - و چون وقتِ غروب بود قسمت معطل ماند و در صحنِ مسجد انبار شد - عبدالرحمن ابن عوف و عبدالله ابن ارقم همه شب حراست از مالِ غنیمت نمودند سحرگاه که در مجمعِ عام قدیفه را از روے انبارِ غنیمت برداشتند علاوه از درهم و دینار خیلے جواهر ناب نیز برآمد - حضرت عمر رض بے ساخته گریه آغاز کرد - مردم به استعجاب گفتند که این وقتِ گریه است؟ فرمود - بلے! هر جا که دولت قدم مے نهد رشک و حسد نیز در رکابش مے باشد -

یزدگرد که از شکستِ جلولا خبر شد از حلوان برآمده بصوبِ رے روے گریز نهاد - و خسرو شنوم را که از سرکردگان معزز بود با چند رساله از برائے حفاظتِ حلوان گذاشت - سعد خود در جلولا اقامت نمود - و قعقاع را بجهت حلوان فرستاد - چون قعقاع قریب به قصرِ شیرین (که از حلوان بمسافتِ سه میل واقع است) رسید

خسرو شنوم خود از حلوان بہ آمدہ آمادہ کارزار شد۔ لاکن ہزیمت یافتہ رو بگریز نہاد۔ قعقاع بہ حلوان رسیدہ در آنجا اوتراق نمود و فرمان داد کہ بہر طرف منادیِ امن شود۔ روسائے اطرافِ حلوان پے در پے مے آمدند و جزیہ قبول کردہ در حلقۂ حمایتِ اسلام داخل مے شدند۔ این فتح خاتمۂ فتوحاتِ عراق بود۔ زیرا حدِ عراق درین جا بہ اختتام میرسد۔

فتوحاتِ شام

بلحاظ سلسلۂ واقعات درین مقام مناسب است کہ حالاتِ ابتدائی متعلقہ بہ لشکرکشیِ شام را نیز مجملاً شرح دہیم حضرتِ ابوبکر رض در آغاز سنہ ۱۳ھ مرۃً بعد اخرے بر شام لشکرکشی کرد و ابوعبیدہ را بر حمص و یزید ابن ابی سفیان را بر دمشق و شرجیل را بر اردن و عمرو ابن عاص را بر فلسطین مامور فرمود۔ و عدۂ مجموعیِ افواج ۲۴۰۰۰ نفر بود۔ این امرائے لشکر وقتیکہ از سرحدِ عرب بر آمدند۔ ایشان را در ہر قدم با جمعے کثیر از اہلِ روم اتفاقِ مقابلہ و محاربہ افتاد۔ چہ از پیش رو با آمادہ کارزار بود۔ بر علاوہ قیصرِ روم از جمیع اطرافِ ملک افواج فراہم نمودہ۔ دستہ دستہ بمقابلہ سرلشکرانِ اسلام میفرستاد۔ بعد

مشاہدۂ این حال سرکردگان لشکر اسلام بالاتفاق تجویز نمودند که ہمگی افواج یکجا جمع شوند۔ و بحضور حضرت ابوبکر رض عریضہ کردند که دیگر افواج بکمک بفرستند۔ چنانچہ خالد ابن الولید که بر مہم عراق مامور بود از عراق روان گشت و بعد از معارک عدیدہ که در بین راہ بوقوع آمد و در ہر معرکہ فتح نصیب لشکر اسلام شد بہ دمشق رسید و آنرا مرکز قرار دادہ اوتراق نمود۔ قیصر اردوے بزرگے بمقابلۂ لشکر اسلام فرستاد۔ و این فوج بہ اجنادین رسیدہ بنا از تعبیہ گذاشت۔ خالد و ابو عبیدہ پیشقدمی نمودہ بطرف اجنادین رفتند و بہ دیگر سرکردگان فوج نامہ فرستادند که در آنجا با آنہا یک جا شوند و بر طبق نامہ یزید و شرجیل و عمرو ابن العاص بوقت مقررہ در اجنادین رسیدند۔ خالد از اجنادین بر آمدہ بر لشکر غنیم حملہ آورد و بعد از معرکۂ خونریز که در آن ۳۰۰۰ نفر از لشکر اسلام جام شہادت نوشیدند فتح کامل نصیب لشکر اسلام گردید۔ این واقعہ حسب روایت ابن اسحاق بتاریخ ۲۸ جمادی الاولی ۱۳ھ ۶۳۴ء بوقوع آمدہ۔ خالد بعد از فراغت این مہم بار دیگر عزم دمشق نمود و در آنجا رسیدہ از ہر طرف شہر را محصور کرد۔ و این محاصرہ اگرچہ در عہد حضرت ابوبکر رض آغاز یافتہ مگر فتح در عہد حضرت عمر رض حاصل شد۔ و ازین جہت این معرکہ را بہ بسط و تفصیل بیان میکنم۔

فتح دمشق

این شہر از مراکز شام بودہ - وچون در ایام جاہلیت عرب برائے تجارت اکثر در آنجا رفت و آمد داشتند عظمتش در کل اکناف عرب شہرہ بود وبنا بر علیہ حضرت خالد بکمال اہتمام از محاصرہ اش تہیہ نمود وسرکردگان نامور راکہ بر فتح صوبہ جات شام مامور شدہ بودند - بر در ہائے کلان شہر مقرر کرد - چنانچہ عمرو عاص را بر باب توما وشرجیل را بر باب الفرادیس وابوعبیدہ را بر باب الجابیہ متعین نمود وخود ہمراہ پنج ہزار فوج قریب باب الشرق فرود آمد - نصارائے کہ شدت محاصرہ را دیدند امید ہمت از دست دادند - وسبب در پست ہمتی آنہا این بود کہ جاسوسان نصارائے برائے دریافت حالات در فوج اسلام مے آمدند ومیدیدند کہ در جمیع فوج اسلام یک عالم جوش وخروش ست وہر کس از نشۂ اسلام مست مے نماید وہر فرد در جرأت وثابت قدمی واستبساری وعزم واستقلال عدیم المثال معلوم مے شود - با این ہمہ نصارائے فخر ومباہات میکردند - کہ سایۂ ہرقل بر سر شان موجود ست - وافواج کمک از حمص گسیل شدہ - درا ثنائے این حال حضرت

ابوبکرؓ از جہانِ فانی رحلت نمود۔ و حضرت فاروق بر مسند[۳]
خلافت نشست۔

نصاریٰ گمان مے بردند کہ عرب شدّتِ زمستانِ شام
را تاب نخواہند داشت و بنابر آن در زمستان دامنِ ہمت
از دستِ شان خواہد رفت لاکن ہر دو امیدشان بیاس بدل گشت۔
سرگرمیٔ اہلِ اسلام از شدّتِ زمستان شام ہم کم نہ گردید۔
خالد چند دستۂ فوج را بسر کردگیٔ ذو الکلاع بفاصلۂ یک
منزل از دمشق مامور کرد کہ از آن طرف سدِّ راہِ افواج امدادی نصاریٰ
باشند۔ چنانچہ افواجِ کمک را کہ ہرقل از حمص گسیل ساخت
در بینِ راہ از طرفِ لشکرِ اسلام تعرض شد و پیشتر آمدہ
نتوانستند اہلِ دمشق از افواجِ امدادی بکلّی مایوس شدند و در
اثنائے این حال واقعۂ دیگر بظہور آمد کہ از برائے اہلِ اسلام
تائیدِ غیبی گردید۔ یعنے بطریقِ دمشق را فرزندے تولد شد۔ و
بتقریبِ تولّدِ او اہالیٔ شہر طوئے عظیم کردند۔ و از اندازہ بیش
خمر خوردند۔ و از نشۂ خمر عین در اولِ شب آنہا را چنان خواب
برد کہ از خود رفتند۔ حضرت خالدؓ شب بسیار کم خواب
مے کرد و از اندرونِ شہر دمبدم با خبر مے بود۔ این موقعہ را از
مغتنمات شمردہ چند نفر از سرکردگان فوج را با خود گرفت و
رُخ بطرفِ شہر کرد۔ خندقے کہ متصل بہ شہر پناہ بود آب بسیار

داشت پس بر مشک سوار شد و بساحل دیگر رسید و بر دیوارِ شہر کمند انداختہ بالا رفت و از آنجا زینۂ ریسمانی بالکمند بستہ آویزان کرد۔ و باین تدبیر در یک ساعت اکثرے از جان نثاران اسلام از فصیل[1] بالا شدند۔ خالد از دیوار فرود آمدہ نخستین دربانان را از تیغ کشید۔ و بعد قفل را شکستانده در را بکشاد۔ فوجِ اسلام کہ پیشتر آمادہ و مستعد بود مانندِ سیلاب داخلِ شہر شدند۔ و پاسبانان را بقتل رسانیدند۔ نصارائے بمشاہدۂ این حال ہمگی درہائے شہر را بکشادند و با ابو عبیدہ التماس بردند کہ آنہا را از دستِ خالد امان بدہد۔ در مقسلاط کہ بازارِ مسگری میباشد۔ ابو عبیدہ و خالد باہم ملاقی شدند حضرت خالد یک حصۂ شہر را بزورِ بازو فتح کردہ بود و حضرت ابو عبیدہ درخواست صلح را منظور فرمود و ازین جہت در حصۂ مفتوحہ نیز شرائطِ صلح نفاذ یافت یعنے فوج را اجازہ بتاراج شہر و جمعِ مالِ غنیمت نہ دادند و غلام نہ گرفتند۔ این فتح مبارک کہ دیباچۂ فتوحاتِ بلادِ شام مے باشد۔ در ماہِ رجب سنہ ۱۴ھ ۶۳۵ء روئے دادہ۔

---

[1] این روایتِ طبری ہست۔ بقولِ بلاذری شخصے از نصارائے حضرت خالد رضؓ را از احوالِ جشن نصارائے اطلاع دادہ بود و زینہ ہم خود نصارائے آوردہ بودند ۱۲ منہ

فحل - ذیقعدۃ الحرام - ۱۴ھ / ۶۳۵ء

اہل روم از فتح دمشق خیلے برہم شدند - وازہر طرف گرد آمدہ باجمعیت کثیر بمقابلۂ اہل اسلام آمادہ کارزار شدند - از آنجاکہ لشکر اسلام بعد از فتح دمشق عزم اردن کردہ بود نصارے نیز بمقام بیسان کہ از بلاد نامی صوبۂ مذکور میباشد - افواج خود را جمع نمودند وافواج کمک کہ ہرقل برائے امداد مقدمۂ دمشق فرستادہ بود واز تعرض لشکر اسلام در آنجا رسیدہ نتوانستند نیز بمقام بیسان بادیگر افواج نصارے یکجا شدند - وعدۂ فوج نصارے تا سی وچہل ہزار رسید وسپہ سالار فوج سکلار نام شخصے از منصبداران روم بود -

از آنکہ ناظرین کتاب موقع جنگ را بفہمند خیلے ضرورست کہ گوئیم ملک شام بر ۶ ضلع قسمت یافتہ واز جملہ دمشق وحمص واردن وفلسطین اضلاع نامی میباشد - مرکز اردن طبریہ و از دمشق بمسافت چہار منزل واقع ست - بجانب شرق طبریہ غدیرے ست - کہ ۱۲ میل طول دارد وقریب بہ غدیر مذکور بمسافت چند میل قریۂ بود کہ در قدیم آن را سلاؤ در زبان عربی آنرا فحل میگفتند - این معرکہ بنام ہمین مقام شہرت دارد - اگرچہ درین

عصر قریۂ مذکور خرابہ افتادہ ولے بعض آثار از عمارات قدیم
آن تا حال از سطح آب شور بہ ارتفاع ۶۰ فٹ بنظر مے آید
بیسان بطرف جنوب طبریہ بمسافت ۱۸ میل واقع است۔

غرض افواج روم بمقام بیسان گرد آمدند و لشکر اسلام
روبروئے آنہا بمقام فحل فرود آمد۔ اہل روم برائے تدارک
این امر کہ مبادا اہل اسلام دفعۃً یورش بیارند۔ بندہائے
انہار قرب وجوار را بشکستند۔ و راہ مابین فحل و بیسان را آب
فرا گرفت ولعلّہ کثرت گل وآب جمیع شوارع مسدود شد۔ لاکن سیلاب
اسلام را چیزے سدّ راہ نمے شود۔ نصارا ے کہ استقلال اہل اسلام
را مشاہدہ نمودند مائل بہ صلح شدند۔ وبہ ابوعبیدہ پیغام فرستادند
کہ شخصے را بسفارت بفرستند۔ حضرت ابوعبیدہ معاذ ابن جبل
را بدین خدمت مامور کرد۔ چون معاذ در لشکرگاہ روم وارد شد۔
دید کہ درونِ خیمہ فرش دیبا گستردہ اند۔ ہمانجا ایستادہ شد۔
و یکے از نصارا ے آمد و گفت اسپ را من میگیرم۔ شما درون
دربار داخل شوید و در آنجا نشینید۔ معاذ بحدے در ورع
و تقوے شہرہ بود کہ اہل روم نیز اطلاع داشتند و بنا بر تکریم و تعظیم
گوارا نداشتند۔ کہ بیرونِ دربار ایستادہ باشد۔ معاذ گفت
کہ من بر فرشِ دیبائے نشینم چہ این فرش از غصب
حقوقِ مساکین و غربا تیار شدہ۔ این بگفت و برخاک بنشست

نصاریٰ متاسفانہ گفتند - باراے تعظیم شما گسترده بودیم
وچون شما خود عزت خود را پاس ندارید مجبوریم کہ فرش را برداریم
از استماع این سخن آتش غضب معاذ مشتعل شد
وبرجائے خود ایستاد وگفت چیزے کہ بزعم شما موجب
عزت است من ابدا عزت نمیدانم - اگر بر خاک نشستن شیوهٔ
غلامان ست کیست کہ بهتر از من غلام خدا باشد - اہل
روم از استغنا و آزادیٔ طبع معاذ غرقِ لجۂ حیرت شدند -
وشخصے از و پرسید آیا در اہل اسلام شخصے از شما بهتر ہم است؟
معاذ گفت معاذ اللہ - مرا ہمین بس ست کہ از ہمہ بدتر ہستم
از استماع این سخن اہل روم ساکت ومنتظر ماندند - بعد از چند
دقیقہ معاذ بہ مترجم گفت - باینہا بگو کہ اگر شما با من حرف
زدن را روا ندارید من باز مے گردم - اہل روم گفتند
کہ مدعاے ما محض استفسار ست کہ شما در این ملک بچہ کار آمده
اید - ابی سینیا از شما قریب تر ست - وشاہ فارس مرده وسلطنت
او بدست یک زن افتاده - چرا آنہا را گذاشتہ بطرف ما
آمده اید - حالانکہ پادشاہ ما خیلے بزرگ وعدهٔ قوم ما برستارگان
فلک وذرات زمین برابری میکند - معاذ گفت نخستین مدعاے
ما آن ست کہ شما اسلام را قبول کنید - ورُخ بجانب قبلۂ ما نموده
نماز ادا کنید - وترکِ شراب بگوئید - وگوشت خنزیر نخورید -

اگر این چیزہا را قبول کنید شما برادران ما ہستید و اگر از قبول
اسلام ابا ورزید جزیہ بدہید و اگر از جزیہ نیز انکار دارید کار بشمشیر
فیصلہ مے شود۔ و اگر عدۂ شما مثل سیارگان فلک از شمار
بیرون ہم باشد ما پروائے قلت و کثرت نداریم۔ چرا کہ حضرت
باری تعالے در کتاب مجید فرمودہ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ
فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ۔ دیگر شما مے نازید کہ رعیّت
پادشاہے ہستید کہ بر جان و مال شما اختیار کلی دارد۔ حالانکہ
شخصے را کہ ما برائے امارت خود منتخب نمودہ ایم در ہیچ امر
خود را بر رعایائے خود ترجیح نمیدہد۔ اگر ارتکاب زنا کند در
پاداشش آن او را دُرّہ مے زنیم و اگر سرقہ کند دستش بریدہ
شود۔ خودش در درون پردہ نمے نشیند و خویشتن را از عوام
رعایا بہتر نمے شمارد۔ در مال و دولت بر ما ترجیح ندارد۔
چون این سخن بگوش اہل روم رسید۔ گفتند۔ اضلاع بلقاء
و اردن کہ بہ حدود عرب متصل است بشما میدہیم۔ شما این
ملک را ترک گفتہ بصوب فارس بروید۔ معاذ قبول نہ کرد و برخاست
اہل روم خواستند کہ با خود ابو عبیدہ درین باب مکالمہ کنند
و برائے حصول این مدعا قاصدے فرستادند۔ چون قاصد در
لشکرگاہ اسلام رسید۔ ابو عبیدہ سر خاک نشستہ بود
و چند تیر در دست داشت کہ آنہارا پہلو بہ پہلو حرکت میداد۔

قاصد پنداشت کہ سپہ سالارِ لشکرِ اسلام بکمال جاہ و حشم خواہد بود و بواسطۂ این شخص بحضورِ او خواہد رسید لاکن صورتِ حال را برعکس دید و بہر طرف کہ نگاہ کرد ہمہ را بیک حال دید۔ قاصد سراسیمہ شد و پرسید کہ سرلشکرِ اسلام کیست؟ مردم بطرفِ حضرتِ ابوعبیدہ اشارت کردند۔ بمشاہدۂ این حال خیلے متحیر شد و از راہِ استعجاب ابوعبیدہ را خطاب نمودہ پرسید کہ آیا فی الحقیقت سرِلشکر تو ہستی۔ ابوعبیدہ بہ جواب گفت بلے۔ قاصد گفت کہ ما فوجِ شما را فی نفر دو اشرفی عطا میکنیم۔ شما از ملکِ ما برآئید۔ ابوعبیدہ از قبولِ این حرف اِبا کرد۔ قاصد بہم برآمد و از جائے خود برخاست۔ چون ابوعبیدہ بر ناصیۂ قاصد آثارِ غضب مشاہدہ نمود فوجِ اسلام را بہ تعبیہ فرمان داد و عریضہ بآستانِ خلافت فرستاد[1] و در جواب آن فرمانے بعبارتِ مناسب از دربارِ خلافت عزِّ صدور یافت و خلاصۂ مضمونش اینکہ شما ثابت قدم باشید۔ خدا یار و مددگارِ شما ہست۔

ابوعبیدہ ہمان روز فوجِ اسلام را امرِ جنگ دادہ بود۔ لاکن اہلِ روم بمقابلہ برآمدند۔ روزِ دیگر خالدؓ تنہا بہ میدانِ جنگ

---

[1] در فتوح الشام ازدی منقول است کہ نامہ را بدستِ یک شامی فرستادہ بود و او بہ ترغیبِ حضرت فاروق رضؓ اسلام قبول کرد ۱۲ منہ

در آمد و فقط یک رسالہ سواران ہمرکاب او بود- اہل روم ہم
تہیۂ جنگ نمودند و فوج را بر سہ قسمت منقسم نمودہ ہر قسمت را
کرّۃ بعد اخرے بمیدانِ جنگ فرستادند- دستۂ اول فوج
نصارائے اسپان را ہبانید بطرف خالد مے آمد قیس ابن
ہبیرہ بہ اشارۂ خالد از صفِ لشکر بر آمدہ مدافعہ کرد و کشت و خون
بسیار بہ وقوع آمد- ہنوز از این معرکہ فراغ دست نہ دادہ بود-
کہ دستۂ دیگر از فوجِ نصارائے بر آمد- خالد مسیرہ ابن مسروق
را اشارت کرد کہ فوج ہمرکابِ خود را گرفتہ حملہ آور شود- دستۂ
سوئیم فوج نصارائے بہ ساز و سامانِ بسیار بسرکردگی یک سپہ سالار
نامی بر آمد- وا و بکمال حسن تدبیر لشکر را حرکت میداد- چون
نزدیک فوج اسلام رسید خودش قرار گرفت و یک دستۂ
فوجِ قلیل بسرکردگی یکے از منصبداران بمقابلۂ خالد فرستاد-
خالد بکمال استقلال دادِ مقاومت داد- آخر سپہ سالار لشکر
نصارائے خود حملہ آورد- و ہر دو فوجِ سابقہ ہم باوے یکجا شدند
و تا دیر ہنگامۂ کارزار گرم ماند- چون اہلِ روم ثبات و استقلالِ
لشکرِ اسلام را مشاہدہ نمودند از جنگ ستوہ آمدہ عزم
گریز کردند- خالد بر فوجِ خود نعرہ زد کہ اہلِ روم ہمگی قوت خود را
نشان دادند- اکنون نوبتِ لشکرِ اسلام است- بہ مجرد استماع
این سخن لشکرِ اسلام دفعۃً یورش آوردہ اہل روم را بکلّی

از پیش براندند۔

لشکر نصاریٰ در انتظار کمک بودند و از مقدمہ پہلو تہی میکردند۔ خالد بفراست دریافت و ابوعبیدہ را گفت کہ اہل روم از لشکر اسلام مرعوب افتادہ اند۔ وقت حملہ ہمین وقت است و بنابرآن بواسطہ نقباء کل افواج را اطلاع داد کہ فردا تعرّض مے شود۔ و فوج اسلام را باید کہ باہمہ ساز و سامان آمادہ کارزار باشند۔ در پاس آخر شب حضرت ابوعبیدہ از خواب بیدار شد و بہ تعبیہ فوج پرداخت۔ و معاذ ابن جبل را بر میمنہ و ہاشم ابن عتبہ را بر میسرہ مقرر نمود و فوج پیادہ را بسرکردگی سعید ابن زید مامور کرد و رسالہ سواران را تحت حضرت خالد متعیّن نمود۔ چون ہمہ فوج بساز و سامان آراستہ شد حضرت ابوعبیدہ از یک سر لشکر تا سر دیگر گردش کرد۔ و پیش ہر علم ایستادہ فوج اسلام را بہ الفاظ ذیل خطاب مے نمود۔

يَا عِبَادَ اللهِ اسْتَوْجِبُوا مِنَ اللهِ النَّصْرَ بِالصَّبْرِ فَإِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ۔

اے بندگان خدا از خدا تعالیٰ فتح و نصرت را بواسطہ صبر بخواہید چراکہ نصرت خداوندی ہمراہ صابران است۔

لشکر روم کہ عدہ اش تقریباً ۵۰۰۰۰ بود در پنج قسمت منقسم گردید و در عقب یکدیگر طورے تعبیہ و ترتیب یافت کہ در حصہ اول پیادہ راست و چپ ہر سوار و تیرانداز مقرر شدند و رسالہ ہائے سواران

بر میمنہ و میسرہ مامور بودند و در عقب آنہا افواج پیادہ متعیّن بودند و بہمین ترتیب نقارہ زنان بصوبِ لشکر اسلام متوجہ شدند و با خالد کہ سر کردۂ فوج ہراول بود مقابلہ نمودند و تیر اندازان روم بجدّے تیر باری نمودند کہ لشکرِ اسلام را چارۂ جز فرار نماند۔ خالد از آن طرف پہلو تہی کردہ رخ بطرفِ میمنہ کرد کہ محض بر سوارہ مشتمل بود و تیر اندازان درآن شامل نبودند۔ جرأتِ روم بجدّے زیادہ گشت کہ رسالۂ میمنہ از فوج جدا شدہ بر خالد حملہ آوردند۔ خالد حیلہ کرد و بتدریج خود را پسپا ساخت تا رسالۂ مذکور از فوج خود دور بر آمد۔ خالد کہ منتظر ہمین وقت بود موقع را غنیمت دانستہ دفعتہً بشدّتِ تمام حملہ آورد و صفہائے فوج نصاریٰ را برہم زد و ۱۱ نفر از سرکردگانِ معتبرِ لشکرِ نصاریٰ بدستش ہلاک شدند۔ از طرفِ دیگر قیس ابن ہبیرہ بر میسرۂ نصاریٰ حملہ آورد و بازوئے دیگر فوج غنیم را ہم ضعیف ساخت۔ با این ہمہ قلبِ نصاریٰ از سبب کثرتِ فوجِ تیر اندازان محفوظ بود۔ ہاشم ابن عتبہ کہ سرکردۂ میسرہ بود۔ علم را حرکت دادہ گفت۔ بحق سوگند اکہ تا این علم را در قلبِ فوجِ نصاریٰ نصب نکنم نمے گردم۔ این بگفت و از اسپ جستہ سپر در دست گرفت و دادِ شجاعت داد و آنقدر نزدیک بہ قلب رسید کہ کار از تیر و خدنگ گذشتہ نوبت بہ تیغ و شمشیر رسید

یک ساعت کامل معرکۂ کارزار گرم ماند و عرصۂ جنگ از خونِ کشتگان رنگین شد۔ آخر اہلِ روم دامنِ ہمت از دست دادند و پائے ثباتِ شان لغزید۔ و حواس باختہ رو بگریز نہادند۔ حضرت ابوعبیدہ نامۂ فتح بدربارِ خلافت[1] فرستاد و عرض کرد کہ با قومِ مفتوحہ چہ رفتار شود۔ حضرتِ فاروق رضؓ در جواب فرمانے صادر فرمود متضمن برا ینکہ رعایائے روم ذمی قرار یابد و اراضیٔ ملک بدستورِ سابق در قبضۂ خود کشتمندان باشد۔

بعد از معرکۂ مذکور دیگر بلاد و محالِ اردن بسہولت تمام مفتوح گردید۔ و در ہر مقام شرائطِ صلح بدین مضمون تحریر شد کہ جان و مال و اراضی و مساکن و کلیساہا و معابدِ نصارائے بدستورِ سابق محفوظ و سالم خواہد ماند۔ و از برائے تعمیرِ مساجد زمین بقدرِ ضرورت گرفتہ خواہد شد۔

در اضلاعِ شام حمص کلان و قدیم ترین اضلاع است۔ بزبانِ انگریزی آنرا امیسا میگویند۔ در قدیم این مقام خیلے شہرت داشت و علتش این بود کہ در آنجا یک ہیکلِ کلان بنام آفتاب بودہ۔

[1] تفصیل واقعۂ فحل از فتوح الشام ازدی گرفتہ ام و در طبری وغیرہ این واقعہ خیلے باختصار بیان کردہ شدہ است و در کیفیتِ واقعہ ہم اختلاف است ۱۲ منہ

اقوام آفتاب پرست ازبرائے زیارتش از راہِ دور مے آمدند۔
و پرستاریِ ہیکل را موجبِ سعادت و باعثِ فخر مے دانستند
بعد از فتح دمشق و اردن سہ شہر کلان باقی ماندہ بود۔ کہ بعد از فتح
آنہا کل قلمرو شام در ذیلِ ممالکِ مفتوحہ مے آید۔ شہرہائے
مذکور عبارت از بیت المقدس و حمص و انطاکیہ بودہ۔ در انطاکیہ
قیصر روم یعنے ہرقل مقیم بود۔ و حمص نسبت بدو شہر دیگر جمعیت
و سامان کمتر داشت۔ از این جہت لشکر اسلام نخستین بصوبِ
حمص متوجہ شد و در عینِ راہ بعلبک پیش آمد و بعد از جنگِ
خفیف مفتوح شد۔ چون فوج اسلام نزدیک بہ حمص رسید
فوجے بیش عدد از شہر برآمدہ بمقام جوسیہ صف آرا شد
و در حملۂ اول خالد پائے ثباتِ شان را متزلزل ساخت۔ بعدہا
خالد سمرہ ابن مسروق را با فوجے قلیل بطرفِ حمص فرستاد
و در راہ با افواج پراگندہ شدۂ روم کہ جابجا منتشر شدہ بودند
مقابلہ افتاد و از لطفِ خداوندی نصرت شاملِ حالِ مسلمانان شد
درین معرکہ شرجیل حمیری تنہا ہفت صد سوار روم را بہ قتل
رسانید۔ و از فوج جدا شدہ جریدہ بصوبِ حمص رخ کرد چون
قریب شہر رسید یک رسالۂ روم او را تنہا دیدہ حملہ آور شد غازیِ
اسلام بغایتِ استقلال دادِ مقابلہ داد و تا دہ یازدہ نفر بدستش
مقتول شد۔ و کل رسالہ رو بگریز نہادہ در کلیسائے دیر مسحل پناہ گزین شد۔

شرجبیل ہم تعاقب نمودہ درونِ کلیسا داخل شد و دید کہ عدۂ کثیرے از نصارائے درآنجا بودہ شرجبیل را از ہر طرف محصور و سنگ باران کردند و بشہادت رسانند۔ بعد از میسرہ خالد و ابو عبیدہ رض بصوب حمص کردند و بنائے محاصرہ نہادند۔ از آنجا کہ سرما بہ منتہا درجہ شدت داشت رومِ را بالیقین واثق بود کہ مسلمانان این قدر مدت دراز تابِ شدتِ سرما نخواہند داشت۔ بر علاوہ از ہرقل پیام آمدہ بود کہ افواجِ کمک بزودی مے آید و برطبقِ فرمانِ قیصر فوجے کثیر از جزیرہ روان شد۔ و لے سعد وقاص کہ بمہم عراق مامور بود بمجرد استماع این خبر چند دستہ فوجِ اسلام را گسیل نمودہ سدراہِ فوج امدادی گردید[1]۔ چون اہالی حمص از ہر طرف درِ امید را بستہ دیدند بحالتِ یاس درخواستِ صلح نمودند۔ حضرت ابو عبیدہ رض عبادہ ابن صامت را در آنجا گذاشتہ خود بصوبِ حماۃ نہضت کرد و بمجردیکہ بہ حماۃ رسید سکنائے آنجا بلتجی مصالحت شدند و جزیہ قبول کردند و از آنجا بہ شیزر و از شیزر بہ معرۃ النعمان رفت۔ و اہالی بلادِ مذکور ہم ربقہ اطاعتِ اسلام بگردن انداختند۔

چون ازین مہم فراغ دست داد عنانِ توجہ بصوبِ لاذقیہ منعطف نمود کہ از بلادِ قدیم شام است۔ در عہد قدیم لاذقیہ را بہ لاشا تعبیر مے کردند۔ حضرت ابو عبیدہ بمسافت اندک از شہر فرود آمد۔ و چون شہر بنہایت استوار بود تدبیرے جدید اختیار کرد

[1] کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

یعنے در میدانِ جنگ غار ہا کند و احتیاطِ تام بعمل آورد۔
تا غنیم را ازین اطلاع نہ گردد۔ روزے فوج را فرمانِ کوچ داد
و محاصرہ را ترک نمودہ بطرفِ حمص روان گردید۔ اہالیٔ شہر کہ از
عرصۂ دراز محصور ماندہ و ازین جہت بجان آمدہ بودند و جملہ کاروبارِ
شان معطل افتادہ بود معاودت لشکرِ اسلام را از تائیداتِ
غیبی شمردہ بکاروبارِ خویش مشغول شدند۔ لشکرِ اسلام ہم
بوقتِ شب باز آمدہ بغارہا پنہان شدند۔ و چون روز
روشن شد از غار ہا برآمدہ دفعۃً یورش بردند و بچشم زدن
شہر را فتح نمودند۔ چون از فتح حمص فراغ دست داد حضرتِ
ابوعبیدہ عزم دار الخلافۂ ہرقل نمود و چند دستہ فوج با نصوب
فرستاد۔ وبعد ہا از دربارِ خلافت فرمانے شرفِ ورود یافت
متضمن برانیکہ امسال دیگر پیشقدمی نہ شود۔ برطبق ارشادِ خلیفہ
افواج را باز پس خواست و از طرفِ خود نواب و سرکردگان را بشہر ہائے
کلان فرستاد۔ تا در آن جا ہا چیزے خلاف قاعدہ بوقوع نیاید۔
خالد بہمراہیٔ یکہزار فوج بصوبِ دمشق رفت و عمروعاص در اردن
مقام نمود۔ و ابوعبیدہ در حمص اقامت کرد۔

سلہ کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

یرموک ۔ ۵ ۔ رجب

۱۵ ھ
۶۳۶ء

اہلِ روم کہ ہزیمت یافتہ از دمشق و حمص بر آمدند بہ انطاکیہ رسیدند و بحضورِ ہرقل داد زدند کہ عرب ملکِ شام را پامال نمود۔ ہرقل از آن جملہ چند نفر معزز و اہل الرائے را بدربار خواستہ گفت چون عرب در قوت و جمعیت و ساز و سامان از شما کمتر اند چہ موجب ست کہ تابِ مقاومتِ آنہا ندارید۔ حاضرین را از استماعِ این سخن سرِ ندامت خم گردید۔ و خموش ماندند۔ مگر پیرمردے گفت کہ عرب در اخلاق از ما بہتر ست۔ شب عبادت میکنند و روز روزہ میگیرند۔ و دست تعدی بر کسے دراز نمیکنند و طریقِ مساوات را مرعی میدارند۔ و برعکس ما خمر میخوریم و از کار فسق و فجور میکنیم۔ عہد ہا را ایفا نمیکنیم۔ و بر دیگران جور و جفا روا میداریم۔ پس ازین اعمالِ حسنہ در کار عرب جوش و استقلال ظاہر مے شود۔ و در کارہائے ما نشانے از ہمت و استقلال ناپدید ست۔ قیصر روم عزم مصمم کردہ بود کہ از شام بر آید۔ چون دید کہ از ہر شہر و دیار جوق جوق نصارے

مے آیند۔ عرقِ غیرتش بحرکت آمد و بمنتہائے جوش آمادہ شد کہ قوّۂ
خود را بکلّی در مقابلۂ عرب صرف کند۔ و فرمان داد کہ افواج از
روم و قسطنطنیہ و جزیرہ و آرمینیہ بتاریخ معین در دارالسلطنت
انطاکیہ فراہم شوند۔ و بنام حکامِ اضلاع احکام فرستاد
کہ ہر قدر نفوس را کہ از اضلاع خود فراہم آورند گسیل سازند۔
بمجرد ورودِ فرامین طوفانِ افواج از ہر طرف برخاست و بہر چہار
اطرافِ انطاکیہ تا نظر کار مے کرد لشکر بود۔

امراء و رؤساء بلاد مفتوحۂ شام بحدّے شیدائے عدل و داد
گستریِ ابوعبیدہ گردیدند کہ با وصفِ اختلافِ دین از خود
جاسوسہا داشتند و ہر وقتے از حرکاتِ ہرقل خود اطلاع گرفتہ
بحضرتِ ابوعبیدہ عرض میکردند و او بدین واسطہ بر جمیع وقایع
مطلع میشد۔ پس ہمگی سرکردگانِ فوج را جمع کردہ بالفاظِ مؤثر
خطبہ خواند و خلاصہ اش اینکہ۔ اے اہلِ اسلام! حضرت
باری تعالےٰ شمارا بار بار امتحان کرد۔ و شما در امتحانِ خداوندی
از عہدۂ صبر و استقلال برآمدید و در جزائے ہمان صبر در ہر میدان
نصرت ہمعنانِ شما شد۔ اکنون غنیم خیلے باساز و سامان
بمقابلۂ شما برآمدہ۔ کہ کرّۂ زمین از ہولش مے لرزد۔ حال مصلحت
چہ مے بینید۔؟ یزید ابن ابی سفیان (برادرِ معاویہ) بجائے خود
ایستاد و گفت مصلحت درین می بینم کہ عیال و اطفالِ خود را در شہر

بگذاریم - و خود ما از شہر بر آمدہ صف آرا شویم - خالد و عمرو عاص را با فوج از دمشق و فلسطین از برائے کمک بخواہیم - شرجیل ابن حسنہ گفت کہ درین موقعہ ہر کہ مجاز ست کہ بہ آزادی اظہار رائے خود کند - لاریب رائے یزید عین صواب و مبنی بر خیر اندیشی اسلام خواہد بود و لے من بذاتِ خود مخالفِ این رائے ہستم - چہ اہالیٔ شہر ہمہ نصارائے و ممکن ہست بہ تعصب مذہبی اہل و عیالِ ما را بقید اسر در آورند و بہ قیصر روم بسپارند یا بقتل برسانند - حضرت ابو عبیدہ گفت کہ این امر طورے تدارک مے شود کہ نصارائے را از شہر بدر کنیم - بمجرد استماع این کلمہ شرجیل برخاست و گفت اے امیر لشکر، تو ابداً این حق نداری چہ ما اہالی را بر این شرط امان دادہ ایم کہ بہ اطمینانِ دل و فراغ خاطر در شہر آباد بمانند - و اکنون بکدام دلیل نقضِ عہد کنیم - حضرت ابو عبیدہ اعتراف و تصدیق نمود و لے مسئلہ زیر بحث ماند و طے نہ شد - بعضے برین رائے بودند کہ در حمص مقام کردہ از افواج امدادی انتظار رود - ابو عبیدہ گفت این قدر فرصت کجاست - فی الجملہ برین اتفاق کردند - کہ حمص را گذاشتہ راہِ دمشق اختیار کنند چہ در آنجا خالد حضور داشت و سرحدِ عرب ہم قریب بود - چون این ارادہ مصمم شد حضرت ابو عبیدہ حبیب ابن مسلمہ خزانہ دار را بہ حضور خواستہ گفت - جزیہ یا خراجے کہ از نصارائے میگیریم در عوضِ حمایۂ ایشان ہست -

از دشمن۔ وچون درین وقت فرصت تنگ است ونمیتوانیم از حمایۂ آنہا تعہد کنیم واز این جہۃ ہر قدر مبلغے کہ از جزیہ تحصیل گشتہ باہالی مسترد سازید وباایشان بگوئید کہ رابطۂ اتحاد درین بدستور قایم است ولے بحالِ حاضر از شما حمایہ نمیتوانیم وچون جزیہ از حمایہ بودہ از ینجہۃ بشما پس مسترد گردید۔ برطبق این تجویز چند لک درہم راکہ از درکب جزیہ تحصیل شدہ بودے کم وکاست باہالی شہر پس دادند۔ نصارا ے ازین واقعہ بحدّے متاثر شدند کہ نوحہ کنان میرفتند وبجوش میگفتند کہ خدا شمارا باز پس بیارد ویہود بیشتر متاثر شدند۔ وبہ تورات سوگند خوردہ گفتند کہ تا ما زندہ ہستیم۔ قیصر روم را بر حمّص یارائے تصرّف نخواہد بود۔ این بگفتند۔ وبر درہائے شہر پناہ پاسبان مقرر کردند۔

ابوعبیدہ تنہا باسکنائے حمص این رعایت نہ کرد بلکہ بجمیع اضلاع مفتوحۂ شام نامہا نوشت ومبالغ جزیہ را بالکلّی بسکنائے آن دیار مسترد ساخت[۱]۔

[۱] این واقعات را بلاذری رحمۃ در فتوح البلدان صفحہ ۱۳۷ وقاضی ابویوسف رحمۃ در کتاب الخراج صفحہ ۸۱ وازدی در فتوح الشام صفحہ ۱۳۸ بتفصیل وبسط بیان نمودہ اند ۱۲ ❊

منہ

غرض حضرت ابو عبیدہ بصوبِ دمشق نہضت[1] کردو کوائف حالات را مو بمو بحضرت فاروق رض عرضہ داد۔ چون خلیفہ اطلاع یافت کہ فوج اسلام از روم مرعوب شدہ از حمص بر آمدہ اند خیلے برنجید وبعدہا کہ دانست این حرکت باتفاق رائے و حکم جمیع سر عسکران بودہ فی الجملہ اطمینانِ خاطر دست داد و فرمود کہ چون جمیع اہلِ اسلام براین رائے اتفاق کردہ اند ہمانا مقتضائے حکمتِ خداوندی خواہد بود۔ بجواب نامۂ ابو عبیدہ فرمانے صادر فرمود متضمن بر اینکہ سعید ابن عامر را برائے کمک گسیل میکنم ولے مدارِ فتح وشکست ابداً بر قلت وکثرت نیست۔

چون ابو عبیدہ بہ دمشق رسید جمیع سرداران لشکر را فراہم نمودہ مشورہ خواست۔ یزید ابن ابی سفیان و شرجیل ابن حسنہ۔ و معاذ ابن جبل اختلافِ رائے داشتند۔ درین وقت نامۂ از عمرو عاص رسید مشعر بر اینکہ در اضلاع اردن آتشِ بغاوت بالعموم درگرفتہ واز روزے کہ افواج اسلام از حمص بر آمدہ اند مہابتِ لشکرِ اسلام خیلے کم شدہ۔ ابو عبیدہ بجواب نوشت کہ ما از ترسِ اہلِ روم حمص را ترک نکردہ ایم بلکہ مدعائے ما جز این نبود کہ غنیم از مقامات محفوظ بر آید و افواجِ اسلام کہ جابجا متفرق اند یکجا جمع شوند۔ شما را لازم کہ از جائے خود حرکت نکنید۔ ونخود من ہمراہ افواج خیلے بزودی باشما ملاقی خواہم شد۔

روزِ دیگر ابوعبیدہ از دمشق نہضت نمودہ در حدود اردن بمقام یرموک رسید و در آنجا اتراق کرد- و عمرو ابن العاص ہم در آنجا با وے ملاقی شد- این مقام نظر بہ تعبیۂ جنگی موزون بود چہ سرحدِ عرب نزدیکتر از دیگر جاہائے بود و در عقب تا سرحدِ عرب میدانے فراخ و وسیع داشتہ و فوجِ اسلام در حین ضرورت ازین میدان خود را بہر جا کشیدہ میتوانست فوجے کہ حضرت فاروق رضؓ بسرکردگی سعید ابن عامر گسیل فرمود تا ہنوز نرسید و این فوج ہم بہ تشویش ماند چہ ہر لحظہ از تعرّضِ روما اندیشہ بود و خبر میرسید کہ حملہ میکنند- ابوعبیدہ پیکے دیگر بحضورِ حضرت فاروق رضؓ فرستاد و خبر داد کہ اہل روم از بحر و بر گرد آمدہ و جوشِ مذہبی بحدّے در ایشان عموم یافتہ کہ راہب ہا و مجاور ہائے کہ ابدًا از کلیسا بیرون نمے آمدند اکنون با فوجِ روما اشتراک ورزیدہ اند- بمجرد ورودِ این نامہ حضرتِ امیر المومنین جمیع مہاجرین و انصار را بہ حضور خواستہ نامہ برخواند و صحابہ بے اختیار نوحہ کردند و بجوشِ بسیار نعرہ زدند کہ اے امیر المومنین برائے خدا ما را اجازہ مرحمت بفرما کہ بر برادرانِ خود جانہائے خود را نثار کنیم و اگر خدانخواستہ آسیبے بآنہا رسد با زندگی خورسند نمیباشیم و این جوش و خروش آن قدر افزون شد کہ عبدالرحمن ابن عوف گفت کہ اے امیر المومنین خود سپہ سالار شو و ما را ہمراہ بگیر و نہضت بفرمائے

دیگران برایں رائے اتفاق نہ کردند۔ اخیرًا ایں رائے قرار یافت کہ افواج دیگر بکمک گسیل گردد۔ حضرت فاروق رضؓ از قاصد پرسید کہ غنیم کجا رسیدہ باشد۔ گفت کہ بمسافت سہ[۳] چہار منزل از یرموک رسیدہ۔ حضرت فاروق رضؓ اندوہگین گشت و گفت اکنون موقعہ از دست رفتہ و دریں فرصتِ تنگ افواج بکمک رسیدہ نمیتوانند۔ پس نامہ بعبارتِ مؤثر بنام ابوعبیدہؓ تحریر فرمود و قاصد را امر کرد کہ خودش ایں نامہ را بہ پیش ہر صفِ لشکر ایستادہ لفظ بلفظ بخواند و ایں پیام زبانی بدہد۔

اَلا عُمَرُ یُقْرِئُکَ السَّلَامَ وَیَقُوْلُ لَکُمْ یَا اَھْلَ الْاِسْلَامِ اَصْدِقُوا اللِّقَاءَ وَشُدُّوْا عَلَیْھِمْ شَدَّ اللُّیُوْثِ لِتَکُوْنُوْا اَھْوَنُ عَلَیْکُمْ مِنَ الذَّرِ فَاِنَّا قَدْ کُنَّا عَلِمْنَا اَنَّکُمْ عَلَیْھِمْ مَنْصُوْرُوْنَ

از حسنِ اتفاق روزے کہ قاصد بہ پیش ابوعبیدہ آمد عامر ہم با یک ہزار جمعیت رسید و خیلے موجب تقویت و دلجمعی فوج گردید۔ و بکمال استقلال بہ تہیۂ جنگ پرداختند۔ افواجِ روم در مضافاتِ یرموک بمقام دیرالجبل فرود آمدند۔ خالد تہیۂ[۱] از جنگ نمود۔ معاذ ابن جبل کہ از صحابۂ عالی مقام بود بر میمنہ و قباث ابن اشیم بر میسرہ و ہاشم ابن عتبہ بر فوج پیادہ مقرر شدند و فوجے را کہ در رکابِ خودش بود بر چار دستہ قسمت کردہ یک دستہ بر رکابِ خود نگہ داشت۔ و بر سہ[۳] دستۂ دیگر

قیس ابن ہبیرہ و میسرہ ابن مسروق و عمرابن الطفیل را متعین کرد و این ہر سہ نفر در تمام عرب فرد بودند و ازین جہت بفارس العرب شہرت داشتند۔ لشکر روم کہ عدد اش از دو لک زاید بود بکمال ساز و سامان بر ۲۴ صف منقسم شدہ روان گردید۔ و در پیش روئے ہر صف روحانیون صلیب ہا بدست گرفتہ لشکر را ترغیب و تشویق مے نمودند و قتیکہ ہر دو لشکر باہم مقابل شد بطریقے از صف لشکر روم بر آمدہ نعرہ زد کہ من تنہا معرکہ آرا مے شوم۔ میسرہ ابن مسروق بمجرد استماع اسپ را مہمیز کردہ بر آمد و چون حریف شخصے بغایت تنومند و زور آور بود۔ خالد میسرہ را منع و قیس ابن ہبیرہ را اشارت نمود و او امتثال امر نمود و بخواند۔

سَائِلْ نِسَاءَ الْحَيِّ فِيْ حِجَالِهَا	از زنہائے پردہ نشین بہ پرس
اَلَسْتُ يَوْمَ الْحَرْبِ مِنْ اَبْطَالِهَا	کہ آیا از دلیران جنگ بروز حرب نیم

قیس خیلے بہ چابکدستی حملہ آورد و پیش از آنکہ بطریق اسلحہ خود را بر کند بفرق ضرب شمشیر خورد و مغفرش پارہ گشت و تیغ مغفر را بریدہ تا بہ گردن رسید۔ بطریق لرزیدہ بر زمین خورد و از لشکر اسلام نعرۂ تکبیر بلند شد۔ خالد گفت کہ شگون مبارک است و انشاء اللہ آثار فتح نمودار ست۔ نصارائے بمقابلہ سرکردگان فوج اسلام کہ در رکاب خالد بودند دستہ ہائے

فوج را جدا جدا ترتیب داده بودند لاکن ہمہ ہزیمت یافتند
با این ہمہ در آن روز معرکہ اختتام نیافت۔
شامگاہ باہان سرکردگان لشکر را جمع کردہ گفت کہ عرب
چاشنی مال و دولت شام را چشیدہ اند۔ اکنون مصلحت درین
مے بینم کہ ایشان را بمال و زر امیدوار ساختہ بجاہت حال کنیم
حاضرین ہمہ برین رائے اتفاق نمودند۔ روز دیگر قاصدے بحضور
ابوعبیدہ فرستادہ پیام نمودند۔ کہ شخصے معتمدے را بفرستید
تا مقاولۂ صلح بمیان آید۔ حضرت ابوعبیدہ خالد را بسفارت
منتخب کرد۔ قاصد روم جارج نام داشت و چون بہ لشکرگاہ
اسلام رسید وقت مغرب قریب بود مسلمانان تحریمہ بستند
و بکمال ذوق و شوق نعرۂ تکبیر اللہ اکبر را بلند ساختند و صف
بستہ ایستادند و در نماز آنقدر استغراق و محویت و سکون
و وقار و ادب و خضوع داشتند کہ قاصد روم خیلے بچشم حیرت
میدید و تعجب میکرد و چون مسلمانان از نماز فارغ شدند قاصد
بعض مسائل را از ابوعبیدہ پرسید و از جملہ یکے این بود کہ عقیدۂ
شما در باب حضرت عیسیٰ علیہ السلام چیست بجواب آن الحضرت
ابوعبیدہ آیات ذیل را قراءت کرد۔

(۱) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا
عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ

رَسُولُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهٗ اَلْقَاهَا اِلٰى مَرْيَمَ لَنْ يَّسْتَنْكِفَ الْمَسِيْحُ اَنْ يَّكُوْنَ عَبْدًا لِّلّٰهِ وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُوْنَ

وترجمان ترجمہ نمود۔ جارج بہ آواز بلند گفت لاریب عیسٰے علیہ السلام ہمین اوصاف موصوف بودہ وشک نیست کہ پیغمبر شما برحق است۔ پس کلمۂ توحید خواند و در حلقۂ اسلام داخل شد و ہرگز نمیخواست کہ بہ پیش قوم خود بازگردد۔ حضرت ابوعبیدہ از خوف اتہام بدعہدی او را بعقود بستہ مجبور کرد۔ و گفت کہ فردا سفیر ما بہ لشکرگاہِ روم میرود و ترا ہمراہِ خود باز مے آورد۔

روز دیگر خالد بہ لشکرگاہِ روم رفت و رومیان برائے نمائش شوکت صف ہائے سوارہ را دو رویہ ایستادہ کردند و ہمہ سرتا پا غرقِ آہن بودند۔ خالد بچشم حقارت در آنہا نظر کرد و چنان بہ استغنا از میانِ صف ہائے سوارہ گذشت کہ گویا شیرے ژیان از میانِ رمۂ گوسفندان مے گذرد۔ و بہ خیمۂ باہان نزدیک رفت و او باکمال احترام رسوم استقبال بجا آورد و بہ پہلوئے خود نشاند و بوساطت ترجمان بنا بہ سخن گذاشت و بعد از سخن ہائے تعارف باہان بہ سبیل خطبہ آغاز بہ تقریر کرد۔ و حضرت عیسٰے علیہ السلام را ستود و بعد نام قیصر گرفت و بہ لہجۂ مباہات گفت کہ پادشاہ ما شہنشاہ است۔ ترجمان ہنوز این سخن را بیان نکردہ بود کہ خالد سخن باہان را برید و گفت شاید پادشاہِ شما ہمین کیف و شان باشد

ولے شخصے راکہ بابا بارت منتخب کردہ ایم اگر یک لحظہ بہائے سلطنت بیقتد فوراً اورا خلع میکنیم۔ باہان باز تقریر آغاز کرد۔ وبعد از مدح جاہ و دولتِ خود گفت۔ عرب ہمیشہ درحد و دِ ملکِ ما آمدہ و درینجا سکونت ورزیدہ اند و ما مدام با آنہا سالکِ مسالکِ محبتؔ و وداد بودہ ایم وگمان داشتیم کہ تمامِ عرب ازین مراعات ممنون و مشکورِ دولتِ روم خواہد بود۔ ولے زعمِ ما برخطا بودہ وخلافِ توقع بظہور آمدہ وشما بر ملکِ ما تعرض نمودہ مے خواہید ما را از ملک بدر کنید ولے دانید کہ اکثرے از اقوامِ عالم بارہا این خیالِ باطل پختند اما گاہے فائز بمرام نشدند و اکنون بہ شما کہ در جمیع اقوامِ عالم از ہمہ بیش جاہل و وحشی و بے سر و سامان ہستید این نوبت رسید کہ باین جرأت و جسارت بیائید۔ حال ہم ازین حرکتِ شما درگذر مے کنیم۔ و اگر شما بملکِ خود عودت نمائید مبلغ دہ ہزار درہم بہ سپہ سالار و یکہزاری بمنصبداران و صد درہمے بہر نفر سپاہ عطا میکنیم۔

چون باہان از تقریر فارغ شد۔ حضرتِ خالد ایستاد و بعد از حمد و نعت گفت۔ بلے! شما صاحبِ مال و دولت و حکومت ہستید۔ مدارا تے کہ با عرب نمودہ اید بخودِ شما معلوم است کہ از روے احسان نبود بلکہ برائے اشاعتِ مذہب بود و این تدبیر تا بہ اندازہ موثر آمد و عرب نصرانیت اختیار کردند و امروز ہمراہِ شما

یک جا شدہ بمقابلۂ ما صفِ پیکار آراستہ اند۔ شک نیست کہ ما نہایت تنگدست و محتاج و خانہ بدوش بودیم۔ جہالت وجور و جفائے ما بحدّے رسیدہ بود کہ قوی بر ضعیف دستِ تطاول دراز مے کرد۔ و قبائل ہمہ بہ خانہ جنگی ہا تباہ مے شدند۔ معبود ہائے بسیار گرفتہ و ہمہ را پرستش میکردیم۔ بتہا را بدستِ خود میساختیم۔ و معبود تراش میدادیم۔ لاکن حضرتِ باری تعالےٰ رسولے بما فرستاد از قومِ خودِ ما۔ خیلے باشرف و فیاض و پاکیزہ۔ مارا بتوحید خواند و آگاہ ساخت کہ خدا واحد لاشریک است۔ ولد ندارد۔ یکتا است و یگانہ۔ پیغمبر ما بما فرمود کہ این عقایدٗ را بہ جمیع عالم عرضہ کنیم و ہر کہ باین عقائدٗ ایمان آورد مسلمان و برادرِ ماست واگر ابا کرد و جزیہ قبول نمود ما حامی و محافظِ او ہستیم و کسیکہ ازین ہر دو صورت انکار کرد با او بہ زبانِ تیغ حرف مے زنیم۔

چون لفظِ جزیہ بسمعِ باہان رسید آہے سرد کشید و بطرفِ لشکرِ خود اشارت کرد و گفت تا وقتیکہ جان در بدنِ این مردم است۔ جزیہ را قبول نمے کنند۔ زیرا ما خود جزیہ میگیریم پس بہ دیگرے چگونہ بدہیم۔ غرض سخن طے نشد و خالد از لشکرگاہِ روم باز گردید و فریقین تہیہ از جنگ نمودند۔ واین جنگے است کہ بعد از آن اہلِ روم نتوانستند پائے استقلال بہ ثبات آورند۔ بعد از عودتِ خالد رضؓ باہان جمیع سرکردگانِ لشکر را جمع کرد و گفت

عرب ادّعا کردہ اند کہ شمار از رعایائے خود بسازند و تا رعیّت نہ گردید از حملۂ عرب ایمن نمے مانید۔ آیا غلامیٔ عرب را پسند دارید؟ بمجرد استماع جمیع اکابر دربار روم بہ یک زبان گفتند خود را ہلاک مے کنیم و این ذلت را قبول نمے نمائیم۔

روز دیگر اہل روم با ہمہ ساز و سامان برآمدند و آن قدر جوش و خروش نمائش دادند کہ اہل اسلام نیز از مشاہدۂ آن بحیرت رفتند۔ خالد رضؓ کہ صورت حال بدین منوال دید بخلاف قاعدۂ معمولیٔ عرب فوج آرائی نمود و فوج را کہ عدّۂ اَش بہ ۳۵ ہزار مے رسید بر ۳۶ دستہ منقسم کردہ در عقب یکدیگر بہ کمال ترتیب صف بر صف بیاراست و قلب را بہ ابو عبیدہ سپرد و بر میمنہ عمرو عاص و شرحبیل را مامور کرد۔ و بر میسرہ یزید ابن ابی سفیان را متعیّن نمود۔ بر علاوہ بر صف ہائے لشکر نیز متعددی انتخاب ساخت کہ ہمہ شان در شجاعت و فنون جنگ شہرت تامہ داشتند و خطبا را فرمود فوج را بجانبازی ترغیب دہند و آنہا بقوۂ تقریر جوش انگیز نائرۂ غیرت را مشتعل مے نمودند۔ ابو سفیان نیز از خطباء بود و بر روئے صف ہائے لشکر میگشت و میگفت

اَللّٰہُ اِنَّکُمْ ذَادَۃُ الْعَرَبِ وَاَنْصَارُ الْاِسْلَامِ وَاِنَّھُمْ ذَادَۃُ الرُّوْمِ وَاَنْصَارُ الشِّرْکِ۔ اَللّٰھُمَّ اِنَّ ھٰذَا یَوْمٌ مِّنْ اَیَّامِکَ اَللّٰھُمَّ اَنْزِلْ نَصْرَکَ عَلٰی عِبَادِکَ۔

عمرو عاص لشکریانِ اسلام را بالفاظِ ذیل خطاب میکرد -

آیُّهَا النَّاسُ غُضُّوا أَبْصَارَكُمْ وَأَشْرِعُوا الرِّمَاحَ وَالْزَمُوا مَرَاكِزَكُمْ فَإِذَا حَمَلَ عَدُوُّكُمْ فَأَمْهِلُوهُمْ حَتَّى إِذَا رَكِبُوا أَطْرَافَ الْأَسِنَّةِ فَثِبُوا فِي وُجُوهِهِمْ وُثُوبَ الْأَسَدِ -

عزیزانِ من نگاهِ خود را بطرفِ زمین بیندازید و نیزه ها را بلند کنید و بجا های خود محکم باشید - و چون غنیم حمله آور شود او را مهلت بدهید تا برابر نوک نیزه ها برسد - و بعد ازان مانندِ شیرِ غران حمله آور شوید -

اگرچه عدهٔ فوجِ اسلام بیش از ۳۰ و ۳۵ هزار نبود و لیکن این فوج انتخابِ کل عرب بودند - چنانکه یک هزار سائر صحابه و یک صد نفر اهلِ بدر بوده و ده هزار نفر از قبیله ازد و جماعهٔ کثیرے از حمیر که از قبائلِ نامورِ عرب بوده - و سرکردگانِ نامور همدان و خولان و لخم و جذام وغیره درین معرکه اشتراک داشتند و این معرکه از اشتراکِ زنانِ مستوره خصوصیت دیگرے هم داشت - زنان به کمال جرأت و شجاعت و او ند - هند والدهٔ حضرت امیر معاویه وقتیکه حمله میکرد بزبانِ خود میگفت - عَضِّدُوا الْغُلْفَانَ بِسُيُوفِكُمْ

جویریه خواهرِ امیر نیز جوهرِ شجاعت نشان داد -

مقداد که خیلے خوش آواز بود پیشِ صفِ لشکر سورهٔ انفال را قرائت میکرد چه دران آیاتِ جهاد میباشد -

جوشِ اهلِ روم بحدے رسید که ۳۰ هزار نفر خود را بیک

زنجیر بستند کہ خیال گریز بخاطر ہم خطور نکند نخستین جنگ
از طرف روم آغاز شد و لشکر او کہ عدّہ اش بہ دو لک میرسید
خیلے با جوش ملّی حرکت کرد و رہبانہا بہزارہا نفر صلیب ہا
در دست گرفتہ نعرۂ یا مسیح بلند میکردند ۔ شخصے از لشکر اسلام
در نظارۂ این ساز و سامان بے ساختہ گفت اللہ اکبر چہ قدر فوج
بے انتہا است ۔ خالد چین بر جبین زد و گفت کہ دم مزن بخدائے
لایزال اگر سم ہائے اسپم سودہ نمے بود بہ صدائے بلند میگفتم کہ
رومیان ہمین قدر فوج دیگر بیفزاید ۔

غرض لشکر روم با منتہائے جوش حملہ آور شد و تیرباران
نمودہ پیش آمد ۔ اہل اسلام تا دیر ثابت قدم ماندند ۔ و لے از
شدّت حملۂ روم میمنۂ لشکر اسلام از فوج جدا شد ۔ و بانہایت
بے ترتیبی پس رفت و ہزیمت یافتہ بحدود خیمہ ہائے حرم رسید
از مشاہدۂ این حال پردگیان حرم غضب نمودند ۔ و چوب ہائے
خیمہ را کندہ بدست گرفتند و نعرہ زدند کہ اے نامردان اگر پشت
دادید ہمین چوب ہا کہ در دست داریم سرہائے شما را مے شکنیم ۔
خولہ با این شعر تر زبان بود و مردم را ترغیب میداد ۔

یَا هَادِبًا عَنْ نِسْوَةٍ تَقِيَّاتٍ   رَمَيْتَ بِالسَّهْمِ وَالْمَنِيَّاتِ

از مشاہدۂ این حال معاذ ابن جبل کہ سرکردۂ یک قسمت میمنہ بود
خود را از اسپ بینداخت و گفت کہ من پیادہ جنگ میکنم و لے

اگر شخصے حق اسپ را ادا کرده نتواند اسپ من برائے او حاضر ست پسرش گفت بلے ـ من حق اسپ را ادا میکنم ـ چه اگر من سوار باشم بهتر معرکه آرائی میتوانم ـ الغرض هر دو پدر و پسر در فوجِ غنیم داخل شدند و طورے دادِ جوانمردی دادند که دلیرانِ اسلام را باز پائے استقلال محکم شد و حجاج سر کردهٔ قبیلهٔ زبید با ۵۰۰ نفر از صفِ فوج بر آمد و غنیم را که به تعاقب بود مدافعه کرد ـ در سپاهِ میمنه قبیلهٔ ازد دادِ جوانمردی دادند ـ و در حملهٔ روم ثابت قدم ماندند ـ هر چند قوهٔ روم بشدت تمام حمله آورد افرادِ قبیلهٔ مذکور مانند کوهِ شامخ راسخ ماندند و شدت جنگ بحدّے بود که در هر طرفِ فوج همین سرها و دست ها و بازوها بود که از بدن جدا مے شد و بر زمین مے افتاد ـ ولے مردانِ جنگی همانطور ثابت قدم ماندند ـ عمرو ابن الطفیل که سردار قبیله بود به تواتر ضربهائے شمشیر بر لشکرِ غنیم مے زد و بصدائے بلند میگفت اے افرادِ قبیله ازد هوش کنید که شما باعث ننگِ اسلام نگردید ـ و نُه نفر از بهادرانِ نامورِ لشکرِ روم بدستش کشته شد و آخراً خود هم جامِ شهادت نوشید ـ

حضرت خالد فوجِ رکابِ خود را پسِ تر از صف ها دیگر ایستاده کرده بود و دفعتاً از میانِ صفها بر آمد و بشدّتے حمله آور شد که صفوفِ لشکرِ غنیم را برهم زد ـ عکرمه ابن ابوجهل که در جاهلیت

اکثر با کفّار شرکت میکردہ بمقابلِ اسلام تیغ میزد۔ اسپ را مہمیز کرد و از صف بر آمد مگفت اے نصارے من یک وقتے (در جاہلیّت) بمقابلہ خود جناب رسالت مآب صلعم معرکہ آرا بودہ ام آیا امکان دارد کہ امروز در مقابلہ شما پسپا شوم۔ این بگفت پس بہ لشکرِ اسلام خطاب کرد و گفت کیست کہ امروز بر مرگ بیعت کند۔ بمجرد استماع این سخن چہار صد نفر بر مرگ بیعت کردند۔ وضرار نیز در آن جملہ بود و چیلے باستقلال داد شجاعت دادہ تقریبًا ہمہ شان جان شیرین در راہ جہان آفرین دادند۔ نعش عکرمہ در انبار کشتگان یافتہ شد۔ و رمقے از حیات داشت۔ خالد چند قطرۂ آب بدہانش انداخت و گفت واللہ گمانِ خلیفہ بر غلط بودہ کہ میگفت۔ ما مردم شہادت حاصل نہ خواہیم کرد۔[1]

القصّہ عکرمہ با ہمراہانِ خود شہید شد و از لشکرِ روم ہزارہا نفر بخاکِ ہلاک افتادند و از حملات خالد در لشکرِ نصارے بیشتر آثارِ ضعف پدید آمد و اخیرًا پسپا شدند و خالد از عقب مے راند و ہمہ را بہ پیش راندہ تا بہ درنجار (سپہ سالار لشکر روم) رسانید۔ درنجار و سائر سرداران روم دستمال بچشم گرفتند و گفتند۔ کہ اگر چشمِ ما صورتِ فتح را نمے بیند بارے

---

[1] تاریخ طبری واقعۂ یرموک ۱۲

صورتِ شکست را ہم نہ بینند۔

ہنگامیکہ در میمنہ بازارِ قتال گرم بود۔ ابن قناطرہ[1] بر میسرہ حملہ آورد۔ اتفاقاً درین دستہ فوج اکثر از قبائل لخم و غسان بود۔ و این دو قبیلہ در نواحیٔ شام سکونت داشتند و مدتِ مدیدے باجگذار روم بودند۔ و از بسکہ رعبِ روم بر آن ہا مستولی بود بحملۂ اول پائے ثباتِ شان بلغزید و اگر سرگردگان لشکر ہم دامنِ ہمت را از دست میدادند معرکۂ جنگ بہ اختتام میرسید۔ اہل روم بہ تعاقب عرب تا بحدود خیمہ ہائے حرم رسیدند۔ بمجرد مشاہدۂ این حال مستوراتِ اسلام بے اختیار از خیمہ ہا برآمدند و پائے استقلال بپامردیِ مردان آن قدر محکم فشردند۔ کہ لشکرِ روم پیشتر آمدہ نتوانست۔ ہر چند کہ فوج اسلام منتشر شدہ بود لیکن در سرگردگانِ لشکر ثبات

ابن اشیم و سعید ابن زید و یزید ابن ابی سفیان و عمرو عاص و شرجیل ابن حسنہ دادِ شجاعت میدادند۔ شمشیر ہا و نیزہ ہا در دستِ قبات مے شکست و بر زمین مے افتاد و لے ملال بخاطرشش راہ نمے یافت و ہر نیزہ کہ مے شکست بر زمین مے افتاد۔ و میگفت کسے ہست کہ شخصے را سلاح جنگ بدہد کہ او با خدائے خود عہد بستہ کہ تا کشتہ نگردد از میدانِ جنگ نگریزد۔ مردم فوراً تیغ یا نیزہ بدستش میدادند۔ و مانندِ شیر عرین بکرّہ بصفِ غنیم میزد

[1] سپہ سالار میمنہ لشکر روم ۱۱

ابوالاعور از اسپ خود خیز زدہ فرود آمد و فوج ہمرکابِ خود را مخاطب کردہ گفت۔ صبر و استقلال در دنیا دلیلِ عزت و در عقبےٰ موجبِ رحمت ست۔ ہان! این دولت را از دست نہ دہید۔ سعید ابن زید از غضب بدو زانو ایستادہ بود و چون اہلِ روم رُخ بطرف او کردند مانندِ شیرِ غران نعرہ زد و حملہ آورد و سردارِ لشکرِ روم را برخاکِ ہلاک انداخت۔ یزید ابن ابی سفیان (برادرِ امیر معاویہؓ) بکمالِ سرگرمی دادِ جنگ میداد۔ درین حال ابوسفیان باو گذر کرد و افواجِ اسلام را ترغیب مے داد۔ پس فرزند را خطاب نمودہ گفت۔ اے جانِ پدر! درین وقت ہر سپاہیِ اسلام جوہرِ شجاعتِ خود را در میدانِ جنگ ظاہر میکند و تو کہ سرِ عسکر ہستی باید بیشتر حقِ شجاعت را ادا کنی و اگر یک نفر از فوجت بر تو سبقت گیرد خیلے باشرم ست۔ شرجیل را از چار طرفِ لشکرِ روم محصور ساخت و او مانندِ کوہِ ثابت مستقل ایستادہ بود و قرأت میکرد۔

اِنَّ اللّٰہَ اشْتَرٰی مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ اَنْفُسَھُمْ وَ
وَاَمْوَالَھُمْ بِاَنَّ لَھُمُ الْجَنَّۃَ یُقَاتِلُوْنَ
فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ فَیَقْتُلُوْنَ وَیُقْتَلُوْنَ ۵

و باوازِ بلند میگفت کجا ہستند اشخاصیکہ باخدا سودا میکنند و ہمسایگیِ او میخواہند۔ ازین کلماتِ جوش انگیز جمعیتِ فوج

برانگیخت بحدّ یکہ لشکریان اسلام پس از لغزش باز پائے استقلال محکم فشردند۔ وشرجیل آنہارا باخود گرفت وبہ شدت تمام حملہ آورد وقوۂ روم راکہ بزور تمام پیش مے آمد سد راہ شد۔ مستورات اسلام ہم از خیمہ ہا برآمدہ در عقب لشکر ایستادند وبہ آواز بلند مے گفتند کہ اگر شما از میدان روئے گردانید بروئے ما نخواہید دید۔

صورت جنگ تا این وقت از طرفین برابر و بلکہ میلان غلبہ بطرف روم بود کہ دفعۃً قیس ابن ہبیرہ کہ بحکم خالد با یک دستۂ فوج بر عقب میسرہ جاداشت از عقب برآمد وبحدّے داد شجاعت داد کہ قوۂ روم باوجود استقلال وثبات سرداران لشکر خود دامن ہمت از دست داد ودر جمیع صفوف تزلزل پدید آمد وباسراسیمگی پپاشدند وفوراً سعید ابن زید از قلب لشکر برآمدہ حملہ کرد وقوۂ روم را بمسافۂ دوری عقب نشاند تا بر ساحل رودے رسیدند وآن رود از کنارۂ میدان جنگ مے گذشت وبطرف اندکے از نعش مقتولین لبریز گردید۔

واز غرائب واقعات این معرکہ آنکہ حباش ابن قیاس کہ از دلیران نامور بود وبکمال جانبازی داد جنگ میداد در عین معرکہ پائش بہ ضرب شمشیر قطع گشت واو از بسکہ

سرگرمِ کارزار بود در آن وقت درد پارا محسوس نکرد و بعد از ساعتے کہ از نشۂ جوش ہوش آمد دید یک پائیش نیست پس فریاد مے زد و میگفت کہ پائے من چہ شد و قبیلہ اش این واقعہ را سرمایۂ فخر خود دانستہ ہمیشہ بدان مباہات میکردند سوار ابن اوفی میگوید و نعم ما قال۔

ومنا ابن عتاب وناشد رجله ومنا الذي أدى الى الحي حاجبا[1]

در عدۂ کشتگان لشکرِ روم اختلافِ روایات ہست بقولِ ازدی و طبری قریب یک لک و بقولِ بلاذری (۷۰۰۰۰) ہست از لشکرِ اسلام نیز ۳۰۰۰ نفر شہید شدند و از آن جملہ ضرار ابن ازور و ہشام ابن عاص و ابان و سعید ہم بودند۔ درینوقت قیصرِ روم در انطاکیہ بود و چون خبرِ ہزیمتِ لشکر رسید فوراً تہیۂ قسطنطنیہ نمود و در وقتِ کوچ رو بطرفِ شام کرد و گفت الوداع اے شام۔

ابو عبیدہ بحضور فاروق رضہ نامۂ فتح نوشت و سفارتے مختصر فرستاد۔ و حذیفہ ابن الیمان نیز در آن ہیئت بود و حضرت خلیفہ کہ از مقدمۂ یرموک خیلے تشویش داشت و شبہا خوابش نمے برد و از خبر انتظار مے برد بمجرد استماع این مژدہ سر بہ سجدہ نہاد و شکرانۂ حضرت باری تعالےٰ بجا آورد۔

[1] این واقعہ در فتوح البلدان صفحہ ۱۳۱ مذکور ہست ۱۲

ابو عبیدہ خود ش از یرموک بہ حمص باز گشت و خالد را بہ قنسرین فرستاد۔ اول اہلِ شہر مقابلہ کردند۔ واخیراً محصور گشتہ بشرطِ جزیہ صلح نمودند۔ قبیلہ تنوخ از قبائلِ عرب بودہ واز مدتے درین جا آباد گشتہ و متدرجاً در تمدن خیلے ترقی کردہ بودند۔ طورے کہ بعد از سالہا نشیمن در سیاہ چادر ہائے نمدین عمارتہائے عظیم الشان بنا کردہ بودند۔ حضرت ابو عبیدہ این قبیلہ را بنابر اتحاد قومی ترغیب بہ اسلام کرد وہمہ بشرف اسلام رسیدند جز خاندان بنو صلیح کہ اولاً سرباز زدند ولے بعد از چندے ایشان نیز مسلمان شدند۔ اشخاص قبیلۂ طے نیز درین جا آباد بودند و برضا و رغبت در حلقۂ اسلام داخل شدند۔

بعد از فتح قنسرین ابو عبیدہ بطرفِ حلب کوچ کرد۔ درمیدانے کہ بیرون از شہر واقع بود اکثرے از قبائلِ عرب آباد بودند۔ اولاً ہمہ بہ شرطِ جزیہ صلح نمودند و بعداً مشرف بہ اسلام شدند۔ اہالی حلب از آمدنِ ابو عبیدہ آگاہ شدند۔ و در قلعہ پناہ گرفتند۔ پس عیاض ابن غنیم رئیس مقدمۃ الجیش شہر را محاصرہ نمود و بعد از چند روز مانند سائر بلاد صلح کردند۔ و شرو طِ بستند۔ چنانچہ نصارٰے جزیہ را قبول کردند و مسلمانان محافظتِ جان و مال و مسکن و قلاع و کلیسا و بارۂ شہر را

تعہد نمودند و عہد نامہ تحریر یافت۔

بعد از معاملۂ حلب حضرت ابو عبیدہ بہ انطاکیہ آمد۔ و از جہتے کہ این شہر دار السلطنت قیصر بود اکثرے از روم و نصاریٰ در آنجا پناہ گزین بودند۔ ابو عبیدہ از ہر طرف شہر را محاصرہ کرد و بعد از چند روز نصاری بر صلح مجبور شدند۔ بعد از فتح بلادِ مذکور اہالی شام آنقدر مرعوب شدند کہ بہر جا کہ علم منصبہ اسلام با جماعۂ اندکے میرفت۔ رعیۂ آنجا خواستگار امان میشد۔ چون مہم انطاکیہ طے شد۔ حضرت ابو عبیدہ افواج اسلام را بہ اطرافِ ملک فرستاد و مقامات کوچک مانند لوقا و جومہ و سرمین و توزی و قورس و تل و عزاز و دلوک و رعبان ہمہ بہ سہولت مفتوح شد و یک قطرۂ خون ہم بر زمین نہ ریخت و ہمچنان بالس و قاصرین ہم در حملۂ اول فتح شد۔ اہالی جرجومہ خواہان از تخفیفِ جزیہ شدند و گفتند یاور مقدماتِ جنگ با اہل اسلام معاونت میکنیم و چون جزیہ یک گونہ عوض از خدماتِ نظامی میباشد۔ درخواستِ آنہا بحضرۂ قبول رسید۔

در مضافاتِ انطاکیہ بغراس نام مقامے بودہ و لبسرحدِ ایشیائے کوچک واقع شدہ و در آنجا اکثرے از قبائل عرب مانند غسان و تنوخ و ایاد برفاقتِ اہلِ روم در نہیۂ سامان

سفر بودند و مینخواستند بحضور ہرقل برند۔ حبیب ابن مسلمہ بر آنہا حملہ آورد و معرکۂ عظیم بوقوع آمد و اخیر ابرین شرط صلح شد کہ نصارائے شہر را ترک دہند و بروند۔

بیت المقدس ۱۶ھ ۶۳۷ء

سابق تحریر پذیرفت کہ وقتیکہ حضرت ابوبکرؓ بر شام لشکرکشی کرد از امرائے اسلام برائے ہر صوبہ امیر جداگانہ مامور فرمود۔ چنانچہ عمرو عاص را بر فلسطین گماشت و او بعضے مقامات را در عہدِ حضرت ابوبکرؓ فتح کرد و تا بدو عہدِ فاروق اعظمؓ اکثرے از بلاد نامی مانند نابلس و لد و عمواس و بیت جزین در تصرف اہل اسلام درآمد۔ و ہرگاہ کدام معرکۂ عظیم روئے مے داد۔ عمرو عاص از فلسطین برآمدہ با ابوعبیدہ یکجا مے شد۔ و بہ رفاقتِ او دادِ شجاعت میداد و بعد فراغ از مہم بہ فلسطین معاودت مینمود و بہ وظائفِ خود متوجہ مے شد تا بلادِ غرب وجوار را فتح نمودہ عنانِ توجہ بصوب بیت المقدس منعطف کرد و شہر را محاصرہ نمود۔ اہالی شہر قلعہ بند شدہ معرکہ آرا گردیدند۔ درین وقت حضرت ابوعبیدہ از مہم منتہائے اضلاع شام کہ عبارت است

لہ فتوح البلدان صفحہ ۱۴۰ تا ۱۴۳

از قنسرین وغیرہ فراغ یافتہ ودرہر مقدمہ نصرت قرین حالش بودہ۔ بعد از فراغِ این مہم رو بصوب بیت المقدس نہاد۔ نصارٰے دامنِ ہمت از دست دادہ درخواستِ صلح نمودند وازبرائے مزید اطمینان این شرط راہم اضافہ کردند کہ حضرت خلیفہ خود درینجا بیائد وعہد نامہ را تحریر کند۔ ابو عبیدہ نامہ بحضور حضرت عمرؓ فرستاد متضمن براینکہ فتح بیت المقدس بر تشریف آوریِ خلیفۃ المؤمنین موقوف ست واو تمام صحابہ را بہ حضور خواستہ مشورہ کرد۔ حضرت عثمان رضؓ گفت نصارٰے خیلے مرعوب وشکستہ خاطر شدہ اند۔ اگر درخواستِ آنہا ردشود بیشتر ذلیل ورسوا میگردند بہ یقین واثق خواہند پنداشت کہ اہل اسلام آنہا را بنظر حقیر میبینند وبدون از پیش کردن ہیچ شرط اسلحہ خواہند انداخت۔ حضرت علی رضؓ برخلافِ این رائے بود۔ حضرت فاروق اعظم رضؓ رائے جنابِ امیرؓ را پسند نفرمود۔ وتہیۂ سفر کرد۔ وحضرت علی رضؓ را بہ نیابت برداشت وکارِ خلافت را باو سپرد وبماہِ رجب سنہ ۱۶ھ از مدینہ بجانب شام نہضت فرمود۔

قارئین محترم خواہند پنداشت کہ مدعا از نہضتِ خلیفہ رضؓ محض نمائشِ جاہ وجلال اسلامی بودہ تا غنیم مرعوب گردد۔

ﻟﮧ این روایت طبری ست وتاریخ یعقوبی بجائے حضرت علی رضؓ نام حضرت عثمان رضؓ را آوردہ ست ۱۲ ﻟﮧ تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۲۷ - ۱۲ منہ

وازینجہت سفرِ خلیفہ رضؓ خیلے بساز وسامان بودہ باشد۔ بلے! گذشتہ ازاینکہ در اردوگاہِ خلیفہ رضؓ نقارہ ونوبت زنند یا خدم وحشم در رکاب او فراہم آیند خلیفہ سیاہ چادرے بطور اعراب ہم نداشت کہ ساعتے دراں استراحت کند۔ فقط با یک اسپ وقمچین با اشخاصِ معدودے از مہاجر وانصار برآمد وباوجود این بہر جا کہ این خبرمے رسید کہ فاروقِ اعظم رضؓ از مدینہ بجہتِ شام نہضت فرمودہ بزمین لرزہ مے افتاد۔

سرعسکرانِ اسلامی را اطلاع دادند کہ بمقامِ جابیہ باحضرتِ خلیفہ رضؓ ملاقی شوند۔ وبرطبقِ این اطلاع یزید ابن ابی سفیان وخالد ابن الولید وغیرہ تا جابیہ استقبال نمودند وقباہاے با تکلف دربر داشتند۔ چہ مدتے در ممالکِ شام اقامت داشتند وسادگیٔ وضعِ عرب را ترک دادہ ظاہرًا بزیٔ عجم درآمدہ بودند۔ وقتیکہ نظرِ خلیفہ بعبا وقباے ایشان افتاد برآشفت وپیادہ گشت۔ وسنگریزہ ہا برداشت وبسوئے آنہا انداخت وگفت باندک مدتے شما مردم عاداتِ عجم را اختیار کردہ اید۔

امراے مذکور عرض کردند کہ بلے! ولے اسلحہ در زیرِ قبا ہم داریم۔ یعنی جوہرِ سپاہگری را از دست ندادہ ایم۔ خلیفہ کہ این حرف شنید فرمود۔ خیر مضائقہ ندارد[1]۔ چون قریبِ شہر رسید بر تپۂ بلندی برآمد وبہر چہار طرف نگاہ انداخت۔ سبزہ زارِ دلفریب

[1] طبری صفحہ ۲۴۰۲۔ ۱۲

ومساکن بلند وشاندار غوطه بنظر آمد واز نظارهٔ آن خاطر عاطر خلیفه متاثر گردید و بلهجهٔ عبرت آموزی قراءت کرد - کَمْ تَرَکُوْا مِنْ جَنّٰتٍ وَّعُیُوْنٍ الخ - و بعد از اشعارِ نابغه برخے ابیات حسب حال نیز خواند.

حضرت فاروق رض مدتے در جابیه اوتراق داشت و معاهدهٔ بیت المقدس همانجا بتجویز تحریر در آمد - نصارائے بیت المقدس از رسیدنِ حضرت فاروق رض اطلاع یافتند و جمعے از رؤسائے شهر برائے ملاقات روانهٔ دمشق شدند - حضرت فاروق رض در حلقهٔ فوج نشسته بود دفعةً چند سوار از دور نمودار شدند که اسپانِ خود را مهمیز کرده مے آیند و شمشیرهائے برهنه بر کمر شان مے درخشید - از مشاهدهٔ این حال اهلِ اسلام اسلحه بردا شتند حضرت فاروق رض پرسید خیر است ؟ مردم اشاره بطرف سواران نمودند - خلیفه رض بفراست دریافت که نصارائے بیت المقدس هستند - فرمود که مقامِ تشویش نیست - این مردم برائے امان طلبی مے آیند - غرض معاهدهٔ صلح تحریر یافت و به دستخطهای صحابه کرام[2] مزین شد -

بعد از تکمیلِ معاهده حضرت فاروق رض رو بصوبِ بیت المقدس نهاد و درین وقت سُمهائے اسپ او چندان سوده گشته

---

[1] این روایت طبری ست و بقول ازدی معاهدهٔ مذکور در بیت المقدس نوشته شده و در جلد دوم کتاب هذا معاهدهٔ مذکور بتمامها در ذیل عنوان حقوق رعایائے ذمی بر صفحه منقول است ۱۲ منه

کہ اسپ پا بر زمین نمے تواست نہد۔ پس خلیفہ رض از اسپ فرود آمد بمجرد مشاہدۂ این حال مردم یک اسپ ترکی نژاد کہ چیلے چابک و شوخ بود حاضر آوردند۔ خلیفہ رض سوار شد۔ اسپ بنا بجست و خیز گذاشت فرمود۔ اے کمبخت این رفتار تکبر از کجا یاد گرفتۂ؟ این بگفت و از اسپ فرود آمد و پیادہ روان شد۔ چون قریب بیت المقدس رسید۔ حضرت ابو عبیدہ و سائر سر عسکران باستقبال بر آمدند۔ لباس و سر و سامان حضرت فاروق رض بحدے سادہ و بے تکلف بود کہ اہل اسلام بسبب رقابت نصارٰے بدل میگفتند این قدر سادہ وضعی بسیار موجب خجالت مسلمانان مے شود و بعض اشخاص اسپ ترکی و لباس گران بہا حاضر آوردند۔ حضرت فاروق رض فرمود کہ خدائے تعالےٰ عزتے کہ بما بخشیدہ محض عزت اسلام است۔ و عزت اسلام کافی است۔ غرض ہمین حال داخل بیت المقدس شد و نخستین بمسجد رفت۔ چون نزدیک محراب داؤد رسید۔ آیۂ سجدہ (ص) را قرأت کرد و سر بسجدہ نہاد و بعد در کلیسا در آمد و تماشا کرد۔

از انجا کہ بسیارے از منصبداران ملکی و نظامی در آنجا جمع شدہ بودند چند روز در آنجا قیام ورزید و فرامین معلیٰ متضمن بہ احکام ضروری نافذ فرمود۔ روزے حضرت بلال رض

موذنِ جناب رسول اللہ صلعم بطریق شکایت حکایت کرد۔ کہ اے امیر المومنین رضؓ امرائے لشکر گوشتِ پرند و نانِ ترمیدہ میخورند وعموم سپاہ را غذائے ادنیٰ ہم نمے رسد۔ حضرت خلیفہ رضؓ بسوے سرِ عسکران دید و ہمہ عرض کردند کہ اجناس درین ملک خیلے ارزان است و باقیمتے کہ در حجاز نانِ خشک و خرما تہیہ مے شود بہمان قیمت گوشتِ پرند درین جا بدست مے آید۔ حضرت عمر رضؓ سر عسکران را مجبور بنانِ خشک نہ کرد و امر کرد کہ آیندہ برائے فوج علاوہ بر تنخواہ و غنیمت طعام نیز از بیت المال بدہند۔

روزے در وقتِ نماز بلال رضؓ را تکلیف باذان نمود۔ او گفت اگرچہ عزم مصمم نمودہ ام کہ بعد از جناب رسالت مآب صلعم برائے ہیچکس اذان نگویم۔ لاکن امروز فقط امروز ارشادِ مبارک خلیفہ را بجا مے آرم۔ بلال اذان شروع کرد و جمیع صحابہ را عہدِ مبارک جناب رسول اللہ صلعم بیاد آمد و رقت نمودند۔ بحدے کہ ابوعبیدہ ومعاذ ابن جبل گریستند و از گریہ بیتاب شدند۔ وحضرت فاروق رضؓ را ہم از کثرتِ بکا گریہ گلوگیر شد و دیرے اثرِ غم باقی ماند۔

روزے بمسجد اقصےٰ رفت و کعب احبار را خواست و پرسید کہ نماز کجا ادا شود۔ در مسجد اقصےٰ سنگے افتادہ یادگار از انبیائے گذشتہ و آنرا صخرہ میگویند۔ ویہود آن سنگ را طورے تعظیم میکنند کہ اہل اسلام حجر اسود را۔ حضرتِ عمر رضؓ پرسید قبلہ کدام طرف است

کعب بہ طرفِ صخرہ اشارت کرد۔ حضرت فاروق رض فرمود ہنوز اثرِ یہودیت در وجودت باقی ست و از ہمین سبب چون قریب صخرہ مے رسید نعلین از پامے کشید۔ ازین واقعہ ظاہر مے شود کہ در بابِ این قسم یادگارہا خیال و طریقِ عمل حضرت فاروق رض چہ بودہ۔ درین موقع ضروری است کہ در حصہ دوم باب امامت و اجتہاد ہم مطالعہ شود۔

سعیِ بکر نصاریٰ در حمص ۱۷ھ ۶۳۸ء

این معرکہ قابل یادداشت است چہ موقع فتوحاتِ جزیرہ و آرمینیہ از آن پیدا شدہ۔ اسبابے کہ باعثِ وقوعِ مہماتِ ایران و روم گشت در صدر مذکور شد و تا این وقت ظاہراً سببے خاص برائے لشکرکشی آرمینیہ پیدا نہ بود۔ و چون فتوحاتِ اسلام بالمرہ رو بترقی بود و حکومتِ عرب روز بروز وسیع تر شدہ میرفت۔ سلطنت ہائے ہمسایہ را خود بخود ہول بدل پیدا شد یعنے روزے نوبت بباہم خواہد رسید۔

اہالیِ جزیرہ نامہ بہ قیصر نوشتند متضمن بر اینکہ سر از نو کمر ہمت بہ بند چہ ما آمادۂ امداد ہستیم۔ بنابر آن قیصر فوجے بسیار بصوبِ حمص گسیل نمود۔ اہالیِ جزیرہ نیز با ۳۰ ہزار نفر جمعیت رو بطرفِ شام نہادند۔

ابوعبیده ہم افواجِ پراگنده را یک جا جمع کرد - و بیرون از
حمص صف آرا شد و فوراً حضرت عمر رض را بر کوائفِ حالات
به بسط و تفصیل اطلاع داد - حضرت فاروق رض در ہشت شہر
کلان قشونہا قائم فرموده بود و ہر قشون چہار ہزار اسپ بود محض
بدین غرض که ہر لحظه آماده باشند و اگر اتفاق موقع جنگ پیش آید
لشکرِ اسلام از ہر قشون یلغار نموده عین بر وقت رسیدن بتوانند -
پس حضرت امیر المؤمنین رض قاصدان را ہر طرف روانه فرمود از انجمله
به قعقاع ابن عمرو مقیم کوفه نوشت که فی الفور با چہار ہزار سوار خود را
در حمص برساند و سہیل ابن عدی را فرمان داد که در جزیره رسیده
سدِّ راهِ اہالی گردد تا بطرفِ حمص پیشقدمی کردن نتوانند - عبدالله
ابن عتبان را بصوبِ نصیبین روانه فرمود - و ولید ابن عقبه
را مامور فرمود که در جزیره برود و قبایلِ عرب را که در آنجا سکونت
ورزیده اند تدارک کند و ہر چند در ادارهٔ لازمی دقیقهٔ فرو نگذاشت
ولے احتیاطاً خود نیز از مدینه بدمشق نہضت نمود - چون
اہالئ جزیره اطلاع یافتند - محاصرهٔ حمص را گذاشته
بصوبِ جزیره روان شدند - قبائلِ عرب که از برائے
امدادِ نصارائے آمده بودند ہم پشیمان شدند - و
خالد رض را خفیه پیام دادند که اگر مصلحت باشد
ما در عین موقع جنگ از نصارائے جدا مے شویم

خالد بہ جواب گفت کہ من زیر دست شخصے دیگر (ابو عبیدہ) ہستم و او حملہ را پسند نمے کند۔ ورنہ خودِ من از رفتن و ماندن شما مطلقاً پروا نمیکردم۔ با این ہمہ اگر ادعائے شما بصدق باشد محاصرۂ شہر را ترک نمودہ راہِ خود بگیرید۔ لشکرِ اسلام خیلے اصرار داشت و از ابو عبیدہ حکمِ تعرّض مے خواست و او از خالد رضؓ استشارہ خواست۔ خالد رضؓ گفت کہ رائے من ہر چہ ہست معلوم ہست۔ نصارائے مدام بر کثرتِ لشکرِ خود حصر میکنند۔ و درین ہنگام فوج کثیر ہم ندارند۔ پس چہ جائے اندیشہ ہست ولے ابو عبیدہ مطمئن نشد و ہمہ لشکر را جمع کرد۔ و بہ الفاظِ پر زور و مؤثر تقریر کرد و گفت کہ ہر کہ امروز در معرکۂ جنگ ثابت قدم ماند و از عرصۂ کارزار زندہ بر آید بر مال و ملک متصرّف میگردد و ہر کہ کشتہ شد تاجِ شہادت بر سر مے نہد۔ من شہادت میدہم و این مقامِ دروغ گفتن نیست چہ حضرت صلعم فرمودہ۔ شخصے کہ بمیرد و مشرک نباشد ضرور بجنت میرود۔ فوجِ اسلام قبل ازین ہم مستعد کارزار و بلکہ از برائے اجازۂ جنگ بیقرار بود و از تقریر ابو عبیدہ بیشتر بہیجان آمدند و فوراً اسلحہ درست نمودہ آمادۂ جنگ شدند۔ قلبِ فوج بسرکردگی ابو عبیدہ و میمنہ و میسرہ بہ سرکردگی خالد رضؓ و عباس رضؓ حرکت نمود قعقاع نیز با چہار ہزار نفر کہ از کوفہ برائے کمک آمدہ بود بمسافت

چند میل از حمص رسید و چون ازین واقعہ آگاہ شد فوج را گذاشتہ خود با یکصد سوار با ابو عبیدہ پیوست۔ بمجرد یکہ اہل اسلام حملہ آور شدند۔ قبائل عرب چنانکہ با خالد رض عہد بستہ بودند خیلے با پراگندگی پیپا شدند و در لشکر نصارائے آثار ضعف پدیدار آمد و بعد از آنکہ یک ساعت جنگیدند۔ خیلے با حواس باختگی رو بگریز نہادند و تا مرج الدیباج دم نہ گرفتند۔ معرکہ اول ہمین بود۔ وابتدائیش از طرف نصارائے آغاز شدہ بود۔ و بعد ازآن ہیچ گاہ جرأت بہ پیشقدمی نہ کردند۔

عزلِ حضرت خالد رض

در فتوحاتِ شام و واقعات ۱۷ھ ۶۳۸ء عزلِ حضرت خالد رض واقعۂ مہمی ست۔ مورخین بالعموم بیان میکنند کہ چون حضرت فاروق رض عنانِ خلافت بدست گرفت اولین فرمان کہ صادر فرمود عزلِ خالد بود و ابن الاثیر وغیرہ ہمین روایت نقل کردہ اند۔ لاکن بیانات ایشان سراپا غلط ست و معلوم ناسخ است کہ اقوالِ خود ابن الاثیر اختلاف دارد۔ یکبار عزلِ خالد را در ذیلِ واقعات ۱۳ھ آوردہ و بازدر واقعات ۱۷ھ عنوانِ مستقلی برای داده و در ہر دو موقع ہمان

واقعہ را بیان کردہ۔

حقیقۃً حضرت فاروق رضؓ از سبب بعضے بے اعتدالی ہائے خالد رضؓ از مدتے رنجیدہ بود با این ہمہ در آغاز خلافت باو تعرض نفرمود۔ و خالد رضؓ عادت داشت کہ اوراق حساب را بدربار خلافت نمیفرستاد و بنا بر آن از دربار خلافت فرمانے موکد رسید کہ آئندہ این امر را ملحوظ داشتہ باشد۔ خالد رضؓ بجواب نوشت کہ من از عہد خلافت حضرت ابوبکر صدیق رضؓ ہمین طریق را مرعی داشتہ ام۔ الحال خلاف آن کردن نمی تو انم۔ حضرت عمر رضؓ کہ ایچ حرکت را پسند نداشت و وجہ بیت المال را بے دریغ بدست کسے نمیداد فرمانے بنام خالد نوشت مُشعر بر اینکہ منصب سپہ سالاری او مشروط باین است۔ کہ حساب مصارف فوج را مدام بدربار خلافت ارسال دارد۔ خالد این شرط را قبول نکرد۔ و از منصب سپہ سالاری معزول شد۔ حافظ ابن حجر در کتاب الاصابہ این واقعہ را در ضمن حالات خالد رضؓ بہ تفصیل آوردہ۔

با این ہمہ او را بکلی معزول نفرمود۔ بلکہ زیر دست ابوعبیدہ مقرر کرد۔ بعد از آن در ۱۷ھ واقعہ دیگر در پیش آمد و آن اینکہ خالد شاعرے را دہ ہزار درہم انعام داد و راپوٹ نویسان فوراً بحضرت خلیفہ اطلاع دادند۔ حضرت عمر رضؓ نامۂ بنام

ابوعبیده نوشت متضمن برا اینکه اگر خالد این انعام را از جیبِ
خود داده همانا ناشی از اسراف است واگر از بیت المال داده
مرتکب خیانت شده- و بهر دو صورت قابل عزل است-

کیفیت عزلِ خالد قابل یادداشت است- ایلچیکه فرمانِ
عزل آورد در مجمع عام از خالد رض سوال کرد که ده هزار از کدام درک
انعام دادی؟ اگر خالد اعتراف مے نمود حضرتِ فاروق رض
ایما بعفو او فرموده بود و چون خالد رض اعتراف نکرد قاصد ناچار
نشانِ عزل را آشکار کرد- و کلاه سرِ عسکری را از سرش برداشت
و در پاداشِ سرتابی عمامه اش را طوق گردنش ساخت-

این واقعه خیلے حیرت انگیز است که سپه سالارے
عظیم الشان مانند خالد رض که در تاریخ اسلام نظیر نه دارد و تیغ
برّانش قسمت عراق و شام را تصفیه کند به این طریق ذلیل
گردد و مطلقاً دم نزند- این واقعه از یک طرف پاکیزه طینتی و حق
پرستیِ خالد را ظاهر مے سازد و از طرفے سطوت و جلال حضرت
فاروق اعظم رض را نشان میدهد-

چون خالد رض به حمص رسید نطقے فصیح نمود و راجع به عزلِ خود
گفت که امیر المومنین عمر رض مرا سر عسکر شام مقرر کرد- وقتیکه
شام را فتح نمودم مرا معزول ساخت- پس شخصے از بینِ فوج
برخاست وگفت اے امیر دم فرو کش که از همچه سخنان فتنه

پیدا مے شود۔ خالد گفت بلے۔ ولے در عہد فاروق رضؓ
ابداً احتمالِ فتنہ نہ باشد۔[1]

خالد رضؓ بمدینہ منورہ آمد و بحضورِ فاروق رضؓ مشرف شد
و عرض کرد۔ اے عمر رضؓ! بخدا کہ در معاملۂ من از جادۂ انصاف
تجاوز نمودی۔ خلیفہ گفت کہ این قدر مال بسیار از
کجا یافتی۔؟ گفت از غنیمت و گفت اگر دولت مندیم
بیش از شصت ہزار برآید بہ بیت المال میدہیم۔ و چون
سنجیدند۔ ۲۰۰۰۰۔ افزون برآمد۔ و در بیت المال داخل شد
حضرت عمر رضؓ خالد رضؓ را خطاب نمود و فرمود۔ اے خالد رضؓ واللہ
من ترا محبوب میدارم و عزت ترا بدل دارم۔ پس بجمیع
عمال ملکی نوشت کہ من خالد رضؓ را از سبب خیانتے یا رنجشے
عزل نہ کردہ ام۔ ولے دیدم کہ مردم والہ و شیدائے او شدہ
میروند۔ پس مصلحت درین دیدم کہ او را معزول کنم تا مردم بدانند
کہ فتوحات اسلام محض از سبب تیغِ خالد رضؓ نیست
بلکہ ہرچہ میکند خدا میکند۔[2] از واقعاتِ فوق شخصِ نکتہ دان
بآسانی مے فہمد کہ اسبابِ عزلِ خالد رضؓ چہ بود و خلیفہ
چہ مصلحت دیدہ۔

[1] کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۸۷ و تاریخ طبری صفحہ ۲۵۲۷۔

[2] طبری صفحہ ۲۵۲۸

وبائے عمواس ۱۸ھ ۶۳۹ء

درین سال وبائے عالمگیر در شام و مصر و عراق حادث شد۔ ورجال عمدۂ اسلام بخاک رفتند۔ آغازِ وبا در آخر ۱۷ھ واقع شد۔ وتا چند ماہ بشدت امتداد داشت وحضرت فاروق رضؓ اطلاع یافت وخواست از برائے تدبیرِ رفع طاعون خود بہ شام برود۔ وچون بہ سرغ رسید از ابوعبیدہ وغیرہ کہ برائے استقبال آمدہ بودند معلوم شد کہ وبا یوماً فیوماً رو بترقی است۔ مہاجرین اولین وانصار را بہ حضور خواستہ مشورہ کرد وایشان اختلافِ رائے نمودند۔ لاکن مہاجرین فتح بیک زبان گفتند کہ قیامِ خلیفہ درینجا مناسب نیست۔ پس حضرت خلیفہ بہ عباس رضؓ فرمود کہ بآواز بلند منادی کند کہ فردا کوچ مے شود۔ حضرتِ ابوعبیدہ کہ بہ مسئلۂ تقدیر اعتقاد کاملے داشت بقہر آمد وگفت افرارًا مِنْ قَدَرِ اللهِ یعنے اے عمر رضؓ آیا از تقدیرِ الٰہی گریز است؟ حضرت عمر رضؓ سخن درشت را تحمل کرد وگفت۔ نعم افرّ من قضاء الله الیٰ قضاء الله۔ بلے! از تقدیرِ خداوندی بطرفِ تقدیرِ خداوندی مے گریزم۔ غرض بمدینہ بازگشت۔ وبا بوعبیدہ نامہ نوشت

کہ برے چند روز بحضور حاضر شو من با تو کارے دارم۔ ابوعبیدہ پنداشت کہ حضرت امیر المومنین از خوفِ وبا او را بحضور میخواہد۔ بجواب نوشت ہر چہ مشیّت ایزدی است بظہور مے آید پس نمیتوانم کہ اہل اسلام را گذاشتہ برائے حفظ جانِ خود ازین جا برآیم۔ حضرت فاروق رض نامہ را بخواند و بگریست و فرمانے بنام ابوعبیدہ نوشت مشعر بر اینکہ اردوگاہ فوج بموقع نشیب و مرطوب است۔ بایست از آنجا کوچ کنند و در موضعے کہ بلند باشد فرود آیند۔ ابوعبیدہ امتثالِ امر نمودہ ہمراہِ لشکر بجابیہ رفت و در آنجا اوتراق کرد۔ این مقام در خوبی آب و ہوا خیلے شہرت داشت۔

ہمین کہ لشکرِ اسلام بہ جابیہ رسید ابوعبیدہ بمرض گرفتار شد و چون مرض شدت کرد مردم را بحضور خواست و وصیّتے مؤثرے کرد و معاذ ابن جبل را وکیلِ خود ساخت۔ و چون وقتِ نماز رسید معاذ ابن جبل را امر بامامت نمود۔ و بمجردیکہ از نماز فارغ شد داعی اجل را لبیک گفت۔ وبا روبہ ترقی بود و در فوج اسلام اضطراب عظیم بپا گشت۔ عمرو عاص مردم را مخاطب نمودہ گفت وبا از بلاہائے آسمانی است۔ و در عہد بنی اسرائیل بمصر نازل شدہ و فرار از آن لازم ست۔ چون این سخن بگوشِ معاذ رسید بر منبر برآمد و خطبہ خواند و گفت کہ وبا از جملۂ بلا نیست بلکہ رحمت

خداوندی ہست۔ چون از خطبہ فراغت یافت بخیمہ آمد و فرزند خود را
علیل دید و بکمال استقلال او را خطاب نمود۔ یَا بُنَیَّ
اَلْحَقُّ مِنْ رَّبِّکَ فَلَا تَکُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِیْنَ۔ یعنے اے
فرزند این از طرف خداوندست۔ پس زینہار از شک کنندگان نباشی
پسرش بجواب گفت۔ سَتَجِدُنِیْ اِنْ شَآءَ اللّٰہُ مِنَ الصَّابِرِیْنَ
یعنی انشاء اللہ مرا از زمرۂ صبر کنندگان خواہی یافت۔ این بگفت
و جان بحق تسلیم نمود۔ و چون معاذ از تجہیز و تکفین فرزند خود فراغت
یافت۔ خود بر بستر مرگ افتاد۔ و عمرو عاص را خلیفہ مقرر کرد و از آنجا
کہ حیات مستعار را حجاب قرب خداوندی میدانست۔
خیلے باطمینان و فراغ خاطر جان بجان آفرین سپرد۔
سبحان اللہ!! این نشہ غریبے دارد۔ و با شدت
دہشت۔ ہزارہا نفوس طعمۂ اجل میشد ولے حضرت معاذ
آنرا رحمت خداوندی میدانست و ہیچگونہ تدبیر و تدارک نمیکرد۔
لیکن عمرو عاص کہ مانند او سرمست نبود۔ بمجرد وفات معاذ در مجمع
عام خطبہ خواند و گفت وبا آزو برقیست و مانند آتش مشتعل شدہ
بپیرد۔ پس مصلحت درین مے بینم کہ ہمہ فوج از اینجا برخاستہ
بر بلندی کوہ ہا بود و باش کنند۔ اگرچہ بعضے صحابہ ہمخیال معاذ بودند
و این رائے را پسند نہ کردند بلکہ شخصے برملا گفت تو غلط میگوئی
با این ہمہ بر رائے خود عمل کرد و فوج بر بلندی کوہ ہا جا بجا منتشر شد۔

واز وبا نجات یافت ۔ لاکن این تدبیر وقتے بعمل آمد کہ ۲۵ ہزار نفوس از غازیانِ اسلام کہ از برائے فتح نیم رُبع مسکون کافی بودند۔ شربتِ اجل نوش کردند ۔ و اشخاص جلیل القدرے مانند ابو عبیدہ و معاذ ابن جبل و یزید ابن ابی سفیان و حارث ابن ہشام و سہیل ابن عمرو و عتبہ ابن سہیل درآن جملہ رفتند۔ حضرت فاروق رض بالمرّہ از وقائع مُطلع مے بود و مناسب بوقائع احکام از دربارِ خلافت صادر مے فرمود وقتیکہ از وفات یزید ابن ابی سفیان و معاذ اطلاع یافت ۔ معاویہ را حاکم دمشق و شرجیل را حاکم اردن مقرر فرمود۔

از این وبائے قیامت خیز سیلاب فتوحاتِ اسلام دفعۃً ایستاد و لشکرِ اسلام بجائے اینکہ بر مخالفین حملہ آورند بجانِ خود گرفتار شدند۔ و ہزارہا بچہ یتیم و ہزارہا زن بیوہ شد و بسیار مال متروکہ گذاشتند و وارث نداشتند و چون حضرت فاروق رض اطلاع یافت عزم شام فرمود و حکومتِ مدینہ را بحضرتِ علی رض سپرد و بصوبِ ایلہ نہضت فرمود۔ یرفا غلام او و بسیارے از صحابہ ہمرکاب بودند و چون قریب ایلہ رسید سوارئِ خود را بہ غلام داد و خود بر شترِ او سوار شد۔ در اثنائے راہ ہر کہ مے دید مے پرسید کہ امیر المومنین رض کجاست بجواب میفرمود کہ پیشِ شماست ۔ غرض بہمین حال در ایلہ رسید و دو روز اقامت

نمود۔ پیراہن کرباسی کہ در تن داشت در کجاوہ سائیدہ و از طرفِ
پشت پارہ شد۔ پس بہ قیس ایلہ حوالت فرمود تا پینہ کند۔
قیس مذکور بدستِ خود پینہ کرد۔ و یک پیراہنِ نو از طرفِ خود
پیشکش کرد۔ حضرت فاروق رض پیراہن خود را پوشید۔ و فرمود
کہ این پیراہن عرق بدن را خوب جذب میکند۔ از ایلہ بر آمدہ بہ
دمشق رسید و در اکثرے از اضلاع شام دو سہ روز قیام کرد
و سررشتۂ مناسب فرمود و بر افواج تنخواہ تقسیم کرد۔ و اشخاصے
کہ در وبا فوت کردہ بودند ورثۂ ایشان را خواست و مالِ متروکہ
را تقسیم کرد۔ و در سرحد قشون ہا قایم کرد۔ و در عوضِ عہدہ داران
متوفّٰی عہدہ دارانِ جدید مقرر کرد۔ و در جلدِ دوم ازین وقائع
بہ تفصیل بحث میرانیم۔ وقتیکہ بازمیگشت مردم را جمع کرد
و راجع بہ ادارہ ہائے جدیدہ نطقے فرمود۔

درین سال در عرب قحطے شدید بوقوع آمد و اگر حضرت
فاروق رض بکمالِ سرگرمی از و پیش بند نمیکرد لکہا نفوس
از فاقہ تلف مے شدند۔ درہمین سال تنخواہ و وظائف
مُہاجر و انصار و قبائلِ عرب را مقرر فرمود۔ و تفصیل
آن در جلدِ دوم مے آید۔

فتح قیساریہ۔ شوال ۱۹ھ ۶۴۰ء

این شہر بر ساحلِ شام واقع و در ذیلِ اضلاع فلسطین شمار میشود و درین روز ہا خراب افتادہ۔ و لے در آن عہد شہرے کلان بودہ و بقولِ بلاذری[1] سہ صد بازار آباد داشت۔ نخستین در ۱۳ھ ۶۳۵ء عمرو عاص بر آن یورش آورد و مدتے دراز محاصرہ نمود مگر فتح نشد۔ بعد از وفات ابو عبیدہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ یزید ابن ابی سفیان را بجائش مقرر فرمود و فرمان کرد کہ از بہر مہم قیساریہ برود۔ و حسب الامر یزید با ۱۷ ہزار نفر نہضت نمود۔ و شہر را محاصرہ کرد۔ و چون در ۱۸ھ ۶۳۹ء رنجور شد برادر خود امیر معاویہ را قایم مقام مقرر کرد و خود بہ دمشق آمد و ہمانجا جان بحق تسلیم نمود۔ امیر معاویہ با ساز و سامانِ بسیار شہر را محاصرہ کرد و اہالی چند بار از شہر بر آمدہ معرکہ آرا شدند۔ لاکن ہر بار ہزیمت یافتند و لے اہلِ اسلام بر شہر قابض نہ شدند۔ روزے شخصے یوسف نام یہود پیش امیر معاویہ آمد و راہ نمائی کرد بر اینکہ اینجا راہے ہست زیر زمین رفتہ کہ درونِ شہر بہ درِ قلعہ میرسد پس چند نفر از بہادرانِ اسلام از ہمان راہ درونِ قلعہ

[1] بلاذری ۱۲

داخل شدند و در قلعہ را بکشادند و کُل فوج دفعۃً در آمد و انبوہ کشتہ پشتہ ہا ساخت۔ بقولِ بعضِ مورخین عدۂ فوج نصارےٰ کم از کم ہشتاد ہزار بودہ۔ و از این جملہ اندکے سلامت ماندہ بقیہ تلف گردید۔ و چون این مقام از مقاماتِ مشہورہ ہم بود فتح آن مطلعِ فتوحاتِ شام گردید۔

جزیرہ[1] ۔ سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ء

بعد از فتح مدائن تمام عجم متنبہ شدند۔ اگرچہ اہالی عجم عرب را بچشمِ حقارت میدیدند مگر روزے آمد کہ از نامِ او مے لرزیدند۔ و بنا بر آن در ہر صوبہ عجم بہ تہیۂ جنگ پرداختند و پیشتر از ہمہ مردمِ جزیرہ از جنگ تہیہ نمودند۔ چہ سرحدش بہ حدودِ عراق مے پیوست۔ سعد رض حضرت عمر رض را ازین حالات اطلاع داد و از دربارِ خلافت عبد اللہ ابن المعتم بادارۂ این مہم مامور شد۔ حضرت امیر المومنین ازین معرکہ خیلے تشویش داشت، و بدان متوجہ بود و خود بالذات سرعسکرہا را معین کرد چنانچہ

[1] جزیرہ عبارت است از آن آبادی کہ مابین دجلہ و فرات واقع است۔ حدودِ اربعۂ آن بطرفِ مغرب آرمینیہ و ایشیائے کوچک و بطرفِ جنوب شام و بطرفِ مشرق عراق و بطرفِ شمال آرمینیہ۔ در نقشۂ این کتاب این مقام درج است ۱۲

ربعی ابن افکل را بر مقدمۃ الجیش و حارث ابن حسان را بر میمنہ۔ و فرات ابن حیان را بر میسرہ و ہانی ابن قیس را بر ساقہ مامور فرمود۔ عبد اللہ ابن المعتم با پنج ہزار جمعیت بصوب تکریت[1] رخ کرد و شہر را محاصرہ نمود و این محاصرہ بیش از یک ماہ طول کشید و ۲۴ بار حملہ آور شد۔ و چند قبیلۂ عرب مثل ایاد و تغلب و نمر نیز با عجم شریک بودند۔ و عبد اللہ بآنہا خفیہ پیام فرستاد۔ کہ شما عرب ہستید۔ چرا غلامیِ عجم را اختیار کردہ اید و در نتیجہ قبائلِ مذکور ہمہ بہ حلقۂ اسلام در آمدند و بجواب گفتند شما بر شہر حملہ آور شوید۔ ما در عینِ جنگ از اہلِ عجم جدا شدہ با شما مے پیوندیم بعد از قرار دادِ این تجویز بتاریخِ معینہ لشکرِ اسلام یورش آورد و چون عجم بمقابلہ بر آمدند قبائلِ عرب کہ با ایشان ہمراہ بودہ از طرفِ عقب بر آنہا حملہ آوردند۔ و عجم را از ہر دو طرف محصور کردند۔ و در نتیجہ عجم مایوس و پامال گردید۔

اگرچہ این معرکہ در ذیلِ مہماتِ شام داخل است ولے موقع آن اتفاقی در سلسلۂ عراق آمدہ و ازین جہۃ مورخین اسلام فتوحاتِ جزیرہ را از این واقعہ شروع میکنند۔ و در آن عہد نیز این معرکہ را از سلسلۂ عراق میدانستند۔ در ۱۷ھ از طرفِ عراق و شام

[1] تکریت اولین شہر سرحد است و سرحدش بعراق مے پیوندد و بجانب غرب دجلہ واقع است و از موصل ۶ منزل مسافت دارد ۱۲

اطمینان دست داد و فرمانے از دربار خلافت بنام سعد رسید۔ متضمن براینکہ افواج را بطرف جزیرہ گسیل نماید بروفق فرمان والا سعد عیاض ابن غنم را با پنجہزار نفر براین مہم مامور کرد۔ و او از عراق بطرف جزیرہ حرکت کرد و نزدیک بشہر رہا کہ در قدیم یک مقام یادگار از دولت روما بود فرود آمد۔ حاکم شہر قدرے مدافعہ کرد و بعد بشرط جزیہ صلح شد۔ بعد از فتح رہا بظرف چند روز کل جزیرہ مفتوح شد۔ و در جائیکہ معرکہ ہائے خفیف بوقوع آمد حسب ذیل مے باشد۔ رقہ و حران و نصیبین و میارو فارقین وسماط و سروج و قرقیسیا و زوزان و عین الوردۃ۔

خوزستان۔

در ۱۵ھ مغیرہ ابن شعبہ بر حکومت بصرہ مامور شد۔ سرحد خوزستان با بصرہ ملحق بود مغیرہ پنداشت کہ بدون از فتح خوزستان در بصرہ ابداً قیام امن نمے شود۔ در بدو ۱۶ھ / ۶۳۷ء بر اہواز کہ ایران آن را ہرمز شہر میگفتند حملہ آورد۔ و رئیس شہر بہ شرطِ ادائے یک رقم خفیف صلح کرد۔ و مغیرہ از آن پیشتر نہ رفت۔ در ۱۷ھ مغیرہ معزول شد و بجائے او ابوموسے اشعری متعین گشت۔ و درین انقلاب رئیس اہواز از ادائے خراج

سالانہ انکار کردو آشکارا علم بغاوت برافراشت و ابوموسےٰ ناچار لشکر کشید۔ و اہواز را محاصرہ نمود۔ فوج شاہی کہ درون شہر مقیم بودند بکمال جوانمردی دادِ مقابلہ داد۔ ولے بالآخر ہزیمت یافت۔ و شہر مفتوح شد۔ و علاوہ از مال غنیمت ہزارہا نفر بہ غلامی و کنیزی گرفتار آمدند۔ و بر غازیان تقسیم شدند۔ چون حضرت فاروق رضا اطلاع یافت فرمانے صادر فرمود مشعر براینکہ جمیع اشخاصے کہ بہ غلامی گرفتہ شدہ اند رہا شوند و برطبق فرمان ہمہ از بندِ غلامی آزاد شدند۔ ابوموسے بعد از فراغ از مہم اہواز بصوب مناذ حرکت کرد کہ مقامے جیلے محفوظ بود۔ اہالیٔ شہر کمر ہمت و استقلال راچست بستہ دادِ معرکہ دادند۔ و مہاجر ابن زیاد کہ یکے از منصب داران معزز بود درین معرکہ جام شہادت نوشید۔ و اہل قلعہ سرش را از تن جدا کردہ بر برج قلعہ آویختند۔

ابوموسے ربیع برادر مہاجر را در آنجا گذاشت۔ و خود بصوب سوس حرکت نمود۔ ربیع مناذ را فتح کرد۔ و ابوموسے سوس را محاصرہ کرد و رسد و آذوقہ را از ہر طرف منع نمود و در قلعہ ہیچ آذوقہ نماند رئیس شہر مجبور و خواستگار صلح شد۔ بدین شرط کہ از خاندانش یکصد نفر را زندہ گذارند۔ ابوموسے قبول کرد۔ رئیس شہر یک یک شخص را نام میگرفت و ادامان مے یافت و چون نوبت بخودش رسید شمارۂ صد نفر کامل گشتہ بود ولپس بہ قتل رسید۔ بعد از

سوس را ہرمز محاصرہ شد و بہ شرط ہشت لک سالانہ خراج مصالحت شد۔ یزدگرد دریں وقت با جمیع خاندانِ شاہی در قم مقیم بود۔ و بالمرہ از جسارت و پیش قدمی اسلامیان اطلاع یافت۔ ہرمزان خالِ شیرویہ کہ رئیسے با اقتدار بود بہ حضور یزدگرد حاضر آمدہ عرض کرد کہ اگر حکومتِ اہواز و فارس بمن عطا شود۔ من سدِّ راہِ طوفانِ افواجِ عرب مے شوم۔ یزدگرد قبول کرد۔ و فوراً فرمانِ حکومت باو داد و جمعیّتِ عظیم باوے مقرر نمود۔ شوستر کہ مرکزِ خوزستان بودہ و عماراتِ شاہی و قشون ہائے نظامی خیلے داشتہ ہرمزان در آنجا رفت و قلعہ را مرمت کرد۔ و خندق و برج ہا را از سرِ نو تعمیر نمود۔ بر علاوہ نقبا و پیک ہا بہر طرف فرستاد تا مردم را ترغیب دہند و بجنگ آمادہ کنند و باین تدبیر جوشِ قومی کہ چندے افسردہ شدہ بود دوبارہ تازہ گشت و در چند روز جمعیتے عظیم فراہم آمد۔ و ابوموسے بدربارِ خلافت عریضہ نگار گشت و کمک خواست۔ و از دربارِ خلافت فرمانے بنام عمار ابن یاسر حاکم کوفہ عزِّ صدور یافت متضمن بر اینکہ نعمان ابن مقرن را با یکہزار نفر بہ کمک روانہ دارد۔ لاکن در مقابلِ ساز و سامانِ غنیم این قدر جمعیّت ہیچ بُودہ۔ ابومُوسے باز از دربارِ خلافت کمک خواست و بعمار امر شد کہ عبد اللہ ابن مسعود را با نیم فوج در کوفہ گذارد و خود با نیمۂ دیگر بکمک ابوموسے رود۔

از طرفِ دیگر جریر بجلی با فوج کثیر بہ جلولا رسید۔ ابو موسیٰ
لشکرِ اسلام را با خود گرفت و بطرفِ شوستر روان شد۔ و
قریب شہر رسیدہ فرود آمد۔ ہرمزان کہ بہ کثرتِ فوج مے
نازید۔ خودش از شہر برآمدہ حملہ آور شد۔ ابو موسیٰ بکمالِ
ترتیب صف آرائی نمود۔ و بر میمنہ براء ابن مالک برادر انس رضی اللہ عنہ را مقرر
کرد۔ و بر میسرہ براء بن عازب انصاری را معیّن نمود و رسالۂ
سواران را بزیر دست حضرت انس متعین کرد۔ ہر دو لشکر بکمالِ
جانبازی دادِ معرکہ دادند۔ براء ابنِ مالک صف ہائے غنیم را
از پیش برداشت و تا بپارۂ شہر رسید۔ و از طرفِ دیگر ہرمزان
نیز بکمالِ حسنِ تدبیر فوج را ترتیب دادہ دادِ جنگ میداد
و بر درِ بارہ ہر دو با یک دگر مقابل شدند۔ براء شہید شد و فوراً
مجزاۃ ابن ثور کہ سرکردۂ میمنہ بود پیشدستی کردہ حملہ آورد و بدستِ
ہرمزان جامِ شہادت نوشید۔ مگر آخرکار فوج اسلام را فتح
نصیب شد و از لشکرِ عجم یکہزار نفر مقتول و ۶۰۰ نفر زندہ اسیر
گشت۔ و ہرمزان قلعہ بند شدہ سلسلۂ جنگ را بدستور
جاری داشت۔

روزے شخصے از اہالی شہر خفیہ پیشِ ابو موسیٰ آمدہ گفت کہ
اگر بہ جان و مالِ من امان دہید از برائے تصرفِ شہر بہ شما نشان میدہم
ابو موسیٰ تعہد نمود و او اشرس نام شخصے را از فوجِ اسلام

باخود گرفت و از نہرِ دجیل کہ شاخے از دجلہ و از دامنِ شہر شوستر میگذرد عبور نمود و از راہ یک تہ خانہ درونِ شہر داخل شد۔ ہرمزان با جمعے از روسائے شہر و اہل دربار نشستہ بود۔ الغرض این شخص اشرشش را عماراتِ شاہی و نشیب و فراز موقع نشان داد۔ باز بخدمتِ ابوموسٰے آمدہ عرض کرد۔ کہ من از عہدۂ وظیفۂ خود برآمدہ ام۔ و اکنون بدار فتح تعلّق بہمّتِ شما دارد۔ اشرشش بیان او را تصدیق کرد و گفت کہ اگر دو صد نفر از جانبازانِ اسلام ہمراہِ من مامور شوند شہر فے الفور فتح مے شود۔ پس ابوموسٰے بطرفِ فوج اسلام دید و دو صد نفر از صفِ لشکر برآمدہ عرض کردند کہ ما در راہِ حق بر نثار جانہائے خود آمادہ ہستیم۔ اشرشش از راہِ ہمان تہ خانہ تا دربارہ رسید۔ و پاسبانان را کشت و درہائے قلعہ را بکشاد۔ ابوموسٰے کہ بالشکرِ خود آمادہ و منتظرِ این موقع بود فوراً با فوج بر شہر حملہ آورد و میدانِ محشر برپا شد۔ ہرمزان ہزیمت یافتہ در قلعہ پناہ گزید و چون اہلِ اسلام قریب بہ قلعہ رسیدند بر فرازِ برج رفت و گفت ہنوز یک صد تیر در ترکش دارم و تا وقتیکہ ہمین قدر کشتہ در اینجا انبار نشود من گرفتار نخواہم شد۔ با این ہمہ من باین شرط فرود مے آیم کہ مرا بمدینہ برسانید تا خود خلیفہ در بارۂ من ہرچہ حکم کند۔ ابوموسٰے قبول کرد۔ و انس را مامور نمود کہ با او تا مدینہ برود۔ ہرمزان با جاہ و جلالے کہ شایانِ او بود از مدینہ روان

شد و جمیع ارکانِ خاندانِ خود و روسائے عظام را ہمراہ داشت۔
چون قریب بہ مدینہ رسید خود را بہ ساز و سامانِ شاہانہ بیاراست۔
و تاجِ مرصع کہ بہ اذین شہرت داشت بر سر نہاد و قبائے دیبا
پوشید و بر وفق رواج شاہانِ عجم زیور بست۔ و شمشیر مرصع
بر میان آویخت۔ و خود را مجسمۂ از شان و شوکت ساخت
و داخلِ مدینہ شد۔ و پرسید کہ امیر المومنین رض کجاست۔ و
پنداشت کہ شخصے کہ از سطوت و جلال او غلغلہ بعالم در افتادہ
در بارش تا کجاہا عظمت و شوکت داشتہ باشد۔ و لے
حضرت عمر رض در آن وقت مسجد نبوی بر سرِ خاک در از کشیدہ بود۔
ہرمزان بہ مسجد در آمد صدہا نفر بہ تماشا آمدہ وضعِ پر تکلف
او را بہ نظرِ استعجاب و حیرت میدیدند۔ از صدائے پائے مردم
حضرت عمر رض بیدار شد۔ و دید کہ بحضورش یک مرقعِ شان و
شوکت ایستادہ۔ نخستین او را سر تا پا بغور ملاحظہ فرمود۔ و باز
حاضرین را خطاب نمود و گفت۔ کہ این دلفریبی ہائے دنیائے
دون است۔ بعد بطرفِ ہرمزان متوجہ شد۔ ترجمان ہنوز حاضر
نبود۔ مغیرہ ابن شعبہ کہ بزبانِ فارسی اندکے بلدیت داشت
خدمتِ ترجمانی بجا آورد۔ حضرت عمر رض اول از وطنِ او پرسید
مغیرہ ترجمۂ وطن را بہ فارسی نمیدانست۔ پس گفت از کدام ارضی؟
بعد سخنہائے دیگر بمیان آمد۔ پس از معرکۂ قادسیہ ہرمزان

چند بار با سعد عقد مصالحت بست[1] - و ہر بار شکست - در معرکۂ شوستر دو نفر از سرکردگان معزز اسلام بدستش کشتہ شد - و از این جہت خلیفہ رضؓ خیلے ازو رنجہ بود و میخواست او را بقتل رساند - ولے از بہر اتمام حجت اجازتش بعرض داد - ہرمزان گفت کہ اے عمر رضؓ! تا وقتیکہ خدا یار و مددگار با بود شما غلام ما بودید و حال کہ خداوند یار شما ہست ما غلام شما ہستیم - این بگفت - و آب خوردنی خواست و چون آب آوردند پیالہ در دست گرفت و درخواست نمود کہ تا وقتیکہ آب نخورم کشتہ نشوم - حضرت عمر رضؓ التماسش پذیرفت و چون آب آوردند ہرمزان پیالہ بر زمین نہاد - و گفت کہ من آب نمیخورم و بقرار شرطِ موعود مرا نمیتوانید کشت - حضرت عمر رضؓ از این مغالطہ متحیر شد - ہرمزان فوراً کلمۂ توحید بخواند و گفت کہ من از اول اسلام آوردہ بودم ولے باین تدبیر توسل جستم تا مردم گمان نبرند کہ از ترس مسلمان شدہ است[2] حضرت فاروق رضؓ خیلے خورسند شد و اجازہ داد کہ خاص بشہر مدینہ سکونت ورزد - و دو ہزار درہم سالانہ وظیفہ مقرر کرد - بعد حضرت فاروق رضؓ در مہماتِ فارس اکثر با وے مشورہ مے فرمود -

بعد از شوستر، جندی سابور حملہ آوردند کہ از شوستر بمسافت

لہ این واقعات را طبری بغایت تفصیل نوشتہ است ۱۲ ؎۲ عقد الفرید لابن عبدربہ - باب المکیدۃ فی الحرب ۱۲

۲۴ میل واقع ست و چند روز محاصرہ ماند - روزے اہالی دروازہ ہائے شہر را کشادند و بہ اطمینانِ خاطر بوظائفِ خود پرداختند اہل اسلام بر اطمینان و فراغ خاطرِ ایشان تعجب کردند - و سبب پرسیدند - اہالی گفت ما را بشرطِ ادائے جزیہ امان دادہ اید - پس چہ تنازع باقی ماندہ اہلِ اسلام متحیر شدند کہ وعدۂ امان کہ دادہ باشد؟ بعد از تحقیق معلوم شد کہ یکے از غلامان مکتوب امان نوشتہ و پنہانی فرستادہ بود - ابو موسیٰ گفت کہ رائے یک غلام حجت نمیشود - اہالی اصرار کردند کہ ما درین آزاد و غلام فرقے نمیکنیم - آخر نامہ بحضور حضرت عمرؓ فرستادہ اند دربارِ خلافت فرمانے عمرؓ صدور یافت مشعر براینکہ غلام مسلمانان ہم مسلمان ست - و ہر کرا غلام امان داد گویا از طرف کل اہل اسلام امان یافت بعد از فتح این مہم در تمام خوزستان سکۂ اسلام رائج و علاقۂ دیگرے در ذیلِ ممالکِ مفتوحہ داخل گردید -

عراق عجم[1] - سنہ ۲۱ھ ۶۴۱ء

بعد از معرکۂ جلولا چنانکہ در صدر مذکور شد - یزدگرد بصوب

[1] سرزمین عراق بردو قسمت منقسم ست قسمت مغربی را عراق عرب و قسمت مشرقی را عراق عجم میگویند وحدودِ اربعہ عراق عجم بطرفِ شمال طبرستان و بطرف جنوب شیراز و بطرف مشرق خوزستان و بطرفِ مغرب شہر مراغہ واقع ست - درآن عہد شہرہائے بزرگ - اصفہان و ہمدان و رے بود - درین روزہا رے بکلی ویران شدہ و خرابہ افتادہ نزد آن طہران آباد شدہ کہ دار المرکزِ دولت ست ۱۲ منہ

رے رفت و رئیس آنجا آبان جادویہ باو غدر کرد۔ بنابران از رے برآمد و از راہِ اصفہان و کرمان بہ خراسان رسید و در مرو اقامت ورزید۔ آتش پارسی باو بود۔ و از برائے آن آتشکدہ بنا کرد۔ و بہ اطمینانِ خاطر باز بنائے سلطنت و حکومت گذاشت۔ و چون در آنجا خبر رسید کہ عرب علاوہ از عراق خوزستان را ہم بحیطۂ تصرّف درآوردہ اند۔ و ہرمزان را کہ قوۂ بازوے سلطنتِ فارس بود زندہ گرفتار نمودہ اند خیلے بہ طیش آمد و ہرچند نظر بحیثیّتِ سلطنتِ ایران نشانے از جاہ و جلالِ سابق باقی نماندہ بود ولے اثرِ حکومتِ سہ ہزار سالہ دفعتہً محو نمے شود۔ ایرانیان تا آنوقت مے پنداشتند کہ باوصفِ حملاتِ عرب تا علاقہ جاتِ سرحد رسیدہ قرار خواہد گرفت۔ بنابران خاطر از سلطنتِ فارس مطمئن داشتند و چون خبرِ فتحِ خوزستان بگوش شان رسید از خوابِ غفلت بیدار شدند و فوراً فرامین و نقبا از دربارِ شاہی رسید و دفعۃً در طبرستان و جرجان و نہاوند و رے و اصفہان و ہمدان تا بخراسان و سندہ تلاطمے از افواج پیدا شد۔ و فوجے کثیر کہ عدّہ اش بہ یک و نیم لک ہزار رسید۔ در قم جمع آمد۔ یزدگرد مردان شاہ فرزندِ ہرمز را بمنصب سر عسکری مامور نمود و بصوب نہاوند فرستاد۔ و بتقریب این مُہم درفشِ کاویانی را کہ بزعمِ فارسیان فالِ ظفر بود ہم برآوردند و چون مردان شاہ بہ نہاوند حرکت کرد۔ درفشِ کاویانی

برسرش سایہ افگن بود۔ عمار ابن یاسر کہ درآن وقت حاکم کوفہ بود۔
حضرت فاروق رضؓ را ازین واقعہ آگاہ کرد۔ حضرت عمر رضؓ خطِ عمار
را بدست گرفت و بہ مسجد نبوی رونق افروز شد۔ ودرحضور جمع
آن خط را خواند۔ وفرمود کہ اے گروہِ عرب! درین موقعہ کل اہل فارس
باتفاق کمربستہ وعزم بالجزم نمودہ اند کہ نام ونشان اسلام را
از صفحۂ ہستی محو کنند۔ شما مصلحت چہ مے بینید۔ طلحہ ابن
عبید اللہ برخاست وگفت۔ اے امیر المومنین رضؓ شما را از وقائع
تجربہ وافی حاصل است۔ وماجز اینکہ بروفق ارشادِ والا کاربند شویم۔
دگر چیزے نمیدانیم۔ حضرت عثمان رضؓ گفت کہ مصلحت آن است
کہ بسرعسکرانِ شام ویمن وبصرہ حکم شود تا با افواج خود بصوبِ عراق
حرکت کنند۔ وخود خلیفہ نیز اہالیِ حرم را بردا شتہ از مدینہ نہضت
فرمایند۔ حاضرین از رائے حضرت عثمان رضؓ تائید نمودند وحضرت
علی رضؓ ساکت بود۔ حضرت عمر رضؓ بطرف او التفاف نمود حضرت
علی رضؓ گفت اگر افواجِ اسلام از شام وبصرہ حرکت نمایند۔ دشمنانِ
سرحد آنجا ہا متصرف مے شوند واگر خلیفۂ وقت از مدینہ برآید وتمام
اکنافِ عرب محشر بپا میگردد وتدارک داخلہ ہم نمے شود۔
پس صواب این است کہ خود خلیفۂ اسلام از مدینہ حرکت نکند۔
بلکہ بنام سرعسکرانِ شام ویمن وبصرہ فرمان شود کہ ثلثے از افواج
خود را حاضرِ میدانِ حرب سازند۔ حضرت عمر رضؓ فرمود من نیز ہمین را

رامقرون بصواب مے بینیم۔ ولے نمیخواہیم کہ خود تنہا این معاملہ را تصفیہ کنیم واکنون مسئلہ دیگر زیر بحث ست یعنے درین مہم بزرگ کدام شخص سرعسکر مقرر شود۔ مردم رائے ہا زدند ولے ہیچکس بنظر نمے آمد کہ قابلِ تحمّلِ این بارگران باشد چہ اشخاص لائق باین منصب بمہمّاتِ دیگر مشغول بودند۔

ازمراتبِ کمالِ حضرت فاروق رضؓ یکے اطلاعِ کاملِ وبود۔ چنانکہ از اصولِ ملک واوصافِ اہالی کاملاً اطلاع میداشت وازین جہتہ حضّار عرض کردند کہ خود خلیفہ این مسئلہ را بہتر حل مے تواند۔ حضرت عمر رضؓ نعمان ابن مقرن را برائے این خدمت منتخب فرمود وحاضرین باتفاق تائید نمودند۔ نعمان با ۳۰ ہزار نفر از کوفہ حرکت کرد واز صحابۂ کرام مانند حذیفہ ابن الیمان و عبداللہ ابن عمر و جریر بجلی و مغیرہ ابن شعبہ و عمرو معدی کرب نیز با او بودند۔ نعمان بواسطۂ جاسوسان اطلاع یافت کہ راہ تا بہ نہاوند ہموار و بے خطر ست واو لشکرِ اسلام را تا آنجا بے مزاحمت حرکت داد و بمقام اسپدجان کہ از نہاوند بمسافتِ ۹ میل واقع ست فرود آمد۔ واز تدابیر حسنہ کہ فاروق اعظم رضؓ نمود یکے این بود کہ بعسکران مقیم فارس بذریعہ فرامین قدغن تام فرمود کہ اہلِ ایران را مجالِ رفتن بصوب نہاوند ندہند وبہ این تدبیر غنیم از کمک عظیم محروم شد۔

اہالی عجم بہ نعمان پیام فرستادند و سفیر خواستند۔ و او
مغیرہ ابن شعبہ را کہ قبلاً نیز از عہدۂ سفارت برآمدہ بود مقرر کرد۔
و اہل عجم خیلے بجاہ و جلال دربار کردند۔ و مردان شاہ را
تاجِ زر بر سر نہادند و بر تخت زر نشاندند و بہ چپ و راست
تخت شاہزادگانِ ممالک جا گرفتند و قباہائے دیبائے
زرکش در بر و تاج ہائے مرصّع بر سر و دستیارہ ہائے
طلاء در دست داشتند۔ و در عقب آنہا صفوفِ لشکر جا
گرفتند و از شمشیر ہائے برہنہ دیدۂ تماشائیان را خیرہ میساختند
ترجمان آمد و گفتگو آغاز شد۔ مردان شاہ گفت کہ اے
اہل عرب! قوم شما بدبخت ترین اقوام عالم و فاقہ مست
و ناپاکیزہ است۔ تیر اندازانِ عجم کہ اکنون بدورِ تخت من صف
بستہ اند در یک لمحہ کار شما را تمام میکردند۔ ولے
من نہ پسندیدم۔ کہ نوکِ سنانِ شان بہ خونِ ناپاکِ شما
آلودہ شود۔ اکنون ہم وقت است اگر شما ازین مُلک برآئید
از خطائے سابقۂ شما میگذرم۔ مغیرہ بجواب گفت بیشک
ما مردم خیلے حقیر و ذلیل بودیم۔ ولے از روزے کہ داخلِ
این مُلک شدہ ایم چاشنئ دولت چشیدہ ایم پس ترک
این لذت وقتے ممکن است کہ نعش ہائے ما بخاک بیفگنند
الغرض سفارت نتیجہ نداد۔ و از ہر دو طرف تہیۂ جنگ شد۔

نعمان میمنه و میسره را بحذیفه و سوید ابن مقرن سپرد - و قعقاع
را بر مجرده و مجاشع را بر ساقه مامور کرد - از طرفِ غنیم زردک سرکردهٔ
میمنه و بهمن سرکردهٔ میسره بود - عجم قبل از آغاز جنگ خسک
در اطرافِ میدان ریختند - ازین جهة فوجِ اسلام پیشقدمی نمے
توانستند و خود عجم بهر وقت که میخواستند از شهر برآمده حمله مے آوردند -
پس نعمان سر عسکرانِ اسلام را جمع کرده مشوره خواست و رائے
هر کدام مختلف بود - آخر رائے طلیحه ابن خالدِ اسدی پسند افتاد
و افواجِ اسلام با همه ساز و سامان آراسته شده بمسافت
۶ یا ۷ میل از شهر فرود آمدند - و قعقاع را با فوجِ قلیل مقرر کردند -
که بر شهر حمله آورد - اہل عجم بجوشِ بسیار بمقابله برآمدند -
و بجانب عقب فوجِ اسلام هم خسک ریختند - تا پس نتوانند
رفت - چون معرکهٔ جنگ آغاز شد - قعقاع بتدریج پسپا
شد و از حدودِ خسک برآمد - ازین طرف نعمان افواجِ اسلام را
مستعد و آمادهٔ کارزار ایستاده کرده بود - بمجردیکه لشکر نزدیک
رسید لشکرِ اسلام ارادهٔ یورش نمود و لے پاسِ اطاعت
سر عسکر اسلام بحدے داشتند که دست را هرگز حرکت نمیدادند
و جان را تصدقِ اسلام میکردند - مغیره کرةً بعد اُخرٰے عرض
کرد که فوج تلف میشود - و لے نعمان منتظرِ زوالِ آفتاب بود -
زیرا که جناب رسول اللہ صلعم اکثر بعد از زوال حمله مے آورد -

الغرض بمجرد یکہ آفتاب از نصف النّہار گذشت نعمان بروفق دستورِ عساکرِ اسلام ۳ بار نعرۂ تکبیر بلند کرد۔ بہ نعرۂ اول فوج آمادہ شد و بہ نعرۂ دوئم شمشیر ہا کشید۔ و بہ نعرۂ سوئم دفعۃً حملہ آور شد۔ و بشدّتے بر غنیم زد۔ کہ از کُشتہ ہا پُشتہ ہا پیدا شد۔ و سیلابِ خون روان گشت بحدّے کہ پائے اسپانِ غازیان مے لغزید۔ چنانچہ پائے اسپ نعمان ہم بلغزید و بر زمین افتاد و از ضرب تیرہائے غنیم شہید شد۔ و لباس عسکریِ نعمان قبائے سفید و کلاہ بودہ۔ بمجرد یکہ از اسپ افتاد۔ برادرش نعیم ابن مقرن علم را بدست گرفت و کلاہ و قبائے آن را پوشید و بر اسپش سوار شد۔ و بہ این تدبیر ہیچکس از شہادتِ او اطلاع نیافت و معرکہ جنگ بدستور جاری ماند۔ استقلال و ضبط مسلمانانِ آنعہد از واقعۂ ذیل معلوم مے شود۔ چون نُعمان مجروح شد و بر زمین افتاد اعلان کرد کہ اگر من بمیرم ہیچکس از معرکہ باز نگردد۔ و بمن مشغول نشود۔ اتفاقاً شخصے بر سرش گذر کرد۔ و دید کہ نفسے چند از حیاتِ او باقی ماندہ و وقتِ نزع فرا رسیدہ۔ از اسپ فرود آمد و خواست پیرِ او بنشیند۔ و لے اعلانِ سپہ سالارِ اسلام بیادش آمدہ او را بہمان حال گذاشت و رفت۔ و چون لشکر اسلام ظفر یافت شخصے بالائے سرش آمد۔ نعمان چشم وا کرد۔

و پرسید که معرکه بچه طور انجامید گفت که اہل اسلام میدان را بردند۔ چون مژدهٔ فتح بگوشش رسید شکرِ باری تعالےٰ بجا آورد و گفت فوراً بخلیفه اطلاع دہید۔

چون شام قریب شد پائے ثباتِ عجم بلغزش در آمد و رو بگریز نہادند و لشکرِ اسلام تا به ہمدان تعاقب نمود۔

حذیفه ابن الیمان که بعد از نعمان سرِ عسکر مقرر شد بصوب نہاوند حرکت کرد و در آنجا قیام نمود۔ در آنجا آتشکدهٔ از قدیم بود۔ موبدش بحضورِ حذیفه حاضر آمد و گفت اگر مرا امان بدہید متاعِ گران بہائے را نشان میدہم۔ بروفقِ درخواست موبد امان دادند و او جواہر گران بہائے را که کسرےٰ پرویز انہا را برائے اوقاتِ خاص نگه کرده بود بحضور آورده پیشکش کرد۔ حذیفه مالِ غنیمت را تقسیم نمود۔ و خمس غنیمت را با جواہر به حضورِ خلیفه رض فرستاد و چند ہفته بود که خلیفه بر احوالِ جنگ اطلاع نداشت و چون مژدهٔ فتح شنید خیلے خورسند شد۔ و چون از شہادتِ نعمان شنید بے اختیار بگریست و مدتے مشغولِ گریه بود۔ قاصد از شہدائے دیگر ہم نام گرفت و گفت که بسیار اشخاص شہید گشته اند که اسمائے ایشان را نمیدانم۔ پس دوباره حضرت عمر رض بگریست و فرمود که اگر عمر رض نمیداند خدا از آنہا میداند بعد ہا بر جواہرِ غنیمت نظر انداخت و بغضب فرمود که فی الفور پس

بریدو بہ حذیفہ امر شود کہ ہمہ را بفروشش رسانده بفوجِ اسلام تقسیم کند۔ پس جواہر را بہ چہار کروڑ درہم فروختند۔

درین جنگ قریب ۳۰ ہزار عجم در معرکۂ کارزار کشتہ شد وبعد ازین اہلِ عجم ہیچگاہ قوت نہ گرفتند۔ و ازین جہتہ عرب این فتح را فتح الفتوح نام کرده اند۔ فیروز کہ فارسی الاصل بود و آخر کار حضرت فاروق رضؓ از دستش جامِ شہادت نوشید درہمین معرکہ گرفتار شده بود۔

لشکرکشیِ عام سنہ ۲۱ھ ۶۴۲ء

تا این وقت حضرتِ فاروق رضؓ عزم بہ تسخیرِ عمومِ ایران نداشت و مقدّماتِ جنگ کہ تا حال بوقوع آمده بود محض از برائے حفظِ حدودِ ملکِ عرب بود۔ عراق کہ در ذیلِ ممالکِ محروسہ داخل شد اصلاً یک قسمتِ عرب بود۔ زیرا کہ قبل از ظہورِ اسلام در قسمتِ عراق عرب آباد بودند و جنگ ہائے کہ بعد از فتحِ عراق بوقوع آمد از خود در سلسلۂ عراق منسلک شد۔ خود حضرت عمر رضؓ اکثر میفرمود کاش در بین عرب و فارس یک کوه آتش مے بود کہ اہلِ ایران بر ما و ما بر آنہا تعرّض نمے توانستیم۔

و لے ایران ابداً از خیالِ انتقام غافل نہ بودند بلکہ مدام از سرِ نو

افواج را تہیہ میکردند و بمقابلہ مے آمدند و در ممالک مفتوحہ آتش بغی را مشتغل مے نمودند۔ بعد از معرکہ نہاوند حضرت عمر رض بہ این طرف توجہ خاص نمود۔ و اکابر صحابہ رض را بہ حضور خواست و پرسید۔ چرا در ممالک مفتوحہ اسلام بار بار بغاوت برپا مے شود۔ حاضرین عرض کردند کہ تا وقتیکہ یزدگرد را از حدود ایران بیرون نکشند فتنۂ بغاوت نے نشیند۔ زیرا تا وقتیکہ اہل ایران وارث تخت کیانی را حاضر بہ بینند امید شان منقطع نمیشود۔

بنابر آن حضرت عمر رض عزم لشکرکشی عام فرمود و چند علم بدست خود تیار نمود و ہر یک را برائے ممالک جداگانہ نامزد کرد۔ و بجہۃ سرکردگان نامی فرستاد۔ چنانچہ علم خراسان را بہ احنف ابن قیس و علم سابور و اردشیر را بہ مجاشع ابن مسعود و علم اصطخر را بہ عثمان ابن عاص و علم فسا را بہ ساریہ ابن رہیم کنانی و علم کرمان را بہ سہیل ابن عدی و علم سیستان را بہ عاصم ابن عمر رض و علم مکران را بحکم ابن عمیر تغلبی و علم آذربیجان را بہ عتبہ داد۔ در سنہ ۲۱ھ سرکردگان مذکور بصوب ممالک متعینہ خود حرکت کردند۔ و ما از ہر یک بہ ترتیب بحث میرانیم۔

این سلسلۂ فتوحات نخستین از اصفہان آغاز مے شود۔

در سنہ ۲۱ھ عبد اللہ ابن عبد اللہ برین صوبہ حملہ آورد و رئیس آنجا استندار در مضافات اصفہان فوجے کثیر فراہم نمود و بہ

ہراول این فوج منصبدار آزمودہ کار شہر براز جادویہ مقرر گشت وقتیکہ
لشکر از ہر دو طرف مقابل شدند جادویہ بمیدان بر آمد و نعرہ زد
کہ اگر شخصے ادّعا دارد تنہا بمقابلہ بر آید۔ عبداللہ خود بر آمد و جادویہ
بدستِ او کشتہ شد و فوراً جنگ اختتام پذیرفت۔ واستندار
بر شرایطِ جزوی صلح کرد۔ بعد عبداللہ پیشقدمی نمودہ بطرفِ
جے یعنے اصفہان رفت و محاصرہ نمود فاذوسفان نامِ رئیسِ اصفہان
پیام فرستاد کہ چرا نفری بسیار از ہر دو طرف تلف شود۔ بہتر
آن ست کہ من و تو تنہا باہم معرکہ آرا گردیم و مہم را تصفیہ کنیم
پس ہر دو حریف بمیدانِ جنگ بر آمدند و فاذوسفان بہ شمشیر
حملہ آورد۔ و عبداللہ بکمال جوانمردی از و مدافعہ نمود چنانکہ از
زبانِ فاذوسفان باآواز بلند صدائے تحسین بر آمد۔ و گفت کہ من
نمیخواہم کہ با تو ستیزہ کنم بلکہ شہر را باین شرط بتو مے سپارم
کہ از اہالی شہر ہر کہ بخواہد جزیہ ادا کند و ہر کہ بخواہد ترکِ شہر بگوید۔ عبداللہ
این شرط را قبول کرد و عہدنامہ تحریر شد۔

در اثنائے این حال خبر رسید کہ در ہمدان بغاوت برپا شد۔
حضرت عمرؓ نعیم ابن مقرن را بہ آنطرف فرستاد۔ نعیم بروفق
فرمان دربارِ خلافت با ۱۲ ہزار نفر بہ ہمدان رسید و سررشتہ
محاصرۂ شہر نمود۔ چون محاصرہ طول کشید۔ افواجِ اسلام را
بہ اطرافِ ملک فرستاد و تمام نواحی و مضافاتِ ہمدان فتح شد

واہالیِ شہر ازین واقعہ بیدل گشتند و بر صلح آمادہ شدند۔ ہمدان فتح شد و دیلم با اہالیِ رے و آذربیجان سلسلۂ نامہ و پیام را جاری داشتہ فوجے کثیرے را فراہم نمود۔ از یک طرف پدرِ فرخان زینبدی نام کہ رئیس رے بود با جمعیتِ کثیر آمد و از طرفِ دیگر اسفندیار برادرِ رستم از آذربیجان رسید۔ و ہر دو لشکر در وادی رود باہم مقابل شدند و معرکۂ کارزار بحدّے گرم گردید کہ گوئی معرکۂ نہاوند تازہ شد۔ آخر دیلم ہزیمت یافت و عروہ کہ در واقعہ جسر از ہزیمتِ لشکرِ اسلام بحضورِ خلیفہ خبر بُردہ بود درین نوبت مژدۂ فتح را بحضورِ جنابِ ممدوح بُرد تا از مافات تلافی شود۔ حضرت عمر رضؓ از روزیکہ از جوشش و تہیۂ جنگ دیلم آگاہ شدہ بود خیلے متردد و مشوش بود و در فراہم نمودنِ سامانِ امداد شبانہ روز سعے میکرد و چون دفعۃً عروہ رسید و حضرتِ عمر رضؓ او را دید گمان بُرد کہ خبرِ فرحت آور نخواہد بود۔ بے ساختہ کلمۂ انّا للہ بر زبان آورد۔ عروہ گفت چہ جائے اضطراب است خدائے تعالےٰ اسلام را فتح نصیب کرد۔

حضرت عمر رضؓ نامہ بنام نعیم برنگاشت مشعر بر اینکہ شخصے را قائم مقامِ خود مقرر نماید و خود بصوب رے حرکت کند۔ در آن روزہا حاکمِ رے سیاوش نام داشت کہ نبیرۂ بہرام چوبین بود۔ سیاوش از روسائے دنیاوند و طبرستان و قومس و جرجان کمک

خواست و افواجِ کمک از ہمہ جا فراہم آمدند۔ لاکن زینبدی که در دل از سیاوش کدورتے داشت با نعیم ابن مقرن پیوست۔ و بہ رفاقتِ او بر شہر حملہ آورد و شہر دفعۃً فتح گردید۔ نعیم زینبدی را بہ ریاستِ رے مامور نمودہ امر کرد که شہر قدیم را خراب کند و شہرے جدید بنا نہد۔ نعیم قرارِ فرمانِ خلیفہ خودش در رے قیام نمود و برادرِ خود سوید نام را بہ قومس فرستاد و این شہر بدون جنگ فتح شد بعد از حصول این فتح تمام عراق عجم در تصرف اہل اسلام آمد۔

آذربیجان سنہ ۲۲ھ، ۶۴۳ع

در صدر مذکور شد که فاروق اعظمؓ علمِ آذربیجان را بجہت عتبہ ابن فرقد و بکیر ارسال فرمود و فرمان داد که بہ فلان سمت حرکت کنند۔ چون بکیر در جرمیدان رسید با اسفندیار مقابل شد۔

---

[1] از ملاحظۂ نقشۂ کتاب نشان آذربیجان بہ این طریق معلوم خواہد شد که شہر تبریز مرکز تصور شود (در زمانۂ سابق شہر مراغہ دار السلطنت بود) بر دعر وار دبیل در ہمین صوبہ آبادست در باب وجہہ تسمیۂ آذربیجان دو روایت مختلف ست یکے اینکہ موبد آذر آباد آتشکدہ ساختہ بود که بنام آذر آبادگان موسوم بود و دیگر اینکہ در لغت پہلوی آذر آتش را میگویند و بادگان بمعنی محافظ است [2] نگاہ دارندۂ آتش۔ و از انجاکہ درین صوبہ آتش کدہ ہا بکثرت موجود بود ہمین نام شہرت گرفت۔ و عرب در زبانِ خود این را آذربیجان میگویند ۱۲

اسفندیار ہزیمت یافت و زندہ گرفتار گردید۔ از طرفِ دیگر بہرام برادر اسفندیار سدِ راہِ عتبہ شد و بالآخر شکست یافت چون اسفندیار بر شکستِ برادر اطلاع یافت۔ بکیر را گفت اکنون آتشِ جنگ فرو نشستہ من بشرط ادائے جزیہ صلح میکنم۔ و چون آذربیجان در تصرفِ ہمین ہر دو برادر بود۔ عتبہ اسفندیار را برین شرط از قیدِ اسر رہا کرد کہ ریاستِ آذربیجان را اختیار نمودہ جزیہ ادا کند۔ بقولِ مورخ بلاذری علمِ آذربیجان را بہ حذیفہ ابن یمان دادہ بود۔ و او از نہاوند حرکت کردہ بہ اردبیل مرکزِ آذربیجان رسید۔ و رئیس آنجا فوجے کثیر العدد از اضلاعِ باجروان و میمند و سراۃ و سبز و میانج وغیرہ فراہم آوردہ مقابلہ نمود و ہزیمت یافت و بعد از آن بشرطِ ادائے خراج ہشت لک سالانہ مصالحت شد۔ بعد حذیفہ بر موقان و جیلانی حملہ آورد و ہر دو مقام را فتح نمود۔

درین وقت از دربارِ خلافت فرمانِ معزولیِ حذیفہ رسید۔ و عتبہ ابن فرقد بجائے او مقرر شد و لے پیش از رسیدن عتبہ در اطرافِ آذربیجان آتشِ بغاوت شعلہ گرفت۔ و عتبہ مقاماتِ مذکور را بارِ دیگر فتح کرد۔

طبرستان[۱] سنہ ۲۲ ہجری ۶۴۳ء

در صدر مذکور شد کہ چون نعیم از فتح رے فارغ شد برادرش سوید بطرف قومس حرکت کرد و آن صوبۂ وسیع بدون جنگ بہ تصرف اہل اسلام در افتاد - و چون جرجان کہ یکے از اضلاع نامی طبرستان است خیلے قریب بود - سوید با روزبان رئیس جرجان سلسلۂ نامہ و پیام جاری کرد و آن برادائے جزیہ صلح نمود و در عہدنامہ بہ عبارتِ واضح نوشتہ شد کہ اہل اسلام ذمہ وارِ امن جرجان و دہستان خواہند بود و از اہالیِ ملک کسانیکہ در ردّ حملۂ خارجیہ رفاقت اسلام اختیار کنند از ادائے جزیہ بری خواہند بود - وقتیکہ سپہبد رئیس طبرستان از واقعۂ جرجان اطلاع یافت بشرطِ ادائے پنج لک درہم سالانہ او نیز صلح کرد و در معاہدہ این امر مشروط شد کہ بدون از خراج سالانہ اہل اسلام را بر اہالیِ طبرستان و آنہا را بر اہل اسلام بہیچ وجہ حق نخواہد بود -

---

۱ در نقشۂ کتاب طبرستان در ذیل فتوحاتِ عثمانی بنظر خواہد آمد - زیرا کہ در خلافتِ فاروقی بہ شرطِ ادائے جزیہ تصرفِ آن ترک شد - حدود اربعہ آن این است - بطرف مشرق خراسان و جرجان و بطرفِ مغرب آذربیجان و بطرفِ شمال بحر جرجان و بطرفِ جنوب بلادِ جیل و بلاد نامی آن بسطام و استرآباد است ۱۲ منہ

آرمینیہ[۱]

بکیر کہ بر مہم آذربیجان مامور بود بعد از فتح آذربیجان قریب باب
رسید و فاروق اعظم رض فوجے جدید از برائے کمک او فرستاد۔
رئیس باب شہر براز مذہب مجوسی داشت شہر مذکور از توابع سلطنت
ایران بود و چون از حرکت لشکر اسلام آگاہ شد خود بحضور سپہ
عسکر اسلام آمد و گفت من از نسل ایران ہستم و ہرگاہ کہ خود
ایران مفتوح شد من ہم مطیع شما مے شوم ولے آرزو دارم
کہ از من جزیہ نگیرند و عوض آن در وقت احتیاج از من کمک بخواہند
و چون جزیہ محض عوض از مصارف محافظت میباشد این شرط
منظور شد۔ افواج اسلام کہ ازین مہم فراغ یافتند پیشتر
حرکت نمودند۔ عبدالرحمن ابن ربیعہ بصوب بلنجر مرکز مملکت
خزر حرکت کرد۔ وشہر براز کہ ہمرکاب بود از راہ استعجاب پرسید
کہ عزم کجا داری؟ چہ؟ ما در وقت خود از متنعمات مے پنداشتیم

۱؎ این صوبہ را بلاد ارمن ہم میگویند کہ یک حصہ ایشیائے کوچک ست۔ در شمال آن بحر اسود و در جنوب
آن حصہ کوہی و صحرائی کہ بسیار دور و دراز ست۔ و در شرق گرجستان و در جنوب بلاد روم واقع
ست۔ از آنجا کہ این صوبہ در عہد خلافت عثمان مکمل مفتوح شدہ بود بنا بر آن در نقشہ
از رنگ فاروقی جدا نشان دادہ شدہ ۱۲ منہ

کہ اہالیٔ خزر بر حدودِ قلمرو ما یورش نیارند۔ عبد الرحمن گفت تا وقتیکہ من در جگر خزر دخل نشوم دم نخواہم گرفت۔ شہر بیضا فتح شدہ بود کہ عہدِ خلافتِ فاروقی بہ اختتام رسید۔ بلکہ نیز شہر قان را کہ سرحدِ اردن از آن شروع مے شود فتح نمود۔ حبیب ابن مسلمہ و حذیفہ بصوبِ تفلیس و جبال اللان حرکت کردند۔ ولے قبل از آنکہ علمِ اسلام بر حدودِ آن ممالک بلند شود عہدِ خلافتِ فاروقی بپایان رسید و این مہماتِ ناتمام در عہدِ حکومت حضرت عثمان رضؓ بہ انجام رسید۔

فارس ۲۳ھ ۶۴۴ء

اگرچہ نخستین در ۱۷ھ بر فارس حملہ واقع شد ولے بہ اجازۂ حضرتِ فاروق رضؓ نہ بود و در آن معرکہ لشکر اسلام فائز بمرام ہم نہ گردید۔ پس نہ خواستم فتح فارس را در ذیلِ واقعاتِ آن زمان بیان کنم۔ چون عراق و اہواز کہ ممالکِ ہمسایۂ عرب بود۔ فتح شد۔ حضرتِ فاروق رضؓ اکثر مے فرمود کہ اگر در بین عرب

ہ در جغرافیۂ حالی ز حدودِ عراق کم و بہ حدودِ فارس زیادت کردہ اند۔ ولے در آن عہد حدودِ فارس چنانکہ از نقشۂ کتاب ظاہر مے شود حسبِ ذیل بود۔ بطرفِ شمال اصفہان و بطرفِ جنوب بحرِ فارس و بطرفِ مشرق کرمان و بطرفِ مغرب عراقِ عرب و کلان و مشہور ترین شہرہائے فارس شیراز است ۱۲ منہ

وفارس کوہِ آتش جائل مے بود بہتر بودے۔ لاکن جنگ با فارس اتفاقاً شروع شد۔ علاء ابن حضرمی در ۱۷ھ عاملِ بحرین مقرر شد۔ این شخص خیلے صاحب ہمت و اولوالعزم بود۔ و از انجا کہ نظر بر بعضے امور سعدِ وقاص را بدیدۂ رقابت میدید در ہر میدانِ جنگ سعی داشت کہ از سعد گوئی سبقت ببرد۔ وقتیکہ سعد معرکہ قادسیہ را فتح کرد علاء سخت برشک آمد و باجائزۂ دربارِ خلافت ہم منتظر نہ شد۔ و افواج را مہیائے جنگ نمود۔ و از راہِ بحر بر فارس حملہ آورد۔ خلید ابن منذر سرِ عسکر بود و دیگر افواج بہ تحتِ فرمان جارود ابن المعلے و سوار ابن ہمام بودند۔ چون لشکرِ اسلام بہ بندرِ اصطخر رسید۔ جہازہا لنگر انداخت و فوج بر ساحل برآمد۔ حاکم بندر یک ہیربد بود و با جمعے کثیر از دریا عبور کرد و بر ساحلِ دیگر فرود آمد تا لشکرِ اسلام بجہاز رسیدن نتواند۔ ہرچند کہ جمعیت اہلِ اسلام خیلے قلیل بود و جہازہا ہم بتصرفِ حریف آمد و لے در استقلالِ سپہ سالار فرقے راہ نہ یافت و خیلے بہ جوش یلغار نمود و فوج را نعرہ زد کہ اے مسلمانان بیدل نشوید اگرچہ غنیم میخواہد کہ جہازہائے ما را غارت کند۔ و لے اگر خدا بخواست جہازہا و ہم ملکِ غنیم از ما خواہد شد۔

خلید و جارود رجز خوانی میکردند و بکمال جانبازی دادِ جنگ دادند۔ و ہزارہا نفر را از لشکرِ غنیم بزیر تیغ کشیدند۔ دو بیت ذیل از رجزہائے خلید است۔

یَاآلَ عَبْدِالْقَیْسِ لِلنِّزَاعِ قَدْ حَصَلَ الْاَمْدَادُ بِالْجِرَاعِ
وَکُلُّهُمْ فِیْ سُنَنِ الْمِصَاعِ بِحُسْنِ ضَرْبِ الْقَوْمِ بِالْقِطَاعِ

الغرض معرکہ شدید بوقوع آمد و اہل اسلام را نصرت قرین حال شد و بے تلفات خیلے داد ند و ازین جہتہ پیش رفت نتوانستند۔ و چون علاء عزم مراجعت نمود دید جہاز ہا را غنیم غرق کردہ پس ناچار از راہ خشکی بصوب بصرہ حرکت کرد۔ و راہ بصرہ نیز مسدود بود زیرا اہالی ایران جمیع شوارع را مسدود کردہ و جابجا افواج را متعین نمودہ بودند۔ حضرت فاروق رضؓ کہ از کوائف معرکہ فارس آگہی یافت خیلے مشوش شد و نامہ متضمن بر تہدید بنام علاء نوشت و عتبہ ابن غزوان را ہم فرمان داد کہ از برائے کمک اہل اسلام فوراً فوج تہیہ کردہ بجہتہ فارس بلغار کنند۔ بروفق فرمان معلے ۱۲ ہزار فوج بسرکردگی ابو سبرہ آمادہ کارزار شد و بطرف فارس حرکت نمود۔ و بجائیکہ راہ تردد بر مسلمانان مسدود شدہ بود فرود آمد۔ از طرف دیگر نیز قوم مجوسی نقیبا را بہ اطراف ملک فرستادہ جمعیتے کثیر فراہم آوردند۔ و سر عسکر لشکر مجوس شہرک نام داشت چون لشکر از ہر دو طرف مقابل شدند خیلے باستقلال داد شجاعت دادند۔ و آخر کار ابو سبرہ علم فتح را برافراشت۔ و چون از دربار خلافت اجازۂ پیشقدمی نہ بود بہ صوب بصرہ مراجعت نمود۔ بعد از واقعہ نہاوند وقتیکہ حضرت فاروق اعظم رضؓ افواج

اسلام را بہر طرف گسیل نمود۔ لشکرِ اسلام بر فارس ہم یورش آورد۔ و برائے حصولِ این مدعا افواج جداگانہ متعین شدند۔ اہلِ فارس توج را مرکز قرار دادہ سامانے کثیر کہ لازمۂ حرب مے باشد۔ در آنجا جمع نمودند۔ لاکن افواجِ اسلام در مقاماتِ متفرقہ منتشر شدند۔ پس فوجِ فارس نیز جز پراگندہ شدن چارہ نداشتند۔ و این دیباچۂ شکستِ اہلِ فارس بود۔ و بہمین حسنِ تدبیر سابور و اردشیر و توج و اصطخر ہمہ پے در پے بحوزۂ تسخیر در آمد و لے در آخر خلافتِ فاروق اعظمؓ یعنے در ۲۳ھ عثمان ابن ابی العاص عاملِ بحرین مقرر شد۔ درین وقت مرزبانِ فارس کہ شہرک نام داشت علم بغاوت برافراشت و جمیع مقامات مفتوحہ از تصرفِ اہلِ اسلام بدر شد۔ عثمان برادرِ خود حکم نام را با جمعے کثیر براین مہم ماموز کرد۔ و چون حکم از فتحِ جزیرۂ ابرکاوان فراغت یافت بطرفِ توج حرکت نمودہ آنرا فتح کرد۔ و در آنجا قشونے بنا کرد۔ و مساجد تعمیر نمود۔ و اکثرے از قبایلِ عرب را در آنجا آباد ساخت و گاہے ازین جا حرکت نمے کرد۔ اما بر بلادِ سرحد یورش مے برد و باز پس مے آمد و اکثرے از مضافاتِ اردشیر و سابور و اصطخر و ارجان را در تصرفِ خود آورد و از مشاہدۂ این حال شہرک بطیش آمد و فوجے عظیم فراہم آوردہ بصوب توج حرکت نمود۔ چون بمقام راشہر رسید حکم از قشون

برآمده مقابلہ نمود شہرک بکمال ترتیب فوج را تعبیہ نمود۔ و یک دستہ فوج را در عقب کُل لشکر متعین ساخت و فرمان داد کہ اگر سپاہی از میدانِ جنگ بگریزد در ہمانجا بہ قتل برسد۔ الغرض ہنگامۂ کارزار آغاز شد۔ و دیرے بازارِ قتال گرم ماند۔ و بالآخر اہل فارس ہزیمت یافتند۔ و شہرک در میدانِ جنگ کشتہ شد۔ بعد از آن عثمان افواجِ اسلام را بہ اطرافِ ملک فرستاد۔ و بہر طرف کہ لشکرِ اسلام مے رسید فتح و نصرت ہمعنان بود۔ چنانچہ در ظرفِ اندکے گازرون و نوبند جان و شیراز و سابور کہ بلادِ نامیِ فارس بود بدستِ خودِ عثمان فتح شد۔ و بلادِ دیگر مثل فسا، و ازالجرد و غیرہ نیز بہمتِ افواجِ اسلام کہ در آن حدود گسیل گشتہ بودند بحیطۂ تصرّف در آمد۔

کرمان ۲۳ھ ۶۴۴ء

بہ فتح کرمان سہیل ابنِ عدی مامور شد۔ و در ۲۳ھ باجمعے از اہلِ اسلام کہ فوجِ ہراولِ آن بسرکردگیِ بشیر ابن

لہ کرمان را قدیم کرمانیہ میگفتند و حدودِ اربعہ اش این است بطرفِ شمال کوہستان و بطرفِ جنوب بحرِ عمّان و بطرفِ مشرق سیستان و بطرفِ مغرب فارس در سابق مرکزِ آن ایثر (بردسیر) بود و بجائے آن درین روزہا جیرفت آباد است ۱۲

عمر العجلی بود بر کرمان حملہ آور شد و مرزبانِ آن دیار از قفس وغیرہ استعانت جست و مقابلہ کرد۔ و در میدانِ جنگ بدستِ بشیر کشتہ شد و چون پیشتر درین راہ چیزے مزاحم نہ بود۔ افواجِ اسلام تا بہ جیرفت و سیرجان رفتند۔ و در جمیع مالِ غنیمتِ شتران و گوسفندان بسیار بدستِ اہلِ اسلام افتاد۔ جیرفت تجارت گاہ کرمان بود و سرجان کلان ترینِ بلادِ آن زمان بود۔

سیستان ۲۳ھ ۶۴۴ء

لحاظِ شرائطِ معاہدہ

این ملک بدستِ عاصم ابن عمرو فتح شد و باشندگان آن دیار در سرحدِ ملک مقابلہ نمودند و ہزیمت یافتند۔ عاصم در حدودِ ملک داخل شد و تا زرنج رسید کہ عبارت از خود سیستان است باشد و شہر را محاصرہ نمود۔ و بعد از چند روز محصورین درخواستِ صلح نمودند۔ بشرطیکہ کل اراضیِ ایشان حمےٰ تصور شود۔ اہلِ اسلام این شرط را قبول کردند و تا بحدّے پاسِ عہدِ خود نمودند

لہ سیستان را عرب سجستان میگویند۔ و حدودِ اربعۂ آن این است۔ بطرفِ شمال ہرات و بطرفِ جنوب مکران و بطرفِ مشرق سندہ و بطرفِ مغرب کوہستان و شہرِ مشہورش زرنج است کہ در آنجا میوہ بافراط پیدا میشود و رقبہ اش ۲۵۰۰۰ مربع میل است ۱۲ منہ

کہ چون بصحراے بر آمدند۔ بہ تعجیل تمام گذر میکردند۔ تا زراعت مس نہ شود۔ فتح سیستان از براے فتح آن ممالک کہ در بین سندھ و نہرِ بلخ واقع است بمنزلۂ کلید بود و بعد ہا وقت بوقت بر آن ممالک حملہ ہا و تعرضہا شدہ۔

مکران[1] سنہ ۲۳ھ ۶۴۴ء

بر مہمِ مکران حکم ابن عمرو تغلبی مامور شد و در سنہ ۲۳ھ با فوجِ اسلام روان شد و بہ این طرفِ نہر مکران فرود آمد۔ پادشاہِ مکران کہ راسل نام داشت از نہر عبور نمودہ صف آرا شد و بعد از معرکۂ عظیم ہزیمت یافت۔ و مکران بتصرف اسلام در آمد۔ حکم نامۂ فتح را با چند زنجیر فیل کہ در جمعِ مالِ غنیمت بدست افتادہ بود بدربارِ خلافت فرستاد۔ صحابی کہ ہمین نامۂ فتح را بُرد و حضرت فاروق رضؓ احوالِ مکران را از و استفسار فرمود۔ او بجواب عرض کرد۔ اَرْضٌ سَهْلُهَا جَبَلٌ وَمَاءُهَا وَشَلٌ وَتَمْرُهَا دَقَلٌ وَعَدُوُّهَا بَطَلٌ وَخَيْرُهَا قَلِيلٌ وَشَرُّهَا طَوِيلٌ وَالْكَثِيرُ بِهَا قَلِيلٌ

---

[1] درین روز ہا نیمۂ مکران بہ بلوچستان موسوم ست۔ اگرچہ بقولِ مؤرخ بلاذری حدِ فتوحات فاروقی زبیل ست کہ یکے از بلادِ سندھ ست۔ لاکن بقولِ طبری حدِ آخری مکران ست۔ و بنا بر آن در نقشۂ کتاب مکران حدِ آخری قرار یافتہ ۱۲ منہ

حضرتِ فاروق رضؓ فرمود کہ در بیانِ واقعات عبارتِ مقفّے چہ کارست؟ قاصد گفت کہ من حقیقت عرض کردہ ام۔ حضرت فاروق رضؓ فرمان داد کہ افواجِ اسلام تا بہر جا کہ رسیدہ اند۔ ہمانجا قیام کنند۔ و پیشتر نروند۔ بنابر آن حدِ آخری فتوحاتِ فاروقی مکران ست و این بیان طبری ست لاکن بقولِ بلاذری افواج اسلام تا بحصۂ شیبی دیبل و تھانہ رسیدہ بودند۔ و اگر این روایت بہ صحت مقرون باشد ہم در عہدِ فاروق اعظم رضؓ آفتابِ اسلام بر سندہ درخشیدہ۔

فتح خراسان[1] و ہزیمتِ یزدگرد

سنہ ۲۳ھ

۶۴۴ء

در صدر مذکور شد کہ فاروقِ اعظم رضؓ برائے برخے اشخاص علم ہائے ملک گیری فرستاد۔ و احنف ابن قیس نیز از آن جملہ

---

[1] بقولِ علامہ بلاذری کل ماوراء النہر و فرغانہ و خوارزم و طخارستان و سیستان در قبضۂ خراسان داخل ست۔ لاکن حقیقتِ امر این ست کہ در ہر عصر حدود مختلف داشتہ و بلادِ نامیِ آن نیشاپور و مرو و ہرات و بلخ و طوس و نسا و ابی ورد وغیرہ بود۔ ولے نسا و ابی ورد درین روزہا ویران افتادہ ست ۱۲ منہ

بود و علم خراسان با ومرحمت شدہ بود۔ احنف در ۲۳ھ بصوب خراسان حرکت کرد و از راہ طبسین بہ ہرات رسید و ہرات را فتح نمودہ بطرف مروشاہجہان متوجہ شد۔ یزدگرد شہنشاہ فارس در آنجا مقیم بود و از آمدن لشکر اسلام خبر یافت۔ پس از آنجا برآمدہ در مرورود رفت و برائے استمداد نامہ ہا بنام خاقان چین و سلاطین دیگر نوشت۔ احنف۔ حارثہ ابن النعمان را بر مہم مروشاہجہان برگماشت و خودش بطرف مرورود حرکت نمود۔ یزدگرد از آنجا نیز گریختہ بہ بلخ رسید۔ و دریں اثنا افواج بہ کمک از کوفہ فرا رسید۔ سرعسکران این فوج علقمہ ابن نضری و ربعی ابن عامر تمیمی و عبداللہ ابن ابی عقیل ثقفی۔ و ابن ام غزال ہمدانی بودند۔ احنف فوج تازہ دم را باخود گرفتہ بر بلخ یورش آورد۔ و یزدگرد ہزیمت یافتہ از دریا عبور نمود۔ و در قلمرو خاقان چین داخل شد۔ چون احنف میدان را خالی دید بہر طرف افواج اسلامی را گسیل نمود۔ و از نیشاپور تا طخارستان علم نصرت برافراشت۔ و مرورود را مرکز قرار دادہ در آنجا قیام ورزید و فتحنامہ بدربار خلافت فرستاد و نوشت کہ خراسان در تصرف اسلام در آمد۔ حضرت فاروق رضہ وسعت فتوحات را ناپسند فرمود۔ بعد از ملاحظۂ نامہ گفت اگر درمیان ما و خراسان دریائے آتش حائل بودے بہتر بودے و با آنکہ بر شجاعت و اولوالعزمی

احنف آفرین خواند۔ اما در جوابِ نامہ فرمانے نوشت متضمّن براینکہ
تا بہر جائیکہ فوجِ اسلام رسیدہ رسیدہ پیشتر حرکت نہ کنند
یزدگرد پیشِ خاقانِ چین رسید و خاقان در لوازمِ توقیر و تعظیم
او دقیقۂ فرو نگذاشت۔ و فوجے کثیر فراہم آوردہ بہمراہی یزدگرد
بصوبِ خراسان حرکت کرد۔ احنف با فوجِ اسلام کہ عدّہ اش
بہ ۲۴ ہزار میرسید در بلخ مقیم بود۔ چون خبرِ آمدنِ خاقان
شنید۔ بصوبِ مرو رود حرکت و در آنجا اقامت نمود۔ خاقان
از راہِ بلخ بہ مرو رود رسید۔ و یزدگرد از خاقان جدا شد و بہ صوبِ
مروِ شاہجہان رفت۔ احنف آن میدانِ کف دست را برائے
مقابلہ موزون ندانستہ از نہر عبور نمود و در میدانے کہ در عقبِ
آن کوہے بود صف آرا شد۔ افواجِ فریقین مدتِ درازے
بمقابلِ یکدیگر صف آرا بودند۔ اہالیِ عجم از صبح تا شام با ساز و
سامانِ جنگ آراستہ و پیراستہ در میدان مے برآمدند۔ و
چون از طرفِ مقابل سکوت بود بدون مقاتلہ بہ لشکرگاہِ
خود پس مے آمدند۔ دستورِ مردمِ ترک این است کہ نخستین
سہ نفر از بہادران طبل و دمامہ را با خود گرفتہ در میدانِ جنگ نوبت
بہ نوبت میروند۔ و بعد کل لشکر بہ حرکت مے آید۔ روزے
احنف خود بمیدانِ جنگ رفت و از لشکرِ ترک بقرارِ معمول
شخصے طبل و علم را بدست گرفتہ برآمد۔ احنف حملہ آورد۔ و بعد از

ردّ و بدل بسیار ترک از نوک نیزۂ احنف بر خاک ہلاک افتاد۔
و احنف خیلے بجوش این شعر بخواند۔

اِنَّ عَلٰی کُلِّ رَئِیْسٍ حَقًّا اَنْ یَخْضِبَ الصَّعْدَۃَ اَوْ یَنْدَقَّا

بموجب دستور دو نفر دیگر از لشکرِ ترک نوبت بہ نوبت در میدانِ جنگ آمدند۔ و بدستِ احنف شربت اجل نوشیدند۔ وقتیکہ خاقان بمیدانِ جنگ آمد و نعش ہائے بہادران ترک افتادہ دید ازین فالِ بد خیلے مضطرب شد۔ و فوج را خطاب نمودہ گفت کہ چرا خصومتِ بیگانہ را بیفائدہ بہ گردنِ خود بگیریم و ہمان وقت فوج را فرمانِ کوچ داد۔

یزدگرد بہ محاصرۂ مرو شاہجہان مشغول بود کہ ازین واقعہ آگاہ شد و از فتح مایوس شدہ خزانہ و جواہر را باخود گرفتہ رُخ بصوبِ ترکستان کرد۔ چون اہلِ دربار دیدند کہ دولتِ ملک از دست میرود مزاحم شدند۔ و یزدگرد را بورزید۔ آخر ارکانِ دولت برسرِ مقابلہ آمدہ جمیع مال را بزور گرفتند۔ بعد ازآن یزدگرد بحالتِ بے سروسامانی پیشِ خاقان آمد و تا آخر عہدِ فاروق اعظمؓ در فرغانہ کہ دار السلطنۂ خاقان بود اقامت داشت۔ احنف نامۂ فتح بحضور نوشت۔ چون قاصد بہ مدینہ منورہ رسید حضرت فاروق اعظمؓ اہالی شہر را بحضور خواستہ تہنیت نامۂ فتح برخواند۔ و در آخر تقریر خود فرمود کہ امروز سلطنتِ مجوس

برباد شد۔ واسلام از حضرت آن بکلی مطمئن گردید۔ و لے اگر شما ہم بہ راست کرداری خود ثابت قدم نماندید۔ خدائے تعالےٰ شما را ہم از سلطنت محروم نمودہ حکومت ملک را بہ اقوام دیگر خواہد سپرد۔

فتح مصر ۲۰ھ ۶۴۱ء

ہر چند کہ فتح مصر در ذیل کارنامہ ہائے فاروقی داخل است لاکن بانی مبانی این مہم عمرو عاص بودہ چہ قبل از اسلام تجارت میکرد و مصر جولانگاہِ تجارتِ وے بود۔ اگرچہ در آن زمان ممکن نبود خیالِ فتح مصر در دلش خطور کند وے تصویرِ زرخیزی شادابی مصر مدام رائی العین او بودہ۔ وچون فاروقِ اعظمؓ سفر آخری شام فرمود عمرو عاص بحضور عرض کرد۔ کہ توجہ بمہم مصر شود نخستین خلیفہ رضؓ قبول نداشت وآخر بنا بر اصرار عمرو عاص رضا داد و چہار ہزار سپاہ باوے متعین فرمود عمرو عاص بعلتِ قلتِ فوج مطمئن نبود۔ حضرتِ خلیفہ فرمود کہ تکیہ بر ذاتِ خداوندی بکن وراہِ خود پیش گیر۔ لاکن اگر قبل از رسیدن بمصر نامۂ من بتو رسید۔ باید کہ باز پس بیائی۔ چون عمرو عاص بہ عریش رسید نامہ از دربارِ خلافت رسید و در آن امر بہ عودت بودہ و لے مشروط بہ بعض شرائط عمرو نامہ را خواند و گفت۔ اکنون در حدودِ مصر

داخل شدہ ام[1]۔

الغرض عمرو عاص از عریش روان شد و بہ فرما رسید۔ و این شہریست کہ بر ساحلِ بحر روم واقع است و اگرچہ درین روز ہا خرابہ افتادہ است ولے در آن عہد آباد بود و ازانجا کہ زیارت گاہ جالینوس بود از جملہ بلاد نامی شمردہ مے شد۔ فوجے کہ درانجا اقامت داشت از شہر برآمدہ معرکہ آرا شد۔ و یک ماہ عرصۂ کارزار گرم ماند۔ آخر الامر اہل روم ہزیمت یافتند۔ بعد از آن عمرو از فرما روان شد۔ و درین راہ بلبیس و ام دنین را فتح کرد۔ و بہ فسطاط رسید کہ در آن وقت میدانے مانند کفِ دست بود و عبارت بودہ از قطعۂ زمینے کہ درمیان آبِ نیل و جبل مقطم واقع است و در آن وقت بر زمین ہائے مزروع و تختہ ہائے مرغزار مشتمل بود و یک قلعۂ دولتی نیز در آنجا بود و حکام سلطنتِ روم کہ در مصر متعین بودند در آن قلعہ اقامت

---

[1] در مقریزی وغیرہ منقول است کہ پیک بمقام رفح رسید۔ و عمر پنداشت کہ در ضمن این نامہ امر معاودت شدہ باشد بنابران نامہ را وصول نہ کرد۔ و گفت چہ مقام تعجیل است۔ بہ منزل رسیدہ نامہ را خواہم گرفت۔ چون بہ عریش رسید نامہ را کشادہ خواند و گفت کہ حضرت امیر المومنین نوشتہ است کہ اگر بمصر نہ رسیدہ باشید پس بیائید۔ لاکن حالا ما بمصر رسیدہ ایم۔ اما حاجت ندارد کہ شخصے مانند عمرو عاص بہ حیلہ بازی متہم شود۔ حالانکہ از بلاذری وغیرہ مورخین اسلام بہ تصریح منقول است کہ فرمانِ فاروقی در عریش رسید و اگر در رفح ہم موصول شدہ باشد مضائقہ ندارد زیرا کہ آنہم در حدود مصر داخل است ۱۲ منہ

داشتند۔ و جہازہا و زورق ہائے تجارتی بر در قلعہ لنگر مے انداختند و از برائے ضروریات ملکی خیلے موزون و مناسب بود۔ عمرو نخستین توجہ خود را ہمین قلعہ مبذول کرد و در تہیۂ محاصرہ مصروف شد۔ مقوقس کہ فرمانروائے مصر و باجگذار قیصر روم بود قبل از آمدِ عمرو عاص در قلعہ رسید و بہ تہیۂ سامان جنگ مشغول شد۔ عمرو قلعہ را بغایت مستحکم و فوج اسلام را نظر بہ عظمت این مہم قلیل دید۔ و نامہ بحضور خلیفۃ المومنین نوشتہ کمک خواست و بر طبق این نامہ جناب ممدوح دہ ہزار فوج بسرکردگی چار نفر عسکر گسیل فرمود کہ ہر کدام از آنہا چنانکہ در نامۂ مبارک مندرج بود برابر یک ہزار سوار بود۔ اسمائے سرکردگان مذکور این ہست۔ زبیر ابن عوام۔ و عبادہ ابن صامت و مقداد ابن عمرو و سلمہ ابن مخلد نظر بہ رتبۂ کمال زبیر خلیفہ رض او را بمنصب سپہ سالاری ممتاز فرمود و ادارۂ محاصرہ وغیرہ را بوے محوّل کرد۔ زبیر بر اسپ سوار شد و بہر چہار طرف خندق دورہ کرد و بہر جائے کہ مناسب دید چند نفر سوارہ و پیادہ متعین کرد و فوراً بواسطۂ منجنیق سنگباری آغاز نہاد۔ بہمین منوال ہفت ماہ گذشت و فتح و شکست معلوم نہ شد۔ روزے زبیر از شدت انتظار بجان آمدہ گفت کہ امروز من خود را فدائے اسلام مے کنم۔ این بگفت و شمشیر را برہنہ بدست گرفت و زینہ گذاشتہ بر فصیل قلعہ برآمد

وچند صحابۂ دیگر نیز بہ رفاقت او بر فصیل بر آمدند و در آن جا باتفاق نعرۂ تکبیر بلند کردند کہ تزلزلے بہ قلعہ در افتاد۔ و نصارے گمان بردند کہ اہل اسلام درون قلعہ داخل شدہ اند و با حواس باختہ رو بگریز نہادند۔ بمجرد این حال زبیر از فصیل فرود آمدہ در قلعہ را بکشاد۔ وہمگی فوج اسلام داخل قلعہ شد۔ مقوقس صورت حال را مشاہدہ نمودہ درخواست صلح کرد۔ پس مسلمانان بجمیع اہل شہر امان دادند۔

روزے نصارے عمرو عاص و دیگر سرکردگان لشکر را بہ بسیار تکلف دعوت کردند۔ عمرو عاص قبول دعوت نمود و چند نفر صاحب سلیقہ را با خود برد۔

روز دیگر عمرو عاص ہم سرکردگان نصارے را دعوت نمود و آنہا خیلے بہ تزک و احتشام در لشکر گاہ اسلام آمدند و بر کرسی ہائے مخملی نشستند۔ در مجلس طعام اہل اسلام ہم شریک بودند۔ وچنانکہ عمرو امر کردہ بود لباس سادۂ عرب پوشیدہ بودند۔ و بروفق عادات عرب بر سر طعام نشستند۔ طعام ہم خیلے بے تکلف بود۔ یعنی جز نان و گوشت چیزے دیگر نبود۔ عرب پارہ ہائے گوشت را در آب گوشت تر کردند و گوشت را از استخوان بدندان میکندند۔ و درین کشاکش قطرہ ہائے آب گوشت بہ رخت ہائے اہل روم مے افتاد۔ چون

از طعام فارغ شدند۔ اہل روم گفتند۔ اشخاص دیروزه که شریک دعوت بودند کجا ہستند۔؟ یعنی آن مردم این طور بے سلیقه نه بودند۔ عمرو عاص گفت آنها اشخاص منتخب واہل رائے بودند واین مردم سپاہی ہستند۔

اگرچه معاہدهٔ صلح حسب خواہش مقوقس از برائے کل مصر نوشته شد ولاکن چون ہرقل براین وقوف یافت خیلے بہم بر آمد۔ وبنام مقوقس نامه نوشت مشعر بر اینکه اگر قوم قبطی تاب مقاومت عرب نداشت اہل روم برائے مقابلهٔ اسلام کم نه بودند۔ وفوراً یک اُردوے عظیم الشان فرستاد تا به اسکندریه رسیده با اہل اسلام معرکه آرا شود۔

فتح اسکندریه ۲۱ھ
۶۴۱-۴۲ء

بعد از فتح فسطاط عمرو عاص چند روز در آنجا اوتراق نموده از آنجا تہنیت نامهٔ فتح بحضور خلیفة المسلمین فرستاد واجازه خواست که افواج اسلام را بصوب اسکندریه حرکت دہد۔ از دربار خلافت فرمان اجازه عز صدور یافت وعمرو عاص لشکر را فرمان کوچ داد۔ اتفاقاً کبوترے در خیمهٔ عمرو عاص آشیانه کرده بود۔ چون بناے کندن خیمه نمودند۔ عمرو را نظر بر آشیانه افتاد۔

و گفت خیمہ را ہمین جا بگذارید - تا مہمان بزحمت نیفتد - در لغت
عرب خیمہ را فسطاط میگویند - و چون عمرو از اسکندریہ بازگشت
و نزدیک ہمان خیمہ شہرے بنا نہاد خود شہر ہم بہ فسطاط موسوم
شد - و تا حال ہمین نام مشہور ست - بہر حال در سنہ ۲۱ھ
عمرو عاص عازم اسکندریہ شد و آبادی ہائے روم کہ در
بین اسکندریہ و فسطاط بود عزم مزاحمت لشکر اسلام
نمودند - و با جمعیتے کثیر کہ ہزارہا نفر از قوم قبطی ہم در آن شامل بودند
بصوب فسطاط حرکت کردند تا سدِ راہِ افواجِ اسلام شوند
و بمقام کریون ہر دو لشکر با یکدیگر مقابل شدند - اہل اسلام
خیلے بہ جوشش دادِ جنگ دادند - و نفرے بسیار از نصارائے
کشتہ شد - بعد از آن کسے در بین راہ مزاحم نشد
و عمرو عاص در اسکندریہ رسید - مقوقس آرزو داشت
کہ بہ شرطِ ادائے جزیہ صلح کند ولے از بیمِ دولت روم
اظہار این خواہش نتوانست - با این ہمہ التماس نمود کہ مدت
محدودے مصالحت شود - عمرو عاص ابا نمود - و مقوقس
از بہرِ ترسانیدنِ مسلمانان اہالی را فرمان داد تا ہمہ مسلحہ بر فصیل
شہر صف بستہ ایستادہ شوند - زنانِ شہر ہم ازین حکم مستثنے
نبودند - و لے زنان رُو بطرفِ شہر کردہ بودند تا شناختہ نشوند
عمرو عاص بہ مقوقس پیام فرستاد کہ ما بہ دعائے شما رسیدہ

ایم - و شاید شما نمیدانید که مدار کار ما در فتوح ممالک تا این وقت
بر کثرت فوج نبوده و نیست و شما میدانید که هرقل شهنشاهِ روم
با چه ساز و سامان بمقابلۂ ما برآمد و چه نتیجه دید - بمجرد استماع این پیام
مقوقس گفت راست است که از تطاول عرب شهنشاهِ ما
بجان آمده خود را به قسطنطنیه رسانید - چون سرکردگانِ روم این سخن
از زبان مقوقس شنیدند خیلی غضبناک شدند و مقوقس
را سقط گفتند و فوراً به تهیۂ جنگ پرداختند - ولے مقوقس
از دل آمادۂ کارزار نبود - و از عمرو عاص عهد گرفت که چون ما از روم
جدا هستیم بایست به قبطی قوم من از مسلمانان مضرتے نرسد
و درین معرکه قوم قبطی تنها به بے طرفی قناعت نه کردند - بلکه اهل اسلام
را معاونت بسیار نمودند و از فسطاط تا اسکندریه شوارع و پلها را
تعمیر کردند و در محاصرۂ اسکندریه سررشتۂ تهیۂ ذخائر آذوقه هم بدست
آنها بود - اهل روم هر وقت از قلعه برآمده معرکه آرائے میشدند
و یک روز شدت معرکه بحدے رسید که کار از تیر و خدنگ
گذشته نوبت بشمشیر آمد - و از صفِ روم شخصے در میدان
برآمد و گفت هر که لافِ نبرد آزمائی میزند تنها بمقابلهٔ من آید -
و فوراً مسلمه ابن خالد اسپ را مهمیز کرده پیش رفت و رومی او را
بزمین زد و از اسپ خم شده میخواست که بضربِ شمشیر
کار او تمام کند که سوارے از اسلامیان رسید و او را

از دستش رہائی داد۔ عمرو عاص بمشاہدۂ این حال بحدّے بقہر آمد کہ از حدِّ متانت گذشتہ پاس رتبۂ مسلم را ہم نگہ نداشت وگفت کہ چہ ضرور است کہ مخنثان در میدانِ جنگ بیایند این کلمہ بہ مسلمہ خیلے ناگوار آمد۔ ولے از مصلحت چیزے نگفت چند سے ہنگامۂ کارزار از ہر دو طرف گرم بود۔ آخر اہل اسلام بہ آن شدت حملہ آور شدند کہ اہلِ روم را پسپا کردہ درونِ قلعہ داخل شدند۔ و دیرے در صحنِ قلعہ طرفین دادِ جنگ دادند و بالآخر رومیان بہ استقلالِ تمام حملہ کردند۔ و دلیرانِ اسلام را از قلعہ بیرون کشیدہ درہائے قلعہ را مسدود نمودند۔ و عمرو عاص و مسلمہ و دو نفر دیگر از لشکرِ اسلام درونِ قلعہ ماندند۔ اول اہلِ روم خواستند کہ آنہا را زندہ گرفتار کنند۔ و چون دیدند کہ بہادرانِ اسلام بدون از جنگ مردانہ رائگان بگیر نمی آیند۔ گفتند۔ یک نفر از شما و یک نفر از ما بمیدان برآیند و باہم درآویزند۔ و اگر از ما کشتہ شد شما را رہا میدہیم کہ از قلعہ برآیند۔ و اگر از شما کشتہ شد ہمہ اسلحۂ خود را بیندازید۔ عمرو عاص خیلے بہ خورسندی رضا داد و عزم نمود کہ خودش بمیدان برآید۔ مسلمہ منع کرد و گفت کہ اگر سر عسکرِ اسلام صدمہ برسد محتمل است انتظام لشکر خلل پذیرد۔ پس خودش

لہ فتوح البلدان صفحہ ۲۲۰ – ۱۲ منہ

اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت ۔ از طرف دیگر بہادر رومی نیز اسلحۂ خود را درست کردہ مہیائے کارزار بود ۔ و مدتے از ہر دو طرف ردّ و بدل واقع شد و آخر مسلمہ بیک ضربِ دست کار رومی را تمام کرد ۔ و اہالی خبر نداشتند کہ درین جماعت سر عسکر اسلام ہم است ۔ آخر بر طبقِ عہد در قلعہ را بکشادند ۔ و ہر چہار سالماً و غانماً از قلعہ بر آمدند ۔ عمرو از مسلمہ معذرت خواست چہ نسبت بہ مسلمہ لفظِ توہینی از زبانش بر آمدہ بود و مسلمہ خیلے بصافِ دلی غبار کدورت را از دلِ خود پاک کرد ۔ و از سخن در گذشت[1] ۔

ہر قدر محاصرہ طول میکشید ۔ تشویشِ فاروقِ اعظم رضؓ بیشتر مے شد ۔ بنا بر آن نامہ بنام عمرو عاص نوشت مشعر بر اینکہ شاید شما مردم از سبب سکونتِ مصر مانند نصارائے عیش پرست شدہ اید ورنہ در فتحِ مصر این قدر تاخیر امکان نداشت بمجردِ وصول این نامہ کلِ لشکر اسلام را یکجا کردہ خطبہ بخوانید ۔ و بعد ازان باین طور حملہ آور شوید کہ سر عسکرائے را کہ من مقرر نمودہ ام پیشروِ لشکر باشند ۔ و بہمین صورت کلِ فوجِ اسلام دفعۃً یورش کند ۔ بر وفقِ فرمانِ خلافت عمرو عاص کل فوج را یک جا جمع کرد ۔ وطورے خطبہ بخواند کہ از نطقِ مؤثرا و جوش ہائے افسردہ

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۴ ۔ ۱۶۵ ۔ ۱۲ منہ

از سرِ نو تازہ شد۔ عبادہ ابن صامت را کہ سالہائے دراز بہ صحبت حضرتِ رسالت پناہ صلعم مشرف شدہ بود۔ بحضور خواست و گفت نیزۂ خود را بمن بدہ و عمامۂ خود از سر کشیدہ بر سر نیزہ سوار کردہ باو سپرد و گفت این علم سپہ سالاری است۔

و امروز منصب سپہ سالاری برائے شماست۔ زبیر ابن العوام و مسلمہ ابن المخلد را بر فوجِ ہراول مامور کرد۔ غرض باین طریق بر قلعہ یورش آوردند۔ و در حملۂ اول شہر فتح شد۔ عمرو عاص معاویہ ابن خدیج را بہ حضور خواست۔ و امر کرد کہ ہر قدر زودتر ممکن باشد برود و حضرت امیر المومنین را از مژدۂ فتح مسرور کند۔ معاویہ بر شتر سوار شدہ راہ را دو منزلہ و سہ منزلہ طے کردہ بمدینہ منورہ رسید۔ و چون وقت چاشت بود پنداشت کہ وقتِ آرام و استراحت است و براہِ راست بہ مسجدِ نبوی صلعم رفت۔ اتفاقاً کنیزِ خلیفہ را بہ مسجد گذر افتاد۔ و او را بہ ہیئتِ اجنبی دیدہ پرسید کہ کیستی و از کجا آمدہ۔ گفت از اسکندریہ۔ کنیز فوراً بہ حضورِ خلیفہ رفت و کیفیّت ماجرا عرض کرد و باز آمدہ باو گفت کہ امیر المومنین ترا خواستہ حضرت عمرؓ بیشتر یارائے انتظار نداشت۔ و خواست کہ خود برآید۔ و بنا بہ پوشیدن کرد کہ معاویہ رسید و مژدہ داد۔ و او سر بسجدہ نہاد۔ و شکرانۂ باری تعالےٰ بجا آوردہ۔ بعد بہ مسجد نبوی صلعم رونق افروز شد۔ و امر کرد

منادی شود کہ الصّلوٰۃ جامعۃ۔ چون ندائے الصلوٰۃ بگوش اہالی رسید ہمہ جمع آمدند۔ معاویہ بہ حضور ہمہ حالاتِ فتح را بیان نمود۔ واز آنجا برخاستہ بہ رفاقتِ خلیفہ بطرفِ آستانۂ مبارک رفت۔ حضرت عمرؓ کنیز را فرمود کہ چیزے خوردنی بیار۔ کنیز نان و روغنِ زیتون آورد۔ و پیشِ مہمان نہاد۔ حضرت فاروق رضؓ گفت کہ چون داخلِ شہر شدی چرا براہِ راست پیشِ من نیامدی۔ معاویہ عرض کرد کہ وقتِ استراحت بود۔ گمان بردم کہ حضرت امیر المومنین رضؓ خواب باشد۔ حضرت عمرؓ گفت۔ افسوس کہ دربارۂ من این گمان داری۔ اگر من در روز خواب کنم بارِ خلافت را کہ خواہد برداشت[1]۔

عمرو عاص از فتح اسکندریہ فراغت یافت و بہ فسطاط مراجعت کرد و در آنجا بنائے تعمیر شہر نہاد۔ وقطعاتِ زمین را معیّن کردہ از یکدگر جدا نمود۔ و عماراتِ بے تکلّف و سادہ بروضعِ عرب بنا کرد۔ وتفصیل این اجمال در جلدِ دوم خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔

بعد از فتح فسطاط و اسکندریہ حریفے قوی پنجہ باقی نماند۔ اما اہالیِ روم در جمیعِ اضلاعِ مصر جا بجا آباد بودند۔ پس عمرو عاص افواج قلیل بہ اطرافِ مُلک فرستاد۔ واز احتمالِ

[1] تفصیل واقعہ در طبری موجود است ۱۲ منہ

فساد در آنجا پیش بندی نمود چنانچہ خارجہ ابن حذافہ عدوی در علاقہ ہائے در فیوم و اشمونین و اخمیم و بشرودات و صعید وغیرہ مضافات آن دورہ نمود۔ و مردم ہر علاقہ بطیب خاطر جزیہ قبول نمودند۔ و عمیر ابن وہب الجمی۔ اضلاع تنیس۔ و دمیاط و تونہ و دمیرہ و شطا و قہلہ و بنا و بوصیر را مسخر نمود۔ و عقبہ ابن عامر جہنی جمیع اضلاع نشیبی مصر را فتح کرد[1]۔

در معارکِ مصر نفوسِ بسیارے از اہالی روم و قبط بقید اسر گرفتار آمدند۔ پس عمرو عاص عریضہ در موضوع کیفیت قیدیان بآستانِ خلافت فرستاد۔ و از آستانِ خلافت جواب آمد کہ سپہ سالارِ اسلام جمیع اسارائے را بحضور بخواہد۔ و ہمہ را اختیار دہد کہ مسلمان مے شوند۔ یا بہ دینِ خود مے مانند و ہر گاہ بحلقۂ اسلام داخل شدند بہ جمیع حقوقِ اسلام امتیاز مے یابند۔ و اگر مسلمان نہ شوند مانند دیگر اہلِ ذمہ از ایشان جزیہ گرفتہ میشود۔ عمرو عاص بر طبقِ فرمانِ خلیفہ رض ہمگی اسارائے را کہ چندین ہزار بودند یک جا جمع کرد۔ و رؤسائے نصارائے را ہم بحضور خواست و اہلِ اسلام و نصارائے را بہ ترتیبِ مناسب بمقابلِ یکدگر نشاند۔ و در بینِ ہر دو صف جماعتِ اسارائے حاضر بود۔ و بمواجہۂ حاضرین فرمانِ خلافت قرأت شد۔ اکثر اسارائے

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۷ - ۱۲ منہ

کہ با اہلِ اسلام آمیزشں داشتند و بہ ذوقِ اسلام آشنا بودند مشرّف بہ اسلام شدند۔ واکثرے بمذہب خود قائم ماندند۔ چون شخصے از آنہا اظہارِ اسلام میکرد۔ از صفِ اسلامیان نعرۂ اللہ اکبر بلند مے شد۔ واز حد زیادہ مسرّت میکردند۔ وچون شخصے اقرار بہ نصرانیّت مے کرد در جماعتِ نصاریٰ غلغلۂ شادی مے افتاد۔ واہلِ اسلام بحدّے غمزدہ میشدند کہ اکثرے را اشک از دیدہا میریخت وتا مدّتے این سلسلہ جاری ماند۔ ہر یک از فریقین بسہم خود را گرفت۔ وبہ مرام خود فائز آمد[1]۔

شہادتِ حضرتِ فاروق ۲۶ ذی الحجہ ۲۳ھ ۶۴۴ع

مدّتِ خلافتِ او بہ ہمہ جہت دہ سال و ۶ ماہ و ۴ یوم

در مدینۂ منوّرہ فیروز نام غلامے بود فارسی الاصل کہ ابولؤلؤ کنیت داشت۔ روزے بحضورِ فاروقِ اعظم رض حاضر آمدہ شکوہ کرد کہ آقائے من مغیرہ ابن شعبہ محصولِ گران بر من مقرر کردہ ومیخواہم کہ درین محصول تخفیف شود۔ حضرت عمر رض فرمود

[1] طبری صفحہ ۲۵۸۲، ۲۵۸۳ - ۱۲ منہ

محصول چہ قدر است گفت کہ دو نیم درہم یومیہ دقریب بیست آنہ کلدار) باز حضرت عمر رضؓ پرسید کہ تو چہ پیشہ مے کنی - گفت کہ نجاری و نقاشی و آہنگری - فرمود کہ نظرہ حرفہ ہائے کہ بیان کردہ این رقم محصول زائد از اندازہ نیست - فیروز خیلے رنجیدہ خاطر شدہ پس آمد-

روزِ دیگر حضرتِ عمر رضؓ بہ ارادۂ ادائے نمازِ صبح از خانہ برآمد - فیروز خنجر زیرِ دامانِ خود پنہان نمودہ بہ مسجد آمد حسب الحکم خلیفہ رضؓ بعض اشخاص بخدمتِ تسویۂ صفوف مامور بودند و چون جماعت قایم مے شد - صفہا راست مے کردند - وقتیکہ صفہا درست مے شد - خلیفہ رضؓ بہ مسجد مے آمد و امامت مے کرد - درین روز ہم صفوفِ نماز برابر شدہ و حضرتِ عمر رضؓ از صف پیشتر برآمد - کہ نماز بدہد بمجرد یکہ بہ نماز شروع کرد - فیروز دفعتاً از کمینگاہ برآمدہ ۶ ضرب خنجر زد - و یک ضرب بزیرِ ناف رسید - بمجرد این حال حضرت عمر رضؓ دستِ عبد الرحمٰن بن عوف را گرفت و بجائے خود پیش امام مقرر کرد و خود از صدمۂ زخم بر زمین افتاد-

عبد الرحمٰن ابنِ عوف نماز ادا کرد - و فاروقِ اعظم رضؓ ور برو بسمل افتادہ بود - فیروز دیگر مردم را ہم زخمی کرد - و آخر گرفتار آمد - و انتحار نمود - و حضرت خلیفہ را از مسجد بردا شتہ بخانہ

بخانہ آوردند۔ چون بخانہ رسید اول پرسید کہ قاتل من کیست مردم عرض کردند کہ فیروز۔ فرمود الحمد للہ کہ من بدست شخصے ہلاک نہ شدہ ام کہ دعوائے اسلام داشتہ باشد۔ مردم گمان بُردند کہ زخم کاری نیست و غالباً شفا حاصل خواہد شد۔ و بہمین خیال طبیبے خواستند و او نبیذ و شیر بخوردن داد۔ و دو ا از راہِ زخم بر آمد۔ پس مردم بہ یقین دانستند کہ امیر المومنین ازین زخم جان بہ نخواہد شد۔ عرض کردند کہ ولی عہدِ خود را خود منتخب کنید:۔

حضرت فاروق رضؓ فرزند خود عبد اللہ را بہ حضور خواست و گفت کہ بحضور عائشہ رضی اللہ عنہا برو و بگو کہ عُمر اجازہ میخواہد کہ بہ پہلوئے جناب رسول اللہ صلعم مدفون شود۔ بر طبق این ارشاد حضرت عبد اللہ بحضور عائشہؓ آمد۔ و دید کہ حضرتِ عائشہ نوحہ و بکا داشت۔ عبد اللہ از طرفِ حضرت عمر رضؓ سلام عرض کرد و پیغام داد۔ حضرتِ عائشہ رضؓ فرمود کہ این جائے را برائے خود نگاہ کردہ بودم لاکن امروز عمر رضؓ را بر خود ترجیح میدہم۔ چون عبد اللہ باز آمد حضرت عمر رضؓ پرسید کہ چہ جواب آوردی۔ عبد اللہ عرض کرد کہ مدعائے شما حاصل شد۔ فرمود کہ آرزوئے دلِ من ہمین بود۔

درآن ہنگام اہم ترین کارے برائے قیام دولتِ اسلام انتخابِ خلیفہ بود۔ و جمیع صحابہ مکرّراً بحضرتِ خلیفہ التماس نمودند تا این مسئلۂ اہم را خود طے بفرماید۔ حضرتِ عمر رض در مسئلۂ خلافت بارہا غور و فکر نمودے۔ و اکثر درین باب اظہارِ غم و اندوہ مے فرمود۔ گاہے او را میدیدند تنہا نشستہ فکر و خوض میکند و بعد ہا معلوم مے شد کہ اضطرابِ خاطرِ او در مسئلۂ خلافت بودہ۔

باوجود غور و فکر بسیار شخصے در نظرش نمے آمد کہ متحمّلِ بارِ گرانِ خلافت شود و بارہا بے ساختہ آہے سرد مے کشید۔ ومیگفت۔ افسوس کسے بنظر نمے آید کہ از بارِ خلافت تحمل تواند۔ و اشخاصے کہ در نظرِ حضرتِ عمر رض قابلیتِ خلافت داشتند ۶ نفر و عبارت بودند۔ از علی رض و عثمان رض و زبیر رض و طلحہ رض و سعد وقاص رض و عبدالرحمٰن رض ابن عوف۔ لاکن حضرتِ عمر رض در ہر کدام ازیشان چیزے میدید و درین باب باوقاتِ مختلفہ اظہارِ رائے ہم فرمود۔[1]

[1] خوردہ گیری ہائے حضرتِ عمر رض درباب صحابۂ دیگر منقول ہست۔ از سببِ ترکِ ادب نوشتہ ام لیکن درآنہا جائے کلام نیست۔ البتہ نکتہ چینی جنابِ ممدوح درحقِ حضرتِ علی رض کہ در کتبِ تواریخ منقول ہست یعنے اینکہ در مزاجِ حضرتِ علی رض میلانِ ظرافت ہست۔ و این محض گمانِ مورخین ہست۔ اگرچہ در مزاجِ مبارکِ حضرتِ علی رض میلانِ ظرافت بود مگر ہمان قدر کہ از یک بزرگ لطیف المزاج امکان دارد۔

(باقی بر صفحہ ۲۷۳)

چنانچہ در طبری وغیرہ کتب تواریخ بہ تفصیل مذکور است۔ وحضرت علی رض را بر پنج نفر باقی ترجیح میداد۔ لاکن نظر بہ بعض

(پیوستہ بہ گذشتہ)

حقیقت امر این ست کہ تعلقات حضرت علی رض با اہل قریش پیچ در پیچ بود کہ قریش بہ ہیچ نوع سر تسلیم راپیش حضرت عمر رض خم نہ کردند۔ علامہ طبری درین باب خیالات حضرت عمر رض را بصورت مکالمہ درج کتاب خود کردہ۔ و من ہمان مکالمہ را درین مقام نقل میکنم تا از مطالعۂ آن راز سربستۂ خیالات او معلوم گردد۔ مکالمۂ مذکور با عبداللہ ابن عباس رض بوقوع آمدہ بود کہ ہم قبیلہ وطرفدار حضرت علی رض بود۔

(حضرت عمر رض) اے عبداللہ ابن عباس۔ از چہ سبب حضرت علی رض با ما شریک نہ شدہ۔؟

(عبداللہ ابن عباس) من نمیدانم۔

(حضرت عمر رض) پدرت عم رسول اللہ صلعم بود۔ وخودت برادر عم زادِ جناب رسالت مآب ہستی۔ پس بہ سبب کہ قوم تو طرفدار تو نہ شد۔؟

(عبداللہ ابن عباس) من نمیدانم۔

(حضرت عمر رض) من میدانم کہ قوم تو امارت ترا گوارا نداردند۔

(عبداللہ ابن عباس) چرا۔؟

(حضرت عمر رض) قوم گوارا نہ دارد کہ نبوت وخلافت بیک خاندان اختصاص بگیرد۔ گویا بزعم شما حضرت ابوبکر رض شمارا از خلافت محروم ساخت۔ لاکن بخدا حقیقت این امر این قسم نیست۔ کارے کہ ابوبکر رض کرد مناسب ترین کارہا بود۔ واگر ابوبکر رض میخواست کہ خلافت بہ شما بدہد۔ از آن ہیچ فائدہ درحق شما مترتب نمے شد۔

(بقیہ بر صفحہ ۲۷۳)

اسباب درحق علی رضؓ ہم فیصلۂ قطعی نے فرمود[1] - غرض چون در

(پیوستہ بہ گذشتہ)

این گفتگو بیشتر مفصّل و بعضے سخنانِ نغز دارد - وقرار آتیہ ست -

(حضرت عمرؓ) اے عبداللہ ابن عباس من در بابِ شما بعض سخنان شنیدہ ام - ولے تحقیق نہ کردہ ام - چہ نمیخواہم از دلِ من توقیر و عزتِ شما کم شود:-

(عبداللہ ابن عباس) آن سخنان چیست -؟

(حضرت عمرؓ) شنیدہ ام شما میگوئید کہ مردم خلافت را از خاندانِ ما بظلم و حسد غصب نمودہ اند -

(عبداللہ ابن عباس) در بابِ ظلم من چیزے نمیگویم - چرا این امر بر کسے مخفی نیست - ولے در بارۂ حسد مقامِ تعجّب نیست - ابلیس بر آدمؑ حسد بردو ما کہ اولادِ آدم ہستیم اگر محسود شویم چہ عجب؟

(حضرت عمرؓ) افسوس کہ از خاندانِ بنی ہاشم کینۂ کہنہ از دل بدر نمے شود -

(عبداللہ ابن عباس) این قسم حرف نہ شاید بر زبان آورد - چرا کہ رسول اللہ صلعم ہم ہاشمی بود -

(حضرت عمرؓ) این سخن را ترک کنید -

(عبداللہ ابن عباس) بسیار خوب (طبری صفحہ ۲۷۶۸ الی ۲۷۷۱)

از گفتگوے فوق قارئین برین نکتہ ملتفت میگردند کہ مردم در عہدِ معدلت مہدِ فاروق اعظمؓ تا کدام حد بہ آزادی و بے باکی براظہارِ خیالاتِ خود قادر بودند - وبیش جز این نبود کہ خود جناب ممدوح مے خواست کہ مردم آزاد منش و حق گو باشند - و در حق گوئی پاسِ مراتب ہم ندارند ۱۲ منہ

متعلقہ صفحہ ہذا - [1] طبری صفحہ ۲۷۷۷ - ۱۲ منہ

در وقتِ وفاتِ او بر مسئلۂ خلافت اصرار نمودند۔ فرمود کہ ازاین ۶ نفر در حقِ ہر کدام کہ کثرتِ رائے باشد بمنصبِ خلافت منتخب گردد۔

فاروق اعظم رضہ در بحرِ فکرِ بہبودِ قوم بحدّے مستغرق بود کہ در حالِ درد و کرب نیز ازین خیال دست بردار نبوده۔ و تا قوا و حواس یاری مے کرد۔ بہمین خیال مشغول بود و مردم را خطاب نموده فرمود کہ شخصے را کہ قوم بہ منصبِ خلافت منتخب کند من باو وصیّت دارم کہ حقوقِ پنج گروه ملحوظ بدارد۔ یعنی مہاجرین و انصار و اعراب و اہالی عرب کہ در بلاد و ممالکِ دیگر سکونت ورزیده اند و اہلِ ذمّہ یعنے نصارائے و یہود و پارسی کہ رعایائے اسلام بودند۔ و بعد حقوق ہر فرقہ را تصریح فرمود۔ چنانچہ تقریریکہ درخصوص اہلِ ذمّہ نموده برخے از فقراتِ آن این ست۔ من خلیفۂ وقت را وصیّت میکنم کہ ذمّہ داریِ خدا و ذمّہ داریِ رسول اللہ را ملحوظ بدارد۔ یعنے عہدے کہ با اہلِ ذمّہ بستہ شدہ است ایفا شود۔ و با دشمنانِ ایشان جنگ شود۔ و بہ خودِ شان بیش از وسع بارِ تکلیف نیفتند۔

وقتیکہ از معاملاتِ قومی فراغت یافتہ بہ مطالبِ ذاتی توجہ فرمود۔ و فرزندِ خود عبداللہ را بہ حضور خواست و پرسید کہ بذمّہ من چہ قدر قرض است و معلوم شد کہ ۸۶۰۰۰ ہزار

درہم قرض بودہ - فرمود کہ اگر از جائداد متروکۂ من ادا شود فبہا - ورنہ بخاندان عدی التماس شود و اگر افراد خاندان مذکور ہم ادا نتوانند از تمام قوم قریش استعانت شود و جز قریش بہ دیگران تکلیف نرسد[3] -

این روایت از صحیح بخاری ست و در کتاب المناقب باب القصۃ البیعۃ والاتفاق علیٰ عثمان رضؓ مذکور ست - اگرچہ عمر ابن شبیہ در کتاب المدینہ بسند صحیح روایت کردہ کہ نافع غلام حضرت عمر رضؓ میگفت کہ قرضداری حضرت عمر رضؓ ہیچ وجہ موجہ ندارد - چہ یکے از ورثۂ او حق متروکۂ خود را بہ یک لک درہم[1] فروختہ بود -

لاکن این حقیقت ست کہ حضرت فاروق رضؓ مبلغ ۸۶۰۰۰ ہزار درہم را قرضدار بود و بہر ادائے این قرض خانۂ مسکونۂ[3] او را فروختند - و امیر معاویہ خرید و این خانہ مابین باب السلام و باب الرحمۃ واقع بود - و بہ این لحاظ از قیمت آن قرض حضرت عمر رضؓ ادا شدہ بود - مدتے این خانہ بہ دار القضا شہرت داشت چنانچہ در خلاصۃ الوفا فی اخبار دار المصطفیٰ این واقعہ[2] بہ تفصیل مذکور ست :-

---

[1] فتح الباری مطبوعۂ مصر جلد ۷ صفحہ ۵۳ - ۱۲ منہ

[2] کتاب مذکور مطبوعۂ مصر صفحہ ۱۷۹ و ۱۲۹ - ۱۲ منہ

سہ روز بعد حضرتِ عمر رض انتقال فرمود۔ و بروزِ شنبہ غرّۂ محرّم الحرام ۲۴ھ مدفون شد۔ و در نمازِ جنازہ صہیب رض امام بود۔ و حضرت عبد الرحمن و حضرت علی رض و حضرتِ عثمان رض و طلحہ رض و سعد و قاص رض و عبد الرحمن رض ابن عوف اورا بہ لحد گذاشتند۔ و آن آفتابِ عالمتاب بہ زیرِ زمین پنہان شد۔

بقلم ابو السعید محمد عبد الرشید محبوب الرقم

الفاروق جلد دوم
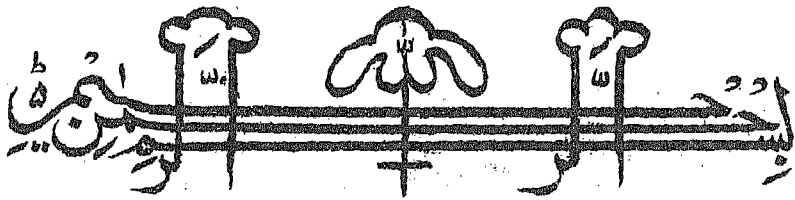
نحمدہ ونصلی علیٰ رسولہ الکریم وآلہ واصحابہ اجمعین

یک نظرِ اجمالی بر فتوحاتِ فاروقی

در جلدِ اول کتاب ناظرین از جوش وہمت وعزم واستقلال مسلمانانِ عہد خیر القرون متاثر شدہ باشند۔ ولے شاید واقعات را بہ نگاہِ فلسفۂ تاریخی بہ امعانِ نظر ندیدہ باشند۔ لاریب از مطالعۂ واقعاتِ مذکورہ در دلِ مؤرخ نکتہ سنج این سوال پیدا میشود کہ

(۱) چگونہ یک جماعہ از بادیہ نشینانِ عرب شیرازۂ جمعیت سلطنتہائے بزرگ فارس و روم را از ہم گسیختند۔؟

(۲) آیا این واقعہ در تاریخ عالم از جملہ مستثنیات خواہد بود۔؟

(۳) آیا اسباب این واقعہ چہ بودہ۔؟

(۴) آیا این واقعات بافتوحات چنگیز و سکندر تشبیہ دارد یا خیر؟

(۵) شرکتِ فرمانروائے خلافت درین واقعات تا بکدام حد بوده؟

وسعتِ فتوحاتِ فاروقی

اگرچہ مناسب است کہ بجوابِ این سوالات پردازیم - ولے ضرور است اولاً وسعت وحدودِ اربعۂ فتوحاتِ فاروقی را بعبارتِ مجمل ومختصر بیان کنیم -

رقبۂ ممالکِ مقبوضۂ حضرت فاروق رضؓ بہ ۲۲۵۱۰۳۰ مربع میل میرسد - یعنی از مکۂ معظمہ بطرفِ شمال ۱۰۳۶ میل وبطرفِ مشرق ۱۰۸۷ وبطرفِ جنوب ۴۸۳ میل وبطرفِ مغرب تا بجدّہ بوده - وبنابران قابلِ ذکر نیست -

در رقبۂ مذکوره شام - مصر - عراق - جزیره - خوزستان - عراقِ عجم - آرمینیہ - آذربائیجان - فارس - کرمان - خراسان - مکران - کہ جزوے از بلوچستان در آن شامل است داخل بود -

اگرچہ در ۲۰ھ بر ایشیائے کوچک کہ عرب آن را روم میگویند حملہ شد لاکن در جمع فتوحاتِ فاروقی شمار نے شود - جمیع ممالکِ مذکوره درذیلِ فتوحاتِ فاروقی داخل ودر ظرفِ ده سال مفتوح گشتہ -

اسبابِ فتح بقرارِ رائے مؤرخینِ اُروپا

سوالِ اول را مورخینِ اروپا جواب میدہند کہ در آن زمان سلطنت ہائے فارس وروم از اوجِ اقبال تنزّل کرده بود یعنی در فارس بعد از وفاتِ خسرو پرویز نظامِ سلطنت بکلّی برہم گشتہ - شخصے قابل نمانده بود کہ کفیلِ اداره امورِ سلطنت گردد - در ارکانِ دولت

واعیانِ سلطنت سلسلۂ سازش ومنصوبہ بازی آغاز کردہ۔ و
ازین جہت ہر وقتہ تخت نشینانِ سلطنت ردّوبدل میگشتند
ودرظرفِ ۳ سہ چہار سال ہفت نفر عنانِ حکومت را ازپئے ہم
بدست گرفتند۔ برعلاوہ پیش از نوشیروان فرقۂ مزدکیہ
قوت بسیار گرفتہ بود۔ این فرقہ بالحاد وزندقہ میلان داشت۔
ہرچند نوشیروان بزورِ شمشیر این مذہب را پامال میکرد۔ لاکن
بر استیصالِ کلّی آن قادر نشد۔ وچون قدم مبارکِ اسلام
درفارس رسید فرقۂ مذکور اہل اسلام را پشت وپناہِ خود دانستند
چہ کہ اسلام بہیچ مذہب وعقیدہ تعرض نمے کرد۔ وفرقۂ نستورین
ہم کہ یک فرقہ از نصارٰی ست ودر ہیچ حکومت پناہ نمے یافت
بزیر سایۂ اسلام پناہ جُستہ از دستِ جور وستم مخالفین رہ
یافت۔ وازین جہت اعانت وہمدردیِ این ہر دو فرقۂ بزرگ
مُفت بہ اہلِ اسلام حاصل شد۔

سلطنتِ روم ہم از عروجِ اقبال افتادہ ودر فِرقِ مختلفۂ نصارٰی
اختلافات بسیار پدید آمدہ بود۔ وچون در آن عہد مذہب را
در نظمِ حکومت دخلے بودہ اثرِ این اختلافات در فرقہ ہائے
نصارٰی تنہا بہ خیالاتِ مذہبی منحصر نبودہ بلکہ سلطنت را ہم متاثّر
نمودہ ودر ارکانِ آن ضعفے پدید آوردہ بود۔

ہرچند جواب مؤرخینِ اروپا از واقفیّت خالی نیست وے بیشتر

ملمع سازیِ استدلال است کہ خاصۂ ایشان است۔ لاریب در آن عہد سلطنت روم و فارس از اوجِ عروج قدرے تنزل نمودہ رو بطرفِ حضیض زوال میرفت و در نتیجہ باستی کہ از مقابلہ با سلطنتہائے قوی پنجہ قاصر مے ماند۔ نہ اینکہ قومے از بادیہ نشینانِ عرب با آن بے سامانی شیرازۂ جمعیت اینگونہ سلطنتہائے قدیم را از ہم بگسلد۔ روم و فارس بہر کیف در فنونِ جنگ مہارت کامل داشتند۔ کتبِ قواعدِ حرب کہ در یونان تصنیف شدہ و تا حال ہم موجود مے باشد۔ دستور اساسی روم بود۔ بر علاوہ در فراوانی رسد و بسیاریِ سامانِ متنوع آلاتِ حرب و کثرتِ افواج ہیچگونہ فرق نیامدہ بود۔ طرفہ تر اینکہ جنگ این دو سلطنت محض دفاعی بودہ و بر ممالکِ دیگر حملہ نبردہ۔ بلکہ در حدودِ ملکِ خود دفاع از اہل اسلام مے نمودند۔ و در قلاع و سنگرہائے خود قیام داشتہ و مستور بودہ سعے در حفظِ ملک مے کردند۔

چند سال قبل از حملۂ اہل سلام در عہدِ خسرو پرویز کہ جوشِ شباب سلطنتِ فارس تصوّر مے شود۔ قیصر روم بر ایران حملہ آورد و در ہر قدم نصرت ہمعنانِ او گردید۔ تا بہ اصفہان رسید۔ و صوبہ ہائے شام را کہ متصرف ایران درآمدہ بود پس گرفت۔ و مجدّداً سر رشتۂ نظم و نسق قائم نمود۔

از مسلّمات ست کہ تا عہدِ خسرو پرویز سلطنتِ ایران
بکمالِ اوجِ جاہ و جلال رسیدہ۔ و از وفاتِ خسرو پرویز
تا حملۂ اسلام فقط مدّتِ سہ چہار سال فاصلہ بودہ۔ و درین
عرصۂ قلیل دریک سلطنتِ قدیم و قوی تا کجا آثارِ ضعف پیدا
شدہ باشد۔؟ بلے از تغیّر و تبدّلِ تخت نشینان در نظامِ
سلطنت اندکے فرق آمدہ۔ لاکن در اجزائے سلطنت یعنی
خزانہ و فوج و محاصل ہیچگونہ خللے بوقوع نیامدہ بود۔ و ازہمین
سبب وقتیکہ یزدگرد بر تختِ سلطنت جلوس نمود و ارکینِ
سلطنت بہ اصلاحِ ملک متوجّہ شدند در کالبدِ سلطنت از سرِ نو روحِ
عروج دمیدند ہمان ساز و سامانِ قدیم پیدا شد۔ فرقۂ مزدکیہ اگرچہ
در ایران بودہ لاکن ہیچ تاریخ نمے گوید کہ فرقۂ مذکورہ بہ اہل اسلام
امدادے نمودہ۔ اعانتِ فرقۂ نستورین ہم از مطالعۂ تواریخ
ظاہر نمے گردد۔ اگرچہ فرقہ ہائے مختلفہ نصارٰے اختلاف باہم
داشتند لاکن از تصانیفِ مؤرخینِ اروپا ابدًا معلوم نمے شود
کہ اہلِ اسلام از اثرِ این اختلاف مستفید شدہ باشند۔

حالتِ عرب ہم این بود کہ افواجِ اسلام کہ در جنگہائے مصر
و ایران و روم مصروفِ پیکار بودند بہمہ جہت تعداد مجموعی آن ہا
تا بہ یک لک ہم نمیرسید۔
مہارتِ عرب در فنونِ جنگ ازین واقعہ ظاہر مے گردد

که در معرکۂ یرموک که اولین معارک بوده ودر آن بطورِ تعبیه صف آرائی نمودند واز سامانِ حرب مثلِ خود وزره وچلته وجوشن وبگتر وچار آئینه ودستانه هائے آهنی وجهلم وموزه ها که اسلحه لازمیِ سپاه ایران درحینِ جنگ[1] بوده۔ عرب از آن عاری بوده وبجز زره چیزے نداشتند وآن هم چرمی بوده نه فولادی۔ رکاب هم چوبی بوده کمند وگرز را نمے شناختند۔ تیر هائے شان بحدّے خورد وحقیر بود که درمعرکۂ قادسیه ایرانیان باراول آن تیرها رادیده متحیّر شدند وگمان بردند که شاید دوک باشد۔

واقعاً جوابِ این سوال بطورِ مناسب این است که تعلیم بانیِ اسلام جوش وعزم واستقلال وهمّت وبلند حوصلگی ودلیری رابدرجۂ غایت درپیروانِ خود ایجاد نموده وحضرتِ فاروق رضی این اوصاف رابطورے بسرحدِ ترقی رساند که سلطنت هائے روم وفارس درعین عروج هم تابِ مقاومتِ آنها نداشتند۔ برعلاوه اسلام باوصافِ راستبازی ودیانت هم موصوف بود۔ واین اوصاف تنها دروسعتِ فتوحات مفید نیفتاد بلکه دراستحکامِ سلطنت هم خیلے موثر برآمد۔ هر ملکے که فتح میشد رعایا بحدّے گرویدۂ راستبازیِ اسلام مے شدند که باختلافِ مذهب زوالِ سلطنتِ اسلام راابداً روا داری نداشتند۔ درمعرکۂ یرموک

[1] ابن قتیبه دراخبار الطوال آورده که این اشیا را هر سپاهیِ ایران به استعمال مے آورد ۱۲

کہ اہلِ اسلام از اضلاع شام برآمدند۔ جمیع رعایائے نصاریٰ
باوازِ بلند نعرہ مے زدند۔ کہ خداوند شمارا بخیر پس بیارد۔
یہود توریت در دست گرفتہ مے گفتند "تاکہ ما زندہ ایم قیصر در
اینجا آمدن نمے تواند"۔

حکومتِ روم در شام و مصر محض استبدادی بودہ ازین جہۃ
در مقابلہ بالشکر اسلام فقط قوۂ سلطنت و فوجی بودہ۔ در عایا با
سلطنت ہمعنان نبودہ۔ وچون قوۂ سلطنت از سطوتِ
اسلام شکست مطلع صاف گردید و از طرفِ رعایا ہیچگونہ مزاحمت
نشد۔ البتہ حالتِ ایران نسبت بروم بہتر بود چہ کہ روسائے
بزرگے زیر دستِ سلطنت بودہ و ہر کدام در اضلاع وصوبجاتِ
ملک حکومت داشت و آنہا نہ ازبرائے سلطنتِ ایران بلکہ
محض برائے حفاظتِ عظمتِ خود جنگ میکردند و ازین جہت
بعد از فتح پائے تختِ ایران نیز مسلمانان را قدم بقدم مزاحمت
پیش مے آمد۔ بلے عوام رعایا در ایران ہم گرویدۂ اخلاق و
عاداتِ اسلام شدند۔ و بنابران بعد از فتح در بقائے حکومت
خللے بوقوع نیامد۔

از اہم ترین اسبابِ ترقی فتوحات یکے این بود کہ اولین حملۂ
اسلام بر شام و عراق واقع شد۔ و در آنجا عرب بکثرت آباد
بودند۔ حاکم دمشق در شام غسانی و محض بنام محکوم قیصر بودہ۔ در عراق

خاندانِ لخمی مالکِ ملک بودہ وکسرائے راچیزے بطور خراج میدادند۔ این قبائلِ عرب اگرچہ بسبب عقیدۂ نصرانیّت نخستین بمقابلۂ اسلام پائے استقلال فشردند لاکن جذبۂ اتحادِ قومی مفت نیست۔ آخر روسائے عظام عراق درحلقۂ اسلام درآمدہ۔ وبعد ازآنکہ مشرف باسلام گردیدند برائے مسلمانان بمنزلۂ دستِ و بازو گردیدند۔ در ملکِ شام نیز عرب بالآخر اسلام راقبول وخود را ازحکومت روم آزاد نمودند۔

موازنۂ فتوحاتِ فاروقی با سکندر وغیرہ

ودرین مقام اگر ذکرے از فتوحاتِ سکندر وچنگیز نمائیم بیجا نخواہد بود۔ بلے[۱] فتوحات بزرگے درذیل کارنامۂ آنہا مے آید۔ لاکن بقہر وظلم وقتلِ عام فتوحات کردہ اند۔ سفّاکیٔ چنگیز اظہر من الشمس است وسکندر وقتیکہ شہرِ صور را در ملکِ شام فتح کرد این فتح بعد از معرکۂ دراز حاصل شد۔ حکم قتل عام درداد واز اہلِ شہر یکہزار سر از تن جدا کردہ بفصیلِ شہر آویخت ودرین ہم قناعت نکردہ سی ہزار نفر را از باشندگانِ شہر بقیدِ غلامی آوردہ فروخت واز باشندگانِ قدیم کسانے کہ آزادی پسند بودند یک متنفّس راہم زندہ نگذاشت۔ وچون در ملکِ فارس بندر اصطخر را فتح نمود۔ ہمہ ذکورِ شہر را القتل رسانید۔ برعلاوہ بیرحمی ہائے دیگر در کارنامہ ہائے سکندری مذکور است۔

---

[۱] درصفحات آیندۂ کتاب ہذا بتفصیل این واقعات نوشتہ خواہد شد ۱۲ منہ

مشہور ست کہ از جور و ستم سلطنت خراب مے شود۔ و این مقولہ
ازین سبب صحیح ست کہ ظلم بذاتِ خود بقائے ندارد۔ چنانچہ
سلطنت چنگیز و سکندر دوامے نداشت۔ لاکن در فتوحاتِ فوری
این قسم سفّاکی و خونریزی کارگر ثابت شدہ۔ زیرا کہ تمام ملک
ازینگونہ کارنامہ ہا ترسان مے شود۔ چون قسمتے بزرگے از رعایا
ہلاک میگردد احتمالِ بغاوت و فساد باقی نمے ماند۔ ازین جہت
چنگیز و بخت نصر و تیمور و نادر و نپولین و دیگر کسانے کہ در تاریخِ عالم
از جملہ فاتحانِ بزرگ بشمار میروند سفّاک بودہ اند۔

لاکن در فتوحاتِ حضرت فاروق رضؓ از قانون انصاف سرِ موئے
ہم تجاوز نشدہ و مدام از دربارِ خلافت فرامین قدغن تاکید صادر
مے شد کہ درختانِ ممالکِ مفتوحہ ہم پے نکنند۔ چہ جائیکہ قتلِ
انسان روا داشتہ شود۔ با اطفالِ صغیر و اشخاص پیر گاہے تعرض
نکردہ۔ و بدون از عین معرکۂ کارزار کسے بقتل نرسیدہ و در ہیچ
موقع با غنیم بدعہدی و جذع نشدہ۔ و متواتر احکامِ تاکیدی
از دربارِ خلافت بنامِ سرکردگانِ لشکر صادر مے شد متضمن بر
اینکہ فَاِنْ قَاتَلُوْكُمْ فَلَا تَعْتَدُوْا وَلَا تُمَثِّلُوْا وَلَا تَقْتُلُوْا وَلِيْدًا۔
یعنی اگر عدو با شما مقابلہ کند با وے عذر نکنید و گوش و بینی کسے
را نبرید و ہیچ بچہ را قتل نکنید۔

کسانے کہ بعد از اطاعتِ اسلام علمِ بغاوت برافراشتند

ازآنہا بار دیگر اقرار اطاعت گرفتہ از خطائے آنہا درمیگذشت
بلکہ اہالی عربوس سہ بار بتواتر عہد اطاعت بستہ و باز نقض
کردند۔ در پاداش این جرم فقط آنہارا بجلائے وطن سزا داد
لاکن کل املاک آنہارا سنجیدہ قیمتش ادا نمود۔ وچون یہود
خیبر را در پاداش جرم سازش وبغاوت از آنجا کشید معاوضۂ اراضی
مقبوضۂ آنہا دادہ شد۔ وبنام حکام اضلاع احکام صادر فرمود
کہ باین مردم در ہر جا کہ مے آیند امداد شود واگر در کدام بلدہ از قلمرو
اسلام اقامت ورزند یک سال از جزیہ معاف باشند۔

واگر در فتوحات فاروقی میگویند کہ در تواریخ عالم دیگر فاتحان
نامور ہم بسیار گذشتہ اند باید یک فاتح را نشان بدہند
کہ با این ہمہ احتیاط وقیود انصاف وپابندئ اصول ہمدردی بنی
نوع انسان وعفو بقدر یک وجب زمینے را فتح کردہ باشد۔

برعلاوہ سکندر وچنگیز وغیرہ فاتحان نامور خود بالذات در
ہر معرکہ شریک وبحیثیت سپہ سالار فوج خود را ترغیب و
ہدایت بجنگ مے نمودند۔ وگذشتہ ازاینکہ بزیر دست یک
سپہ سالار قابل وماہر بودہ دل شان قوی ہم میگشت وطبعاً
در دل شان جوشش سرمیزد وجان خود را برائے آقائے خود
فدا مے کردند۔

حضرت عمر رض در مدت خلافت خود یکبار ہم بنفس نفیس شریک

معرکہ نشده وافواج اسلام بمسافتِ صدہا میل از دار الخلافت دور مصروفِ پیکار بودند۔ البتہ زمامِ اختیار نقل وحرکتِ ایشان بدستِ خودِ حضرت فاروق رض بوده۔

در بینِ فتوحاتِ فاروقی وفتوحاتِ سکندر وغیره یک فرق دیگر ہم ہست۔ یعنی فتوحاتِ دیگران بسانِ ابرِ بہاری بوده کہ بارے بہ تندی بارید ورفت۔ در ممالکِ مفتوحۂ آنہا ہیچگونہ نظمِ حکومت قائم نشد۔ بخلافِ این فتوحاتِ فاروقی تا بحدے مستقل بود کہ ممالکِ مفتوحۂ او تا حال کہ عرصۂ سیزده صد سال منقضی شده ہنوز در تصرفِ اہلِ اسلام ہست۔ ودر عہدِ معدلت مہدِ خودِ حضرت فاروق رض در آن ممالک سلسلۂ نظم ونسقِ ملکی قائم شده بود۔

اختصاصِ حضرت عمرؓ در فتوحات

راجع بسوالِ آخر بالعموم میگویند کہ در فتوحاتِ ملکی تخصیصِ خلیفۂ وقت نبود۔ چہ کہ جوش وعزمِ اہلِ اسلام در آن عہد بالذات کفیلِ فتوحات بوده لاکن بعقیدۂ من این جواب کافی نیست چرا کہ در عہدِ حضرت عثمان رض وحضرت علی رض نیز ہمان مسلمانان بوده ودر جوشِ اسلامیِ شان ہم خللے راه نیافتہ لاکن نتیجہ اش ظاہر ہست۔ ہر چند در جوش یک قوتِ برقی میباشد لاکن این قوت وقتے بکار مے آید کہ شخصے کہ آن قوت را بعمل آورد ہم بہمان اندازه قابلیت داشتہ باشد۔ ودرین امر ہیچ گونہ

حاجت بہ استدلال نیست - چہ واقعات بذاتِ خود برین دعوے دلیلِ ناطق است - از مطالعۂ حالات تفصیلے ہویدا مے شود کہ کل فوجِ اسلام بر طبق ہدایات حضرت فاروق رض طورے کاربند بودہ کہ گویا لُعبتے بودہ در دستِ لُعبت باز کہ بہ اشارۂ وستش حرکت میکرد - نظم ونسقِ افواج ہر چہ بودہ از حُسن تدبیر وسیاستِ ذاتی آن قدسی صفات بودہ - از مطالعۂ این کتاب چنانکہ بعد ازین بہ تفصیل مذکور مے شود معلوم خواہد شد کہ حضرت فاروق رض راجع بترتیب فوج وقواعدِ افواج وتعمیر قشون ہا وپرداختِ اسپان نظام وحفاظتِ قلاع وتعیینِ یورش بلحاظِ موسم تابستان وزمستان ونقل وحرکتِ افواج وانتظامِ استخبار وانتخاب سرِ عسکرانِ فوج واستعمالِ آلاتِ قلعہ شکن ودیگر امور ازین قبیل خود بہ نفسِ نفیس سلسلۂ انتظامات ایجاد فرمودہ وآنرا بکمالِ حسنِ تدبیر بحالِ خود قائم داشتہ واین امر مبرہن است کہ بغیر از وجود باجودِ حضرت فاروق اعظم رض این قوتِ برقی ببیکار ومعطل مے بود -

در فتوحاتِ عراق خود حضرت فاروق رض خدماتِ سپہ سالاری را انجام دادہ وچون لشکرِ اسلام را از مدینۂ منورہ کسیل نمود مقامات ومنازلِ سفر را خود متعین فرمودہ بر وفقِ ہمان سررشتہ احکامِ تحریری بالمرۃ صادر میفرمود - وچون فوجِ اسلام نزدیک

قادسیہ رسید فرمان فرستاد کہ نقشۂ موقع جنگ را در حضر خلافت بفرستند۔ و ہمان نقشہ را مدّنظر داشتہ ہدایاتِ مناسب درباب ترتیب و صف آرائیِ فوج صادر میفرمود۔ سر عسکرانِ لشکر بہر خدمت کہ مامور بودند بر طبق فرمان خاص حضرت فاروقؓ ممتاز شدہ بودند۔

از مطالعۂ واقعاتِ عراق چنانکہ در تاریخ طبری بہ تفصیل منقول ہست معلوم مے شود کہ گویا یک سپہ سالارِ عظیم الشان از راہِ دور افواجِ خود را در معرکہ صف آراساختہ دادِ معرکہ آرائی میدہد۔ و ہر حرکتِ فوج بر طبقِ اشاراتِ او مے شود۔

از قضایاے جنگی کہ در ظرفِ دہ سال در عہدِ حضرت فاروق اعظمؓ بوقوع آمدہ دو موقع بیشتر خطرناک بودہ نخستین معرکۂ نہاوند کہ اہلِ ایران در کل صوبجاتِ فارس نقبا فرستادہ آتشِ جوشِ ایرانیان را مشتعل نمودند و فوجے کثیر کہ شمارش تا بہ لک ہا میرسید فراہم نمودہ بصوبِ قلمرو اسلام فرستادند (دوم) وقتیکہ قیصرِ روم بہ پشت گرمیِ اہالیِ جزیرہ بارِ دیگر برحمص تعرّض نمود۔ این دو مواقع خطیرہ محض از حسنِ تدبیر حضرت فاروق اعظمؓ بخوبی انجام یافت۔ از یکطرف طوفانِ عظیمے فرونشست و از طرفِ دیگر کوہِ گرانے ریزہ ریزہ شد۔ چنانچہ این واقعات ببسط و تفصیل در جلدِ اول این کتاب مرقوم ہست۔

بعد از تفصیلِ واقعاتِ فوق این ادّعا بپایۂ ثبوت میرسد کہ از آغازِ تاریخ عالم شخصے فاتح وکشورستان مانندِ حضرت فاروق اعظم رضؓ بر صفحۂ ہستی نیامدہ۔

نظامِ حکومت

در تاریخ اسلام ہر چند بنائے خلافت یا حکومت در عہد حضرت ابوبکر صدیق رضؓ تشکیل یافتہ۔ لاکن دورِ نظم حکومت از عہدِ حضرت عمر رضؓ آغاز مے گیرد۔ اگرچہ در عہدِ حکومت دو سالۂ حضرت ابوبکر رضؓ بعض مہمّاتِ عظیمہ صورتِ انفصال پذیرفت چہ گروہِ مرتدّین عرب از صفحۂ ہستی ناپدید و سلسلۂ فتوحاتِ خارجہ آغاز شد۔ لاکن با این ہمہ نظام مخصوصی از بہرِ حکومت قائم نشد۔ و این مدّت قلیل برائے حصولِ این مدّعا نیز کفایت نمے کرد۔ چون حضرت عمر فاروق رضؓ عنانِ خلافت بدست گرفت از یک طرف وسعتِ فتوحات را بحدّے باوجِ ترقی رساند کہ سلطنت ہائے عظیم الشان قیصر و کسرےٰ را برہم زدہ ایران و روم وغیرہ ممالک را در جمع ممالکِ محروسۂ عرب داخل کرد۔ و از طرفِ دیگر نظامِ حکومت و سلطنت را قائم کردہ بحدّے ترقی داد کہ ہمگی شعبہ ہائے مختلفۂ حکومت بوجود آمد۔

لاکن قبل از آنکہ تفصیل قواعد و آئین حکومت ہدیۂ ناظرین شود۔ اظہار این امر ضروری است کہ تشکیل و ترکیب حکومت چہ قسم بود۔ یعنے آیا شخصی بودہ یا جمہوری؟ اگرچہ بلحاظ تمدن عرب در آن عہد اطلاق ہیچکدام از اصطلاحات مذکورہ بر خلافت حضرت عمر رض صراحتاً امکان نداشتہ لاکن درین موقع اظہار این امر کفایت میکند کہ وضع حکومت ہرچہ بودہ میلانش بہ جمہوریت بیشتر بودہ؟ یعنی مدار ادارۂ امور مہمۂ سلطنت بر اختیارات شخصی خلیفہ مبنی بودہ یا بر رائے عموم رعایا؟

موازنۂ حکومت شخصی و جمہوری

آنچہ ما بین حکومت جمہوری و شخصی ما بہ الامتیاز شمردہ میشود این است کہ در امور مملکت مداخلت عامۂ ناس ہست یا خیر؟ یعنی ہر قدر رعایا را حق مداخلت در امور مملکت بیشتر باشد ہمانقدر عنصر جمہوریت غالب تر خواہد بود۔ و چون آزادی مداخلت رعایا بدرجۂ اتم رسید اختیارات شخصی مسند نشین حکومت بکلی فنا مے شود۔ و قعتش بیش ازین نیست کہ او یک عضویت از اعضائے حکومت۔ و در سلطنت شخصی مدار کل امور مملکت بر ذات یک شخص واحدے باشد۔ و بنا بران در صورت سلطنت شخصی نتائج ذیل بطور لازمی پیدا میشود۔

(۱) بجائے اینکہ جوہر قابلیت کل اشخاص قابل و بکار افتد۔ مدار امور

سلطنت بر عقل و تدبیر یک جماعۂ قبیلے مے باشد۔ کہ عبارت از ارکان و عمائد سلطنت ست۔

(۲) از آنجا کہ بدون از اولیائے امور دولت دیگر اشخاص ملک را در انتظامات ملکی دخلے و سروکارے نمیباشد۔ از اکثر افراد ملت قوت و قابلیت انتظامی بمرور زمان معدوم مے شود۔ چنانکہ تیغ فولاد ہر چند تیزدم باشد۔ اگر مدتے معطل گذاشتہ شود زنگ خوردہ بیکار مے گردد۔

(۳) تحفظ حقوق فرقہ ہائے مختلفۂ رعایا بوجہ احسن نمیشود زیرا کسانے کہ در حقوق مذکورہ مفاد ذاتی دارند۔ در انتظام سلطنت دخیل نمیباشند۔ و کسانے کہ دخیل ہستند با حقوق فرقہ ہائے دیگر آن قدر ہمدردی ندارند کہ خود از باز حقوق و صاحبان غرض داشتہ باشند۔

(۴) در اقوام ملک صرف نظر از اینکہ اغراض شخصی فوت مے شوند۔ ذوق کارہائے قومی ہم معدوم میگردد۔ چہ در سلطنت شخصی بدون از چند افراد ہیچکس را مداخلت نمے باشد۔

نتائج فوق از لوازم سلطنت شخصی بودہ ہیچگاہ از آن منفک نمے شود و در سلطنت جمہوری صورت حالات برعکس مے باشد۔ و بنائً علیہ ہرگاہ در باب کدام سلطنت بحث رود کہ آیا سلطنت مذکور شخصی بودہ یا جمہوری تشخیص آن از روئے نتائج مے شود۔

بائست ناظرینِ کتاب ہذا این خیال را بدل راہ ندہند کہ طریق جمہوری یک گونہ مذاقِ فطریِ عرب بود و بنابران ہرگاہ حکومت مستقل در عرب قائم مے شد لابد جمہوری مے بود۔ مدّتے مدید سے سلطنت وسیع در عرب موجود بودہ۔ لخمی۔ حمیری۔ و غسانی۔ و ہر سہ شخصی بودہ اگرچہ انتخابِ سرکردگانِ قبائل باصولِ جمہوری مے شد لاکن ہیچگونہ حکومت ملک ایشان را حاصل نبودہ۔ و نہ حیثیتِ ایشان از سپہ سالار و قاضی بیشتر بودہ۔ در عہدِ خلافت حضرت صدیق اکبر رضہ ہم این بحث فیصلہ نیافت زیرا اگرچہ انتخابِ او ہم از کثرت رائے شد لاکن کارروائی فوری بود چنانچہ خود حضرت فاروق رضہ فرمودہ:

فلا یغترنّ امرؤ ان یقول انما کانت بیعۃ ابی بکر فلتۃ وتمت الا وانھا قد کانت کذلک لکن اللہ وقی شرھا[۱]۔

سلطنتہائے ہمسایۂ عرب ہم جمہوری نبودہ۔ در ایران ہیچگاہ خیال جمہوری بوجود نیامدہ بود۔ و سلطنتِ روم را اگرچہ این شرف وقتی حاصل شدہ بود لاکن قبل از عہدِ حضرت فاروق اعظم رضہ در روم نیز حکومتِ شخصی قائم بودہ و در عہد او رضی اللہ عنہ آن سلطنت بہر صورت پیرایۂ خود مختاری و جابری پوشیدہ بود۔ الغرض حضرت فاروق اعظم رضہ باینکہ ہیچ مثال یا نمونہ ہم پیش نظر نداشت بنائے سلطنتِ جمہوری نہاد۔ و اگرچہ بتقاضائے وقت

انعقادِ مجلس شورائے در خلافت حضرت فاروق اعظم رضہ

[۱] صحیح بخاری مطبوعہ مطبع احمدی میرٹھ بار دوم صفحہ ۱۰۰۹ - ۱۲ منہ

جمیع اصول و فروعِ تفصیلی را مرتب نتوانست نمود - لاکن اموریکہ
از برائے حکومتِ جمہوری بمنزلۂ روح مے باشد ہمہ بوجود آمد -
و اصل الاصول انعقادِ مجلسِ شورائے بود - و چون کدام معاملۂ
اہم زیرِ بحث مے بود مجلسِ شورائے منعقد مے شد - و ہیچ امر
بدون از مشورہ و کثرتِ رائے صحابہ بعمل نمے آمد - در آن زمان
در کُل جماعتِ اسلام دو گروہ مقتدر و پیشوائے قوم بودہ - و
جمیع عرب آنہا را قائمقام و وکیلِ خود تسلیم نمودہ بودند - یعنی
مہاجرین و انصار - در مجلس شورائے شراکت و شمولیت ارکان
این ہر دو گروہ لازم بودہ - انصار بر دو قبیلہ منقسم بودند - اوس
و خزرج - و شمولیتِ این ہر دو قبیلہ در مجالسِ شورائے ضروری بودہ -

ارکانِ مجلسِ شورائے و طریقِ انعقادِ آن

اگرچہ اسمائے جمیع ارکانِ مجلسِ شورائے را بہ تفصیل
نمے توانم گفت لاکن بدیہی است کہ حضرت عثمان رضؓ
حضرت علی رضؓ - و عبد الرحمٰن بن عوف
و معاذ ابن جبل و ابی ابن کعب و زید ابن ثابت در آن مجلسِ شمولیت
داشتند [1] و طریقِ انعقادِ مجلس این بود کہ منادی اعلان مے کرد -
الصّلوٰۃ جامعۃ یعنے جمیع مردم برائے ادائے نماز جمع شوند -
و چون مردم در مسجد جمع مے آمدند حضرت فاروق اعظم رضؓ
خود بذاتِ نفیس بہ مسجد آمدہ دو رکعت نماز با جماعت ادا میکرد

[1] کنز العمال بحوالۂ طبقات ابن سعد - جلد ۳ صفحہ ۱۳۴ مطبوعہ حیدر آباد دکن ۱۲ منہ

و بعد از نماز بر منبر بر آمدہ خطبہ مے خواند و امر بحث طلب را پیش[1] مے کرد۔

اجلاس مجلس شورائے

در کاروبارِ روزمرّہ عادی فیصلجات این مجلس شورائے کافی بودہ و در امور مہمّہ اجلاس عام مہاجرین و انصار منعقد مے شد۔ و بہ اتفاقِ رائے اراکین مجلس قضایا فیصل مے شد۔ مثلاً بعد از فتح عراق و شام بعضے از صحابہ اصرار نمودند کہ ہمہ مقامات مفتوحہ را بفوج بطورِ جاگیر بدہند۔ مجلس بزرگے منعقد شد۔ درین مجلس علاوہ از عامہ مہاجرین و انصار دہ نفر از بزرگانِ قبائل در ارکان شمولیت داشتند کہ ۵ نفر از قبیلہ اوس و ۵ نفر از قبیلہ خزرج بودند۔ و چند روز متواتر این مجلس منعقد بودہ۔ حاضرین خیلے بآزادی و بیباکی اظہار رائے مے نمودند۔ تقریرے کہ حضرت فاروق رض درین موقع فرمودہ بعض فقراتِ آن را ہدیۂ ناظرین میکنیم۔ تا از مطالعہ آنہا حقیقت منصب خلافت و اندازۂ امتیازاتِ خلیفۂ وقت بر ناظرین ہویدا گردد۔

اِنِّیْ لَمْ اَزْعَجْکُمْ اِلَّا لِاَنْ تَشْرِکُوْا فِیْ اَمَانَتِیْ فِیْمَا حَمَلْتُ مِنْ اُمُوْرِکُمْ فَاِنِّیْ وَاحِدٌ کَاَحَدِکُمْ وَلَسْتُ اُرِیْدُ اَنْ تَتَّبِعُوْا ھٰذَا الَّذِیْ ھَوَائِیْ۔

---

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۵۷۔ منہ

[2] تفصیل این واقعہ در کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۱۴ و ۱۵ ملاحظہ باید کرد۔ ۱۲ منہ

در ۲۱ھ کہ معرکہ نہاوند پیش آمد عجم با حیلے سرگرمی و جوش تہیہ جنگ نمود اہل اسلام این امر را از جملہ لوازم تصور نمودند کہ خلیفہ وقت خود بنفس نفیس درین غزوہ عظیم برود و مجلس شورائے کلان منعقد شد۔ حضرت عثمان رض و طلحہ ابن عبد اللہ و زبیر ابن العوام و عبد الرحمن ابن عوف نوبت بنوبت بجائے خود ایستادہ داد تقریر دادند و باتفاق گفتند مناسب نے نماید کہ خلیفہ وقت خود بنفس در موقع جنگ برود۔ بعد حضرت علی رض ایستادہ تقریرے دلپذیر فرمودہ تائید رائے ایشان نمود۔ الغرض بکثرت رائے صحابہ قرار دادہ شد کہ حضرت فاروق اعظم رض خود در موقع جنگ نرود۔ ہمچنین تنخواہ فوج و ترتیب دفتر و تقرر عمال و آزادی تجارت برائے اقوام غیر و تشخیص محصول بر مال تجارت و دیگر معاملات ازین قبیل کہ در تواریخ اسلامی تصریح مذکور است در مجلس شورائے پیش میکرد۔ و بعد از بحث فیصلہ میشد۔ تقریر ہائے راجع باین امور کہ از زبان ارکان اہل الرائے مجلس برآمدہ بود در کتب تواریخ مذکور است۔

مجلس دیگر

انعقاد مجلس شورائے و مشورہ با اشخاص اہل الرائے محض بطریق استحسان و تبرع نبودہ۔ بلکہ حضرت فاروق اعظم رض در مواقع عدیدہ بالفاظ صریح فرمودہ کہ خلافت بدون از مشورت ابداً جواز ندارد۔ و الفاظ خود حضرت فاروق حسب ذیل است:۔

لَا خِلَافَةَ اِلَّا عَنْ مَشْوَرَۃٍ۔[1]

اجلاسِ مجلس شوریٰ اکثر بہنگام ضرورتِ خاص بوقوع مے آمد۔ برعلاوہ یک مجلس دیگر ہم بود کہ از انتظامات روزمرّہ دراں بحث میکردند۔ این مجلس ہم مدام در مسجد نبویؐ منعقد مے شد۔ وارکانش محض از مہاجرین مے بودند۔ اخبارِ اضلاع وصوبجات ممالکِ مفتوحہ روزمرّہ بدربارِ خلافت میرسید۔ وحضرت فاروق اعظمؓ آنہارا درین مجلس بیان میفرمود۔ واگر امرے بحث طلب مے بود از حاضرین استصوابِ رائے میکرد۔ مثلاً مسئلہ تقرر جزیۂ مجوس اول درہمین مجلس پیش شدہ بود۔ مؤرخ بلاذری در یک تذکرۂ ضمنی حالاتِ این مجلس را بالفاظِ ذیل مے نویسد:-

كَانَ لِلْمُهَاجِرِيْنَ مَجْلِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَكَانَ عُمَرُ يَجْلِسُ مَعَهُمْ فِيْهِ وَيُحَدِّثُهُمْ عَمَّا يَنْتَهِيْ اِلَيْهِ مِنَ الْاَمْرِ لِلْاٰفَاقِ فَقَالَ يَوْمًا مَا اَدْرِيْ كَيْفَ اَصْنَعُ بِالْمَجُوْسِ -

علاوہ از ارکانِ مجلس شوریٰ عوام رعایا را در امورِ انتظامی استحقاقِ مداخلت حاصل بود۔ بلکہ بعض اوقات بعینہٖ ہمان طریقِ انتخاب کہ فی زماننا مروّج است بعمل مے آورد۔ مثلاً ہنگامیکہ معاملۂ تقررِ عمّالِ کوفہ وبصرہ وشام پیش آمد۔ حضرت فاروق اعظمؓ بذریعۂ اعلانِ احکام فرمود کہ مردم ہر علاقہ برضا

[1] کنز العمال بحوالہ مصنف ابن ابی شیبہ جلد ۳ صفحہ ۱۳۹ - ۱۲ مصنف

و رغبتِ خود شخصے را منتخب نمودہ بدربارِ خلافت بفرستند کہ بنظرِ شان در دیانت و قابلیّت بے نظیر باشد۔ و برطبق این ہدایت عثمان ابن فرقد از کوفہ و حجاج ابن علاط از بصرہ و معن ابن یزید از شام منتخب شدند۔ و حضرت فاروق اعظمؓ ہمان اشخاص را بحکومت مقاماتِ مذکورہ مامور فرمود۔ این واقعہ را قاضی ابویوسف بعبارتِ ذیل بیان نمودہ ہست:۔

كَتَبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ إِلَى أَهْلِ الْكُوفَةِ يَبْعَثُونَ إِلَيْهِ رَجُلًا مِّنْ أَخْيَرِهِمْ وَأَصْلَحِهِمْ وَإِلَى أَهْلِ الْبَصْرَةِ كَذٰلِكَ وَإِلَى أَهْلِ الشَّامِ كَذٰلِكَ - قَالَ فَبَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الْكُوفَةِ عُثْمَانَ بْنَ فَرْقَدٍ وَبَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الشَّامِ مَعْنَ بْنَ يَزِيدَ وَبَعَثَ إِلَيْهِ أَهْلُ الْبَصْرَةِ الْحَجَّاجَ بْنَ الْعُلَاطِ كُلُّهُمْ سُلَيْمِيُّونَ قَالَ فَاسْتَعْمَلَ كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمْ عَلٰى خَرَاجِ أَرْضِهٖ[1] -

سعد ابن وقاص کہ از صحابۂ جلیل القدر و فاتح پایۂ تختِ نوشیروانی بود و حضرت فاروق اعظمؓ او را بحکومتِ کوفہ منصوب کرد۔ وقتیکہ اہالیِ کوفہ بدربارِ خلافت از و شکایت کردند۔ حضرت فاروق او را معزول فرمود۔

از اصولِ مہمّہ حکومتِ جمہوری ہست کہ ہر شخص را درباب حفاظت حقوق و اغراض خود اختیارِ کامل میدہند۔ و در عہد حکومت

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۲۔ ۱۲ منہ

فاروقِ اعظم رضہ ہر شخص را بآزادیِ تمام این استحقاق حاصل بود۔ و مردم علی الاعلان ادعائے حقوقِ خود میکردند۔ و ہر سال از اضلاعِ ممالکِ محروسہ سفارتہا مے آمد و در اصطلاحِ قانونِ وقت این سفارت را بلفظ وفد تعبیر میکردند۔ و مقصود ازینگونہ سفارتہا محض ہمین بود کہ دربارِ خلافت را از حالات و شکایاتِ حکام اطلاع حاصل و استدعائے دادرسی شود۔ حضرت فاروق رضہ خود بذاتہ مرّۃً بعد اُخرے درباب این استحقاق اعلان فرمودہ۔ بلکہ روزے در مجمع عام محض درین خصوص خطبہ خواندہ و در آن این ہم تصریح نمودہ۔ و بارے جمیع عمّالِ سلطنت را بتقریب موقع حج بحضور طلب فرمودہ اعلان نمود۔ و تفصیل این اجمال در بیانِ عُمّال مے شود۔

مساواتِ خلیفہ باعوام رعایا در حقوقِ عامہ

حُسنِ حقیقی حکومتِ جمہوری این است کہ پادشاہ در جمیع حقوق با عامۂ ناس درجۂ مساوات داشتہ باشد۔ یعنی از اطلاق ہیچ قانون مُستثنیٰ نباشد۔ و از عائدِ مُلک علاوہ از ضروریاتِ زندگی گرفتہ نتواند و در امورِ معاشرت عامہ حیثیّتِ حاکمانۂ او ملحوظ نشود۔ و اختیاراتش محدود باشد۔ و ہر متنفّس را از جملۂ رعایا استحقاقِ نکتہ چینی و حرف گیری بر افعال و اعمالِ وے حاصل باشد۔

جمیعِ امورِ فوق در عہدِ خلافتِ حضرت عمر رضہ تا بحدّے رواج یافتہ بود کہ زیادہ از آن از حیطۂ امکان خارج بود۔ و ہر چہ بظہور آمدہ

سببش بغیر از طریقِ عملِ خود حضرتِ فاروق رض چیزے دیگر نبود- و جنابِ ممدوح در مواقعِ عدیده در اثنائے تقریر خود ظاهر فرموده که حیثیتِ خلیفة المؤمنین چیست-؟ و اختیاراتش چه-؟

چند فقره از تقریرِ فاروقی که بیک موقع درین باب فرموده بود درین مقام قابلِ ذکر است-

إِنَّمَا[1] أَنَا وَمَالُكُمْ كَوَلِيِّ الْيَتِيْمِ إِنِ اسْتَغْنَيْتُ اسْتَعْفَفْتُ وَإِنِ افْتَقَرْتُ أَكَلْتُ بِالْمَعْرُوْفِ لَكُمْ عَلَيَّ أَيُّهَا النَّاسُ خِصَالٌ فَخُذُوْنِي بِهَا لَكُمْ عَلَيَّ أَنْ لَا أَجْتَبِيَ شَيْئًا مِّنْ خَرَاجِكُمْ وَلَا مِمَّا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ إِلَّا مِنْ وَجْهِهٖ وَلَكُمْ عَلَيَّ إِذَا وَقَعَ فِيْ يَدَيَّ أَنْ لَا يَخْرُجَ مِنِّيْ إِلَّا فِيْ حَقِّهٖ وَلَكُمْ عَلَيَّ أَنْ أَزِيْدَ فِيْ أَعْطِيَاتِكُمْ وَأَسُدَّ ثُغُوْرَكُمْ وَلَكُمْ عَلَيَّ أَنْ لَا أُلْقِيَكُمْ فِي الْمَهَالِكِ-

من در مالِ شما که عبارت از بیت المال است فقط همین قدر حق دارم که شخص مربی را در مالِ یتیم مے باشد- اگر خود مستغنی باشم از مالِ یتیم هیچ نخواهم گرفت- و اگر ضرورت باشد حسب دستور بقدر خرچ ضروری خواهم گرفت شما مردم بر من چند حق دارید و در بابِ آن حقوق باید که شما از من مواخذه کنید اول اینکه خراج ملک و مالِ غنیمت بیجا جمع نشود دوم اینکه چون مالِ غنیمت بدست من بیاید بیجا صرف نشود و سوم اینکه وظایفِ شما را افزود کنم و سرحدات را محفوظ نگهدارم- و چهارم اینکه شما را در معرضِ خطر نیندازم-

روزے در مجمعِ عام شخصے حضرتِ عمر رض را خطاب نموده گفت بعد از خدائے

---

[1] کتاب الخراج صفحه ٦٧ - ۱۲ منه

گفت اِتَّقِ اللہ ای عُمر یعنے اے عمرؓ از خدا بترس۔ از جملۂ حاضرین شخصے اورا منع کرد وگفت بس کن۔ حضرت عمرؓ فرمود کہ خیر است اورا منع مکن۔ اگر این مردم اظہار رائے نکنند اینہا بے کفایت و اگر من قبول نکنم من بے کفایت خواہم بود۔[1]

ازین گونہ واقعات حدودِ اختیارات خلیفۂ وقت بر جمیع مردم ظاہر و تصورِ شوکت و اقتدار شخصے از صفحۂ دلہائے رعیت محو شدہ بود۔

نطقے کہ معاذ ابن جبل بہ تقریبِ سفارتِ روم درباب خلافت حضرت عمرؓ کردہ فے الواقع تصویرِ اصلی حکومتِ جمہوری است۔ و فی زماننا کہ تہذیب بدرجۂ اتم رسیدہ حقیقتِ سلطنتِ جمہوری بعبارتے صحیح و واضح تر بیان نمے شود۔

بعد از تذکرۂ نوعیتِ حکومت توجہ خود را بطرفِ نظامِ حکومت مبذول مینمائیم۔

در نظم و نسق حکومت مقدم ترین لوازم این است کہ جمیع صیغہ ہائے متعلقہ نظم حکومت از ہم جدا و ممتاز باشد۔ و قوی ترین دلیلِ ترقیِ تمدن ہمین است۔ مثلاً در ابتدائے تمدن حجرۂ واحد از برائے ہر قسم ضروریات کفایت میکند۔ و ہمچنانکہ در درجۂ تمدن ترقی مے شود خانہ ہائے جداگانہ از برائے خواب و طعام و ملاقات و

---

[1] کتاب الخراج صفحہ – ۱۲ منہ

مطالعہ و تحریر و دیگر حوائج تیار مے شود۔ کیفیّت سلطنت ہم بعینہ ہمین قسم است۔ یعنی در ابتدائے تمدّن جمیع صیغہ ہائے مختلفہ باہم مخلوط مے باشد۔ مثلاً شخصیکہ حاکم کدام صوبہ باشد۔ بہنگام جنگ خدمات سپہ سالاری انیز بانجام میرساند۔ و بوقت انفصال خصومات منصب قضا را ہم عہدہ بر آمے شود۔ و از برائے تعزیر جرائم حیثیّت وے مثل رئیس امینہ مے باشد۔ و ہر قدر تمدن ترقی میکند صیغہ ہائے جداگانہ قائم مے شود و امور ہر صیغہ جدا مے باشد۔ مثلاً حکومت برطانیہ ظرف صد سال است کہ در ہند قایم شدہ و اختیارات متعلّقہ بہ عدالت و انتظام ملکی تا حال باہم مخلوط است یعنی حاکم ضلع اہتمام بہ تحصیل مالیہ ہم مے نماید و فصل خصومات ہم میکند و در اضلاع غیر آئینی ہند بیشتر این امور باہم مخلوط است۔ از عجائبات کارنامہ ہائے حضرت فاروق اعظم رضؓ یکے این ہم است کہ اگرچہ در آن عہد تمدّن عرب در عین حالت ابتدائی بودہ۔ و سلسلۂ حکومت فقط از چند سال ارتباط یافتہ لیکن شعبہ ہائے حکومت را از ہم جدا نمودہ صیغہ ہائے جداگانہ را قائم فرمود۔ شعبہ ہائے مذکورہ را بہ بسط و تفصیل ہدیۂ ناظرین میکنم۔

تقسیم ملک

صوبجات و اضلاع

عہدہ داران ملک

سلسلۂ ابتدائی نظامِ حکومت کہ جمیع انتظامات برآن متفرع مے شود تقسیم ملک است بر حصص مختلفہ کہ بہ لفظِ صوبہ و ضلع و پرگنہ تعبیر مے توان کرد۔ در اسلام اول کسیکہ حدودِ این سلسلہ را بنا نہاد۔ حضرت فاروق رض است کہ بروفقِ حالاتِ زمانہ بغایت مناسبت و موزونی قائم فرمود۔ جمیع مورخین بصراحت بیان نمودہ اند کہ حضرت عمر رض ممالک مقبوضہ را بر ہشت صوبہ قسمت کرد۔ یعنی مکہ۔ مدینہ۔ شام۔ جزیرہ۔ بصرہ۔ کوفہ۔ مصر۔ فلسطین۔ مورخ یعقوبی بجائے ہشت صوبجات ہفت بیان کردہ است۔ و میگوید این انتظام را در سنہ ۲۰ھ نمودہ۔ بیان مورخین اگرچہ صحیح است لاکن محض اجمالی است و تفصیلش لازم است۔ بلحاظِ وسعت فتوحات فاروقی را ہشت صوبۂ مذکورہ اصلاً کفایت نمیکند۔ زیرا فارس۔ خوزستان و کرمان ہم در جمع صوبجات داخل بودہ۔

حقیقت این است که در اکثر ممالک مقبوضه حضرت عمرؓ تقسیم قدیم را قائم داشت - و در تقسیم اضلاع و صوبجات تغیر نفرمود و بنا بر علیه مورخین آن را بیان نکرده اند و فقط تذکرهٔ آن صوبجات را لازم تصور کرده اند که خود حضرت عمرؓ قائم فرمود - و قسمت صوبجات مذکوره همین هشت بوده - لاکن این امر هم بلحاظ غلب صحیح است و الّا از تصریحات تاریخی ثابت میشود که حضرت فاروق اعظم رضؓ در تقسیم سابقهٔ ممالک هم تصرفات نموده چنانچه فلسطین را در زمانهٔ قدیم بطور یک صوبهٔ واحد شمار میکردند که بر ده اضلاع مشتمل بود - لاکن در سنه ۱۵ھ حضرت عمرؓ بنفس نفیس وارد فلسطین شده - و معاهده تحریر فرموده و آن را بر دو حصه تقسیم کرد - و مرکز ایلیه و رمله را قرار داد و علقمه ابن حکیم و علقمه ابن مجزز را بحکومت آنها جداگانه مامور فرموده[1] -

حال مصر معلوم نیست که قبل از فتح اسلام چگونه بود - لاکن حضرت عمرؓ بعد از فتح آن را بر دو حصه منقسم نمود - قسمت بالائی که آن را صعید میگویند و بیست و هشت ضلع مشتمل بوده - و در آنجا عبد اللّٰه ابن سعد ابن ابی سرح را حاکم مقرر کرد - و قسمت نشیبی که

[1] طبری صفحه ۲۴۰۳، ۲۴۰۷، ۲۴۰۲ - اصل عبارت این است - فصارت فلسطین نصفین - نصف مع اهل ایلیا و نصف مع اهل الرملة وهم عشر کور و فلسطین تعدل الشام کلها × × × وفرق فلسطین علی رجلین فنزل کل واحد منهما فی عمله[12]

بر پانزدہ ضلع مشتمل بود و در آنجا یک حاکم دیگر متعین فرمود و عمرو ابن العاص بہ حیثیت نائب الحکومہ (خدیو مصر) بحکومت مصر ممتاز بود۔

صوبجات عہد نوشیروانی

در فارس وغیرہ ممالک کہ حضرت عمرؓ جمیع انتظامات نوشیروانی را بحال داشتہ ہمین قدر کفایت میکند کہ گوئیم۔ این ممالک در عہد نوشیروانی بر چند قسمت منقسم بود۔

بقول مؤرخ یعقوبی سلطنت نوشیروان علاوہ از عراق بہ ۳ قسمت کلان منقسم بود۔

(۱) خراسان کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ نیشاپور۔ ہرات۔ مرو۔ مرورود۔ فاریاب۔ طالقان۔ بلخ۔ بخارا۔ بادغیس۔ باورد۔ غرشستان۔ طوس۔ سرخس۔ جرجان۔

(۲) آذربائجان کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ طبرستان۔ رے۔ قزوین۔ زنجان۔ قم۔ اصفہان۔ ہمدان۔ نہاوند۔ دینور۔ حلوان۔ ماسندان۔ مہرجان قذق۔ شہرزور۔ صامغان۔ آذربجان۔

(۳) فارس کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ اصطخر۔ شیراز۔ نوبندجان۔ جور۔ کازرون۔ فسا۔ دارابجرد۔ اردشیرخرہ۔ سابور۔ اہواز۔ جندیسابور۔ سوس۔ نہرتیری۔ مناذر۔ تستر۔ ایذج۔ رام ہرمز۔

منصبداران و حکام صوبجات

در ہر صوبہ منصبداران کلان قرار ذیل مامور بودند۔ والی کہ

عبارت از حاکم صوبہ دگورنر) مے باشد - وکاتب کہ مراد از میرمنشی باشد وکاتب دیوان یعنی سرمنشی دفترفوج نظام - یا امین نظام وصاحب الخراج یعنی وزیر مالیہ وصاحب احداث یعنی قوماندان کوتوالی - وصاحب بیت المال یعنی مہتمم خزانہ قاضی یعنی صدر الصدور ومنصف چنانچہ در کوفہ عمار ابن یاسر والی وعثمان ابن حنیف وزیر مالیہ وعبداللہ ابن مسعود رئیس خزانہ وشریح قاضی وعبداللہ ابن خلف الخزاعی کاتب دیوان[1] بودند -

در ہر صوبہ ملک منصب افوجی ہم بودہ ودر اکثر حالات عامل صوبہ خدمات نظامی راہم انجام میداد واداره امنیہ ہم تا بحدے کہ از تواریخ معلوم شدہ در ہر مقام علیحدہ نبود واکثر تحصیلدار مالیہ یا عامل صوبہ این خدمت راہم انجام میداد - مثلاً چون عمار یاسر کہ حاکم کوفہ بود - خدمات ادارۂ امنیت ہم بوے محوّل بود - ودر بحرین قدامہ ابن منظعون صاحب الخراج بود - وخدمات ادارۂ امنیہ راہم بجامے آورد وادارہ والی وسیع ومستقل بود - وعہدہ داران آن دفتر خاص از دربار خلافت ماموری شدند - چون حضرت فاروق اعظم رضی عمار را بر حکومت کوفہ ممتاز فرمودہ نفر را از جملہ اشخاص معزز ومعتبر باوے مامور کرد کہ قرظ خزرجی ہم دران زمرہ[2] بود -

[1] طبری صفحہ ۲۶۴۷ وابن خلکان صفحہ ۲۵۳ - [2] اسد الغابہ تذکرہ قرظ ۱۲

تحصیلے بمنصب سرکاتبی مامور بیشد در تحریر و تقریر یکتائے روزگار مے بود - ابوموسیٰ اشعری کہ حاکم بصرہ بود سرمنشی وے زیاد ابن سمیّہ بود کہ از فصاحت و بلاغت وے خود حضرت عمر رضؓ متحیر مے شدہ و عمرو ابن العاص اکثر میگفت کہ اگر این نوجوان از نسلِ قریش مے بود کل عرب زیرِ علمِ وے جمع مے آمد -

در ضلاع ہم عامل و رئیس خزانہ و قاضی وغیرہ مامورین ہمہ زیر دست حاکم صوبہ مے بودند - و برطبق ہدایاتِ وے کاربند مے شدند در پرگنہ جات غالباً تحصیلدار مامور مے شد و عملہ اش زیر دستِ وے مے بود -

بعد از تقسیم اضلاع و صوبجات مقدم ترینِ امورِ انتظامی انتخابِ عہدہ دارانِ ملکی و سررشتۂ دستور العملِ آنہا بود - ہرچند فرمانروائے ملک بغایت بیدار مغز و قانونِ ملک من کل الوجوہ مکمل باشد لاکن وقتیکہ اعضاء و جوارح حکومت یعنی عہدہ داران ملکی قابل و لائق و راستباز و متدین نباشند و بہ حسنِ تدبیر از آنہا کار گرفتہ نشود ملک گاہے براہِ تمدن و ترقی پے سپر نمے شود - تدبیر و سیاستے کہ حضرت فاروق رضؓ در نظامِ ملک بعمل آوردہ اگر از روئے انصاف دیدہ شود نظیرش در ہزارہا صفحات از تاریخ عالم بنظر نمے آید -

جوہر شناسی حضرت عمر رضؓ

از آنجا کہ طبع مبارک حضرت فاروق رضؓ از ابتدا جیلے جوہر

شناس بوده و هر شخصے که جوهر قابلیت میداشت بیک نظر بکنهٔ وے میرسید و بیدار مغزی اش بحدّے بود که از حالات جمیع اشخاص قابل که در قلمروِ اسلام بودند واقف بود۔ و ازین جهت هر شخص را بهر خدمتے که مامور فرموده هیچکس موزون تر و مناسب تر از وے برا انجام آن خدمات و منصب نبوده۔ از جملهٔ عرب چهار شخص به دهات العرب شهرت داشتند که در فنِ سیاست و تدبیر ملک نظیر نداشتند۔ یعنی امیر معاویه و عمرو ابن العاص۔ و مغیرهٔ[۱] ابن شعبه و زیاد ابن سمیّه۔ حضرت عمر رضـ اشخاص مذکور را به استثنائے زیاد ابن سمیّه بمنصبهائے جلیلهٔ ملکی ممتاز فرموده از آنجا که این مردم صاحب ادّعا هم بودند طورے در ترصّدِ ایشان بود که گاہے جرأتِ ارتکاب حرکت خود سری نکرده باشند۔ زیاد در عهد فاروق اعظم رضـ جوان شانزده ساله بود۔ ازین جهت او را به منصب جلیل ممتاز نفرمود۔ لاکن نظر بر قابلیت و استعدادِ وے مکتوبے بنام ابوموسے اشعری نوشت که او را در کار و بارِ حکومت با خود مشیر بسازد۔ در فنّ حرب عمرو معدیکرب و طلحه ابن خالد ممتاز بودند۔ لاکن در تدبیر و سیاست دخل نداشتند و از همین سبب حضرت فاروق رضـ هر دو را به تحتِ نعمان ابن مقرن بمهمّ عراق مامور فرمود و نعمان را تاکید تام فرمود که آنها را در هیچ صیغه سرکرده مقرر نکند زیرا که هر کسے را بهر کارے ساختند۔[۲]

---

[۱] اسد الغابه تذکره مغیره ابن شعبه ۱۲ [۲] استیعاب قاضی ابن عبد البر و طبری صفحه ۲۶۱۷ - ۱۲

عبداللہ ابن ارقم از صحابہ بود۔ بارے نامۂ جواب طلب بحضور جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد و آنحضرت بحاضرین دربارِ نبوت خطاب فرمود کہ جوابش کہ خواہد نوشت۔ عبداللہ ابن ارقم عرض کرد کہ من از عہدۂ این خدمت مے توانم برآمد انشاء اللہ۔ این بگفت و جواب کاغذ را از خود نوشتہ بحضور حضرت رسالت پناہی صلعم حاضر آورد و چون خواند جناب رسالت مآب صلعم خیلے خورسند شد۔ حضرت عمرؓ ہم دران مجلس حاضر بود۔ بہ جوہر قابلیت عبداللہ شیدا شد۔ و چنانکہ از علامہ ابن الکثیر وغیرہ منقول است قابلیت وے مدام در دلِ حضرت فاروقؓ بود۔ و چون عنانِ خلافت بدست گرفت اورا منشی ساخت۔ چون در مہم عظیم الشان نہاوند مجلس عام شورائے منعقد شد و حضرت عمرؓ از ارکانِ مجلس درین باب رائے خواست کہ کدام شخص باین مہم مامور شود۔ حاضرین بہ اتفاق عرض کردند کہ اندازۂ قابلیتِ ہر فرد بہ خود امیر المومنین بہتر معلوم است۔ و چون حضرت عمرؓ نامِ نعمان ابن مقرن را بر زبان آورد ہمہ بیک زبان گفتند کہ این انتخاب بجا است۔

عمار یاسر از صحابۂ جلیل القدر بودہ و در زہد و تقدس بے نظیر بود و لے بسیاست و تدبیر ملکی آشنا نبود۔ بلحاظ قبولیتِ عامہ و دیگر مصالح اورا بہ حکومت کوفہ مامور فرمود۔ و چون بعد از چندے معلوم شد کہ از عہدۂ فرائضِ منصبی خود بر آمدن نمے تواند معزولش کرد

وبرطرف دارانش ظاہر شد کہ مشار الیہ برائے این خدمت موزون نبود۔ صدہا نظیر دیگر از ہمین قبیل است واستقصا درین مختصر امکان ندارد و اگر شخصے اشتیاق داشتہ باشد باید کتب رجال را مطالعہ نمودہ از حالات اشخاص قابل واقفیت حاصل کند و ببیند کہ حضرت فاروق رضؓ این پرزہ ہارا در ماشین حکومت چہ طور در جاہائے مناسب نصب نمودہ۔

با این ہمہ مدار این گونہ کار خطیر بر ذمۂ یک شخص واحد امکان نداشت وبنابران حضرت عمر رضؓ مجلس شورائے مقرر فرمود و صحابہ را خطاب فرمودہ گفت کہ اگر شما مردم امداد من نکنید کہ خواہد کرد[1]؟ حضرت ابوہریرہ گفت کہ ما امداد خواہیم کرد لیکن در آن زمان شراکت در انتظام ملک منافی زہد و تقدس تصور مے شد۔ چنانچہ حضرت ابوعبیدہ گفت کہ اے عمر رضؓ اصحاب رسول اللہ را آلودہ بعلائق دنیا میکنی۔ حضرت عمر رضؓ فرمود کہ اگر من از بزرگان دین امداد نگیرم از کہ بگیرم؟ باز ابوعبیدہ گفت کہ اگر منشائے امیرالمؤمنین ہمین طور باشد باید کہ مشاہرات بیش قرار مقرر کردہ شود تا مردم بطرف خیانت مائل نشوند۔ الغرض حضرت عمر رضؓ بروفق آراء و مشورۂ صحابہ اشخاص خیلے دیانتدار و قابل را منتخب نمودہ خدمات ملکی را بہ آنہا تفویض کرد۔

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۵۔ اصل عبارت این است ان عمر ابن الخطاب دعا اصحاب رسول اللہ فقال اذا لم تعینونی فمن یعیننی ۱۲ منہ

وکسانے کہ بخدماتِ مہمہ مامور مے شدند در اجلاسِ عام مجلس شورائے
انتخابِ آنہا مے شد۔ عثمان ابن حنیف بہمین طریق مقرر شدہ۔

مجلس شورائے بغرض تقرری عہدداران

بعض اوقات حضرتِ فاروق رضؓ احکام بنام اہالیِ ضلع یا صوبہ
صادر فرمودہ آنہا را اختیار میداد کہ از بینِ خود ہا کسے را کہ بیشتر
قابل و دیانتدار باشد منتخب نمودہ بحضور بفرستند و شخصے را
کہ باین طریق منتخب مے شد بحکومتِ آن ضلع مامور میفرمود۔ چنانچہ
عثمان ابن فرقد و معن ابن یزید و حجاج ابن علاط بہمین طریق بحکومتِ
اضلاع مقرر شدہ اند و بہ تفصیل مذکور شدہ۔

معاملۂ تنخواہ

در تنخواہِ مامورین اشکالے کہ بحضرتِ فاروق رضؓ پیش آمد این
بود کہ مردم در عوضِ ہیچ خدمت تنخواہ قبول نمی کردند و این را منافیِ زہد
و ورع تصور مے کردند چنانکہ اگر فی زماننا ہم بواعظین تقدس شعار
را گفتہ شود خدماتِ محولہ خود را بر قاعدہ معینہ انجام بدہند
و بعوضِ آن تنخواہ بگیرند خیلے بایشان ناگوار مے آید و اگر چیزے
بطورِ نذر و نیاز بآنہا دادہ شود از آن ہیچگونہ احتراز نمیکنند۔ در زمانِ
حضرت فاروق رضؓ ہم اکثر اشخاص بہ ہمین خیال بودند۔ و چون
این امر خلاف تمدن و اصولِ انتظام بود حضرت عمر رضؓ در رفع
آن سعیِ بلیغ نمود و برائے کارکنانِ سلطنت مشاہرہ مقرر فرمود۔
بارے حضرت ابو عبیدہ کہ از جملہ صحابۂ کرام بود و بہ منصب سپہ
سالاری امتیاز داشت گفت کہ من حق الخدمت نمیگیرم و بر قولِ

خود حیلے اصرار نمود - آخر حضرت فاروق رض او را بصد مشکل قانع ساخت - حکیم ابن حزام با ہمہ اصرار و تکرار حضرت فاروق رض ابداً جیرہ و وظیفہ را قبول نکرد[1] -

تفصیل فرائض عمال فرامین خلافت

شخصے را کہ حضرت فاروق رض عامل مقرر مے فرمود فرمانے باو عطا مے شد - درآن فرمان اختیارات و فرائض منصبی او مذکور مے بود - و علاوہ بر فرمان شہادت اکثرے از مہاجرین و انصار ثبت مے شد - و عامل بہر جائیکہ مقرر مے شد مردم را بہ حضور خود جمع کردہ ہمان فرمان را برملا مے خواند و مردم را با اختیارات و فرائض منصبی او آگہی دست میداد - و چون عامل از حد اختیارات خود تجاوز میکرد مردم را موقع نکتہ چینی و حرف گیری بدست مے آمد - حضرت فاروق درین باب اہتمام بدرجہ اتم فرمودہ بود تا ہر کس از فرائض عمال باخبر شود - و برائے حصول این مدعا (مرۃ بعد اُخرٰے بکرّات) در مقامات مختلفہ و مواقع عدیدہ خطبہ ہا خواندہ - چنانچہ در یک خطبہ کہ در مجمع عام خواندہ عمال را بالفاظ ذیل خطاب میکند :-

اَلَا وَاِنِّیْ لَمْ اَبْعَثْکُمْ اُمَرَآءَ وَلَا جَبَّارِیْنَ وَلٰکِنْ بَعَثْتُکُمْ	آگاہ باشید من شما را امیر و سخت گیر مقرر نکردہ ام - بلکہ

[1] طبری صفحہ ۲۵۷۷ - [2] کنز العمال جلد ۳ صفحہ ۳۲۲ - [3] طبری صفحہ ۲۷۴۷ و اسد الغابہ تذکرہ حذیفہ ابن الیمان ۱۲ منہ

أَئِمَّةَ الْهُدَىٰ يُهْتَدَىٰ بِكُمْ فَأَدُّوا عَلَى الْمُسْلِمِينَ حُقُوقَهُمْ وَلَا تَضْرِبُوهُمْ فَتُذِلُّوهُمْ وَلَا تَحْمَدُوهُمْ فَتَفْتِنُوهُمْ وَلَا تُغْلِقُوا الْأَبْوَابَ دُونَهُمْ فَيَأْكُلَ قَوِيُّهُمْ ضَعِيفَهُمْ وَلَا تَسْتَأْثِرُوا عَلَيْهِمْ فَتَظْلِمُوهُمْ۔

امامِ ہدایت مقرر کردہ ام کہ مردم پیروی شما بکنند۔ شمارا باید کہ حقوق مردم را ادا کنید و آنھا را زدوکوب نکنید کہ ذلیل مے شوند و تعریف بیجا ہم نکنید کہ در مغالطہ مبتلا نشوند و درہائے خود بروئے دادخواہان نہ بندید کہ زبردستان زیردستان را نخورند و خود را در ہیچ امر بر آنہا ترجیح ندہید کہ درین صورت بر آنہا جفا روا داشتن است۔

شخصے کہ عامل کدام ضلع مقرر مے شد حضرت عمر فاروق رض اورا روبروئے جمعے از صحابہ فرمان عنایت میفرمود و صحابہ را شاہد میگردانید و مدعا این بود کہ درباب لیاقت و فرائض آن شخص یک گونہ اعلان شود۔ و درین امور از ہر عامل عہد میگرفت:۔

درباب چند امور از عمال عہد گرفتہ میشد۔

(۱) بر اسپ ترکی سوار نشوند۔

(۲) لباس نازک نپوشند۔

(۳) آرد بیختہ یعنے ترمیدہ یا بیزیدہ نخورند۔

(۴) حاجب و دربان بر درِ خانۂ خود مقرر نکنند۔

(۵) درِ خانۂ خود را مدام از برائے دادخواہان و صاحبانِ حاجت واگذارند۔

شرائطِ مذکورہ را در ہر فرمانے درج مے کرد۔ و در مجمعِ عام قرأت مے فرمود۔[1]

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ ۔ منہ

دربابِ چند اموراز عمال عہد گرفتہ مے شد۔

مال و اسباب عامل را در وقتِ تقرّرش سنجیدہ سیاہۂ آنرا بہ تفصیل نگہ میداشت و چون مالِ او فوق العادہ بنظر مے خوردازو مواخذہ مے فرمود۔[1]

بارے اکثرے از عمال درین بلا مبتلا شدند و خالد ابن صعق حضرت فاروق اعظم را بذریعۂ اشعار ازین واقعہ اطلاع داد و جنابِ ممدوح جمیع املاکِ آنہا را سنجیدہ نیمہ را ضبط و داخل بیت المال نمود چند بیت شکایت کہ در آنہا اسمائے عمال مندرج است حسب ذیل است :۔

ابلغ امیر المؤمنین رسالۃ　فانت امین اللہ فی المال والامر

فلا تدعن اھل الرساتیق والقرٰی　یسیغون مال اللہ فی الادم الوفر

فارسل الی الحجّاج فاعرف حسابہ　وارسل الی جزو وارسل الی بشر

ولا تنسین النافعین کلیھما　ولا ابن غلاب من سراۃ بنی نصر

وما عاصم منھا بصفر عیابہ　وذاک الذی فی السوق مولٰی بنی بدر

وشبلا فسئلہ المال و ابن محرش　فقد کان فی اھل الرساتیق واذکر

نئوب اذا ابو ونغزو اذا غزوا　فانی لھم وفر ولسنا اولی وفر

اذا التاجر الداری جاء بفارۃ

من المسک راحت فی مفارقھم تجری

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۹ - کان عمر ابن الخطاب یکتب اموال عمالہ اذا ولاھم ثم یقاسمھم ما زاد علی ذالک ۱۲ منہ

طلب فرمودن عمال در ایام حج

بجمیع عمال از دربارِ خلافت فرمان شده بود کہ ہر سال بتقریب ایام حج در مکہ معظمہ حاضر شوند و بنا بر آن مردم از ہر طرف مے آمدند و حضرت عمر رض در مجمع عام ایستاده علی الاعلان میفرمود کہ ہر کسے از کدام عامل شکایت دارد بیان کند[1] و در آن ہنگام شکوہ ہائے جزوی ہم بحضور پیش مے شد و حضرت فاروق رض بعد از تحقیق و تفتیش کامل تدارک میفرمود۔ بارے حضرت فاروق رض در یک مجمع کلان خطبہ خواند و فرمود کہ اے عزیزان من کہ عمال را در اضلاع ملک مقرر و روانہ میکنم۔ مدعا این نیست کہ آنہا شما را سیلی بزنند یا مالہائے شما را غصب کنند بلکہ مدعائے من این است کہ بشما سنتِ رسول اللہ صلعم تعلیم کنند۔ و اگر کدام عامل برخلافِ امرِ من کار کردہ باشد بحضورِ من آشکارا کنید کہ انتقام بگیرم۔ عمرو ابن العاص کہ نائب الحکومہ مصر بود بجائے خود ایستادہ گفت اگر کدام عامل برائے تادیب کسے را گوشمال کند آن ہم مستوجب سزا خواہد بود۔؟ حضرت عمر رض فرمود۔ بخدائے کریم کہ جانِ من در قبضۂ قدرت اوست در آن صورت ہم حکماً سزا خواہم داد زیرا خودِ من از جناب رسالت مآب صلعم ہمین طریق

---

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۶۸۰ - وکان من سنتہ عمر سیرتہ ان یاخذ عمالہ بموافاۃ الحج فی کل سنتہ ولیحجرھم بذلک عن الرعیۃ ولیکون لشکاۃ الرعیۃ وقتاً وغایۃ ینھونہا فیہ الیہ ۱۲ منہ

عمل را مشاہدہ نمودہ ام۔ ہان! اہل اسلام را زدوکوب نکنید۔ ورنہ ذلیل خواہند شدلہ وحقوقِ شان را تلف نکنید ورنہ بکفرانِ نعمت مجبور خواہند شد۔

بارے حسبِ معمول جمیع عمال حاضر دربار خلافت بودند و شخصے از حاضرین دربار عرض کرد کہ اے امیر المؤمنین عامل شما مرا بے تقصیر صد ضرب دُرّہ زدہ است۔ حضرت عمر رض دادخواہ را فرمود کہ در ہمان مجمع عام عامل را صد ضرب دُرّہ بزند۔ عمرو ابن العاص بجائے خود ایستادہ عرض کرد کہ این امر بر عمّال خیلے شاق خواہد گزشت۔ حضرت عمر رض فرمود امکان ندارد کہ من از ملزم انتقام نگیرم۔ عمرو ابن العاص بالحاح وخوشامد دادخواہ را راضی کرد کہ بعوضِ ہر ضربِ دُرّہ دو اشرفی طلاء بگیرد و از دعوائے خود ابرا کند۔[۲]

تحقیقاتِ احوالِ عمال۔

برائے تحقیق شکایت کہ ہر وقتہ مخلافِ عمال بحضور میرسید یک ادارۂ خاص تاسیس کرد۔ ومحمد ابن مسلمہ انصاری را بہ آن منصب مامور فرمود واو از اکابر صحابہ ودر جمیع غزوات در رکاب نبوی صلعم حضور داشت۔ بارے جناب رسالت پناہی صلعم بتقریب مہمے از مدینہ منوّرہ بر آمد واو را بطورِ نائبِ خود در مدینہ گذاشت۔ حضرت عمر رض این خصوصیّات را بنظر داشتہ او را باین منصب جلیل ممتاز فرمود۔ وچون بخلافِ کدام عامل شکوہ بدربارِ خلافت میرسید۔ محمد ابن مسلمہ از برائے تحقیقات

لہ کتاب الخراج صفحہ ۱۶۶۔ ۱۲ [۲] کتاب الخراج ایضاً ۱۲ منہ

مامور[1] مے شد۔ و بموقع متنازع فیہ رفتہ در مجمع عام از مردم استنطاق میکرد۔ در ۲۱ھ مردم بر علیہ سعد وقاص کہ مہم قادسیہ را فتح کردہ و نائب الحکومۂ کوفہ مقرر بود بدربار خلافت شکایت آوردند این شکایت در فرصتی برخاست کہ ایران با ساز و سامانِ فراوان تہیّہ از جنگ نمودہ بود و قریب یک و نیم لک فوج فراہم آوردہ قریب نہاوند رسیدہ بودند۔ در اثنائے ہمین حال مردم شکایت آوردند حضرت عمر رض فرمود۔ ہرچند این موقع خیلے خطرناک و نازک ست و در باب این مہم خیلے متردد ہستم لاکن این تردد مانع از تحقیقاتِ معاملۂ سعد وقاص نمے شود و فے الفور محمد ابن مسلمہ را بکوفہ فرستاد و او در مسجدِ کوفہ مردم را جمع کردہ استنطاق کرد و سعد ابن وقاص را باخود بہ مدینہ منوّرہ آوردہ و در آنجا خود حضرت عمر رض بہ نفسِ نفیس ازو استنطاق کرد۔[2]

کمیشن یعنی پنچائت

بعض اوقات حضرت فاروق رض چند نفر را بطریق پنچائت (وفد تفتیش) برائے تحقیقاتِ معاملات روانہ مے فرمود۔ واقعاتِ متعدّد ازین قبیل در تواریخ مذکور ست۔ بعض اوقات عمال را در دار الخلافت مدینہ خواستہ خود بالذّات تحقیقات میفرمود۔

---

[1] اسد الغابہ۔ تذکرۂ محمد ابن مسلمہ۔ و طبری در مقالاتِ مختلفہ تصریح میکند کہ محمد ابن مسلمہ بتحقیقاتِ عمّال مامور بود ۱۲

[2] تفصیل این واقعہ در طبری صفحہ ۲۶۰۶ الے ۲۶۰۸ مذکور ست و در صحیح بخاری ہم بطرف این واقعہ اشارہ رفتہ ست۔ مطالعہ کنید کتاب مذکور جلد اول صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ میرٹھ ۱۲ منہ

واین درصورتے مے بود کہ عامل نائب الحکومہ یا منصبدار عظم از کرام صوبہ مے بود - چنانچہ درباب ابوموسیٰ اشعری نائب السلطنۃ بصرہ شکایت بحضور خلافت رسید - حضرت فاروق رضؓ خود بقلم مبارک بیانِ دادخواہ قلمبند فرمود وابوموسیٰ را بحضور خواستہ تحقیقات فرمود - الزاماتے کہ برعلیہ ابوموسیٰ اقامہ گشتہ بود حسب ذیل است :-

(۱) ابوموسیٰ از جملۂ اسیرانِ جنگ شصت نفر رئیس زادگان را برائے خدمتِ خود منتخب و بحضورِ خود نگہ کردہ است -

(۲) در اسیرانِ مذکور کنیزے ست و با دو وقتہ غذائے مکلّف دادہ مے شود حالانکہ عوام اہلِ اسلام را این قسم غذا مطلق میسّر نمے آید -

(۳) کاروبارِ حکومت را بزیاد ابن سمیّہ تفویض نمودہ و آن بر سیاہ وسفید اختیارِ کلّی دارد -

بعد از تفتیش الزامِ اول غلط برآمد - الزام سوم را ابوموسیٰ جواب داد کہ زیاد شخصے صاحبِ تدبیر و سیاست است و بنا بران من او را مشیرِ کارِ خود ساختہ ام - حضرت فاروق اعظم رضؓ زیاد را بدربارِ خلافت خواستہ قوّتِ تدبیرِ سیاسی او را بمعیارِ امتحان سنجید و معلوم شد کہ درحقیقت شخصے قابل است و بنا بران خود حکام بصرہ را ہدایت فرمود کہ زیاد را در امورِ مملکت مشیرِ خود بسازند - اما الزام

دوم را نتوانست جواب دہد و ازین جہت کنیز را از تصرّف وے کشیدند[1]
از خطاہائے عمال باز خواست شدیدے میفرمود خصوص در
امورے کہ دال باشد بر ترفّع و امتیاز و نمود و فخر مواخذہ سخت میکرد
و اگر بپایۂ ثبوت میرسید کہ فلان عامل مریض را عیادت نمیکند۔
ضعفاء و مساکین را بدربار روے بار نیست فی الفور او را از خدمت
معزول میفرمود۔[2]

یک مرتبہ بیازار گذر کرد۔ از یک طرف ندائے بگوشش آمد۔ کہ
اے عمر رضؓ آیا چند قاعدہ کہ از برائے دستور العمل عمال مقرر کردۂ
کفایت میکند کہ از مواخذۂ آخرت و عذاب الٰہی برہی ؟ تو چہ خبر
داری کہ عیاض ابن غنم عامل مصر لباس نازک مے پوشد و بر درخانہ
حاجب گماشتہ۔ حضرت عمر رضؓ محمد ابن مسلمہ را بہ حضور خواستہ
فرمود کہ عیاض را بہمان حالے کہ داشتہ باشد ہمراہ خود بدربار خلافت
حاضر کند۔ محمد ابن مسلمہ بمصر رسید و دید کہ فی الواقع دربانے بر در
گماشتہ و قمیصے از رخت نازک در بر کردہ محمدؒ بہ ہمان لباس
و ہیئت عیاض را بمدینہ آورد و حاضر دربار خلافت کرد۔ حضرت
فاروق رضؓ آن قمیص را کشیدہ قمیصے از نمد بدو پوشاند و رمۂ گوسفند
را خواستہ فرمان داد کہ بہ صحرا گوسفند بچراند۔ عیاض را مجال انکار
از امتثال فرمان نبود۔ و بار بار میگفت کہ ازین زندگی مرگ بہتر است

[1] طبری صفحہ ۲۷۱۰ – ۲۷۱۲ – [2] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ – ۱۲ منہ

حضرت عمرؓ فاروق فرمود کہ باعث عار چیست ؟ پدرت بنام غنم شہرت داشت - و موجبش جز این نبود کہ گوسفند مے چراند - الغرض عیاض از صدقِ دل توبہ کرد و تا دم واپسین در سر انجام فرائضِ منصبی گاہے کوتاہی نکرد[1]-

حضرت سعد وقاص در کوفہ برائے خود خانہ تعمیر کردہ بود کہ پیش خانہ یعنی قابوچی خانہ ہم داشت - حضرت عمرؓ را برین حال آگہی دست داد - گمان برد کہ دربانِ خانۂ مذکور اہل حاجت و دادخواہان را سدِّ راہِ عرض بودہ باشد - و محمد ابن مسلمہ را فرمود کہ در کوفہ رفتہ قابوچی خانۂ سعد را آتش زند - فرمانِ مبارک بطریق اکمل و اتم تعمیل شد و سعدِ وقاص بحالتِ سکوت این نظارہ را بچشمِ خود مشاہدہ میکرد - اگرچہ این چنین کارہا بظاہر قابل اعتراض است زیرا کہ مخل بطرزِ معاشرت و افعال شخصی مامورین منافی اصول آزادی است - لاکن حقیقت این است کہ غرضِ حضرت عمرؓ محض این بود کہ در جمیع مملکت روح مساوات و جمہوریت دمیدہ شود - و برائے حصولِ این مدعا غیر ازین چارہ نبود کہ خلیفۃ المومنین بذاتِ خود و ارکانِ سلطنت ہم کہ بمنزلۂ دست و بازوئے خلیفہ مے باشند - از برائے عوام اسوۂ حسنہ باشند - عوام را اختیار است کہ ہرچہ خواہند بکنند - چرا کہ اثر افعال و اعمالِ عوام بذاتِ خودِ شان محدود مے ماند - لاکن ارکانِ سلطنت اگر در طرزِ

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ - ۱۲ منہ

معاشرت ممتاز باشند۔ لاریب عوام رعایا را آگمان بحقارت خویشان پیدا شده بمرور زمان ہمگی خصوصیات سلطنت شخصی بظہور مے آید۔ طورے کہ یک شخص واحد بمنزلہ آقا تصوّر شود و دیگران بلا استثنا بمنزلہ غلامان پنداشتہ شوند۔ بر علاوه شخصیکہ از فطرت عرب باخبر باشد بآسانی باور مے تواند کرد۔ کہ این گونہ طریق عمل ابدًا از حکمت خالی نبود۔ مساوات و عدم ترجیح کہ فی زماننا باصطلاح سوشیلزم تعبیر مے شود خاصۂ طبعی عرب بوده۔ وہر سلطنتے کہ براین اصول در عرب اساس مے یافت لاریب نسبت بدیگر اقسام سلطنت بیشتر کامیاب مے شد۔ وازہمین سبب اینگونہ احکام درباب مساوات وغیره اکثر بداخل عرب محدود بود۔ والّا امیر معاویہ در ملک شام بہ بسیار سازو سامان اوقات خود را بسر برد۔ وحضرت عمر رض گاہے باو تعرّض نفرمود۔ چون بتقریب سفر شام حضرت عمر رض جاه و جلال امیر معاویہ را مشاہده نمود ہمینقدر فرمود اکسروا نیتہ یعنی این جاه و جلال نوشیروانی چہ معنے دارد؟ امیر معاویہ عرض کرد کہ درین جا اکثر با اہل روم معاملہ مے افتد و اگر طرز معاشرت این گونہ نباشد رعب سلطنت اسلام در دل ایشان جائے گیر نمے شود۔ چون این عذر بسمع مبارک حضرت فاروق رض رسید سکوت فرمود۔ حضرت عمر رض برائے حصول این مدّعا کہ مامورین اسلام در ادائے

وظائفِ منصبی خود از جادۂ دیانت و انصاف تجاوز نکنند مشاہرہ زیاد مقرر فرمودہ بود۔ دول ارو پا بعد از تجربہ بسیار این اصول را دستور العمل خود ساختہ اند و سلطنتہائے ایشیائی کہ چندان عاقبت اندیش نیستند دیر آنہا غبنِ مال سرکار و رشوت ستانی خاصۂ مامورین شدہ است۔ ہر چند در آن زمان اسبابِ تعیّش خیلے ارزان بود لاکن با این ہمہ حضرت فاروق رضؓ از راہِ دور بینی برائے عمالؓ منصبداران علٰی قدر مراتبہم مشاہرہ ہائے معقول مقرر فرمود۔ چنانچہ مشاہرۂ صوبہ داران تا پنج ہزار سالانہ میر سید و قسمتے کہ از مالِ غنیمت بایشان میر سید علاوہ از تنخواہ بود۔ چنانچہ تنخواہِ امیر معاویہ یکہزار دینار ماہوار[1] یعنی پنج ہزار کلدار بود۔ (معادل یکصد ہشتاد ہزار افغانی سالانہ)

در جدولِ ذیل فہرستِ اجمالیِ عمالِ حضرت فاروق اعظم رضؓ درج است۔ بر ناظرینِ کتاب ہویدا خواہد شد کہ حضرت فاروقؓ در ماشین حکومت چہ قسم پرزہ ہا را بہ استعمال آوردہ و بچہ ترتیبِ خوب ہر یک را مرتب نمودہ:-

---

[1] استیعاب قاضی ابن عبد البر و ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۷ - ۱۲ منہ

فہرستِ مامورینِ فاروقی

اسم مامور	مقام ماموریت	عہدہ	کیفیت (ملاحظات) مامور
ابو عبیدہ	شام	والی	از صحابۂ کرام و در عشرۂ مبشّرہ داخل بودہ۔
یزید ابن ابی سفیان	"	"	در کل خاندانِ بنو امیہ شخصے از آن قابل تر نبودہ۔
امیر معاویہؓ	"	"	در تدبیر و سیاست ملک شہرت عام دارد
عمرو ابن العاص	مصر	"	فاتح مصر است۔
سعد ابن ابی وقاص	کوفہ	"	خال جناب رسول اللہ صلعم بودہ۔
عتبہ ابن غزوان	بصرہ	"	از مہاجرین است و بصرہ را آباد کردہ۔
ابو موسیٰ اشعری	"	"	از صحابۂ جلیل القدر و مشہور است۔
عتاب ابن اسید	مکہ معظمہ	"	خود جناب رسالت مآب صلعم او را عامل مکہ مقرر فرمودہ بود
نافع ابن عبد الحارث	"	"	از فضلائے صحابہ است۔
خالد ابن العاص	"	"	برادر زادۂ ابوجہل و از اشخاص معتبر است۔
عثمان ابن ابی العاص	طائف	"	بعد از وفات جناب رسالت مآب صلعم در حادثۂ ارتداد ہمین شخص تدارک اہل طائف نمودہ۔
یعلی ابن امیہ	یمن	"	از صحابہ بودہ و در کرم شہرت عام دارد۔
علاء ابن الحضرمی	"	"	شخصے صاحب اقتدار و اثر بود و رسول اللہ صلعم او را عامل یمن مقرر فرمودہ۔
نعمان	مدائن	صاحب الخراج	(مدیر مالیہ)

اسم مامور	مقام ماموریت	عہدہ	کیفیت (ملاحظات) مامور۔
عثمان ابن الحنیف	اضلاع فرات	سرکردہ صیغۂ جمع بست	در حساب وکتاب وپیمائش ومساحت اراضی مہارت تامے داشتہ۔
عیاض ابن غنم	جزیرہ	والی	فاتح جزیرہ بود۔
عمر ابن سعد	حمص	"	حضرت عمرؓ او را خیلے بنظر اعتبار وعزت میدید
حذیفہ ابن الیمان	مدائن	"	از صحابۂ نامور ورازدار جناب رسول اللہ صلعم بودہ
خالد ابن حرث وہمانی	اصفہان	افسر خزانہ	×
سمرہ ابن جندب	سوق الاہواز		از اکابر صحابہ بودہ۔
نعمان ابن عدی	بیسان		از صحابہ اول ہمین شخص مال وراثت یافتہ بود۔
عرفجہ ابن ہرثمہ	موصل	مہتمم صیغۂ جمع وبست مالیہ	در موصل ہمین شخص قشون حربی را ترتیب دادہ۔

صیغۂ محاصل۔

خراج

(ترقی خراج را درعرب حضرت عمرؓ ایجاد نمود)

نظم ونسق خراج در تاریخ تمدن عرب اختراعے جدید بودہ۔ اگرچہ قبل از ظہور اسلام بعض خاندانہائے عرب کہ مالک تاج وتخت بودند جمیع ادارۂ سلطنت را تاسیس دادہ اند۔ لاکن درباب محاصل ہیچ انتظامے بوجود نیامدہ بود۔ در آغاز اسلام ہمینقدر

بوقوع آمد که بعد از فتح خیبر، یهود درخواست نمودند که ما مردم در کاروبار زراعت مهارتِ کامل داریم و بنابران امید داریم که اراضیٔ خیبر در تصرفِ ما گزاشته شود۔ جناب رسول اللہ صلعم درخواستِ شان را بمعرضِ قبول آورده مالیهٔ جنس بر ایشان مقرر فرمود۔ بر علاوه در مقاماتے که باشندگانِ آنجا بحلقهٔ اسلام داخل شدند بر اراضیِ زرعی عُشر مقرر شد که یک قسم زکوٰة بود۔ در عهد حضرت ابوبکر رض بعض قسمتهای عراق در تصرفِ اسلام درآمد لاکن در بابِ خراج انتظامے نشد بلکه بطریقِ سرسری یک رقم خاص مقرر گردید۔

چون حضرت فاروق رض را از مهماتِ جنگ فی الجمله اطمینانی دست داد یعنی در سنه ۱۶ھ از یک طرف بر عراق تصرفِ کامل حاصل شد۔ و از طرفِ دیگر بسبب فتح یرموک بازوے قوتِ رومیان درهم شکست۔ جناب ممدوح بنظم و نسقِ ملک توجه مبذول فرمود امّا مشکلے درین باب سدِّ راه شد۔ چه امرائے فوجِ اسلام به اصرار گفتند که قلمروِ مفتوحه همه به صلهٔ خدماتِ جنگ ما را در جاگیر عطا شود۔ و باشندگانِ آن غلام ما شوند۔ بعد از فتح عراق حضرت فاروق اعظم رض سعد وقاص را حکم نفوس شماری داد۔ و سعد بر طبقِ این فرمان جدولهائے نفوس شماری را مرتب نموده بدربارِ خلافت فرستاد۔ و چون تعداد جمیع باشندگان ملک را با فوج

موازنہ نمودند معلوم شد کہ فی نفر سپاہی درحصۂ ۳ نفر رعایا
مے آید حضرتِ فاروق عزم مصمم فرمود کہ اراضیٔ ملک در
قبضۂ باشندگانِ ملک بماند۔ وایشان را بہر قسم آزادی دادہ
شود۔ و بعضے از اکابر صحابہ مانند عبدالرحمن ابن عوف وغیرہ با اہلِ
فوج ہمزبان بودند و حضرت بلال بجدّے اصرار نمود کہ حضرت فاروق
اعظم رضؓ ملول شدہ فرمود۔ اَللّٰھُمَّ اکْفِنِی بِلَالًا یعنے اے
خدا مرا از بلال نجات بدہ۔ استدلال حضرت فاروق رضؓ این بود
کہ اگر ممالکِ مقبوضہ بر افواج تقسیم شود۔ آیندہ مصارفِ تہیۂ
جنگ و حفاظت ثغور از حملات خارجیہ و قوام امن و امان از
کجا مے شود۔ عبدالرحمن ابن عوف گفت ہمان اشخاص کہ بزور
شمشیر فتح ممالک کردہ اند استحقاقِ تصرف دارند و نسل ہائے
آیندہ را ممالکِ مفتوحہ چگونہ بے مشقت برسد۔ و چون حکومتِ
حضرت عمر رضؓ بیشتر بہ جمہوری مانا بود ہر قضیہ بر کثرتِ رائے اہلِ
اسلام فیصلہ مے شد حضرت فاروق رضؓ اجلاس عام از اہلِ اسلام
منعقد فرمود و از قدمائے مہاجرین و انصار پنج نفر سرکردگانِ قبیلۂ
اوس و پنج نفر سرکردگان قبیلۂ خزرج بحیثیتِ وکلائے قبائل
در آن شریک شدند[۲]۔ حضرت علی رضؓ و حضرت عثمانؓ و طلحہ با رائے
حضرت عمر رضؓ اتفاق نمودند۔ و باوجود این فیصلہ قطعی نشد۔ چندروز

[۱] طبری صفحہ ۲۴۶۷ و فتوح البلدان صفحہ ۲۶۶ و کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - ۱۲ منہ

[۲] کتاب الخراج صفحہ ۱۴ - منہ

متواتر سلسلۂ بحث جاری بوده و آخر حضرت عمرؓ را این آیہ کریمہ بیاد آمد کہ در فیصلۂ این بحث نصّ قطعی بوده :- لِلْفُقَرَآءِ الَّذِيْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ الخ - حضرت فاروق اعظمؓ باٰخر این آیہ وَالَّذِيْنَ جَآءُوْا مِنْ بَعْدِهِمْ - استدلال گرفت کہ در فتوحات نسل ہائے آینده ہم استحقاق دارند - واگر ممالک مفتوحہ بر فاتحین تقسیم شود از برائے نسلہائے آینده چیزے باقی نخواهد ماند - پس بجائے خود ایستاده نطقے موثر فرمود - و در استدلال خود این آیہ را قرأت کرد -

استدلالِ حضرت عمرؓ

حضّار ہمہ بیک زبان گفتند کہ لاریب رائے خلیفۂ وقت مقرون بصواب است و بر بنائے این استدلال اصول مبنی شد کہ ممالکِ مفتوحہ ملکِ فوج تصوّر نمے شود بلکہ ملکِ حکومت قرار داده مے شود - و نسلہائے آینده از مفادِ آن محروم نمیگردند بعد از بنائے این اصول حضرت فاروقؓ عنانِ توجہ بصوب جمع و بستِ ممالکِ مفتوحہ منعطف فرمود - و چون عراق بجد و دِ عرب ملحق بود و بسبب سکونتِ اکثرے از قبائلِ عرب در آن یکے از صوبجاتِ عرب تصوّر مے شد - سلسلۂ جمع و بست از عراق آغاز نمود - ملحوظِ حضرت عمرؓ مدام این اصول بود کہ چون سر رشتۂ انتظامِ کدام ملک میسّر مود از رسومِ قدیمۂ آن اطلاع حاصل میکرد و اکثر انتظاماتِ قدیم را بعد از اصلاح جزوی بحال میداشت -

جمع و بست عراق -

طریقِ مالگذاریِ عراق این بوده که بر هر قسم مزروعه یک مالیهٔ خاص مقرر بود و آنرا اہلِ زراعت به ۳ قسط ادا میکردند - این طریقِ مالگذاری را نخستین قباد مقرر کرد و نوشیروان به حدِّ تکمیل رسانید و تا عهدِ نوشیروان در تعیینِ مالیه مدام این اصول را مدنظر میداشتند که مالیه از نیمهٔ حاصل بیشتر نباشد - خسرو پرویز بر آن افزوده و در عهدِ یزدگرد تغیّراتِ دیگرے هم بوقوع آمده - حضرت عمرؓ برائے مزید تحقیقات بمساحتِ اراضی امر فرمود - و در سرانجامِ این خدمت برعلاوهٔ دیانت اطلاع و مهارت در فنِّ مساحت هم شرط بود - و تا آن زمان هیچ فنونے در عرب رواج نداشته - و بنابران فی الجمله اشکالے سدِّ راه شده و بالآخر دو نفر از اکابر صحابه یعنی عثمان

افسرانِ صیغهٔ جمع بست (کارگذارانِ مالیه)

ابن حنیف و حذیفه ابن الیمان را منتخب فرمود - چه بسبب سکونت در عراق مهارتے کامل در فنِّ مساحت پیدا کرده بودند - قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج مے آورد که مساحان چندان به تحقیق و صحت پیمائش نمودند که گویا کدام رختِ گران بهائے را پیمائش کرده باشند - پیمانهٔ پیمائش بدستِ مبارکِ خلیفه تیار شده - و چند ماهِ متواتر بکمال اهتمام و سرگرمی کارِ مساحت جاری ماند - کل رقبهٔ

کل رقبهٔ عراق

ملک ۳۷۵ میل طول و ۳۲۰ میل عرض یعنی ۳۰۰۰۰ میل مکسّر بر آمد - و علاوه از کوهستان و دشت و انهار رقبه قابل زراعت ۳ کرور و شصت لک جریب قرار داده شد - و حسب الامر خلیفه

املاکِ خاندانِ شاہی واوقافِ آتشکدہ ہا واملاکِ اشخاصیکہ لاوارث یافراریا باغی بودند۔ ونیز اراضی کہ ازبرائے تیاریِ شوارع ومصارف چاپار مخصوص بودہ واراضی دریابرآمدگی ومرغزارہا حسب الامرِ خلیفہ ہمہ در ذیلِ خالصہ قرار یافت۔ فاروق اعظمؓ این قسم املاک را کہ حاصلاتش تا ہفتاد لک سالانہ میرسید ازبرائے رفاہِ عام مخصوص فرمود۔ وچون شخصے رادر جلدوئی خدمتِ اسلام مستحق جاگیر میدید چیزے از خالصہ باو عطاے فرمود ولے اراضی مذکور ابدًا از خراج یا عشر مستثنےٰ نبود۔ باقی کل اراضی رادر ملکِ قابضانِ قدیم او باقی گذاشتہ مالیہ حسب شرح ذیل[1] بستہ شد۔

شرح مالیہ

جنسِ غلّہ	فی جریب	مالیہ سالانہ
گندم	〃	۲ درہم
جو	〃	۱ درہم
نیشکر	〃	۶ درہم
پنبہ	〃	۵ درہم
انگور	〃	۱۰ درہم
نخلستان	〃	۱۰ درہم
کنجد	〃	۸ درہم
بقولات	〃	۳ درہم

[1] کتاب الاوائل ذکر اول من غیر سنۃ ساسان وذکر اول من وضع الخراج ۱۲ منہ

خراج عراق

دربعض مقامات نظر بہ قابلیت اراضی درشرح فوق چیزے تفاوت بوقوع مے آمد مثلاً در گندم فی جریب ۴ درہم و درجو فی جریب ۲ درہم مقرر شد باین طریق جمیع خراج عراق ۸ کرور وشصت لک درہم قرار دادہ شد۔ از آنجاکہ جوہر قابلیت مہتممان صیغۂ پیمائش متفاوت بود۔ در تشخیص مالیہ ہم تفاوت ماند باز ہم چیزیکہ بعد از وضع مالیہ برائے مالکان اراضی ماند از جمع مقررہ خیلے زیادہ بود۔ حضرت عمرؓ مراعاۃ رعایائے ذمی را بحدے داشت کہ ہر دو مہتممان مساحت را بحضور خواستہ استفسار مے فرمود۔ مبادا در تشخیص جمع تشدد کردہ باشید؟ عثمان بجواب عرض کرد کہ نہ خیر بلکہ ہمین قدر دیگر ہم گنجائش دارد۔[1]

زمینداران وتعلقداران قدیم

زمینداران وتعلقداران قدیم کہ در اصطلاح ایران بہ مرزبان و دہقان شہرت داشتند منصب ہمہ را حضرت عمرؓ ہمچنان بدستور سابق برحال و حقوق واختیارات شان را ثابت داشت

ترقی پیداوار ملک

در جمع بست اراضی آن قدر اہتمام واحتیاط فرمود کہ اگرچہ شرح مالیہ نسبت بہ شرح نوشیروانی زیادہ بود ولے اراضی لامزروع بکثرت آباد شد و دفعۃً در پیداوار و زراعت ترقی روزافزون پدید آمد چنانچہ در سال دوم بعد از جمع بست مقدار خراج از ہشت کرور تا بدہ کرور و بست ہزار درہم رسید۔[2] ازان بعد ہر سالہ

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - [2] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۷۴ - منہ

ترقی معتد بہ بظہور مے آمد۔ و با این ہمہ حضرت فاروق رضؓ بحدّے محتاط بود کہ ہر سال وقتیکہ خراج عراق مے آمد دہ نفر ثقہ و معتمد را از کوفہ و دہ نفر را از بصرہ خواستہ بچہار بار سوگند شرعی میداد و مے پرسید کہ در ایصال مالیہ بر ہیچکس از رعایائے اہل اسلام و اہل ذمّہ از حدّ انصاف تجاوز نشدہ باشد[۱]؟

مقدار مالیہ کہ در عہد حضرت عمر رضؓ وصول شد۔ بعد از آن گاہے وصول نشد۔

طرفہ تر آنکہ مالیۂ مقررہ در عہد فاروق رضؓ خیلے اندک و جزوی بود و برعکس عائداتش خیلے افزون مے شد و در عہد سلاطین مابعد ابداً بآن درجہ عائدات بالغ نہ گشتہ۔

حضرت عمر ابن عبد العزیزؒ اکثر مے گفت کہ حجّاج را نہ لیاقت دین بودہ و نہ کفایت دنیا۔ در عہد حضرت فاروق رضؓ مالیۂ عراق بہ دہ کرور و بیست و ہشت لک درہم بالغ گشتہ و در عہد زیاد دہ کرور پانزدہ لک۔ و حجّاج باہمہ جور و ستم فقط دو کرور و ہشت لک درہم وصول نمود۔ عہد حکومت خلیفہ مامون الرشید عباسی ہر چند کہ در عدل و انصاف شہرت وارد لاکن در آن عہد نیز خراج عراق از ۵ کرور و چہل و ہشت لک زائد نبود[۲]۔

---

[۱] کتاب الخراج صفحہ ۶۵۔ اصل عبارت کتاب عزلی این ہست۔ انّ عمر الخطاب کان یجبی العراق کل سنة مائة الف الف اوقیة ثم یخرج الیه عشرة من اھل الکوفة و عشرة من اھل البصرة یشھدون اربع شھادات باللّٰہ انه من طیب ما فیه ظلم مسلم ولا معاھد ۱۲ [۲] معجم البلدان۔ ذکر سواد منہ ۱۲

دفتر خراج در زبانهائے پارسی و رومی

تا بحدّے کہ از مطالعۂ تواریخ اسلام معلوم مے شود۔ حضرت عمرؓ بدون از عراق دیگر صوبہ ہائے ممالکِ مفتوحہ را امر بہ پیمائشِ اراضی نفرمود بلکہ صیغۂ جمع بست و دفترِ مالگذاریِ قدیم را بحال بگذاشت بلکہ السنۂ مروجۂ دفاتر را ہم تغیر نفرمود مثلاً قبل از فتح اسلام دفاتر ایران و عراق در زبانِ فارسی و دفاترِ شام در زبانِ رومی و دفاتر مصر در زبانِ قبطی بودہ و در عہدِ مبارکِ حضرت عمرؓ ہم ہمان زبانہا باقی ماند۔ و در دفاترِ صیغۂ خراج کسانے کہ از مردم پارسی و یونانی و قبطی مامور بودند بدستور سابق بحال ماندند۔

قواعدِ مالگذاریِ مصر در عہدِ فرعون

در ملکِ مصر جمع بست مالیہ کہ در عہدِ فرعون مقرر شدہ بود تا لومیز (بطالمہ) ہم ہمان را قائم داشت۔ و در عہدِ حکومتِ رومائے کبیر ہمان طریق جاری ماند۔ فرعون تمام اراضیِ ملک را پیمائش نمودہ و در تشخیصِ جمع و طریقِ ادائے مالیہ اصول ذیل را قرار دادہ بود:۔

(۱) خراج بدو طریق یعنے نقد و جنس وصول شود۔

(۲) بلحاظِ حاصلاتِ چندسالِ متواتر اوسطِ حاصلات سنجیدہ و بقرارِ ہمان اوسط جمع تشخیص شود۔

(۳) میعادِ بندوبست چہار سال باشد۔

---

[1] پروفیسر یعنے درس *Van Berchem* کتابے در زبانِ فرانسوی درباب قانونِ مالگذاریِ اہل اسلام نوشتہ۔ این حالات را ہمین از کتابِ مذکور اقتباس نمودہ ام۔ در صفحات آئندہ کتاب نیز بکتابِ موصوف حوالہ دادہ خواہد شد کتاب باین نام موسوم ست *La propriété territorial et l'impôt foncier sous les premiers califes*

اضافۂ اہلِ روم در قواعدِ مالگذاری۔

اہلِ روم در عہدِ حکومتِ خود قواعدِ فرعونی را بحال داشتند لاکن این قدر اضافہ نمودند کہ ہر سال برعلاوہ از خراجِ مقررہ مقدارے کثیر از غلّۂ مصر بدار السلطنت قسطنطنیہ حمل و نقل میکردند و نیز از برائے آذوقۂ فوج در ہر ولایت ملک غلّہ از مصر مے بردند۔ و در جمع خراج محسوب نمے شد۔

حضرت عمر رض طریقۂ قدیم را اصلاح فرمود۔

حضرت عمر رض ہر دو قاعدۂ جابرانہ را لغو نمود۔ مورخین اروپا میگویند کہ در عہدِ حضرت عمر رض نیز این قاعدہ معمول بودہ چنانچہ در ایامِ قحطِ عرب قرارِ قاعدۂ قدیم غلّہ از مصر بمدینہ منوّرہ فرستادند و لے قولِ ایشان سراپا غلط و فقط دلیل است برقیاس بازیِ ایشان۔ شک نیست کہ در عام القحط غلّہ از مصر آوردند و بعد تا سالہائے دراز این قاعدہ جاری ماند لیکن این غلّہ بعوضِ خراج بودنہ علاوہ ازان چنانچہ علامہ بلاذری در فتوح البلدان بعبارتِ واضح تصریح نمودہ[۱] کہ برہانِ قاطع است از برائے ثبوتِ این دعوائے کہ چون طریقِ ادائے مالگذاری محض صورتِ نقد اختیار کرد جنسِ غلّہ کہ از مصر بہ حرمین شریفین فرستادہ مے شد از اہالیِ مصر خریداری مے شد۔ چنانچہ در بابِ عہدِ حکومتِ امیر معاویہ علامہ مقریزی تصریح بیان کردہ است[۲]۔ حضرت فاروق در ہر صوبۂ ملک از برائے ماکولاتِ فوج سررشتۂ انبار خانہا و گدام ہائے غلّہ ہم تاسیس نمود و این غلّہ

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۶ - [۲] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۹ - منہ

نیز از وجہ خراج خریداری مے شد۔

حضرت عمرؓ در طریقِ ایصال مالیہ نیز خیلے لین ولطف اختیار کرد۔ وبنابران قواعد قدیم مملکتِ مصر وشام را فی الجملہ ترمیم فرمود۔ مصر ملکے ست کہ مدار پیداوارش اکثر بر طغیانیٔ دریائے نیل است۔ وچون مدارج طغیانیٔ نیل نہایت تفاوت دارد۔ ممکن نیست کہ مقدار حاصلات تخمین شود۔ واگر حاصل چند سال متواتر را بحساب اوسط بسنجند ہم مفید نمے شود۔ چہ کشتمندان جاہل نمے توانند مصارف خود را طورے تقسیم کنند کہ در خشک سالی بلحاظِ حساب اوسط اوقات بسر برند۔

بہر حال در عہد مبارک حضرت عمرؓ طریقِ ایصالِ مالگذاری مصر بدین قرار بود کہ چون وقت ادائے اقساطِ مالیہ میرسید از کل پرگنہ جات رؤسا، وزمینداران وعمّال حسب الحکم بدار خلافت حاضر مے آمدند وبلحاظِ حالاتِ فصلِ موجودہ تخمین خراج را بہ حضور عرضہ میکردند۔ وبعد ازان تخمینِ خراج ہر ضلع وپرگنہ جداگانہ مرتب مے شد۔ ودر انجام دادنِ این خدمت زمینداران وتحصیلداران بومی نیز شریک بودند ورقمِ تخمینی حسب مشورۂ ایشان بر جمیع دیہاتِ پرگنہ بقدرِ حصۂ رسدی متعیّن مے شد۔ ونخستین از پیداوارِ ملک مصارفِ کلیساہا وحمام ہا واخراجاتِ مہمانیٔ اہل اسلام وضع مے گردید واز بقیۂ حاصل مالیۂ مشخّص تحصیل مے شد۔

جزوے از جملۂ رقمِ مشخصہ از اہلِ حرفتِ ہر قریہ وودہ وصول کردہ مے شد[1]۔

اگرچہ طریقِ مذکور برائے کارپردازانِ صیغۂ مال خیلے موجبِ زحمت بود و ہر سال سررشتۂ درستئ ورجمع بست مالیہ مجدّداً بکار بود لاکن بلحاظِ حالاتِ مصر مقتضائے انصاف ہمین است۔ ودر مصر ہمین قاعدہ با تغیرے جزوی از مدتِ مدیدے معمول ہم بود۔ مقدارِ مالیہ فی جریب ۱ دینار و ۳ عروب غلہ مقرر گردید و معاہدہ بدین مضمون تحریر یافت کہ ابداً ازین مقدار اضافہ نشود۔

کل خراج مصر

با این ہمہ عدل وانصاف مقدارِ خراجیکہ در مصر بعہد حضرت عمر رض عائد مے شد یک کرور و بست لک دینار بودہ کہ تقریباً مساوی ۵ کرور و شش لک روپیہ کلدار مے شود۔ بقولِ علامہ مقریزی این مبلغ محض از جزیہ و اصلِ خراج علاوہ برین بود۔ قولِ ابو حاذم کہ ابو حوقل بغدادی در جغرافیۂ خود از آن نقل می کند۔ نیز بہ بیانِ علامۂ موصوف مطابقت دارد و لے بہ رائے من بیانِ ہر دو مقرون بصحت نیست۔ خود علامہ مقریزی در کتابِ خود مے آورد کہ عمرو ابن العاص در سالِ اول یک کرور دینار تحصیل کرد۔ و حضرتِ فاروق رض از و باز خواست فرمودہ از بہرِ آنکہ سالِ گذشتہ مقوقس بیست کرور وصول

[1] علامہ مقریزی تفصیلِ این واقعہ را نقل کردہ است۔ مطالعہ کنید کتابِ مذکور صفحہ ۷۷۔ و جغرافیہ علامہ بشاری ہم تصدیقِ این بیان مے شود۔ مطالعہ کنید صفحہ ۱۲ جغرافیہ مذکور ۱۲ منہ

کردہ بود۔ و مسلّم است کہ در عہد مقوقس دستور جزیہ نبودہ۔ و اگر رقم موصولہ یعنی مبلغے کہ عمرو ابن العاص تحصیل نمود از جزیہ مے بود مقابلۂ آن با تحصیل کردگی مقوقس محض بے معنی مے بود۔ بر علاوہ جمیع مورخین اسلام و خود مقریزی ہر گاہ بحیثیت خراج عہد اسلام را با عہود سابقہ موازنہ کردہ اند ہمین مبلغ را بیان نمودہ اند۔ بہر حال مقدار خراج بحدّے کہ در عہد حضرت عمرؓ رسیدہ در ہیچ عہد بعد از ان نرسید۔

خراج مصر در عہد بنو امیہ و عباسیہ

در عہد بنو امیہ و بنو العباس ابدًا از سی لک علاوہ نشد۔ در عہد ہشام ابن عبد الملک کہ اراضی مصر با اہتمام تمام مساحت شد و رقبۂ اراضی زرعی ۳ کرور فدان قرار یافت۔ با اینہمہ از سی لک تا بہ چہل لک درہم سالانہ رسید۔ در عہد حضرت عثمانؓ عبد اللہ ابن سعد نائب الحکومۂ مصر یک کرور و چہل لک دینار تحصیل کرد۔ حضرت عثمانؓ از راہ فخر عمرو ابن العاص را خطاب فرمودہ گفت کہ امسال شتر باوہ شیر بسیار دادہ است۔ عمرو آزادانہ جواب داد بلے صحیح است لاکن شتر کرہ گرسنہ ماند۔[1] ہر چند عہد امیر معاویہ بہرگونہ ترقیات اقتصادی شہرت عامہ دارد لاکن در عہد او نیز خراج مصر از نود لک دینار زائد نگشت۔[2] در عہد خلفائے فاطمیین با آنکہ نائب الحکومۂ خلیفہ المعز لدین اللہ مقدار مالیہ را دو چند کرد۔ باز ہم بیشتر از سی و دو لک

---

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۹۸ – [2] معجم البلدان – ذکر مصر ۱۲ منہ

دینار وصول نشد[1]۔

شام

در ملکِ شام تا عہدِ اسلام در بابِ مالیہ قانون مخصوصی جاری بودہ و آنرا یکے از شاہانِ یونان در جمیع ممالکِ مفتوحۂ خود اجرا داشتہ و این بادشاہ بلحاظِ اختلافِ پیداوار مدارجِ مختلفہ بر اراضی قرار دادہ بود۔ و بر ہر قسم اراضی مالیۂ جداگانہ مقرر کردہ بود۔ کتابِ قوانین مذکور در بدوِ قرنِ ششم عیسوی از زبانِ یونانی بہ شامی ترجمہ شد۔ و تا عہدِ فتوحاتِ اسلام ہمان قوانین در ممالکِ شام وغیرہ جاری بود[2]۔ از قرائن و قیاسات معلوم مے شود کہ حضرت عمرؓ مانند مصر در شام ہم بقوانینِ قدیمۂ ملک تعرض نفرمود۔ و کل مقدارِ خراجِ شام کہ در عہدِ مبارک جناب ممدوح تحصیل مے شد یک کرور و چہل لک دینار یعنی مبلغ پنج کرور و ہشتاد لک روپیہ کلدار بود۔

سوائے عراق و مصر و شام حالاتِ تشخیص خراج و جمع بست در باب دیگر ممالکِ مفتوحہ مثل فارس و کرمان و آرمینہ وغیرہ چندان معلوم نیست۔ در ذیل حالاتِ ممالکِ مذکورہ مورخین اسلام ہمین قدر آوردہ اند۔ کہ بر باشندگانِ ممالک جزیہ و بر اراضی خراج مقرر شد۔ و در بعض مقامات بشرط مبلغ معینی معاہدۂ صلح تحریر یافتہ۔ و تفصیلاتِ امورِ دیگر را ذکر نہ کردہ اند۔ وچون نتیجہ مہمے ازین گونہ تفصیلات جزئی مرتب نمے شود۔ تاہم در بیانِ این

[1] ابن حوقل۔ ذکر مصر۔ ۱۲ [2] کتاب پروفیسر در باب قانونِ مالگذاری اسلام ۱۲ منہ

واقعات خامہ فرسائی نمیکنیم۔

شخصیکہ بنظرِ تحقیق صورتِ حال را مشاہدہ کند در دلش این سوال پیدا خواہد شد کہ آیا حضرتِ فاروق رض در صیغۂ مالیہ چگونہ ایجادات و اصلاحاتِ خاص نمود؟ تغیرِ عظیم کہ بعہدِ معدلت مہدِ حضرتِ عمر رض در صیغۂ مذکورہ بوقوع آمد و باعثِ بہبودی و مرفہ الحالیِ رعایا گردید این بود کہ قانونِ قدیم در بابِ زمینداری و ملکیتِ اراضی را کہ محض جابرانہ بود بکلّی منسوخ فرمود۔ چون اہلِ روما بر شام و مصر قابض شدند جمیع اراضی را از باشندگانِ اصلی غصب نمودہ بمنصبدارانِ فوج و ارکینِ ملکی دادند۔ و بعضے از اراضی در ذیلِ جاگیرِ شاہی داخل شد۔ بعضے ہم برائے مصارف کلیسا ہا و معبدہائے نصارائے وقف گردید بایں سبب زمین ہم در تصرفِ باشندگانِ اصلی نماند ایشان از حق کشتمندی ہیچگونہ اختیارے بر اراضی خود نداشتند۔ و ہرگاہ مالک اراضی کدام قطعۂ زمین را بدیگرے منتقل مے نمود کشتمندِ آن زمین ہم منتقل میشد۔ در اواخر عہدِ حکومتِ روما بعضے اراضی بہ باشندگانِ اصلی ہم دادہ شد۔ ولے در آن صورت نیز کشتمندان بدون از اعانتِ زمیندارانِ روما بر حفاظتِ خود قادر نبودند و از اراضی خود بخوبی متمتع شدہ نمے توانستند و باین حیلہ زمیندارانِ رومی بر آن اراضی نیز متصرف مے شدند و باشندگانِ اصلی را غیر از کاشتکاری

اصلاحاتِ [حضر]ت عمر رض [در] قانونِ [م]الگذاری

ہیچگونہ استحقاق نے ماند و این طریق جابرانہ فقط مخصوص سلطنت روم نبودہ بلکہ بقرار بیانات تاریخی در کل ربع مسکون ہمین طریق مرعی بودہ و اکثر حصۂ اراضی بہ منصبداران فوجی و ارکان دولت بطور جاگیر دادہ مے شد۔

چون حضرت عمرؓ بر ممالک مذکورہ متصرف شد فوراً این قانون ظالمانہ را لغو فرمود۔ اکثرے از اہل روما بعد از آنکہ اہل اسلام ملک مصر را فتح نمودند ترک وطن گفتند۔ وکسانے کہ باقی ماندند از تصرف ایشان اراضی برآمد۔ حضرت عمرؓ کل اراضی را کہ جاگیر شاہی یا بتصرف منصبداران نظامی بود بباشندگان ملک سپرد و گذشتہ ازین کہ بمنصبداران ملکی یا سرعسکران نظامی عطا شود قاعدہ مقرر فرمود کہ اہل اسلام بہیچ حال بر اراضی مذکور قابض شدہ نمی توانند این قاعدہ مدت مدیدے جاری ماند۔ چون لیث ابن سعد در مصر چند قطعہ اراضی خرید بعضے از اکابر پیشوایان دین مثل امام مالک ونافع ابن یزید و ابن لہیعہ بروے اعتراض شدید کردند[1]۔ حضرت عمرؓ برہمین اکتفا نہ کرد بلکہ عرب را کہ در ممالک مفتوحہ آباد شدند از زراعت منع فرمود و احکام و الا بنام جمیع سرعسکران فرستاد مشعر بر اینکہ برائے جمیع مردم وظائف مقرر شدہ و بنا بران ہیچکس مجاز زراعت نخواہد بود و در نفاذ این حکم بجدّے تاکید کرد کہ شخصے

[1] مقریزی صفحہ ۲۹۵ – ۱۲ منہ

شریک عطفی نام در ملکِ مصر سر رشتۂ زراعت کرد۔ و حضرت عمرؓ
او را بہ حضور خواستہ مواخذۂ شدید کرد و فرمود کہ در پاداشِ این
جرم سجدے تنبیہ خواہم نمود کہ از برائے دیگران موجبِ عبرت
باشد[۱]۔

حضرتِ عمر فاروقؓ از یک طرف این گونہ قوانین را نافذ قرار دادہ
آنچنان آئین دادگستری قائم نمود کہ نظیرش در عالم نبود۔ زیرا کہ
ہیچ قوم فاتح در ہیچگاہ با قوم مفتوحہ گاہے این گونہ مراعات مرعی
نداشتند و از طرفِ دیگر زراعت و آبادی را بدرجۂ غایت ترقی رسانید
زیرا کہ قبائلِ خانہ بدوش عرب را یارائے این نبود کہ با باشندگانِ
قدیم کہ در فنِّ زراعت مہارتِ کامل داشتند دعوائے مساوات
بتوانند۔ و طرفہ تر اینکہ از این حسنِ تدبیر در وسعتِ فتوحات
ترقی روز افزون شد۔ یکے از فضلائے فرانسہ میگوید۔ از مسلّمات
است کہ در ترقیٔ فتوحاتِ اسلام معاملۂ خراج و مالگذاری را دخل
بسیار است۔ از آنجا کہ در عہدِ سلطنتِ روما مالیۂ ملک خیلے سنگین
بود و باشندگانِ ملک از جور و جفائے حکام بجان آمدہ بودند۔ این
امر از برائے فتوحاتِ اسلام موجبِ ترقیٔ روز افزون گردید۔
چون اہلِ اسلام بر شام وغیرہ حملہ آور شدند مدافعہ محض از طرفِ
دولت شد نہ از طرفِ اہالیِ ملک۔ در ہنگامِ حملۂ مصر کاشتکاران

---

[۱] حسن المحاضرہ صفحہ ۹۳۔ منہ

قبطی بخلافِ اہلِ یونان اعانت از اسلام نمودند - و در دمشق و حمص باشندگانِ نصارائے و یہود بمدافعۂ افواج ہرقل درہائے شہرپناہ را مسدود و اہلِ اسلام را خطاب نمودہ بہ الفاظِ صریح گفتند کہ با بمقابلۂ حکومتِ رومیانِ بیرحم حکومتِ اسلام را زیادہ ترپسند میکنیم -

ناظرینِ کتاب ہذا این گمان را در دل راہ ندہند کہ حضرت عمرؓ با اقوامِ غیر سالکِ مسالکِ انصاف بودہ و با قومِ خود یعنی اہلِ اسلام حق تلفی فرمودہ - و ہمہ را از زراعت و فلاحت بکلی منع نمود حقیقت این است کہ ہمچو طورِ عمل دلالت میکند بر اینکہ حضرت عمرؓ چہ لے عاقبت اندیش بود زیرا کہ جوہرِ اصلیِ عرب یعنی دلیری و بہادری و جفاکشی و ہمت و عزم تا وقتے قائم بود کہ با پیشۂ کاشتکاری و زمینداری ابدًا تعلقے نداشتند و روزے کہ بشغل فلاحت آغاز نمودند ہمہ آن محاسن را خیرباد گفتند -

درجمع وبست مالگذاری حضرت عمرؓ با رعایائے ذمی مشورہ میفرمود -

درین باب حضرت فاروقؓ اصولِ دیگر کہ مبنی بر عینِ انصاف بود اقامہ فرمود و آن اینکہ در معاملاتِ جمع وبست و دیگر امورِ متعلقہ برعایائے ذمّی کہ عبارت از اہلِ فارس و اہلِ روم باشند مدام با آنہا مشورہ میفرمود و معروضاتِ ایشان را ملحوظِ خاطر میداشت - مثلاً چون خواست جمع وبستِ عراق نماید - عمّالِ عراق را فرمان داد کہ دو نفر از رؤسائے عراق را ہمراہ ترجمانان

بحضور روانه کنند[1] - وچون کارِ مساحتِ اراضی شروع شده نفر از زمینداران نامی عراق را بحضور مبارک خواست وبیانی از ایشان گرفت[2] - وهمچنان درحینِ انتظامِ مصر بر نگاشت که با مقوقس که قبل از حکومتِ اسلام حاکمِ مصر بود درباب معاملهٔ خراج مشوره بکنند - وچون ازین هم اطمینانِ کلّی دست نداد شخصے تجربه کار را که از قومِ قبطی بود بمدینه منوّره طلب فرموده ازو استنطاق نمود - واین طریقِ عمل طوریکه مقتضائے عین انصاف ودادگستری بود همچنان از برائے انتظامِ ملک خیلے مفید ثابت شد -

علاوه از امورِ فوق ضرور است بشرح اصلاحاتِ دیگر هم بپردازیم که در آغازِ تذکرهٔ جمع وبست به آنها اشارت نموده ایم -

ترقیِ زراعت

علاوه از انتظامِ جمع وبست حضرت عمر رض عنانِ توجه بصوبِ آبادیٔ زمین وترقیِ زراعت هم منعطف فرمود وبذریعهٔ فرمانِ مبارک اعلان کرد که هر شخصیکه زمین بوره را آباد کند مالکِ همان زمین باشد - واگر شخصے ۳ سال از آبادیِ زمین قاصر بماند زمین از تصرّفِ وے گرفته خواهد شد - باین حسن تدبیر اکثرے از اراضی بوره بظرف مدت اندکے آباد شد - ومردم رعیت را که در هجوم لشکرِ اسلام ترکِ وطن گفته بودند بذریعهٔ اعلان عام همه را خواست که بوطن خود معاودت نموده بر اراضی خود متصرف شوند -

[1] مقریزی جلد اول صفحه ۷۴ و ۷۵ [2] کتاب الخراج صفحه ۶۵ - ۱۲ منه

حضرت عمرؓ حفاظت وترقی زراعت را بحدّے مرکوزِ خاطرِ عاطر داشت کہ روزے شخصے از اہالی شام بدربارِ خلافت شکایت آورد کہ در ملکِ شام یک قطعہ زمین مزروعہ داشتم۔ فوج اسلام ازان راہ گذشت وزراعتِ مرا بکلّی خراب کرد۔ چون این سخن بسمع مبارک رسید معًا فرمان داد کہ از خزانۂ عامرۂ اسلام دہ ہزار درہم عوض باو بدہند[1]۔

محکمۂ آبپاشی

در تمام ممالک مقبوضہ احداثِ انہار کرد ویک ادارۂ خاص در باب تعمیر بندہا وپل ہا وغدیرہا ودہانہ ہائے آبپاشی وشعبہ ہائے انہار تاسیس فرمود۔ بقولِ علامہ مقریزی خاص در مصر عدّۂ مزدورانِ ادارۂ آبپاشی کہ روزمرّہ برسرکار بودند بیک لک وبست ہزار نفر یومیہ میرسید۔ واین ہمگی مصارف از بیت المال ادا مے شد[2]۔

در اضلاعِ خوزستان واہواز جزابن معاویہ بہ اجازۂ حضرت عمرؓ انہار بسیار احداث کرد وبسیارے از اراضی لامزروع آباد شد۔ وبہمین قسم صدہا انہار دیگر حفر شد چنانکہ از مطالعۂ تواریخ معلوم می شود۔

اراضی خراجی وعشری

زمین را باعتبار تصرف بردو قسمت فرمود۔ خراجی وعشری کیفیت خراجی در صدر مذکور شد وعشری عبارت است از

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۸ – [2] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۶ – ۱۲ منہ

زمینے کہ در قبضۂ اہل اسلام بود واقسامش حسب ذیل ست:-

(۱) اراضیٔ عرب کہ قابض آن در اوائل اسلام مشرف بہ اسلام شد۔ مثلاً اراضیٔ مدینہ منوّرہ۔

(۲) اراضی کہ از تصرّف اہل ذمہ بر آمدہ در تصرفِ اہل اسلام مے آمد۔ مثلاً اصلِ قابض مفرور یا باغی یا مستعفی می شد۔

(۳) اراضی لامزروع کہ در ملکِ ہیچکس نبود و اہل اسلام آنرا آباد کردند۔

ہر سہ قسم مذکور بذیلِ زکوٰۃ داخل و در بدلِ خراج برین اراضی زکوٰۃ مقرر فرمود۔ و مقدار زکوٰۃ عشر اصل پیداوار بود۔ و این مقدار را خود جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم مقرر فرمودہ بود۔ و در عہدِ حضرت عمر رضؓ ہم بہمان طریق قائم ماند۔ مگر ہمین قدر اضافہ نمود کہ بعضے اراضیِ ایران وغیرہ ممالک کہ در قبضۂ اہل اسلام آمد اگر سیرابی آنہا از انہار و چاہ ہائے قدیم اہلِ ذمہ مے شد بر آنہا خراج مقرر فرمود چنانچہ این قسم اراضی در تصرّفِ عبداللہ ابن مسعود و جناب وغیرہ بود و از ایشان بجائے عشر خراج گرفتہ مے شد۔ و اگر اہل اسلام خود احداثِ نہر و چاہ نمودہ سر رشتہ آبپاشی میکردند بر آنہا عشر با رعائت مقرر مے شد۔[۱]

تخصیصِ عشر با اہل اسلام اگرچہ بظاہر یک گونہ ترجیح قومی و تجاوز از جادۂ انصاف گمان میرود لاکن حق این ست کہ بمقابلۂ اہلِ ذمہ از اہل اسلام مبالغ زیادہ واجب الوصول بود مانند

[۱] کتاب الخراج صفحہ ۳۵ و ۳۷

زکوٰۃ مویشی - زکوٰۃ اسپ - زکوٰۃ زر نقد - حالانکہ اہل ذمہ از جمیع
این جبایات مستثنیٰ بودند - بنا بر علیہ با اہل اسلام کہ اقل قلیل
اراضی در تصرف داشتند - این گونہ مراعاۃ عین مقتضائے
انصاف بود - بر علاوہ در عشر ہیچ حال امکان تخفیف یا معافی
نبود - حتےٰ کہ اگر خلیفۂ وقت یا پادشاہ ملک میخواست معاف
نمیتوانست کرد - برعکس در خراج تخفیف و معافی ہر دو جائز بود - و ہر
وقتہ بر آن عملدرآمد ہم مے شد - و دیگر اینکہ خراج در کل سال
فقط یکبار تحصیل مے شد - و عشر از ہر فصل گرفتہ مے شد -

وارداتِ دیگر

زکوٰۃ اسپان

علاوہ از خراج و عشر دیگر وارداتِ ملک اقسام ذیل بود
یعنے زکوٰۃ - عشور - جزیہ - خمس - مالِ غنیمت - زکوٰۃ بر اہل اسلام
مخصوص بود و ہیچگونہ املاک اہل اسلام ازین مستثنیٰ نبود - بلکہ
بر گوسفند و بز و شتر وغیرہ زکوٰۃ واجب بود - و جمیع احکام متعلقہ
بزکوٰۃ در عہد مبارکِ خود جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
مرتب گردید و در عہد حضرت فاروق رضہ ہمین قدر اضافہ گشت
کہ بر اسپانِ تجارت زکوٰۃ مقرر شد - و جناب رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم اسپان را از زکوٰۃ معاف فرمودہ بود - بایست

ناظرینِ کتاب گمان نکنند کہ حضرت عمر رض درین باب عیاذاً باللہ مخالفت از احکامِ جناب رسالت مآب صلعم کرد۔ مفہوم الفاظ حدیثِ نبوی صلعم بظاہر از اسپانِ سواری است وحضرت عمر رض ہم این مفہوم را ثابت داشت۔ در عہد مبارک جناب رسالت پناہی اسپ تجارتی موجود نبود۔ وبنا بر آن در استثنا شمردہ نمے شود۔ بہر حال در نوع زکوٰۃ این عائد جدید وآغازش در عہد حضرت عمر رض شد۔

عشور

صیغۂ عشور ایجاد خاص حضرت عمر رض ست وابتدائش باین طور بودہ کہ از اہلِ اسلام کہ در ممالکِ غیر بہ تقریب تجارت میرفتند از روئے دستورِ ملک بر مالہائے تجارتی فیصدہ دہ روپیہ محصول میگرفتند۔ ابو موسےٰ اشعری این کیفیت را بہ حضرت عمر رض عرضہ داشت۔ فرمانے از دربار خلافت عمرؓ صدور یافت مشعر بر اینکہ تجارِ ممالکِ غیر کہ در حدودِ مقبوضات اسلام برائے تجارت بیایند بہمان شرح محصول ادا کنند۔ تاجرانِ نصارائے منبج کہ تا آن زمان محکومِ اسلام نبودند عریضۂ بدربار خلافت تقدیم نمودند کہ مارا بہ شرطِ ادائے عشور اجازۂ تجارت در حدود عرب عطا شود۔ حضرت عمر رض عریضۂ شان را در معرض قبول آورد۔ وبعد ازان در باب تجار اہل ذمہ واہل اسلام ہمین قاعدہ نفاذ یافت لاکن مقدار محصول تفاوت داشت۔ از اہالیِ

دار الحرب فیصد دہ روپیہ و از اہلِ ذمّہ فیصد پنج روپیہ و از اہلِ اسلام فیصد دو و نیم روپیہ گرفتہ مے شد۔ بمرورِ زمان حضرت عمرؓ در جمیع ممالک مقبوضہ قاعدۂ مذکور را نافذ فرمود۔ و از برائے ادارۂ امور متعلقہ ا یک محکمۂ خاص قایم کرد کہ موجب ازدیادِ عائد سلطنت شد۔ محصولِ مذکور از مالہائے تجارتی گرفتہ مے شد۔ و میعادِ آمد و برآمد مالہا تا یک سال بود یعنی تاجر در عرصۂ یک سال مالہائے خود را بہر جائے کہ خواہد ببرد محصول مکرر از و گرفتہ نخواہد شد۔ بر علاوہ قانون برین مشروط بود کہ اگر قیمتِ مال از دو صد درہم کم باشد محصول معاف است۔ حضرت عمرؓ محصلان و خرجگیران متعینۂ بندرات را اقدغن تام فرمود۔ کہ از مالہائے سربستہ محصول بگیرند و تلاشی و تفتیش مالہا قطعاً ممنوع بود۔ کیفیت جزئیہ بہ تفصیل در صفحاتِ آیندہ بیان مے شود انشاء اللہ۔

صیغۂ عدالت

محکمۂ قضاء

این صیغۂ خاص ہم در اہلِ اسلام از سعے حضرت فاروقؓ بوجود آمد نخستین دیباچۂ ترقی و تمدن آن است کہ صیغۂ عدالت از صیغۂ انتظام ملک جدا باشد۔ از مطالعۂ تواریخ عالم معلوم مے شود۔ کہ بہر جا سلسلۂ حکومت و سلطنت قایم گشتہ۔ بعد از تجربہ سالہا این

دو صیغه را از ہم تفریق کرده اند - لاکن در عهدِ خلافتِ فاروقی روزے چند نگذشته بود که صیغهٔ عدالت را از صیغهٔ انتظام جدا کردند - در عهدِ حضرت ابوبکر رضؓ خلیفهٔ وقت و منصبداران ملکی خود فرائض منصبِ قضا را بجا مے آوردند - حضرت عمر رضؓ ہم در آغازِ خلافتِ خود این رواج را بر حال داشت - وجز این چاره ہم نبود تا وقتیکه نظم ونسق بدرجهٔ اکمل و اتم نرسد - اجرائے ہر صیغه محتاج به رعب وہیبت مے باشد - وبنابران خدماتِ فصلِ قضایا از شخصے انجام نمے تواند داد که جز فصلِ قضایا اختیارے دیگر نداشته باشد و ازین جهت حضرت عمر رضؓ فرمانے بنام ابوموسیٰ اشعری صادر فرمود که شخصیکه با اثر و صاحبِ عظمت و اقتدار نباشد بمنصبِ قضا مقرر نشود بلکه برین بنا عبدالله ابن مسعود را از فصلِ قضایا منع فرمود -

وچون سکهٔ انتظام ملکی قرار واقعی نشست حضرت فاروق رضؓ صیغهٔ قضا را از صیغهٔ انتظام جدا کرده در جمیع اضلاعِ ممالک محروسه اداره ہائے عدالت برائے فصلِ خصومات دائر ساخت - و قضاة مقرر فرمود - برعلاوه فرمانے متضمن به اصول و آئین قضا بنام ابوموسیٰ اشعری صادر فرمود - و در آن جمیع احکامِ اصولی راجع بصیغهٔ عدالت مندرج بود - اینک فرمانِ موصوف را بعینهٖ درین مقام نقل

میکنیم[۱] قواعد دوازدہ گانۂ سلطنتِ رومائے کبیر کہ از برائے اہل روما مایۂ فخر و ناز بشمار میرود و دستیر[۲] و خطیب نامورِ روما از

۱؎ این فرمان را علامہ ابو اسحاق شیرازی در طبقات الفقہا و علامہ بیہقی و ماوردی و حافظ و ابن عبد ربہ و دیگر محدثین و مورخین نقل کردہ ۱۲ سنہ ۴۵۱ در ۳۵۱ قبل مسیح از طرف سلطنتِ رومائے کبیر چند نفر سفرا بہ یونان روان گردیدند تا تعلیم قانون حاصل کنند و از برائے سلطنت مجموعۂ قوانین مستقل بسازند۔ سفرائے مذکور بہ یونان رفتند و از آنجا بازگشتہ یک دستور العمل ساختند مشتمل بر دوازدہ قاعدہ راجع بہ دوازدہ امور انتظامی۔ قواعد مذکور را بر تختہ ہائے مس کندہ و تمدید نمودند بمنزلۂ قانونِ شاہی دستور العمل ماند۔ در مجموعۂ مذکور قوانین صیغۂ قضا یعنی محکمۂ عدالت بر حسب ذیل بود۔

قواعد عدالت موضوعۂ سلطنت رومائے کبیر۔

(۱) چون شما را در عدالت طلب کنند فوراً با فریقِ دعوے حاضر عدالت شوید۔

(۲) اگر مدعا علیہ از قبول دعوئے شما انکار نماید شاہدان را پیش کنید کہ جبراً مدعا علیہ حاضر عدالت شود۔

(۳) اگر مدعا علیہ ارادۂ فرار داشتہ باشد شما او را مواخذہ مے توانید۔

(۴) اگر مدعا علیہ ضعیف کہن سال یا علیل باشد برائش سواری بہم رسانید ورنہ جبر (احضار) نمے شود۔

(۵) اگر مدعا علیہ ضامن بحضور حاضر کند شما را باید کہ او را رہا کنید۔

(۶) ضامنِ فریقِ دولتمند باید کہ شخص دولتمند باشد۔

(۷) حاکم عدالت باید باتفاق فریقین فیصلہ کند۔

(۸) حاکم عدالت از صبح تا نصف النہار استماعِ دعاوی نماید۔

(۹) فیصلہ بعد از نصف النہار بمواجہ فریقین صادر خواہد شد۔

(۱۰) بعد از مغرب محکمۂ عدالت مسدود مے شود۔

(۱۱) اگر فریقین بخواہند کہ ثالث مقرر کنند آنہا را لازم کہ ضامن بدہند۔

(۱۲) شخصیکہ گواہانِ خود را نمے تواند بگذرانید باید کہ بر در مدعا علیہ بآواز بلند دعوئے خود را...

روے فخر و مباہات در اثنائے تقریر خود گفته بود که این قوانین بهتر از تصانیف فیلسوفان عالم است - قانون روما هم الحال موجود است و هر شخص صاحب بصیرت و عقل میتواند موازنه کند که ازین هر دو قانون کدام یک بر درستی اصول تمدن دلالت میکند -

فرمان حضرت فاروق رض بعبارت ذیل مندرج است :-

تحریر حضرت عمر رض درباب قواعد عدالت

اما بعد فان القضاء فریضة محکمة و سنة متبعة فسوّ بین الناس فی وجهك و مجلسك - و عدلك حتّی لا ییأس الضعیف من عدلك و لا یطمع الشریف فی حیفك - البیّنة علی من ادّعی و الیمین علی من انکر - و الصلح جائز الا صلحًا احل حرامًا او حرم حلالًا لا یمنعك قضاء قضیته بالامس فراجعت فیه نفسك ان ترجع الی الحق الفهم الفهم فیما یختلج فی صدرك مما یبلغك فی الکتاب و السنة و اعرف الامثال و الاشباه

بعد از حمد و نعت - قضا فرضیست ضروری - مردم را در حضور خود و در مجلس خود - و در انصاف خود برابر بدار تا ضعیف از انصاف شما مایوس نگردد - و شریف در حیف و میل شما طمع ننماید - شخصیکه دعوے کند بار ثبوت بر گردن او مے باشد - و کسیکه منکر باشد بروست قسم است - صلح روا است بشرطیکه از آن حرام حلال و حلال حرام نگردد - اگر دیروز فیصله کرده باشید امروز بعد از غور از آن رجوع کرده مے توانید - هر گاه در کدام مسئله شبه بوده - و در

ثم قس الامور عند ذلك
واجعل لمن ادعى بينة امدًا
ينتهي اليه فان احضر بينة
اخذت له بحقه والا وجهت
القضاء عليه والمسلمون
عدول بعضهم على بعض
الا مجلودًا في حد او مجربا
في شهادة الزور او ظنينا
في ولاء او وراثة۔

قرآن و حدیث ذکرش نباشد غور کنید
و بکرر غور کنید در اشباه و نظائر آن فکر
بکنید۔ و بعد از آن قیاس کنید۔ شخصیکه
ادعائے بینہ (ثبوت) بکند برائے وے
میعاد مقرر کنید اگر شاہد حاضر آورد حق
وے را بوے بدہید۔ والا حکم بر وے متوجہ
سازید۔ مسلمانان ہمہ ثقہ اند باستثنائے
کسانیکه در سزائے جرم دُرّہ خوردہ یا شہادت دروغ
دادہ باشند و در ولاء و وراثت مشکوک باشند۔

در فرمان فوق احکام قانون راجع بہ منصب قضا بر سبیل ذیل است:

(۱) بایست قاضی بحیثیت حاکم عدالت با جمیع مردم یکسان رفتار کند۔

(۲) بار ثبوت عموماً بر مدعی می باشد۔

(۳) اگر مدعا علیہ منکر باشد سوگند بخورد۔

(۴) فریقین در ہر حال صلح می توانند کرد۔ ولے در معاملہ خلاف قانون صلح نمی تواند کرد۔

(۵) قاضی یعنی حاکم عدالت بعد از انفصال دعوے بخواہش خود فیصلہ خود را نظر ثانی می تواند کرد۔

(۶) بایست برائے عرض کردن دعوے کدام تاریخ خاص معین شود۔

(۷) اگر مدعا علیہ بتاریخ معینہ بعدالت حاضر نشود فیصلہ دعوے

یک طرفہ شود۔

(۸) ہر مسلمان لیاقتِ اداے شہادت دارد مگر شخصیکہ سزا یافتہ باشد یا در شہادتِ دروغ مشہور باشد قابل شہادت نیست۔

مدارِ خوبی صیغۂ قضاء و انصافِ کامل در فصلِ خصومات بر چہار امر است:۔

(۱) قانون نافذ الوقت از برائے فصلِ خصومات بائست اکمل و اتم باشد۔

(۲) حکامِ عدالت بائست از اشخاصِ قابل و متدین انتخاب شوند۔

(۳) اصول و آئینِ فیصلہ طورے باشد کہ حکام را بہ علت رشوت و دیگر وسائلِ ناجائز یارائے رعایت و لحاظ داریِ فریقِ مخاصمت نباشد۔

(۴) نظر بہ آبادیِ ملک بائست عدۂ قضاۃ کافی باشد۔ تا در انفصالِ دعاوی حرج بوقوع نیاید۔

حضرت عمرؓ ہمہ این امور را بآن خوبی و درستی انتظام فرمود کہ بہتر از آن از حدِ امکان خارج بود۔ جنابِ ممدوح را در ترتیب قانونِ ملک اشکالے پیش نیامد چہ قانونِ اسلام کہ عبارت از قرآن شریف ست موجود بود۔ و چون در آن احاطۂ جزئیات نیست لازم بود کہ حوالہ بحدیث و اجماع و قیاس شود۔ حضرت عمرؓ قضاۃ را درین باب تاکیدِ تام فرمود چنانچہ بنامِ قاضی شریح فرمانے صادر فرمود متضمن بر اینکہ در فصلِ خصومات اول باید مطابقِ قرآن فیصلہ

کند و اگر آنصورت در قرآن موجود نباشد از روئے حدیث نبوی صلعم تصفیہ کند و اگر در حدیث ہم آن صورت وجود نداشتہ باشد باجماع یعنی بکثرت رائے فیصلہ کند۔ و آخر کار خود اجتہاد کند و بہمین ہم اکتفا نہ کرد۔ بلکہ ہر وقت و ہمیشہ در باب مسائل فقیہ و مہمہ فتاوائے تحریر فرمودہ بجہۃ حکام عدالت ارسال میفرمود و اگر فتاوائے او ترتیب یابد یک مجموعہ مختصرے از قانون بہم میرسد ولے این مقام گنجائش استقصائے آن ندارد۔ اگر شخصے اشتیاق دارد باید کنز العمال و ازالۃ الخفا را مطالعہ کند۔ در اخبار القضاۃ ہم فتاوائے متعددہ از حضرت فاروق اعظم مذکور است

انتخاب قضاۃ

احتیاطے را کہ حضرت فاروق رضؓ در باب انتخاب قضاۃ مرعی داشتند قیاس ازین امر مے توان کرد کہ اشخاص منتخب او در وصف قضا در تمام عرب انتخاب بودند۔ مثلاً قاضی دار السلطنۃ یعنی مدینہ منورہ زید ابن ثابت[۲] بود کہ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم

---

[۱] کنز العمال صفحہ ۱۷۴۔ جلد سوم در مسند دارمی نیز ہمین فرمان با اختلاف جزوی مذکور است چنانچہ اصل عبارت فرمان این است:۔ عن شریح ان عمر ابن الخطاب کتب الیہ ان جاءک شیٔ فی کتاب اللّٰہ فاقض بہ فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ فانظر سنۃ رسول اللہ فاقض بہا فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ ولم یکن فی سنۃ رسول اللہ ولم یتکلم فیہ احد قبلک فاختر ای الامرین شئت ان شئت ان تجتہد برأیک ثم تقدم فتقدم وان شئت تتاخر فتاخر ولا اری التاخر الا خیرا لک ۱۲ [۲] در اخبار القضاۃ آوردہ است از عمر استعمل زیدا علی القضاء و فرض لہ رزقا ۱۲

بخدمت کتابت وحی مامور بود و در السنۂ سریانی و عبرانی مهارت
تامے داشت - و از علوم فقه و فرائض در کل عرب نظیرش نبود -
کعب ابن سور العزوی که در بصره بعهدهٔ قضا ممتاز بود نهایت
معامله فهم و نکته شناس بود - امام ابن سیرین در اسد الغابه
اکثرے از محاکمات و احکامش را نقل میکند - قاضی فلسطین[1]
عباده ابن الصامت رض که از جملهٔ همان ۵ نفر بوده که در عهد مبارک
جناب رسالت مآب صلعم بدولت حفظ قرآن مشرف شده بودند
و ازین جهة آن حضرت صلعم ایشان را به تعلیم اصحاب صفه مقرر
فرمود - حضرت عمر رض بحدے احترام و اکرام عباده را ملحوظ خاطر عاطر
میداشت که چون امیر معاویه با وے مخالفت نمود - حضرت عمر رض
اورا از زیر دستی او کشید[2]

کام عدالت در عهد حضرت عمر رض

قاضی کوفه عبد الله بن مسعود بود و فضل و کمالش محتاج بیان
نیست و مسلم است که مورث اعلائے فقه حنفی همین بزرگ است -
بعد از عبد الله ابن مسعود در سنه ۱۹ قاضی شریح برین منصب
ممتاز شد - و اگرچه از صحابه نبوده مگر بحدے ذکی و معامله فهم بود
که در کل عرب مثلش پیدا نبود و تا حال نامش در کمال و صفائے
قضا ضرب المثل است - و حضرت علی رض اورا به اقضی العرب

[1] اسد الغابه فی احوال الصحابه و استیعاب قاضی ابن عبد البر و تذکرهٔ کعب ابن سور الغزوی ۱۲

[2] استیعاب قاضی ابن عبد البر ۱۲

ملقب فرمود - سوای مشاہیر فوق جمیل ابن معمر الجمحی و ابو مریم الحنفی
و سلمان ابن ربیعۃ الباہلی - عبد الرحمن ابن ربیعہ - ابو قرۃ الکندی
عمران ابن الحصین - در عہد حضرت عمر رض بمنصب قضا مامور
بودند - و عظمت و جلالت ہر یک از مطالعہ کتب رجال معلوم میشود

تقرر قضاة بعد از امتحان

اگرچہ قاضی زیر دست حاکم ضلع یا حاکم صوبہ میبود و حکام
بہ تقرر قضاة اختیار کامل داشتند - لاکن حضرت عمر رض از مزید
احتیاط اکثر بذات خود انتخاب قضاة میفرمود - و اگرچہ شہرت
امیدواران این منصب برای انتخاب کفایت میکرد با این
ہم حضرت عمر رض بعد از امتحان علمی و تجربہ ذاتی قاضی را منتخب میفرمود -
واقعہ تقرر قاضی شریح بدین منوال است کہ روزے حضرت
عمر رض اسپے بشرط پسند خرید - و بسوارے داد کہ امتحان کند
اسپ بصدمہ درین امتحان داغدار گشت - حضرت عمر رض خواست
کہ اسپ را مسترد کند - صاحبش قبول نکرد - و نزاع پیدا شد
و شریح بفیصلہ مقرر گشت - مشار الیہ چنان فیصلہ کرد کہ اگر باجازہ
بائع اسپ را سواری کردہ اند مسترد میشود - و اگر بدون اجازہ
باشد مسترد نمیشود - حضرت عمر رض فرمود کہ حق الامر ہمین است
و فی الفور شریح را قاضی کوفہ مقرر فرمود[1] - در باب کعب ابن سور الازدی
نیز این چنین واقعہ بوقوع آمدہ -

---

[1] کتاب الاوائل باب السابع - ذکر القضاة - ۱۲

وسائل انسداد رشوت

حضرت عمرؓ در انسداد رشوت و دیگر ذرائع عائدات غیر مشروع سعی بلیغ فرمود و تدابیر ذیل العمل آورد:۔

(۱) معاش معقول و افزون مقرر فرمود تا ماموریں برشوت ستانی مجبور نگردند۔ مثلاً تنخواہ سلمان ابن ربیعہ۔ قاضی شریح ماہ پانصد درہم بودہ[1] و این مبلغ نظر بحالات زمانہ و طرز معاشرت کافی بودہ۔

(۲) قاعدہ مقرر فرمود کہ شخصیکہ معزز و توانگر نباشد بہ منصب قضا مامور نشود۔ و در فرمانے کہ بنام ابوموسےٰ اشعری فرستاد دلیل این قاعدہ را تصریح فرمودہ یعنی شخص دولتمند بطرف رشوت راغب نمے شود۔ و شخص معزز در حین فیصلہ از اقتدار فریقین متاثر نمے گردد۔ با این ہمہ قضاۃ اجازہ بخرید و فروخت مال تجارتی نداشتند۔[2] و این ہمان اصول ست کہ الحال بعد از تجربہ مدت ہائے مدید ممالک متمدن آن را پذیرفتہ اند۔

لحاظ مساوات عام از لوازم دادگستری و معدلت رانی مے باشد یعنے در ایوان عدالت بادشاہ و گدا۔ امیر و غریب۔ شریف و وضیع را مساوی و یکسان دیدہ شود۔ حضرت عمرؓ درین باب بحدّے اہتمام فرمود۔ کہ خود بہ نفس نفیس چندبار برائے

---

[1] فتح القدیر حاشیۂ ہدایہ جلد ۳ صفحہ ۳۴۷۔ [2] اخبار القضاۃ لمحمد بن خلف الوکیع ۱۲

تجربہ وامتحان بحیثیتِ فریقِ دعوے بہ ایوانِ عدالت رفت۔
بارے در بین حضرت عمر رض و ابی بن کعب خصومت افتاد۔
ابیؓ از عدالتِ زید ابن ثابت استغاثہ نمود و چون حضرت عمر رض
بحیثیتِ مدعا علیہ حاضرِ محکمۂ قضا شد زید بہ تعظیم برخاست۔
حضرت عمر رض فرمود کہ نخستین ظلم این ست۔ این بگفت و با
ابیؓ برابر نشست۔ ازانجا کہ ابیؓ ثبوتِ دعوے نداشت۔ و
حضرت عمر رض منکر بود۔ ابیؓ از روے قاعدہ خواست کہ حضرت
عمر رض را سوگند دہد۔ لاکن زید رتبہ حضرت فاروق اعظم رض راﷲ نظر
داشتہ بہ اُبیؓ التجا نمود کہ امیر المومنین را از سوگند معاف دارد
حضرت عمر رض ازین رعایہ خیلے رنجید و زید را خطاب نمودہ
فرمود کہ تا وقتیکہ در نظرت شخصے عامی و عمر رض ہر دو برابر نباشد
قابلیتِ منصبِ قضا نداری۔

وچون حضرت عمر رض در بابِ قضاۃ و طریقِ عملِ آنہا این گونہ
اصولِ ضابط قایم کرد۔ نتیجہ این شد کہ از عہدِ خلافتِ جناب
ممدوح تا عہدِ بنی امیہ قضاۃ از الزامِ ظلم و نا انصافی پاکدامن ماندند
علامہ ابو ہلال عسکری در کتاب الاوائل بیان میکند کہ در قضاۃِ
اسلام شخصیکہ نخستین بناے ظلم نہاد ہلال ابن ابی بردہ بود۔ (این
شخص در عہدِ بنو امیہ بودہ)۔

بلحاظ نفوس رعایا تعداد قضاۃ کافی بود۔

بلحاظِ آبادی ملک و نفوسِ رعایا عدۂ قضاۃ کافی بود۔ زیرا ہیچ

ضلع از قاضی خالی نبود و از آنجا کہ اہالی مذہب غیر را اجازہ بود کہ خصومات و منازعات خود را برسم خود فیصلہ کنند دعاوی شان در محاکم عدلیہ اسلامی بسیار کم رجوع مے شد و بنا بر علیہ در ہر ضلع یک قاضی کفایت میکرد۔

شہادتِ ماہرینِ فن۔

در بابِ صیغۂ قضا و بالخصوص دربارۂ اصولِ شہادت حضرت عمرؓ بسیارے از تدابیر نادر ایجاد فرمود۔ یعنی در ہر امرے کہ تعلق بفنونِ خاص داشت اظہار از ماہرِ ہمان فن گرفتہ مے شد۔ مثلاً شاعرے حطیئہ نام در ہجوِ زبرقان ابن بدر شعرے گفت و صراحۃً ہجو ظاہر نمے شد۔ زبرقان دعوائے ہتکِ عزت خود را بحضرت فاروق رضؓ برد۔ و چون معاملہ تعلق بہ فنِ شعر و شاعری داشت و اصطلاحات شاعرانہ و طرزِ ادا در نظم با محاورہ روزمرہ تفاوت دارد حضرت فاروق اعظم رضؓ حسان بن ثابت را کہ از جملۂ شعرائے عرب بود بحضور خواستہ استفسار فرمود و بقرار رائے او فیصلہ نمود۔ و ہمچنان در صورتِ اشتباہِ نسب از حلیہ شناسان رائے میخواست۔ چنانکہ در کنز العمال در باب القذف بسیار دعوے ازین قبیل مذکور است۔

در فصلِ خصومات اگرچہ حضرت فاروق رضؓ اصول و قوانین بسیار معین فرمود لاکن ہمت و الا نہمت را زیادہ تر براین امر مبذول داشت کہ در ارزانی و آسانیِ انصاف خللے راہ نیابد

وداد خواہان راہیچ گونہ دقت واشکال درباب مصارف دعاوی
پیش نیاید وسدِ راہ دادرسی نگردد۔ درین عصر سلطنتہائے
متمدن ومہذب کہ دعوائے روشنی فکر وتہذیب بدرجۂ اتم
میکنند انصاف ودادرسی رابشرط وقیود سختی وابستہ اند۔ کہ
دراکثر حالات دادخواہان ازخوف زیرباری مصارف ترک
دعوئے راسہل ترمے پندارند لاکن دراصول مجوزہ حضرت عمرؓ
بحدے سہولت وآسانی بود۔ کہ درحصول انصاف دادخواہان
راہیچگونہ سختی سدِراہ نمے شد۔ وخود جناب ممدوح مدام
این امر راملحوظ خاطر میداشت۔ وبتقاضائے این مصلحت
ازبرائے محکمۂ عدالت عمارات خاص بنانہ کرد۔ بلکہ بمساجد
اکتفانمود۔ چہ آن قدر تعمیم واجازۂ عامی کہ درمفہوم مسجد بودہ ابدًا
درمفہوم عمارات دیگرامکان ندارد۔ صاحبان دعوائے رادررجوع
دعاوی ہیچگونہ مصارف مثل رسوم عدالت وغیرہ لازم نبود۔
وبردرہائے عدالت دربان مامورنبود کہ دادخواہان رامزاحم
شود۔ قضاۃ راازدربارخلافت تاکید اکید شدہ بود کہ ہرگاہ
شخصے غریب وبیچارہ بحیثیت فریق دعوائے بعدالت حاضر
آید۔ باوے بہ نرمی وکشادہ روئی رفتارکنند۔ تادراظہار
مدعائے خود ازخوف ورعب متاثر نہ گردد۔

خانۂ عدالت

افتاء

در صیغۂ عدالت محکمۂ افتاء نہایت لابدی مے باشد۔
و در آغاز اسلام قائم شد و مثالش بجز اسلام در اقوام
دیگر بنظر نمے آید۔ از مقدم ترین اصول قانون یکے این ست
کہ در باب ہر شخص فرض شود کہ واقف قانون ست۔ مثلاً اگر
شخصے ارتکاب جرمے کند از وے این عذر مسموع نمے شود۔ کہ
فعل مذکور را از جملہ جرائم نمیدانست۔ این قاعدہ در جمیع
عالم مسلّم ست و سلطنتہائے کہ فی زماننا باوج ترقی در معاشرت
رسیدہ اند بر این اصول بیشتر حصر نمودہ اند۔ لاریب قاعدۂ مذکور
صحیح ست لاکن مقام تعجب ست کہ متمدنین با این ہمہ ادعائے
ترقی تہذیب درین باب ہیچ تدبیرے اختیار نمودہ اند۔ ہرچند
در ممالک اروپا تعلیم عام شدہ لاکن تا حال بہ آن درجہ نرسیدہ
و ابدا نخواہد رسید کہ ہر متنفس قانون دان و مقنن شود۔ و ہیچ
تدبیر درین باب نکردہ اند۔ و اگر شخصے از عوام بخواہد بکدام مسئلہ
از قانون آگہی حاصل کند نمے تواند۔ لاکن در اسلام از برائے
این مدعا یک صیغۂ خاص مقرر شد۔ و بمحکمۂ افتاء شہرت
داشت۔ تفصیل این اجمال آنکہ قانون دانان یعنی فقہائے

قابل بہر جا موجود بودند۔ و ہر کس در باب مسائل از آنہا استفتاء
مے توانست کرد۔ و بر آنہا فرض عین بود کہ بہ غور و تحقیق تمام
سائل را بہ حقیقت مسئلہ آگاہ کنند و درین صورت ہر شخص
بہر وقت کہ میخواست از مسائل قانون واقفیت حاصل
مے توانست کرد و بنا بران ہیچکس را مجال عذر عدم واقفیت
از قانون نبود۔ این اصول از آغاز اسلام پیدا و تا حال
قائم ست۔ لاکن در عہد حضرت فاروق رض بہ آنقدر پابندی
برین طریق عملدرآمد بود کہ بعد ازان ہیچگاہ نشد۔ بلکہ قبل از
آن در عہد حضرت ابوبکر رض ہم نشدہ بود۔

مفتیان عہد حضرت عمر رض۔

ازبرائے حصول این مدعا لازم ست۔ کہ در فتوائے اجازت
عام نباشد۔ بلکہ اشخاص خاص کہ درین فن قابلیت تام
داشتہ باشند برین خدمت مامور شوند تا کہ ہر کس ناکس را
یارائے ترویج مسائل باطلہ نشود۔ حضرت عمر رض مدام این
تخصیص را ملحوظ خاطر داشت و شخصے دیگر بدون حضرت علی رض
و حضرت عثمان و معاذ ابن جبل و عبدالرحمن ابن عوف و ابی ابن
کعب و زید ابن ثابت و ابو ہریرہ و ابو درداء و غیرہ رض مجاز فتوائے
نبود۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفاء[1] آوردہ۔

سابق وعظ و فتوائے موقوف بود بر رائے خلیفہ۔ بدون امر خلیفہ

[1] ازالۃ الخفاء صفحہ ۱۳۰ - ۱۲ منہ

وعظ نمے گفتند و فتوائے نمیدادند و آخر بغیر توقف بر رائے خلیفہ وعظ میگفتند و فتوائے میدادند"

در تواریخ اسلام اکثر نظائر این امر موجود ہست کہ کسانے را کہ اجازہ بفتوائے نداشتند حضرت عمر رض از فتوائے دادن منع میفرمود۔ چنانچہ عبداللہ بن مسعود را ہمین واقعہ پیش آمدہ[1]۔ حضرت عمر رض برین ہم قناعت نہ کرد بلکہ درجۂ احتیاط جناب ممدوح بحدے بود کہ مفتیانِ مقررہ راہم ہر وقتے بمعیارِ امتحان می سنجید مثلاً از حضرت ابوہریرہ رض بارہا مے پرسید کہ در باب فلان مسئلہ چہ فتوائے دادی و چون جوابش بگوش مبارک میرسید میفرمود کہ اگر درین مسئلہ دگرگونہ فتوائے میدادی آیندہ مجاز بفتوائے نمے بودے۔

امر دوم کہ درین باب ضرورست این ہست کہ اسمائے مفتیان اعلان شود۔ اگرچہ در آن عہد سلسلۂ اخبار و جرائد نبوده لاکن در مجالس عامہ کہ بہترین طریقۂ اعلان بوده حضرت عمر رض کرةً بعد اخرے اعلان مے فرمود۔ مثلاً در حین سفر شام بمقام جابیہ در مجلس عام کہ در آن مردم بسیار جمع آمدند۔ خطبہ خواند و در ضمن خطبہ الفاظ ذیل فرمود:۔

من اراد القرآن فلیات	اگر شخصے بخواہد کہ علم قرآن حاصل کند

---

[1] مسند دارمی ۱۲ صفحہ

أُبَيًّا ومن اراد ان يسأل الفرائض فليأتِ زيدًا ومن اراد ان يسأل عن الفقه فليأتِ معاذًا۔	باید پیش ابی ابن کعب برود و اگر درباب فرائض استفسار کند باید پیش زید برود و درباب مسائل فقه از معاذ سوال کند۔

صیغۂ محاکمۂ جرائم و صیغۂ امنیّہ (احداث)

ہر چند درین باب تحقیقات بسیار نمودہ ام لاکن از مطالعۂ تواریخ معلوم نشد کہ حضرت عمر رض از برائے تصفیۂ خصوبات جرائم محکمۂ جداگانہ قائم فرمودہ باشد۔ بعض دعاوی خاص مثل زنا و سرقہ بمحکمجاتِ قضاۃ فیصلہ مے شد و جمیع مراحلِ ابتدائی تعلّق بہ ادارۂ امنیّہ داشت۔ ادارۂ امنیّہ بالاستقلال تاسیس شدہ۔ و در اصطلاح بہ احداث تعبیر مے کردند۔ قومانداں کوتوالی را صاحب الاحداث میگفتند۔ و بحرین حضرت عمر رض قدامہ ابن مظعون و حضرت ابوہریرہ رض را مامور فرمود۔ قدامہ را بہ تحصیل مالیہ مقرر کرد۔ و حضرت ابوہریرہ رض را بحکم صریح بخدماتِ ادارۂ امنیّہ منصوب نمود۔ در امورِ احتساب از قبیل آنکہ دکانداران از ایفائے کیل و وزن تجاوز نکنند و شخصے بر شارعِ عام خانہ بنا نکند۔ مراکب و مویشی را از اندازہ

مقررہ زیادہ تر بازنکنند۔ شراب نفروشند وغیرہ راجع بہ این امور انتظام کافی شدہ بود۔ واز برائے انجام این خدمات درہر جا مامورین خاص مقرر بودند ولے از مطالعہ کتب تواریخ معلوم نمے شود کہ صیغۂ احتساب جداگانہ قائم بودہ۔ یا اینگونہ خدمات ہم بہ صاحب الاحداث محول بودہ؟ در کنز العمال بمقامیکہ ابن سعد این روایت را نقل کردہ کہ حضرت عمرؓ از برائے نگرانی بازار عبداللہ بن عتبہ را مامور فرمود نوشتہ ہست کہ این فعل حضرت عمرؓ ماخذ عہدۂ احتساب ہست۔

ایجاد زندان یعنی بندیخانہ

درین صیغہ ہم حضرت عمرؓ ایجادے نمود یعنے زندانہا تعمیر کرد۔ پیش از آن در عرب نام ونشانے از زندان ہم نبود۔ ازین جہت مجرمان را در پاداشِ جرائم سزائے سخت میدادند۔ حضرت عمرؓ اول در مکہ معظمہ خانۂ صفوان ابن امیہ را بچہار ہزار درہم خریدہ زندان[۵۱] ساخت وبعد در اضلاع دیگر ہم زندانہا تعمیر نمود۔ از تصریح علامہ بلاذری معلوم مے شود کہ زندانِ کوفہ از چوب نرسل بنا یافت۔ درآنوقت فقط مجرمین را بزندان میفرستادند لاکن بعد از دورِ خلافت قاضی شریح اشخاص مدیون ہم حبس مے شدند۔

بعد از تعمیر زندان سزائے بعضے از جرائم ہم تغیر پذیرفت۔

---

[۵۱] مقریزی جلد دوم صفحہ ۱۸۷ - [۵۲] فتوح البلدان صفحہ ۴۶۳ - ۱۲ منہ

مثلاً ابو محجن ثقفی کہ کرّۃ بعد اخرٰی بجرم مے نوشی ماخوذ شد۔ آخر حضرت عمرؓ اورا بعوض حد حبس فرمود۔

سزائے جلا وطنی و فرار و عبور دریائے شور۔

این سزا ہم از ایجادات حضرت فاروق اعظمؓ ہست چنانچہ حضرت عمرؓ ابو محجن[1] را در یک جزیرہ فرار کرد۔

(بیت المال یعنی خزانہ)

قبل از عہد حضرت عمرؓ بیت المال وجود نداشت ۱۲

این صیغہ ہم از برکت وجود حضرت عمرؓ بوجود آمد۔ در عہد مبارک جناب رسالت مآب صلعم افزونتر مبلغے کہ بتحصیل خراج بحرین شدہ بودہ، تا بہ ۸ لک درہم میرسید۔ حضرت رسالت پناہی صلعم کل وجہ را در یک مجلس تقسیم فرمود۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ ہم در خلافت خود ہیچ خزانہ تاسیس نکرد و ہرچہ از مال غنیمت مے آمد ہمان وقت تقسیم مے کرد۔ چنانچہ در سال اول دہ درہم و در سال دوم بست درہم بہ سہم ہر نفر غازی رسید۔ و این روایت در کتاب الاوائل و ابن سعد ہست۔ ابن سعد در روایت دیگر بیان کردہ کہ حضرت ابوبکرؓ مکانے را از بہر بیت المال معیّن کرد۔ ولے ہمیشہ درش بستہ بود و چیزے در آن نگذاشتند زیرا آنچہ از مال غنیمت وصول مے شد فوراً تقسیم میگشت۔

[1] اسد الغابہ ذکر ابو محجن ثقفی - ۱۲

و ابداً نوبت بہ این نرسید کہ جزوے در بیت المال تحویل شود۔ وچون بوقتِ وفات حضرت ابوبکر رضؓ موجودے از بیت المال گرفتند بیش از یک درہم در بیت المال نبود۔

بیت المال در کدام سنہ قائم شد۔

در ۱۵ھ حضرت عمر رضؓ حضرت ابوہریرہ رضؓ را عاملِ بحرین مقرر فرمود و او بعد از یک سال مبلغ ۵ لک درھم با خود آورد۔ حضرت عمر رضؓ در مجلسِ شورائے اجلاس عام منعقد فرمود۔ و حاضرین را خطاب نمودہ گفت۔ مبلغ بسیارے از خراجِ بحرین آمدہ۔ شما مردم چہ مصلحت مے بینید۔؟ حضرت علی گفت ہرچہ عائد شود باید سال بسال تقسیم گردد۔ و در خزانہ جمع نشود۔ حضرت عثمان رضؓ بخلاف این رائے داد۔ ولید ابن ہشام گفت کہ من بچشم خود خزانۂ سلاطین شام را دیدہ ام۔ از بہرِ خزانہ دفترے خاص و محکمۂ جداگانہ تاسیس نمودہ اند۔[51]

اگرچہ عہد تعصّب مے بود از نام مذہب غیرہم اجتناب مے نمودند۔ لاکن حضرت عمر رضؓ این رائے را پسند فرمودہ بیت المال را بنا نہادہ نخستین در مدینۂ منورہ کہ مرکز اسلام بود خزانۂ عظیم الشان قائم کرد۔ وچون برائے نگرانی و حساب خزانہ شخصے نہایت قابل و بادیانت بکار بود۔ عبداللہ ابن ارقم را کہ از اجلۂ صحابہ بود و در نوشتن و خواندن مہارت تام

[51] فتوح البلدان از صفحہ ۴۴۸ تا ۴۶۱ ۔

افسرِ خزانہ

داشت مہتمم خزانہ مقرر فرمود۔ وچند نفر دیگر از اشخاص قابل و متدیّن را زیر دستِ او مامور نمود۔ از آن جملہ عبد الرحمن ابن عبید القاری و معیقیب[1] بودند۔ معیقیب را شرف مُہر برداری حضرت رسالت پناہی صلعم حاصل بود۔ و بنابران دیانت و امانت او مسلّم بود۔

علاوہ از دار الخلافہ در مراکزِ اضلاع و صوبجات ہم بیت المال ہا قایم کرد۔ و ہر چند حکامِ اعلائے اضلاع اختیار در بیت المالِ مقامی داشتند لیکن محکمۂ بیت المال کلّی علیحدہ و مہتمم خزانہ ہم جدا مے بود۔ مثلاً در اصفہان خالد ابن حرث و در کوفہ عبد اللہ ابن مسعود خزانہ دار بودند۔ حضرت فاروق رضؓ اگرچہ در تعمیرات خیلے کفایت شعار بود و لاکن از برائے بیت المال عمارات خیلے مستحکم و شاندار بنا نہاد۔ در کوفہ عمارتے عظیم الشان تعمیر کرد و روزبہ نام یکے از معمارانِ نامورِ مجوس تعمیرش مقرر بود و مصالح آن را از عماراتِ شاہانِ فارس آورد ولے بیت المال را نقب زوند و بغارت بردند۔ پس حضرت عمر رضؓ فرمانے بنامِ سعد وقاص نوشت مشعر برا اینکہ عمارتِ مسجد با عمارتِ بیت المال ملحق شود۔ زیرا مسجد اکثر از نماز خوانان پُر مے باشد و درین صورت مدام آباد مے ماند۔

عمارتِ بیت المال

[1] تذکرۂ معیقیب در کتب رجال مطالعہ کنید ۱۲ منہ

سعد وقاص برطبق فرمان خلافت روزبہ را امر کرد کہ عمارت بیت المال را وسیع کردہ با مسجد ملحق کند۔ تا از سرقہ و غارت امن کلّی دست دہد۔[۱]

چنان معلوم مے شود کہ بعدہا نظر بہ احتیاطِ مزید چند نفر پاسبان ہم بر بیت المال مقرر شدند۔ علامۂ بلاذری در کتاب خود مے آورد کہ چون طلحہ و زبیر بر علیہ حضرت علیؓ در بصرہ آمدند و خواستند کہ بر خزانہ متصرف شوند، ۴۰ نفر از سپاہیانِ قوم سیابجہ کہ پاسبانِ خزانہ بودند از طلحہ و زبیر مدافعہ نمودند۔ مورخ مذکور در باب قوم سیابجہ[۳] تصریح مے کند کہ این قوم از اسیرانِ سندہ و در فوجِ ایران داخل بودند۔ و چون در عہد مبارک حضرت فاروق رضؓ ایران فتح شد افرادِ قوم مذکور در حلقۂ اسلام داخل شدند و ابو موسے اشعری ایشان را در بصرہ آباد کرد۔[۲]

خزانہ جاتِ اضلاع و صوبجات طورے ادارہ گشت کہ در خزانۂ ہر جا مبلغ مصارف ضروریۂ ہمان جا را نگہ میداشتند۔ و بقیّہ را ہر سال بخزانۂ مرکز یعنے بیت المال مدینۂ منوّرہ میفرستادند۔ و درین باب ہر وقتہ احکام موکّد

[۱] تفصیل این واقعہ در طبری در ذیل ذکر آبادیِ کوفہ مندرج است ۱۲ منہ

[۲] فتوح البلدان از صفحہ ۳۷۳ تا صفحہ ۳۷۶ ۔ منہ

بنام حکام و عمالِ اضلاع متفرقہ از دربارِ خلافت صادر میشد[1]

از مطالعۂ کتبِ تواریخ اسلام دریافتِ این امر مشکل است کہ در خزانہ ہائے متفرقہ چہ قدر وجہ نقد رانگہ مے داشتند لاکن از تصریح مورخ یعقوبی ہمین قدر معلوم مے شود کہ مقدارِ مشاہرات و وظائف کہ از خزانۂ دار الخلافہ خرچ مے شد بہ ۳ کرور سالانہ میرسید۔

مقدار وجہ نقد کہ در خزانہ دار الخلافہ جمع میبود

در حفاظت و نگرانی بیت المال بحدے اہتمام فرمود کہ واقعات خیلے دلچسپ از آن در تواریخ اسلام مندرج است ولے از تفصیلِ آن درین مقام از خوفِ تطویل صرفِ نظر میکنم

پبلک ورکس یعنی نظارتِ نافعہ

ایجادِ این شعبہ بطورِ استقلال از خصوصیاتِ عصر حاضر است۔ وازین جہت در زبانِ عربی اصطلاحے برائے آن مقرر نیست۔ در مصر و شام این لفظ را بہ نظارتِ نافعہ ترجمہ کردہ اند۔ شعبۂ مذکور مشتمل است بر ادارۂ عماراتِ دولتی۔ انہار۔ شوارع۔

---

[1] فرمانیکہ بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومۂ مصر نوشتہ بود در آن الفاظ ذیل مندرج بود۔

فاذا احصل الیک وجمعتہ اخرجت عطاء المسلمین وما یحتاج الیہ مما لا بد منہ ثم انظر فیما فضل بعد ذلک فاحملہ الیّ۔ کنز العمال

شفاخانہ جات - در عہد حضرت عمر رضؓ ادارۂ این شعبہ بالاستقلال تشکیل نیافت - لاکن بدون از شفاخانہ جات ادارۂ انہار وشوارع وغیرہ موجود بود و سررشتۂ انتظام ہر یک خیلے وسیع بود۔

حضرت عمر رضؓ برائے ترقیٔ زراعت انہار بسیار کشید کہ ذکرے مختصر از آن در ضمن صیغۂ محاصل گذشتہ، ادرین مقام از انہار مخصوصہ بشعبۂ زراعت بحث میرانیم -

انہارے کہ در عہد حضرت عمر رضؓ احداث کردہ شد

نہر ابی موسےٰ کہ ۹ میل درازی دارد و کیفیت حفر آن این است :-

چند نفر از اہالی بصرہ بحیثیت وکلاء بحضور حضرت عمر رضؓ حاضر آمدند و او بروفق معمول خود از ہر کدام حال پرسی فرمود - حنیف ابن قیس کہ از جملۂ آنہا بود تقریرے موثر نمود کہ لفظاً در کتب تواریخ منقول است - در ضمن تقریر شکایت کرد کہ آب بصرہ خیلے تلخ است و اہالی از مسافت ۶ میل آب مے آرند - چون این شکایت بگوش مبارک حضرت فاروق رضؓ رسید فرمانے بنام ابو موسےٰ اشعری فرستاد متضمن بر اینکہ از برائے اہالی بصرہ نہرے احداث شود و برطبق فرمان موصوف نہرے ۹ میل دراز از دریائے دجلہ کشیدند - و در ہر خانہ بصرہ آب فراوان موجود شد۔[1]

[1] در فتوح البلدان صفحہ ۳۶۶ و ۳۵۷ بیان نہر بتفصیل مذکور است و در جغرافیہ بشاری ہم ذکرے از آن بمیان آمدہ ۱۲ منہ

نہر معقل

نہر معقل بسیار شہرت دارد۔ و در زبانِ عربی ضرب المثل شدہ است کہ اذا جاء نہر اللہ بطل نہر معقل۔ این نہر راہم از دریائے دجلہ کشیدہ اند و اہتمامِ احداث آن بہ معقل ابن یسار کہ از صحابۂ کرام بودہ مفوض شد و ازین جہت بنام نہر معقل شہرت دارد۔

نہر سعد

در بابِ این نہر نخستین مردم انبار از شہنشاہِ فارس درخواست نمودند و چون عہد اسلام آمد بہ سعد وقاص ملتجی شدند۔ و سعد التجائے شان را قبول نمودہ سعد بن عمرو را برین خدمت مامور نمود و بہ اہتمام تمام آغازِ کار شد۔ لیکن کوہے بمیان آمدہ سدِّ راہ گردید و کارِ احداثِ نہر ناتمام ماند۔ بعد ہا حجاج در عہدِ حکومتِ خود کوہ را کندہ نہر را باتمام رساند۔ لاکن از آنجا کہ آغاز کار را سعد کردہ بود نہر مذکور بنامِ سعد موسوم شد۔

نہر امیر المومنین

نہرے بزرگ و مفید کہ بروفقِ حکم مخصوصِ حضرت فاروق رض حفر شدہ بنام نہر امیر المومنین شہرت دارد۔ این نہر دریائے نیل را با بحر قلزم پیوست نمودہ و اختصاراً بیانش این است کہ در سنہ ۱۸ھ در اطرافِ عرب خشک سالے پدید آمد و حضرت عمر رض فرمانہا بہ جمیع حکامِ اضلاع مملکت فرستاد و تاکید تمام فرمود کہ از ہر ضلع و علاقہ غلّہ بکثرت بفرستند۔ ہر چند کہ توقفے در تعمیلِ امر والا روئے نداد۔ لاکن راہِ خشکی مصر و شام بسیار دور

بوده و ازین جہت غلّہ از آنجا با دیر ہمیرسید - حضرت عمرؓ این حال را مشاہدہ نمودہ فرمانے بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومۂ مصر صادر فرمود مشعر بر اینکہ جمعے را از اہالی مصر با خود گرفتہ بدار السلطنت حاضر آید - چون عمرو ابن العاص بدربار خلافت حاضر شد - حضرت عمرؓ فرمود کہ اگر دریائے نیل بواسطۂ نہر با آب قلزم پیوست شود اندیشۂ قحط و گرانی از عرب بکلّی رفع خواہد شد - و اگر از راہِ خشکی غلّہ بیارند خیلے موجبِ زحمت و اشکال مے شود - عمرو ابن العاص از حضورِ مبارک مرخص شدہ بمصر باز آمد - و از فسطاط کہ از قاہرہ بمسافت ۱۲ میل واقع ہست تا بحرِ قلزم نہرے احداث کرد - و بدین ذریعہ آب نیل کہ از زیر فسطاط میگذشت با بحرِ قلزم ملحق شد - و جہازات از آب نیل بہ بحرِ قلزم مے آمد - و در آنجا بمقام جار لنگر مے انداخت کہ بندرگاہِ مدینۂ منورہ بود - نہر مذکور ۶۹ میل امتداد داشتہ خیلے تعجب ہست کہ در ظرف ۶ ماہ تعمیر شد - و در سالِ اول بست جہازِ کلان کہ در آن شصت ہزار اردب غلّہ بار بود در بندرگاہِ مدینۂ منورہ رسید - این نہر مدت مدیدے جاری ماند و بدان واسطہ در تجارتِ مصر ترقی روز افزون پیدا شد - بعد از عہدِ عمر ابن عبدالعزیز از بے پرواہی عمال در بعض مقامات کور گردید - حتّٰی کہ بہ مقام ذنب التمساح بکلّی مسدود شد - در ۱۰۵ھ خلیفہ منصور عباسی نظر

بیک مصلحتِ ذاتی آنرا بند ساخت لاکن بعد ازان باز جریان یافت وتا مدّتِ مدید جاری ماند۔[1]

امرے بغایت عجیب وغریب این ست کہ عمرو ابن العاص عزم نمود کہ بحر روم را با بحر قلزم پیوست کند و از برائے حصولِ این مدّعا تجویز نمود کہ قریب فرما کہ درآنجا بین بحر روم و بحر قلزم مسافتِ ۷۰ میل بیباشد۔ بذریعۂ حفرِ نہر ہر دو بحر را پیوست سازد۔ چون حضرت عمرؓ آگہی یافت اظہارِ ناراضامندی فرمودہ فرمانے بنام عمرو ابن العاص بر نگاشت مشعر بر اینکہ اگر در بین بحر قلزم و بحر روم آبنا ترتیب یابد یونان با جہازاتِ خود حجاج را تاخت وتاراج میکنند۔[2] اگر عمرو ابن العاص از دربارِ خلافت اجازۂ احداثِ نہرے یافت فخر ایجادِ نہر سویز ہم بہ حصۂ عرب میرسید۔

عمارانے کہ حضرت عمرؓ بنا نہاد سہ قسم بود:۔

(۱) عماراتِ مذہبی یعنی مساجد وغیرہ کہ بیانِ آنہا بہ بسط وتفصیل در شعبۂ مذہبی مے آید۔ درین مقام ہمین قدر کفایت بیشود۔ کہ گوئیم در عہدِ مبارکِ حضرت فاروق اعظمؓ بقول مصنف روضۃ الاحباب چہار ہزار مسجد تعمیر شد۔

---

[1] تفصیل این واقعہ در حسن المحاضرہ سیوطی صفحہ ۹۳-۹۴ و مقریزی جلد اول ۷۱ و جلد دوم صفحہ ۱۳۹ تا ۱۴۴ مندرج ست [2] تقویم البلدان ابوالفداء ۱۰۶ - منہ

(۲) عمارات نظامی مثلاً قلاع قشون ہا و بارک ہا در ذیل انتظامات فوجی از آن بحث میرود۔

(۳) عمارات ملکی مثل دار الامارہ وغیرہ اگرچہ حالات تفصیلی اینگونہ عمارات معلوم نیست لاکن تفصیل اقسام آن حسب ذیل است۔

دار الامارہ

(۱) دار الامارہ کہ حکام اضلاع و صوبجات در آن قیام داشتند و دفتر در آن مے بود۔ حالات دار الامارہ کوفہ و بصرہ در تصانیف علامہ طبری و بلاذری بہ تفصیل مذکور است۔

دیوان

(۲) دیوان کہ در آن کاغذات و اسنادات دفتر محفوظ مے بود۔ دفتر فوج کہ عبارت از دفتر نظام است ہم درین عمارت بود۔

بیت المال

(۳) بیت المال یعنی صندوق خانہ و عمارتش خیلے مضبوط و مستحکم مے بود۔ ذکر بیت المال کوفہ در ذیل بیان بیت المال در فوق مذکور شد۔

زندان

(۴) زندان۔ بیان زندان مدینہ منورہ در ذیل عنوان شعبہ کوتوالی مذکور شدہ۔ زندان بصرہ در عمارت دار الامارہ شامل بود۔[۲]

مہمانخانہ

(۵) مہمانخانہ۔ این قسم جائے ہا برائے قیام مسافران نو واردان تعمیر یافتہ کہ برائے دو سہ روز در شہر مے آمدند۔ در بارہ مہمانخانہ کوفہ از علامہ بلاذری منقول است۔ امر عمر ان یتخذ لمن یرد من الآفاق دارا فکانوا ینزلونها۔[۳] مہمانخانہ مدینہ منورہ

[۱] تقویم البلدان ابو الفدا صفحہ ۱۰۶ – [۲] فتوح البلدان صفحہ ۳۴۷ – منہ

[۳] فتوح البلدان صفحہ ۲۷۱ –

در سـ۱۷ھ تعمیر شد - و ابن حبان در کتاب الثقات از آن ذکر میکند -

درین مقام اظهار این امر ضرورست که گوییم - عمارات فوق چندان شاندار و بلند نبود - چه اسلام تکلفات فضول و بیمعنی را اجازه نمیدهد - اگرچه بعدها مسلمانان در اوضاع و اطوار خود تکلف و تصنع را دخل دادند ولے در آن عهد اسلام بحلیهٔ سادگی و بےتکلفی آراسته بود - و حضرت عمر رض اکثر همت و الاهمت را به همین مبذول میفرمود که وصف سادگی از مسلمین گم نشود - بر علاوه حاکم وقت بر بیت المال اختیارات کامل نداشت - بیت المال را سرمایهٔ تمام ملت میدانستند - مسلمانان این خیال بسته بودند که وجوه بیت المال ابداً بر گل و خشت صرف نشود - و بهتر آن است که بدرد بنی نوع انسان بخورد - و تا مدت مدیدے کافهٔ اسلام بر همین خیال بودند - و ازین جهت وقتیکه ولید ابن عبد الملک جامع دمشق را بصرف زر کثیر تعمیر کرد اهل اسلام بالعموم رنجیدند - و بعضے علی الاعلان گفتند که این تعمیر مصرف وجه بیت المال نیست - بهرحال عماراتیکه در عهد حضرت عمر رض بنا یافت بالعموم از گل و خشت بود و ایوان حکومت بصره[1] هم از گل و خشت پخته بود - لاکن عمارات نظامی اکثرشان مستحکم و متین بوده -

۱؎ فتوح البلدان صفحه ۳۴۷ - ۱۲ منه

انتظام شوارع

هرچند انتظام شوارع وجسرها بدرجهٔ اعلیٰ بوده - لاکن اهتمام آن بلاواسطه بدست حکام نبوده - در معاهداتے که از اقوام مفتوحه میگرفت از شرائطے که در آن درج میگشت یکے این بود که آنها در اهتمام شوارع وجسرها از وجهٔ خود بپردازند - مثلاً وقتیکه حضرت ابوعبیده را از مهم شام فراغ دست داد این شرط در معاهدهٔ صلح ثبت شد[1] - اگرچه مکه معظمه از مدت درازے قبله گاهٔ خلائق بود - لاکن راهش مطلقاً ویران بود و آب نداشت - حضرت عمرؓ در سنه ۱۷ھ بمکه معظمه وارد شد و به اجازهٔ او در هر منزل مهمانسرا و چشمهٔ آب تهیه شد[2] - شاه ولی الله محدث دهلوی در ازالة الخفا بنولیسد (از آن جمله آنکه سالے بقصد عمره بمکه محترمه توجه فرمود و نزدیک مراجعت امر فرمود تا در منازلے که مابین حرمین واقع است سایه ها و پناه ها سازند - و هر چاهے که انباشته شده باشد آن را پاک کنند و صاف نمایند - و در منازلی کم آب چاه ها را کنند - تا بر حجاج به استراحت تمام قطع مراحل میسر شود -

منازل و مهمانسرا ها مابین مدینه و مکه

---

[1] در کتاب الخراج صفحه ۸۰ آورده است. وعلی ان علیهم ارشاد انضال وبناء القناطر علی الانهار من اموالهم - و در تاریخ طبری در ذیل واقعات سنه ۱۲ھ صفحه ۲۴ ذکر شوارع و اجبار هر دو آورده است - ۱۲ - [2] طبری صفحه ۲۵۲۹ و بلاذری صفحه ۵۳ - ۱۲ منه

آبادیٔ بلاد و مصار

اگر شہرہائے کہ در عہد حضرت عمر فاروق رض بنا شد بہ بینیم و بہ ضروریاتے و خصوصیاتے کہ مقتضائے آن وقت بود نظر کنیم و ہر کدام از آنہا را صفحۂ تاریخ اسلام گوئیم بجاست۔ بصرہ و کوفہ مدتے مدیدے منظر آثار اسلامی بودہ۔ نحو عربی در ہمین دو جا بنا یافت۔ طورے کہ دو شہر مذکور را دار العلوم نحو مے توان گفت۔ فقہ حنفی کہ درین روزہا در جمیع آفاق عالم رواج یافتہ سنگ بنیادش را ہم در کوفہ نہادہ اند۔ پس اگر حالات تفصیلی بلاد مذکور رقم پذیر د غیر موزون و بے محل نخواہد بود۔

بصرہ

در جلد اول کتاب ہذا مذکور شد کہ برائے دفع حملات بحری فارس و ہند حضرت فاروق رض در ۱۴ہجری عتبہ ابن غزوان را مامور کرد کہ نزدیک بندرگاہ ابلہ کہ جہازات ہند و فارس از خلیج فارس گذشتہ لنگر مے انداخت شہرے آباد کند۔ موقع و منظر زمین را نیز خود حضرت عمر نشان داد۔ بر طبق فرمان خلافت عتبہ (۸۰۰) نفر را با خود گرفتہ رفت و در خریبہ رسید کہ اکنون در آنجا بصرہ آباد ست۔ قبل از آن در آنجا میدانے مانند کف دست افتادہ بود۔ زمین سنگریزہ دار بود و بہر طرف مرغزارہا داشت۔

و با مزاق عرب خیلے موافقت داشت۔ غرض عتبہ داغ بیل نمود و بنیاد شہر انداخت و از برائے قبائل مختلفہ احاطہ ہائے جداگانہ معین کرد۔ وخانہ ہائے مختصر و بے تکلف ساخت عاصم ابن دلف را مامور کرد تا ہر قبیلہ را کہ با حاطۂ مناسب بداند فرود آرد۔ ودر ذیل عمارات سرکاری مسجد جامع و ایوان حکومت بود و عمارات دفتر و زندان ہم در آن شامل بود۔ ودر سنہ ۱۷ھ شہر آتش گرفت و اکثرے از منازل سوخت۔ سعد وقاص کہ در آن وقت حاکم کوفہ بود سفارتے بحضور حضرت عمرؓ فرستاد۔ و اجازہ خواست کہ عمارت پختہ بنا شود۔ جناب ممدوح اجازہ مرحمت فرمود۔ لاکن تاکید تام کرد کہ ہیچ منزلے بیشتر از سہ اطاق نداشتہ باشد۔

دریائے دجلہ کہ بمسافت دہ میل از بصرہ[1] واقع است حضرت عمر رضؓ فرمان داد کہ از آب دجلہ نہرے تا بصرہ حفر شود۔

---

[1] وجہ تسمیۂ بصرہ چنانکہ اہل لغت نوشتہ اند این ست کہ بصرہ در زبان عربی زمین سنگلاخ رامیگویند و زمین آنجا از ہمین قسم بودہ لیکن در معجم البلدان قول یک فاضل مجوسی را نقل کردہ است کہ زیادہ تر قرین قیاس ست بقول فاضل مذکور این لفظ در اصل بس رہ بود۔ کہ بزبان فارسی بمعنی راہ ہائے بسیار ست و از آنجا کہ ازین جا راہ ہائے بسیار بہر طرف میرفت اہل عجم آنرا بدین نام موسوم کردند۔ و تصدیق این از امر ہم میشود کہ عمارت ہا کہ نزد بصرہ شاہان عرب تعمیر کردہ بودند نامہائے آنہا نیز در اصل لفظ فارسی بود۔ مثلاً خورنق کہ در اصل خورنگاہ ست و سدیر کہ در اصل سہ دہ در ست ۱۲ منہ

تفصیل این واقعہ در عنوان شہرہا عمارات مذکور شد۔ در آبادی بصرہ ترقی روز افزون بظہور آمد۔ حتیٰ کہ در حکومت زیاد ابن ابی سفیان عدۂ کسانیکہ نامہائے شان در دفتر نظام درج بودہ ۸۰ ہزار بودہ۔ و اولاد و احفاد آنہا تا بہ یک لک و بست ہزار میرسید۔ خاک بصرہ را بعلم و فضل سجارے مناسبت بود کہ بنائے علوم عربیہ در ہمین جا نہادہ شد۔ و اولین کتاب لغت عربی کہ بہ کتاب العین موسوم و از تصنیفات خلیل بصری ست در ہمین شہر تصنیف شدہ۔ ابتدائے علوم عروض و موسیقی ہم در بصرہ شد۔ اولین مصنف علوم نحو سیبویہ از جملہ متعلمین ہمین شہر بود۔ و در ائمۂ مجتہدین حسن بصری از ہمین خاک میباشد۔

کوفہ

شہر دیگر کہ بیشتر از بصرہ شہرت دارد کوفہ است۔ بعد از آنکہ مداین و غیرہ بلاد فارس فتح شد سعد وقاص نامۂ بحضور حضرت عمر رض فرستاد مشعر برانیکہ از بود و باش این ملک صورت و وضع عرب بکلی تغیر یافتہ۔ حضرت عمر رض جواب نوشت کہ آب و ہوائے آن دیار اہل عرب را موافق نمی آید۔ و باید کہ جائے تلاش شود کہ حیثیت بری و بحری ہر دو داشتہ باشد۔ بر طبق این فرمان سلمان و حذیفہ کہ بہمینگونہ خدمات مامور بودند زمین کوفہ را منتخب نمودند۔ و از آنجا کہ زمینش پر از ریگ و سنگریزہ بود آنرا بہ کوفہ موسوم کردند۔ قبل از ظہور اسلام پایۂ تخت خاندان نعمان

ابن منذر که فرمانروائے عراقِ عرب بودہ در ہمین مقام بود۔ و
عماراتِ مشہورِ این خاندان که بخورنق و سدیر شہرت داشت
در مضافاتِ ہمین جا واقع بود۔ منظر کوفہ بغایت خوشنما و
از دریائے فرات فقط بمسافت ۲ میل واقع بود و اہلِ عرب
این مقام را خدّ العذراے یعنی عارضِ محبوب مے گفتند
زیرا در آنجا گلہائے بوقلمونِ عرب مثل اقحوان و شقائق
و قیصوم و خزامی بکثرت موجود بودہ۔ الغرض در ۱۷ھ بنایش
نہادہ شد و چنانکہ حضرت عمر رض در فرمانِ مبارک تصریح
فرمودہ بود منازل از برائے آبادیِ چہل ہزار نفوس تعمیر شد۔
و باہتمام ہیاج ابن مالک قبائلِ مختلفۂ عرب در محلّہ ہائے جداگانہ
آباد شدند۔ در بابِ وضع و ساختِ شہر از دربارِ خلافت فرمانے
صادر شد متضمن برا اینکہ شوارعِ عام چہل عرض عریض باشد
و شوارعِ دیگر سی و بست ارش و کوچہ ہا ہفت ارض عریض باشد۔
عمارتِ مسجدِ جامع کہ بکرسی بلند و مربّع اساس یافت بحدّے
وسیع بود کہ در آن چہل ہزار نفر گنجائش داشت کہ نماز باجماعت
بخوانند و بہر چہار طرفش میدانہائے خیلے وسیع گزاشتند
عماراتِ شہر اول از خس بودہ و بعد از وقوعِ آتش زدگی حضرت
عمر رض اجازہ مرحمت نمود کہ عمارات از گل و خشت بنا شود۔
پیش روئے مسجدِ جامع سایبانے تیار شد کہ دو صد ارش درازِ

بوده و بر ستونہائے رخام قائم گردید و این ستونہارا از عمارات عہد نوشیروانی کشیده بودند۔ درین مقام امرے کہ قابلِ توجہ ناظرین است این ست کہ با آنکہ ہیچکس از ورثۂ نوشیروان باقی نبود و از روے اصولِ سلطنتِ شخصی فقط خلیفۂ وقت وارث بیتوانند شد لاکن حضرت عمر رض کہ در عدل و انصاف از سلاطین عالم گوئے سبقت بردہ بہائے ستون ہارا بر عیۂ مجوس ادا نمود قیمت تخمین گشت و در رقمِ جزیۂ واجب الادا مجرا یافت۔ از مسجد بفاصلہ دو صد ارش ایوانِ حکومت تعمیر شد و در آن بیت المال یعنی عمارتِ صندوق خانہ ہم شامل بوده۔ علاوه ازین مہمانخانۂ عمومی ہم تعمیر شد و در آن مسافران و نو واردان قیام میکردند و آنہارا طعام از وجۂ بیت المال میدادند۔

چندے نگذشت کہ بیت المال سرقہ شد۔ و از آنجا کہ از واقعاتِ جزئی ہم حضرت عمر رض را بالمرۃ اطلاع میرسید وقتیکہ این خبر رسید فوراً فرمانے بنامِ سعد وقاص فرستاد متضمن برانیکہ ایوانِ حکومت را با مسجد الحاق دہد و برطبق این فرمان روزبہ نام معمار پارسی کہ در فنِ عمارت بے نظیر بود بغایت خوبی و موزونی ایوانِ حکومت را وسعت داد و با مسجد ملحق کرد۔ چون روزبہ و معمارانِ دیگر از کارِ تعمیر عہده بر آشدند۔ سعد آنہارا در جلدوی این خدمت بدربارِ خلافت روانہ کرد تا شرفیاب

حضور شوند۔ حضرت عمرؓ از راہِ ہنرپروری وقدردانی برائے روزینہ وظیفہ مستمرّہ مقرر فرمود۔ علاوہ از مسجد جامع برائے ہر قبیلہ مساجد جداگانہ تعمیر کرد۔ قبائلے کہ در کوفہ آباد شدند حسب ذیل بودند :-

قبیلہ یمن۔ قبیلۂ نزار۔ سلیم۔ ثقیف۔ ہمدان۔ بجیلہ تیم اللات۔ تغلب۔ بنو اسد۔ نخع۔ کندہ۔ ازد۔ مزینہ۔ تمیم و محارب۔ اسد و عامر۔ بجالۃ۔ جدیلہ و اخلاط۔ جہنیّہ۔ حج۔ ہوازن وغیرہ بود۔ ازانجملہ نفوسِ قبیلہ یمن ۱۲ ہزار و نفوس قبیلۂ نزار بہ ۸ ہزار میرسید۔ این شہر در عہد حضرت عمرؓ تا حدّے باوجِ عظمت رسیدہ بود کہ جناب ممدوح آنرا براس الاسلام موسوم فرمود۔ و شک نیست کہ شہر مذکور واقعًا مرکزِ اصلی قوتِ عرب شدہ بود۔ بعدہا عدّۂ نفوسش روز بروز ترقی کردہ رفت۔ لیکن این خصوصیّت بہر حال قائم ماند کہ کسانیکہ در آنجا سکونت مے ورزیدند اکثر از اہل عرب مے بودند و در سنہ ۶۴ھ نفوس شماری شد۔ ۵۰ ہزار خانہ فقط از قبیلۂ ربیعہ و مضر و ۲۴ ہزار خانہ از قبائلِ متفرقہ بود۔ و علاوہ ازین خانہ ہائے اہلِ یمن تا بہ ۶ ہزار میرسید۔ اگرچہ از ترقیات و تغیرات زمانہ ہا بعد آثارِ قدیمہ باقی نماند۔ لاکن مقامِ تعجب است کہ نشاناتِ بعضے عماراتِ قدیم تا عرصۂ درازے ظاہر ماند۔ ابن بطوطہ کہ در قرن ہشتم بودہ و

او را در آن مقام مقدس گذر افتاده در سفر نامۂ خود مینویسد که بنیادِ ایوانِ حکومت که سعد وقاص آن را بنا نهاده تا حال قایم است۔

در حیثیت علمی پایۂ این شہر ازین معلوم مے شود که فن نحو از اینجا آغاز یافته یعنی ابو الاسود دؤلی نخستین قواعدِ نحو را در ہمین جا منضبط نمود و بنیادِ فقہ حنفی در ہمین شہر نہادہ شد۔ و امام ابو حنیفہؒ که بشرکتِ قاضی ابو یوسفؒ وغیرہ مجلس فقہ قائم فرمود در ہمین جا قایم شده بود و از جملۂ ایمۂ فن در علوم عربیہ که یادگار زمانہ ہستند از خاکِ ہمین شہر میباشند۔ اسمائے بزرگان ذیل قابل ذکر است:-

ابراہیم نخعی۔ حماد۔ امام ابو حنیفہ۔ امام شعبیؒ[1]۔

فسطاط

چون عمرو ابن العاص را از فتح اسکندریہ فراغت دست داد۔ اہلِ یونان که در آنجا بکثرت آباد بودند بالعموم ترک شہر گفتند و عمرو ابن العاص مکاناتِ آنہا را بے مکین دیده عزم نمود که مستقرِ حکومت قرار دہد۔ چنانچه از دربارِ خلافت اجازہ حاصل کرد۔ حضرت عمرؓ دائم این امر را ملحوظ خاطر میداشت که دریا در بین راه حائل نباشد۔ چون بلادِ بصرہ و کوفہ بنا نہادہ شد فرمانے بنام کارداران فرستاد متضمن بر اینکه شہر بجائے آباد کرده شود

[1] حالاتِ کوفہ و بصرہ از طبری و بلاذری و معجم البلدان نقل کرده شده است۔ ۱۲

کہ درآن و مدینہ منورہ پائے تخت اسلام دریائے سدّ راہ نباشد و از آنجا کہ اسکندریہ آن طرف آب نیل واقع بود۔ حضرت عمرؓ این تجویز را پسند نفرمود کہ اسکندریہ را مستقر حکومت ساختہ شود۔

عمرو ابن العاص از اسکندریہ روانہ شد و در قصر الشمع رسید و در آنجا خیمہ اش کہ بوقت حملۂ اسکندریہ خالی گذاشتہ بود بہمان حال ایستادہ بود چنانچہ در ہمان خیمہ فرود آمد۔ و ہمانجا بنائے شہر نونہاد۔ و برائے قبائل مختلفہ احاطہ ہائے جداگانہ معین کرد۔ و معاویہ ابن خدیج و شریک ابن سمیؓ و عمرو ابن مخزم و حیویل ابن ناشرہ را مامور نمود کہ ہر قبیلہ را بہر جائے کہ مناسب بدانند آباد کنند۔ علامہ مقریزی اسمائے محلات و قبائل را بہ تفصیل نوشتہ است۔ مسجد جامع بہ اہتمام خاص تعمیر شد و روایت عام است کہ ۸۰ نفر از صحابۂ کرام بہ اتفاق ہم سمت قبلہ اش را متعین نمودند و از آنجملہ زبیر۔ مقداد۔ عبادہ۔ ابودردا وغیرہ بودند۔ مسجد مذکورہ ۵۰ ذرع طویل و ۳۰ ذرع عریض بود و بہر سہ طرف درہا داشت و یک در از آن مقابل دار الحکومت بود و مابین ہر دو عمارت فاصلہ ۷ ذرع بود۔

عمرو ابن العاص مکانے خاص برائے حضرت عمرؓ تعمیر کرد چون جناب ممدوح نامہ بنام عمرو ابن العاص فرستاد و درآن

تحریر کرد کہ این مکان مرا بچہ کار خواہد آمد۔ در آنجا بازارے آباد کردہ شد۔ ازآنجا کہ آبادی این شہر از خیمہ گاہ شروع شدہ بود و خیمہ را در زبانِ عربی فسطاط میگویند۔ این شہر بہمین نام موسوم شد۔ سنۂ آبادی سنہ ۲۱ھ ہجری است۔ در وسعت و آبادی فسطاط بسیار ترقی شد و بجائے اسکندریہ مرکز مصر قرار دادہ شد۔ در عہد امیر معاویہ چہل نفر از اہل عرب کہ نام شان درج کتاب بود درین شہر سکونت داشتند۔ بقولِ مورخ قضاعی در وقتے از اوقات شہر مذکور ۳۶۰۰۰ مسجد و ۸۰۰۰ شوارع و ۱۱۷۰ حمام داشت۔ وسعت و کثرتِ سامانِ شہر را علامۂ مقریزی در چند صفحہ کتاب بہ تفصیل بیان نمودہ۔ مدتِ مدیدے این شہر مستقرِ سلاطینِ مصر و مرکز تمدن و ترقی ماند۔ علامۂ بشاری کہ در قرنِ چہارم ہجری سیاحتِ عالم کرد در جغرافیۂ خود حالِ این شہر را بعبارتِ ذیل بیان میکند:۔

وسعت و آبادی فسطاط

ناسخ بغداد ومفخر الاسلام خزانة المغرب ليس فى الاسلام اكبر مجالس من جامعه ولا احسن تجمّلًا من اهله ولا اكثر مراكب من ساحله۔	یعنی این شہر ناسخ بغداد و خزانۂ مغرب و فخر اسلام است جامع این شہر آنقدر دارای مجالس بزرگ علم و عالی طورے دارائے حسن تجمل و بندرگاہش بجہدار اکثرت جہازات در اسلام ابدا نظیر از این شہر نمودہ۔

موصل

این شہر قبل از اسلام ہم وجود داشت لاکن در آن زمان فقط یک قلعہ بودہ و در مضافاتش چندے از معابد نصارائے بود۔ در عہد حضرت عمر رض بحیثیت شہر آباد شد۔ ہرثمہ ابن عرفجہ آن را بنا نہاد۔ و از قبائل متفرقۂ عرب چند محلۂ خاص آباد کرد۔ و مسجد جامع[1] خاص ہم تعمیر کرد۔ از روئے وقعت ملکی این شہر حیثیت خاص دارد۔ یعنی در مقام اتصال مشرق و مغرب واقع است و غالباً بہمین مناسبت آنرا بہ موصل موسوم کردہ اند۔ از یاقوت حموی منقول است۔ میگفت کہ این امر مشہور و مسلم است۔ کہ در کل عالم اعظم ترین بلاد سہ است۔ نیشاپور کہ در مشرق است و دمشق کہ در مغرب است۔ و موصل کہ گذرگاہ مشرق و مغرب است۔ یعنی اگر شخصے از مشرق بمغرب یا از مغرب بمشرق سفر کند گزیر ندارد کہ از این شہر گذر نکند۔

بلدۂ مذکور متدرجاً بہ منتہائے درجۂ ترقی رسید۔ حالات وسعت و عظمت این مقام در معجم البلدان و جغرافیہ لبشاری وغیرہ بہ تفصیل مرقوم است۔

شہرے است مختصر کہ بجانب غربی دریائے نیل بمقابل فسطاط واقع است۔ چون عمرو ابن العاص بعد از فتح اسکندریہ بہ فسطاط آمد۔ فوجے قلیل در آنجا متعین نمود تا اہل روم را یارائے

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۳۱ تا ۳۳۲ - ۱۲ منہ

آن نباشد کہ از دریا عبور کردہ یورش کنند۔ درین فوج بعض افرادِ قبائل حمیر و ازد و ہمدان موجود بودند۔ بعد از آبادی فسطاط عمرو ابن العاص خواست کہ فوجِ مذکور را از آنجا پس بخواہد و ایشان را منظرِ دریا بحدے موجب نزہتِ خاطر و تفریح طبع شدہ بود کہ آنہا نقل را از آنجا ابداً گوارا نداشتند و عذر کردند کہ ما جہاد را مدنظر داشتہ درین جا قیام نمودہ ایم و اینگونہ مقصدِ اشرف و اعلیٰ را از دست دادہ نمیتوانیم۔ عمرو ابن العاص این واقعہ را بحضرتِ فاروق رضؓ عرض کرد۔ اگرچہ حضرت خلیفۃ المومنین از نامِ دریا برخود مے لرزید لاکن بمقتضائے مصلحت اجازہ بخشید و فرمان داد کہ از برائے حفاظتِ فوج قلعہ تعمیر شود۔ و برطبق فرمان مبارک در ۲۱ھ بنائے قلعہ نہادند و در ۳۲ھ بہ اختتام رسید۔ این امر قابلِ اظہار است کہ در بنائے قلعہ نہادند مردم قبیلہ ہمدان گفتند کہ ما مردم مثلِ نامردان نمیخواہیم کہ در پناہِ قلعہ قیام کنیم۔ قلعۂ ما شمشیر ما است۔ چنانچہ افرادِ قبیلۂ مذکور و چند قبیلۂ دیگر بیرون از قلعہ و در میدان سکونت ورزیدند و مدام ہمانجا اقامت داشتند۔

از برکتِ وجودِ مسعودِ حضرت فاروق اعظم رضؓ این مقام مختصر نیز از حیثیت و اعتبارِ علمی خالی نماند۔ بعض از محدثین عالی مرتبت در آنجا بظہور آمدند و اسمائے گرامی شان

در معجم[1] البلدان مذکور ست۔

صیغۂ فوج

اگرچه قبل از ظهورِ اسلام سلطنتهائے عظیم الشان بر صفحۂ هستی برآمده و بقیۂ یادگارہائے آنها در عهدِ اسلام هم موجود بود۔ امّا سررشتۂ نظام (فوج) هر جائیکه بود غیر منظّم و خلافِ اصولِ سیاست بوده۔ سلطنتِ روما کبیر که بر اکثرِ ربع مسکون مسلّط شد انتظامِ فوجش بر این نهج بود که از اهالیِ ملک کسانیکه صاحبِ نام و نشان بودند و باوصافِ سپه گری و سپه سالاری موصوف بودند همه ها را جاگیرها مے بخشیدند و از آنها عهد میگرفتند که بوقتِ مهمّاتِ جنگی این قدر فوج را با خود گرفته حاضر بیایند۔ این قسم جاگیرداران در تمام ملک منتشر بودند۔ و عدّهٔ مخصوصی از فوج نگه میداشتند۔ و چون تعلّق این افواج رسمًا با سلطنت نبوده اگر بعضے از رؤسا علمِ بغاوت مے افراشتند ایشان نیز در تحتِ رؤسائے خود بمقابلۂ سلطنت آمادهٔ کارزار مے شدند۔

نظام فوجی در سلطنت روما

این طریقِ حکومت به اصطلاح فیوڈل سسٹم مشهور بود۔ و سرکردگانِ فوجی را بیرن میگفتند۔ و این طریق تا بحدّے وسعت گرفته بود که

[1] علامه مقریزی حالاتِ جیزه بتفصیل آورده است ۱۲ منه

ہیرنہا بزیر دستِ خود جاگیرداران و علاقہ داران تنگ میکردند و ہمین سلسلہ طبقہ ہائے مختلفہ قائم شدہ بودند۔ در ایران ہم تقریباً ہمین دستور قائم بود و کسانے را کہ در زبانِ فارسی مرزبان و دہقان میگویند عبارت از ہمین قسم جاگیرداران میباشند این نظام باعث بربادی سلطنت روما شد و درین عصر مسلّم است کہ طریق مذکور بدترین طریقہ ہائے جہانبانی بودہ۔

نظام فوجی در فرانسہ

از تواریخ فرانسہ معلوم مے شود کہ تا ۱۱۵۰ء برائے فوج ابداً تنخواہ یا وظیفہ مقرر نبود۔ ہر قدر مالِ غنیمت کہ بدست می افتاد قرارِ قرعہ بر فوج تقسیم میکردند و بعد ازان چون در تمدّنِ ملک ترقی شد۔ ہمان طریق فیوڈل سسٹم کہ در سلطنتِ روما ئے کبیر مروّج بود قائم شد چنانچہ بعد از اسلام تا ۱۵ھ ہمین طریق جاری ماند۔

در عرب شاہانِ یمن وغیرہ ہیچ سررشتۂ منتظم درباب نظام نداشتند و تا آغازِ اسلام ضرورتِ این امر محسوس نشد۔ در سالِ اول خلافت حضرت ابوبکر رض چیزے کہ از مالہائے غنیمت پس انداز شد۔ بر سپاہِ اسلام بحساب دہ درہم فی نفر تقسیم گردید و سال دیگر چون در آمدِ مالِ غنیمت ترقی کرد۔ سہم ہر نفر از اہالی فوج از دہ تا بہ بست درہم رسید لاکن نہ مواجبِ فوج مقرر شد و نہ اسمائے ملازمینِ فوج ثبت

دفتر گردید - ونہ صیغۂ خاص جنگ قائم شد - تا بہ اوائل عہد
حضرت عمرؓ صورت حال برین منوال ماند لاکن بسے نگذشت
کہ حضرت عمرؓ در ۱۵ھ صیغۂ نظام را بحدّے منظم
و مرتب ساخت کہ نظر بحالات آن عہد خیلے مقام تعجب
و حیرت است -

نظام فوجی عہد فاروق اعظمؓ

مورخین اسلام در اینکہ حضرت فاروق اعظمؓ را بر توجہ بہ
نظام فوجی چہ باعثے بودہ اسباب مختلف بیان میکنند - روایت
مشہور این است کہ حضرت ابوہریرہؓ کہ حاکم بحرین مقرر شدہ
بود پنج لک درہم با خود گرفتہ بمدینہ منوّرہ حاضر آمد و حضرت عمرؓ
را ازین حال آگہی داد - اینقدر وجہ نقد در آن زمان بحدّے
محلّ تعجب بودہ کہ حضرت عمرؓ حضرت ابوہریرہؓ را خطاب
نمودہ از راہ استعجاب فرمود خیر است چہ میگوئی - ؟ حضرت
ابوہریرہؓ بہ تکرار عرض کرد کہ پنج لک - باز حضرت عمرؓ پرسید
کہ آیا تو شمار کردہ مے توانی ؟ حضرت ابوہریرہؓ عرض
کرد کہ آرے - این بگفت و لک را پنج بار بہ تکرار گفت چون
این امر بہ پایۂ یقین رسید حضرت عمرؓ برائے انعقاد مجلس
شورائے فرمان داد و چون ارکان مجلس حاضر آمدند حضرت عمرؓ
فرمود کہ این قدر زر کثیر بکدام مصرفے برسد ؟ حضرت علیؓ
و حضرت عثمانؓ و دیگر صحابۂ کرام تجاویز مختلف پیش کردند -

ولید بن ہشام گفت کہ من سلاطین شام را دیدہ ام کہ دفتر و کتابہائے فوج مرتب نمودہ اند۔ حضرت عمرؓ این رائے را مقرون بصواب دانستہ عزم نمود کہ دفتر فوج ترتیب یابد و نام نویسی سپاہ شود[1]۔ و در روایتِ اُخرائے آمدہ کہ ولید ابن ہشام اشارہ بطرف سلاطین عجم نمودہ و این روایت بیشتہ قرینِ قیاس ست زیرا کہ چون دفتر مرتب شد بدیوان موسوم گردید و این لفظِ فارسی ست و الفاظ دبستان و دبیر و دفتر و دیوان از یک ماخذ مشترک بودہ و مادۂ آنہا دب ست کہ در لغت پہلوی بمعنے نگہداشتن ست۔

کُل ملک را فوج ساختن

بہر حال در ۱۵ھ حضرت عمرؓ عزم فرمود کہ ادارۂ مستقلے برائے فوج قائم کند و درین باب اہم ترین تجویزے کہ داشت این بود کہ تمام مردم را فوج سازد و این مسئلہ را کہ ہر فرد مسلمان سپاہیِ فوج اسلام ست بہ ترتیب نظام بعمل آورد و چون در ابتدائے کار اینگونہ تعمیم از حیطۂ امکان خارج بود اول از قریش و انصار آغاز کرد۔ در آن وقت در مدینہ منورہ سہ نفر در فنونِ نسب دانی و حساب و کتاب مہارتِ تام داشتند۔ مخرمہ ابن نوفل جبیر ابن مطعم عقیل ابن ابی طالب۔ علم الانساب فن موروثی عرب بودہ و این ہر سہ نفر[2] درین فن در تمام عرب

---

[1] مقریزی صفحہ ۹۲۔ و فتوح البلدان صفحہ ۴۴۹۔
[2] حافظ در کتاب البیان و التبیین جلد دوم صفحہ ۱۱۱ مطبوعۂ مصر نوشتہ است کہ در جمیع قریش چہار شخص حفاظ اشعار عرب و انساب و اخبار بودند یعنی مخرمہ ابن نوفل و ابو الجہم ابن حذیفہ و حویطب ابن عبد العزیٰ و عقیل ابن ابی طالب

ممتاز بودند۔ حضرت عمر رضؓ فہرستے را بحضور خواستند فرمان داد که دفتر قریش و انصار را مرتب نمایند۔ و در آن نام و نسب هر نفر به تفصیل مندرج باشد۔ بر طبق این فرمان فہرستے مرتب نموده بحضور آوردند و در آن نخستین قبیلۂ بنو ہاشم و بعد خاندان حضرت ابوبکر رضؓ و بعد قبیلۂ حضرت عمر رضؓ مندرج بود۔ و این ترتیب را بلحاظ حکومت و خلافت قرار داده بودند۔ و اگر همان ترتیب قائم ے ماند خلافت بمنزلۂ آلۂ خودغرضی میگردید۔ حضرت عمر رضؓ فرمود۔ این ترتیب قرین مصلحت نیست۔ بایست نخستین از اقربائے نزدیک جناب رسول اللہ صلعم آغاز گردد۔ و بعد از اقربائے دور۔ و این چنین ترتیب قرابت تحریر پذیرد۔ و هر که دورتر باشد نام او بیشتر درج گردد۔ و چون نوبت به قبیلۂ من برسد نام من درج شود۔ درین مقام باید این امر ملحوظ شود که در خلفائے اربعہ سلسلۂ نسب حضرت عمر رضؓ دورتر با جناب رسالت مآب صلعم مے پیوندد۔ غرض بر وفق ہدایت حضرت فاروق اعظم رضؓ کتاب انجام یافت و مشاہرۂ ملازمان حسب ذیل مقرر شد۔[1]

---

[1] در باب تفصیل تنخواه روایات مختلف وارد است۔ من روایات کتاب الخراج صفحۂ ۲۴ و مقریزی جلد اول صفحۂ ۹۲ و بلاذری صفحۂ ۴۴۸۔ و یعقوبی صفحہ ۱۷۵ و طبری صفحہ ۲۴۱۱ را حتی الامکان باہم تطبیق داده خلاصۂ آنہا را درج کتاب کرده ام ۱۲ منہ

تقسیم مراتب	مقدار تنخواہ سالانہ
کسانیکہ در جنگ بدر شریک بودند۔	۵۰۰۰ درہم
مہاجرین حبش وشرکائے جنگ اُحد۔	۴۰۰۰ درہم
کسانیکہ قبل از فتح مکہ معظمہ ہجرت کردند۔	۳۰۰۰ درہم
کسانیکہ در فتح مکہ مکرمہ ایمان آوردند۔	۲۰۰۰ درہم
کسانیکہ در معرکۂ قادسیہ یرموک شرکت داشتند۔	۲۰۰۰ درہم
اہل یمن۔	۴۰۰ درہم
مجاہدین بعد از معارک قادسیہ ویرموک۔	۳۰۰ درہم
بلا امتیاز مراتب۔	۲۰۰ درہم

کسانیکہ اسمائے آنہا درج دفتر شدہ بود برائے عیال واطفال شان وظائف مقرر شد چنانچہ تنخواہ عیالہائے مہاجرین وانصار از دوصد الی چہار صد درہم و برائے اولاد ذکور اہل بدر ۲۰۰ درہم مقرر شد۔ بدین مقام این امر قابل یاد داشت است کہ شخصیکہ تنخواہش بستہ شد برائے غلامش نیز ہمان قدر مقرر شد۔ و ازین واقعہ نکتہ چینان مذہب اسلام اندازہ کردہ میتوانند کہ در مذہب اسلام غلام چہ رتبہ داشتہ؟

کسانیکہ اسمائے شان درج کتاب شدہ بودند اگرچہ ہمہ شان فی الحقیقت حیثیت فوجی داشتند لاکن

آنهارا بر دو نوع منقسم نمودند[1]۔

(۱) کسانیکه هر وقت در مهمات جنگی مصروف بودند عبارتست از فوج نظام۔

---

[1] درین موقع این امر بیشتر قابل توجه است که اکثرے از ظاهر بینان گمان میکنند که تنخواهیکه فاروق اعظم رض مقرر کرد خاص از برائے فوجی نبوده بلکه سر رشتهٔ این تنخواه برائے رفاهِ عام بود واین خیال غلط محض است زیرا که مورخین اسلام راجع باین واقعه مے نویسند که ولید ابن هشام بحضور حضرت عمر رض عرض کرد که قد جئت شام فرائت ملوکها قد دونوا دیوانا وجندوا جندًا فدون دیوانًا وجند جندًا فاخذ بقوله یعنی من پادشاهان شام اندیده ام که فوج و دفتر فوج ترتیب داده اند خلیفة المسلمین هم باید که فوج و دفتر فوج مرتب کند حضرت عمر رض قول او را پسند فرمود و تنخواه و فوج را ترتیب داد۔ کسانیکه بخدمات جنگ مامور نبودند و هیچ قسم خدمات قدیم هم نداشتند حضرت عمر رض برائے آنها تنخواه مقرر نفرمود۔ ازین جهت اهالی مکه تنخواه نداشتند در فتوح البلدان صفحه ۴۵۸ وارد است ان عمر کان لا یعطی اهل مکة عطاءً ولا یضرب علیهم بعثًا۔ و ازهمین سبب وقتیکه صحرا نشینان عرب از حضرت ابو عبیده درخواست تنخواه نمودند بجواب گفت تا وقتیکه تنخواه برائے ساکنان بلاد مقرر نشود وظیفه صحرا نشینان مقرر نمیگردد۔

با این همه شک نیست که تخمینی در کتاب فوج بسیار اشخاص دیگر هم مندرج بودند مثلاً کسانیکه حافظ قرآن بودند یا در فنون دیگر کمال داشتند۔ لیکن از استقرار معلوم میشود که اختیار این امر از ضرورت اقتضائے وقت بوده و بمرور زمان رفع گشته چنانچه در ذیل همین عنوان بیان میگردد ۱۲ منه

(۲) کسانے کہ در خانہ ہائے خود مقیم بودند و بوقتِ ضرورتِ جنگ حاضر مے آمدند و این قسم فوج را در اصطلاح عرب مطوعہ و در اصطلاح اروپا والنٹیر (رضاکار) میگویند۔ البتہ فرقے کہ ہست این ہست والنٹیر درین وقت تنخواہ ندارند۔

از آنجا کہ این نخستین دیباچۂ نظم و نسق فوجی بود و در ابتدا چندان ترتیبے ہم نداشت و خلطِ مبحث این بود کہ با تنخواہِ فوجی تنخواہِ سپاہی ہم مخلوط بودہ و ہر دو را در یک کتاب درج میکردند لاکن بمرور زمان در سنہ ۲۱ھ حضرت عمرؓ این صیغہ را بحدّے مرتب و منتظم فرمود کہ تا آن زمان در ہیچ ملک بظہور نیامدہ بود چنانچہ درین مقام جزئیاتِ نظام را بتفصیل تمام ہدیۂ ناظرین میکنیم و از مطالعۂ آن معلوم خواہد شد کہ در ابتدائے تمدّنِ عرب شعبہ ہائے مختلفۂ انتظامِ فوجی قائم نمودن و ہر شعبہ را تا باین حدّ مرتب و منضبط نمودن ہمان شخص را شایان بود کہ بلقب فاروقِ اعظمؓ ملقب گشتہ۔

درین صیغۂ خاص مقدم ترین انتظام ہا این بود کہ ہمین تقسیم ملک بر حصص مختلفہ باعتبار جنگ نمودہ شود حضرت فاروقِ اعظمؓ در سنہ ۲۰ھ ملک را بلحاظِ حیثیتِ ملکی و نظامی چند مرکز قرار داد۔ و ہر یک را بہ جُند[۱] موسوم کرد کہ عبارت از چھاؤنی

[۱] بغرض تحقیق جُند باید کہ معجم البلدان صفحہ ۱۳۲ مطالعہ کردہ شود۔ مورخ یعقوبی در واقعات سنہ ۲۰ھ آوردہ کہ درین سال حضرت عمرؓ مراکز فوجی قائم کرد و مورخ مذکور نقشۂ فلسطین، جزیرہ، موصل، قنسرین [illegible]

(قشون) مے باشد۔ وہمین اصطلاح جُند در بلادِ اسلامی شام و روم و مصر قائم بوده و تفصیل آنہا حسب ذیل ست :-

مدینہ۔ کوفہ۔ بصره۔ موصل۔ فسطاطِ مصر۔ دمشق۔ حمص۔ اردن۔ فلسطین۔ اگرچہ حدِّ فتوحاتِ فاروقی تا کنارِ بلوچستان رسید ولے ممالکے کہ بر آنہا اطلاق ممالک آئینی درست مے آید فقط عراق۔ مصر۔ جزیرہ۔ و شام بود۔ بر ہمین اصول در ہمین ممالک مراکز تاسیس یافت۔ مرکزِ جزیرہ موصل بود۔ و چون ملکِ شام خیلے وسیع بوده در آن مراکزِ متعدد مانند دمشق و فلسطین و حمص و اردن قائم فرمود۔ مرکزِ مصر فسطاط بوده۔ کہ حال بہ قاہره مبدّل شده۔ و کلِ مصر از اثرش متاثر بود۔ بصره و کوفہ بمنزلۂ دربائے فتوحاتِ خوزستان و فارس و جمیع ممالک شرقیہ بود۔ انتظاماتِ فوجی کہ در مراکزِ فوق قائم شد۔ حسب ذیل بوده :-

(۱) از برائے بود و باش افواج قشون ہا بنا نہاد و کوفہ و بصره و فسطاط ہر سہ شہر بتخصیص از برائے بود و باشِ افواجِ اسلام تعمیر شد۔ در موصل یک قلعہ و چند کلیسا و چند مکان معمولی از عہدِ عجم موجود بود۔ ہرثمہ ابن عرفجہ ازدی (حاکمِ موصل)، بر وفق ہدایتِ حضرت فاروق رض داغ بیل نموده آن را بصورتِ شہر آباد کرده و از قبائلِ مختلفۂ عرب محلّات جداگانہ آباد ساخت۔

پرداخت اسپان

(۳) در ہر مقام چند اصطبل ہائے وسیع بنا نہاد و در آن چہار ہزار اسپ با ہمہ ساز و سامان ہمہ وقت موجود مے بودند۔ و غرض از نگہداشت اسپان جز این نبود کہ اگر دفعۃً ضرورت پیش آید یک رسالہ ۳۲ ہزار سوار فوراً آمادہ شود[1] چون در ۱۷ھ اہالی جزیرہ دفعۃً علم بغاوت برافراشتند بہمین تدبیر حسنہ مفتاح ظفر بدست اسلام افتاد۔ تربیت و پرداخت اسپان مدینہ منورہ را حضرت عمرؓ بذاتِ خود فرمود و از شہر بمسافت چہار منزل چراگاہ[2] خاص معین کرد۔ و غلام خود ہنی نام را بحفاظت و نگرانی مامور فرمود۔ و رانہائے اسپان را داغ کرد و نقش داغ جیش فی سبیل اللہ بود۔

---

[1] در تاریخ طبری صفحہ ۲۵۰۴ منقول ست:۔ کان لعمر اربعۃ آلاف فرس عدۃ و کان یشتیہا فی قبلۃ قصر الکوفۃ و بالبصرۃ نحو منہا و قیمۃ علیہا ابن معاویۃ و فی کل من الامصار الثمانیۃ علی قدرہا فان نابتہم نائبۃ رکب قوم و تقدموا الی ان یستعد الناس۔ ۱۲

[2] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۳۶۔ [3] حضرت عمرؓ برائے پرورش و پرداخت اسپان و شتران چراگاہ ہائے متعدد در عرب قائم فرمود۔ و کلان ترین چراگاہ ہا بمقام ربذہ بود کہ از مدینہ منورہ بمسافت ۳ منزل در ضلع نجد واقع ست۔ این چراگاہ ۱۰ میل طول و ۱۰ میل عرض داشت۔ چراگاہ دوم بمقام ضریہ بود کہ از مکہ معظمہ بمسافت ۷ منزل واقع ست و رقبہ اش ۳۶ میل مربع بود کہ قریب چہل ہزار شتر در آن پرورش مے یافت تفصیلی این چراگاہ ہا در خلاصۃ الوفا اخبار دار المصطفیٰ مطبوعہ مصر صفحہ ۱۵۵ و ۱۵۶ موجود ست ۱۲ احمد

در کوفہ اہتمام اسپان بہ سلمان ابن ربیعہ باہلی مفوض بود واو
در غور و پرداخت اسپان مہارتے تام داشت وازین جہۃ بہ سلمان
الخیل ملقب بود۔ در موسم زمستان اسپان را درون اصطبل
خانہ ہا مے بستند۔ چنانچہ تا قرن چہارم ہجری اصطبل خانہ بہ آری
مشہور بود کہ عبارت از طویلہ است وہمین لحاظ عجم آنرا آخور شاہجہان
میگفتند۔ در موسم بہار بر ساحل فرات نزدیک بہ عاقول چراگاہ
ہائے شاداب مے چریدند۔ سلمان در تربیت اسپان سعی
کما ینبغی مے نمود۔ وہر سال یک بار اسپ دوانی ہم میکرد۔
نسل اسپ اعلے را خیلے ترقی داد۔ قبل ازین عرب در نسل
اسپان سلسلۂ مادری را مطلقا ملحوظ نداشتند۔ و نخستین کسیکہ
این امتیاز را اعتبار داد سلمان بود۔ چنانچہ ہر اسپیکہ مادرش
از نسل عرب نمے بود آنرا مخلوط النسل قرار دادہ سوارش را
از تقسیم مال غنیمت محروم میکردند[1]۔ اہتمام بصرہ تعلق بہ جزء ابن
معاویہ داشت کہ پیشتر بحکومت صوبہ اہواز ممتاز بود۔

ادارہ دفتر فوج

(۳) کاغذ و کتاب ہائے حساب مصارف فوج درین ادارہ میبود۔

ذخیرہ خانۂ غلہ رسد

(۴) غلہ و اجناس رسد کہ از برائے فوج مہیا میکردند۔ درہمین
مقامات ذخیرہ مے بود۔ و ازین جا بمقامات دیگر روان میشد۔

قشون ہائے فوجی

علاوہ از مراکز فوقی حضرت عمر رض در بلاد دیگر نیز قشون ہا بکثرت
ترتیب داد و عرب را در جمیع ممالک مفتوحہ جابجا آباد کرد۔ و این

[1] در کتب رجال تذکرہ سلمان ابن ربیعہ مطالعہ کنید ۱۲ منہ

اصول را در نظر میداشت کہ چون مقامے در تصرّف اسلام مے آمد
فوراً فوجے بلحاظ مناسبت مقام در آنجا مقرر مے[1] فرمود کہ از آنجا حرکت
نمیکرد و بقرار ہمین اصول چون حضرت ابوعبیدہ شام را فتح کرد در ہر
کدام ضلع عاملے مقرر نمود و فوجے کافی باوے متعیّن بود۔ لیکن
چون امن و امان قائم شد باز ہم در ہر ضلع و بلدہ سلسلۂ فوجی
موجود بود۔

در سنہ ۱۷ھ سفر شام اختیار فرمود و بمقاماتے کہ سرحدّ اسلام
با ممالک غنیم ملحق بود یعنی شہرہائے مشہور دلوک۔ منبج۔ رعبان۔
قورس۔ تیزین۔ انطاکیہ وغیرہ دورہ نمود و در ہر جا ہر رشتۂ نظم
و نسق فوجی و ادارۂ مناسب فرمود و در بلاد ساحلیہ مانند عسقلان۔
یافا قیساریہ۔ درسوف۔ عکا۔ صور۔ بیروت۔ طرطوس۔ صیدا۔
ربایس۔ لاذقیہ کہ بر ساحل آب شور واقع و ازین سبب در آنجا احتمال
حملۂ بحری از اہل روم بود ادارۂ جداگانہ فرمودہ عبداللہ ابن قیس را
مقرر کرد[2]۔ و در باس کہ بر ساحل غربی فرات واقع و سرحدش با
عراق ملحق بود علاوہ از ادارۂ فوجی این قدر اضافہ فرمود کہ عرب
شامی را کہ بدولت اسلام مشرف شدہ بودند در آنجا آباد کرد۔ چون در
سنہ ۱۹ھ یزید ابن ابی سفیان فوت شد برادرش معاویہ بحضور
حضرت فاروق اعظم رض اطلاعاً عرض کرد کہ برائے حفاظت

[1] فتوح البلدان صفحہ ۱۲۸۔ [2] تاریخ طبری صفحہ ۲۵۲۳۔ [3] فتوح البلدان صفحہ ۱۵۰۔۱۲

سواحل شام خیلے احتیاط بکار ست۔ بمجرد اطلاع برایں حال فاروق اعظمؓ فرمان داد کہ ہمہ قلاع را از سرِ نو مرمت کنند و در ہر یک فوج ترتیب یابد۔ و علاوہ ازیں بر جمیع مناظرِ آب شور چند نفر برائے پاسبانی متعین شوند۔ و نیز لازم دارد کہ مدام در آنجا آتش افروختہ باشند[۱]۔

در اسکندریہ ایں جور ادارہ کرد کہ از افواجے کہ زیر دستِ عمرو ابن العاص بودند۔ ربعے برائے اسکندریہ مخصوص فرمود و یک ربع بر مقاماتِ ساحل مقرر ساخت و باقی نصف فوج را امر کرد کہ بسر کردگیٔ عمرو ابن العاص در فسطاط اقامت داشتہ باشند۔ افواجِ مذکور در ایوانہائے وسیع سکونت داشتند۔ و در ہر ایوان عریفے با الیشان مقرر بود کہ سردار قبیلہ مے بود و بواسطہ اش تنخواہ تقسیم مے شد و پیش روئے ایوانات مذکور میدانے وسیع بطورِ صحن مے بود[۲]۔

چوں در سنہ ۱۶ھ ہرقل خواست از راہِ دریا بر مصر حملہ کند حضرت فاروق اعظمؓ بر جمیع سواحل فتشونہا ترتیب داد بلکہ یک ربع فوج را کہ تحت عمرو ابن العاص بود از برائے ہمیں مقامات مخصوص فرمود[۳]۔ بصرہ و کوفہ اگرچہ مقاماتِ محفوظ بود چنانچہ تنہا در کوفہ

۱؎ فتوح البلدان صفحہ ۱۲۸ ۔ ۲؎ مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۱ ۔ ۳؎ طبری صفحہ ۱۵۹۴ و مقریزی صفحہ ۱۶۷ ۔ ۱۲ منہ

چہل ہزار سپاہ مدام موجود مے بود و از انجملہ دہ ہزار نفر در مہمات خارجہ مصروف مے ماندند[1]۔ لاکن با این ہمہ درین اضلاع قشونہائے کہ از عہد سلاطین عجم موجود بود از سر نو تعمیر و ترمیم نمودہ آنہا را بہ قوت عسکری مستحکم فرمود۔ در جریرہ و زالوفہ ہفت قشون مختصر موجود بود و فرمان داد کہ ہمہ آنہا از سر نو تکمیل شود[2]۔

در صوبۂ خوزستان قشونہا بکثرت قائم فرمود۔ چنانچہ نہر سری۔ مناذر۔ سوق الاہواز۔ سرق۔ ہرمزان۔ سوس۔ بنیان۔ جندی ساپور۔ مہرجانقدق۔ و دیگر مقامات را از افواج معمور فرمود[3]۔ در قشونہائے رے و آذربیجان مدام دہ ہزار نفر سپاہ موجود مے ماند۔

بہمین طریق بر صدہا مقام قشونہا قائم فرمود کہ تفصیل آن ہا چندان ضرور نیست۔ درین مقام این امر قابل لحاظ است کہ گوئیم این سلسلہ را از چہ سبب تا باین حد وسعت داد۔ و در انتخاب مقامات فوجی چہ گونہ اصول ملحوظ خاطر و الا بود۔ ؟ حق الامر این است کہ اگرچہ قوت فوجی اسلام باوج کمال رسید لاکن در باب قوۂ بحری ہیچگونہ سامان تہیہ نبود۔ اہل یونان از مدت دراز در فن جہاز رانی ماہر بودند۔ و بنا بران اگرچہ در شام و مصر اندیشہ از بغاوت داخلی مطلقاً نبود چہ اہالی ملک با اینکہ از آئین اسلام

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۸۰۵ – [2] فتوح البلدان صفحہ ۳۵۰ – [3] طبری صفحہ ۲۶۵۰ – ۱۲

بیگانہ بودند سلطنتِ اسلام را بر نصاریٰ ترجیح میدادند لاکن از حملاتِ بحری روم بدام اندیشہ و تشویش بود۔ بر علاوہ ایشیا کوچک ہنوز بتصرف روما بودہ و در آنجا قوتِ آنہارا ہیچگونہ صدمہ نرسیدہ بود۔

قشونہائے فوجی بر کدام اصول مقرر بود

نظر برین حالات لازم و ضرور بود کہ مقاماتِ سرحدی و بنادر خیلے مستحکم باشد۔ و بنابران حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اکثر بر مقامات قشونہا قائم فرمود کہ بر سواحلِ آب شور و یا بر سر حد ایشیائے کوچک واقع بود۔ حالتِ عراق از شام مختلف بودہ۔ چراکہ روسائے عظام ایران کہ بہ مرزبان شہرت داشتند از بہر بقائے ریاستہائے خود اکثر برسر پیکار مے بودند و اگر گاہے مغلوب شدہ اطاعت قبول میکردند بر اطاعتِ شان اطمینانِ کامل دست نمیداد۔ بنابران از جملۂ لوازم بود کہ درین ممالک سلسلۂ فوجی قائم باشد تا مدعیانِ ریاست خواب بغاوت نہ بینند۔

وسعت ادارۂ افواج

حضرت عمر رضی اللہ عنہ علاوہ از نظم و نسق افواج توجۂ خود را بصیغہ ہائے دیگر ہم مبذول فرمود و ہر صیغہ را بحدّے منظّم ساخت کہ بلحاظِ تمدّنِ آن عہد اعجازی مے نمود۔ ادارۂ دفتر افواج کہ از مہاجرین و انصار آغاز یافت بحدّے وسیع شد کہ تقریبًا بر کل عرب محیط گردید۔ از مدینہ منوّرہ الی عسفان کہ از مکہ معظمہ بمسافتِ دو میل بطرفِ مدینہ واقع ست نفوس شماری

نموده دفترہائے نفوس شماری را مرتب کردند۔ ادارۂ قبائل بحرین ہم بعد از نفوس شماری مرتب شد۔ و این صوبہ انتہائے عرب ہست بلکہ جغرافیہ نویسانِ عرب آنرا از جملہ اضلاع عراق شمار میکنند۔ ہر قدر قبائلِ متفرقہ عرب کہ در کوفہ و بصرہ و موصل و فسطاط آباد شدند اسمائے آنہا درج کتاب شد و باین گروہ بیشمار بقدرِ مراتب تنخواہ تشخیص گردید۔ اگرچہ عدادہ مجموعی آنہا از کتب تواریخ ظاہر نمے شود۔ مگر از قرائن آشکار ہست کہ اقلاً نہ دہ لک اسلحہ پوش بودہ۔ بروائتِ ابن سعد ہر سال سی ہزار فوج تازہ برائے فتوحات کسبیل میشد[1]۔ در ذیلِ حالات کوفہ علامہ طبری بہ تصریح بیان میکند۔ کہ در آنجا یک لک نفر مردِ جنگی آباد شدہ بود۔ از انجملہ چہل ہزار فوج نظامی را نوبت بہ نوبت مدام بر مہماتِ رے و آذربیجان مامور داشت۔ از برکتِ ہمین نظام بود کہ مدتے مدیدے بر ممالکِ روئے زمین رعب و جلال عرب قائم و سیلابِ فتوحات یوماً فیوماً در ترقی بود۔ و چون درین نظام آثارِ ضعف پدید آمد قوۂ عرب ہم روز بروز کمتر شد۔ از ہمہ پیشتر امیر معاویہ درین نظام تغیرے کرد و تنخواہِ اطفالِ شیرخوار را موقوف ساخت۔ و

ہر سال سی ہزار فوج نو مرتب مے شد۔

[1] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۲۳۱۔ امام مالک در موطائے خود بجائے ۳۰ ہزار چہل ہزار بیان کردہ ۱۲ منہ

عبد الملک ابن مروان کمتر کرد۔ و معتصم باللہ عباسی از سپاہ و ادارات عسکری اسمائے اہل عرب را خارج نمود و در حقیقت از ہمان روز حکومت از دستِ مسلمانان بدر رفت۔

این جملۂ معترضہ بود کہ بمیان آمد۔ باز بر سر مطلب کہ عبارت است از نظام مے آئیم۔ حضرت عمرؓ دفتر نظام را بحدے وسعت داد کہ عجم ہم در آن داخل شد۔ یزدگرد شہنشاہ فارس از قوم ویلم یک دستۂ فوج ترتیب دادہ بود و عدہ اش بہ چہار ہزار میرسید۔ و آن را بہ جندِ شاہنشاہ یعنی فوج خاصہ موسوم کرد۔ فوج مذکور بعد از معرکہ ہائے بسیار کہ در قادسیہؓ بوقوع آمد۔ از لشکر ایران جدا شدہ در حلقۂ اسلام داخل شد۔ سعد وقاص حاکم کوفہ این مردم را در سلک فوجِ اسلامی منسلک نمود و آنہا را در کوفہ آباد نمودہ تنخواہ از بہر ایشان مقرر کرد[۱]۔ چنانچہ در تواریخ متعلقہ بہ فتوحاتِ شام ذکر این فوج جابجا وارد است رئیس فوجِ ہراول یزدجرد شخصے بود بہ سیاہ ملقب۔ چون در ۱۷ھ یزدجرد بسوئے اصفہان رفت سیاہ را با سیصد سوار کہ از انجملہ ہفتاد نفر گردان گردن کش بودند بصوب اصطخر فرستاد و ہدایت نمود کہ از ہر بلدہ و قریہ مردان شجاع را منتخب کردہ یک دستہ فوج طیار کند چون در ۲۰ھ ابوموسیٰ اشعری سوس را محاصرہ نمود۔ یزدجرد سیاہ

در فوج اسلام عجمی و رومی و یہود و ہندی ہم داخل بودند

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۲۸۰ و ۱۲ منہ

را فرمان داد کہ ہمان رسالہ برگزیدہ را باخود گرفتہ بمقابلۂ ابوموسے
برود۔ بعد از فتح سوس سیاہ بشمولیت جمیع منصبداران سپاہ
از ابوموسے اشعری بشرائطِ عدیدہ درخواستِ امن نمود۔
ابوموسے خود شِ بران شرائط تن نداد و کیفیت را بہ حضرت عمرؓ
انہا نمود۔ از دربارِ خلافت فرمان صادر شد متضمن بر اینکہ ہمگی
شرائطِ ایشان منظور شود۔ الغرض معاہدۂ صلح تحریر شد۔ و ہمہ را
در بصرہ آباد کردند و اسمائے آنہا در دفترِ نظام درج و تنخواہِ شان
بلحاظِ مراتب بستہ شد۔ از انجملہ ۶ نفر یعنی سیاہ۔ خسرو۔ شہریار۔
شیرویہ۔ شہرویہ۔ افرذین را کہ منصبداران بزرگ بودند دو و نیم
ہزار سالانہ و صد نفر را کہ در شجاعت و شہامت شہرتِ خاص داشتند
فی نفر دو ہزار سالانہ مقرر شد۔ در معرکۂ تستر از حسنِ تدبیرِ
سیاہ فتح حاصل گردید[1]۔

بازان از طرفِ نوشیروان صوبہ دار یمن بود و فوجے کہ از
مردم ایران زیر دستِ وے بود اکثرے از آنہا بہ حلقۂ اسلام
داخل شدند و اسمائے شان درج دفترِ فوج شد۔ تعجب
است کہ لشکر فاروقی از بہادرانِ ہند ہم خالی نبود۔ چنانچہ
جاتانِ سندہ کہ عرب آنہا را زط میگفتند و در فوج یزدجرد
شامل بودند بعد از معرکۂ سوس حلقہ بگوش اسلام شدہ داخلِ

[1] طبری واقعات ۱۷ھ۔ ذکر فتح سوس و فتوح البلدان صفحہ ۳۷۲ تا ۳۷۵۔ ۱۲

سپاہ گردیدند و در بصرہ آباد شدند[1]۔

بہادران رومی و یونانی ہم در سپاہِ اسلام شامل بودند چنانچہ در فتح مصر پنجصد نفر ازین مردم شریک جنگ بودند۔ و چون عمرو ابن العاص فسطاط را بنا نہاد آنہارا در محلۂ جداگانہ آباد کرد۔ سلسلۂ نظامِ فاروقی از یہود ہم خالی نبود۔ چنانچہ در فتح مصر یک ہزار یہود در فوج اسلام شریک بودند[2]۔

الغرض صیغۂ حربیہ را حضرت عمرؓ بحدّے وسعت داد کہ در آن تخصیص ہیچ ملک و قوم نبود بلکہ قیدِ ملت و مذہب ہم نماند۔ در فوجِ مطوّعہ (رضاکاران) ہزارہا نفر از مجوس شریک بودند و تنخواہِ شان از مومنین کم نبود۔ در فوجِ نظام ہم بعضے مردم از مجوس بنظر مے آئند و تفصیل آن در ذیل عنوانِ حقوقِ اقوامِ غیر خواہد آمد ان شاء اللہ۔

مخفی مباد کہ وسعتِ صیغۂ جنگ کہ ہیچ قوم و ملت از آن مستثنےٰ نبود محض بمقتضائے فیاضیِ اسلام بودہ ورنہ عرب در فتوحاتِ ملکی بدون از تیغ آبدار خود ابداً زیر بارِ احسان ہیچ قوم نیامدہ اند۔ البتہ شک نیست کہ بمقابلہ ہر قوم افراد ہمان قوم را معرکہ آرائے کارزار میکردند۔ و اہم ترین اصول جنگ ہمین بود کہ خرگوش ہر مرز را بے شگفت ٭ سگِ آن ولایت تواند گرفت

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۵۔ [2] در مقریزی صفحہ ۲۹۸ حالاتِ آنہا بہ تفصیل مذکور است ۱۲ منہ

چنانکہ در صدر مذکور شد۔ در آغازِ انتظامِ ملک صیغۂ فوجی از صیغۂ ملکی صریحاً جدا نبود یعنی کسانیکہ از حیثیت دیگر ہم تنخواہ میخوردند اسمائے شان در دفترِ نظام داخل بود و مقتضائے مصلحتِ وقت ہمین بود۔ لاکن آخر کار حضرت عمرؓ این حجاب راہم بر داشت و این خلطِ مبحث را رفع فرمود۔ در آغازِ کار مدار کمی و بیشیِ تنخواہ بر وصفِ قرآن خوانی ہم بود و چون در امورِ فوجی این امر ہیچ تعلق نداشت حضرت عمرؓ آنرا در ذیلِ صیغۂ تعلیم (معارف) داخل فرمودہ۔ اسمائے قرآن خوانان را از دفترِ نظام خارج کرد۔ چنانچہ بہ سعد وقاص فرمانے نوشت متضمن بر اینکہ لا تعط علی القرآن احداً۔

ترقیٔ مشاہرات

بعد ازان بسوئے ترقیٔ تنخواہ توجہ فرمود۔ از آنجا کہ حضرت عمرؓ اہالیِ فوج را حکماً از اشغالِ دیگر مثلِ زراعت و تجارت وغیرہ منع فرمود لازم داشت کہ سررشتۂ تنخواہ طورے شود کہ عائدِ شان بجمیعِ مصارف کفایت کند و ازین جہت تنخواہِ فوج اضافہ نمود۔ و ہر کہ ۲۰۰ سالانہ میخورد و تنخواہش ۳۰۰ کرد۔ و تنخواہِ منصبداران را از ہفت ہزار تا دہ ہزار نمود و در بابِ تنخواہ اطفال کہ از تاریخ فصال یعنی انقضائے مدتِ شیر مقرر بود۔ فرمان داد کہ از روزِ تولد بستہ شود۔

انتظام رسد

قبل ازین انتظامِ رسدِ فوج ہمینقدر بود کہ مثلاً چون افواجِ

اسلام بہ فادسیہ رسیدند بر دیہات قرب و جوار یورش نمودہ جنس و غلّہ را تاراج کردہ مے آوردند لاکن تہیّہ گوشت تعلّق بہ دار الخلافہ داشت ۔ یعنی خود حضرت عمر رض گوسفند وغیرہ از مدینہ منوّرہ ارسال میفرمود۔ بعدہا از رسد این طور تہیّہ شد کہ از اقوام مفتوحہ علاوہ از جزیہ ۲۵ ۔ آثار کہ قریب ۳ سیر کابل باشد فی نفر غلّہ میگرفتند و آنرا بطور رسد بکار مے آوردند و در مصر علاوہ از غلّہ روغن زیتون ۔ شہد و سرکہ ہم میگرفتند و برشکر بطور نان خورش صرف میکردند۔ در جزیرہ ہم ہمین طریق مرعی بود۔ لاکن این طریق بر رعایا موجب زحمت گردید۔ و آخرکار حضرت عمر رض بعوض جنس نقد مقرر فرمود۔ و رعایا آن را بہ مسرّت خاطر قبول کردند۔

استقلال محکمۂ رسد رسانی

بعد از مرور زمان حضرت عمر رض صیغۂ رسد را جداگانہ بالاستقلال قائم فرمودہ بہ اہرا موسوم نمود۔ و این لفظ یونانی ست کہ عبارت از گدام و ذخیرہ مے باشد۔ و چون از اہل یونان این طریق را اخذ کردہ بودند نامش ہمان اصطلاح یونانی قائم ماند۔ ہمگی جنس و غلّہ را در یک گدام و سیع ذخیرہ مے نمودند و در غرّہ ہر ماہ فی نفر ۱۲ آثار یعنی تقریباً ۸ سیر کابل تقسیم میکردند۔ بہ علاوہ فی نفر ۱۲ ۔ آثار یعنی یک و نیم سیر کابل روغن زیتون و دو آثار

لہ فتوح البلدان صفحہ ۲۵۶ ۔ کہ فتوح البلدان صفحہ ۱۷۸ و ۲۱۶ ۔ ۱۲ منہ

سر کہ ہم میدادند۔ بعد ہا رسد خیلے ترقی کرد۔ چنانچہ مورخ یعقوبی در ذیلِ ذکرِ سفر حضرت عمر رض بسوے شام این واقعہ را بہ تصریح آوردہ کہ بر علاوہ از تنخواہ و رسد[۳] لباس ہم از دربار خلافت عطا مے شد۔ و تفصیل این واقعہ در ذیل عنوانِ لباسِ عسکری خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔ قطع نظر از امورِ فوق سفر خرچ ہم متعین بود کہ آنرا در اصطلاح عرب معونۃ میگویند۔ اسپانِ سواری را رسالہ خود مہیّا مے نمودند۔ لیکن شخصیکہ کم مایہ و بے بضاعت بود و تنخواہش ہم کفایت نمیکرد۔ از طرف دولت اسپ برائش مہیّا مے شد و از برائے حصولِ این مدعا حسب الحکم حضرت عمر رض در عین دار الخلافہ چہار ہزار اسپ ہر لحظہ و ہر آن موجود مے بود۔[۱]

خوراک و پوشاک و سفر خرچ

اوقاتِ تقسیم تنخواہ و سفر خرچ وغیرہ مختلف بود۔ مثلاً تنخواہ در غرۂ محرم و سفر خرچ در فصل بہار و عائد بعض جاگیرہائے خاص را بوقتِ فصل تقسیم میکردند۔[۲] طریقۂ تنخواہ این جور بود کہ ہمراہِ ہر قبیلہ یک عریف یعنی مقدم یا رئیسِ قبیلہ مامور بود۔ و منصبدارانِ فوج را کہ کم از دہ نفر بہ تحت شان مے بودند۔ و بہ امراء الاعشار یعنی دہ باشی ملقّب بودند تنخواہِ فوج سپردہ مے شد و آنہا ہمان تنخواہ را بہ عریف تحویل مے کردند۔ و عریف بر سپاہیٔ قبیلۂ خود تقسیم میکرد۔ و ہر کدام عریف یک لک

طریق تقسیم تنخواہ

---

[۱] کتاب الخراج صفحہ ۲۷ ۔ [۲] طبری صفحہ ۲۴۸۶ ۔ ۱۲ منہ

درہم از بدِ تنخواہ بہ تقسیم محول بود۔ و در انتظام تقسیم مدام احتیاط و تا بہ پایہ نظر بود۔ در عراق امراء الاعشار یعنی دہ باشیان در تقسیم تنخواہ ارتکاب بے اعتدالی نمودند۔ و حضرت عمرؓ چند نفر مثل سعید ابن عمران و مشعلہ ابن نعیم وغیرہ را کہ از اشخاص اہل الرائے و نسب و دانان نامی عرب بودند برائے سنجش و تشخیص مقرر فرمود و بقرار امر مبارک آنہا بعد از تحقیق و تدقیق فراوان بکمال صحت و درستی عہدہ ہا و روزنیہ ہائے مردم را مقرر کردند و بجائے دہ نفر بر ہفت نفر یک سر کردہ مامور نمودند۔[1] تقرر عریف (حوالہ دار) ہم از ایجادات فاروقی بود۔ و مدت ہائے دراز ازین امر تقلید مے شد چنانچہ در باب الجہاد کنز العمال بروایت بیہقی منقول است:۔

اول من دون الدواوین وعرف العرفاء عمر ابن الخطاب۔

ترقی مشاہرات

در تنخواہ ملازمان نظر بہ قدامت و کار ہر وقتہ ترقی مے فرمود۔ مثلاً در مہم قادسیہ زہرہ و عصمۃ و جبی وغیرہ کارہائے مردانہ کردند و تنخواہ شان از دو ہزار تا دو و نیم ہزار اضافہ شد۔ علاوہ از رقوم مقررہ مال بے انتہا کہ بطور غنیمت وقتاً فوقتاً بدست مے آمد۔ علےٰ قدر مراتب بر فوج تقسیم مے شد۔ چنانچہ در مہم جلولانہ ہزار و در معرکہ نہاوند شش ہزار درہم ہر سوار آمد۔

---

[1] این واقعات بہ تفصیل تمام در طبری صفحہ ۲۴۹۵ و ۲۴۹۶ و مقریزی صفحہ ۹۳ مذکور است ۱۲ منہ

از برائے حفظ صحت افواج قواعد ذیل را مقرر فرمود:-

تقسیم فوج بلحاظ اختلاف موسم

(۱) سمت جنگ را بلحاظ زمستان و تابستان متعین فرمود۔ یعنی بر ممالک سرد سیر در موسم تابستان و بر ممالک گرم سیر در موسم زمستان افواج را گسیل میفرمود و این تقسیم افواج را در اصطلاح شاتیہ و صائفہ میگفتند و تاحال بہمین اصطلاح مشہور است مورخین اسلام مہمات و فتوحات مغربی را محض بہ لفظ صوائف تعبیر میکنند۔ این قاعدہ را حضرت عمرؓ در سنہ ۱۷ھ مقرر فرمود۔ علامہ طبری در کتاب خود این واقعہ را بہ الفاظ ذیل بیان میکند:- الشواتی والصوائف وسمّی ذلک فی کل کورۃ۔

قیام افواج در موسم بہار

(۲) در فصل بہار افواج را در مقاماتے کہ آب وہوا آنجا خوب و سبزہ و مرغزار بسیار است میفرستاد۔ این قاعدہ اول در سنہ ۱۷ھ جاری شد۔ در وقتیکہ بعد از فتح مدائن افواج را ہوائے آن دیار موافق نیامد۔ فرمانے بنام عتبہ ابن غزوان صادر فرمود متضمن بر اینکہ در موسم بہار باید افواج را بہ جاہائے شاداب و سرسبز کوچ دہد[۱]۔

عمرو ابن العاص حاکم مصر افواج متعینۂ مصر را در موسم بہار بیرون از قشلہ ہائے عسکری) میفرستاد و امر میکرد کہ بطور

[۱] در تاریخ طبری مذکور است وکتب عمر الی سعد ابن مالک والی عتبہ بن غزوان ان یتربعا بالناس فی کل حین ربیع اطیب ارضھم صفحہ ۲۴۸۶ - ۱۲ منہ

رخصتی اوقات بسر کنند و اسپان خود را در مرغزارہا چرا دادہ خوب فربہ کنند۔

(۴۳) در تعمیر قشون ہائے و بارک ہائے افواج مدام خوبیٔ آب و ہوا را مد نظر میداشتند و پیش روئے عمارات قشون صحن ہائے خوش فضا میگذاشتند۔ در بلادے کہ از برائے فوج آباد شدہ مثلاً کوفہ و بصرہ و فسطاط وغیرہ بلحاظِ اصولِ حفظانِ صحت شوارع و کوچہ ہا و بازار ہا را خیلے وسیع بنا نہاد۔ و حضرت عمرؓ بجدّے اہتمام در حفظِ صحت میکرد کہ تعیین مساحت و وسعتِ کوچہ بازار را ہم در فرمانِ مبارک درج میفرمود و تفصیل این اجمال در ذیلِ بیانِ بلاد مذکور شد۔

یوم مقام در حین حرکت افواج

(۴۴) در حینِ حرکتِ افواج سپہ عسکران را تاکید تام میفرمود کہ بروز جمعہ قیام کنند و یک شبانہ روز کامل در فرودگاہ مقام کردہ ماندگی و کوفت سفر را رفع کنند و لشکر اسلحہ و ملبوسات خود را پاک و نظیف سازند۔ و نیز تاکید میفرمود کہ ہر روز ہمانقدر مسافت طے کنند کہ ماندہ نشوند و در مقامے منزل کنند کہ ہر قسم مایحتاج در آنجا مہیّا شود چنانچہ در فرمانِ آمی سعد وقاص کہ بر ہدایاتِ فوجی متضمّن بود علاوہ از امورِ مہمہ تفصیل این گونہ جزئیات ہم مندرج بود۔[1]

[1] در عقد الفرید جلد اول صفحہ (۴۹) این فرمان بلفظہا منقول ست ۔ ۱۲ منہ

قواعد رخصت

در باب رخصت عسکر نیز سررشته احسن فرمود و لشکریان را
که بجاهائے دور و دراز مامور بودند سالے یک بار یا دو بار رخصت
مرحمت میفرمود بلکه یک شب از زبان زنے اشعار دردناک بسمع
همایونی رسید که در فراق شوهر خود میخواند بذریعهٔ فرامین سر عسکران
را قدغن فرمود که هیچکس را علاوه از چهار ماه نگه ندارند بلکه بخانه رخصت
کنند۔ لاکن این همه سررشتهٔ آرام و سهولت افواج فقط بقدر
ضرورت بوده۔ ورنه قیود شدیدے در باب احتراز از کاهلی و
عیش پرستی و آرام طلبی مقرر فرموده۔ چنانچه هدایات تاکیدی درین
باب فرموده بود که عسکریان همه در رکاب سوار شوند و لباس نازک
و نرم نپوشند و سایبان بر سر خود نگیرند و در حمام ها غسل نکنند۔

لباس فوج

از تواریخ اسلام معلوم نمی شود که حضرت عمرؓ از برائے لشکر
لباسے خاص که عبارت از وردی باشد تجویز فرموده باشد۔
در فرامین آنهم سر عسکران افواج همین قدر منقول است که مردم لباس
عجمی نپوشند لیکن در اجرائے این فرمان تشدد نفرموده۔ زیرا در
سنه ۲۱ھ در ملک مصر بر اهل ذمه جزیه مقرر شد۔ و لباس فوج هم
در آن شامل و عبارت بوده از جبهٔ پشمی و کلاه دراز یا عمامه ازار
و موزه۔ حالانکه در اوائل عهد خلافت خود از استعمال موزه[1] و
ازار تصریح منع فرموده۔

---

[1] فتوح البلدان صفحه ۲۱۵ ــ ۱۲ منه

خزانه دار و محاسب و ترجمان شعبهٔ فوج

در باب سررشتهٔ افواج حضرت عمر رض ایجادات بسیار فرمود که قبل از آن در عرب مطلق وجود نداشت مثلاً همراهِ فوج یک نفر خزانه دار و یک نفر محاسب و یک نفر قاضی و چند نفر ترجمان مامور بودند و علاوه برین طبیبان و جرّاحان متعدّد هم بودند چنانچه در جنگِ قادسیه عبدالرحمٰن بن ربیعه قاضی و زیاد ابن ابی سفیان محاسب و هلالِ هجری ترجمان[1] بود۔ و در صیغهٔ افواج آغاز محکمهٔ عدالت و سررشتهٔ حساب و ترجمانی و طبابت و جرّاحی ازهمین زمانه شده۔

در بابِ قواعد فوجی محض همین قدر معلوم شده که حضرت عمر رض در فرامینِ آتی منصبدارانِ فوجی بچهار امر تاکید مے فرمود یعنی سپاه در فن شناوری و اسپ دوانی و تیرزنی و برهنه پا رفتن آموخته و ماهر باشند۔ و ازین بیش معلوم نمے شود که افواج را قواعدِ مخصوصی هم تعلیم داده باشند۔ ولے شک نیست که در عهدِ حضرت عمر رض فن جنگ نسبت به سابق خیلے ترقی کرد۔ قبل ازین در عرب طریقِ جنگ این بود که سپاهِ فریقین به ترتیب خاص ایستاده میشدند و از هر دو صفِ مخالف دو نفر سپاهی بمیدان بر آمده دادِ جنگ میدادند۔ باقی همه فوج بحالِ سکون و سکوت این نظاره را تماشا میکردند و آخر حملهٔ عام مے شد۔ در آغازِ اسلام طریقهٔ صف بندی

[1] طبری واقعات سنه ۱۴ھ صفحه ۲۲۲۶ - ۱۲ منه

شروع گردید و افواج بر قسمتہائے مختلف تقسیم شد - مانند میمنہ میسرہ وغیرہ - لاکن ہر حصہ بطور خود بالاستقلال جنگ میکرد - یعنی کُل فوج بر حسب ہدایات یک سپہ سالار خاص معرکہ آرا مے شد - نخستین[۱] در سنہ ۱۵ھ در معرکہ یرموک بر طبق تجویز حضرت خالد رضؓ میدانِ کارزار را بطرزِ تعبیہ آراستند یعنی کُل فوج کہ عدد ش سی و چہل ہزار میرسید بر ۳۶ صف تقسیم شد - و زیر دستِ خالد کار میکرد و خود ش تنہا جمیع فوج را او امر میداد -

قسمتہائے فوج

شعبہ ہائے مختلفۂ فوج کہ در عہدِ حضرت عمر رضؓ متعین شد حسبِ ذیل است :-

قلب - سپہ سالار در ہمین قسمت مے بود -

مقدمہ - پیش از قلب بمسافتِ چند قدم مے بود -

میمنہ - بر دستِ راستِ قلب متعین بود -

میسرہ - بر دستِ چپِ قلب متعین بود -

ساقہ - این فوج از کُل لشکر پیشتر مے بود -

طلیعہ - فوج کشف کہ از حالات افواج دشمن باخبر مے بود -

---

[۱] علامہ ابن خلدون در مقدمۂ تاریخ خود بعنوان عمل فی الحروب در باب طریق جنگ عرب و فارس و روم یک مضمون مفصل بر نگاشتہ - علامۂ مذکور میگوید کہ طریق تعبیہ اولاً مروان ابن الحکم قائم کرد و لے سخن او غلط است - طبری و دیگر مورخین بتصریح مینویسند کہ در معرکۂ یرموک نخستین حضرت خالد بطرز تعبیہ صف آرائی کردہ ۱۲ ص ۱۸

ردء - کہ بر پشتِ ساقہ مامور بود تا اگر غنیم از طرفِ عقب حملہ آور شود سدِّ راہ گردد۔

رائد - فوجے کہ آذوقہ تہیّہ میکرد۔

رُکبان - شتر سواران۔

فرسان - سوارہ (رسالہ)

راجل - فوج پیادہ۔

رُماۃ - فوج تیر اندازان۔

هر سپاہی مامور بود کہ اشیائے ضروری باخود نگاہ کند۔

ہر سپاہی حسب قاعدۂ مقررہ ہمگی اشیائے ضروری کہ از لوازم سامانِ جنگ مے بود باخود ہمراہ میداشت۔

در فتوح البلدان منقول ست کہ ہر سپاہی از فوج کثیر ابن شہاب (یکے از سر عسکران حضرت عمرؓ) اشیائے ذیل را حکماً باخود میداشت - سوزن - جوال دوز - تار - مقراض - توبرہ - غربال[1] - اگرچہ از برائے حملۂ قلاع در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم آغاز بہ استعمال منجنیق شد - چنانچہ نخستین در سنہ ۸ھ در حین محاصرۂ طائف منجنیق استعمال کردہ اند - ہمینکہ در عہد حضرت عمرؓ استعمالِ آن ترقی یافت و بسیارے از قلاع مستحکم بواسطۂ این آلہ فتح شد مثلاً در سنہ ۱۶ھ در محاصرۂ بہرشیر ۲۰ عدد منجنیقہا استعمال شدہ - آلہ دیگر نیز در محاصرۂ قلاع استعمال

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۱۸ - ۱۲ منہ

میکردند کہ بہ دبّابہ شہرت داشت۔ این آلہ را بصورت برج از چوب
مے ساختند و بر سر چہار سوار بود۔ سنگ اندازان و نقب زنان
و تیر اندازان را در آن برج مے نشاندند و چہار او ردادہ بہ بیخ
قلعہ میرساندند و دیوار ہائے قلعہ را بذریعۂ آلات مسمار مے کردند۔
در محاصرۂ بہر شیر این آلہ نیز استعمال شدہ بود۔

سفر مینا

صاف کردن راہ ہا و تیار کردن شوارع و تعمیر و ترمیم جسر ہا کہ
درین عصر حاضر تعلّق بہ قطعۂ استحکام دارد ہم در عہد حضرت
فاروق رضا بوجہ احسن انجام پذیرفت۔ و این خدمت اکثر بہ اقوام
مفتوحہ تعلّق داشت۔ مثلاً عمرو ابن العاص کہ فسطاط را گرفت
مقوقس والی مصر این شرط را منظور کرد کہ بہر طرفے کہ فوج اسلام
برود اہل مصر خدمات استحکام را بعہدۂ خود میگیرند۔ و بر وفق این
شرط چون عمرو ابن العاص از برائے مقابلۂ رومابسوئے اسکندریہ
حرکت کرد۔ اہالی مصر منزل بہ منزل جسر ہا مے ساختند و شوارع
را درست میکردند و ارد و بازار ترتیب مے دادند۔ و بقول علامہ
مقریزی مردم قبطی بہ طیب نفس این خدمات را بانجام میرساندند۔
چہ کہ تمام اہالی گرویدۂ اخلاق اسلامی شدہ بودند۔

خبر رسانی و جاسوسی

انتظام خبر رسانی و جاسوسی ہم بوجہ احسن کرد و از برائے

لہ مقریزی صفحہ ۱۶۳ فخرج عمر بالمسلمین وخرج معہ جماعۃ من اوساء القبط وقد اصلحوا لھم الطرق واقاموا لھم الجسور والاسواق ۱۲ منہ

حصولِ این مدعا اسباب قدرتی ہم پیدا شد۔ در ممالک شام و عراق اہل عرب بکثرت آباد بودند و از جملہ گروہے کثیر مشرف بہ اسلام شد۔ و این مردم از مدتہائے دراز درین ممالک سکونت داشتند و ہیچ واقعہ از آنہا پنہان نبود این مردم اجازہ یافتند کہ اسلام خود را بر کسے آشکارا نکنند۔ و چون وضع ظاہری آنہا پارسی یا نصرانی بنظر مے آمد در افواج دشمن بہر جا کہ میخواستند میرفتند۔ در معرکہ ہائے قادسیہ و یرموک و تکریت بواسطۂ اینگونہ جاسوسان افواجِ اسلام در اکثر اوقات فائز بمرام شدند[1]۔ در ملکِ شام روسائے ہر شہر برضا و رغبت جاسوسان از طرف خود مقرر کردند تا از نہضت و نقل و حرکت افواج قیصر بومیہ خبر دہند۔ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج میگوید[2]۔ فلما رای اهل الذمة وفاء المسلمین لهم وحسن السیرة فیهم صاروا اشداء علی عدوا وعونا المسلمین علی اعدائهم فبعث اهل کل مدینة ممن جری الصلح بینهم وبین المسلمین رجالا من قبلهم یتجسسون الاخبار عن الروم وعن ملکهم وما یریدون ان یصنعوا۔ در اضلاع فلسطین فرقۂ از یہود کہ بسامرہ شہرت داشت آباد بود۔ این مردم از طرف اسلام بخدمت خاص جاسوسی و خبر رسانی مقرر بودند و در صلۂ این خدمت

[1] کتاب مذکور صفحہ ۸۰۔ [2] فتوح البلدان صفحہ ۱۵۸ و طبری صفحہ ۲۲۰۸۔ ۱۲ منہ

اراضیات مقبوضہ بایشان بطور معافی دادہ شد[1]- این چور مردم جرا جمہ برین خدمت ماموروخراج از ایشان معاف شد-

درسلسلۂ انتظام افواج امریکہ بغایت حیرت انگیز است این است کہ باآنکہ افواجِ اسلام از حدوشمار بیرون و در ممالک مختلفہ متعیّن بودند و مردم قبائل مختلفہ کہ درطبائع اختلافِ کلّی از ہم داشتند درسلکِ فوج منسلک بودند و قشون ہائے اسلامی از دارالسلطنۃ بمسافت صدہا بلکہ ہزارہا میل دور بود جمیع فوج بایںگونہ درقبضۂ قدرت حضرت عمر رض بودہ کہ گویا خود بنفس در ہر مقام ہمراہِ فوج حاضر بودہ- اگرچہ سبب این امر عموماً سطوت وجلال فاروقی بودہ- لاکن اہم ترین اسباب این بود کہ حضرت عمر رض در ہر فوج سلسلۂ راپورٹ جاری داشتہ و بدین واسطہ بحالات تفصیلی افواج لحظہ بہ لحظہ اطلاع مے یافت- علامہ طبری درکتاب خود ضمناً عباراتِ ذیل مے آورد:-

وکانت تکون احمر العیون فی کلّ جیش فکتب علی عمر بما کان فی تلک الغزاۃ وبلغہ الذی قال عتبہ- و دیگر جا مے نویسد وکان عمر لا یخفی علیہ شیٔ فی عملہ-

وچون احیاناً چیزے در فوجے واقع مے شد بواسطہ راپورٹ اطلاع یافتہ فوراً تدارک میفرمود و برائے دیگران موجب عبرت

[1] طبری صفحہ ۲۵۲۶ - ۱۲ منہ

می شد۔ در فتوحاتِ ایران بارے از زبانِ عمرو معدی کرب درحقِ سر عسکر کلمۂ گستاخانہ برآمد و حضرت فاروق رضؓ فوراً اطلاع یافت۔ و بفرمانِ تحریری عمرو معدی کرب را تنبیہے بواجبی فرمود۔ و او بعد ازان ابداً جرأت بہ گستاخی نہ کرد۔ نظائرِ این واقعہ بصدہا موجود است۔ و استقصائے آنہا درین مختصر گنجائش ندارد۔

صیغۂ تعلیم (معارف)

حضرت فاروق رضؓ اگرچہ بہ سلسلۂ تعلیم نہایت ترقی نمود و در تمام ممالکِ مفتوحہ سلسلۂ مکاتب ابتدائی جاری ساخت و قرآن مجید و اشعار اخلاقی و امثالِ عرب در آن تعلیم مے شد و بعضے از صحابۂ کرام کہ در علوم دین فضیلت داشتند در اضلاع و صوبجات ملک بہ تعلیم حدیث و فقہ مامور بودند و تنخواہ مدرسین و معلمین ہم مقرر بود لاکن اکثر تعلیم از علوم مذہبی بودہ و ازینجہت ذکرش بہ تفصیل در ذیلِ عنوانِ صیغۂ مذہبی خواہد آمد انشاء اللہ تعالےٰ۔

صیغۂ مذہبی

بہ حیثیتِ خلافت منصب اصلی حضرت عمر رضؓ تعلیم و تلقین مذہب بود۔

و درحقیقت طغرائے کارنامہ ہائے فاروقی ہمین است لاکن
تعلیم روحانی کہ از شعبہ ہائے تعلیم مذہبی مے باشد یعنی توجہ الی اللہ
و استغراق فی العبادت و صفائے قلب و قطع علائق و خضوع
و خشوع در ذیل انتظام حسّی و مادی نمے آید۔ بلے ذکر آن در بیان
حالاتِ ذاتی حضرت فاروق رض خواہد آمد۔ البتہ اشاعت
اسلام و تعلیم قرآن و حدیث و اجرائے احکامِ مذہبی در ذیل
امورِ انتظامی داخل مے توان شد۔ و راجع باین امور انتظامی
کہ حضرت فاروق رض ایجاد کرد درین مقام رقم مے پذیرد۔

طریق اشاعت اسلام

اہم ترین کارنامہ ہائے متعلق باین صیغہ اشاعتِ اسلام
بود۔ و اشاعتِ اسلام این نیست کہ مردم را بزورِ شمشیر در حلقۂ
اسلام در آورند۔ حضرت عمر رض باین روش مخالف بودہ۔ بلے
شخصیکہ آیۂ (لَا اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ) را بے تاویل دستور العمل
بسازد باید برہمین خیال باشد۔ خود جناب ممدوح ورقیکہ
غلامش باہمہ ترغیب و ہدایت مشرف بہ اسلام نشد۔ فرمود
لَا اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ[1]۔ اشاعتِ اسلام عبارت ست از
اینکہ کل عالم را بہ اسلام دعوت کنند۔ اصول و مسائل اسلام
را پیش اہل دنیا بدلیل و برہان بسازند۔ و بعدہ بالقبول اسلام

[1] این روایت را در طبقات ابن سعد کہ کتابیست بغایت معتبر موجود است۔ مطالعہ کنید۔ کنز العمال جلد پنجم صفحہ ۹ ۴ مطبوعہ حیدر آباد۔ ۱۲ مصنف

ترغیب دہند۔

ہرگاہ کہ حضرت فاروق رضؓ افواجِ اسلام را بر کدام ملک کشیدن میفرمود۔ منصبداران فوجی را تاکید تام مےنمود کہ اول اہالیِ ملک را ترغیب بہ اسلام دہند و اصول و عقائدِ اسلام بر آنہا مبرہن سازند چنانچہ در فرمانے کہ بنام سعد وقاص فاتح ایران مےنویسد الفاظ ذیل مندرج ست :-

وقد کنت امرتك ان تدعوا من لقیت الی الاسلام قبل القتال - از قاضی ابویوسف منقول ست کہ حضرت عمرؓ این امر را معمولِ خود کردہ بود کہ چون فوجے را مہیا میکرد شخصے را بر منصب سرعسکری ممتاز میفرمود کہ صاحب علم فقیہ باشد۔ و ظاہر ست کہ منصبدارانِ نظامی را ضرورتِ علم فقہ محض از بہرِ اشاعتِ اسلام بودہ۔ در ذیلِ فتوحاتِ شام و عراق چنانکہ در صدر مذکور شد از نظرِ ناظرینِ کتاب گذشتہ باشد کہ سفرائے اسلام کہ در لشکرگاہِ نصاریٰ بر خدمتِ سفارت مامور بودند بیانِ عقائد و اصولِ اسلام را بچہ خوبی و درستی مےنمودند۔

صائب ترین تدابیر در اشاعتِ اسلام این ست کہ اسوۂ کہ با اقوامِ غیر نشان میدہند طورے باشد کہ دلہائے شان از آن متاثر گردد و برضا و رغبت بہ دینِ اسلام مائل شوند۔ در عہد حضرت فاروق رضؓ اشاعتِ اسلام بکثرت تمام شد۔ و وجہ

سوا اش جز ازین نبود کہ جناب ممدوح بہ تربیت و ارشادِ خود
اہلِ اسلام را اسوۂ اصلِ اسلام ساختہ بود۔ و چون افواجِ اسلام
در ممالکِ غیر مے رفتند مردم را خواہ مخواہ شوقِ مخالطت باایشان
غالب مے آمد زیرا کہ این امر خالی از حیرت و استعجاب نبود
کہ جمعے از بادیہ نشینانِ عرب عزم بہ تسخیرِ عالم کردہ اند۔ و چون
مردم را با آنہا اتفاقِ ملاقات مے افتاد ہر فرد از اہلِ اسلام
گویا کہ تصویرِ مجسم اخلاقِ حمیدہ مانند راستی۔ سادگی۔ پاکیزگی۔ جوش
و اخلاص بنظر مے آمد۔ و این اخلاقِ حسنہ خود بخود دلِ مردم را
جذب میکرد و خوبیِ اسلام بر دلِ شان متمکن مے شد۔ چنانچہ در
واقعاتِ شام قبل ازین مذکور شد۔ کہ سفیرِ روم جارج نام وقتیکہ
در لشکرگاہِ حضرت ابوعبیدہ آمد از اثرِ اسلام چگونہ متاثر شد۔
و دفعتاً از قوم و خاندانِ خود قطعِ تعلق نمودہ در حلقۂ اسلام در آمد۔
شطاء کہ از رؤسائے عظامِ حکومتِ مصر بود بمجرد استماعِ
حالاتِ اسلام والہ و شیدا شد۔ و آخرکار با دو ہزار نفر از
ہمراہیانِ خود مشرف باسلام گردید[1]۔

از بوالعجبی فتوحاتِ اسلام این خیال بیشتر تائید یافت۔ و
در دلہائے اقوامِ خویش اعتقاد طبعاً این خیال پیدا شد کہ

[1] تاریخ مقریزی صفحہ ۲۲۶ - فخرج شطاء فی الفین من اصحابہ لحق بالمسلمین وقد کان قبل ذالک یحب الخیر و یمیل الی ما یسمع من سیرۃ اهل الاسلام ۱۲

سلطنتہائے قوی و قدیم کہ تابِ مقاومت جمیعے از صحرا نشینانِ عرب ندارند۔ سببش جز این نخواہد بود کہ تائیدِ آسمانی شاملِ حالِ ایشان است۔ چنانچہ یزدگرد شہنشاہِ فارس سفارتے بغرضِ استمداد بحضورِ خاقانِ چین فرستاد۔ خاقان از حالاتِ افواجِ اسلام استفسار نمود و چون برحالاتِ شان اطلاع یافت گفت کہ با این چنین قوم مقابلہ سودے ندارد۔ درمعرکۂ فارس یکے از بہادرانِ نامیِ فارسیان از میدانِ جنگ راہِ گریز فرا گرفت۔ وسر عسکر او را گرفتار نمودہ خواست کہ در پاداشِ این جرم او را گوشمالی منکر دہد۔ بہادر مذکور روبروئے سر عسکر سنگے را بہ نوکِ تیرِ خود شکست و گفت۔ برکسانیکہ این گونہ تیرہا اثرنمے کند سببش جز این نیست کہ خدا یار و مددگارِ شان است و بمقابلۂ آنہا صفِ پیکار آراستن سودے ندارد۔ از جدّا بورجار فارسی منقول[1] است کہ من در معرکۂ قادسیہ حاضر بودم و تا آنوقت اعتقادِ مجوسی داشتم۔ وقتیکہ از صفِ لشکرِ عرب تیرباران آغاز شد۔ ما تیرہائے شان را دیدہ گفتیم کہ این تیرہا مانند دوک و بیشتر وقعت ندارند۔ لیکن مقامِ تعجب است کہ با ہمان دوک ہا سلطنتِ قدیمِ ما برباد شد۔ چون لشکرِ اسلام بر مصر حملہ آورد قیلس اعظم اسکندریہ نامۂ بنامِ قوم قبطی نوشت متضمن براینکہ

---

[1] طبری واقعاتِ جنگ فارس ۱۲

اکنون سلطنتِ روم بہ اختتام رسید۔ باید کہ شما با اہلِ اسلام بہ پیوندید۔[۱]

علاوہ از اسبابِ فوق دیگر چیزہا نیز بر اشاعتِ اسلام باعث شد۔ و آن اینکہ قبائلِ عرب کہ در مضافاتِ عراق و شام آباد بودند و آئینِ نصاریٰ اختیار کردہ باقتضائے فطرت میلانِ طبعِ شان بطرفِ نبی عربی بیشتر از اقوامِ دیگر بودہ۔ و بنا بران بمرورِ زمان پے درپے بحلقۂ اسلام داخل شدند و ازہمین سبب اکثرے از نومسلمانِ آن عہد عرب بودند و در عدّہ از نومسلمان اقوامِ دیگر خیلے افزون بودند۔ سببے دیگر اینکہ بعضے از پیشوایانِ نامیِ اقوامِ غیر باسلام مشرف شدند۔ مثلاً بعد از فتحِ دمشق قیسِ اعظم آنجا کہ او رکون نام داشت بر دستِ حضرت خالد اسلام آورد[۲] و ہرگاہ کہ یک پیشوائے مذہب مشرف بہ اسلام شد و پیروانِ او طبعاً بقبولِ اسلام راغب مے شوند۔

این چیزہا باعث شد برانیکہ مردم بکثرت در حلقۂ اسلام درآیند و مقامِ تاسّف است کہ مورخین اسلام در ہیچ کتاب این مضمون را در ذیلِ عنوانِ مستقل نمے نویسند و عدّۂ نومسلمانان بطورِ صحّت تخمین نمے شود۔ و لے چیزے کہ از بیاناتِ ضمنی معلوم شدہ است باید درین مقام ہدیۂ ناظرینِ کتاب شود۔

---

[۱] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۸۹۔ [۲] معجم البلدان ذکر قنطرہ ۱۲ منہ

کسانے کہ درعہد فاروقی مشرف بہ اسلام شدند

در آخر سنہ ۱۶ھ وقتیکہ جلولا فتح شد اکثر روسا و اکابر برضا و رغبتِ خود در حلقۂ اسلام در آمدند و کسانے کہ در آن جملہ بیشتر صاحب اختیار و نامور بودند اسمائے شان حسب ذیل است:-

جمیل ابن بصہری - بسطام ابن نرسی - رفیل - فیروز[۱] این روسا وقتیکہ مشرّف بہ اسلام شدند در افراد رعایائے شان عقایدِ اسلام بتدریج شیوع یافت - بعد از معرکۂ قادسیہ چہار ہزار نفر سیاہ دیلم کہ تربیت یافتۂ خسرو پرویز بودند و بہ رسالۂ شاہی یعنی امپیریل گارڈ شہرت داشتند ہمہ در حلقۂ اسلام[۲] داخل شدند۔

افسر مقدمۃ الجیش یزدگرد بہادرے بود سیاہ نام - چون یزدگرد بسوئے اصفہان رفت او را بصوب اصطخر فرستاد - وسہ ہزار نفر گردنکشانِ نامی را با او متعیّن نمودہ فرمان داد کہ از ہر شہر و قریہ کہ در بین راہ بیاید بہادرانِ نامی را منتخب نمودہ با خود بگیرد - چون افواجِ اسلام بمقام تستر[۳] رسیدند معلوم شد کہ سیاہ با ہمراہانِ خود دران نواحی اقامت داشتہ - روزے سیاہ بہادرانِ فوج را یکجا کردہ گفت کہ ما اول مے گفتیم "عرب بر ما مسلّط خواہند شد"۔ اکنون یوماً فیوماً این قولِ ما بپایۂ تصدیق رسیدہ میرود - و بنا بر آن آنچہ قرین

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۲۶۵ - [۲] فتوح البلدان صفحہ ۲۸۰ - ۱۲

مصلحت می بینیم ہمین است کہ ما در حلقۂ اسلام داخل شویم۔ چنانچہ بمجرد استماع این تقریر ہمہ مشرف بہ اسلام گردیدند۔[1]

این مردم بہ اساورہ شہرت داشتند و در کوفہ نہرے است کہ بنام شان بہ نہر اساورہ موسوم است۔ چون قبائل مذکورہ بحلقۂ اسلام داخل شدند قبائل دیگر مثل سیابجہ و زط واندغاز ہم بتبع آنہا مشرف بہ اسلام شدند و ہر سہ اقوام در اصل از مردم سندہ بودند کہ در عہدِ خسرو پرویز ایشان را اسیر بردہ بودند۔ در آنجا بہ فوج ایران داخل شدند۔

در مصر ہم اشاعت اسلام بکثرت شد۔ عمرو ابن العاص در بعضے از قصبات مصر مردم را گرفتار نمود و چون با اہلِ اسلام بنائے قتال نہادہ بودند آنہا را بغلامی گرفت۔ و بہمین حال بفروش رسیدند و در اکنافِ عرب منتشر شدند۔ حضرت عمر رض فرامین موکدہ بنامِ حکامِ اضلاع فرستاد و آنہا را پس بہ مصر رجعت داد و در فرمانِ والا نیز ہیچ بر نگاشت۔ کہ این مردم اختیار دارند کہ اسلام را قبول کنند یا بر مذہب قدیم خود باشند۔ و از تاثیر این فرمان مردم قصبہ بلہیب کافۃً برضا و رغبت بہ اسلام مشرف شدند۔[2]

بعد از فتح دمیاط و تنیسکہ فوج اسلام قدم پیش نہادند جمیع

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۴ - [2] تاریخ مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۶ - ۱۲ منہ

بلاد از قاہرہ و اروہ تا عسقلان ہمہ در حلقۂ اسلام داخل شدند[۱۱]

شطا، از بلادِ نامی مصر و در صنعت نساجی از قبیل پارچۂ رخت باب شہرت دارد رئیسِ این بلدہ بمجرد استماعِ حالاتِ مسلمانان از دل مائل بہ اسلام شد۔ و چون افواجِ اسلامی بہ دمیاط رسیدند با دو ہزار نفر جمیعت از شہر برآمدہ با اہلِ اسلام در پیوست و مشرف باسلام شد[۱۲]۔

فسطاط کہ عمرو ابن العاص آنرا بنا نہادہ و عوض آن درین عصر قاہرہ دار السلطنۃ است بر ۳۰ محلہ ہائے کلان مشتمل بود۔ و اکثرے از نومسلمان در آن آباد شدہ بودند۔ از جملہ محلۂ بنام قبیلۂ بنو بنّہ آباد بود کہ از قبائلِ یونان و مشرف باسلام شدہ بود۔ در معرکۂ مصر یکصد نفر از قبیلۂ مذکور در فوجِ اسلام شامل بودند محلۂ دوم بہ محلۂ بنو الازرق شہرت داشت۔ این قبیلہ ہم از جملۂ قبائلِ یونان و بسیدے کثیر النسل بود کہ در جنگِ مصر ۴۰۰ نفر بہادرانِ نامی ازین قبیلہ شریک بودند۔ محلۂ سوم بہ قبیلۂ روبیل موسوم بود۔ مردمِ این قبیلہ بیشتر در یرموک و قادسیہ سکونت داشتند۔ بعد ازان در حلقۂ اسلام داخل شدہ

---

[۱۱] مقریزی صفحہ ۱۸۴ - ولما فتح المسلمون الفرس بعد ما فتحوا دمیاط وتینس ساروا الی بقارہ فاسلم من بہا وساروا منہا الی الواردۃ فدخل اہلہا فی الاسلام وما حولہا الی عسقلان [۱۲] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۲۶-

ہمراہِ عمرو ابن العاص در مصر آمدند و از قبائلِ یہود بودہ - و عدۂ نفوس خیلے بسیار داشت - در فتح مصر یک ہزار نفر ازین قبیلہ شریکِ معرکہ بودند[1] - محلّۂ دیگر در فسطاط از نومسلمان مجوس آباد بود - و محلّۂ مذکور ہم بنامِ شان بہ محلّۂ پارسی شہرت داشت - این مردم در اصل از جملۂ فوج بازان بودند کہ از طرفِ نوشیروان حاکمِ یمن بود - و چون قدم اسلام سنہ ۱۳ بشام رسید این مردم در حلقۂ اسلام داخل شدند - و با عمرو ابن العاص بہ مصر آمدند -

از مطالعۂ تواریخ اسلام معلوم مے شود کہ بہ ہمین طریق کہ در صدر مذکور شد در اکثر مقامات مردم بہ کثرت تمام بہ قبول اسلام مشرّف شدند - مورخ بلاذری در ذیل بیان بالس آوردہ کہ حضرت ابو عبیدہ درین جا کسانے را از اہل عرب آباد کرد کہ پیشتر در شام سکونت داشتند و بہ اسلام مشرف شدہ بودند[2] - مورخ ازدی در ضمنِ حالات جنگ یرموک بیان میکند کہ چون افواجِ روم در یرموک اقامت ورزیدند بعض مردم از سکنائے ہمان دیار مشرّف بہ اسلام شدند - و حیلے بہ آنہا تاکید اکید شد کہ عقیدۂ اسلام را بہ کسے آشکارا نکنند تا اہل روم را بہ آنہا ظنِّ بدگمانی نباشد - مورخ طبری در ذیل واقعات سنہ ۱۴ مینویسد کہ درین معرکہ از اہل عجم امدادے بسیار بمسلمانان رسید -

[1] تفصیلِ این واقعہ در مقریزی جلد اول صفحہ ۲۹۸ مذکور ست ۱۲ [2] بلاذری صفحہ ۱۵۰ - ۱۲ منہ

و بعضے از ایشان قبل از معرکہ در حلقۂ اسلام داخل شدہ بودند و بعضے بعد از جنگ مشرف بہ اسلام شدند[۵۱]۔

از واقعات فوق آشکار مے شود کہ در عہد مبارک حضرت عمرؓ اسلام بکثرت تمام اشاعت یافت و این اشاعت بزور شمشیر نبودہ بلکہ از فیض و برکت خود اسلام بودہ۔

بعد از اشاعت اسلام مرحلۂ دیگر این بود کہ اصول و اعمال مذہبی ترویج یابد۔ یعنی امورے کہ مدار علیہ اسلام ست محفوظ داشتہ شود۔ و در ترویج و اشاعت آن کوشش رود۔ و در سلسلۂ ترویج اسلام بیشتر و مہم تر از ہمہ حفظ قرآن شریف و تعلیم و ترویج آن ست۔ در باب مساعی کہ حضرت فاروق اعظمؓ از بہر حفظ و تعلیم قرآن بعمل آوردہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی چہ خوش گفتہ۔ امروز ہر کہ قرآن میخواند از طوائف مسلمین منت فاروق اعظمؓ بر گردن اوست۔

سعے حضرت عمرؓ در ترتیب و جمع قرآن مجید

این امر مسلم ست کہ اصل الاصول اسلام قرآن مجید ست و کسے را مجال انکار نیست کہ جمع و ترتیب و محفوظ داشتن نسخہ صحیح قرآن و ترویج آن در جمیع ممالک مفتوحہ نتیجہ مساعی جمیلۂ حضرت فاروق رضؓ بودہ و تفصیل این اجمال آنکہ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم قرآن ترتیب نشد و در صورت اجزا

[۵۱] طبری صفحہ ۲۲۶۱۔ ۱۲

متفرقہ پیش بعض صحابہ موجود بود و این اجزائے متفرقہ بعضے بر برگہائے خرما و بعضے بر تختہ ہائے سنگی نوشتہ بود۔ و ہیچکس[۳] ہم کاملاً حافظ نبود۔ و تمام قرآن را یاد نداشت۔ بلکہ بطور متفرق بعضے چند سورہ از یک جا و بعضے چند سورہ از دیگر جا حفظ داشتند۔

چون در عہد حضرت ابوبکر صدیق رض اہل اسلام را با مسیلمہ کذاب نوبت معرکہ افتاد و صدہا نفر صحابۂ کرام جام شہادت نوشیدند از انجملہ اکثرے حافظ قرآن بودند۔ بعد از جنگ مسیلمہ حضرت فاروق رض بخدمت حضرت ابوبکر رض حاضر شدہ عرض کرد کہ اگر حفاظ قرآن بہمین طریق از صفحۂ ہستی محو گردند۔ بمرور زمان قرآن از دست اہل اسلام بدر خواہد رفت۔ بنا بران ضروری ست کہ بجمع و ترتیب آن پرداختہ شود تا فرصت از دست نرود۔ حضرت ابوبکر صدیق رض بجواب فرمود کہ کارے کہ خود جناب رسالت مآب صلعم نکردہ باشد من چہ طور کردن بتوانم۔ حضرت عمر رض کرۃً بعد اخرے در لزوم ترتیب قرآن اصرار کرد تا حضرت ابوبکر باوے متفق الرائے شد۔ در صحابہ کرام کاتب وحی اکثر زید بن ثابت بود۔ حضرت ابوبکر رض او را بہ حضور خواستہ مامور فرمود کہ آیات و سور قرآن شریف از ہر جائیکہ بدست بیاید یکجا کند۔ حضرت عمر رض در مجمع عام اعلان فرمود ہر کہ جزوے از قرآن از جناب رسول اللہ صلعم یاد گرفتہ باشد پیش من بیارد و این امر التزام شد کہ ہر کہ کدام آیہ

شریف را پیش میکرد از دو شخص معتبر بدین مضمون شہادت میگرفت کہ ما این آیہ را در عہدِ مبارک جناب رسالت مآب صلعم نوشتہ دیدہ بودیم۔ الغرض چون جمیع سورِ قرآن شریف جمع شد چند اشخاص را مامور فرمود کہ در زیر نگرانیٔ ایشان کل قرآن بصورتِ مجموعہ تحریر شود۔ سعید ابن العاص املا میکرد و زید بن ثابت ضبطِ تحریر میحے نمود۔ و کسانے را کہ بر خدمتِ نگرانی مامور بودند تاکید فرمود کہ ہرگاہ در تلفظ و لہجۂ کدام لفظ اختلاف پیدا شود مطابق بہ لہجۂ قبیلۂ مضر تحریر کنند۔ زیرا کہ قرآن مجید بہ زبانِ مخصوصِ قبیلۂ مضر نازل شدہ[1]۔

تدابیر حفاظت وصحت الفاظ قرآن

در آن عہد از برائے حفظ و صحتِ قرآن مجید رعایتِ چند امور ناگزیر بودہ۔

(اول) اینکہ تعلیمش بہ نہایت وسعت رواج یابد۔ و صدہا بلکہ ہزارہا نفر حفّاظ پیدا شوند تا احتمالِ تحریف و تغییر نماند۔

(دوم) اینکہ صحتِ الفاظ و اعراب باہتمامِ تمام رعایہ و محفوظ شود۔

(سوم) اینکہ نقلِ قرآنِ کریم و نسخہ ہائے آن بسیار در ممالک شائع شود۔

حضرت عمر رضہ در اہتمامِ ہر سہ امر سعے نمود کہ بیشتر از آن از حیطۂ امکانِ بشری خارج بود۔

---

[1] کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۷۹ - ۱۲ منہ

انتظام تعلیم قرآن کریم۔

در جمیع ممالکِ مفتوحہ درسِ قرآن مجید بہر جا جاری کرد۔ و تنخواہ از بہرِ معلّمین و قاریئن مقرر فرمود۔ چنانچہ این امر نیز در ذیلِ اوّلیاتِ او بشمار میرود۔ یعنے حضرت فاروق رضؓ نخستین شخصے ست کہ مواجب از بہرِ معلّمینِ قرآن مقرر فرمودؓ۔ مواجب ہم نظر بحالاتِ آن وقت کم نبود۔

مکاتب قرآن

مثلاً در مکتب مدینہ منورہ کہ از برائے تعلیمِ اطفالِ کم سن مقرر بود تنخواہ معلّمی ۱۵ درہم ماہانہ بود۔ از برائے بدو یہائے خانہ بدوش تعلیم قرآن کریم را جبری و لازمی قرار داد۔ و شخصے ابوسفیان نامی را ہمراہ چند نفر مامور فرمود کہ از ہر کس امتحان بگیرد۔ و ہر کسے کہ ہیچ جزو از قرآن شریف یاد نداشتہ باشد اوراگوشمالی دہند[۲]۔

در مکاتب تعلیم کتابت نیز داخلِ پروگرام (نصاب) تعلیم بود و در کلِ اضلاع احکام بدین مضمون نفوذ یافت کہ از برائے اطفال تعلیم سواری و کتابت لازمی قرار دادہ شود۔ از ابوعامر سلیم کہ از رواۃِ حدیث ست مروی ست کہ من بسنّ کوچکی گرفتار شدہ بمدینہ منورہ آمدم و در آنجا مرا بہ مکتب نشاندند۔ معلم مرا

---

[۱] در سیرۃ العمر لابن الجوزی ست ان عُمر بن الخطاب وعثمان ابن العفّان کانا یرزقان المؤذنین والائمۃ والمعلمین ۱۲

[۲] کتاب الاغانی جز ۱۶ صفحہ ۵۸۔ در اصابہ فی احوال الصحابہ ہم این واقعہ منقول ست ۱۲ منہ

کتابت میم تعلیم مے کرد و میگفت کہ مدور نوشتہ کنم مثل
چشم گاؤ[۱]۔

از صحابۂ کرام پنج نفر کہ قرآن کریم را در عہد مبارک جناب
رسول اللہ صلعم حفظ کردہ بودند۔ معاذ ابن جبل۔ عبادہ ابن الصامت
ابی ابن کعب۔ ابوایوب۔ ابودرداء بودند۔ و از جملہ ابی ابن کعب
سید القرا بودہ۔ و خود حضرت رسالت مآب صلعم درین امر
مدح او فرمودہ۔ حضرت عمر رض ہر پنج نفر صحابۂ مذکور را بہ حضور
خواستہ فرمود کہ مسلمانان شام محتاج بہ تعلیم قرآن ہستند
شما را باید کہ در آنجا رفتہ آنہا را تعلیم قرآن بکنید۔ ابوایوب
نہایت ضعیف و ابی بن کعب در آن ایام رنجور بود۔ و از
معذوری رفتہ نتوانستند و باقی سہ نفر برضا و رغبت
منظور نمودند۔ حضرت عمرؓ مر ایشان را ہدایت فرمود کہ اول
بہ حمص بروند و در آنجا چند روز قیام کنند۔ و بعد از آن کہ
تعلیم قرآن در حمص شایع شود یک نفر ہمانجا بماند و از دو نفر
دیگر یک نفر بسوے دمشق برود و دیگرے بصوب فلسطین
بروفق ارشاد حضرت فاروق ہر سہ نفر نخستین بہ حمص رفتند
و چون در آنجا سر رشتۂ تعلیم قرآن خاطر خواہ صورت بست

[۱] در معجم البلدان این روایت نسبت بہ عہد ابوبکر رض نوشتہ است لاکن خود صاحب معجم
بر این ایراد گرفتہ است کہ در آن زمان این مقامات مفتوح نشدہ بود۔ ۱۲ منہ

حضرت عبادہ ہمانجا قیام نمود و ابودرداء بہ سمت دمشق و معاذ ابن جبل بصوب فلسطین رفت و معاذ ابن جبل در طاعون عمواس داعی اجل را لبیک[1] گفت۔ لاکن حضرت ابودرداء تا آخر عہد خلافت حضرت عثمان در دمشق مقیم ماند۔ طریقۂ تعلیم ابودرداء چنانکہ علامہ ذہبی در طبقات القراء بیان میکند این بود کہ بعد از نماز صبح در جامع دمشق مے نشست۔ و بر سر قرآن خوانان کہ از دحام داشتند گردش میکرد۔ ابودرداء دہ نفر را جماعت جداگانہ مے ساخت۔ و بر ہر جماعت یک قاری مامور مے نمود کہ تعلیم قرآن کند و خود ہمانجا در مسجد قدم مے زد۔ درحالیکہ گوشش بر قرات طلباء علم مے بود و چون کدام طالب العلم قرآن شریف را حفظ میکرد۔ ابودرداء او را بجماعۂ شاگردان خاص خود داخل میکرد۔ روزے حضرت ابودرداء طلبائے خود را شمار کرد۔ معلوم شد کہ ۱۶۰۰ نفر طلبۂ قرآن در حلقۂ درس موجود بودند۔

طریقۂ تعلیم قرآن۔

تعداد طلبۂ قرآن در جامع دمشق

حضرت عمرؓ از برائے اشاعت قرآن علاوہ از تدابیر فوق بسیار وسائل دیگر ہم بکار برد۔ در باب سُوَرِ ضروری یعنی بقرہ۔ نساء۔ مائدہ۔ حج۔ نور۔ فرمان داد کہ یاد گرفتن این سُوَر از لوازم

[1] تفصیل این واقعہ در کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۸۱ مذکور ست و در اصل طبقات ابن سعد ست ۱۲ منہ

است۔ زیرا احکام و فرائض درین سُوَر مذکور است۔ بواسطۂ فرامین عالیہ عمال مملکت را اخطار فرمود کہ کسانیکہ قرآن یاد بگیرند تنخواہ برائے شان مقرر شود[51]۔ بعدہا کہ حفاظ قرآن بسیار شد۔ این فرمان منسوخ گردید۔ در ہدایاتِ ضروری کہ بنام سر عسکران تحریر مے فرمود۔ یکے این بود کہ قرآن مجید بیاموزند و ہر وقتیکہ عمال را امر میفرمود کہ سپاہیان قرآن مجید بیاموزند و ہر وقتہ عمال را امر میفرمود کہ سپاہیہ قرآن خوانان را بدربارِ خلافت بفرستند۔ از حسنِ تدابیر حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ عدۂ بیشمار قرآن خوان شدند۔ و اگرچہ ناظرہ خوانانِ قرآن از شمار افزون بودند و لے عدۂ حفاظ قرآن ہم تا بہ صدہا و ہزارہا رسید۔ وقتیکہ نامہ بنام سرکردگان فوجی نوشت متضمن براینکہ حفاظ قرآن را بہ حضور بفرستند کہ از حضور آنہارا برائے تعلیم قرآن بہ مقاماتِ مختلفہ روان میکنم سعد وقاص بجواب فرمانِ مبارک در عریضۂ خود عرض کرد۔ کہ فقط در فوجِ من ۳ صد نفر حافظ موجود اند[52]۔

تدابیر صحت اعراب

امر سوم صحتِ اعراب و صحتِ تلفظ است۔ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ درین باب ہم اہتمام بسیار فرمود و در حقیقت مقدم ترین امور ہمین بود۔ اول چون قرآن کریم مرتّب و مدوّن شد بقید اعراب نیامدہ بود۔ و بنابران اشاعتِ قرآن مجید بدون اہتمام

[51] کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۲۴ - [52] کنز العمال صفحہ ۲۱۷ - [53] کنز العمال صفحہ ۲۲۸ - ۱۲

در صحتِ اعراب و تلفّظِ الفاظ چندان مفید نبود - و از برائے حصولِ این مدعا نیز حضرت عمر رض تدابیرِ مختلفہ را بکار برد -

اہم ترین تدابیر این بود کہ در ہر شہر و بلدہ احکام فرستاد کہ با تعلیم قرآن تعلیم صحتِ الفاظ و صحتِ اعراب ہم لازم داشتہ شود - الفاظِ فرمانِ والا بقرار روائتِ ابن الانباری بر حسبِ ذیل ست :-

"تعلموا اعراب القرآن کما تعلّمون حفظه" و در مسندِ دارمی الفاظِ ذیل منقول ست :-

تعلّموا الفرائض واللحن والسنن کما تعلمون القرآن

تعلیم علم ادب عربی -

دوم - اینکہ با تعلیم قرآن تعلیم ادب و عربیّت ہم لازمی قرار دادہ شد - تا مردم بر تمیز صحّت و عدم صحتِ اعراب قادر باشند -

سوم - اینکہ شخصیکہ عالم لغت نباشد بہ تعلیم قرآن مجاز نخواہد بود -

بعد از قرآن مجید درجۂ حدیث ست - حضرت عمر رض در ترویج حدیث سعی بلیغ فرمود و مدام حدِّ احتیاط را ملحوظ میداشت و این دلیلِ ناطق ست بر نکتہ سنجی جنابِ ممدوح و بدون از صحابۂ خاص عوام را اجازہ بروایتِ حدیث نمیداد - شاہ

تعلیم حدیث

ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا آوردہ چنانکہ فاروق اعظم رض

سلہ کنز العمال صفحہ ۲۲۸ - منہ

عبداللہ ابن مسعودرضؓ را باجمعے بہ کوفہ فرستاد و معقل ابن یسار و عبداللہ ابن معقل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ بن صامتؓ و ابودردا را بہ شام و بہ معاویہ ابن ابوسفیان کہ امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت کہ از حدیث ایشان تجاوز نکنند۔[1] حقیقت امر این است کہ اصولے کہ حضرت عمرؓ در روایت حدیث قائم کرد از جملۂ کارنامہ ہائے بزرگ جناب ممدوح است کہ دلالت میکند بر کمال نکتہ سنجی و باریک بینی او۔ لیکن درین مقام تفصیل آن خارج از بحث است۔ و در ذکر حالات شخصی جناب ممدوح درعنوان فضل و کمال تفصیل این اجمال نمودہ خواہد شد انشاء اللہ تعالے۔

فقہ

بعد از حدیث شریف رتبۂ فقہ است و از آنجا کہ مسائل فقہیہ روزمرہ کار آید ہر شخص مے باشد۔ حضرت عمرؓ تعلیم فقہ را بحدّے اشاعت داد کہ درین عصر حالانکہ بسیاری مسائل جدیدہ پیدا شدہ است باز ہم آنقدر نشر و اشاعت از حیطۂ امکان خارج است و تدابیرے کہ از برائے ترویج و اشاعت فقہ اختیار نمود حسب ذیل است:۔

(۱) ہر قدر کہ وقت و فرصت مساعدت میکرد۔ خود بذات مبارک بالمشافہ تعلیم احکام مذہبی میداد۔ و در خطبۂ جمعہ ہمگی

[1] موطائے امام محمدؒ صفحہ ۲۲۷ - ۱۲ منہ

احکام و مسائل ضروری را بیان میفرمود و در خطبۂ حج احکام و مناسک حج را بیان میفرمود۔ و در موطائے امام محمد[1] منقول ست کہ حضرت عمر رضؓ در عرفات خطبہ خواند و جمیع مسائل حج را تعلیم نمود۔ و ہمچنان در حین سفر شام و بیت المقدس خطبہ ہائے مؤثر و مشہور خواند۔ و در آنہا جمیع مہمات اصول و ارکان اسلام را بیان فرمود و از آنجا کہ در ہمچو مواقع مجمع خلائق بے انتہا میباشد اعلان مسائل را بطورے میکرد کہ بہترین صورِ ممکنہ بود۔ خطبہ کہ در دمشق بمقام جابیہ خواندہ فقہا آن را جا بجا در سند اکثر مسائل فقہیہ نقل کردہ اند۔

(۲) ہر وقت بنام عمال و سر عسکران فرامین متضمن بہ مسائل و احکام مذہبی ارسال میفرمود مثلاً در باب اوقات نماز پنجگانہ کہ در تعیین آنہا ائمہ مجتہدین تا حال اختلاف دارند ہدایت نامۂ مفصل بجانب جمیع عمال فرستاد۔ چنانچہ امام مالک در موطائے خود عبارت ہدایت نامۂ مذکور تماماً نقل میکند۔ فرمانے کہ بنام ابوموسے اشعری راجع بہمین مسئلہ فرستادہ آن را ہم امام مالک بہ الفاظہا نقل کردہ ست۔ در باب جمع صلواتین در کل ممالک مفتوحہ اعلان فرستاد کہ جائز نیست۔ چون در سنہ ۱۴ھ نماز تراویح را در مسجد نبوی بجماعۃ قائم کرد جمیع حکام اضلاع را بذریعہ فرمان

[1] موطائے امام محمد صفحہ ۱۲۹ - ۱۲ منہ

اطلاع داد کہ ہرجا ہمین طریق عمل کنند۔ درباب زکوٰۃ احکام مفصل تحریر فرمودہ بصوبۂ ابوموسے اشعری و دیگر سرکردگان ملکی فرستاد و عنوان این احکام چنانکہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی بحوالۂ امام مالک نقل کردہ این ست: "بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ھٰذا کتاب الصدقۃ الخ"۔ درباب قضا و شہادت تحریرے کہ بنام ابوموسے اشعری فرستادہ در صدر مذکور شد۔ علاوہ ازمہمات مسائل درباب مسائل جزئی ہم عمال را بعض وقات بذریعۂ فرامین مبارک ہدایت میفرمود چنانچہ فرمانے بنام حضرت ابوعبیدہ برنگاشت متضمن براینکہ "شنیدہ ام کہ زنان اہل اسلام روبروئے زنان نصارٰے در حمام ہا بے پردہ غسل میکنند جائز نیست کہ زن مسلمان بے پردہ روبروئے کدام زن غیر دین غسل کند"۔ درباب روزہ فرمانے بنام جمیع عمال فرستاد مشعر براینکہ "لاتکونوا من المسوفین لفطرکم"۔ از زید ابن وہب مروی ست کہ فرمان حضرت عمرؓ بما رسید متضمن براینکہ "ان المرأۃ لاتصوم تطوعاً الا باذن زوجھا"۔ از ابووائل روایت ست کہ حضرت عمرؓ نامہ بما برنگاشت متضمن براینکہ "ان الاھلۃ بعضھا اکبر من بعض"۔ نظائر بیشمارے ازین قبیل موجود ست۔

چون احکام فقہیہ کہ حضرت عمرؓ بذریعۂ فرامین شائع میفرمود

اجماع در مسائل فقہ

بمنزلۂ دستور العمل شاہی بود۔ جناب ممدوح مدام احتیاط تام
مدّنظر میداشت کہ مسائل مذکورہ اجماعی و متفق علیہ باشد۔ و
برائے حصول این مدّعا اکثر مسائل راکہ درآن صحابہ را اختلاف
رائے بودے در مجمع صحابہ پیش کردہ طے فرمود۔ مثلاً درباب
سزائے دزد قاضی ابویوسف درکتاب الخراج مے نویسد۔[3]
"ان عمر استشار فی السارق فاجمعوا"۔ وقتیکہ در مسئلۂ غسل
جنابت اختلاف رائے پیدا شد جمیع مہاجرین و انصار را
بحضور خواستہ استصواب رائے نمود۔ و اکثر مردم اختلاف
رائے داشتند۔ بمشاہدۂ این حال حضرت عمرؓ فرمود "انتم
اصحاب بدر و قد اختلفتم فمن بعدکم اشدّ اختلافاً"
یعنی ہرگاہ شما مردم کہ از اصحاب بدر ہستید باہم اختلاف
رائے داشتہ باشید۔ کسانیکہ بعد از شما بیایند لاریب
اختلاف شان سخت تر خواہد بود۔ بنابرآن این مسئلہ را از
ازواج مطہرات دریافت نمود و رائے شان راقطعی قرار دادہ
شائع فرمود[1]۔ درباب تکبیر جنازہ خیلے اختلاف آراء بودہ حضرت
عمرؓ صحابہ را جمع کردہ این مسئلہ را طے فرمود و بر چہار تکبیر
اتفاق رائے شد۔
(۳) وقتیکہ در اضلاع و مضافات مملکت عمال و حکام را

[1] ازالۃ الخفا صفحہ ۸۸ — ۱۲ منہ

اجماع در مسائل فقہ

مامور میفرمود این امر را مدام ملحوظ خاطر عاطر میداشت که عالم و فقیه باشند۔ چنانچه در مواقع عدیده اعلان این امر فرموده یار سے در مجمع عام خطبه خواند که متضمن به الفاظ ذیل بود :-

"اِنِّیْ اُشْهِدُکُمْ عَلٰی اُمَرَاءِ الْاَمْصَارِ۔ اِنِّیْ لَمْ اَبْعَثْهُمْ اِلَّا لِیُفَقِّهُوا النَّاسَ فِیْ دِیْنِهِمْ" یعنی من شما مردم را شاهد میگردانم بر اینکه من سرکردگان را باین غرض مامور نموده ام که مردم را احکام و مسائل تعلیم کنند[1]۔ این التزام نه فقط با فسران ملکی محدود بوده۔ بلکه در تقرر منصبداران فوجی هم این امر ملحوظ میداشت۔ از قاضی ابو یوسف منقول است "ان عمر ابن الخطاب کان اذا اجتمع الیه جیوش من اهل الایمان بعث علیهم رجلاً من اهل الفقه والعلم۔" در عهد حضرت فاروق رض در ذیل منصبداران ملکی و نظامی اشخاص خاص مثل ابو عبیده و سلمان فارسی و ابو موسی اشعری۔ و معاذ ابن جبل وغیره بنظر می آیند که علاوه از قابلیت ملکی و فوجی در علم و فضل نیز ممتاز بودند و در کتب حدیث و فقه اکثر اسمای گرامی شان منضبط است۔

(۴۶) در ممالک مفتوحه فقیهان و معلمان را منصوب فرمود که مردم را تعلیم احکام و مسائل مذهبی بدهند۔ اگرچه مورخین اسلام

---

(۱) کتاب الخراج صفحه [illegible] ۱۶۷ — ۱۲ منه

ابن امر را در ذیلِ عنوانِ خاص بیاوردہ اند بنا بران علاوہ صحیح از معلمانِ فقہ معلوم نمے شود لاکن از تصریحاتے کہ در بعض کتب تواریخ مندرج است اندازہ مے توان سنجید کہ در امصار و بلاد فقہاے متعدد بدین خدمت مامور بودند۔ مثلاً در بیانِ حالات عبد اللہ ابن معقل صاحب اسد الغابہ آوردہ کہ او از جملۂ دہ نفر است کہ حضرت عمر رضؓ آنہا را برائے تعلیم فقہ بہ بصرہ فرستادہ۔ در باب عمران ابن الحصین کہ از صحابۂ جلیل القدر بودہ علامہ ذہبی در طبقات الحفاظ آوردہ "وکان ممن بعثھم عمر ابن الخطاب الی اھل البصرۃ لیفقھھم"[1] یعنی این شخص از کسانے بودہ کہ حضرت عمر رضؓ آنہا را برائے تعلیم فقہ بہ بصرہ فرستادہ۔ در حالاتِ عبد الرحمٰن ابن غنم در طبقات الحفاظ منقول است کہ حضرت عمر رضؓ او را بغرض تعلیم فقہ در شام فرستاد۔ و صاحب اسد الغابہ در ذیل حالات او آوردہ کہ این ہمان شخص است کہ کل تابعین را در شام تعلیم فقہ کردہ۔ در ذیل حالات عبادہ ابن الصامت منقول است کہ چون ملکِ شام فتح شد حضرت عمر رضؓ او را با معاذ ابن جبل و ابو دردا فرستاد۔ کہ مردم را قرآن تعلیم دہند و فقہ بیاموزند۔ از جلال الدین سیوطی در حسن

[1] اصل عبارت این است:۔ کان احد العشرۃ الذین بعثھم عمر رضؓ الی البصرۃ یفقھون الناس ۱۲ منہ

المحاضرہ فی اخبارِ مصر و القاہرہ درباب حبان ابن ابی جبلہ منقول ست کہ حضرت عمر رضؓ او را در مصر از برائے تعلیم فقہ مامور فرمود۔

طریقۂ درسِ فقہائے مذکور این بود کہ در صحنِ مساجد در یک کُنج مے نشستند و شائقینِ علم گردِشان حلقہ زدہ درباب مسائلِ فقہی استصواب مے نمودند و اوشان جواب میدادند۔

از ابومسلم[۳] خولانی روایت ست کہ من در مسجد حمص در آمدم دیدم کہ ۳۰ نفر از صحابۂ جلیل القدر در آنجا حضور داشتند و در مسائلِ دینی گفتگو میکردند۔ و چون در کدام مسئلۂ دقیق شک پیدا مے شد۔ از شخصے نوجوان استصواب میکردند۔ وقتیکہ نامِ آن جوان را پرسیدم معلوم شد کہ معاذ ابن جبل بود[۱]

از لیث ابنِ سعد منقول ست کہ چون ابودرداء رونق افروز بہ مسجد مے شد ازدحامِ شاگردانش بحدے مے بود کہ گویا جماعہ ایست از خدم کہ ہمراہِ پادشاہے مے آیند۔ این ہمگی مردم از و درباب مسائل استفتاء مے نمودند[۲]۔

مشاہرات فقہاء

از تصریح ابن جوزی معلوم مے شود کہ حضرت عمر رضؓ از بہر فقہا نیز مواجب مقرر فرمودہ۔ و شک نیست کہ جز این طریق سلسلۂ[۳] تعلیم مرتب و منظّم نمیگردد۔

---

[۱] تذکرۃ الحفاظ ذکر معاذ ابن جبل ۱۲ [۲] تذکرۃ الحفاظ ذکر ابو درداء ۱۲ منہ

این امر بالخصوص قابل اظہار است کہ اشخاصے را کہ حضرت عمرؓ
برائے تعلیم فقہ منتخب فرمود۔ مثلاً معاذ ابن جبل۔ ابو درداء
عبادہ ابن الصامت۔ عبدالرحمن ابن غنم۔ عمران ابن حصین۔
عبداللہ ابن مغفل در تمام جماعۂ اسلامیان متخصص و یکتائے فن
بودند۔ و اگر تصدیق این دعوے میخواہید بائست ترجمۂ ہر یک را
در اسد الغابہ و اصابہ وغیرہ مطالعہ کنید۔ امرے دیگر ہم قابل
توجۂ ناظرین است و آن اینکہ حضرت عمرؓ درین باب احتیاطِ
تام فرمود۔ و ہر شخص بہ تعلیم فقہ مجاز نبودہ و معلمین عموم نداشتہ
و بالخصوص ہمان مسائل را تعلیم میدادند کہ بر آن اتفاقِ صحابہ
بودہ و یا در مجمع صحابہ بمعرض بحث آمدہ و طے گشتہ بود۔ چنانچہ
در ازالۃ الخفا شاہ ولی اللہ محدث دہلوی تفصیل این اجمال را
بہ اسلوبِ خوب بیان نمودہ و درین مقام بعض فقرات کتاب
مذکور را ہدیۂ ناظرین مے نمایم۔

ہر شخص مجاز تعلیم فقہ نبود۔

"معہذا بعد عزم خلیفہ بر چیزے مجالِ مخالفت نبود۔ در تمشیت
این امور شور و تدبیر مےکردند و بدون استطلاع رائے خلیفہ
کارے را مصمم نمے ساختند۔ لہذا درین عصر اختلافِ مذاہب
و تشتتِ آراء واقع نشد۔ ہمہ بر یک مذہب متفق و بر یک
راہ مجتمع۔ چون ایامِ خلافتِ خاصہ منقرض شد و خلافتِ عامہ
ظہور نمود۔ علماء در ہر بلدے مشغول بہ افادہ شدند۔ ابن عباس

در مکہ فتوے میدہد و عائشہ صدیقہ و عبد اللہ ابن عمر رض در مدینہ حدیث را روایت مینماید - و ابو ہریرہ اوقات خود را بہ اکثار روایت حدیث مصروف مے سازد - بالجملہ دریں ایام اختلاف فتاوے پیدا شد یکے را بر رائے دیگرے اطلاع نہ و اگر اطلاع شدہ مذاکرہ واقع نہ و اگر مذاکرہ بمیان آمد ازاحت شبہ و خروج از مضیق اختلاف بفضائے اتفاق میسر نہ - اگر تتبع کنی روایت علمائے صحابہ کہ پیش از انقراض خلافت خاصہ از عالم گذشتہ اند بغایت کم یابی و جمعے کہ بعد ایام خلافت ماندہ اند ہر چہ روایت کردہ اند بعد ایام خلافت خاصہ روایت کردہ اند - ہر چند جمیع صحابہ عدول اند و روایت ایشان مقبول و عمل بموجب آنچہ بروایت صدوق از ایشان ثابت شود لازم اما در میان آنچہ از حدیث و فقہ در زمن فاروق اعظم رض بود و آنچہ بعد وے حادث شدہ فرق ما بین السموٰت والارض ست[1]"

انتظام عملی

جمیع امور فوق با سلسلۂ علمی تعلق داشت - قطع نظر ازیں بہ بینۂ عملی ہم توجۂ خاص خود را مبذول فرمود - و ہر گونہ انتظامات ضروریہ را قائم نمود - یعنی در ہر شہر و قصبہ امام و موذن مامور فرمود - و تنخواہ شان را از بیت المال مقرر نمود - علامہ ابن الجوزی در سیرۃ العمرین سے آورد کہ ان عمر ابن الخطاب و عثمان ابن عفان

تقرر امام و موذن

---

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۰ - ۱۲ منہ

کانا یرزقان المؤذنین والائمۃ"۔ از مطالعۂ موطائے امام محمد معلوم مے شود کہ در مسجد نبوی صلعم از برائے درستی صف ہائے نماز چند شخص مخصوص[1] مامور بودند و در ایام حج نیز چند نفر متعین بودند کہ حجاج را بمقام منا تا بہ آنطرف عقبہ مے رسانند[2]۔ وغرض از تقریر شان این بود کہ بعض مردم از سبب عدم اطلاع بر این طرف عقبہ قیام مے نمودند حالانکہ قیام در آنجا از مناسک حج محسوب نبودہ۔

قافلہ سالاری حج

از آنجا کہ خود حضرت فاروق اعظمؓ در عہد خلافت خود دہ بار حج کرد بنابران خود بالذات میر حاج مے بود۔ و خدمت خبرگیری حجاج را ہم خود بہ نفس انجام میداد۔ در تمام ممالک مفتوحہ مساجد بکثرت تعمیر نمود۔

تعمیر مساجد

ابوموسی اشعری نائب الحکومہ کوفہ را بذریعہ فرمان والا تاکید فرمود کہ در بصرہ یک مسجد جامع بسازد[3] و از برائے ہر قبیلہ مساجد جداگانہ تعمیر کند۔ از برائے سعد وقاص و عمرو ابن العاص نیز بہمین مضمون فرامین فرستاد۔ جمیع عمال شام را فرمان داد کہ در ہر شہر و بلاد مسجدے تعمیر شود[4]۔ و مساجد مذکور تا حال بجوامع عمری شہرت دارند۔ ہرچند از عمارات اصلی نشانے باقی نماندہ۔ در جامع عمری کہ در بیروت واقع ست راقم[5] نیز شرف

[1] موطائے امام محمد صفحہ ۸۶ - [2] موطائے امام محمد صفحہ ۸۶ - [3] موطائے امام محمد صفحہ ۲۲۹ - [4] ... - [5] مولانا شبلی نعمانی اصل مولف کتاب رحمۃ اللہ علیہ ۱۲ منہ

ادائے نماز حاصل شده۔ از جمال الدین محدّث در روضۃ الاحباب منقول است کہ در عہد حضرت فاروق اعظم رضی چہار ہزار مسجد تعمیر شد۔ و ہر چند کہ این عددِ خاص قطعی نباشد۔ لاکن شک نیست کہ عدّۂ مساجدِ فاروقی از ہزار ہا کم نبوده۔

حضرت فاروق اعظم رضی عمارت حرم محترم را ہم وسعت داد و بہ زیب و زینت وے توجہ فرمود۔ تفصیل این اجمال اینکہ از بسکہ اہلِ اسلام ترقی روز افزون میکردند نظر باین ترقی عمارت حرم محترم کافی نبود۔ بنابران در ۱۷ھ جاہہائے دور و پیش را خرید و مسمار نمود۔ و زمین آنہا را بہ صحن حرم شامل فرمود۔ تا این عصر دیوارے گرد حرم نبود و بنابران حدودش از منازلِ عامہ ممتاز نبود۔ حضرت فاروق اعظم رضی دیوار احاطہ بنا نہاد و فرمان داد کہ بوقتِ شب چراغہا بر سر دیوار بیفروزند[1]۔ کعبہ را بدام جامہ مے پوشاندند۔ چنانچہ در ایام جاہلیت جامع اش از نطع بود حضرت فاروق اعظم رضی فرمان داد کہ جامۂ کعبہ از قباطی تیار شود۔ و قباطی یک قسم رخت اعلےٰ[2] بوده کہ در مصر مے بافتند۔ حدودِ حرم از بعض اطراف ۳ میل و از بعضے ۷ و ۹ میل است۔ و چون بسیارے از احکام شرعی تعلق بحدود مذکور دارد۔

---

[1] الاحکام السلطانیہ للماوردی صفحہ ۱۶۴ و فتوح البلدان صفحہ ۴۶ -

[2] فتوح البلدان صفحہ ۴۷ - ۱۲ منہ

حضرت فاروق اعظم رض امر فرمود که بهر طرف سنگها نصب شود که به انصاب حرم شهرت داشتند۔ و در سنہ ۱۷ھ نهایت باهتمام و احتیاط بتجدید آن آغاز نمود و از صحابۂ کرام اشخاصے که از حدودِ حرم اطلاع کامل داشتند یعنی مخرمه ابن نوفل ازهر ابن عبد عوف ۔ خویطب ابن عبد العزّے ۔ سعید ابن یربوع را به تعیینِ حدود آن مامور فرمود ۔ و آنها بکمال حزم و احتیاط سنگها را نصب کردند ۔

ترمیم و توسیع مسجد نبوی صلعم

حضرت فاروق اعظم رض مسجد نبوی را هم ترمیم نموده وسعت و رونق بیشتر داد ۔ عمارتِ مسجد که در عهدِ مبارک جناب رسول الله صلے الله علیه وسلم بنا یافته بود از برائے همان عصر کفائت میکرد و چون در آبادی مدینه منوره یوماً فیوماً ترقی شد و عدّهٔ نماز خوانان زیاده ترگشت ۔ در سنہ ۱۷ھ حضرت فاروق اعظم رض عزم بالجزم فرمود که عمارتِ مسجد وسعت یابد و تمام مکانهائے دور و پیش را به قیمتِ نقد خرید ۔ حضرت عباس رض خانهٔ خود را نمیفروخت و حضرت عمر رض قیمت کافی میداد ۔ حضرت عباس قبول نمیکرد ۔ آخر به پیشِ ابیّ بن کعب مرافعه بردند و او فیصله کرد که خلیفه ابداً اختیار ندارد که به جبر خرید کند ۔ بعد از صدورِ این فیصله حضرت عباس گفت که من بدونِ قیمت برائے فائدهٔ عامهٔ مسلمین میدهم ۔ الغرض بدون از حرم سرائهائے ازواج

مطهرات جمیع مکانات مسمار[3] شد و عمارت مسجد وسعت یافت- نخستین طول مسجد ۱۰۰ ذرعه بود- و بعد ۱۴۰ ذرع گردید و عرض آن هم بقدر ۲۰ ذرعه وسعت گرفت- ولے در طرز عمارت هیچگونه تکلّف نکرد- مثلاً در عهد مبارک جناب رسول الله صلعم ستونها وغیره از چوب بود- حال هم از چوب ساختند-

انتظام فرش و روشنی در مسجد نبوی صلعم

حضرت فاروق اعظم رض هنگام تجدید و ترمیم مسجد چیزے نو نیز نمود- یعنی در یک گوشه اش صفه بنا کرد- و فرمود که اگر شخصے بخواهد شعر خواند یا سخن دنیوی بزند برین صفه بنشیند-[1]

قبل از عهد حضرت فاروق اعظم رض در مسجد نبوی صلعم هیچگونه سامان تنویر نبود و این سررشته هم در عهد جناب ممدوح انجام گرفت و به اجازهٔ او رض تمیم داری در مسجد چراغهارا فروخت- برعلاوه حضرت فاروق اعظم رض انتظام خوشبوئی و بخور هم در مسجد نبوی صلعم فرمود- آغاز این طور شد که در جمع مال غنیمت یک بار عود درآمد- حضرت فاروق اعظم رض خواست که بر اهل اسلام تقسیم[3] بفرماید- و کافی نبود- بنابران فرمان داد که در مسجد صرف شود تا همه مسلمانان از آن متمتع شوند چنانچه آنرا بموذن سپرد و امر فرمود که بروز جمعه در منقل بیندازد و پیش روئے نمازخوانان دور داده جاهها و باغهارا معطر کند[4]- فرش مسجد را هم

[1] خلاصة الوفا باخبار دار المصطفیٰ مطبوعهٔ مصر صفحه ۱۳۲ و ۱۳۳- [2] [4] خلاصة الوفا صفحه ۱۷۴- ۱۳

نخستین حضرت عمرؓ (فاروق اعظمؓ) سررشته فرمود ولے
تکلّفے نداشت۔ قالین یا شطرنجی نبود۔ بلکه بتقاضائے ساده وضعیِ
اسلام آن عصر از بوریا بوده ومقصودش محض صیانتِ
جامه از خاک بوده۔

انتظاماتِ متفرقه

صیغه هائے اهم که تعلّق به انتظامِ حکومت دارد در صدر
بیان گردید۔ ولے علاوه جزئیاتِ دیگر هم بسیار است۔ اگر هر
کدام را به عنوانِ جداگانه بیان کنم موجب تطویل مے شود۔ ازین
جهت همه را یک جا شرح دادن خیلے موزون ومناسب
مے نماید۔

از جمله ترتیب دفتر واوراق وتعیین سنه وسال است۔
قبل از عهد حضرت فاروق اعظمؓ این امور وجود نداشت
گاهے از برائے ضبط سنه وسال واقعهٔ مخصوصی از عهد
جاهلیت را معیار حساب قرار میدادند۔ چنانکه مدّتے سنه را از وفات
کعب ابن لوے شمار میکردند۔ وبعد ها عام الفیل سنه
مقرر شد۔ واین همان سال است که ابرهته الاشرم بر کعبه حمله
آورد۔ بعد ازان عام الفجار ودیگر سنه هائے مختلفه تعیین یا

و فاروق اعظم رض ہمہ را موقوف نمودہ یک سنہ مستقل تعین کرد کہ تا حال جاری ہست۔

و آغازش این طور ہست کہ در سنہ ۱۶ھ براتے حوالہ را بحضور حضرت عمر رض آوردند۔ و در آن تنہا لفظ شعبان مندرج بود۔ حضرت فاروق اعظم رض فرمود کہ ازینقدر لفظ چہ معلوم میشود کہ آیا شعبان سال گذشتہ مرادست یا شعبان امسال۔ و فوراً مجلس شورائے منعقد شد و جمیع صحابہ کرام حاضر آمدند۔ و این مسئلہ در معرض بحث در آمد۔ اکثرے از حاضرین بر آن رفتند کہ از اہل فارس تقلید شود و ہرمزان شاہ خوزستان را کہ بدولت اسلام مشرف شدہ در مدینہ مقیم بود بدربار خلافت حاضر آوردند مشارٌ الیہ گفت۔ در مجوس حسابے ہست کہ آن را ماہ روز میگویند و در آن ذکر ماہ و تاریخ ہر دو موجود مے باشد۔ بعد این امر در معرض بحث در آمد کہ ابتدائے سنہ از کدام وقت قرار یابد۔ حضرت علی رض گفت کہ از ہجرت نبوی صلعم ابتدا شود و جمیع حاضرین بر ہمین رائے اتفاق نمودند۔ ہجرت جناب رسول اللہ صلعم در ماہ ربیع الاول روئے دادہ بود یعنی دو ماہ و ہشت روز از سال گذشتہ بود و بنابران آغاز سال از ربیع الاول لازم بود۔ و چون در عرب ابتدائے سال از محرم میشود از تفاوت دو ماہ و ہشت روز صرف نظر نمودہ سنہ را از اول

سالِ هجری آغاز نمودند و سنه هجری رامبنا ساختند۔

رواجِ کتابت در عرب فی الجمله از قدیم بوده - چنانکه از آغازِ اسلام در کل قبیلهٔ قریش ۱۷ نفر بودند که بر نوشتن و خواندن قدرت داشتند۔ لیکن از حساب و کتاب مردم بالعموم بے بهره بودند بلکه در سنه ۱۴ه اُبله فتح شد و در کلِ فوج یک شخص هم نبود که در حساب مهارت داشته باشد و مالِ غنیمت را بقاعدهٔ حساب تقسیم[۱] نماید۔ و ازین جهت مردم از مجبوری بطرف یک جوان چهارده ساله یعنی زیاد ابن ابی سفیان رجوع نمودند۔ و در جلدوے این خدمت دو درهم یومیه تنخواه از بهرِ او مقرر[۲] کردند۔ روزے بود که در کلِ فوج اسلام یک نفر هم حساب دان موجود نبود و الحال از برکتِ وجودِ مسعودِ حضرت فاروق اعظم رضی هرگونه اوراق و نقشه هائے مفصل تیار شد و سررشتهٔ دفاتر انجام یافت۔

کتاب هائے اقسامِ مختلفه

از همه پیچیده تر و مشکل تر حساب روزینه داران یعنی جیره خوران بود که در اصطلاح به اهل عطا مشهور بودند۔ و هر قسم افواج نیز درین ذیل داخل بودند۔ و عدهٔ این جماعت از لک ها هم علاوه بود۔ و طوائفِ مختلفه را به حیثیت هائے مختلفه تنخواه میدادند مثلاً بلحاظِ شرافتِ خاندانی و حیثیتِ شجاعتِ ذاتی و اعتبار کارگزاری و خدماتِ سابقه - برعلاوه تفریقِ قبائل هم ملحوظ بوده - یعنی کتاب هر قبیله

۱ مقریزی جلد اول صفحه ۲۸۴ - ۱۲ ۲ طبری صفحه ۲۳۸۸ - ۱۲ منه

جداگانہ بودہ و آن ہم نظر بہ وجوہِ مختلفہ مرتب شدہ بود۔ از برائے درستیِ حساب این صیغہ فاروق اعظمؓ اشخاصِ قابل را مامور فرمود کہ در فنِّ حساب دانی نظیر نہ داشتند۔ مانند عقیل ابن ابیطالب۔ و مخرمہ ابن نوفل و جبیر ابن معطم را در مدینہ منوّرہ و مغیرہ ابن شعبہ را در بصرہ و عبد اللہ بن خلف را در کوفہ مقرّر کرد۔

دفترِ خراج

دفاترِ خراج چنانکہ در صدر مذکور شد ہمہ در زبانہائے فارسی و شامی و قبطی بر حال ماند۔ زیرا کہ این فنّ در عرب چندان ترقی نکردہ بود کہ دفترہا بزبانِ عربی منتقل مے شد۔

کاغذات حساب بیت المال

حساب و کتاب بیت المال بہ منتہائے صحت مرتب نمودند۔ و مواشیِ زکوٰۃ و صدقہ ہم تعلّق بہ بیت المال داشتند۔ و کتابہائے حساب آنہا را بغایت تفصیل مرتب نمودند۔ و عمر و رنگ و حلیۂ مواشی ہمہ را در آنہا درج مے نمودند۔ و بعض اوقات خود فاروق اعظمؓ بدستِ مبارک تحریر مے فرمود۔[1]

کاغذات مصارفِ جنگ

حساب مالہائے غنیمت و مصارفِ جنگ را مدام از سہمِ عسکران مہیّا ہست۔ چنانچہ نخستین عزلِ خالدؓ از ہمین جہت بودہ۔ چہ او از تعہدِ ارسال اوراق حساب ابا ورزید۔[2] در فتح جلولا کہ در ۱۶ھ بوقوع پیوستہ زیاد ابن ابی سفیان اوراق حساب را باخود گرفتہ بہ مدینہ منوّرہ آمد و فاروق اعظمؓ ملاحظہ فرمود۔[3]

[1] طبری صفحہ ۲۴۳۶ - [2] اصابہ فی اصول الصحابہ تذکرۂ خالد ابن ولید ۱۲ [3] طبری ۲۴۶۵-

از بہر تشخیص جزیہ و زکوٰۃ فرمان داد کہ نفوس شماری از ہر قریہ و بلدہ شود۔ اوراق نفوس را نہایت باحتیاط محفوظ داشتند۔ چنانچہ حالاتِ نفوس شماری مصر و عراق را علامہ مقریزی و طبری بہ تفصیل بیان کردہ اند۔

جدولہائے متخصصین نیز ترتیب یافت۔ چنانکہ سعد وقاص را فرمان کرد کہ جدولِ اسمائے قرآن خوانان ترتیب یابد۔ بارے جدولِ شعراء نیز خواستہ و در آنچہ ازان بحث میرانیم۔

معاہداتِ تحریری و قرارداد نامہ ہا کہ با اقوام و ممالکِ مفتوحہ وقتاً فوقتاً بحیزِ تحریر درآمدہ در یک صندوق خاص با کمال احتیاط محفوظ بودہ و صندوق را خود نگہ میداشت و اہتمام مے نمود۔[1]

طرز تحریر کاغذاتِ حساب

درین مقام باید بگوئیم ورقِ حساب در آن عصر این جور بود کہ بر کاغذ مستطیل مے نوشتند۔ و آن را تہ کردہ میداشتند و مانند بودہ بکتا بہائے حساب کہ درین عصر مردم بقال پیشہ ترتیب میدہند۔ طرزِ حساب و کتاب را در عہدِ خلیفہ سفاح عباسی مدار المہامش خالد برمکی ایجاد کردہ۔

سکہ

در باب سکہ عام مورخین بر آن رفتہ اند کہ اولین کسیکہ در عرب سکہ بر زر زد عبدالملک ابن مروان بودہ۔ لاکن از تحریر علامہ مقریزی ثابت مے شود کہ موجدِ سکہ ہم حضرت فاروق اعظم رض

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۹۵۰۔ منہ

بوده۔ چنانچہ درین مقام ترجمۂ عبارت علامۂ موصوف را ہدیۂ ناظرین میکنیم۔

چون امیر المومنین عمر رض بر مسند خلافت نشست و از الطاف خداوندی مصر و شام و عراق در تصرف اہل اسلام در آمد جناب ممدوح در معاملہ سکّہ مداخلت نفرمود بلکہ سکّہ ہائے قدیمہ را کہ قبل از آن عصر رائج بودہ بحال گزاشت۔ در سنہ ۱۸ھ چون از مقامات مختلفہ ہیئت سفارتہا آمدند از بصرہ ہم چند نفر سفیر حاضر حضور شدند و احنف ابن قیس در آن جملہ بود۔ و چون بحضور خلیفہ مہمات و حاجات سکنائے بصرہ را عرض کرد۔ فاروق اعظم رض حسب درخواست او معقل ابن یسار را فرستادہ او در بصرہ نہرے احداث نمود کہ بہ نہر معقل موسوم ست۔ و راجع بہ نہر مذکور این مثل مشہور شد "اذ اجاء نہر اللہ بطل نہر معقل" حضرت فاروق اعظم رض در ہمین وقت برائے شخصے از سکنائے بصرہ یک جریب غلّہ و دو درہم نقد ماہوار مقرر فرمود و در ہمین وقت سکّہ بر درہم زد کہ بہ سکّہ نوشیروانی مشابہ بود۔ وَلے در نقش تفاوت داشت۔ یعنے بر بعض سکّہ ہا الحمد للہ و بر بعض محمد رسول اللہ و بر بعض لا الٰہ الا اللہ وحدہٗ نقش بود۔ و در اخیر عہد حضرت فاروق اعظم رض وزن دہ درہم مجموعی مساوی

کتاب النقود الاسلامیہ للمقریزی مطبوعہ مطبع جوائب ۱۲۹۸ھ صفحہ ۴ و ۵ - ۱۲ منہ

۶ مثقال بود۔

این روایت خاص از مقریزی ست۔ لاکن این قدر بالعموم مسلّم ست که حضرت فاروق اعظمؓ در سکّہ ترمیم و اصلاح فرمود۔ علامہ ماوردی در احکام السلطانیہ مے آورد کہ در ایران سہ قسم درہم بود یعنی بغلی کہ برابر ۸ دانگ بود و طبری کہ مساوئی ۴ دانگ بود۔ و مغربی کہ برابر ۳ دانگ بود۔ فاروق اعظمؓ فرمان داد کہ چون رواج بغلی و طبری زیادہ تر ست۔ باید کہ مجموعۂ ہر دو را نیم نمودہ درہم اسلامی قرار دادہ شود۔ چنانچہ درہم اسلامی بوزنِ ۶ دانگ قرار دادہ شد[1]۔

حقوقِ رعایائے ذمّی[2]

سلوک حضرت فاروق بہ نصاریٰ و مجوس۔

حقوقیکہ حضرت عمرؓ با دیگر اقوام بخشید اگر با دیگر سلطنت ہائے آن عصر موازنہ شود۔ ہیچگونہ تناسب نخواہد بود۔ سلطنت ہائے ہمسایۂ فاروق اعظمؓ روم و فارس بود۔ و در ہر دو سلطنت حالِ اقوام غیر بدتر از غلامی بودہ۔ نصرانیانِ شام با اینکہ در مذہب اختلاف با رومانہ داشتند ایشان بر اراضی خود مالک نبودند

---

[1] الاحکام السلطانیہ للماوردی صفحہ ۱۶۷۔ [2] ذمّی عبارت اقوام غیر مسلم ست کہ در تابعیت حکومت اسلامی بودند۔ ۱۲ منہ

بلکہ خود شان نیز یک گونہ مِلکِ اہلِ روم تصوّر مے شدند۔ چون اراضیِ ایشان بدیگرے منتقل مے شد۔ خود شان نیز با راضی منتقل مے شدند۔ و قابضِ جدید را بالائے شان ہمان قسم اختیاراتِ مالکانہ حاصل مے شد۔ کہ مالکِ سابق را حاصل بود۔ حالتِ یہود بحدّے ذلیل بودہ کہ اطلاقِ لفظِ رعایا ہم برآنہا صحیح نبود۔ زیرا رعایا را بعض حقوق حاصل مے باشد و آنہا بلفظِ حق ہم آشنا نبودند۔ نصارائے کہ در فارس مقیم بودند حالتِ شان خیلے ذلیل و قابلِ ترحّم بودہ۔

حضرت فاروق اعظم رضی چون این ممالک را زیر نگین در آورد دفعتہً حالتِ رعایا بدل شد و نظر بہ حقوقے کہ بہ آنہا داد، اطلاقِ لفظِ رعایا بر آنہا درست نمے آید۔ بلکہ حیثیّتِ شان کمتر از یک فریقِ معاہد نبودہ کہ با فریقِ ہم رتبہ و مساوی خود قرار داد میکنند۔ از برائے اثباتِ این دعوائے بعضے معاہدات را کہ با اقوامِ ممالکِ مفتوحہ بوقوع آمدہ بالفاظہا درین مقام نقل میکنیم۔ و بر ناظرینِ کتاب آشکار خواہد شد کہ اروپا با این ہمہ دعاوی تہذیب این گونہ حقوق در ہیچگاہ بہیچ قوم از اقوامِ مفتوحۂ خود ندادہ۔

مخفی مباد کہ معاہداتے کہ در تواریخ اسلام منقول است بعضے مفصّل و بعضے مجمل است و از انجا کہ اعادۂ شرائطِ مفصّل

موجب تطویل مُمِلّ بود من در اکثر معاہدات بہ معاہدۂ مفصّل حوالہ نمودہ ام - معاہدۂ بیت المقدّس کہ بمواجہ خود حضرت فاروق اعظمؓ و برطبق املائے خود جناب ممدوح رقم پذیرفتہ حسب ذیل ہست :-

معاہدۂ بیت المقدّس

هٰذَا مَا اَعْطٰى عَبْدُ اللّٰهِ
اَمِيْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ اَهْلَ اِيْلِيَا
مِنَ الْاَمَانِ اَعْطَاهُمْ اَمَانًا
لِاَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَ
لِكَنَائِسِهِمْ وَصُلْبَانِهِمْ
وَسَقِيْمِهَا وَبَرِيْئِهَا وَسَائِرِ
مِلَّتِهَا اَنَّهٗ لَا يُسْكَنُ كَنَائِسُهُمْ
وَلَا تُهْدَمُ وَلَا يَنْتَقِصُ مِنْهَا
وَلَا مِنْ حَيِّزِهَا وَلَا مِنْ صُلُبِهِمْ
وَلَا مِنْ شَيْءٍ مِنْ اَمْوَالِهِمْ
وَلَا يُكْرَهُوْنَ عَلٰى دِيْنِهِمْ
وَلَا يُضَارُّ اَحَدٌ مِنْهُمْ وَلَا
يُسْكَنُ بِاِيْلِيَا مَعَهُمْ اَحَدٌ
مِنَ الْيَهُوْدِ عَلٰى اَهْلِ اِيْلِيَا
اَنْ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ كَمَا يُعْطِيْ اَهْلُ

این خط امانی ہست کہ بندۂ خدا
امیر المومنین عمرؓ اہالی ایلیارا
دادہ - این امان ہست درباب
جانہا و مالہا و کلیسا ہا و صلیبہائے
اہالی ایلیا - و کسانے کہ تندرست
یا رنجور ہستند - و از برائے جمیع
ہم مذہبان شان - و مشروط
ہست بدین شرط کہ کلیسا ہائے
آنہا سکونت جا نگردد و مسمار نشود
و عمارات و احاطۂ آنہا را نقصان
نرسد و نہ در صلیب ہا و مالہائے
شان نقصان وارد آید - و در
باب مذہب برایشان ہیچگونہ
جبر نشود - و ہیچیک از ایشان ضرر
نرسد و نہ یہود در ایلیا ہمراہ شان سکونت

الْمَدَائِنِ وَعَلَيْهِمْ أَنْ يُخْرِجُوا
مِنْهَا الرُّوْمَ وَاللُّصُوتَ فَمَنْ
خَرَجَ مِنْهُمْ فَهُوَ آمِنٌ عَلَى
نَفْسِهِ وَمَالِهِ حَتّٰى يَبْلُغُوا
مَأْمَنَهُمْ وَمَنْ أَقَامَ مِنْهُمْ
فَهُوَ آمِنٌ وَعَلَيْهِ مِثْلُ أَهْلِ
إِيْلِيَا أَنْ يَسِّرَ بِنَفْسِهٖ وَمَالِهٖ
مَعَ الرُّوْمِ وَيُخَلِّي بِيَعَهُمْ وَ
صُلُبَهُمْ حَتّٰى يَبْلُغُوا أَمَامَنَهُمْ
وَعَلٰى مَا فِي هٰذَا الْكِتَابِ
عَهْدُ اللّٰهِ وَذِمَّةُ رَسُوْلِ
اللّٰهِ وَذِمَّةُ الْخُلَفَاءِ وَ
ذِمَّةُ الْمُؤْمِنِيْنَ إِذَا أَعْطَوُا
الَّذِيْ مِنَ الْجِزْيَةِ۔ شَهِدَ
عَلٰى ذٰلِكَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيْدِ
وَعَمْرُو ابْنُ الْعَاصِ
وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ عَوْفٍ
وَمُعَاوِيَةُ بْنُ أَبِيْ سُفْيَانَ
وَكَتَبَ وَحَضَرَ سَنَةَ ۱۵ھ[1]

نمایند۔ و برا ہالی ایلیا فرض
است کہ مثل دیگر بلاد جزیہ ادا کنند
و اہل یونان را از شہر خود بکشند۔
و از اہل یونان کسانے کہ ازین شہر
برآیند جان و مال شان بہ امن
است تا در کدام جائے پناہ
برسند و کسانے کہ سکونت ایلیا
را اختیار کنند با آنہا نیز امن است لاکن
ادائے جزیہ برآنہا لازم خواہد بود۔
و اگر بعض اشخاص از اہالی ایلیا با اہل
یونان ترک شہر کردہ بروند با آنہا و
کلیسا ہا و صلیب ہائے شان نیز امن
است تا بمامن خود برسند۔ و چیزے
کہ درین معاہدہ تحریر شد خدا و رسول خدا
و خلفائے اسلام و اہل اسلام تعہد آنرا میکنند
بشرطیکہ این مردم جزیہ مقررہ را ادا کنند۔
و برین تحریر شہادت میدہند خالد ابن الولید و عمرو
ابن العاص و عبدالرحمن بن عوف و معاویہ ابن
ابی سفیان و نوشتہ شدہ در سنہ ۱۵ھ۔

[1] مطالعہ کنید تاریخ ابو جعفر جریر طبری۔ فتح بیت المقدس ۱۲ منہ

درین فرمان مبارک بہ تصریح موجود ہست کہ بر جان و مال و مذہب نصاریٰ تعرّض نخواہد شد۔ و این ظاہر ہست کہ ہر قسم حقوق در ذیلِ این ہر سہ عنوان داخل شدہ مے توانند۔ در باب معابد بہ تصریح مرقوم ہست کہ مسمار نخواہد شد و بعمارات آنہا نقصانے نمیرسد۔ در بابِ آزادیِ مذہب بتکرار تصریح فرمودہ کہ لَا یُکْرَھُوْنَ عَلٰی دِیْنِھِمْ۔ و چون بزعمِ نصاریٰ یہود حضرت عیسیٰ علیہ السلام را مصلوب نمودہ اند و این واقعہ خاص در بیت المقدّس وقوع یافتہ بپاسِ خاطرِ ایشان این شرط منظور فرمود کہ یہود از بیت المقدّس بر آیند۔ در بابِ اہالیِ یونان ہر چند کہ با اہلِ اسلام صفِ پیکار آراستہ بودند۔ و در حقیقت دشمنانِ جانیِ مسلمانان بودند۔ با این ہمہ با آنہا مراعاتِ بسیار کرد یعنی ایشان را اجازہ داد کہ خواہ در بیت المقدّس سکونت دارند۔ و خواہ از آنجا بر آیند۔ در ہر دو صورت با آنہا امن خواہد بود۔ و بہ کلیسا ہا و معبد ہائے ایشان تعرّض نخواہد شد۔ طرفہ ترین شرائط اینکہ اگر نصرانیان بیت المقدّس ترکِ وطن گویند و با اہلِ روم بپیوندند در آن صورت نیز با آنہا تعرّض نخواہد شد بلکہ کلیسا ہائے شان کہ در بیت المقدّس ہست ہمہ محفوظ خواہد ماند۔ آیا قومے از اقوامِ عالم ہست کہ با اقوامِ مفتوحہ بیش ازین رعایت کنند؟۔

مقدم ترین مراعات این بود کہ جان و مالِ اہلِ ذمہ را مساوی

بجان و مال اہلِ اسلام قرار داد مثلاً اگر مسلمانے شخصے را از
اہلِ ذمّہ قتل مے کرد۔ حضرت فاروق اعظم رض فی الفور آن
مسلمان را بقتل مے رسانید۔ از امام شافعی مروی است
کہ شخصے از قبیلۂ بکر ابن وائل یکے از نصرانیان حیرہ را کشت
و چون حضرت فاروق اعظم رض خبر شد فرمان داد کہ قاتل بہ ورثہ
مقتول سپردہ شود تا او را بقتل برسانند[۱۵]۔ در باب مال و املاکِ
اہلِ ذمّہ حفاظتِ حقوق بیش ازین چہ خواہد بود۔ کہ جمیع اراضی
کہ در تصرّف آنہا بود بحالِ سابق گذاشتہ شد حتّٰی کہ مسلمانان
ابداً اجازہ نداشتند کہ اراضی را خریدہ کردہ بتوانند۔ و این بحث
با بسط و تفصیل در ذیلِ محاصلِ ملکی رقم پذیرفت۔

توجہ بحالِ اہلِ ذمہ بوقت جمع بست

مقدارِ مالیہ در عصرِ فاروق اعظم رض بسیار خفیف و سبک بود
و با این ہمہ حضرت عمر رض مدام این امر را ملحوظِ خاطرِ عاطر میداشت
کہ بر مردم رعایا تشدّد نشود چنانچہ تا دمِ واپسین ہمین خیال
در دل داشت و ہر سال معمول خود کردہ بود کہ چون خراجِ عراق
مے آمد دہ نفر را از کوفہ و دہ نفر را از بصرہ میخواست و بہ آنہا
چہار بار شاکیہ سوگند میداد کہ در ایصالِ مالیہ بر مردم زراعت
پیشہ تشدّد نشدہ باشد[۱۶]۔ و سہ[۳] روز قبل از وفاتِ خود
سرکردگانِ صیغۂ جمع بست را بہ حضور خواستہ در بابِ تشخیص جمع

[۱۵] الدرایہ فی تخریج الہدایہ مطبوعہ دہلی صفحہ ۳۳۶ - ۱۲ [۱۶] کتاب الخراج صفحہ ۶۵ - ۱۲

با ایشان گفتگو کرد و از آنہا بار بار استفسار مے نمود کہ آیا مقدارِ مالیہ بسیار نیست؟[1]

مشورہ با اہل ذمہ در باب معاملات ملکی

اعلیٰ ترین حقوقیکہ برعایا حاصل شود این ست کہ آنہا را در ادارۂ ملکی شریک سازند۔ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اموریکہ تعلق با اہل ذمہ داشت بدون از مشورہ و استصوابِ اہل ذمہ کار نمیکرد۔ مثلاً وقتیکہ مسئلہ جمع بستِ عراق پیش آمد رؤسائے عجم را در مدینہ منورہ بہ حضور خواستہ کوائفِ مالیہ را دریافت نمود۔ و وقتیکہ ادارۂ مالیہ مصر فرمود در اکثر معاملات با مقوقس مشورہ کرد۔[2]

حقوقیکہ اہل ذمہ را راجع بملک و مال و جان ایشان عطا کرد محض زبانی نبود بلکہ در پابندیٔ آنہا خیلے اہتمام داشت چنانکہ یکے از کاشتکاران شام شکایت بدربارِ خلافت آورد کہ فوجِ اسلام زراعتِ مرا پامال نمودہ اند۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بمجرد استماع این شکوہ او را دہ ہزار درہم از بیت المال عطا فرمود۔[3] بنامِ حکامِ اضلاع متواتر احکامِ تاکیدی میفرستاد کہ بر اہلِ ذمہ ہیچگونہ دستِ تعدّی دراز نکنند و بواجہ خود ہم مردم را درین باب قدغن تام میفرمود۔ از قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج بابُ الجزیہ مروی ست کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اثنائے معاودت از سفرِ شام چند نفر را دید کہ در آفتاب ایستادہ اند و بر سرِ ایشان روغن سیاہ

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - ۱۲ [2] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۴ - ۱۲
[3] کتاب الخراج صفحہ ۶۸ - ۱۲ منہ

مے انداز ند۔ فاروق اعظمؓ استفسار فرمود کہ این چہ ماجراست؟ معلوم شد کہ جزیہ را ادانہ کردہ اند و در پاداش این جرم مستوجب سزا شدہ اند۔ حضرت فاروق اعظمؓ فرمود کہ در باب عدم ادائے جزیہ چہ عذر دارند۔ عرض کردند کہ ناداری۔ امیر المومنین فرمود کہ ایشان را رہا کنید و تکلیف ندہید زیرا کہ من از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ ام کہ

لَا تُعَذِّبُوا النَّاسَ فَإِنَّ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا يُعَذِّبُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ۔

یعنے از رسول اللہ صلعم مروی است کہ مردم را عذاب مکنید و کسانے کہ درین دنیا مردم را عذاب میکنند خدائے تعالیٰ در روز قیامت آنہا را عذاب خواہد کرد۔

ایفائے شرائط اہل ذمہ

فرمانے کہ بعد از فتح شام بنام حضرت ابو عبیدہ تحریر فرمود در آن عبارت ذیل درج بود:—

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْإِضْرَارِ بِهِمْ وَأَكْلِ أَمْوَالِهِمْ إِلَّا بِحِلِّهَا وَوَفِّ لَهُمْ بِشَرْطِهِمُ الَّذِيْ شَرَطْتَ لَهُمْ فِيْ جَمِيْعِ مَا أَعْطَيْتَهُمْ۔[1]

اہل اسلام را منع کنید کہ بر اہل ذمہ تعدی نکنند و ضرر نرسانند و مال شان را بے سبب نخورند و بہ جمیع شرائط کہ با آنہا بستہ اید ایفا کنید۔

فاروق اعظمؓ قبل از وفات خود بحق خلیفہ وقت یک وصیت

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۲ - ۱۲

مفصّل فرمود و آن وصیّت نامہ را امام بخاری و ابوبکر بیہقی و حافظ ابو
دیگر مورّخین بہ بسط و تفصیل نقل نموده اند۔ و فقرۂ اخیر آن این ست:۔

وَاُوْصِیْهِ بِذِمَّةِ اللهِ وَذِمَّةِ رَسُوْلِهٖ اَنْ یُّوْفٰی لَهُمْ بِعَهْدِهِمْ وَاَنْ یُّقَاتَلَ عَنْ وَّرَآئِهِمْ وَاَنْ لَّا یُكَلَّفُوْا فَوْقَ طَاقَتِهِمْ[1]	من در حقّ کسانے کہ ذمّۂ خدا و رسول بآنہا داده شده ست وصیّت میکنم کہ بہ عہد ایشان وفا شود و در حمایت شان جنگ شود و آنہا را از وسع تکلیف داده نشود۔

ازین زیاده تر مراعات با اہل ذمّہ چہ خواہد بود کہ بوقت واپسین ہم حضرت فاروق اعظم رض اہل ذمّہ را فراموش نفرمود۔

غرفہ نام شخصے از صحابہ بود۔ نصرانی رو بروئش جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را نعوذ باللہ دشنام داد۔ غرفہ بر رخسارہ اش سیلے زد۔ نصرانی استغاثہ بحضور عمرو ابن العاص برد و او غرفہ را بمحکمۂ عدالت جلب نموده بازخواست کرد۔ غرفہ حقیقت واقعہ را باز گفت عمرو ابن العاص گفت کہ با اہل ذمّہ معاہدۂ امن شدہ۔ غرفہ عرض کرد کہ این مردم کجا اجازه دارند کہ نعوذ باللہ جناب رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم را آشکارا سبّ کنند۔ معاہدۂ اسلام با آنہا ہمین قدر ست کہ در کلیسا ہائے خود ہر چہ میخواہند بکنند۔ و اگر دشمنے بر ایشان تعرض کند ما از ایشان حمایہ کنیم و این قسم بار گران بر گردن ایشان نبندیم کہ تحمل آن نتوانند۔ عمرو ابن العاص گفت راست ست[2]۔ ازین واقعہ

[1] صحیح بخاری صفحہ ۱۸۷۔ مطبوعہ میرٹھ ۱۲ [2] اسد الغابہ تذکرۂ غرفہ ۱۲ منہ

معلوم مے شود کہ پاس حقوق اہل ذمّہ تا بکدام حد بودہ۔

آزادی در امور مذہبی

درباب امورِ مذہبی اہل ذمّہ را آزادی کامل حاصل بودہ۔ و ہرگونہ رسوم مذہبی را ادا کردہ مے توانستند۔ و علی الاعلان ناقوسہا میدمیدند و صلیبہا مے برآوردند۔ و ہر قسم مجلسہا میکردند و اختیارات مذہبی کہ روحانیونِ نصارا ے را حاصل بود بدستور سابق برحال ماند قیس عظیم اسکندریہ بنیامین بمدت ۱۳ سال از ترس اہل روم آوارۂ دشت ادبار بود و چون عمرو ابن العاص مصر را فتح کرد در سنہ ۲۰ھ از بہرِ او خطِ امان فرستاد و او بکمال آزادی باز آمد۔ و بارِ دیگر بر منصبِ قسیسی مامور شد چنانچہ علامہ مقریزی در کتاب خود (جلد اول صفحہ ۴۹۲) این واقعہ را بہ بسط و تفصیل نوشتند۔ در معاہداتِ صلح علاوہ از دیگر امور حقِ آزادیِ مذہبی التزاماً درج مے شد۔ چنانچہ الفاظِ اصلی بعض معاہدات را درین موقع نقل میکنم۔

تحریرے کہ حذیفہ ابن الیمان بہ مردم ماہ دینار فرستادہ عبارتش حسب ذیل است:۔

لَا یُغَیَّرُوْنَ عَنْ مِلَّۃٍ وَلَا یُحَالُ بَیْنَہُمْ وَبَیْنَ شَرَائِعِہِمْ۔[1]	نہ در ملتے تغییر دادہ خواہد شد و در بین ایشان و بین امور مذہبی ایشان حائلے خواہد آمد۔

[1] طبری صفحہ ۲۶۳۳ – ۱۲ منہ

در فتح جرجان معاہدہ حسب ذیل نوشتہ شد:-

لَهُمُ الْاَمَانُ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَمِلَلِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ وَلَا يُغَيَّرُ بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ -	از بہر جان ومال ومذہب وشریعت شان امان ہست و ہیچ چیز از این امور تغییر نمے شود -

در معاہدۂ آذربیجان حسب ذیل تصریح شدہ:-

اَلْاَمَانُ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَمِلَلِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ -	جان ومال ومذہب وشریعت شان را امان ہست -

در معاہدۂ موقان الفاظ ذیل مندرج بود:-

اَلْاَمَانُ عَلٰى اَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَشَرِيْعَتِهِمْ -	جان ومال ومذہب وشریعت شان را امان ہست -

ہر چند کہ فاروق اعظم رض در اشاعت اسلام سعی بسیار مے کرد و نظر بہ منصب خلافت این امر از جملۂ فرائض عین بود - لاکن در ادائے این فریضہ خود جناب ممدوح تا بہمان حدے سعی فرمود کہ بذریعۂ وعظ و پند امکان داشت - والا مدام ہمین خیال را ظاہر مے فرمود کہ در قبول مذہب بر کسے جبر نیست - استق نام یکے از غلامان فاروق اعظم رض بود کہ آئین نصاریٰ داشت جناب ممدوح او را ترغیب بقبول اسلام مے فرمود - وچون او انکار مے کرد میفرمود - لَا اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ - یعنی در باب مذہب

ل طبری صفحہ ۲۶۵۸ - ۱۲ ل طبری صفحہ ۲۲۶۲ - ۱۲ منہ

زبردستی روا نیست[1] - حقیقت امر این است که نتیجه که از واقعات استنباط می شود جز این نیست که حضرت فاروق اعظم رض بلحاظ حقوق ملکی مابین اهل ذمه و اهل اسلام تمیز نمی کرد - و اگر مسلمانی کدام ذمی را میکشت در قصاص وی بے دریغ بقتل می رسید - و هرگاه اهل اسلام با اهل ذمه سخن درشت می زدند - در پاداش مستوجب سزا التصور می شدند - از اهل ذمه بدون از جزیه و عشور هیچ گونه محصول و جبایه نمی گرفتند حالانکه از اهل اسلام زکوٰة نیز تحصیل می شد - و مقدارش از جزیه و عشور هر دو بیشتر بود - برعلاوه عشور هم از اهل اسلام تحصیل می کردند و مقدارش البته از جزیهٔ اهل ذمه کم بود - فوج مطوعه (والنتیر) را که از بیت المال تنخواه میدادند - اهل ذمه را هم در آن استحقاق مساوی بود - و طرفه اینکه حقیقةً از همین یک مثال تصفیهٔ این بحث می شود چنانکه در بین مسلمانان اشخاصیکه ضعیف و بیکس می بودند و بکسب معاش قدرت نمیداشتند - از بیت المال وظیفه برائے ایشان مقرر میشد همچنان سلوک و مراعات با اهل ذمه هم می شد - بلکه مدارات و فیاضی با اهل ذمه بیشتر مرعی بود - نخستین این قاعده در عهد خلافت حضرت ابوبکر رض مقرر شد. چنانچه معاهده که خالد

همسری اهل اسلام با اهل ذمه

[1] کنز العمال بحواله طبقات ابن سعد جلد پنجم صفحه ۲۰۹ - ۱۲ منه

ابن الولید بعد از فتح حیرہ نوشتہ حسب ذیل است :-

وَجَعَلْتُ لَهُمْ اَيُّمَا شَيْخٍ ضَعُفَ عَنِ الْعَمَلِ وَاَصَابَتْهُ اٰفَةٌ مِنَ الْاٰفَاتِ اَوْ كَانَ غَنِيًّا فَافْتَقَرَ وَصَارَ اَهْلُ دِيْنِهِ يَتَصَدَّقُوْنَ عَلَيْهِ طُرِحَتْ جِزْيَتُهُ وَعِيْلَ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ الْمُسْلِمِيْنَ وَعِيَالِهِ مَا اَقَامَ بِدَارِ الْهِجْرَةِ وَ دَارِ الْاِسْلَامِ فَاِنْ خَرَجُوْا اِلٰى غَيْرِ دَارِ الْهِجْرَةِ وَدَارِ الْاِسْلَامِ فَلَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِيْنَ النَّفَقَةُ عَلٰى عِيَالِهِمْ[1]

من این مردم یعنی اہلِ ذمّہ را حق دادم کہ اگر کدام شخص از ایشان از سبب ضعف و پیری در حصولِ معاش معذور باشد یا بکدام آفت مبتلا شود یا بعد از توانگری مفلس شود و نوبت باینجا رسد کہ ہم مذہبان وے او را خیرات بدہند۔ جزیہ از وے گرفتہ نخواہد شد و باولادش از خزینۂ بیت المال مسلمانان نفقہ دادہ خواہد شد تا وقتیکہ در ملک اسلام سکونت بدارد و اگر در ملک غیر برود بر اہلِ اسلام نفقہ اش واجب نخواہد بود۔

قاعدۂ مذکور در عہد حضرت فاروق اعظم رض ہم برحال ماند۔ بلکہ جناب ممدوح این حکم را از آیۂ کریمہ استنباط نمود و داروغۂ بیت المال را بذریعۂ فرمان مبارک اطلاع داد کہ در آیۂ کریمۂ اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمَسَاكِيْنِ۔ (صدقہ و خیرات از برائے فقراء و مساکین است-) از فقراء مراد مساکین اہل اسلام

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۵ - ۱۲

واز مساکین مراد مساکین یہود و نصاریٰ است۔ تفصیل این
واقعہ بدین منوال است کہ بارے حضرت فاروق رضؓ پیرے
کہن سال را دید۔ دریوزہ میکند۔ پرسید چرا دریوزہ میکنی۔ ؟
گفت بر من جزیہ مقرر شدہ است۔ و من استطاعت آن
ندارم۔ فاروق اعظم رضؓ او را با خود گرفتہ بخانہ آمد۔ و چیزے نقد
از خود او را مرحمت فرمود۔ و بہ داروغہ بیت المال فرمان فرستاد کہ
از برائے کسانیکہ باین طور مفلوک الحال باشند از بیت المال اسلام وظیفہ
مقرر شود۔ و درین حکم آیۂ کریمۂ فوق را سند گرفت۔ و فرمود۔ واللہ از
جادۂ انصاف دور است کہ ما از جوانی این مردم متمتع شویم و در پیری ایشان را از خود برانیم[1]

پاس ناموس اہل ذمہ

حضرت فاروق اعظم رضؓ پاس ننگ و ناموس اہل ذمہ را
مثل اہل اسلام ملحوظ خاطر عاطر میداشت و گاہے روا دار نبود کہ
در حق ایشان حرفے ناسزا و حقارت آمیز استعمال شود۔ عمرو
ابن سعد کہ حاکم حمص بود و در زہد و تقویٰ و ترک دنیا از جمیع
اقران یعنی عہدہ داران خلافت گوئے سبقت ربودہ بود بارے
در حق یک ذمی از زبانش برآمد اخزاک اللہ یعنی خدا ترا رسوا
کند۔ و برین حرکت خود بحدے اظہار تاسف و ندامت کرد
کہ خود بحضور فاروق اعظم رضؓ حاضر آمدہ از ماموریت استعفا نمود۔
و گفت کہ از سبب ماموریت مرتکب این حرکت شدہ ام[2]۔

[1] کتاب الخراج صفحہ ۷۲ - [2] ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۳ - ۱۲ منہ

سلوک با اہل ذمہ بحالت سازش و بغاوت خلافِ حکومت

وطرفہ آنکہ اہل ذمہ سازش ہا و بغاوت ہا میکردند و باز با ایشان بروتیرۂ سابق مراعات مرعی مے شد۔ سلطنتہائے کہ درین عصر ادعائے تہذیب و ترقی میکنند بارہا بائے خود طریق مراعات و مدارات مرعی میدارند و لے تا وقتیکہ برخلافِ شان شبہ پیدا نشود۔ ہمینکہ شبہ پیدا شد دفعۃً ہمہ لطف و مراعات بہ قہر و غضب بدل مے شود و بہ آن قدر خونخواری و غیظ انتقام میگیرند کہ اقوامِ وحشی نیز بآن درجہ انتقام نمیگیرند۔ بخلافِ این فاروق اعظم رض در ہیچ حال از جادۂ عدل و انصاف سرِ موئے تجاوز نفرمودہ۔ در منتہائے سرحدِ شام شہرے بود عربسوس نام و سرحدِ دیگرِ شام بہ ایشیا کوچک ملحق بود۔ وقتیکہ شام فتح شد۔ این شہر ہم درذیل مقبوضاتِ اسلامی در آمد و معاہدۂ صلح نوشتہ شد۔ لاکن سکنائے آن دیار با اہل روم مخفیانہ سازش داشتند و از حالات و حرکاتِ اہل اسلام آنہا را ہر وقت اطلاع میدادند۔ حاکم آنجا عمرو ابن سعید حضرت فاروق اعظم رض را برین حال اطلاع داد۔ وچون خلیفہ مجسم عدل و انصاف بود۔ در پاداشِ این جرم فقط ہمینقدر سزا داد کہ فرمانے بنام عمرو ابن سعید فرستاد متضمن برانیکہ جمیع املاک آن مردم از قسم اراضی و مواشی و اسباب و خانہ وغیرہ قیمت شود و دو چند قیمت باوشان دادہ شود و ہمہ را از آنجا اخراج کنند کہ جائے

دیگر بروند- واگر این سزا را قبول نکنند یک سال مہلت دادہ
بعد از آن ایشان را جلاوطن کند- و چون از شرارت و خبث
باطن خود باز نماندند ہمہ را بر طبق فرمانِ مبارک از شہر اخراج نمود[۵]
آیا درین عصر قومے از اقوام شائستہ و مہذب عالم در تواریخ
خود نظیر اینگونہ عفو و مساعحت را نشان دادہ مے توانند؟
مراعاتے کہ با اہلِ ذمہ مرعی شد برہانِ قاطع آن جز این
چہ خواہد بود کہ اہلِ ذمہ در ہر موقعہ بمقابلہ سلطنتہائے ہم مذہب
خود پائے ثبات بر رفاقتِ اہلِ اسلام فشردند- چنانچہ
سر رشتہ تہیۂ رسد و اردو بازار بدست اہلِ ذمہ بود و از
پولِ خود جسر ہا و راہ ہا را درست مے نمودند- و طرفہ آنکہ خدمات
جاسوسی و خبر رسانی را ہم بجا مے آوردند- یعنی از اسرارِ مخفی
مدعیان مسلمانان را اطلاع میدادند- حالانکہ با دشمنانِ
اسلام در مذہب و ملتِ شان شریک بودند- از حسنِ سلوکِ
اسلامیان در دلِ اہلِ ذمہ بحدے اخلاص پیدا شدہ بود کہ
چون بہنگامِ جنگِ یرموک اہلِ اسلام از حمص برآمدند- مردم یہود
توریت را در دست گرفتہ گفتند کہ تا وقتیکہ جان در بدن باقی ست
از اہلِ روم سدِ راہ خواہیم شد- و خود نصارٰے با نہایت
حسرت میگفتند- واللہ شما مردم نسبت بہ اہلِ روم در دلِ ما

[۵] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۱۵۷- ۱۲

بیشتر محبوب هستند۔

و درینجا ضرورست رفع شبه نمائیم از گمان باطلے که گفته اند یا میگویند که حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ با خوند هبِ اسلام در رفتار با اہلِ ذمّه از جادۂ انصاف تجاوز کرده است۔

تقریر اعتراض از طرفِ مخالف

این مسئله را مخالف این طور تقریر مے تواند که یعنی فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اہلِ ذمه را قدغن ساخت که در وضع و لباس با اہلِ اسلام تشبّه نکنند و در کمر زنّار ببندند و کلاه ہائے دراز بپوشند و بر اسپ زین نزنند۔ و معبد ہائے جدید بنا نکنند و خنزیر و شراب نفروشند و ناقوس نزنند و صلیب نه بندند۔ و برعلاوه قبیلۂ بنو تغلب را از اصطباغ اولاد نهی فرمود۔ طرفه آنکه در آبادی وسیعِ عرب یک متنفس را از یهود و نصاریٰ نگذاشت و خانه ہائے قدیم را که از صد ہا سال در عرب آباد بودند جلائے وطن نمود۔ بلے این اعتراضها خیلے قابلِ توجه است و بایست از آنها به تفصیل جواب دهیم۔ چه بمرورِ ایّام این حقائق در حجاب تقلید و تعصّب پنهان گشته۔ شک نیست که فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اہلِ اسلام را از تشبه با اقوام غیر مدام نهی مے کرد۔ و اقوام غیر را از تشبّه با اہلِ اسلام منع میفرمود۔ ولے غرض او محض قوام خصوصیّاتِ قومی بوده که قائم بماند۔ در بابِ لباس این امر تحقیق طلب است که آیا لباسے را مخصوص با ہلِ

ذمہ ساخت۔ آیا آن لباس از قدیم مخصوص باہلِ ذمہ بودہ۔ یا لباس جدیدے را محض از بہرِ تحقیر بآنہا تجویز نمود شخصیکہ تاریخ قدیم عجم را مطالعہ نمودہ باشد بہ یقین مے داند کہ لباس مذکور ہمان لباس قدیم عجم بود۔ در معاہدۂ فاروق اعظمؓ کہ در کنز العمّال وغیرہ منقول ست واز طرفِ رواۃ تصرّفات بسیارے نیز در آن شدہ الفاظ درج ذیل ست[1]:- وان نلزم زینا حیث ما کنّا۔ یعنی ما ہمان لباس را مے پوشیم کہ از قدیم رواج بودہ۔ و در معاہدۂ خود شرط کردہ اند کہ لباس قدیم خود را بپوشند۔ و اگر معاملہ برعکس و موافق بزعم مخالف مے بود بایست این طور شرط میکردند و میگفتند ما ابداً فلان قسم لباس را نمے پوشیم۔ و از این ظاہر میگردد کہ لباسے یکہ فاروق اعظمؓ امر فرمودہ لباس قدیم عجم بودہ۔

راجع بہ لفظِ زنّار کہ در فرمانِ والائے فاروق اعظمؓ مندرج ست فقہائے اسلام اکثر بر غلط رفتہ اند و گمان کردہ اند کہ زنّار بقدر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیر اہلِ ذمہ مقصود بود۔ و این خیال باطل محض ست۔ زیرا کہ زنّار در لغت بمعنے کمر بند ست و در عرب این لفظ درین عصر نیز بہ ہمین معنی مستعمل ست۔ کمر بند را در لغت عرب منطقہ

[1] کنز العمّال جلد ۲ صفحہ ۳۰۲ - ۱۲ منہ

ہم میگویند و بنائے علیہ زنّار و منطقہ باہم مترادف - و از کتب حدیث ثابت ست کہ این دو لفظ یک معنے دارند - در کنز العمال از بیہقی وغیرہ منقول ست کہ فاروق اعظم رض این فرمان را تحریرے بنام سرعسکران فرستاد "وتلزموهم الناطق یعنی الزنانیر" لفظ زنار را بہ لفظ کستیج[۳] ہم تعبیر مے کردند - چنانچہ در جامع صغیر وغیرہ بجائے زنار لفظ کستیج مذکور ست - و این لفظ غالباً عجمی ست - بہرحال عجم از قدیم عادت بکمر بند داشتند - علّامہ مسعودی در کتاب التنبیہ والاشراف[۱] میگوید کہ من در کتاب مروج الذہب کیفیت آن نوشتہ ام کہ یعنے عجم بچہ سببے از قدیم باین شیوہ عادت داشتند - و برہانِ قاطع برین دعوے کہ این لباس از قدیم مخصوصِ عجم بودہ این ست کہ لباسے کہ خلیفہ منصور عبّاسی برائے اہلِ دربارِ خود تجویز نمود - تقریباً ہمین لباس بود یعنی کلاہ ہائے دراز کہ از نرسل تیار میکردند و این ہمان کلاہِ عجمی مے باشد کہ نمونۂ آن را درین عصر نیز قوم پارسی[۲] بسر میکنند و درین لباسِ درباری کمربند ہم داخل بودہ - این ہمان زنار یا منطقہ یا کستیج ست کہ وضعِ قدیم عجم بودہ - و در باب

---

[۱] کنز العمال صفحہ ۱۰۷ - [۲] اشخاص قوم فارسی کہ در بلادِ بمبئی و کراچی وغیرہ سکونت دارند ہمین قسم کلاہ دراز مے پوشند ۱۲ منہ

ذمہ ساخت۔ آیا آن لباس از قدیم مخصوص باہل ذمہ بودہ یا لباس جدیدے را محض از بہر تحقیر بآنہا تجویز نمود۔ شخصیکہ تاریخ قدیم عجم را مطالعہ نمودہ باشد بہ یقین مے داند کہ لباس مذکور ہمان لباس قدیم عجم بود۔ در معاہدۂ فاروق اعظم رض کہ در کنز العمّال وغیرہ منقول ست و از طرف رواۃ تصرفات بسیارے نیز در آن شدہ الفاظ درج ذیل ست[1]:۔ وان نلزم زینا حیث ما کنّا۔ یعنی ما ہمان لباس را مے پوشیم کہ از قدیم رواج بودہ۔ و در معاہدۂ خود شرط کردہ اند کہ لباس قدیم خود را بپوشند۔ و اگر معاملہ برعکس و موافق بزعم مخالف مے بود بایست این طور شرط میکردند مبیگفتند ما ابداً فلان قسم لباس را نمے پوشیم۔ و از این ظاہر میکرد کہ لباسیکہ فاروق اعظم رض امر فرمودہ لباس قدیم عجم بودہ۔

راجع بہ لفظ زنّار کہ در فرمان والائے فاروق اعظم رض مندرج ست فقہائے اسلام اکثر بر غلط رفتہ اند و گمان کردہ اند کہ زنّار بقدر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیر اہل ذمہ مقصود بود۔ و این خیال باطل محض ست۔ زیرا کہ زنار در لغت بمعنے کمربند ست و در عرب این لفظ درین عصر نیز بہ ہمین معنی مستعمل ست۔ کمربند را در لغت عرب منطقہ

[1] کنز العمّال جلد ۲۔ صفحہ ۳۰۲ - ۱۲ منہ

ہم میگویند و بنائے علیہ زنّار و منطقہ باہم مترادف - و از کتب حدیث ثابت است کہ این دو لفظ یک معنے دارند - در کنز العمال از بیہقی وغیرہ منقول است کہ فاروق اعظم رض ہم این فرمان را تحریرے بنام سرعسکران فرستادہ "وتلزموھم الناطق یعنی الزنانیر" لفظ زنار را بہ لفظ کستیج[۳] ہم تعبیر مے کردند - چنانچہ در جامع صغیر وغیرہ بجائے زنار لفظ کستیج مذکور است - و این لفظ غالباً عجمی است - بہر حال عجم از قدیم عادت بکمر بند داشتند - علامہ مسعودی در کتاب التنبیہ والاشراف[۹۷] میگوید کہ من در کتاب مروج الذہب کیفیت آن نوشتہ ام کہ یعنے عجم بچہ سببے از قدیم باین شیوہ عادت داشتند - و برہان قاطع برین دعوے کہ این لباس از قدیم مخصوص عجم بودہ این است کہ لباسے کہ خلیفہ منصور عباسی برائے اہل دربار خود تجویز نمود - تقریباً ہمین لباس بود یعنی کلاہ ہائے دراز کہ از نسل نیار میکردند و این ہمان کلاہ عجمی مے باشد کہ نمونۂ آن را درین عصر نیز قوم پارسی بسر میکنند[۹۲] درین لباس درباری کمربند ہم داخل بودہ - این ہمان زنار یا منطقہ یا کستیج است کہ وضع قدیم عجم بودہ - و در باب

[۳] کنز العمال صفحہ ۱۰۷ - [۹۲] اشخاص قوم فارسی کہ در بلاد بمبئی و کراچی وغیرہ سکونت دارند ہمین قسم کلاہ درازے مے پوشند ۱۲ منہ

این لباس کہ خلیفہ منصور تجویز کرد جمیع مورخین عرب تصریح کردہ اند کہ او تقلید از عجم نمود۔ شخصیکہ دارائے عقل سلیم باشد بہ آسانی فہمیدہ مے تواند کہ لباسے راکہ فاروق اعظم رض از برائے اہل ذمّہ قرار داد۔ اگر چہ مبنی بر غرض تحقیر اہل ذمّہ مے بود خلیفہ منصور عبّاسی چرا برائے اہل دربار خود تجویز آن مے نمود۔

بحث صلیب و ناقوس

شک نیست کہ اہل ذمّہ را از تعمیر معابد و فروش شراب دیر آوردن صلیب و دمیدن ناقوس و اصطباغ منع فرمودن دست اندازی ست در امور مذہبی۔ لاکن من ازین راز بے باکانہ پردہ دری میکنم۔ این احکام با قیود و شرائطے کہ در عہد حضرت ابوبکر صدیق رض و حضرت عمر فاروق رض جاری شد بکلے مناسب حال بود۔ لاکن مؤرخین در عصر ہائے بعد ذکر آن قیود را ترک نمودند و بنابران یک مغالطہ عظیم پیدا شد۔

درباب صلیب الفاظ معاہدہ حسب ذیل است:۔

وَلَا یَرْفَعُوْا فِیْ نَادِیْ اَهْلِ الْاِسْلَامِ صَلِیْبًا۔ یعنی در مجالس اہل اسلام صلیب برنیاورند۔

درباب ناقوس تصریح امر شدہ۔ یَضْرِبُوْا نَوَاقِیْسَهُمْ فِیْ اَیِّ سَاعَةٍ شَاؤُا مِنْ لَیْلٍ اَوْ نَهَارٍ اِلَّا فِیْ اَوْقَاتِ الصَّلٰوةِ۔ یعنی اہل ذمّہ اختیار دارند کہ جز اوقات نماز در شب یا روز

لہ کتاب الخراج صفحہ ۸۰۔ ۱۲ منہ

ہر وقت کہ بخواہند ناقوس زنند[1]۔

در باب خنزیر الفاظ معاہدہ حسب ذیل ست:۔

وَلَا يُخْرِجُوا خَنَازِيرًا مِنْ مَنَازِلِهِمْ إِلَى أَفْنِيَةِ الْمُسْلِمِينَ

یعنی اہل ذمّہ خنزیر را در احاطۂ مسلمانان نبرند۔

بعد از تصریحاتِ فوق چگونہ مجالِ شک مے ماند کہ آوردنِ صلیب و دمیدنِ ناقوس بالعموم منع بودہ ست بلکہ حقیقتِ امر این ست کہ در حالاتِ مخصوص و اوقاتِ معیّن ممنوع بود۔ و درین عصر نیز در بعض اوقاتِ مخصوص این گونہ ممانعت خلافِ انصاف معلوم نمے شود۔ از ہمہ بیشتر این امر قابل لحاظ ست

بحث اصطباغ

کہ نصارائے بنی تغلب را قدغن نمود کہ اولادِ خود را اصطباغ نکنند بلکہ در مردم نصارائے رواج ست کہ اولادِ خود را قبل از سنِّ بلوغ اصطباغ کنند۔ و این یک گونہ تفاول ست تا اولاد بعد از بلوغ آئین دیگرے نگیرند۔ و این بعینہ مانند ست بہ ختنہ کہ اہل اسلام پسران را میکنند۔ شک نیست کہ فاروق اعظم استحقاق این امر نداشت کہ این رسم را عموماً موقوف کند لاکن در آن عہد یک صورتِ نو پیدا شدہ بود یعنی شخصے از نصارا کہ در حلقۂ اسلام داخل شود و اولادِ نابالغ گذاشتہ بمیرد اولادش بکدام مذہب پرورش یابد؟ آیا مسلمان تصوّر شوند۔ یا در ملّی

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۶ - ۱۲ منہ

اختیار دارد که این جور یتیم ها را اصطباغ داده در سلک نصاریٰ داخل سازد ؟ ۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ این صورت خاص را بنظر داشته امر فرمود که اولاد را اصطباغ ندهند ۔ و نصرانی نسازند و این گونه حکم عین قرین انصاف است ۔ چه وقتیکه پدر در حلقه اسلام داخل گردد اولاد صغیر او نیز بظاهر از زمرهٔ اسلامیان شمرده شود ۔ علامه طبری در کتاب خود در جائیکه از واقعه بنو تغلب ذکر میکند ۔ در ذیل شرائط صلح این الفاظ مے آورد

عَلٰی اَنْ لَّا یُنَصِّرُوْا وَلِیْدًا مِّمَّنْ اَسْلَمَ اٰبَاؤُهُمْ یَعْنِیْ قَبِیْلَةَ بَنِیْ تَغْلَبَ ۔ یعنی قبیلهٔ بنو تغلب اختیار ندارند که کسانیکه در حلقهٔ اسلام داخل شده باشند اولاد آنها را نصرانی بسازند[1] بجائے دیگر الفاظ ذیل وارد ست ۔ اَنْ لَّا یُنَصِّرُوْا اَوْلَادَهُمْ اِذَا اَسْلَمَ اٰبَاؤُهُمْ۔[2]

درین صورت البته مخالفین را مجال اعتراض است که گویند چرا فاروق اعظم رضی اللہ عنہ یک صورت فرضی قائم کرده شرائط معاهده را سخت کرد ؟ ۔ لاکن در جواب میگوئیم که این صورت فرضی نبود ۔ بلکه بسیارے از قبیلهٔ بنو تغلب در حلقهٔ اسلام داخل شده بودند و نظر بحال مخصوص ایشان ذکر این صورت ضرور بود ۔ بلکه علامه طبری بعبارت واضح تصریح نموده که

[1] طبری صفحہ ۲۵۱۰ [2] طبری صفحہ ۲۴۸۲ [3] طبری صفحہ ۲۵۱۰ ۔ ۲۵۱۲ [illegible]

کسانیکه مشرف باسلام شدند خودشان این ماده را
در ضمن معاهده عرضه داوند۔

اکنون هر شخص صاحب انصاف خود قیاس میتواند کرد
که از برائے قیام امن عمومی اگر نصارے را حکم شود که در مجالس
اهل اسلام خنزیر و صلیب نیاورند و در اوقات نماز ناقوس
نزنند و اولاد نصرانیان نو مسلم را اصطباغ ندهند۔ آیا
این حکم را مبنی بر تعصب میتوان گفت۔ ولے خیلی
جائے افسوس است که مورخین متاخرین اسلام قیود و خصوصیات
مذکور را ترک کرده اند۔ بلکه بعضے از متقدمین هم که طبعاً حس
تعصب داشتند۔ در روایات خود ذکرے ازین گونه
خصوصیات نکرده اند۔ اگرچه همچه مسامحات ممکن است
منجر به نتائج وخیم گردد ولے چون بظاهر خفیف بوده۔ ابن
الاثیر و دیگر مورخین نیز توجهے بدان نکردند۔ و این روایات
بحدے انتشار گرفت که زبان عربی سراسر از آنها مملو گردید
و فقهائے کرام که چندان اطلاعے از تواریخ ندارند همان
روایات مختصر را قبول و مسائل فقهیه را بر بنائے
آنها تفریع نمودند۔

معامله جلاوطنی نصارے

حقیقت معامله در جلائے وطن نصارے و یهود این است
که چون دلهائے یهود از غبار کدورت هیچگاه خالی نشده

و در وقت فتح خیبر بآنہا گفتند کہ ہر وقت مصلحت شد شما ازین جا اخراج خواہید شد۔ و در عہد فاروق اعظم رضؓ بسیارے از شرارتہائے شان ظاہر گشت۔ یکبار عبد اللہ ابن عمر رضؓ را از بالاخانہ انداختند و دستش زخمی شد۔ آخر فاروق اعظم رضؓ ناچار شدہ در مجمع عام الیشان دستا ویز ایشان را بیک شرح داد و بعد آنہا را از جزیرۂ عرب اخراج کرد۔ چنانچہ در صحیح بخاری در کتاب الشروط این واقعہ بہ تفصیل مذکور است۔

نصرانیان نجران در یمن و مضافات آن سکونت داشتند و ہیچ تعرضے بہ ایشان نشد۔ ولے آنہا پنہانی از جنگ تہیہ کردند و خیلے اسپ و اسلحہ مہیا نمودند۔ ازینجہت حضرت عمر رضؓ فرمان کرد کہ یمن را ترک دادہ بسوئے عراق بروند۔

غرض این امر از جمیع شہادتہائے تاریخی بپایۂ ثبوت رسیدہ کہ نصارائے و یہود را بمقتضائے مصلحت و سیاست جلائے وطن فرمودہ و بنابران این عمل از فاروق اعظم رضؓ بہیچ وجہ قابل اعتراض نمے تواند شد۔ البتہ این امر قابل لحاظ است کہ درین حال نیز چگونہ مراعاتے با ایشان مرعی داشت۔

لہ فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۶۵ - ۲ کتاب الخراج صفحہ ۴۲ - ۳ کتاب الخراج صفحہ ۴۲ - ۱۲ منہ

وقتیکه یهودِ فدک اخراج مے شد - فاروق اعظم رض شخصے را که واقف کار بود امر کرد و اراضی و باغات ایشان را قیمت کرد و وجهِ قیمت حسب الحکم فاروق اعظم رض از بیت المال داده شد - به یهود حجاز نیز وجه نقد در بدل قیمت اراضی دادند -

چون فاروق اعظم رض نصرانیان نجران را از آبادی عرب اخراج و در شام و عراق آباد فرمود - در خط امانی که بآنها عطا فرمود شرائطِ ذیل مندرج بود:

(۱) بهر جائیکه این مردم بروند سرکردگان ملکی عراق و شام برائے سکونت و زراعت ایشان زمین بدهند۔

(۲) هر حاکم مسلمان که پیش وے دادخواه شوند به دادِ ایشان برسد - (دادخواهِ ایشان را حاکم خود رسی نماید)

(۳) دو سال کامل مطلقاً از جزیه معاف اند۔

این معاهده به احتیاط و تاکید تمام به دستخطهائے صحابۂ جلیل الشان مزین شد - چنانچه قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج این معاهده را بالفاظها نقل کرده است -

قومیکه از ایشان بغاوت و سازش به ثبوتِ قطعی رسیده باشد در حق آنها چه مراعاتے بیش ازین امکان دارد؟ -

---

له فتوح البلدان صفحه ۲۹ - ۱۲ له کتاب الخراج صفحه ۴۱ - ۱۲ منه

اکنون محض معاملۂ جزیہ باقی ماند۔ و اگرچہ یک رسالۂ مستقل
درین خصوص تصنیف نمودہ ام و بزبانہاے ہندی و انگریزی
و عربی طبع و شائع شدہ است۔ مگر درینجا نیز مختصرے از
آن بحث میرانم کہ خیلے ضروری است۔

بحث جزیہ

اگرچہ در آغاز اسلام ظاہر گشت کہ مقصد و موضوع جزیہ
محض صیانت از اہل ذمّہ ست ولے در عہد فاروق اعظم رض
این مسئلہ بحدّے حل گردید کہ گنجائش احتمال باقی نماند
یعنی اول جناب ممدوح مانند نوشیروان شرح جزیہ را
بمقدار مختلف مقرر نمود۔ و باین طریق آشکارا کرد کہ اینگونہ
محصول از ایجادات غریبہ نبودہ بلکہ ہمان محصول نوشیروانی
است۔ بر علاوہ در مواقع عدیدہ بہ طریق عمل این امر را ظاہر
کرد کہ جزیہ فقط عوض حفاظت ست۔

در جلد اول این کتاب بر ناظرین ظاہر شدہ باشد کہ
چون بتقریب معرکۂ پُر خطر یرموک افواج اسلام از حصۂ مغربی
شام باز آمدند و بہ یقین دانستند کہ بعد از آن حفاظت
اہل حمص را در دمشق تعہد نمے توانند ہر قدر وجہ نقد کہ از درک
جزیہ تحصیل گشتہ بود ہمہ کم و کاست پس دادند۔ و بعبارت
واضح بر سکنائے آن دیار مدلل نمودند کہ تا حفاظت جان و
مال شما را التعہد نمیتوانم کرد۔ و بنا بران حق گرفتن جزیہ را

ہم نداریم۔ و خوبتر شہادت قطعی درین باب آنست کہ شخاصیکہ در وقتے از اوقات عہدہ بر آ از خدمات عسکری شدند از جزیہ معاف گردیدند۔ اگرچہ بر دین خود بودند۔ چنانچہ خود فاروق اعظم رضی در ۱۷ھ فرمانے بنام سرکردگان عراق فرستاد و دران الفاظ ذیل نوشت :۔

يَسْتَعِيْنُوْا بِمَنْ اِحْتَاجُوْا اِلَيْهِ مِنَ الْاُسَاوِرَةِ وَيَرْفَعُوْا عَنْهُمُ الْجَزَاءَ۔[۱]	از اساورہ باشخاصیکہ احتیاج دارند استعانت نمایند۔ و جزیہ را از ایشان بردارند۔

و این رعایت بحدے وسعت یافت کہ اگر قومے از اقوام مفتوحہ یک بار با اہل اسلام اشتراک در زدید جزیہ اش در آن سال معاف شد۔ مثلاً در ۲۲ھ کہ آذربیجان فتح شد۔ اہل شہر را فرمانے دادند کہ الفاظش حسب ذیل است :۔

وَمَنْ حَشَرَ مِنْهُمْ فِيْ سَنَةٍ وُضِعَ عَنْهُ جَزَاءُ تِلْكَ السَّنَةِ۔	کسانے کہ در کدام سال با فوج شریک شوند جزیہ آن سال ایشان را معاف میشود۔

و معاہدہ کہ با شہر براز رئیس آرمینیہ درین سال بوقوع آمد دران الفاظ ذیل مندرج بود :۔

---

[۱] طبری صفحہ ۲۴۶۹ - ۱۲ منہ

وَعَلٰی اَھْلِ اَرْمِیْنَۃَ اَنْ یَّنْصَرُوْا لِکُلِّ غَادِرَۃٍ وَّ یَنْفُذُوْا لِکُلِّ اَمْرٍ نَابَ اَوْ لَمْ یُنِبْ رَاہُ الْوَالِیْ صَلَاحًا اَنْ تُوْضَعَ الْجَزَآءَ [1]۔

در سنہ مذکور جرجان فتح شد و در فرمانِ امن عبارتِ ذیل تحریر یافت:۔

اَنَّ لَکُمُ الذِّمَّۃَ وَعَلَیْنَا الْمَنْعَۃَ عَلٰی اَنَّ عَلَیْکُمْ مِّنَ الْجَزَآءِ فِیْ کُلِّ سَنَۃٍ عَلٰی قَدْرِ طَاقَتِکُمْ وَمَنِ اسْتَعَنَّا بِہٖ مِنْکُمْ فَلَہٗ جَزَاءُہٗ فِیْ مَعُوْنَتِہٖ عِوَضًا عَنْ جَزَآئِہٖ [2]۔	یعنی با ذمہ دارِ حفاظتِ شما ہستیم بشرطیکہ شما ہر سال بقدرِ طاقت جزیہ بدہید و اگر از شما اعانت گیریم در عوضِ آن جزیہ از شما معاف مے گردد۔

الغرض از اقوالِ فاروق اعظم رض و معاہدات وطرزِ عملِ سرکردگانِ اسلام این امر مانندِ روزِ روشن ظاہر شد کہ موضوعِ جزیہ چیست و از برائے کدام غرض مقرر شدہ۔ وجہ جزیہ بر مصارفِ فوجی محدود بود یعنی وجہ نقدکہ ازاین درک تحصیل مے شد۔ مصرفِ آن محض آذوقہ ولباس ودیگر ضروریاتِ فوج بودہ۔ چنانچہ فاروق اعظم رض بہرجائیکہ جزیہ مقرر فرمودہ۔ جنس و غلہ راہم شامل نمود۔ در مصر

[1] طبری صفحہ ۲۳۹۷ - [2] طبری صفحہ ۲۶۶۵ -- ۱۲

جزیہ فی نفر چہار دینار بودہ واز جملہ دو دینار نقد بودہ وعوض دو دینار باقی غلۂ گندم و روغن زیتون وشہد وسرکہ وصول میکردند وہمین آذوقۂ فوج بود۔ وچون بمرورِ زمان رسد مستقلاً ادارہ شد۔ کُل مقدارِ جزیہ وجۂ نقد بستہ شد۔ وچہار دینار نقد میگرفتند[1]۔

مساعی فاروق اعظمؓ

درباب نسخ رواج غلامی

ہر چند کہ فاروق اعظمؓ رواج غلامی را بکلی منسوخ نکرد۔ واین کارِ خطیر دفعتہً امکان ہم نداشت لاکن شک نیست کہ جناب ممدوح بطرقِ مختلفہ این رواج را خیلے کم کرد۔ وآنچہ باقی ماند ہم بطور نیکوئے باقی ماند۔ چہ غلامی نبودہ بلکہ یک گونہ رابطۂ برادری وبرابری بودہ۔ در ملک عرب این رواج را استیصال نمود ودرین باب سعی بلیغ کرد کہ چون عنان خلافت بدست گرفت نخستین کارے کہ کرد این بود کہ اشخاصے را کہ از قبائل مرتدہ در عہد خلافت حضرتِ ابوبکرؓ

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۶ - ۱۲ منہ

بغلامی گرفتہ بودند قاطبۃً آزاد فرمود - و فوراً این قاعدہ گذشت
کہ عرب ابداً غلام شدہ نمے توانند - قول اوست رضی اللہ عنہ
کہ لا یسترق العرب - یعنی از عرب ہیچکس غلام شدہ نمیتواند[1]
اگرچہ بعضے از مجتہدین و ائمہ فن این اصول حضرت فاروق اعظم رض
را تسلیم نہ کردہ اند - چنانچہ از احمد حنبل منقول ست کہ
لا اذھب الی قول عمر لیس علی عربی ملک[2] - یعنی من
این رائے فاروق اعظم رض را قبول ندارم کہ عرب غلام نمے گردد -
بحث این مسئلہ درین مقام چندان موزون نمے نماید -
چہ درین موقع فقط ہمینقدر مقصود ست کہ در خصوص عرب
فاروق اعظم رض چہ فیصلہ فرمودہ -

در باب اقوام غیر فاروق اعظم رض ہیچ قاعدہ عام مقرر
نفرمود - و ہرگاہ کدام ملک غیر در تصرف اسلام مے آمد -
اہالی فوج اصرار مے نمودند کہ با ملک مفتوحہ جمیع رعایائے
آن دیار غلام گردند - و بغا نچین تسلیم شوند - در باب تقسیم
ملک چنانکہ قبل ازین مذکور شد فاروق اعظم رض بآیہ کریمہ
استدلال نمودہ اعتراض مردم را جواب ناطق داد - و چون در باب
غلامی استدلالے صریح در نص موجود نبود و مخالفت رائے
جمیع اہالی فوج از امکان خارج بود - با این ہمہ عملاً رواج غلامی

[1] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۱۲ - [2] منتقی الاخبار لابن تیمیہ - ۱۲ منہ

غلام شدہ نمے توانند -

حتے الامکان خیلے کم کرد۔ وسعتِ ممالکِ مفتوحۂ فاروق اعظم رضؓ تا ہزارہا میل رسید و در آن کرورہا نفوس آباد بودند۔ لاکن مقاماتے کہ دران رواجِ غلامی جاری باشد خیلے شاذ و نادر بود۔ و دران مقامہا نیز اشخاصے را غلام مے ساختند کہ در معرکۂ جنگ ہمراہِ فریقِ مخالف شراکت داشتند۔ در عراق و مصر کہ سلطنتہائے مستقل بود باآنکہ افواجِ اسلام از حد زیادہ اصرار نمودند یک شخص را ہم غلام نساختند۔ بلکہ برخے از قریہ جاتِ مصر کہ در مقابلِ اسلام صفِ قتال آراستند در وقتیکہ اسیر و غلام شدند و ایشان را بہ عرب فرستادند۔ فاروق اعظم رضؓ ہمہ را جمع نمودہ باز بہ مصر فرستاد و فرمان داد کہ غلام ساختنِ اینہارا روا نیست۔ چنانچہ مورخ مقریزی اسمائے دہات و کوائفِ این واقعہ را بہ تفصیل بیان نمودہ۔[1]

در بلادِ شام مثل بصرے۔ فحل۔ طبریہ۔ دمشق حمص حماۃ۔ عسقلان۔ انطاکیہ وغیرہ کہ نصارےٰ بکمالِ سرگرمی دادِ مقاتلہ دادند شاذ و نادر معلوم مے شود کہ اہلِ اسلام کسے را بغلامی گرفتہ باشند۔ در مقاماتِ مفتوحۂ شام تنہا قیساریہ است کہ در آنجا اسیرانِ جنگ را بغلامی گرفتند۔ در چنین فتوحاتِ فارس۔ خوزستان۔ کرمان۔ جزیرہ وغیرہ در معاہداتِ

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۶۔ ۱۲ منہ

صلح تصریح نوشتہ شد کہ بجان و مال اقوام مفتوحہ تعرض نمی شود در معاہدات صامغان - جندی سابور - شیراز - وغیرہ در عبارت معاہدہ صریح تر تحریر یافتہ کہ لا یسبو یعنی اسیرانِ جنگ را بغلامی نگیرند۔

در مناذر با آنکہ فوجِ اسلام اسیرانِ جنگ را غلام گرفتند و در آنہا تصرّف نمودند - فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمان داد کہ ہمہ را از بندِ غلامی آزاد کردہ جزیہ و خراج بر آنہا مقرر شود[1] - بہ ابوموسیٰ اشعری فرمان فرستاد کہ ہیچکس را از کاشتکاران و اہلِ جزیہ غلام نسازند[2] - فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بطریقے دیگر ہم این رواج را عملاً متروک نمود - و قاعدۂ عام مقرر کرد - کہ اُمّ ولد را کسے خرید و فروخت کردن نمے تواند - و حاصلش اینکہ جاریہ بعد از تولدِ اولاد جاریہ نمے ماند - این قاعدہ ایجادِ خاصِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ است - زیرا کہ قبل از آن خرید و فروختِ کنیزانِ صاحبِ اولاد ہم جاری بود - چنانچہ مورخین و محدّثین این قاعدہ را در ذیل اوّلیاتِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مے آورند - در بابِ آزادیِ غلامان طریقۂ دیگر ہم مروج بود کہ در اصطلاح بہ مکاتبت شہرت داشت یعنی غلام معاہدہ مے نوشت مشعر بر اینکہ از بہرِ آزادیِ خود در ظرفِ اینقدر مدت اینقدر وجہ را نقد ادا

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۷ - [2] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۱۲ - ۱۲ منہ

ببکنم - وچون وجہ معینہ را ادا میکرد بکلی آزاد مے شد - این قاعدہ از احکام قرآنی ست فَکَاتِبُوْهُمْ اِنْ عَلِمْتُمْ فِيْهِمْ خَيْرًا - لیکن فقہا این حکم را در احکام وجوبی قرار نہ دادہ اند - یعنی آقا اختیار دارد کہ معاہدہ را قبول کند یا مسترد سازد و فاروق اعظم رضہ وجوبی قرار دادہ - در صحیح بخاری کتاب المکاتب وارد ست کہ سیرین[۳] نام غلام حضرت انس درخواست مکاتبت کرد - حضرت انس انکار نمود - سیرین استغاثہ بہ حضور فاروق اعظم رضہ[۴] آورد - وجناب ممدوح انس را دُرّہ زدو بآیہ کریمہ استدلال جست - آخر انس جز قبول درخواست مکاتبت چارہ ندید -

قصۂ حضرت شہربانو

درین مقام ذکر قصۂ حضرت شہربانو کہ محض غلط شہرت یافتہ خیلے ضرورست - عموماً مشہورست کہ چون فارس فتح شد - دختران یزدجرد شہنشاہِ فارس اسیر گشتہ بمدینہ منورہ آمدند - و فاروق اعظم رضہ فرمان داد کہ در جمع کنیزان عام بہ سیر بازار فروش شوند - و حضرت علی رضہ منع کرد - و گفت اینگونہ شیوہ با خاندانِ شاہی جواز ندارد مصلحت آنست کہ این دختران خیلے بہ نرخ اعلے قیمت گردند - و بعد بکسے سپردہ شوند و حضرت علی رضہ آنہا را در اہتمام خود گرفت و یکے را بہ امام حسین رضہ و دیگرے بہ محمد ابن ابی بکر و یکے را بہ عبد اللہ

ابن عمرؓ عنایت فرمود۔ حقیقۃً این قصہ بے اصل بودہ علامۂ
زمخشری ناقل آنست۔ و در ربیع الابرار آوردہ۔ و زمخشری
در فنِ تاریخ پایۂ بلندی ندارد۔ و ابن خلکان نیز در ضمنِ حالاتِ
امام زین العابدین این روایت را از زمخشری نقل میکند ولے
این روایت غلطِ محض ست چراکہ بدون از زمخشری دیگر
مورخینِ نامور مانند طبری و ابن الاثیر و یعقوبی۔ و بلاذری
و ابن قتیبہ این واقعہ را در تواریخہائے خود ابداً بیان نکردہ اند
و در فنِ تاریخ پایۂ اعتبار زمخشری معلوم ست۔ برعلاوہ از
قرائنِ تاریخی این واقعہ بکلّی خلاف معلوم مے شود۔ در عہدِ
فاروق اعظمؓ یزدجرد و ارکانِ خاندانش ابداً در تصرّف
اسلام نیامدند۔ در معرکۂ مدائن یزدجرد با تمام عائلہ از دارالسلطنۃ
برآمدہ بہ حلوان رفت و چون افواجِ اسلام بر حلوان تعرّض
کردند بہ اصفہان گریخت و بعد از کرمان وغیرہ گذشتہ بہ مرو
رسید و در سنہ ۳۰ھ در عہدِ خلافتِ حضرت عثمانؓ کشتہ
شد۔ اگر عیال و اطفالش در قید اسیر آمدہ باشند در عہدِ
خلافتِ عثمانی اسیر شدہ باشند۔ گمان میرود کہ علامۂ
زمخشری اینقدر ہم اطلاع نداشت کہ قتلِ یزدجرد
در کدام عہد بودہ۔

قطع نظر از تحقیقاتِ فوق در وقوعِ این واقعہ حضرت

امام حسین رض بعمر ۱۲ سالگی بود - زیراکه ولادتِ جناب ممدوح در پنجم سالِ هجری شده و ملکِ فارس در سنه ۱۶ھ فتح گردید - بنابران این امر مستبعد و خیلے دور از قیاس مینماید که حضرت علی رض با حضرت امام حسین رض در صغرِ او این معامله کرده باشند - و قطع نظر ازین قیمت اولادِ شهنشاهِ فارس بسیار گران قرار داده شده باشد - حضرت علی رض را طرزِ معاشرت خیلے زاهدانه بوده - پس وجه قیمت را از کجا داده باشند - غرض بهیچ نوع این واقعه بر معیار صحّت درست نمے آید - هر معامله که فاروق اعظم رض با اقوام مفتوحه نموده و در تاریخ به ثبوت رسیده در هر یک طورے طریق مدارات را مرعی داشته که مقتضائے تهذیب و لازمهٔ انسانیّت بوده و درین ایام هم در ممالک مهذّبه اینجور مروج است -

سلوک اسلام با اسیرانِ خاندانِ شاهی

چون عمرو ابن العاص بر مصر تعرّض کرد - اولاً بر بلبیس حمله آورد و بعد از معرکه شدید فاتح و مظفّر گردید - و سه هزار نصارائے بقیدِ اسر آمدند و اتفاقاً ارمانوسه دختر مقوقس شاهِ مصر هم در اُسارائے بوده - عمرو ابن العاص آن دختر را خیلے بعزت و احترام پیشِ مقوقس فرستاد و احتیاطاً قیس ابن عاص سهمی را که از اُمرائے فوج بود برائے حفاظت

او مقرر فرمود۔[1]

از کارنامہ ہائے فوق ظاہر مے شود کہ فاروق اعظمؓ سعیِ بسیارے در انسدادِ رسمِ غلامی فرمود و در حقِ آنہا کیکہ غلام گشتہ بودند نیز منتہائے مراعات و مدارات نمود۔ و غلامی را بدرجۂ برادری رساند۔

مراعات با غلامان

در ذیلِ ادارۂ فوجی مذکور شد کہ چون فاروق اعظمؓ تنخواہ مجاہدینِ بدر وغیرہ مقرر فرمود۔ تنخواہِ غلامان را نیز مساوی بہ تنخواہِ خواجگانِ شان معین نمود و بعدہا در جمیع کارہا ہمین اصول را مدِ نظر داشت۔ از حالاتِ عمالِ اضلاع استفسار میفرمود۔ و مخصوصاً تفحص میکرد کہ با غلامانِ خود چگونہ رفتار میکنند۔ و اگر اطلاع میرسید کہ فلان عامل از رنجوران عیادت نمیکند محض در پاداشِ ہمین تقصیر او را معزول میفرمود۔[2] و اکثر غلامان را بہ سفرۂ طعامِ خود شریک میفرمود۔ و مردم را خطاب نمودہ میگفت کہ لعنت بر کسانیکہ از یکجا طعام خوردن با غلامانِ خود عار میکنند۔ در فرامینِ خود بسر عسکران برنگاشت کہ اگر کدام غلامِ شما قومے را امان بدہد آن امان از طرفِ جمیع اہلِ اسلام معتبر و جمیع قوم اسلام را پابندیِ آن لازم است۔ الفاظِ فرمان کہ بنامِ یکے از سر عسکران ارسال فرمودہ حسب ذیل است:۔

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۸۴ - [2] طبری صفحہ ۲۷۷۵ - ۱۲ منہ

ان عبد المسلمین من المسلمین وذمته من ذمتهم یجوز امانہ[1]۔

قدغن فاروق اعظم درباب اینکہ اولاد را از پدر و مادر جدا نکنند

چیزے کہ بر غلامان بیشتر شاق میگذشت این بود کہ آنہا را از خویش و اقارب جدا میکردند۔ مثلاً پسر از پدر و دختر از مادر جدا مے شد و کسانیکہ در عصر حاضر ازین رواج تنقید میکنند راجع بآن مقالات رقت آور مے نگارند۔ ولے حضرت فاروق اعظمؓ قاعدہ مقرر فرمود کہ ہیچ غلام از خویش و اقارب جدا نشود۔ یعنے کسے را مجال نخواہد بود کہ پسر را یک شخص بغلامی بگیرد۔ و پدر را شخصے دیگر یعنی پسر را از پدر و برادر را از خواہر و مادر را از دختر جدا نفروشند۔ و ہر جا کہ بمانند یکجا بمانند۔ احکام فاروق اعظمؓ کہ درین باب ورود یافتہ در کنز العمال مذکور و بمستدرک حاکم۔ بیہقی مصنف ابن شیبہ وغیرہ حوالہ بیدہد و الفاظش حسب ذیل است:۔

لَا يُفَرَّقُ بَيْنَ الْاَخَوَيْنِ اِذَا بِيْعَا - لَا تُفَرِّقُوْا بَيْنَ الْاُمِّ وَوَلَدِهَا لَا يُفَرَّقُ بَيْنَ السَّبَايَا وَاَوْلَادِهِنَّ -	درمیان دو برادر تفریق نکنند در وقتیکہ بفروش میرسند۔ فرزند را از مادر جدا نسازید۔ درمیان زنان اسیر و اولاد ایشان جدائی نیفگنند۔

فاروق اعظمؓ درباب این مسئلہ جمیع مہاجرین و انصا

[1] کتاب الخراج صفحہ ۱۲۶ - ۱۲ منہ

را بحضور خواستہ در جلسۂ عام بآیۂ کریمہ۔ لا تقطعوا ارحامکم استدلال نمود و فرمود کہ ازین بیشتر قطع رحم چہ خواہد بود۔ چنانچہ این واقعہ را حاکم و بیہقی در تصانیف خود بہ بسط و تفصیل نقل کردہ اند[1]۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مسیط ابن اسود را بمہمات شام مامور فرمود و فرزندش شرجیل را در کوفہ بخدمتے متعین نمود۔ مسیط عرض کرد کہ جناب امیر المومنین غلام را نمیخواہند کہ از خویش و اقارب جدا باشد۔ پس جدائی مرا از پسرم چگونہ روا میدارند[2]۔

اہل کمال در جماعۂ غلامان

از آنجا کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ غلامان را بہ پایۂ بلند رسانید در عرب عملاً آشکارا نمود کہ غلام با خواجۂ خود در رتبہ مساوات دارد۔ اثرش این شد کہ در خیل غلامان بعض اشخاص صاحب کمال پیدا شدند و تمام عرب آنہا را بدیدۂ اعتبار و عزت میدیدند۔ مثلاً عکرمہ از ائمۂ فن حدیث شمارے شود و حضرت عبداللہ ابن عباس رضی اللہ عنہ اورا اجازۂ فتوائے داد و نافع استاد امام مالک بودہ و روایتش را در سلسلۂ محدثین بہ سلسلۃ الذہب یعنی زنجیر طلاء تعبیر میکنند۔ این ہر دو غلام در عہد فاروق اعظم رضی اللہ عنہ تربیت یافتہ بودند۔ علامہ ابن خلکان در ذیل حالات امام زین العابدین رحمہ اللہ آوردہ کہ مردم در مدینۂ منورہ کنیزان و کنیز زادگان را بچشم حقارت

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۱۳۸ - ۱۲ [2] فتوح البلدان صفحہ ۱۳۸ - ۱۲ منہ

میبدیدند و چون قاسم نبیرۂ حضرت ابوبکر صدیق رض و سالمہ نبیرۂ حضرت فاروق رض و امام زین العابدین بہ سن رشد رسیدند و در علم و فضل از جمیع اہل مدینہ گوئے سبقت ربودند خیالات مردم متغیر شد و اعتبار غلامان و کنیزان در نظر شان بیشتر گردید و بزعم من باعث بر این تعظیم و توقیر محض طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض بودہ و بس - لاریب فضل و کمال قاسم و سالم (چراکہ اسم مبارک حضرت امام زین العابدین را درین سلسلہ آوردن ترک ادب احتمال میکنم -) درین مسئلہ اثر کردہ ولے اگر فاروق اعظم رض در کنیزان امّ ولد را رتبۂ بلند نمیداد - از کجا این ہر دو شخص موقع بتحصیل فضل و کمال مے یافتند -

قطع نظر از امور فوق درین مقام اظہار این امر خیلے ضرورت است کہ گوئیم - این مسئلہ تو ایجاد فاروق اعظم رض نبودہ و این حق راہم نداشت بلکہ حقیقۃً خود بانیٔ اسلام علیہ السلام ملحوظ داشت کہ رواج غلامی حتی الوسع کم شود و با غلامان طریق مساوات مرعی گردد - و طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض تعمیل از فکر او صلے اللہ علیہ وسلم بودہ - از افعال و اقوال جناب رسول اللہ صلعم کہ در کتاب المفرد صحیح بخاری مذکور ست - این دعوائے بخوبی تصدیق مے شود -

سیاست و تدبیر و عدل و انصاف

خلافت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در بسیط عالم از کجا تا بکجا رسید وچہ قدر ممالک مختلفہ و اقوامِ متفرقہ در دائرۂ حکومتش داخل شد۔ لاکن در جمیع قلمرو سرا سر امن و امان و سکون و اطمینان ثابت و قائم بود۔ بر صفحۂ ہستی دیگر سلاطین صاحب عظمت و جبروت خیلے ظہور کردہ کہ در عہدِ خود ضبط و ربط را بمنتہا درجہ رسانیدہ اند و کسے را با آنہا مجالِ دم زدن نبودہ ولے سیاستِ آنہا مبنی بر تشدد بودہ و در شائبۂ احتمالِ بغاوت قانونِ انصاف را خیرباد میگفتند۔ و بجرمِ یک شخص خاندانہا را برباد میکردند۔ و در ثبوتِ جرم احتیاج بہ علم الیقین نبود۔ بلکہ فیصلہ محض بر گمان و قیاس مے شد و سزا ہائے وحشیانہ میدادند و قریے و قلاع را آتش میزدند و این سیاست و تشدد منحصر بعصرِ قدیم نبودہ بلکہ دولِ اروپا با این ہمہ دعوائے تمدن و تہذیب درین عصر نیز از بہرِ اظہارِ جاہ و جلال بر ہمین اصولِ وحشت کاربند مے شوند۔

طریق سیاست فاروق اعظم و دیگر سلاطین

لاکن در خلافت فاروقی ہیچگاہ و سرموئے از جادۂ انصاف تجاوز نیامدہ چنانچہ اہالی عربسوس بعد از آنکہ کرۃً بعد اخرے

ارتکابِ بدعہدی نمودہ آنہارا جلائے وطن ساخت ۔ و سیاہۂ مفصّل ملک و مال و اسباب ایشان را خواست و دوچند قیمت بہ ایشان عطا فرمود ۔ نصرانیان نجران کہ بغاوت و طغیان نمودہ چہل ہزار نفر فراہم آوردند آنہارا از جزیرۂ عرب بدر کردہ در ممالکِ دیگر آباد کرد و بہائے املاکِ شان رانیز ادا کرد و بعمّال فرمان فرستاد کہ از بہرِ فراریان در عرضِ راہ بہر جا اسبابِ راحت مہیّا نمایند و بہر جا کہ توطن اختیار کنند تا ظرف ۲۴ ماہ از آنہا جزیہ نگیرند[1]۔

شاید ناظرین گمان کنند کہ از حسنِ اتفاق کہ فاروق اعظمؓ راچنین رعایا بدست آمد کہ مادۂ انقیاد و اطاعت بیشتر داشتند ۔ و بنابران جناب ممدوح را بسیاست جابرانہ ضرورت نیفتاد ۔ لیکن این گمان صحیح نیست ۔ حقیقۃً فاروق اعظمؓ راہر گونہ اشکالات پیش آمد ۔ اقوام غیر کہ در حلقۂ اطاعت آمدند پارسی یا نصرانی بودند ۔ و مدّتِ مدیدے ہوائے شاہنشاہی در دماغ مے پروراندند ۔ و ازین جہت قبولِ اطاعت بر ایشان خیلے شاق مے نمود ۔ و نظر بہ امورِ داخلی عرب نیز حالتِ سلطنتِ فاروق اعظمؓ خالی از خطرہ نبودہ ۔

مشکلات فاروق اعظم

[1] این واقعات در ذیل حقوق اہل ذمہ مذکور شدہ است ۱۲ منہ

چہ در عرب بسیار اشخاص صاحب ادعا بودند کہ خلافتِ فاروقی را بنظرِ رشک و رقابت میدیدند۔ مثلاً یک گروہ مولفۃ القلوب بود و این گروہ اصرار میکردند کہ استحقاقِ خلافت بنو ہاشم یا بنو امیہ دارند و فاروق اعظم رض در بابِ خراج مصر مواخذۂ شدید فرمود و او در لہجۂ حسرت آمیزے گفت یا للعجب!! وقتیکہ در ایامِ جاہلیت پدرِ من قبائے کمخواب مے پوشید خطاب پدرِ فاروق اعظم رض پشتۂ ہیزم بر پشت ہر سو میگشت و امروز فرزند ہمان خطاب بر من حکمرانی میکند۔ افرادِ بنو ہاشم بدیدۂ استعجاب میدیدند کہ در وقتیکہ با ہاشم تیمی و عدوی چہ طور مسندِ خلافت را متصرف شدہ۔ بلکہ در عہدِ فاروق اعظم رض مجالس شورائے آشکارا در بابِ نقضِ خلافتِ فاروقی منعقد شد۔ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا آوردہ۔ زبیر و جمعے از بنو ہاشم در خانۂ حضرت فاطمہ جمع شدہ در بابِ نقضِ خلافت مشورہ ہا بکار می بردند۔[1]

ہر چند کہ از سطوتِ فاروق اعظم رض نائرۂ ادعائے بنو ہاشم منطفی شد لاکن بکلی محو نہ گشت۔ و مقبولیتِ آن از امکان ہم خارج بود۔ بر علاوہ در عرب بالطبع حسِ آزادی

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۲۹ - ۱۲ منہ

وخودسری بود - وازینجہت ہیچگاہ عرب ربقۂ اطاعت ہیچ فرمانروائے را قبول نہ کردہ بودند - اگر فاروق اعظم رض ہم بطور امیر معاویہ حسّ خودسری وآزادی عرب را جبراً محو و رعب حکومت را قائم میکرد - چندان تعجّب نبود لیکن رائے جناب ممدوح بر آن رفتہ بود کہ این جوہر ذاتی عرب زائل نشود بلکہ بیشتر ترقی کند - اکثر اتفاق افتادہ کہ مردم درمجامع عام بکمال آزادی وگستاخی بکارِ فاروق اعظم رض نکتہ گیری مے نمودند و جناب ممدوح گوارا مے فرمود مثلاً درسفر شام وقتیکہ فاروق اعظم رض در مسئلۂ عزل خالد براءت خود را بیان فرمود - شخصے از حاضرین بجائے خود ایستادہ گفت :-

وَاللّٰهِ مَا عَدَلْتَ يَا عُمَرُ لَقَدْ نَزَعْتَ عَامِلًا اِسْتَعْمَلَهٗ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَغَمَدْتَّ سَيْفًا سَلَّهٗ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَلَقَدْ قَطَعْتَ الرَّحِمَ وَحَسَدْتَّ ابْنَ الْعَمِّ۔	اے عمر! بخدا کہ انصاف نکردی عامل رسول اللہ صلعم را معزول نمودی و تیغے کہ جناب رسول اللہ صلعم آختہ بود بمیان انداختی - قطع رحم نمودی و بر عمزادِ خود حسد بُردی -

فاروق اعظم رض بجواب این کلمات ہمینقدر فرمود کہ تو در حمایت برادرِ خود بجوش وقہر آمدہ[1]

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۲۹ - ۱۵۲ اسد الغابہ تذکرۂ احمد ابن حفص المخزومی ۱۲ منہ

با این ہمہ تحمّل و بردباری سطوت و رعب فاروق اعظمؓ بحدّے بود کہ حضرت خالد را عین در وقتیکہ جمیع مردم عراق و شام بطوع خاطر منقاد او بودند معزول فرمود۔ و کسے مجال دم زدن نداشت و خود حضرت خالد دم خورد۔ حضرت معاویہ و عمرو ابن العاص باآن جاہ و جلال از نام فاروق اعظمؓ برخود مے لرزیدند۔ چنانچہ عبداللہ فرزند عمرو ابن العاص شخصے را بے وجہ زدوکوب کردہ بود۔ فاروق اعظمؓ بحضور عمرو ابن العاص خود مضروب را امر فرمود کہ عبداللہ را دُرّہ بزند و پدر و پسر ہر دو این منظر عبرت انتما تماشا کردند۔

سعد وقاص فاتح ایران را وقتیکہ از وے در بار خلافت شکائت آوردند۔ فے الفور بحضور طلب نمودہ باز خواست فرمود۔

از واقعات فوق شخصِ صاحب عقل سلیم[۳] اندازہ مے تواند کرد کہ پایۂ کمالِ فاروق اعظمؓ در فن تدبیر و سیاست از جمیع مدبّران و فرمانروایانِ عالم برتر بودہ و در تواریخ عالم نظیرش نیست۔

در حکومتِ فاروق اعظم خصوصیات این بود۔ کہ شاہ و گدا۔ و شریف و وضیع و خویش و بیگانہ ہمہ را یک مرتبہ حاصل بود۔

خصوصیات حکومت فاروق اعظمؓ

جبلہ ابن الایہم غسانی کہ یکے از رؤسائے عظام بلکہ از

شاہان نامورِ شام بود بہ حلقۂ اسلام داخل شدہ بود۔ بارے درا ثنائے طوافِ کعبۃ اللہ دامنِ چادرش زیر پائے شخصے شد۔ جبلہ بر رخسارہ اش سیلے زد و او نیز جواب ترکی بہ ترکی داد۔ جبلہ را آتشِ غضب شعلہ ور شد و از قہر بے اختیار شدہ شکائت بحضورِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہم آورد۔ جناب ممدوح چون بر حقیقتِ واقعہ اطلاع یافت فرمود کہ ہرچہ کردی پاداشِ آن بتو رسید۔ جبلہ خیلے متحیر شدہ گفت کہ پایۂ ما مردم بحدے بلند ست کہ اگر شخصے بمقابلۂ ما از راہِ گستاخی درآید مستوجب قتل میگردد۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہم بجواب فرمود کہ بیشک در ایام جاہلیت ہمین حال بود۔ لیکن اسلام پست و بلند را یکسان کرد۔ جبلہ گفت کہ اگر در مذہب اسلام امتیاز باین شریف و رذیل نیست من از اسلام ابا میکنم۔ غرض پنہانی بصوب قسطنطنیہ گریخت۔ لاکن فاروق اعظم رضی اللہ عنہم بپاسِ خاطرِ او از قانونِ انصاف تجاوز نفرمود۔

بارے در ایامِ حج جمیع عہدہ دارانِ ملکی را خواست و در مجمع عام ایستادہ بہ آوازِ بلند گفت کہ اگر کسے را بخلاف این مردم شکایتے باشد بحضور عرض کند۔ در مجمع مذکور عمرو ابن العاص نائب الحکومۂ مصر و دیگر عمّال جلیل القدر ہم حاضر بودند۔ شخصے ایستاد و گفت کہ فلان عامل مرا بے وجہ

یکصد درّہ زدہ ست - فاروق اعظمؓ فرمود برخیز و انتقامِ خود بگیر - عمرو ابن العاص عرض کرد کہ اے امیر المومنین ازین معاملہ جمیع عمّال بیدل خواہند شد - فاروق اعظمؓ فرمود چارہ نیست - این بگفت و دادخواہ را فرمود کہ برخیز و کارِ خود بکن - آخر عمرو ابن العاص با دادخواہ مدارات نمود و او را راضی کرد کہ یکصد دینار بگیرد و ابرا کند[1]-

وقتے روسائے قریش از برائے ملاقاتِ فاروق اعظمؓ آمدند و اتفاقاً صہیب - بلال - و عمار وغیرہ ہم حاضر بودند و اکثر اینہا غلام آزاد شدہ بودند و از حیثیّت دنیوی درجۂ معمولی داشتند - فاروق اعظمؓ اول ہمین مردم را بحضور خواست و روسائے قریش منتظر ماندند - ابوسفیان (کہ در جاہلیّت رئیس کل قبیلۂ قریش بود) را این امر خیلے ناگوار آمد - و با ہمراہانِ خود گفت سبحان اللہ غلامان را اجازہ شد و مایانِ دربارِ خلافت حاصل شد - و ما ہمچنان رنجِ انتظار می کشیم - ہرچند کہ از برائے بعضے کہ ہم مذاقِ ابوسفیان بودند این امر ناگوار آمد - لیکن بعضے دیگر کہ حق شناس بودند گفتند اے برادران حق این ست ما از فاروق اعظمؓ شکوہ نکنیم - اسلام ہمہ را بیک آواز دعوت کرد و ہر کہ از شومیِ بخت پس ماند ہر ورز

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ - ۱۲ منہ

ہم باید کہ پس بماند۔[۱]

بعد از معرکۂ قادسیہ کہ تنخواہ جمیع قبائل عرب و صحابہ را رضوان اللہ علیہم مقرر فرمود۔ موقع رشک و مناقشت پیش آمد۔ و رؤسائے قریش و افراد قبائل کہ بہ امتیاز و اعزاز خوگر بودند بہ دعوائے بسیار در انتظار این امر بودند کہ حفظ مراتب قومی ملحوظ خواہد شد و در یوہ جو اسمائے شان از ہمہ بالاتر بنظر خواہد آمد۔ لاکن فاروق اعظم رضی زعم ایشان را باطل ساخت و خصوصیات جاہ و دولت و زور و قوت و ناموری و شہرت و اعزاز و امتیاز ہمہ را بر طاق نسیان گذاشت۔ و تنہا خصوصیات اسلامی را نظر داشت و بہمین اعتبار تنخواہ مقرر فرمود۔ کسانے کہ پیشتر بدولت اسلام مشرف شدہ بودند یا در جہاد کارہائے نمایان کردہ بودند۔ یا بذات قدسی صفات جناب رسالت مآب صلعم تعلّق خصوصیت داشتند آنہا را بر دیگران ترجیح داد و کسانے کہ درین خصوصیات درجۂ مساوات داشتند تنخواہ شان را نیز مساوی مقرر فرمود۔ بلکہ در آقا و غلام امتیاز نگذاشت۔ حالانکہ بزعم عرب ذلیل ترین نوع انسان غلام بود۔ و درین وقت تنخواہ اسامہ بن زید را از عبد اللہ فرزند خود بیشتر مقرر فرمود و عبد اللہ عذر کرد۔ و گفت واللہ

---

[۱] اسد الغابہ تذکرۂ سہیل ابن عمرو ۱۲ منہ

اُسامہ در ہیچ موقعہ و در ہیچ مقدمہ از من سبقت نہ بردہ۔ فاروق اعظمؓ فرمود درست است لاکن جناب رسالت مآب صلعم اورا از تو بیشتر دوست داشت۔[1]

شعار عرب بود کہ در معرکہ ہا بفخر و مباہات نام قبائل خود را بر زبان مے آوروند۔ فاروق اعظمؓ این رسم را کہ ناشی از غرور و تکبر بود انسداد نمود و فرمانہا فرستاد و سر عسکران اسلام را متنبہ فرمود کہ اگر شخصے از تکاب این حرکت کند بہ سزائے سخت میرسد۔

بارے شخصے از قبیلۂ ضبطہ ہنگام جنگ نعرۂ یا آل ضبطہ بر زبان آورد۔ و فاروق اعظمؓ اطلاع یافت و یک سال تنخواہش را معطل کرد۔[2] از مطالعۂ تاریخ خیلے ازین قبیل وقائع معلوم مے شود۔ لاکن بیانِ ہمہ درین مختصر گنجائش ندارد۔

اصولِ مساوات

بنا بر ہمین اصول مساوات فاروق اعظمؓ از برائے ہیچکس ہیچگونہ امتیازے روا نداشت۔ و چون عمرو ابن عاص در جامع مصر منبر بنا کرد و باو فرمان نوشت کہ آیا روا داری کہ دیگر مسلمانان فرو تر نشستہ باشند۔ و خود ت بالا تر بنشینی۔ در فرامینِ اسمیِ عُمّال و حکام مدام قدغن میفرمود کہ ہیچگونہ امتیاز و نمود را اختیار نکنند۔

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۴۵۶ – [2] کنز العمال جلد ۳ صفحہ ۱۶۷ – ۱۲ منہ

وقتے با ابی ابن کعب نزاع پیش شد و بہ محکمۂ قضا رفتند۔ زید ابن ثابت قاضی بود و بہ تعظیم خلیفہ برخاست۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ این نخستین ظلم است کہ در بن مخاصمہ نمودی۔ و با فریقِ ثانی برابر نشست۔ بر ہمین اصول طرزِ معاشرت سادہ و بے تصنّع میداشت۔ در سفر و حضر خلوت و جلوت۔ مسکن و بازار یکرنگ بود۔ و امتیازے نداشت کہ کس میگفت این خلیفۂ وقت ست۔

سفرائے قیصر و کسرٰے در مسجد نبوی صلعم مے آمدند و مے پرسیدند کہ شہنشاہِ اسلام کجاست حالانکہ شہنشاہ ہمانجا در کنج مسجد نشستہ و در لباسِ مبارک رقعہا دوختہ بود۔ عمالِ اسلام در خطوطِ خود بہ ہمان الفاظِ مساوات خطاب می نمودند کہ خود فاروق اعظم رض آنہارا خطاب میفرمود۔

ازین اصول انصاف اگرچہ بعض اشخاص صاحب ادّعا مثل جبلّہ غسانی وغیرہ مکدّر مے شدند۔ و لے داب اصلی عرب ہمین بود۔ ازین جہت بر کافۂ انام اثرِ خوبی بخشید۔ و در ظرفِ اندکے تمام عرب گرویدۂ انصاف فاروقی شد۔ و در خواص ہم اشخاصیکہ حق شناس بودند بہ تدریج معترف شدند۔ و خودپرستان و متکبّران نیز در برابر سیلانِ عامہ جرأتِ خودرائی نداشتند۔

پابندی با صولِ مساوات فائدۂ دیگرے بخشید۔ قبائل عرب کہ ہمیشہ باہم تفاخر و مباہات داشتند۔ و بایکدیگر برسرِ پیکار بودہ بازارِ قتال راگرم میداشتند۔ وتمام عرب را میدانِ کارزار ساختہ بودند۔ ہمہ خیالاتِ باطلۂ رقابت و مفاخرت را ترک دادند۔

لقب امیرالمومنین ازچہ سبب اختیار فرمود۔

درین مقام خیلے ضرورست کہ گوئیم۔ با اُصولِ مساوات چگونہ فاروق اعظم رض لقبِ پُر فخر امیر المومنین برائے خود ایجاد نمود؟ ۔ حقیقت این ست کہ در آن عہد این لقب را موجب فخر و مباہات نمی پنداشتند۔ بلکہ فقط یک گونہ نشانِ عہدۂ خدمت بود۔ سرکردگانِ فوج را بالعموم بہ لفظ امیر خطاب مے نمودند و کفّارِ عرب جناب رسول اللہ صلعم را امیر مکّہ میگفتند۔ وسعد وقاص را مردم عراق بہ لقب امیر المومنین خطاب میکردند[1]۔

فاروق اعظم رض را ابداً این خیال در دل خطور نہ کردہ بود۔ و آغازش چنین بود کہ نوبتے لبید ابن ربیعہ وعدی ابن حاتم در مدینہ آمدند و خواستند بحضورِ خلیفہ شرفیاب شوند۔ و از سببِ سکونت در کوفہ لفظ امیر المومنین بر زبانِ آنہا نشستہ بود۔ چون باستانۂ خلافت رسیدند۔ گفتند کہ امیر المومنین را

[1] مقدمۂ ابن خلدون فصل فی اللقب با میر المؤمنین - ۱۲ منہ

احوالِ ما اطلاع دہید - عمرو ابن العاص اطلاع داد - و ہمین خطاب را استعمال نمود - فاروق اعظم رضؓ فرمود کہ این چہ خطاب است کہ استعمال کردی - عمرو ابن عاص کیفیت ماجرا بیان نمود - پس فاروق اعظم رضؓ این لقب را پسند فرمود و ہمان روز لقب مذکور شہرت عام گرفت۔[1]

شاید درین موقع کوتہ نظران این خیال کنند کہ اگر فاروق اعظم رضؓ ہیچگونہ ہوائے جاہ و عزت نداشت - چرا خلافت راقبول کرد - و ازین منصب چہ منظورِ خاطرش بود ؟ - درصورتیکہ اقتضائے بے غرضی وکم نفسی آن بود کہ باین خوانِ نعمت ابدا ننشست - ولے این خیال محض عامیانہ است - شک نیست کہ فاروق اعظم رضؓ از منصب خلافت دست بردار میشد - فاروق اعظم رضؓ یقین میداشت کہ جز خودش دیگرے یارائے تحمل این بارِ گران ندارد - ولے در آن ہنگامِ نازک مقتضائے راستبازی ہمین بود کہ از ہمہ احتمالات نیندیشد و بارِ خلافت بر دوشِ خود بگیرد - و اگر پہلوتہی میکرد روزِ قیامت بحضورِ رب الارباب چہ جواب میداد ؟ - جناب ممدوح روز اول خطبہ فرمود :-

---

[1] صحیح بخاری کتاب آداب المفرد مطبوعہ مطبع آرہ صفحہ ۱۸۴ - ۱۲ منہ

لَوْلَا رِجَائِیْ اَنْ اَکُوْنَ خَیْرَکُمْ لَکُمْ وَاَقْوَاکُمْ عَلَیْکُمْ وَاَشَدَّکُمْ اَضْلَاعًا بِمَا یَنُوْبُ مِنْ مُّهِمِّ اَمْرِکُمْ مَا تَوَلَّیْتُ ذٰلِکَ مِنْکُمْ۔	اگر امیدم نبے بود کہ من از برائے شما مردم از ہمہ بیشتر کار آمد و قوی و از برائے مہمّات امور زیادہ تر قوی بازو ہستم من این منصب خلافت را ابدًا قبول نمیکردم۔

الفاظ خطبۂ فاروق اعظمؓ کہ امام محمدؒ در موطائے خود روایت کردہ زیادہ تر صریح و واضح است۔

لَوْعَلِمْتُ اَنَّ اَحَدًا اَقْوٰی عَلٰی هٰذَا الْاَمْرِ مِنِّیْ لَکَانَ اَنْ اُقَدَّمَ فَیُضْرَبُ عُنُقِیْ اَهْوَنُ عَلَیَّ۔	اگر مے پنداشتم کہ شخصے برائے این منصب خلافت از من زیادہ تر قوت دارد۔ از برائے من نسبت باینکہ منصب خلافت را قبول میکردم این امر سہل تر بود کہ سرم از تن جدا شود۔

بائست الفاظ فوق بغور مطالعہ شود تا معلوم گردد کہ در بیان واقع فاروق اعظمؓ یک سر مو از اصل حقیقت تجاوز نفرمودہ۔ جناب ممدوح باصول سیاست بخوبی میدانست (باست) و درین وصف لاریب از جمیع صحابہ علانیۃً ممتاز بود۔ ممالکے کہ در دائرۂ خلافت در آوردہ بر ۴ قسم بود عرب۔ ایران۔ شام و مصر۔ فاروق اعظمؓ از برائے سر رشتۂ ہر ملک

لہ انساب الاشراف بلاذری ۱۲ منہ

تدابیرِ جداگانہ اندیشید کہ مقتضائے آن ملک بود۔ مثلاً در ممالک
عراق و ایران مدت مدیدے سلسلۂ مرزبان و دہقان جاری
ماند۔ و بعد از فتح اسلام نیز قوہ و اقتدار شان قائم بود۔ بنابران
برائے شان وظائفِ سیاسی مقرر فرمود۔ و ہمہ را بکلّی رام
و منقاد ساخت۔ چنانچہ برائے روسائے عراق مانند ابن النخیر
جان۔ بسطام ابن نرسی۔ رفیل۔ خالد۔ جمیل۔ وظائف
معقول مقرر فرمود۔ در شام و مصر دستِ اہالی را از تصرف
در املاک شان کوتاہ کرد و بنابران اندیشہ از ایشان نبود۔
و نیز اہالی بجائے حکومتِ جابرانۂ روم یک حکومت عادل
و منصف را از دل خواہش داشتند۔ فاروق اعظم رض
بمدارات و مراعات بسیارے با ایشان مرعی داشت
چنانچہ خود اعتراف نمودند و بارہا گفتند کہ سلطنتِ اسلام را
بیشتر از حکومتِ روم دوست داریم۔ اگرچہ شیوۂ حضرت
فاروق رض نسبت بہ ہمہ رعایا فیاضی بود چنانکہ در بحثِ اہل ذمہ
مذکور شد۔ لیکن از تفحّصِ تام معلوم مے شود کہ بر رعایائے
شام و مصر نظرِ خاصی داشت۔ مقوقس باشندۂ مصر
و از طرفِ دولتِ روم در آنجا نائب الحکومہ بود و از آغازِ
کار با او آنقدر مراعاۃ مرعی داشت کہ او را صفت غلامِ خود
ساخت و ازیں جہت کل رعایائے مصر از دل حلقہ بگوش

اسلام شدند۔ فاروق اعظمؓ برین نیز اکتفا نفرمود۔ بلکہ درجمیع مقاماتِ جنگی یا قبائلِ عرب را آباد کرد یا قشون ہائے جنگی قائم کرد۔ ازین سبب اثرِ حکومت و سیاستِ او بحدِ کامل میرسید۔ و کسے جرأتِ بغاوت نداشت۔ کوفہ و بصرہ کہ مرکزِ قوۂ عرب گردید محض برائے ہمین غرض آباد شد۔ در شام و مصر در ہمہ بندر ہائے سواحل از برائے ہمین ضرورت قشون ہائے فوجی قائم فرمود۔

در خودِ عرب نیز بسیار تدابیرِ مختلفۂ سیاسی بکار آورد۔ یہود و نصاریٰ را از جزیرۂ عرب بکلّی اخراج نمود۔ و سرکردگانِ عظامِ ملکی را ہر وقتہ از جائے بجائے تبدیل میفرمود۔ و جز عمرو ابن عاص ہیچ حاکم یا نائب الحکومہ نبودہ کہ در صوبجاتِ مختلفہ تبدیل نشدہ باشد۔ در منصبدارانِ ملکی ہر کرا صاحبِ ادّعا میدید معزول میفرمود۔ و صاحبانِ اثر و اقتدار را بدار الخلافہ پیشِ خود نگہ میداشت۔ چنانچہ نوبتے اجازۂ شرکتِ جہاد خواستند۔ بجواب فرمود کہ شما ازین سعادت بہرۂ وافی یافتہ اید و بعد گفت: "لاتخرجوا فتسلّلوا یمیناً و شمالاً"[۱] نوبتے عبدالرحمٰن ابن عوف پرسید کہ چرا مامردم را از بیرون رفتن منع میفرمایید؟ فرمود کہ در جواب این سوال

---

[۱] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۸۱ - ۱۲ منہ

سکوت از تکلم بہتر ست[1] - از قبیلۂ خود کسے را بمنصب ملکی مقرر نفرمود - محض نعمان ابن عدی را نوبتے حاکم ضلع مقرر فرمود و دلیل معقولے یافتہ معزول نمود - بنو ہاشم را بر مناصب ملکی مامور نفرمود و درین امر ہم ہمین مصلحت بلحوظِ خاطر بودہ -

در آن عصر در کل عرب سہ نفر خیلے مُدبّر و صاحب ادّعا بودند - امیر معاویہ و عمرو ابن عاص و مغیرہ ابن شعبہ - و چون درا دارۂ مہمّاتِ ملکی در دیارِ عرب نظیر نداشتند ہر کدام را بمنصبہاے بزرگ ملکی ممتاز فرمود و لے از حرکات و سکنات ایشان ہمیشہ باخبر بودہ و نگذاشتے کہ از قبضہ بر آیند - بعد از وفاتِ فاروق اعظمؓ شخصے نبود کہ از آنہا جلوگیری مے توانست - چنانچہ ہنگامہ ہائے کہ در عہدِ خلافتِ خلیفہ سوم و چہارم برپا شد از تحریکاتِ ہمین اشخاص بودہ -

سیاست و مصلحت اندیشی لازمۂ حکومت و سلطنت است - و درین خصوص حضرت فاروق اعظمؓ را فضیلتے ست کہ دیگر شاہانِ عالم ندارند - چہ تدابیرے کہ از براے مصلحتِ حکومت اختیار کردہ اند - میتوان بعبارتِ دیگر آن تدابیر را خدع - مکر - فریب - ظاہر داری - نفاق مے توان گفت و این امر مخصوص بہ سلاطین نبودہ - بلکہ در سیاست

[1] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۸۱ - ۱۲ منہ

ما بان بلکہ مصلحان عظیم الشان ہم ہیچکس ازین شائبہ خالی نیست۔ ولے کارنامہ ہائے فاروق اعظم رضہ ست کہ از فریب و حکمت عملی بکلّی پاک بودہ۔ ہر کارے کہ میکرد علیٰ رؤس الاشہاد میکرد۔ و مردم را صریح از مصلحت آن کار مطلع میفرمود۔ خالد ابن ولید را کہ عزل کرد در تمام قلمرو فرمانے بعبارت ذیل فرستاد:۔

انی لم اعزل خالدًا عن سخطۃٍ ولا خیانۃٍ ولکن الناس فتنوا بہ فخفت ان یوکلوا الیہ۔

من خالد را از ناخوشنودی یا بجرم خیانت معزول نکردہ ام۔ بلکہ مردم بسوئے او مائل مے شدند۔ بنا بران اندیشہ کردم کہ مبادا مردم در کار را بکلی برا و نہند۔

در معزولی مثنیٰ نیز ہمچہ اظہار کرد و فرمود۔ لم اعزلھما عن ریبۃٍ ولکن الناس عظموھما فخشیت ان یوکلوا الیھما۔

بنوہاشم را کہ بر خدمات ملکی مامور نفرمود وجہ آنرا بالفاظ صریح بہ عبداللہ ابن عباس ظاہر فرمود۔ و در آتیہ ازان بہ تفصیل بحث میرانیم انشاء اللہ تعالےٰ۔

اعظم ترین کارنامہ ہائے حسن سیاست فاروق اعظم رضہ و اہم ترین اسباب کامیابی او در امور خلافت این بود کہ مانند صناعت پیشۂ ماہر در یافتن ادارہ حکومت

لہ طبری صفحہ ۲۵۲۸۔ ۲ے طبری صفحہ ۲۳۹۳۔ ۱۲ منہ

پرزہ ہائے موزون و مناسب را بجای خود استعمال کرد۔

مسلم است کہ در جوہر شناسی پایۂ بلندی داشت۔ و بنابران از حالات و اوصاف خاص اشخاص قابل اطلاعے کامل حاصل کرد و نظر بہ قابلیت ہر یکے را بر عہدۂ مناسب ممتاز فرمود۔ در فن سیاست و ادارہ در کل جزیرہ عرب چہار کس ممتاز بودند۔ یعنی امیر معاویہ عمرو ابن عاص۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ زیاد ابن سمیہ۔ و ہر چہار را بخدمات عظیم ملکی مامور فرمود۔ و حقیقۃً جز این اشخاص کس نمی توانست شام و مصر و کوفہ را در حوزۂ تصرف بدارد۔ از برائے مہمات جنگی عیاض ابن غنم سعد وقاص۔ خالد۔ نعمان ابن مقرن را منتخب فرمود۔ عمرو ابن معدیکرب۔ طلیحہ ابن خالد اگرچہ در فن پہلوانی و سپاہی گری نظیر نداشتند۔ و چون قابلیت سپہ سالاری نداشتند فرمان کرد کہ ابداً بمنصب سر عسکری مقرر نشوند۔ زید ابن ثابت و عبد اللہ ابن ارقم در انشاء و تحریر بے نظیر بودند۔ و ہر یکے را سر منشی معین فرمود۔ قاضی شریح۔ کعب ابن سور۔ سلمان ابن ربیعہ۔ عبد اللہ ابن مسعود در فصل قضایا ممتاز بودند و ہر یکے را بخدمت قضا مامور فرمود۔ غرض ہر شخصے را بہر کارے کہ مامور فرمود گویا او از برائے ہمان کار آفریدہ شدہ بود۔

(ع) کار ہر مرد و مرد ہر کارے یکے از مورخین نامور

اروپا کہ آئینِ عیسوی دارد اعتراف میکند کہ عمرؓ (فاروق اعظمؓ) در انتخاب سرِ عسکران وحکام صوبجات واضلاع ہیچ رو و رعایت نکردہ۔ وجز مغیرہ وعمار تقرر ہر کدام مناسب وموزون بودہ۔

اہم ترین اسبابے کہ حکومت فاروق اعظمؓ را بجلیۂ قبولِ عامہ آراست وعرب احکامِ شدید اورا بجان پذیرفتند۔ عدل وانصافِ فاروقی بودہ کہ ہمیشہ از طرف داری و رو و رعایت پاک بودہ و در معدلت رانی بین دوست و دشمن فرقے نمے کرد۔ وچون در پاداشِ جرائم عظمت وشانِ مجرمان را ابداً لحاظے نمیکرد۔ ممکن بود سببِ رنجشِ اشخاص صاحب نفوذ گردد۔ ولے مردم دیدند کہ با آل واولاد وقوم خود نیز ہمان طریق انصاف را مرعی دارد۔ پس دلیلے برائے رنجشِ ایشان باقی نماند۔ ابوشحمہ فرزند خود فاروق اعظمؓ بجرم مے نوشی گرفتار شد وبدستِ خود خلیفہ ۸۰ درّہ خورد۔ و در زیر درّہ[1] مرد۔ وقدامہ ابن مظعون را نیز کہ برادر زوجۂ او واز جملۂ صحابۂ عالی مرتبت بودہ۔ بجرم بادہ خواری علانیہ ۸۰ دُرّہ زد۔

وقوف فاروق اعظمؓ بر انتظامات وحالاتِ سلطنتہائے قدیم

اہم اصولِ سیاست او عبارت از اطلاع بودہ بر اصول و

---

[1] در قصۂ ابوشحمہ واعظان بسیار رنگ آمیزی ہا بکار بردہ اند۔ لاکن شک نیست کہ فاروق اعظمؓ آنرا سزائے شرعی دادہ و جان بحق سپرد۔ (معارف ابن قتیبہ۔ ذکر اولاد عمرؓ) ۱۲

قواعد سلطنت ہائے قدیم و پادشاہان پیشین و برطبق خُذ ماصفی و دع ماکدر عمل مے کردہ - چنانچہ در ادارۂ خراج و عشور و دفتر و رسد و اوراق حساب بر قواعد قدیمۂ ایران و شام عمل نمود - ولے نقص آنرا اصلاح کرد - چون خواست جمع بست عراق شود بنام حذیفہ و عثمان ابن حنیف فرمان فرستاد متضمن براینکہ دو نفر از جملۂ زمینداران بزرگ عراق را بدربار خلافت روانہ کنند و ایشان باترجمان بدربار خلافت حاضر آمدند - فاروق اعظم رضہ استفسار فرمود کہ در عہد سلاطین عجم تشخیص مالیہ چگونہ بودہ[1] - جزیہ اگرچہ تعلق بمذہب داشت - در تشخیص آن اصول نوشیروان را کاربند شد - علامہ ابوجعفر محمد ابن جریر طبری در ذیل عنوان ادارۂ نوشیروانی کہ تعلق بہ جزیہ دارد مے آورد :-

وھی الوضائع التی اِقْتَدٰی بھا عُمر بن الخطاب حین افتتح بلاد الفرس[2] -	یعنی این ہمان قاعدہ است کہ حضرت عمر ابن الخطاب بعد از فتح بلادِ فارس اقتدا بآن کرد -

علامہ ابن مسکویہ بعبارت صریح تر این مضمون را نقل میکند - این علامہ حکیم فلسفی و ہمعصر و ہمپایۂ شیخ بوعلی سینا بود - کتابے موسوم بہ تجارب الامم در علم تاریخ نوشتہ و در

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - [2] تاریخ طبری صفحہ ۲۶۲ - ۱۲ منہ

کتاب مذکور[1] در ذیلِ ذکرِ ادارہ ملکی فاروق اعظم رض آوردہ۔

وکان عمر یکثر الخلوۃ بقوم من الفرس یقرءون علیہ سیاسیات الملوک ولا سیما ملوک العجم الفضلاء وسیما انوشیروان فانہ کان معجبا بہا کثیر الاقتداء بہا۔	یعنی فاروق اعظم رض چند نفر از مردم فارس را در صحبت خود میداشت و ایشان بحضور او آئین حکومت شاہان عظام و بالخصوص شاہان عجم و اکثر از نوشیروان میخواندند زیرا کہ آئین نوشیروانی حضرت عمر رض خیلے پسند میکرد و اکثر اقتدائے آن میفرمود۔

بیانِ علامۂ موصوف ازین واقعہ ہم تصدیق مے شود کہ عموم مورخین اسلام باتفاق بیان نمودہ اند کہ چون رئیسِ فارس ہرمزان مشرف باسلام شد۔ فاروق اعظم رض او را در زمرۂ اہلِ دربار داخل فرمود۔ و در ادارۂ ملکی اکثر با وے مشورہ مے نمود۔

تقرر پرچہ نویسان از برائے وقوف بر معاملات ملکی

فاروق اعظم رض جہد بلیغ داشت کہ بر تمام واقعات مملکت اطلاع داشتہ باشد و از برائے حصولِ این مدعا در ہر صیغہ از ادارۂ ملکی واقعہ نگاران را مقرر فرمودہ بحسن این تدبیر از جمیع واقعات جزئی ممالک مفتوحہ ہر وقتہ وارسی میکرد۔ چنانچہ امام طبری در کتاب خود آوردہ :۔

[1] این کتاب در کتب خانہ مسجد ایاصوفیہ قسطنطنیہ موجود ست ۱۲ منہ

وَكَانَ عُمَرُ رض لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْئٌ فِي عَمَلِهٖ كُتِبَ اِلَيْهِ مِنَ الْعِرَاقِ بِخُرُوْجِ مَنْ خَرَجَ وَمِنَ الشَّامِ بِجَائِزَةٍ مَنْ اُجِيْزَ فِيْهَا۔	ہیچ واقعہ بر عمر فاروق رض مخفی نبود کسانیکہ در عراق خروج نمودند وشخصے راکہ در شام انعام دادہ شدند احوالات تحریری ہمہ بہ حضرت عمر رض میرسید۔

دریک معرکۂ عراق سرعسکرِ اسلام عمرو معدیکرب را وچند حصہ از مال غنیمت نداد۔ عمرو معدیکرب سببش پرسید۔ سرعسکر گفت اسپت مخلوط النسل ست۔ معدیکرب از غرور پہلوانی خود گفت بلے مخلوط النسل ست۔ آیا اسپ مخلوط النسل را شناختہ بتوانی۔؟ وفاروق اعظم رض فوراً ازین واقعہ اطلاع یافت وعمرو معدیکرب را تنبیہ فرمود و او تا زندہ بود جرأت بہ گستاخی نہ کرد۔ نعمان ابن عدی حاکم میسان وقتیکہ از نشۂ دولت ونعمت مست شد نامہ بنام زوجۂ خود نوشت ودر آن شعر ذیل مندرج بود۔

لعل امير المومنين يسوءه تُنَادِمُنَا بِالْجَوْسَقِ الْمُتَهَدِّمِ [۲]	غالباً اگر امیر المومنین بہ این حال اطلاع یابد کہ در حرم سرائے خود صحبت رندانہ داریم موجب ملال خاطر او خواہد شد۔

فاروق اعظم رض فوراً ازین حال اطلاع یافت و اورا معزول نمود

[۱] طبری صفحہ ۲۵۲۶ - ۱۲ [۲] اسد الغابہ ذکر نعمان ابن عدی ۱۲ منہ

ونامہ بوے نگاشت کہ بیشک این حرکت تو در نظرِ من قبیح آمد۔
حذیفہ ابن الیمان یکے از صحابۂ کرام بود۔ واکثر از اسرار
مخفی خبر میداشت۔ در عہدِ نبوت محرم راز جناب رسول اللہ
صلعم بود و ازینجہت بہ لقب صاحب السر شہرت داشت۔
فاروق اعظم رضہ بارے از وپرسید کہ از عمال وحکام من
ہم کسے در گروہِ منافقین داخل خواہد بود؟ حذیفہ بجواب
گفت بلے یک شخص ہست۔ فاروق اعظم رضہ پرسید او کیست؟
لاکن حذیفہ بہ لحاظ رازداری نامش نہ گرفت۔ و بعد ہا فاروق
اعظم رضہ او را معزول فرمود۔ و از حذیفہ منقول ہست گفت
من قیاس کردم کہ البتہ فاروق اعظم رضہ بکدام ذریعہ دیگر او را
شناخت[۱]۔ نتیجہ ہمین بیدار مغزی بود کہ حکام و عمال فاروقی
ہیچ کار را بدون از مشورہ و اجازۂ او نمیکردند۔ چنانچہ از علامہ
طبری منقول ہست :۔ وَكَانُوا لَا يَدَعُونَ شَيْئًا وَلَا يَأْتُونَهُ
إِلَّا وَأَمَرُوا فِيهِ[۲]۔ (یعنی حکام بدون از اجازۂ فاروق اعظم رضہ
کارے نمیکردند۔ فاروق اعظم رضہ اکثر بہ سررشتۂ بیت المال
توجہ مبذول میفرمود و ہیچ رقمے را از احاطۂ بیت المال

خیال بیت المال

خارج نمیدانست۔ در خانۂ کعبہ زرِ کثیر از نذر و نیاز از مدتے جمع
شدہ بود و در باب آن فرمود :۔

---

[۱] اسد الغابہ ذکر حذیفہ بن الیمان ۱۲ [۲] طبری صفحہ ۲۴۶۸ ۔ ۱۲ منہ

لَقَدْ هَمَمْتُ اَنْ لَّا اَدَعَ فِيْهَا صَفْرَاءَ وَلَا بَيْضَاءَ اِلَّا قَسَمْتُهُ[1]	من عزم کردہ ام کہ جمیع زر و سیم را کہ درین جا موجود ہست بر مردم تقسیم کنم۔

بارے مال غنیمت آمد و حضرت حفصہ (بنت فاروق اعظم و زوجۂ مطہرۂ جناب رسول اللہ) اطلاع یافت و بحضور فاروق اعظم رضہ آمدہ عرض کرد۔ اے امیر المومنین چیزے کہ حق من ست مرا عنایت بفرمائید زیرا کہ من از ذوی القربے ہستم۔ فاروق اعظم رض فرمود اے جان پدر حق تو در مالِ خاص من ست و این مال غنیمت ست۔ تو میخواہی کہ پدر خود را در مغالطہ بیندازی۔ حضرت حفصہ حیران ماند و از جائے خود برخاست[2]۔

بعد از فتح شام با قیصر روم رابطۂ اتحاد پیدا شد۔ و اکثر در بینِ ہر دو دولت سلسلۂ خط و کتابت جاری بود۔ بارے حضرت ام کلثوم زوجۂ فاروق اعظم رض چند شیشہ عطر بطور تحفہ برائے حرم قیصر فرستاد و او در عوض شیشہ ہا را بجواہرات پُر کردہ فرستاد۔ و فاروق اعظم رض اطلاع یافت و فرمود کہ اگرچہ عطر مالِ شما بود ولے قاصد سرکاری بودہ و مصارف رفت و آمدِ او از وجہ بیت المال شدہ۔ پس جواہر را داخل

[1] صحیح بخاری باب کسوۃ الکعبۃ ۱۲ [2] مسند امام احمد حنبل ۱۲ منہ

بیت المال فرمود۔ و حضرت ام کلثوم راچیزے بطور عوض داد۔
بارے خود فاروق اعظم رض رنجور شد و مردم شہد برائے
او تجویز نمود ند۔ شہد در بیت المال موجود بود مگر بے اجازت
گرفتہ نتوانست۔ خود بنفس نفیس در مسجد نبوی صلعم رونق افروز
شد و مردم را خطاب کردہ فرمود۔ اگر از طرف شما اجازہ باشد
قدرے شہد از بیت المال بگیرم[1]؟ و درین اجازہ فقط میخواست
اظہار کند کہ خلیفۂ وقت در بیت المال چہ قدر اختیار دارد۔
فاروق اعظم رض پیش از خلافت اوقات بہ تجارت بسر مے برد۔
و وجہ معاش ازین ہم پیدا مے نمود۔ وچون در مہمات امور
مملکت مشغول شد۔ قیام بشغل تجارت از امکان خارج
بود۔ پس صحابہ را بحضور خواست۔ و مصارف خود را بیان نمود
و گفت از بیت المال چہ قدر وجہ از برائے مصارف خود گرفتہ
مے توانم؟ ۔ حاضرین دربار درین باب آرائے مختلفہ دادند۔
و حضرت علی رض بحالت سکوت بود۔ فاروق اعظم رض بجانب
جناب امیر التفات نمود و او گفت کہ خوراک و لباس درجۂ
معمولی بس است۔ چنانچہ از برائے عائلہ فاروق اعظم رض
از وجہ بیت المال مصارف خوراک و پوشاک
مقرر شد[2]۔

[1] تاریخ طبری واقعات سنہ ۱۵ھ ۔ [2] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۵۴ ۔ ۱۲ منہ

وقتیکه در جمع وظیفه خواران فوجی از برائے اصحاب بدر تنخواه مقرر شد تنخواهِ حضرت فاروق رض نیز مانند سائر اہلِ بدر پنجهزار درہم سالانه مقرر شد۔ مقام غور است که عائد ملک به کرورها سالانه میرسید۔ و حصّهٔ فاروق اعظم رض از آن پنجهزار درہم بود۔

در ذیلِ حالاتِ معاشرتِ فاروق اعظم رض بر ناظرین آشکارا خواهد شد که اکثر لباس فاروق اعظم رض کهنه و دریده مے بود و بر سرِ خاک خواب مے نمود و تا ماه ها بخانه اش نان از آرد گندم نمے پختند۔ و علت این نبود که طرزِ معاشرتِ او بطریقِ رهبانی بود بلکه حقیقت این است که در عائدِ ملک بیش ازین نصیبے نداشت۔ اگر گاہے اتفاقاً کدام رقم کثیر بدست مے آمد بیدریغ صرف مے نمود۔ چنانچه حضرت ام کلثوم را که بحبالهٔ نکاح خود آورد۔ نظر بر شرفِ خاندانی و تعلقِ او که با دودمانِ نبوت داشت مهرش چهل هزار درہم مقرر فرمود و فی الفور ادا کرد۔

حضرت فاروق اعظم رض که از راه دور اندیشی ارکانِ بنو هاشم را بر عهده هائے ملکی ممتاز نفرمود۔ یک علتش این بود که بنو هاشم استحقاقِ خود را در مالِ خمس از حقوق شرعی مے پنداشتند و ازینجهت اگر دولتمند هم مے بودند۔

بائیست از خمس سہم خود رامیگرفتند۔ بنابرآن با آنکہ خود صاحب دولت و مال باشند۔ در خمس قسمت خود خواہند گرفت حالانکہ رائے مبارک فاروق اعظم رض ہم این بود کہ بائست خمس قرار رائے امام وقت بمصرف رسد۔ و درین باب در صفحات آئیندہ مفصّل بحث مے نمایم۔ فاروق اعظم رض ہم دربارۂ بنی ہاشم این رائے خود را اظاہر ہم کردہ بود۔ چون عامل حمص وفات یافت خواست کہ عبداللہ ابن عباس را بجائے او مقرر کند و لے خاطر مبارکِ جناب فاروق اعظم رض مطمئن نبود و او را بحضور خواستہ فرمود۔ "فی نفسی منك شئ"[1] یعنی در دلِ من از طرف شما اندیشہ ہست۔ عبداللہ عرض کرد کہ از چہ سبب۔ فرمود۔ "انی خشیت علیك ان تاتی علی انفئ الذی ہو آتٍ"۔ یعنی اندیشہ دارم کہ تو بر مداخل مُلکی تصرف کنی۔

این خیال فاروق اعظم رض ہم از سوءِ ظن نبود۔ بلکہ وقوعی بود و چون حضرت علی رض در عہد خلافتِ خود حضرت عبداللہ را عامل مقرر فرمود۔ عبداللہ مبلغ کثیرے از بیت المال بتصرف خود آورد۔ و چون حضرت علی رض باز خواست فرمود۔ بجواب نوشت کہ ہنوز حق خود را بوجہِ اکمل و اتم نگرفتہ ام مخفی نماند

[1] کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۶۳ و ۶۵ - ۱۲ منہ

که کفایت شعاری و اقتصاد حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ درباب
بیت المال یکے از اسباب اہم کامیابی خلافت فاروقی
بوده - در اواخر عہد خلافت حضرت عثمان رضی اللہ عنہ که شورشہائے
بسیار بوقوع آمد وجه موجہ اش ہمین بود که جناب ممدوح
درباب بیت المال طرز فیاضانه بکار برده - و عزیزان و
اقارب خود را بنا بر ذوی القربے بودن مبالغ کثیر عطا فرمود
خیلے طرفه از کارنامہ ہائے فاروقی این است که با آنکه کارہائے
بے انتہا در پیش بود - و تا صدہا بلکه ہزارہا میل افواج اسلام
ہر جا منتشر بودند - باز ہم حرکات فوج بر وفق اشارات
او موقوف و منحصر بوده - و علاوه اکثر توجه بر شعبہ ہائے مختلفه
حکومت داشته چنانچه قبل ازین مذکور شد - ترتیب و
افتائے فقه که کارے اہم و بالاستقلال بود شعبۂ
جداگانه بوده و اشغال ذاتی او علیحده بوده - با این کم فرصتی
ہر کار بوقت مناسب انجام مے یافت - و در ہیچ کار شائبه
از فتور رو نمیداد - مثلاً چون معرکۂ نہاوند پیش آمد و کل
افواج ایران دفعۃً در استیصال اسلام کمر ہمت چست
بربستند - و درین فرصت نازک از سعد وقاص نائب الحکومه
کوفه شکائت بدربار خلافت میرسد - و فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
میفرماید - اگرچه موقع خیلے نازک است و لے ابداً از باز خواست

جمیع کارہا عین بروقت انجام مے پذیرفت

وتحقیق معاملہ سعد مانع نمے شود۔ چنانچہ سررشتۂ افواج شد واز کوفہ حرکت کردند۔ وبہ کاوش بسیارے از معاملہ سعد تفتیش وتحقیق فرمود۔ وقتیکہ اہالی جزیرہ باقیصر روم سازش نمودند۔ وخواستند بشام حملہ کنند۔ افواج رابسرعت تمام از جمیع اضلاع گسیل فرمود وکل منافذ را مسدود نمود تاگذاشت اہالی جزیرہ باقیصر پیوست شوند۔

زیاد ابن حدیر کہ درعراق تحصیل عشر مامور بود اسپ یک نصرانی را بست ہزار قیمت کرد ومحصول خواست۔ نصرانی گفت کہ اسپ راخود شما بگیرید ومرا ۱۹ ہزار بدہید۔ وچون نوبت دیگر نصرانی از حدود عراق گزشت عامل باز مطالبۂ محصول نمود۔ واو بمکہ معظمہ آمدہ شکایت بحضور فاروق اعظم رض آورد۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ مطمئن وخاطر جمع باش۔ نصرانی بحضور زیاد پس آمد وخواست یکہزار دیگر از خود بدہد واسپ راپس بگیرد۔ ولے قبل از آن فرمان فاروق اعظم رض رسیدہ بود مشعر برا اینکہ دریک سال ہیچ مال زیادہ از یک بار محصول ندارد۔ نصرانی دیگر سے راہیچ واقعہ پیش آمد ولیکن در وقتیکہ فاروق اعظم رض درحرم محترم خطبہ مے خواند بحضور حاضر آمد ودرہمان حال شکایت پیش کرد۔ فاروق اعظم فرمود کہ دوبارہ محصول جبراً گرفتہ نمے شود۔ نصرانی چند روز در

تکیہ قیام داشت - روزے بحضور مبارک حاضر آمدہ عرض کرد کہ من ہمان نصرانی ہستم کہ در باب محصول بدربار خلافت شکوہ کردہ ام - فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بجواب فرمود کہ من ہمان حنیفی (مسلمان) ہستم کہ کارِ ترا انجام دادم - وچون نصرانی معلوم کرد فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ہمان روزِ اولِ شکایت فرمانے بنام زیاد اصدار فرمودہ بود۔[1]

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اہتمام تمام فرمود کہ در ممالک محروسہ ہیچکس بہ بلائے فقر و فاقہ مبتلا نگردد. وحکم عام بود کہ در کل قلمرو اشخاص ناقص الخلقت وضعیف از کار رفتہ ومفلوج تنخواہ و وظائف از بیت المال بخورند - از لک ہا نفوس یاد در فوج اسلام داخل بودند جیرۂ شان عین بخانہ ہای شان میرسید.

رفاہ عام

در آغازِ این سررشتہ فرمان کرد کہ یک جریب[2] آرد را نان پختہ کنند وبعد امتحاناً ۳۰ نفر را بحضور خواست واز ہمان نان داد وشبانگہ نیز یک جریب آرد را نان پختند وسی نفر را بخوردن نشاندند ومعلوم شد دو جریب آرد برائے خوراک سی نفر دو وقتہ در یک روز کفایت میکند پس فرمان داد کہ برائے نفری سپاہ ماہ دو جریب آرد غلہ گی مقرر شود واز بہر اعلانِ عام بر منبر برآمد وپیمانہ را بدست مبارک خود

[1] این ہر دو روایات در کتاب الخراج صفحہ ۷۸ و ۷۹ مندرج است ۱۲ منہ

گرفته و فرمود که من از برای شما مردم اینقدر خوراک مقرر نموده ام - و شخصیکه از این مقدار کم کند خدا یتعالے او را بروز محشر مے شناسد - و در روایت دیگر است که پیمانه بدست خود گرفته الفاظ ذیل فرموده -

انی قد فرضت لکل نفس مسلمۃ فی شھر مدی حنطۃ وقسطی خل -	یعنے برائے ہر مسلمان فی ماہ دو مد گندم و دو قسط سرکہ مقرر کردہ ام -

وظائف غربا و مساکین

بمجرد استماع این کلمہ یکے از حاضرین گفت کہ آیا برائے غلام نیز ہمین مقدار است - فرمود - بلے - برائے غلام ہم[1] از برائے غربا و مساکین بدون تخصیص مذہب امر فرمود کہ وظائف از بیت المال مقرر شود - و چنانکہ قبل ازین مذکور شد سرکردہ بیت المال را فرمان داد کہ در آیہ کریمہ اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِيْنِ از لفظ فقراء اہل اسلام و از مساکین اہل کتاب مراد است -

در اکثر بلاد مہمانخانہ ہا تعمیر فرمود و مسافران و فرودآیندگان را از بیت المال طعام میداد - چنانچہ مہمانخانہ کوفہ را در ذیل عنوان آبادی کوفہ ذکر نمودیم - و مہمانخانہ مدینہ منورہ اکثر

[1] تفصیل این واقعہ در فتوح البلدان صفحہ ۴۶۴ مذکور است و در جمیع کتب تواریخ بہ اختلاف جزئی مندرج است ۱۲ منہ

خود بنفس نفیس میرفت و اهتمام طعام را بدست خود میفرمود۔
در باب اطفال لقطه یعنی بچه‌هائی گمنام که مادران شان
آنها را در شوارع وغیره جاها انداخته شد۔ در سنه ۱۸ھ انتظام
فرمود که هر جا اینطور طفل لاوارث پیدا شود سررشته شیر
و دیگر مصارف او از وجه بیت المال مقرر شود و از برای
اینگونه مصارف اول یکصد درهم سالانه مقرر میشد و بعد
سال بسال افزون می‌نمودند۔[1]

پرورش یتیمان را اینطور سررشته فرمود که اگر صاحب
املاک میبودند املاک شان را بحیله باهتمام حفاظت میفرمود
و اکثر بذریعه تجارت آنرا ترقی میداد۔ بار حکم ابن ابی العاص
را فرمود که مال یتیمانی که در تصرف شما است بسبب زکوٰة
یوماً فیوماً کم شده میرود۔ باید که بتجارت مشغول سازی
و منفعت آنرا بدهی چنانچه مبلغ ده هزار درهم باو سپرده
و بواسطه تجارت ترقی نموده تا به یک لک رسید۔

انتظام قحط

در سنه ۱۸ھ در عرب خشک سالی آمد و او منتها درجه از
قحط چاره فرمود۔ اول کل غله را که در بیت المال ذخیره بود
صرف نمود۔ و بعد سرگردگان و حکام تمام صوبجات را فرمان
داد که از هر جا غله روان کنند چنانچه حضرت ابو عبیده چهار هزار

[1] بلاذری صفحه ۴۵۲ و یعقوبی جلد دوم صفحه ۱۷۰ — ۱۲ منه

شتر غلّہ بدار السلطنۃ فرستاد۔ و عمرو ابن عاص از راہ بحر قلزم بست جہاز غلّہ فرستاد و در ہر جہاز ۳ ہزار اردب غلّہ بار بود۔ فاروق اعظمؓ برائے معائنۂ جہازہائے غلّہ خود بنفس نفیس تا بہ بندرگاہ جار رفت۔ این بندر از مدینۂ منورہ بمسافت ۳ منزل واقع ہست۔ در بندر مذکور دو خانۂ نہایت وسیع بنا کرد و زید ابن ثابت را فرمود کہ قحط زدگان را فہرستے ترتیب دہد و برطبق آن فرمان کتابے بقید نام و مقدار غلّہ مرتب شد و ہر شخص را تکس دادند و بقرار ہمان تکس با غلّہ روزانہ تقسیم مے شد۔ بر تکس مہر مبارک فاروق اعظمؓ ثبت بود[1]۔ بر علاوہ روز بست راس شتر خود ذبح کردہ بر قحط زدگان طعام تقسیم میفرمود۔

درین موقع اظہار این امر خیلے ضروری ہست کہ گوئیم۔ اگرچہ فاروق اعظمؓ باہتمام تمام توجہ نمود و بہ غور بلیغ منتہا درجہ پرداخت ولے این توجہ فیاضی بر رسم ایشیا نبودہ کہ نتیجہ از ترویج کاہلی و مفت خوری مے باشد۔ در ممالک ایشیا بالعموم بکمال ذوق و شوق فیاضی امرا و سلاطین ذکر مے شود لیکن شاید بدل مداحان این خیال پیدا نمے شود کہ ہرچند از یک طرف مدح و ثنائے سلاطین ایشیا ظاہر میشود

[1] الاحکام السلطانیہ مطبوعہ مصر صفحہ ۲۳۵ - ۱۲ منہ

ولے از طرف دیگر معلوم مے شود کہ قوم بہ دریوزہ گری عادت گرفتہ بود و مدام منتظر بہ انعامات شاہی مے ماند و از نتائج ہمین گونہ فیاضی ہا است کہ درین عصر در قوم اسلام لک ہا نفوس پیدا شدہ کہ دست را حرکت نمیدہند و اوقات بنذر و نیاز[3] بسر مے برند۔

لیکن فاروق اعظم رضہ ازین نکتۂ اہم بے خبر نبود و اگر صرف مساعی مے نمود۔ کہ در اسلام مادۂ کاہلی و مفت خوری پیدا نشود و برائے اشخاصے تنخواہ و وظائف مقرر فرمود کہ در وقتے از اوقات از آنہا توقع خدمات فوجی ممکن بود یا برائے اشخاصے مقرر بود کہ قبل از آن خدمات نمایان انجام دادہ بودند۔ و یا از سبب ضعف و رنجوری بر کسب معاش قدرت نداشتند و جز بہ این نوع اشخاص برائے طریق فیاضی را مرعی نداشت۔ ابن الجوزی محدث در سیرۃ العمرین[3] آوردہ کہ یکبار سائلے بحضور فاروق اعظم رضہ آمد و سوال کرد۔ فاروق اعظم رضہ دید کہ دامنش از آرد پُر است آرد را از وے بزور گرفت و پیش شتران انداخت و فرمود کہ الحال ہر چہ حاجت داری سوال بکن علامہ ماوردی در کتاب السلطانیہ آوردہ کہ این فرض محتسب است کہ اشخاصیکہ قابلیت کسب معاش داشتہ باشند و از کسے صدقہ و خیرات بگیرند آنہا را تادیب

بکنند و در سند این قول و فعل فاروق اعظم رضی الله عنه استدلال نموده می نویسند: "وَقَدْ فَعَلَ عُمَرُ مِثْلَ ذٰلِكَ بِقَوْمٍ مِّنْ اَهْلِ الصَّدَقَةِ"[1] فاروق اعظم رضی الله عنه این امر معمول داشت که چون شخصے را بظاہر آسوده حال می دید استفسار میفرمود که این شخص چه پیشه دارد۔؟ و چون مردم میگفتند نه خیر پیشه ندارد۔ میفرمود که این شخص در نظر من از رتبۂ اعتبار افتاد۔ مقولۂ فاروق اعظم رضی الله عنه بود "مَكْسَبَةٌ فِيهَا دَنَاءَةٌ خَيْرٌ مِّنْ مَسْأَلَةِ النَّاسِ" یعنی ہر چند که پیشه ذلیل باشد بہتر است از اینکه از مردم سوال کنند۔ موقع مفت خوری بیشتر علماء و صوفیه را بدست مے آید - در عصر فاروق اعظم رضی الله عنه صوفیه بوجود نیامده بودند ولے علماء را علانیه مخاطب نموده فرمود۔ "لَا تَكُونُوا عِيَالًا عَلَى الْمُسْلِمِيْنَ" یعنی بار خود را بر اہل اسلام نیندازند۔[2]

توجه بجزئیات امور

در واقعات فاروق اعظم رضی الله عنه طرفه این است که اگرچه اکثر اوقات او در مہمات امور سلطنت مصروف بوده۔ لیکن کارہائے جزئی را ہم بدست خود انجام میداد و با این ہمه گاہے شکایت از بے فرصتی نکرد - در کارہائے جزئی بعضے بحدے خفیف بوده که اختیار ہیچکار بمقتضائے مصلحت وقت شایان شان

[1] الاحکام السلطانیه مطبوعه مصر صفحه ۲۳۵ - [2] سیرة العمرین ابن جوزی ۱۲ منه

حکومت نبود۔ لیکن جناب ممدوح را از ہیچ کار عار نبوده۔ وظائف
وظیفہ خواران را اکثر بذات خود تقسیم مے فرمود۔ قدید و
عسفان دو قصبہ از مدینہ بمسافت چند منزل واقع و در آنجا
قبیلۂ خزاعہ آباد بودند۔ در بین ہر دو قصبہ خود بہ نفس نفیس تشریف
ارزانی میفرمود۔ سپاہ روزینہ داران بدست مبارک مے
بود۔ مردم قبیلہ از صغیر و کبیر از خانہ ہائے خود مے برآمدند۔ و
فاروق اعظم رض روزینہ را بدست خود تقسیم میفرمود[1]۔ اکثر اوقات
اتفاق مے افتاد کہ خود فاروق اعظم رض در دار الصدقہ رونق
افروز مے شد و پیش ہر شتر ایستادہ تعداد دندان و
حلیہ اش را ثبت مے نمود۔

از محب طبری بحوالۂ ابو حذیفہ منقول است کہ فاروق اعظم رض
عادت داشت کہ بخانہ ہائے مجاہدین میرفت و از عیال ہائے
شان استفسار میفرمود کہ اگر چیزے از بازار میخواہید بگوئید
کہ خریدہ بیاورم۔ و آنہا کنیز ہائے خود را ہمراہ فاروق اعظم رض
میفرستادند و خود خلیفۃ المومنین اسباب فرمائشی ایشان
را از بازار خریدہ بہ کنیزان مے سپرد۔ ہر گاہ قاصد از میدان
جنگ مے آمد و از طرف اہالی فوج بنام متعلقین و خویش
و اقارب شان خطوط مے آورد خود بہ نفس نفیس بخانہ ہائے شان

[1] فتوح البلدان صفحہ ۴۵۲ - ۱۲ منہ

رفتہ خطوط را تقسیم مے نمود و میفرمود کہ قاصد فلان تاریخ
پس میرود شما باید کہ جواب خطوط را نوشتہ آمادہ بدارید۔
اکثر اوقات کاغذ قلم و دوات از خود مہیا میفرمود۔ و اگر
در خانۂ کدام مجاہد نویسندہ نمے بود خود میرفت و بر آستانۂ
خانہ نشستہ بہر مضمون کہ صاحب خانہ میگفت خط می نوشت

وسائل وقوف حالِ رعایا

بیشتر توجہ فاروق اعظمؓ باین امر مبذول بود کہ رعایا
را بآزادی تمام موقع دادہ شود کہ شکایت را بحضور عرض
کنند۔ و از برائے حصول این مدعا معمول خود کردہ بود کہ بعدِ ہر
نماز در صحن مسجد مے نشست و ہر کس عرضِ حال میکرد۔ و اگر
ہیچ عارض نمی بود۔ بعد از چند دقیقہ انتظار برخاستہ خانہ
میرفت[1]۔ در شب اکثر دورہ میفرمود و در اثنائے سفر از مترددین
جویائے احوال مے شد۔ و از قاصدانے کہ از اضلاع
متفرق مے آمدند ہرگونہ پرس و جو میفرمود۔

عمدہ ترین طریقۂ تفتیش از احوالِ رعایا این بود کہ ہر
سال از کل اضلاع سفارت ہا مے آمد و این سفراء امورِ
ضروری را عرض میکردند۔ این سفارت را در اصطلاح وفد
میگفتند۔ وفد از دستور ہائے قدیمہ عرب بود۔ لاکن
فاروق اعظمؓ در عہدِ مبارک خود سلسلۂ وفد را طورے انجام

[1] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۲۰-۱۲ منہ

داد کہ در عصرِ حاضر در سلطنتہائے جمہوری وکلائے رعایا بانجام میرسانند۔ سفارت ہائے کہ در عصرِ فاروق اعظمؓ از اضلاع مختلفہ آمدہ وضروریاتِ ملک خود را بدربارِ خلافت عرض کردہ اند حالاتِ ہمہ در عقد الفرید وغیرہ بتفصیل مندرج است۔

سفرِ شام و خبرگیری رعایا

فاروق اعظمؓ با این ہمہ احتیاط و اہتمام ابداً مطمئن نبود۔ و اکثر میفرمود کہ عمال از رعایا پرواہ نمیکنند۔ و ہر شخص بمن رسیدہ نمیتواند و خواست کہ خود بنفس بہ شام۔ جزیرہ۔ کوفہ۔ بصرہ۔ دورہ کند و بہر جا دو ماہ قیام بفرمائد۔ لاکن اجل فرصت نداد۔ باز ہم در سفر آخری شام در ہر ضلع قیام فرمود و عرض رعایا را شنید و دادرسی فرمود۔ درین سفر واقعۂ عبرت انگیزے پیش آمدہ۔ وقتے کہ بسوئے دار الخلافہ نہضت فرمود در اثنائے راہ یک خیمہ دید و از سواری فرود آمد و نزدیک بخیمہ رفت۔ در خیمہ پیرہ زالے را دید۔ از و پرسید کہ از احوالِ عمرؓ چیزے خبر داری؟ زال بجواب گفت۔ آرے از شام روان گشتہ۔ ولے خدا او را غارت کند۔ تا امروز بمن یک حبہ ہم از و نرسیدہ۔ فاروق اعظمؓ فرمود کہ از ینقدر جائے دور و دراز چگونہ احوالِ تو باو معلوم نشود۔ زال گفت کہ اگر از حالِ رعایائے خود خبر ندارد۔ چرا بارِ خلافت را بردوشش گرفتہ؟ فاروق اعظمؓ از استماع این حرف متاثر شدہ خیلے رقت نمود و بے اختیار بگریست۔

اکنون درین مقام حکایات وروایاتے متعدّد از و نقل میکنم۔ تا معلوم گردد کہ فاروق اعظم رض در آرامی و آسائش و خبر گیری رعایا چہ قدر سعی مے فرمود و با افراد جامعہ تا کجا ہمدردی داشت۔

یکبار قافلۂ بمدینہ آمد و بیرون شہر نزول کرد۔ و خلیفہ خود بحفاظت و خبر گیری آن برآمد و در قافلہ مے گشت۔ از یک طرف آواز گریہ بگوشش رسید۔ بعد از تحقیقات معلوم شد کہ یک بچۂ شیرخوار در برِ مادر گریہ میکند۔ پس بمادرِ او گفت کہ بچّۂ خود را دلاسا کند و بعد از چند دقیقہ باز فاروق اعظم رض را بآنطرف گذرے افتاد۔ و شنید کہ کودک ہنوز گریہ میکند خلیفہ بغیظ و غضب فرمود کہ تو مادر بسیار بیرحم ہستی۔ مادر بجواب گفت کہ از اصلِ کیفیّت خبر نداری و مرا ناحق آزار میدہی۔ اصل واقعہ این ست کہ عمر رض فرمان کردہ ست کہ تا وقتیکہ بچہ از شیر مادر جدا نشود وظیفہ برائش مقرر نشود۔ ازینجہت سعی میکنم کہ کودک را از شیر جدا کنم۔ و او گریہ میکند۔ از استماع این کلمہ فاروق اعظم رض رقّت نمود و فرمود کہ افسوس اے عمر! چہ قدر اطفال شیرخوارہ از دستِ تو ہلاک شدہ باشند۔ ہمان روز فرمان داد و منادی کرد کہ تنخواہِ اولاد از روزِ تولّد مقرر شود۔

از اسلم غلام فاروق اعظم رض روایت است کہ یکبار
خلیفہ شب از برائے گشت برآمد - از مدینہ بمسافت ۳ میل
مقامے است کہ بہ صرار شہرت دارد - در آنجا رسید
و دید زنے دیگ بار کردہ و اطفالش گریہ میکنند - نزدیک
رفت و تحقیقت پرسید - زن گفت کہ چند وقت مے شود کہ
اطفال من طعام نیافتہ اند و از برائے تسلّی ایشان آب خالی
در دیگ بار کردہ ام - فاروق اعظم رض فوراً برخاستہ بشہر آمد
و از بیت المال آرد و گوشت و روغن و خرما گرفتہ با اسلم فرمود
کہ بر پشتِ من بار کن - اسلم گفت من خود بہ پشت مے برم -
فرمود راست است - ولے روزِ قیامت بارِ مرا تو نخواہی برداشت
غرض خود ہمہ را برداشت و بُرد و در پیش آن زن نہاد -
زن آرد را خمیر و دیگ را بار کرد و خود فاروق اعظم رض آتش را
پُف میکرد - طعام پختہ شد - اطفال نان شکم سیر خوردند
و طرب کنان بہ بازیچہ مشغول شدند - و فاروق اعظم رض
از مشاہدۂ این حال خیلے مسرور شد - زن گفت -
جزاک اللہ خیر الجزاء - حق این است کہ تو قابلیت
مسندِ خلافت داری نہ عمر رض -

نوبتے شب بر حسب معمول گشت میکرد - اعرابی را دید
بیرون از خیمہ نشستہ - نزدیک او رفتہ نشست و سخن

آغاز نمود۔ ناگہان از درونِ خیمہ آوازِ گریہ برآمد۔ فاروق اعظم رضؓ پرسید کیست کہ گریہ میکند۔؟ اعرابی گفت زوجۂ من است۔ کہ بدردِ زہ مبتلا گشتہ۔ فاروق اعظم رضؓ برخاست و بخانہ آمد و ام کلثوم زوجۂ خود را ہمراہ گرفتہ در خیمۂ اعرابی آورد۔ و بہ اذنِ اعرابی ام کلثوم را درونِ خیمہ فرستاد۔ بعد از چند دقیقہ وضعِ حمل شد و فرزندِ نرینہ پیدا گشت۔ حضرت ام کلثوم از درونِ خانہ ندا کرد۔ اے امیر المومنین! رفیقِ خود را مبارکباد بگوئید۔ چون لفظِ امیر المومنین بگوشِ اعرابی رسید برخود بلرزید و مودّبانہ نشست۔ فاروق اعظم رضؓ فرمود۔ ہیچ جائے ترس نیست۔ فردا پیشِ من بیا کہ تنخواہ برائے این پسر مقرر کنم۔

از عبد الرحمٰن ابن عوف منقول است کہ یکبار حضرت فاروق اعظم رضؓ ہنگامِ شب بخانۂ من آمد۔ گفتم اے امیر المومنین چرا خود زحمت کشیدی؟ مرا طلب نفرمودی۔ فاروق اعظم رضؓ فرمود۔ کہ بمن الآن اطلاع رسید کہ بیرون از شہر قافلہ فرود آمدہ است۔ مردم از تکان سفر ماندہ شدہ باشند بیا کہ من و تو ہر دو برویم و ایشان را پاسبانی بکنیم۔ پس ہر دو رفتند و ہمہ شب خدمت پاسبانی را بجا آوردند۔

درخشک سالیِ عرب حالتِ فاروق اعظم رضؓ خیلے عجیب بوده وتا اختتام ایام قحط گاہے گوشت ودروغن ویاہی ودیگر اطعمہ لذیذہ نخورد ومدام بکمالِ خضوع دُعا میکرد۔ کہ اے ربّ العلمین امتِ محمدیہ را از شامتِ اعمالِ من تباه نکنی۔ از اسلم غلام فاروق اعظم رضؓ مروی است کہ درایام قحط فکر وتردّد جنابِ ممدوح بحدّے رسیده بود کہ اگر قحط رفع نمی شد احتمال بود کہ از اندوه ہلاک گردد۔ ادارهٔ کہ درباب قحط فرمود۔ درصدر مذکور شد۔ یکبار اعرابی بحضورِ فاروق اعظم رضؓ آمده اشعارِ ذیل خواند :-

یَاعُمَرَ الخَیرِ خَیرَ الجَنَّۃ	اے عمر رضؓ - لطف لطفِ جنّت است۔
اُکْسُ بُنَیَّاتِی وَاُمَّہُنَّہ	دختران مرا و مادر آنہا را لباس بپوشان
اُقْسِمُ بِاللہِ لَتَفْعَلَنَّہ۔	بخدا کہ این کار را بکنی۔

فاروق اعظم رضؓ فرمود کہ اگر من این آرزوئے ترا نہ برآورم چہ خواہد شد؟ گفت۔

تَکُونُ عَن حَالِی لَتُسْئَلَنَّہ	بروزِ قیامت ترا از حالِ من سوال خواہند کرد
وَالوَاقِفُ المَسْئُولُ بَیْنَہُنَّہ	وتو حیران وپریشان خواہی ماند
اِمَّا اِلیٰ نَارٍ وَاِمَّا جَنَّۃ۔	بعد ازان یا بطرف دوزخ ویا بطرف بہشت راه خواہد بود۔

لہ این ہمہ روایات از کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۴۳ ۳۴۲ بحوالہ ماخذ مستند منقول ہست ۱۲ منہ

بمجرد استماع این اشعار فاروق اعظم رض بجائے بگریست که ریش مبارک تر شد۔ بعد غلام را امر کرد که همین قمیص را که در بر دارم باو بده چرا که درین وقت چیزے دیگر حاضر ندارم۔[1] شبے بشهر مے گردید۔ شنید که زنے بر بالا خانۂ خود اشعار ذیل میخواند:۔

تَطَاوَلَ هٰذَا اللَّيْلُ وَازْوَرَّ جَانِبُهُ	شب تاریک ست و بسیار دراز شدا ست
وَلَيْسَ عَلٰى جَنْبِيْ خَلِيْلٌ اُلَاعِبُهُ	و من یار در پهلو ندارم که همراه آن لعب کنم

شوهر این زن بجهاد رفته بود و او در فراق وے اشعار درد انگیز مے خواند۔ فاروق اعظم رض خیلے مضطرب شد و گفت که بر زنان عرب جفائے شدید روا داشته ام و فوراً پیش حضرت حفصه آمد و پرسید که زن چند روز در فراقِ مرد تحمل مے تواند؟ گفت چهار ماه۔ علے الصباح بنام جمیع سرکردگانِ افواج فرمان فرستاد که سپاهی بیش از چهار ماه از خانۂ خود جدا نباشد۔ سعید ابن یربوع از صحابه بود۔ و از بصارت معذور شد۔ فاروق اعظم رض پرسید که چرا برائے نماز جمعه نمے آئی؟ عرض کرد که من خادم ندارم که عصا کش من گردد۔ از همان روز فاروق اعظم رض شخصے را مقرر فرمود که مدام در رفاقتِ وے باشد۔[2]

---

[1] سیرة العمرین وازالة الخفاء۔ [2] اسد الغابه تذکرۂ سعید ابن یربوع ۱۲ منه

بارے مردم سرِ طعام نشستہ بودند و فاروق اعظم رضؓ خود برائے خدمت شان کمر بستہ بود۔ شخصے را دید کہ بدستِ چپ میخورد۔ نزدیک او رفت و گفت کہ بدستِ راست بخور۔ عرض کرد کہ در جنگ موتہ دستِ راستِ من قطع شد۔ فاروق اعظم رضؓ خیلے رقّت کرد و روبروئے او نشستہ گریہ بسیار کرد و گفت کہ باین حال کیست کہ ترا وضو دہد و سرت را بشوید۔ و رخت بپوشاند؟ از آن تاریخ خدمتگارے را مامور فرمود کہ مدام ہمراہِ او مے بود و جمیع مایحتاجش را مہیّا میکرد۔

امامت و اجتہاد

منصب امامت در حقیقت عکسے از پرتوِ نبوّت است۔ و فطرتِ امام بلحاظِ نوعیّت قریب بہ فطرتِ نبیؑ مے باشد۔ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدّث دہلوی میفرمایند: "و از میانِ امت جمعے ہستند کہ جوہرِ نفسِ ایشان قریب بجواہر انبیاء مخلوق شدہ۔ و این جماعت در اصلِ فطرت خلفائے انبیا اندور امّت[1]۔"

احکام و عقائدِ مذہبی اسلام اگرچہ بظاہر حال سادہ و صاف

[1] ازالۃ الخفاء جلد اول صفحہ ۹ - ۱۲ منہ

است زیراکہ اصلِ اصول و احکامِ جمیع مذاہب اعتقاد
بہ توحید صانعِ عالم است و اعتراف بہ اوصافِ کمال او و یقین
بروزِ جزا و سزا - و تحلّی بزہد و عبادت و محاسنِ اخلاق ولے
درین مسائل ابہام و اشتباہ را بحدّے گنجائش است
کہ اگر بغایت نکتہ سنجی و دقیقہ رسی عمل نہ گردد حقیقت بہ کلّی
منتغیّر مے شود و از ہمین سبب با آنکہ مسائل مذکور تقریباً در
جمیع مذاہب مشترک بودہ پیروانِ ہر مذہب کمابیش مرتکب
خطاہا شدہ اند و مدّعا از بعثتِ اسلام اصلاح غلط فہمی ہا
بود و شارع علیہ السلام باہتمام تمام و تاکید بالا کلام مردم
را باین طرف متوجہ نمود - ولے طبائع عوام نکتہ سنج نمی باشند
در ہر زمانہ اکثر مردم از اصلِ حقیقت دور مے افتادند - و از
ہمین جہت ضرورت بہ ائمہ و مجدّدین باقی ماند تا بر اسرار مذکور
پردہ نیفتد - مثلاً اگرچہ اسلام بغایت اہتمام مردم را از شرک
منع فرمود لاکن از طرزِ عملِ کہ عوام بلکہ بعض خواص ہم با قبور
و مزارات دارند معلوم مے شود - کہ آثارِ شرکِ خفی در آن ہم
موجود ست - اگرچہ از سخنانِ خوش آیند مانند استفادہ عن
القبور و حصولِ برکت بر آن پردہ انداختہ اند -
حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ازین مسائلِ نازک و مشتبہ
اصلِ حقیقت را بخوبی فہمید و بکمالِ جرأت بر مردم ظاہر کرد

کہ نظیر آن در عہد صحابہ ہم شاذ و نادر بنظر مے آید۔

مسئلۂ قضا و قدر

نازک ترین مسائل الہیات[۳] مسئلۂ قضا و قدرست و در آن بعضے از ائمۂ کبار مشتبہ شدہ و بلکہ بعضے از اکابر صحابہ را ہم اشتباہ شدہ۔ در طاعون عمواس فاروق اعظمؓ سفر شام را اختیار فرمود و بمقام سرغ[۳] رسید۔ شنید کہ در آنجا وبا خیلے بشدت منتشر شدہ۔ بمجرد استماع عزم معاودت فرمود۔ حضرت ابو عبیدہ کہ عقیدہ داشت بر اینکہ ہر چہ بوقوع مے آید بہ مشیت خداوندی مے باشد بطیش آمد و گفت أَفِرَارًا مِنْ قَدَرِ اللهِ۔ یعنی آیا از قضائے الٰہی میگریزی؟۔

فاروق اعظمؓ این مسئلۂ نازک را بالفاظ بلیغ و مختصر حل فرمود[۱]۔ نَعَمْ نَفِرُّ مِنْ قَدَرِ اللهِ إِلَىٰ قَدَرِ اللهِ۔ بلے از تقدیر خدا بطرف تقدیر خدا مے گریزیم۔

یکے از اصول اسلام تعظیم شعائر اللہ ست۔ و بہ بنائے ہمین اصول اہل اسلام بر احترام کعبۃ اللہ و حجر اسود وغیرہ مکلف اند۔ و لے صورت این مسئلہ ظاہراً بہ بت پرستی مانند ست۔ از ینجہ در کل مذاہب بہر دو زمان بت پرستی رواج یافتہ۔ فاروق اعظمؓ در مواقع عدیدہ مردم را ازین غلط فہمی باز داشت۔ یکبار پیش حجر اسود ایستاد و گفت:۔

---

[۱] این واقعہ بتفصیل در صحیح مسلم باب الطاعون مذکور ست ۱۲ منہ

اِنِّیْ اَعْلَمُ اِنَّکَ حَجَرٌ وَّ اِنَّکَ لَا تَضُرُّ وَ تَنْفَعُ ۔[1]	من میدانم کہ تو یک سنگ ہستی و نہ فائدہ رسانده مے توانی و نہ ضرر ۔

این فعل فاروق اعظمؓ بذوقِ عام موافق نبود چنانچہ اکثرے از محدثین بجائیکہ این قول فاروق اعظمؓ را نقل نمودہ اند این روایت را ہم اضافہ کردہ اند کہ فوراً حضرت علیؓ اعتراض کرد و گفت حجر اسود ہم فائدہ رسانده مے تواند و ہم ضرر زیرا روزِ قیامت در باب مردم شہادت خواہد داد ولے این اضافہ غلطِ محض بودہ چنانچہ ناقدینِ فنّ تصریح نمودہ اند۔

بارے جناب رسول اللہ صلعم زیر یک درخت از مردم بر جہاد بیعت گرفت۔ بعد ہا مردم آن درخت را بنظرِ تبرک مے دیدند و در آنجا از برائے زیارت مے آمدند۔ فاروق اعظمؓ این حال را مشاہدہ نمودہ فرمان داد کہ درخت را پے کنند۔[2]

یکبار فاروق اعظمؓ از سفر حج پس مے آمد۔ در میان راہ مسجدے بود کہ جناب رسول اللہ صلعم بارے در آن نماز ادا فرمودہ بود۔ مردم تبرکاً بسوئے آن مسجد دویدند۔ حضرت فاروق اعظمؓ آنہا را مخاطب نمودہ فرمود کہ اہل کتاب از ہمین گونہ عمل تباہ شدند یعنی آنہا یادگارہائے پیغمبران خود را عبادتگاہ ساختند۔[3]

---

[1] این واقعہ بہ تفصیل تمام در صحیح مسلم مذکور است ۱۲ [2] ازالۃ الخفا حصۂ دوم صفحہ ۹۱ - [3] ازالۃ الخفا حصہ دوم صفحہ ۹۱ - ۱۲ منہ

اقوال و افعال نبی تا کدام حد تعلق بمنصب نبوّت دارد۔

درحقیقتِ نبوّت عموماً در ہر عصر غلط فہمی بوقوع آمدہ۔ و در عہد اسلام نیز این سلسلہ منقطع نشد۔ اکثر مردم این عقیدہ دارند کہ ہر فعل و قولِ نبیؐ از طرف خدا مے باشد و بعضے امور معاشرت را مستثنیٰ نمودہ اند۔ لاکن حقیقت این ست کہ ہر حکمے کہ نبی علیہ السلام بہ حیثیتِ منصب نبوّت میکند لابد از طرفِ خدا مے باشد و باقی امور بلحاظِ وقت و ضرورت مے باشد و در ذیل تشریعی و مذہبی نمے آید۔ این مسئلہ را نیز فاروق اعظم بدرجۂ اتم توضیح نمود۔ در تشخیص خراج و تعیینِ جزیہ و خرید و فروختِ اُمّ ولد و دیگر مسائل امام شافعی در کتب خود بہ دعوائے تمام استدلال باحادیث میکند و در مسئلہ کہ با فاروق اعظمؓ اختلاف دارد بکمال جرأت رائے او را مجروح میکند۔ و غالباً ازین نکتہ صرفِ نظر کردہ کہ این امور بہ منصب نبوّت تعلق ندارد و بنابران در ہمچہ مسائل از خود شارع علیہ السلام بہر شخص اجازۂ اجتہاد و قیاس ست چنانچہ بہ تفصیل تمام بحث مے شود۔

اصل اصول فاروق اعظمؓ در احکام شرعی این بود کہ جمیع احکام بر مصالح عقلی مبنی می باشد۔ در احکام مذہبی از ابتداء مردم بر دو خیال بودہ اند۔ برخے عقل را در احکام مذہبی دخلے نمیدادند و برخے جمیع احکام مذہب را بر اصولِ عقلی مبنی می دانستند

و این خیال مبنی علیہ علم اسرار الدین است - اگرچہ این علم در عصر حاضر حیثیتِ فن مستقل گرفتہ و کتاب مشہور حجۃ اللہ البالغہ تصنیف شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مشتمل بر مسائل ہمین فن خاص است - با این ہمہ در ہر عصر اندکے از مردم این اصول را تسلیم نمودہ اند و انکار شان از دو سبب خالی نبودہ - اول اینکہ این فن بحدے دقیق است کہ از دسترس طبائع عوام دورمے ماند دوم - اینکہ ظاہرًا شیوہ محویت و دلدادگی آن است کہ ہر امر را بغیر چون و چرا تسلیم شوند و رائے و عقل را دخل ندہند -

بانی علم اسرار الدین اعظم فاروق است ۱۲

فاروق اعظم رض بر اصولِ دوم کاربند بود و نخستین کسیکہ بنائے علم اسرار الدین نہادہ او بودہ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ مے آورد کہ حضرت فاروق اعظم رض و حضرت علی رض و زید ابن ثابت و عبد اللہ ابن عباس و حضرت عایشہ رض در بابِ این علم بحث فرمودہ و وجوہِ آنرا ظاہر نمودہ[1] اند - اگرچہ شاہ صاحب دہلوی در کتابِ خود ازین حضرات نام مے برد ولے وقتیکہ بہ تعیینِ سن و سال مے آییم مے بینیم کہ عبد اللہ ابن عباس رض در وقتِ وفات جناب رسالتماب صلعم ۱۳ سالہ و حضرت علی رض بوقتِ بعثت دہ یازدہ سالہ بود و سن زید ابن ثابت بوقتِ ہجرتِ نبوی بہ ۱۱ سال میرسید

[1] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

وعمر حضرت عائشہ رضہ بہنگامِ انتقالِ جناب رسالت پناہی صلعم
فقط بہ ۱۸ سال بالغ مے شد - وازین تحقیق ثابت مے شود
کہ اگرچہ ہمہ آن بزرگواران در ذیلِ ترقی دہندگانِ این علم بشمار
میروند منصبِ اولیت فقط فاروق اعظم رضہ را حاصل بود -
حضرت فاروق اعظم رضہ در بابِ مسائلِ شرعی مدام بر
مصالح و وجوہ غور میفرمود و اگر در رائے صائبِ او کدام مسئلہ
خلافِ عقل مے نمود - از جناب رسالت مآب صلعم مے پرسید
حکم قصرِ نماز در سفر مبنی بر این بود کہ در آغازِ اسلام شوارع با امن نبوده -
واہل اسلام از کفار خوف و خطر داشتند - چنانچہ در خود قرآن مجید
اشارت باین رفتہ - لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ
إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا - وچون شوارع با امن شد
وشائبۂ اندیشہ باقی نماند و حکم قصر ہنوز باقی ماند فاروق اعظم رضہ
استعجاب نمود و از جناب رسالت مآب صلعم پرسید
اکنون چرا نماز قصر شود؟ جناب رسول اللہ صلعم فرمود کہ قصر
از انعاماتِ[1] الٰہی ست - رمل رکنیست از ارکانِ حج و عبارت
ست از طوافے کہ بطور پہلوانی بجا مے آورند و در آغازِ علتش
آن بوده کہ چون جناب رسول اللہ صلعم از مدینہ منوره بمکہ معظمہ
رونق افروز شد - کفار شہرت دادند کہ اہل اسلام بحدے

[1] صحیح مسلم احادیث نماز سفر ۱۲ منہ

نحیف و لاغر شدہ اند کہ قدرت طواف کعبہ ہم ندارند۔ چون این سخن بسمع مبارک جناب رسول اللہ صلعم رسید فرمان داد کہ رمل کنند و بعد ہا این فعل معمول ماند و ائمۂ اربعہ از سنن ضروریۂ حج مے پندارند۔ لاکن فاروق اعظم رضہ بہ الفاظ صریح فرمود۔ وما لنا وللرمل انما کنا رائینا بہ المشرکین وقد اہلکہم اللہ۔ یعنی اکنون ما بہ رمل چہ کار داریم چہ غرض نمایش بود بہ مشرکین و الحال خداوند آنہارا ہلاک ساختہ۔

و در حجۃ اللہ البالغہ مذکور ست کہ فاروق اعظم رضہ میخواست رمل را ترک دہد و چون از یادگار ہائے جناب رسول اللہ صلعم بود ترک نفرمود۔ عبداللہ ابن عباس رض را کہ خاص بسایۂ تربیت حضرت فاروق اعظم رضہ پرورش یافتہ گفتند کہ مردم رمل را سنت مے پندارند۔ بجواب فرمود کہ خیال شان باطل ست۔[۲]

فاروق اعظم رضہ مسائل فقہ را باین کثرت بیان فرمود کہ اگر یکجا جمع شود یک رسالۂ مستقل مے شود و این خصوصیت روشن میگردد کہ تمام آن مسائل مطابق و موافق است بمصالح عقلی و از آن بداہتہ ثابت مے شود کہ جناب ممدوح مہارتے کامل در علم اسرار الدین داشتہ۔

محفوظ داشتن و ترقی دادن اخلاق اسلامی

بلحاظ منصب امامت اہم ترین کارنامہ ہائے او این بود

[۱] صحیح بخاری باب الرمل ۱۲ [۲] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۵ - ۱۲ منہ

کہ محاسنِ اخلاق را کہ جناب رسول اللہ صلعم بمردم تعلیم فرمود۔ ومقصدِ اصلی بعثت بفحوائے حدیث شریف بُعِثْتُ لِاُتَمِّمَ مَکَارِمَ الْاَخْلَاقِ جز این نبود۔ از مساعیِ فاروق اعظم رض ہمہ آن فضائل انتشار یافت واقوام جدید کہ ہر روزہ در حلقۂ اسلام داخل مے شدند بدان اثر متاثر شدند۔

خود فاروق اعظم رض مجسمۂ مکارم اخلاق ومحاسنِ عادات بودہ وخلوص وانقطاع الی اللہ واجتناب از لذائذِ دنیا وحفظِ لسان وحق پرستی وراست گوئی وغیرہ اوصافِ حمیدۂ اش دردلِ مردم اثرے کرد وہر کہ بشرفِ صحبتش رسید کم وبیش باخلاقِ او متاثر شدہ بآن اوصاف موصوف گردید۔ از مسور ابن مخرمہ منقول است کہ ما از برائے کسبِ اخلاقِ حمیدہ مثل زہد۔ تقوائے اکثر اوقات بحضور حضرتِ فاروق اعظم رض بسر مے بردیم۔ مورخ یعقوبی ذکر حالات فاروق اعظم رض را باین فقرہ آغاز میکند کہ ”از اخلاقِ حسنۂ فاروق اعظم رض جمیع سرکردگان ومنصبداران دولت متاثر شدہ بودند“۔ وبعد بطورِ نمونہ اسمائے سلمان فارسی وابو عبیدہ وسعد ابن عامر وغیرہ را با اوصافِ شان بیان مے نماید۔

استیصالِ فخر وغرور

اخلاقِ ذمیمہ کہ از عہدِ جاہلیت در عرب یادگار ماندہ بود۔ فخر وغرورِ نسب وتحقیرِ عوام وہجو وبدگوئی وعشق وہوا پرستی

و بادہ نوشی بود۔ فاروق اعظم رضؓ جمیع اخلاق سیئہ استیصال فرمود و اسباب فخر و غرور را بکلّی محو نمود۔ مثلاً این رسم را که بهادران عرب در معرکه اکثر نام قبائل خود را فخریہ بر زبان مے آوردند حکماً منسوخ کرد و تمیز بین خادم و مخدوم را بکلّی برداشت۔ یکبار صفوان ابن امیہ جناب فاروق اعظم رضؓ و دیگر اعیان را دعوت نمود۔ چون بر سر طعام نشستند خادم ها را بحلقۂ طعام شریک نه کردند۔ بمجرد این حال فاروق اعظم رضؓ بطیش آمد و فرمود کسانیکه مردم را بنظر حقارت می بینند خدا آنها را سے شناسد۔

بارے جمعے از مردم از برائے ملاقات حضرت ابی ابن کعب رفتند و او از صحابۂ عالی مرتبت بود و چون حضرت ابیؓ از مجلس برخاست مردم بہ تعظیم و تکریم او برخاستند و بر فاقتش روان شدند۔ اتفاقاً فاروق اعظم رضؓ را بدانصوب گذر افتاد و صورت حال را مشاہده نموده ابی ابن کعب را یک ضرب دُرّه زد۔ اُبیؓ خیلے بہ تعجب گفت خیرست موجب این دُرّه زدن چیست؟ فرمود اَوَمَا تَرٰى فِتْنَةً لِّلْمَتْبُوْعِ وَ مَذَلَّةً لِلتَّابِعِ[1]۔ یعنی تو نمیدانی که این امر از برائے متبوع باعث فتنه است و از برائے تابع موجب ذلت۔

---

[1] مسند دارمی ۱۲ منہ

ممانعت ہجو

ذریعۂ ہجو و بدگوئی شعر و شاعری بود۔ و غالباً شعرا اوقات خود را بہجو بسر[۳] مے بروند و در جزیرۂ عرب رواج شعر بکثرت بود و ہجو خیلے بسرعت اشتہار مے یافت و علت صدہا مفاسد مے شد۔ فاروق اعظم رض ہجو را از جملۂ جرائم قرار داد۔ و سزایہ آن مقرر کرد و این امر از جملۂ اولیات فاروقی شمردہ مے شود۔ حطیئہ از شعرائے نامدار آن عہد بود و مانند سوداؔ (ملک الشعراء ہند) در فن ہجو کمال داشت۔ فاروق اعظم رض او را بحضور خواست و در یک تہ خانہ اسیر کرد۔ واخیراً او را قدغن نمود کہ ابداً ہجو نگوید۔ و بعد ازاں رہا داد۔ قریش در عہد نبوی صلعم کہ از جمیع تدابیر عاجز آمدند ہجو اہل اسلام و خود جناب رسول اللہ صلعم شروع کردند۔ جناب رسالت مآب صلعم حسان ابن ثابت را نیز بہجو قریش امر کرد۔ و بعد از آنکہ قریش بحلقۂ اسلام داخل شدند نیز اشعار مذکور متداول بود۔ فاروق اعظم رض در عہد خلافت خود قدغن فرمود۔ کہ اشعار مذکور را نخوانند زیرا کہ رنجش قدیم تازہ مے شود[۱]۔

فن شعر و شاعری و ممانعت ہوا پرستی

فن شعر و شاعری ذریعۂ عشق و ہوا پرستی بود و اکثر شعرا اشعار رندانہ میگفتند۔ و اسمائے معشوقان خود را بتصریح در اشعار مے آوردند و مذاق شعر در کل ملک رواج داشت

---

[۱] آغانی تذکرہ حسان ابن ثابت ۱۲ منہ

پس اشعارِ مذکور زبان زدِ اطفال مے شد و در نتیجہ رندی و آوارگی سرشتِ شان میگردید۔ فاروق اعظم رضؓ فرمان ناطق صادر فرمود کہ شعراء دربارۂ مستورات مضامین عشقیہ نظم نکنند۔ چنانچہ اسد الغابہ در ضمن تذکرۂ حمید ابن ثور این واقعہ را بالفاظ ذیل آوردہ

تقدم عمر ابن الخطاب الی الشعراء ان لا یشبب احد بامراة الا جلدہ۔

ممانعتِ شراب‌خوری

تعزیر شراب خوردن را افزون ساختند و بجائے چہل درّہ ہشتاد درہ مقرر فرمود۔ حسن انتظام کہ در امور فوق نمود نتیجہ آن داد کہ باوسعتِ فتوحات و کثرتِ دولت و سامانِ عیش و عشرت جبات زہد و ورع کہ شارع علیہ السلام بنا نہادہ بود ہم بہمان استواری قائم ماند۔

قائم داشتن آزادی و حق گوئی۔

اصل نمو و استواریِ اخلاق آزادی و خودداری است۔ و فاروق اعظم رضؓ اکثر باین امر توجہ فرمود و درین خصوصیت جناب ممدوح از جمیع صحابہ و خلفاء ممتاز بودہ و بنو امیہ از ابتدائے خلافت خود دشمن آزادی برآمدند بلکہ عبد الملک حکم قطعی کرد۔ کہ ابداً بر احکام او زبانِ ایراد نکشایند۔ و حضرت عثمان رضؓ و حضرت علی رضؓ اگرچہ بآزادیِ رعایا تعرض نفرمودند ولے از سوءِ خطرات آن تدارک نتوانستند و بسبب آن نوبت بہ شہادتِ حضرت عثمان رضؓ رسید و جناب امیر علیہ السلام

را معرکہ ہائے جمل وصفین پیش آمد۔ برعکس فاروق اعظم رض آزادی را منتہا درجہ رواج داد و در جبروت حکومت او ہیچگونہ خلل واقع نشد۔

در مواقع عدیدہ بہ تقریرے و تحریرے ظاہر فرمود کہ ہر شخص از شکم مادر خود آزاد پیدا شدہ۔ و ادنےٰ ترین انسان ہم باید در نظرہا ذلیل نباشد۔ وقتیکہ پسر عمرو ابن العاص بے سبب قبطی را لت وکوب کرد۔ خلیفہ قبطی را حکم کرد کہ در مجمع عام باو سزا دہد و عمرو ابن العاص و فرزندش را خطاب نمودہ فرمود:

مُذْ كَمْ تَعَبَّدْتُمُ النَّاسَ وَ قَدْ وَلَدَتْهُمْ أُمَّهَاتُهُمْ أَحْرَارًا[1]	از کدام وقت شما مردم را غلام خود تصور نمودہ اید؟ حال آنکہ از شکم مادر آزاد پیدا شدہ اند۔

در عرب اشخاص صاحب عزت یا سیّد القوم یا سیدکم و زیر دستان راہِ تعظیم بیہودہ بالیشان خطاب مے نمودند۔ جعلنی اللہ فداک بابی و امی۔ یعنی خداوند مرا فدائے تو سازد۔ پدر و مادر من قربانت شوند۔

چون ازین الفاظ بوئے غلامی و آقائی مے آمد در مواقع مختلفہ از استعمال ہمچہ الفاظ اظہار نارضامندی فرمود۔ شخصے در حق خود فاروق اعظم رض گفت۔ جعلنی اللہ فداک بجوابش فرمود۔ اذا یھینک اللہ۔ یعنی در آن وقت کہ خدا

[1] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۵۵۔ ۱۲ منہ

تزلیل خواہد ساخت - ازین روش فاروق اعظم رضہ مردم خیلے آزاد و حقیقت گو شدند و از وقائع ذیل روشن میگردد:- یکبار بمنبر برآمد و مردم را خطاب نموده گفت اے صاحبان! اگر من بدنیا میل کنم شما چه خواهید کرد؟ شخصے از حاضرین برخاست و شمشیر از نیام کشیده گفت که سرت را از تن جدا میکنیم - فاروق اعظم رضہ امتحاناً بروے نعره زد و گفت در حق من این کلمه بر زبان آورده - آن شخص گفت بلے در حق شما بر زبان آوردم - فاروق اعظم رضہ فرمود - الحمد للہ که در قوم من این جور اشخاص موجود هستند که اگر کج شوم مرا براهِ راست مے آورند - بعد از فتح عراق اکثر مسلمانان زنانِ نصرانی را ازدواج نمودند - فاروق اعظم رضہ نامه بنام حذیفه ابن الیمان فرستاد که من این معامله را نمے پسندم - داو بجواب نوشت که این حکم از راے شخصی امیر المؤمنین است یا حکم شرعی است؟ فاروق اعظم رضہ پیغام فرستاد که راے شخصی من است - باز حذیفه بجواب عرض کرد که انقیاد براے شخصی خلیفه بر ما لازم نیست - چنانچه باوجود ممانعت فاروق اعظم رضہ اکثرے زنانِ نصرانی را بحبالۂ نکاح در آوردند - بقول مورخ یعقوبی وقتیکه فاروق اعظم رضہ مال و اسباب عمال را بفروش رسانده و نیمه را در بیت المال داخل کرد - یکے از جملۂ عمال بالفاظ صریح

عرض کرد که اگر این مال از خداوند است پس بالست همه آن در بیت المال داخل می‌شد۔ و اگر از ما بود چه حقی داشتیم که از ما میگرفتی۔

نتیجهٔ تعلیم و تربیت و تقلید فاروق اعظم رض این شد که جمیع اسلامیان در پاکیزه سرشتی و نیک خوئی و حلم و تواضع و جرأت و آزادی و حق پرستی و بی نیازی فرد بر آمدند۔ و هرگاه در مرقع تاریخ صفحهٔ تصویر مجالس آن عهد معائنه شود در حلیهٔ هر شخص همین فضائل مجسم میکند۔

حیثیت اجتهاد و مرتبهٔ محدث و فقیه

حق این است که بانی مبانی فن حدیث و فقه فاروق اعظم رض است۔ در صحابهٔ کرام دیگر اشخاص هم محدث و فقیه بودند و عدهٔ شان از ۲۰ نفر متجاوز نبوده۔ لاکن آغاز این فن از فاروق اعظم رض شده و او قواعد و اصول آنرا اساس نهاده۔ در باب حدیث نخستین عمل فاروق اعظم رض است که تفحص و تحقیق از روایات میکرد۔ در عهد مبارک نبوی صلعم صحابهٔ کرام بطرف استقصای حدیث توجه نکردند و هر گاه مسئله پیش می‌شد از حضرت پیغمبر صلعم می‌پرسیدند و از نتیجه حدیثهای متعلقه به همه ابواب فقه را هیچکس از صحابهٔ کرام یاد نداشتند۔ در عهد حضرت ابوبکر رض که در روایات مختلفه پیش آمد و ضرورت افتاد که از صحابه بپرسند و از برای استقرای حدیث راهی پیدا شد و لازم افتاد که در احادیث نبوی صلعم بیشتر تفحص و تفتیش

نمایند تا مسائلِ جدیدہ بر وفقِ ارشادِ نبوی صلعم طے شود - اکثر اتفاق مے افتاد کہ صورتِ جدیدے پیش مے آمد - و فاروق اعظم رضی در مجمعِ صحابہ صورتِ مسئلہ را عرضہ میکرد و بہ آوازِ بلند میفرمود کہ اگر کسے حدیثِ نبوی صلعم راجع باین مسئلہ یاد داشتہ باشد بگوید - چنانچہ در کتبِ احادیث بہ تفصیل مذکور ہست کہ فاروق اعظم رضی در بابِ تکبیرِ جنازہ غسلِ جنابت جزیۂ مجوس در مجمعِ عام صحابہ استفسار فرمود و تفحّص از احادیثِ نبوی نمود -

اشاعتِ حدیث

و چون حدیث از شیوع و اشتہار قوی میگردد از برائے لہا ئے آیندہ قابلِ استشہاد میگردد در نشر و اشاعتِ احادیث تدابیر بسیار بکار برد -

(۱) احادیثِ نبوی را بہ الفاظہا نقل نمود و بجہتِ حکّامِ اضلاع ارسال فرمود و باین تدبیر اشاعتِ عام یافت این احادیث اکثر تعلّق بہ مسائل و احکامِ شرعی داشتند -

(۲) محدّثینِ صحابہ را کہ در فنِّ حدیث بمنزلۂ ارکان بودند در ممالکِ مختلفہ برائے تعلیمِ حدیث فرستاد - شاہ ولی اللہ محدّثِ دہلوی مے نویسد "چنانچہ فاروق اعظم رضی عبد اللہ ابن مسعود را با جمعے بہ کوفہ فرستاد و معقل ابن یسار و عبد اللہ ابن مغفل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ ابن

صامت و ابو درداء را بشام - و به معاویہ ابن ابی سفیان که امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت که از حدیث ایشان تجاوز نکنند[1]"

یک نکتۂ دقیق

درین مقام نکتۂ دقیقے قابلِ توجہ ست یعنی اکثر مردم گمان مے کنند که اگرچہ فاروق اعظم رض در اشاعت و اشتہار حدیث اہتمام تام فرمودہ لے خودِ او حدیث کمتر روائت نمود - چہ احادیث مرفوعے که بروائتِ صحیح از حضرت او مروی ست باہمہ جہت از ہفتاد حدیث بیشتر نباشد - اگرچہ این گمان ظاہراً صحیح مے نماید و لے در واقع این گمان مبنی ست بر غلط فہمی چہ در نزدِ محدثین این اصول مسلم ست که ہرگاہ صحابہ مسئلہ را بیان کند و در آن رائے و اجتہاد او داخل نباشد - و نام پیغمبر صلعم را نبرد باز مدعائش جز این نیست که وے از حضرتِ رسالت پناہی صلعم شنیدہ و در واقع این ہم مطابق عقل ست - مثلاً فاروق اعظم رض در جمیع ممالک فرمان فرستاد که در فلان چیز اینقدر زکوٰۃ فرض ست - پس احتمال نمیرود که فاروق اعظم رض خودش شارع بودہ و احکامِ شرعی از طرفِ خود صادر فرمودہ - بلکہ لامحالہ این قصد داشتہ که از شارع علیہ السلام در باب زکوٰۃ این احکام صدور یافتہ و اگر توقیع

---

[1] ازالۃ الخفاء حصۂ دوم صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

احتمال رو وہم جز این نباشد کہ گویند کہ فاروق اعظم رض شاید غرض حدیث نبوی صلعم را صحیح نفہمیدہ و بنا بران امکان دارد کہ جناب رسول اللہ صلعم این مقدار و تعداد را فرض نگفتہ باشد۔ بلکہ فاروق اعظم رض بگمانِ خود آنرا فرض دانستہ ولے این احتمال در احادیثے کہ صحابہ علانیہ اسم مبارک جناب رسول اللہ صلعم را بر زبان آوردہ باشد ہم باقی مے ماند۔ پس بنا برین قاعدہ مسائل اصولی کہ فاروق اعظم رض در خطب و ہدایت نامجات و فراءین در باب روزہ و حج و زکوۃ وغیرہ بیان فرمودہ حقیقتاً احکامِ خودِ شارع علیہ السلام بود۔ اگرچہ نامِ پیغمبر صلعم را بر زبان نیاوردہ باشد۔

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی میفرمایند "ہفتم آنکہ مضمونِ احادیث در خطبِ خود ارشاد فرمایند تا اصلِ احادیث بآن موقوفِ خلیفہ قوت یابد یار انے کہ بغور سخن بمیرسند در بیند آنکہ در متفق علیہ از حضرت صدیق رض صحیح نشد مگر شش حدیث و از فاروق اعظم رض بہ صحت رسید مگر قریب ہفتاد حدیث این رانمی فہمند و نمے دانند کہ حضرت فاروق رض تمام علم حدیث را اجمالاً تقویت دادہ۔ و اعلان نمودہ[1]۔ انتہے"

[1] ازالۃ الخفا حصۂ دوم صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

فرق مراتب در احادیث

در باب تفحص و جستجو و اشاعت و ترویج حدیث کارہائیکہ
فاروق اعظم رضی اللہ عنہ انجام نمود خودش بالذات مہتم بالشان بودہ
ولے کارنامۂ اصلی فضیلت او درین باب امر دیگرے ست
کہ بذات خود او مخصوص ست - میلان عامے کہ در آنوقت
بطرف احادیث شد - باعث اشاعت احادیث گردید ولے
جز فاروق اعظم رضی اللہ عنہ دیگرے بطرف فرق مراتب احادیث
توجہ نکرد و او نخستین توجہ نمود باینکہ درین احادیث کدام نوع
بیشتر قابل اعتبار ست - زیرا کہ اگرچہ ہر قول و فعل رسول اللہ
صلعم از برائے عقیدت کیشان گنجینۂ مراد ست ولے ظاہر
این ست کہ الاہم فالاہم - بنابران فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بیشتر
توجہ خود را بطرف روایت و اشاعت آن احادیث مبذول
فرمود کہ مسائل عبادات و معاملات و اخلاق ازان مستنبط
مے شد و باحادیثے کہ تعلق بموضوع سہ گانہ نداشت چندان
اعتنا نفرمود - نکتۂ اہم درین احتیاط آن بود کہ اقوال و افعال
متعلق بمنصب رسالت او را جدا سازد - شاہ ولی اللہ محدث
دہلوی میفرماید "بہ استقرائے تام معلوم شد کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
نظر دقیق در تفریق میان احادیث کہ بہ تبلیغ شرائع و تکمیل
افراد بشر تعلق دارد و از غیر آن مصروف مے ساخت -
لہذا احادیث شمائل آنحضرت صلعم و احادیث سنن زوائد

در لباس و عبادات کمتر روایت میکرد - بدو وجه - یکے آنکه اینها از علوم تکلیفیه و تشریعیه نیست - محتمل که چون اهتمام تام بروایت آن بکار برند بعضے اشیاء از سنن ج و ایدیه سنن بُدے مشتبه گردد -[1]

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بروایت احادیثے که در موضوع ادعیهٔ ماثوره به الفاظ مخصوص منقول ست هم اهتمام نفرمود حالانکه در روایات اکثرے از صحابه این قسم احادیث مروی گشته و سببش چنانکه شاه ولی الله محدث دهلوی می نویسد این ست که فاروق اعظم رضی اللہ عنہ میدانست که مدار قبول دعا بر خلوص و تضرع ست نه بر الفاظ[2] - اهم ترین کارهائے که فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در باب این فن کرد تحقیق و تدقیق احادیث و ایجاد فن جرح و تعدیل بوده -

غور و دید در روایات

درین روزها بلکه از مدت مدیدے این دستور جاری شده که قولے یا فعلے که بجناب رسول الله صلعم منسوب شود فوراً مقبول و مروج مے گردد - و ازینجهت تمام مزخرفات بیهوده در مجموعهٔ احادیث نبوی شمول یافته - البته محدثین اینقدر سعی نموده اند که بواسطهٔ جرح و تعدیل احادیث را از تعمیم مانع شده اند مگر وقتیکه بقرار رائے محدثین تعدیل کدام راوی ثابت می شود

---

[1] ازالة الخفا جلد دوم صفحه ۱۴۶ - ۱۲ [2] ازالة الخفا جلد دوم صفحه ۱۴۶ - ۱۲ منه

دنبالهٔ بیشتر پرس و جستجو راه می گذارند۔ بر علاوه در خصوص
قرنِ اول قاعدهٔ کلیه گذشته اند که در هیچ روایتِ قرنِ مذکور
احتمالِ ضعف نمی توان بود۔ لاکن فاروق اعظم رض این
نکته را بخوبی میدانست که هیچ وقت و زمانه از خصایصِ بشری
مستغنی نمی شود و در غور و پرداخت احادیث همان احتمالات
را ملحوظ میداشت که بعدها محدثین پیدا کرده اند۔ یکبار ابوموسے
اشعری از برائے ملاقات بحضورِ فاروق اعظم رض حاضر آمد و سه
بار بطریقِ استیذان گفت السلام علیکم ابوموسے حاضر است
فاروق اعظم رض در آن وقت بکارے مشغول بود و التفات
نفرمود و چون فارغ شد فرمود که ابوموسے کجا است؟
و چون حاضر آمد پرسید چرا پس رفته بودی۔ عرض کرد که من
از رسول اللہ صلعم شنیده ام که سه بار اذن بخواه و اگر اجازه
ندهند باز گشت باز گردی۔ فاروق اعظم رض فرمود که این روایت
را ثبوت کن ورنه ترا گوشمالِ بواجبی خواهم داد۔ ابوموسے
پیشِ صحابهٔ کرام رفت و حقیقتِ حال را بیان کرد۔ و ابوسعید
بحضورِ فاروق اعظم رض حاضر آمد و شهادت داد که من این
حدیث را از رسول اللہ صلعم شنیده ام۔ حضرت ابی بن کعب
گفت که اے عمر رض! آیا میخواهی که اصحابِ رسول اللہ را
عذاب کنی؟ ۔ فرمود که من یک روایت را شنیدم و خواستم

کہ تصدیق آن شود[1]۔

در مسائل فقہیہ این مسئلہ مختلف فیہ ست کہ زنے را کہ طلاق بائن دہند آیا تا انقضائے ایام عدت باو نان نفقہ وسرائے برائے سکونت دادہ شود یا نہ؟ آیۂ کریمہ ست۔ کہ اَسْكِنُوْهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ۔ وازین ثابت بشود کہ برائے زن مطلقہ مسکن دادہ شود۔ ونفقہ از لوازم سکونت ست۔ فاطمہ بنت قیس از صحابہ بود۔ شوہرش اورا طلاق بائن داد۔ واو بحضور نبوی صلعم حاضر آمد وعرض کرد کہ آیا استحقاق نان ونفقہ دارم یا نہ؟ بقول فاطمہ جناب رسالتمآب صلعم فرمود کہ نہ۔ فاطمہ این روایت را بحضور حضرت فاروق اعظم رض بیان کرد واو فرمود۔ لَا نَتْرُكُ كِتَابَ اللّٰهِ بِقَوْلِ اِمْرَاَةٍ لَا نَدْرِيْ لَعَلَّهَا حَفِظَتْ اَوْ نَسِيَتْ۔ یعنی ما قرآن کریم را ترک نمیکنیم بگفتۂ زنے کہ نمیدانیم کہ حدیث نبوی بیادش ماندہ یا فراموش کردہ۔

وقتیکہ مسئلۂ نفط پیش آمد فاروق اعظم با صحابہ کرام مشورہ نمود۔ مغیرہ حدیثے روایت کرد۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ اگر راست میگوئی شاہد بیار۔ پس محمد ابن اسلمہ تصدیق کرد وفاروق اعظم رض تسلیم نمود۔ این جور در مقدمۂ حضرت عباس

[1] این واقعہ بتفصیل تمام در صحیح مسلم باب الاستیذان در ذیل حالات فاروق اعظم مذکور ست ۱۲

حدیثے روائت شد۔ فاروق اعظمؓ فرمود کہ شہادتِ تائیدی عرضہ شود وچون اکثر اشخاص شہادت دادند۔ فاروق اعظمؓ فرمود کہ من درباب شما مردم یعنی صحابۂ کرام بدگمانی ندارم ولے خواستم کہ راجع بہ حدیث نبوی صلعم اطمینانِ کلی حاصل کنم[لہ]۔

وچون فاروق اعظمؓ بہ یقین میدانست کہ در روائت خواہ مخواہ احتمالِ کمی بیشی میرود پس خیلے باحتیاط قیود ے از بہرآن گذاشت کہ امروز چندان باور نمے شود کہ این قیود را فاروق اعظمؓ وضع کردہ باشد۔ پس میخواہم درین موقع بنوبتہم بلکہ آنچہ از ائمۂ محدثین منقول ست نقل و ترجمہ کنم وہدیۂ ناظرین سازم۔ علامۂ ذہبی کہ متاخرین باز درفن حدیث بپایۂ او نرسیدہ اند وشیخ الشیوخ حافظ ابن حجر وسخاوی وغیرہ بودہ در تذکرۃ الحفاظ در ذیلِ حالاتِ فاروق اعظمؓ نقل میکند:۔

منع فرمودن از کثرت روایت

وَقَدْ كَانَ عُمَرُ مِنْ وَجَلِه	فاروق اعظمؓ از خوف آنکہ مبادا
يُخْطِي الصَّاحِبُ عَلٰى رَسُوْلِ	صحابہ در روایت حدیث خطا شوند
اللّٰهِ يَأْمُرُهُمْ أَنْ يُقِلُّوا الرِّوَايَةَ	صحابہ را امر کرد کہ از رسول اللہ صلعم
عَنْ نَبِيِّهِمْ وَلِئَلَّا يَتَشَاغَلَ	کم روائت کنند تا مردم بشغل

لہ این روایت در تذکرۃ الحفاظ در ذیل حالات فاروق اعظمؓ مذکور ست ۱۲

بِالْاَحَادِیْثِ عَنْ حِفْظِ الْقُرْاٰنِ
عَنْ قَرَظَةَ بْنِ كَعْبٍ قَالَ لَمَّا
سَيَّرَنَا عُمَرُ اِلَى الْعِرَاقِ مَشٰى
مَعَنَا عُمَرُ وَقَالَ اَتَدْرُوْنَ
لِمَ شَيَّعْتُكُمْ قَالُوْا نَعَمْ مَكْرُمَةٌ
لَنَا قَالَ وَمَعَ ذٰلِكَ فَاِنَّكُمْ
تَاْتُوْنَ اَهْلَ قَرْيَةٍ لَهُمْ
دَوِيٌّ بِالْقُرْاٰنِ كَدَوِيِّ النَّحْلِ
فَلَا تَصُدُّوْهُمْ بِالْاَحَادِيْثِ
فَتَشْغَلُوْهُمْ جَرِّدُوا الْقُرْاٰنَ
وَاَقِلُّوا الرِّوَايَةَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ
وَاَنَا شَرِيْكُكُمْ فَلَمَّا قَدِمَ
قَرَظَةُ قَالُوْا حَدِّثْنَا فَقَالَ
اَنْهَانَا عُمَرُ - عَنْ اَبِيْ سَلَمَةَ
عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قُلْتُ لَهُ كُنْتَ
تُحَدِّثُ فِيْ زَمَانِ عُمَرَ هٰكَذَا
فَقَالَ لَوْ كُنْتُ اُحَدِّثُ فِيْ زَمَانِ
عُمَرَ مِثْلَ مَا اُحَدِّثُكُمْ لَضَرَبَنِيْ
بِمِخْفَقَتِهٖ - اِنَّ عُمَرَ حَبَسَ ثَلَاثَةً

حدیث از قرآن باز نمانند۔
از قرظہ ابن کعب مروی است کہ
چون فاروق اعظم رض ما را بسوئے
عراق فرستاد خود از بہر مشایعت
ہمراہ ما برآمد و فرمود شما میدانید
کہ من چرا از شما مشایعت کردم
مردم عرض کردند آرے از برائے
اعزاز ما۔ فرمود بلے لیکن یک غرض
دیگر ہم دارم و آن اینکہ شما مردم بجائے
میروید کہ آواز مردم آنجا مانند مگس
عسل در خواندن قرآن بطور طنین
مے بر آید۔ شما آن مردم را باحادیث
مشغول نکنید و بقرآن آمیزش نکنید
و از رسول اللہ صلعم کم روایت کنید۔
و من شریک شما ہستم۔ پس چون
قرظہ در آنجا رسید۔ مردم گفتند حدیث
بیان کنید قرظہ گفت عمر رض ما را منع فرمود۔
از ابو سلمہ مروی ہست کہ من از ابو ہریرہ رض
پرسیدم کہ آیا در عہد فاروق اعظم رض ہمچنین

اِبْنُ مَسْعُوْدٍ وَّاَبَا الدَّرْدَاءِ وَاَبَا مَسْعُوْدِ الْاَنْصَارِیْ فَقَالَ قَدْ اَکْثَرْتُمُ الْحَدِیْثَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم —	قسم روایت میکردی۔ گفت اگر من باین آزادی روایت میکردم عمر رضہ مرا درّہ میزد۔ حضرت عمر رضہ عبد اللہ ابن مسعود۔ و ابو درداء۔ و ابو مسعود را محبوس کرد و گفت شما مردم در روایت حدیث از رسول اللہ صلعم بکثرت شروع نمودہ اید ۔

مسند دارمی روایت قرظہ ابن کعب را نقل میکند کہ مدعائے فاروق اعظم رضہ این بود کہ در باب غزوات کم روایت شود چہ فرائض و سنن از آن مقصود نمے باشد۔ شاہ ولی اللہ صاحب محدث دہلوی قول دارمی را نقل میفرماید "نزد من مراد از انہا شمائل و عادات است چرا کہ ہیچ غرض شرعی بہ آنہا تعلق ندارد یا احادیثے کہ در حفظ و ضبط آنہا اہتمام تام نشدہ است۔"[1]

بخیال من اینگونہ تاویلات ضرور نیست چرا کہ مقصد فاروق اعظم رضہ از تصریح خودش معلوم مے شود۔ از مورخ بلاذری کہ در سلک محدثین ہم است در انساب الاشراف منقول است کہ مردم مسئلہ از وے پرسیدند۔ بجواب فرمود :-

لَوْلَا اَنِّیْ اَکْرَهُ اَنْ اَزِیْدَ فِی الْحَدِیْثِ اَوْ اَنْقُصَ لَحَدَّثْتُکُمْ بِهٖ	یعنی اگر خوف نداشتہ باشم کہ در روایت حدیث زیادت یا نقصان میکنم من حدیث را بیان میکردم

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۱ — ۱۲ منہ

مورخ مذکور این روایت را بسند متصل آورده ودر رواۃ محمد ابن سعد - عبدالحمید ابن عبدالرحمن - نعمان بن ثابت (امام ابوحنیفہ) موسیٰ ابن طلحہ - ابوالحوتکیہ مے باشند۔ خوفے کہ فاروق اعظمؓ در روایت حدیث از خود داشت بالتست از دیگران نیز میداشت - تصدیق این فکر ازین واقعہ مے شود کہ درباب عبداللہ ابن مسعود کہ در مقامات علمی خاص تربیت یافتۂ فاروق اعظمؓ بود از محدثین منقول است:-

يُشَدِّدُ فِي الرِّوَايَةِ وَيَزْجُرُ تَلَامِذَهُ عَنِ التَّهَاوُنِ فِي ضَبْطِ الْأَلْفَاظِ۔	یعنی در روایت تشدد میکرد و شاگردان خود را مدام قدغن می نمود کہ در حفظ الفاظ حدیث نبوی غفلت نورزند۔

برعلاوہ از محدثین منقول است کہ عبداللہ ابن مسعود خیلے کم حدیث روایت میکرد۔ بلکہ در تمام سال الفاظ قال رسول اللہ شاذ و نادر از زبانش مے برآمد[1] - غرض فاروق اعظمؓ را در روایت حدیث احتیاط تام مد نظر بود - اگرچہ قبل از عہد او دیگر اکابر صحابہ نیز درین باب احتیاط بسیارے ملحوظ داشتہ اند - چنانچہ علامہ ذہبی در تذکرۃ الحفاظ در ذیل حالات ابوبکرؓ مے نویسد کہ نخستین کسیکہ در احادیث احتیاط نمود ابوبکرؓ است - علامہ موصوف بروایت حاکم بیان

[1] تذکرۃ الحفاظ تذکرہ عبداللہ ابن مسعودؓ ۱۲ منہ

میکنند کہ حضرت ابوبکر رض ۵۰۰ حدیث جمع کردہ ولے بعد ہا ہمہ
را بسوختند و فرمود کہ امکان دارد من یک شخص را ثقہ دانستہ
بواسطۂ او روایت کردہ باشم و او در حقیقت ثقہ نباشد
ولے در احتیاط فاروق اعظم رض و دیگر صحابہ فرق بود۔
زیرا صحابۂ دیگر محض وثوق و عدم وثوق راوی را ملحوظ میداشتند
ولے فاروق اعظم رض بر علاوہ وثوق این امر را ملحوظ میداشت
کہ راوی مذکور حقیقت واقعہ را بوجہ اتم و اکمل فہمیدہ یا
نہ۔ و بر ہمین بنا حضرت عائشہ رض از حضرت ابوہریرہ رض
اکثر مواخذات فرمود ورنہ در وثوق ابوہریرہ رض سخن نداشت۔
اگرچہ از سبب احتیاط و ضبط فاروق اعظم رض احادیث
کمتر روایت شد ولے مرویات او از ہر گونہ احتمالات
مبرا بود۔ و بعد از وے ہرچند روایت احادیث خیلے
وسعت یافت لیکن در قوت و اعتماد بآن مرتبہ نرسید
شاہ ولی اللہ محدث دہلوی خیلے خوب گفتہ بلکہ درسفتہ است
"ہرچند کہ جمیع صحابہ عدول اند و روایت ہمہ مقبول و عمل
بموجب آنچہ بروایت صدوق از ایشان ثابت شود لازم
اما درمیان حدیث و فقہ کہ در زمن فاروق اعظم رض بود و آنچہ
بعد وے حادث شدہ فرق ما بین السموات والارض است[1]"

[1] ازالۃ الخفا صفحہ ۱۴۱ – ۱۲ منہ

از جملۂ صحابه کسانے که روایت ند

اگرچه فکر احتیاط و تشدّد حضرت فاروق اعظمؓ رواج نیافت ولے در محققین صحابه این فکر بے اثر محض هم نماند - در باب عبد الله ابن مسعودؓ بالعموم مشهور است و در مسند دارمی جا بجا تصریح یافته که در وقت روایت حدیث رنگ چهره اش متغیّر مے شد و چون عبارت حدیث را نقل میکرد مے گفت که جناب رسول الله صلعم این لفظ فرموده یا شاید مشابه و قریب و مثل این فرموده ابو درداؓ و حضرت انس که از صحابۂ عالی مرتبت بودند نیز بهمین حال بودند - از امام شعبی منقول است که من یک سال کامل برفاقت عبد الله ابن عمرؓ بودم و درین مدت فقط یک حدیث از و شنیدم از ثابت ابن قطبه انصاری مروی است که عبد الله ابن عمرؓ دریک ماه فقط دو یا ۳ حدیث روایت میکرد - از سائب ابن یزید منقول است که من از مکه تا مدینه برفاقت سعد وقاص رفتم و در مدّت سفر یک حدیث هم روایت نه کرد - چنانچه جمیع این روایات در مسند دارمی به سند متصل منقول است -[1]

اصول مقدّم و اهم که فاروق اعظمؓ در سند و روایت حدیث قائم فرموده بطریق اجمال درین مقام بیان مے شود :-

[1] مسند دارمی مطبوعۂ نظامی کانپور از صفحه ۶۵ تا صفحه ۶۸ - ۱۲ منه

(۱) روایت حکماً باللفظ باشد۔
(۲) محض وثوقِ راوی در اعتمادِ روائت کفائت نمیکند۔
(۳) در خبر واحد شہادتِ تائیدی بکار مے باشد و آنرا در اصطلاح محدثین تابع و شاہد میگویند۔
(۴) خبر واحد ہمیشہ قابل حجت نمے باشد۔
(۵) در اعتبار روائت بلحاظِ خصوصیاتِ موقع و محل شرط است۔

علم فقہ

فن فقہ کاملاً ساختہ و پرداختۂ فاروق اعظمؓ است و درین فنِ خاص جمیع صحابہ بتخصیصِ او اعتراف داشتند۔ در مسند دارمی منقول است کہ حذیفہ ابن الیمان مے گفت کہ فتوٰے دادن شخصے را مسلم است کہ امام باشد و از ناسخ و منسوخ قرآن باخبر بود۔ گفتند کہ امام کس باین اوصاف موصوف است؟۔ حذیفہ گفت عمر ابن الخطاب۔ از عبداللہ ابن مسعودؓ مروی است کہ اگر علمِ جمیع جزیرۂ عرب را در یک پلۂ ترازو بنہند و علمِ عمرؓ در پلۂ دیگر باشد علمِ عمرؓ گران تر خواہد بود۔ علامۂ ابو اسحاق شیرازی کہ مدرّس بزرگ مدرسۂ نظامیۂ بغداد بود کتابے متضمن بحالاتِ فقہا نوشتہ و در آن در ذیل ترجمۂ فاروق اعظمؓ اقوالِ بسیارے از صحابہ و تابعین انتقل کردہ و در آخر مے نویسد:۔

---

[1] استیعاب قاضی ابن عبدالبر و ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۸۵ - ۱۲ منہ

وَلَوْلَا خَوْفُ الْاِطَالَةِ لَذَكَرْتُ مِنْ فِقْهِهٖ مَا يَتَحَيَّرُ فِيْهِ كُلُّ فَاضِلٍ -	یعنی اگر خوف تطویل نمے بود من آنقدر از فتاوٰے و فقۂ فاروق اعظمؓ ذکر میکردم کہ از برائے افضلا عالم موجب تحیر میشد -

مرجع جمیع سلسلہائے فقہ فاروق اعظم ہست -

آنچہ را علامۂ موصوف مجملاً بیان کردہ ما بہ صفحات آئندہ مفصلاً از آن بحث میرانیم و لے درین مقام ضروریست بیان کنیم کہ جمیع سلسلہ ہائے فقہ کہ در عصر حاضر در اسلام قائم و موجود است مرجع ہمہ ذات بابرکات فاروق اعظمؓ بودہ مقاماتے کہ در بلاد اسلام مرکز فقہ تسلیم مےشود عبارت است از مکہ معظمہ - مدینہ منورہ - بصرہ - کوفہ - شام و وجۂ مرکزیت آنکہ شیوخ عظام و بانیان فن از ساکنین ہمین بلاد بودند مثلاً شیخ عبداللہ ابن عباس ساکن مکہ معظمہ و زید ابن ثابت و عبداللہ ابن عمر ساکن مدینہ منورہ و حضرت علی و عبداللہ ابن مسعود و ابوموسٰے اشعری ساکن کوفہ و ابودردا و معاذ ابن جبل ساکن شام بودند و ہمہ این متخصصین بہ استثنائے حضرت علی رضؓ از صحبت فاروق اعظمؓ مستفید شدہ اند و بالتخصیص عبداللہ ابن عباس و عبداللہ ابن مسعود گویا ساختہ و پرداختۂ او بودند - از عبداللہ ابن مسعود منقول است کہ من یک ساعت صحبت فاروق اعظمؓ را از عبادت یک سال بہتر میدانم عبداللہ ابن عباس را فاروق اعظمؓ

در کنار تربیت خود پرورده بجارے کہ مردم را موجب رشک گردید۔ در صحیح بخاری از عبداللہ ابن عباس مروی است کہ فاروق اعظم رض مرا در مجمع شیوخ بدر مے نشاند۔ بعضے از بزرگان گفتند اے امیرالمومنین این پسر کم سن را چرا در صف ما مے نشانی۔ حضرت فاروق اعظم رض فرمود کہ این جوانے ست کہ قابلیتش بخود شما معلوم ست۔ از عبدالبر محدث در کتاب استیعاب منقول است کہ کان عمر رض یحب ابن عباس و یقربہ یعنی فاروق اعظم رض ابن عباس را محبوب میداشت و او را موقع تقرب می بخشید اکثر اتفاق مے افتاد کہ در مجلس فاروق اعظم رض مسئلہ پیش مے شد۔ و عبداللہ ابن عباس میخواست کہ جواب بگوید ولے از سبب صغر سن جرأت نمیکرد۔ فاروق اعظم رض برائے ترغیب و دلدہی وے میفرمود کہ بدائید علم بکمی یا بیشی عمر نیست۔ بزرگی بعلم ست نہ بسال۔ اگر شخصے مجتہدات عبداللہ ابن عباس را با مسائل فاروق اعظم رض مطابق کند روشن میگردد کہ بین ہر دو نسبت استادی و شاگردی ست۔ عبداللہ فرزند فاروق اعظم رض و زید ابن ثابت سالہا در صحبت او بکار تحریر مامور بودند۔ از امام شعبی منقول است کہ عمر فاروق رض و عبداللہ ابن مسعود و زید ابن

ثابت از یک دیگر استفادہ میکردند و ازہمین سبب مسائل شان
باہم مشابہت دارد۔[1]

از جملہ صحابہ ۶ نفر ائمۂ فقہ بودند

عموماً از محدثین منقول ست کہ در صحابۂ کرام ۶ نفر مدار علیہ
علم فقہ بودند۔ یعنی عمرؓ۔ علی۔ عبداللہ ابن مسعود۔ ابیؓ
ابن کعب۔ زید ابن ثابت۔ ابوموسیٰ۔ از امام محمدؒ در
کتاب الآثار منقول ست۔ ستۃ من اصحاب النبیؐ
صلی اللہ علیہ وسلم یتذاکرون الفقہ بینہم
علیؓ ابن ابی طالب۔ و ابیؓ و ابوموسیٰ علیحدۃ و عمر و زید
و ابن مسعود۔ یعنی از صحابۂ کرام شش نفر بودند کہ باہم
در باب مسائل فقہ بحث و مذاکرہ میکردند یعنی حضرت
علیؓ با ابیؓ و ابوموسیٰ و حضرت عمرؓ با زید و ابن مسعود۔
از صفوان ابن سلیم منقول ست: لم یکن یفتی
فی زمن النبیؐ صلی اللہ علیہ وسلم غیر عمر و علی و
معاذ و ابوموسیٰ[2]۔ یعنی در عہد آنحضرت صلعم ہیچکس فتوٰی
نمیداد بجز عمر۔ علی۔ معاذ۔ ابوموسیٰ۔ از امام شعبی منقول
ست کہ کان العلم یوخذ عن ستۃ من الصحابۃ[3]
یعنی مردم علم از ۶ نفر صحابہ سے آموختند۔

---

[1] فتح المغیث صفحہ ۳۸۱ - [2] تذکرۃ الحفاظ علامہ ذہبی ذکر ابوموسیٰ
اشعری ۱۲ [3] فتح المغیث صفحہ ۳۸۱ - ۱۲ منہ

ظاہراً این تحدید مستبعد می نماید چه در ہزارہا نفر صحابۂ کرام
اینقدر عدد مفتی اندک یعنی ۴ یا ۶ نفر خلاف قیاس ست۔
ولے حقیقت امر این ست که در اکثر مسائل حدیث صحیح
و مصرّح موجود ست و حدیث دیگر معارض ہم ندارد۔
در ہمچہ مسائل فقط علم حدیث کفایت میکند ولے خیلے
مسائل دیگر ازین قبیل ست که در حکم آن حدیث صریح موجود
نبوده بلکه از روئے قواعد استنباط حکم شرعی ازان استخراج میشود۔
یا حدیث صحیح موجود ست۔ ولے حدیث دیگر معارض گشته
درین صورت ہا از اجتہاد و استنباط گزیر نباشد۔ و فقه
در اصل عبارت از ہمین استنباط مسائل ست۔ پس در
قسم نخستین از مسائل اکثر صحابه فتویٰ میدادند و به مفتی شہرت
داشتند و عدهٔ شان به ۲۰ میرسد ولے در قسم دوم ہمان
صحابه تخصیص و سلّمی یافتند که بانی و امام فن بودند و این قسم
اشخاص فقط ۶ نفر بودند که در فوق مذکور شد۔ شاه ولی الله
محدث دہلوی اسمائے چہار نفر یعنی عمر۔ علی۔ ابن مسعود۔
ابن عباس را ذکر نموده میفرماید:۔

اما غير هؤلاء الاربعة فكانوا يروون دلالةً ولكن ما كانوا يميزون الركن

یعنی غیر ازین چہار صحابه دیگران مطالب را میفهمیدند ولے در آداب و سنن و ارکان

والشرط من الآداب و السنن ولم یکن لھم قول عند تعارض الاخبار و تقابل الدلائل الا قلیلا کابن عمر و عائشة و زید ابن ثابت -	و شرائط قدرت امتیاز و تفریق نداشتند و ہرگاہ کہ حدیث متعارض مے بود و در دلائل و جوہات تقابل پیدا مے شد بہ استثنائے بعض مواقع خاص دخل نمیدادند مثلاً ابن عمر - عائشہ - زید ابن ثابت -

بہر حال مجتہدین صحابہ از ۶ نفر علاوہ نمودند و کیفیت شان بدیں منوال است کہ اشخاصیکہ در صحبت حضرت علی رض بودند در فن حدیث و روایت پایہ بلند نداشتند چنانچہ در مقدمہ صحیح مسلم آوردہ است کہ بہ استثنائے عبداللہ ابن مسعود کسانیکہ از حضرت علی رض روایت حدیث نمودہ اند بر آنہا اعتبار نمے توان کرد - معاذ ابن جبل را خود فاروق اعظم رض از برائے تعلیم و روایت بسوئے شام فرستاد - ولے معاذ در سنہ ۱۸ھ داعی اجل را لبیک گفت و بنا بران چنانکہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مے نویسد حدیث او چندان باقی نماند[۲] عبداللہ ابن مسعود و ابو موسیٰ اشعری از شاگردان خاص فاروق اعظم رض بودند - ابو موسیٰ را اکثر جناب ممدوح بذریعۂ تحریر تعلیم مسائل حدیث و فقہ میفرمود - زید ابن ثابت

[۱] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۱۳۷ - ۱۲ [۲] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۱ - ۱۲ منہ

ہم در اصل مقلدِ فاروق اعظم بودہ چنانچہ شاہ ولی اللہ
مے نویسد :- "و زید ابن ثابت در اکثر متبع اوست"[1] از این
واقعات معلوم خواہد شد کہ در صحابہ کسانے کہ رواج
فقہ دادند ہمہ شان تربیت یافتہ دبستانِ فاروقی بودند۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در مسائل فقہ بحدے فکر و خوض فرمود۔
کہ در صحابہ دیگرے را این رتبہ میسر نشد۔ جناب ممدوح
از آغازِ اسلام فقہ را مطمح نظر ساختہ و مسائل فقہیہ را کہ
در قرآن کریم ذکر یافتہ و ابہامے داشتہ۔ از حضرت پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم مے پرسید و تا وقتیکہ اطمینانِ کامل دست
نمیداد در پئے تحقیق مے ماند۔ این شرفِ خاص دیگر صحابۂ
کرام را حاصل نبود زیرا کسے مانندِ او مجالِ استفسار و جرأتِ
عرض بحضورِ انورِ جناب رسالت پناہی صلعم نداشت۔
در باب کلالہ کہ از جملہ مسائل دقیق و نہایت مختلف فیہ است
حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ کرّۃً بعد اخرے از جناب رسول اللہ
صلعم چندان استفسار نمود کہ جناب رسالت مآب صلعم
برآشفت و فرمود کہ آیۂ آخر سورۂ نسا ترا کفایت میکند[2]۔

تحریر نمودن مسائل دقیق و اہم

عادت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بود کہ مسائلِ دقیق را مے نوشت
و نگہ میکرد و مدام در آن غور و فکر مے فرمود و ہر رائے کہ

---

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۳ - ۱۲۰ [2] مسند امام احمد حنبل ۱۲ صفحہ ۱۸

وقت بوقت در آن مسائل قائم مے شد آنرا در چیزے تحریر مے آورد و بعد از غور و فکر تحریرات خود را محو یا اثبات مے نمود چنانچہ یادداشتے کہ در موضوع میراث عمہ نوشتہ۔ و آخر آنرا محو نمودہ ذکرش در موطائے امام محمد[۱] منقول ست۔ قسطلانی در شرح صحیح بخاری بحوالہ مستند نقل کردہ کہ فاروق اعظم رضہ در موضوع میراث جد یکصد رائے مختلفہ قائم نمود ولے ہیچ رائے قطعی قائم نکرد۔ در مسند دارمی آوردہ کہ در باب میراث جد فاروق اعظم رضہ یادداشتے بچیزے تحریر آورد و چون وقت وفات او قریب شد۔ آنرا خواستہ محو فرمود و گفت خود شما مردم این مسئلہ را حل کنید۔ و ہمین کتاب منقول ست کہ چون فاروق اعظم رضہ مجروح شد صحابہ را بحضور خواست و فرمود کہ من در باب میراث جد رائے خود را قائم کردہ ام اگر شما بخواہید آنرا قبول کنید۔ حضرت عثمان رضہ گفت اگر رائے شما را قبول کنیم ہم بہتر است۔ و اگر بر رائے ابوبکر رضہ کاربند شویم او نیز صاحب الرائے عظیم بودہ۔ فاروق اعظم رضہ اکثر میفرمود کہ کاش جناب رسول اللہ صلعم در باب سہ مسئلہ چیزے تحریر مے فرمود۔ یعنی کلالہ۔ میراث جد۔ بعض اقسام ربا۔ کاوشے کہ فاروق

در باب مسائل دقیق وقت بوقت غور و فکر میکرد

[۱] موطائے امام محمد صفحہ ۳۱۶ – ۱۲ منہ

اعظم رض در مسائل فقهیه مے نمود قیاسش از مثال ذیل به آسانی میشود - در آیه میراث نوعے از ورثه در کلام مجید به لفظ کلاله تعبیر یافته و قرآن کریم از کلاله تعریفے مفصّل نکرده - و از ینجهة صحابه در کلاله اختلاف داشتند - فاروق اعظم رض سه بار اختلاف سخن است - کرۃ بعد اخرے این مسئله را از حضرت نبوی صلعم پرسید وچون تسکین نیافت صورت مسئله را نوشت و به حضرت حفصه سپرد و گفت که در وقت فرصت بحضرت نبوی صلعم عرضه دارد - و بعد ها در عهد خلافت خود جمیع صحابه را بحضور خواست و در مجمع عام این مسئله را عرضه داد - ولے هیچ صورت تسلّی کامل نشد و اکثر اوقات میگفت که اگر جناب رسول اللہ صلعم حقیقت سه مسئله را بیان میفرمود مرا از دنیا و مافیها عزیزتر مے بود و سه مسئله عبارت است از خلافت کلاله - ربا - چنانچه این واقعات را مفصّلا عماد الدین ابن کثیر محدث در تفسیر خود نقل کرده و حواله باحادیث صحیحه نموده -

در عهد فاروق اعظم رض که ممالک مفتوحه خیلے وسعت یافت و تمدّن بالمرة ترقی نموده باوج کمال رسید و معاملات خیلے صورت جدید اختیار کرد باوجود آنکه در هر بلده و قریه قاضی و مفتی مقرر بود و اکثر صحابه بودند ولے در اکثر مسائل عاجز مے آمدند - و لاجرم ببارگاه خلافت رجوع مے نمودند و بنابران

حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را در بسیارے از مسائل غیر منصوص و پیچیدہ موقعہ غور و فکر پیدا شد و اکثرے از فتاوائے فاروقی کہ در کتب فقہ و حدیث بکثرت موجود است در جواب ہمان مسائل مے باشد کہ از ممالک مختلفہ برائے استفتاء بحضور او فرستادہ اند۔ چنانچہ مصنف ابن ابی شیبہ فتاوائے مذکور را نقل میکند و از استفتا کنندگان ہم نام مے برد مانند عبد اللہ ابن مسعود۔ عمار ابن یاسر ابو موسیٰ اشعری۔ و ابو عبیدہ جراح و مغیرہ ابن شعبہ وغیرہ۔

استفتاء مردم از فاروق اعظم رضی اللہ عنہ

اگرچہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بذات خود فقیہ جید بودہ و رائے خودش برائے فتوائے کفایت میکرد لیکن نظر بہ مزید احتیاط اکثر مسائل را در مجالس صحابہ پیش میفرمود و مردم بہ آزادی و نکتہ سنجی تمام اظہار رائے میکردند۔

تصفیۂ مسائل بہ مشورۂ صحابہ

از علامۂ بلاذری در کتاب الاشراف منقول است کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ہیچ مسئلہ را کہ قبل از عہد خودش طے نشدہ بود بدون از مشورۂ صحابہ تصفیہ نے فرمود۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ میفرماید:۔

کان من سیرۃ عمر انّہ	از عادت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
کان یشاور الصحابۃ	بود کہ با صحابہ مشورہ و مناظرہ
ویناظرھم حتّٰی تنکشف	میکرد۔ تا پردۂ شک دور شدہ

الغنمۃ ویاتیہ العلم فصار	نوبت بہ یقین میرسید واز ہمین
غالب قضایاہ وفتاوا ہ	سبب فتاوائے جناب ممدوح
مُتبعۃً فی مشارق الارض ومغاربہا	را از شرق تا غرب پیروی میکنند۔

مسائل اجماعیہ

مسائلے را کہ حضرت فاروق اعظمؓ در مجمع صحابہ پیش کردو طے فرمود تعداد آن کم نیست و در کتب احادیث و آثار بہ تفصیل مذکور است۔ مثلاً از بیہقی مروی است کہ در یک صورت خاص غسل جنابت (بیہقی تصریح آنرا ہم کردہ است) صحابہ مختلف الرائے بودند۔ فاروق اعظمؓ امر کرد کہ مجمع مہاجرین و انصار حاضر حضور شوند و در مجلس صحابہ مسئلہ مذکور طرح شد۔ جمیع صحابہ بہ استثنائے حضرت علیؓ و معاذ اتفاق رائے نمودند۔ بمجرد این حال فاروق اعظمؓ فرمود ہرگاہ شما مردم کہ از جملۂ اصحاب بدر مے باشید باہم اختلاف رائے دارید۔ کسانے کہ بعد از شما بر صفحۂ ہستی بیایند چگونہ خواہند بود۔ الغرض تصفیۂ مسئلہ بر رائے ازواج مطہرات موقوف ماند و بقرار رائے ایشان مسئلہ را نافذ فرمود۔ ہمچنان در باب تکبیر جنازہ صحابہ اختلاف رائے داشتند فاروق اعظمؓ مجلس صحابہ منعقد فرمود و فیصلہ نمود کہ درین باب عمل اخیر حضرت نبوی صلعم معلوم گردد چنانچہ بعد از دریافت این امر بپایۂ ثبوت رسید کہ جنازۂ کہ اخیراً

آنحضرت صلعم ادا فرمودہ - چہار تکبیر بودہ - ازین قبیل مسائل دیگر در مجالس صحابہ طے شدہ - و تفصیل آنہا درین مقام موجب تطویل مے شود -

تعداد مسائل فقہیۂ فاروق اعظم رض

مسائل فقہیہ کہ از حضرت فاروق اعظم رضہ بروایات صحیحہ منقول ست بہ شمار ہزارہا میرسد - از انجملہ قریب یکہزار مسئلہ مقدم و اہم ترین مسائل فقہے باشد و در جمیع این مسائل ائمہ اربعہ تقلید جناب ممدوح نمودہ اند چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مینویسد "و ہمچنین مجتہدین در رؤس مسائل فقہ تابع مذہب فاروق اعظم رضہ اند و این قریب ہزار مسئلہ ست تخمیناً[1]" مسائل مذکورہ در مصنف ابن شیبہ و غیرہ منقول ست - و شاہ ولی اللہ محدث دہلوی بحوالۂ آنہا در فقہ فاروقی یک مجلہ مستقل نوشتہ و آنرا در ازالۃ الخفا شامل کردہ -

اصول فقہ

این بحث محض در تدوین مسائل بود لاکن در فن فقہ کارنامۂ اصلی فاروق اعظم رضہ چیزے دیگر ست یعنی حضرت او محض بر تدوین جزئیات قناعت نکرد - بلکہ اصول و ضوابط از برائے تفریع و استنباط مسائل قرار داد کہ در عصر حاضر آنرا بہ اصول فقہ تعبیر میکنند - اولین مراحل این بود کہ آیا اقوال

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۳ - ۱۲ منہ

و افعال کہ از جناب رسول اللہ صلعم منقول ست - کلیۃً ماخذ مسائل شرعی شود - یا در آنہا تفریق امکان دارد - ؟ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ در باب این مسئلہ مضمونے خیلے مفید و دلکش نوشتہ و خلاصہ اش اینکہ " افعال و اقوال کہ از جناب رسول اللہ صلعم مروی ست از دو قسم می باشد - (اوّل) آنکہ بمنصب نبوت تعلق دارد و در بارۂ ہمین قسم افعال و اقوال ارشاد خداوندی وارد شدہ کہ مَا اٰتٰکُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْہُ وَمَا نَھٰکُمْ عَنْہُ فَانْتَھُوْا - یعنی چیزے کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم شمارا بدہد آنرا بگیرید یعنی قبول کنید - و چیزے کہ شمارا ازان منع کند از آن باز آئید - (دوم) آنکہ تعلق بمنصب رسالت ندارد - چنانچہ در باب این قسم دوم جناب رسول اللہ صلعم فرمودہ :-

انما انا بشر مثلکم اذا امرتکم بشیٔ من دینکم فخذوا بہ واذا امرتکم بشیٔ من رای فانما انا بشر -	یعنی من بنی آدم ہستم و بنابران چون در باب دین حکم کنم آنرا قبول کنید و چون از رائے خود چیزے بگویم پس جز این نیست کہ من ہم از جملہ بنی آدم ہستم -

بعد ازآن شاہ ولی اللہ محدث دہلوی می نویسد کہ ارشادات جناب رسول اللہ صلعم در باب مسائل طب

واقعاتے کہ از جناب ممدوح صلعم عادۃً صادر شدند عبادۃً یا اتفاقاً بوقوع آمدہ بود نہ قصداً یا سخنہائے کہ موافق معتادات عرب بیان فرمود مثلاً حدیث ام زرع و خرافہ یا امورے کہ بر بنائے کدام مصلحت جزئی اختیار فرمود مثلاً لشکر کشی و دیگر احکام ازین قبیل در ذیل قسم ثانی داخل می باشد[1]

فرق مراتب احادیث کہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ ظاہر کردہ است وہیچ صاحب نظر را از آن مجال انکار نمے توان بود در اصل موجد این فرق مراتب فاروق اعظم رض بود چنانچہ در اکثر کتب سیر و حدیث منقول است کہ در اکثر مواقع جناب رسول اللہ صلعم ارادۂ کدام امر فرمودہ و فاروق اعظم رض بخلاف آن رائے خود ظاہر کردہ۔ مثلاً در صحیح بخاری است کہ چون جناب رسول اللہ صلعم خواست کہ جنازۂ عبداللہ ابن ابیؓ را بخواند فاروق اعظم رض عرض کرد کہ آیا رسول صلعم نماز جنازہ بر منافق ہم میخوانند۔

در باب اسیران جنگ رائے فاروق اعظم رض از تجویز جناب رسول اللہ صلعم بکلی جدا بود و در موقع صلح حدیبیہ بخدمت جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرض کرد کہ چرا باین ذلت صلح شود؟۔

[1] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۱۳۳ - ۱۲ منہ

از امثلۂ مذکورہ بالا ناظرین کتاب اندازہ مے توانند کرد کہ فاروق اعظم رض این امور را از منصب نبوّت جدا تصوّر میکرد۔ و اگر امور مذکورہ را از منصب نبوت دانستہ و در آنہا دخل میداد۔ ما او را از دائرۂ اسلام خارج مے پنداشتیم چہ جائے کہ در زمرۂ بزرگان دین شمار شود۔ بنابریں ہمین اصول فرق مراتب فاروق اعظم رض در اکثر امور کہ تعلق بہ مذہب نداشت برائے خود عمل فرمود مثلاً تا عہد حضرت ابوبکر رض اُمہات اولاد یعنی کنیزان صاحب اولاد بالمرّۃ خرید و فروخت مے شد۔ فاروق اعظم رض این رواج را بکلی منسوخ کرد۔ جناب رسول اللہ صلعم در جنگ تبوک مقدار جزیہ را فی نفر یک دینار مقرر فرمود۔ و فاروق اعظم رض در ممالک مختلفہ بمقدار مختلفہ مقرر کرد۔ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم در خوردن شراب حدّ خاص مقرر نبود و حضرت فاروق اعظم رض ۸۰ دُرّہ مقرر فرمود۔ ظاہر ست کہ اگر در معاملات فوق افعال و اقوال جناب رسول اللہ صلعم بہ حیثیت تشریعی بودے فاروق اعظم رض را چہ یارا بود کہ در آن کمی و بیشی مے نمود و اگر خدا نخواستہ ارادہ ہم میکرد گروہ صحابۂ کرام کہ روز و شب بخدمت وے پیش او بودند یک لحظہ گوارا نمیداشتند کہ بر مسند خلافت قرار گیرد۔

فاروق اعظم رضی در امتیاز مراتب حدیث ازین سبب جرأت پیدا کرد که در چند حکم جناب رسول اللہ صلعم دخل فرمود و آنحضرت صلعم اظهار ناخوشنودی نفرمود۔ بلکه در معاملات متعدد رائے فاروق اعظم رضی را اختیار فرمود۔ در بعض مواقع از خود وحی الٰہی تائید رائے فاروق اعظم رضی شد مثلاً در باب اسیران بدر۔ حجاب ازواج مطہرات۔ نمازِ جنازۂ منافق وحیِ الٰہی موافق رائے فاروق اعظم رضی نازل شد۔

ازین تدقیق و امتیاز بر مسائل فقه اثرے عظیم افتاد زیرا در امورے که ارشاداتِ جناب رسالت مآب صلعم به حیثیتِ رسالت نبود در آنها موقع این امر باقی ماند که به لحاظِ حالاتِ زمانه قوانینِ جدید وضع شود۔ چنانچه در اکثر معاملات فاروق اعظم رضی نظر بحالاتِ وقت و ضروریاتِ عصر بسیارے از قواعدِ جدید وضع نمود و تا امروز در فقهٔ حنفی بکثرت موجود است بخلافِ این امام شافعی بحدّے رسیده که در بابِ ترتیب فوج و تعیینِ شعار و تشخیص محاصل نیز اقوال جناب رسول اللہ صلعم را تشریعی قرار میدهد و در بابِ این افعال فاروق اعظم رضی مے نویسد که بمقابلهٔ ارشاد جناب رسول اللہ صلعم قول و فعل هیچکس را هیچ وقعت نمیتوان داد۔

بعد ازین بحث مرحلهٔ دوم خبر احاد است یعنی

بحث درباب قابل احتجاج بودن خبر آحاد

حدیثے[1] کہ راویش از یک شخص زیادہ نباشد۔ اکثر اکابر ائمہ دین درباب این قسم حدیث میگویند کہ منصوصات قرآن کریم از خبر واحد متاثر مے شود۔ یعنی اگر کدام حکم قرآن عام باشد از خبر احاد تخصیص مے یابد بلکہ بذریعۂ آن حکم قرآن نیز منسوخ مے توان شد۔ وہمین مذہب امام شافعی است۔ ودر رائے حضرت فاروق رضؓ خبر احاد در ہر موقع قابل احتجاج نمیتوان بود وبر ہمین بنا جناب ممدوح روایات عمار بن یاسر۔ ابوموسے اشعری۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ ابیؓ ابن کعب را درباب اذن ملاقات اسقاط جنین۔ خریداری مکان عباس ابن عبدالمطلب تیمم جنابت قابل حجت قرار نداد۔ تاوقتیکہ شہادتِ تائیدی پیش نشد۔ چنانچہ این واقعہ بہ تفصیل تمام در تذکرۃ الحفاظ مذکور است۔ وبر ہمین بنا جناب فاروق اعظم رضؓ از خبر احاد نسخ یا تخصیص قرآن مجید را جائز خیال نمیکرد۔ چون فاطمہ بنت قیس درباب سکونت ونفقۂ زن مطلقہ روایتے خود حدیث جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بیان نمود روایت اور امخالف نصِ قرآن مجید دانستہ قبول نہ کرد۔ وفرمود کہ بگفتۂ یک زن حکم قرآن تغیّر نمے پذیرد۔

---

[1] از روئے اصولِ حدیث حدیثے کہ راویانش از یک علاوہ نباشند لاکن حد شہرت تواتر کمتر باشند آنہم در ذیل خبر آحاد مے باشد لیکن این اصطلاح بالیقین در زمانۂ فاروق اعظم رضؓ وجود نداشت ۱۲ منہ

امام شافعی و دیگر ہم خیالان وے استدلال میگیرند کہ خود
فاروق اعظم رض در اکثر واقعات بر خبر احاد اعتماد فرمود۔ لیکن
امام موصوف شاید خیال نہ کردہ کہ ازین طرزِ عمل ایجاد در اصول
فاروق اعظم رض فرقے نیامدہ زیرا کہ مذہب فاروقِ اعظم رض
این ست کہ ہر خبر احاد قابل احتجاج نمے باشد۔ نہ اینکہ
ہیچ خبر احاد قابل احتجاج نیست۔ و درین دو صورت خیلے
فرق ظاہر ست۔ اکثر واقعات باین قسم مے باشد کہ در آنہا
شہادت یک شخص واحد کفایت میکنند چنانچہ در کارہائے
روزمرہ ہر شخص بر ہمین طریق کاربند مے شود۔ لیکن بعض واقعات
بحدے اہم و نازک مے باشد کہ درباب آنہا شہادت
یک شخص یا دو شخص کفایت نمیکنند۔ بلکہ گنجائش احتمال میباشد
کہ آنہا در روایتِ الفاظ و فہمِ کیفیت واقعہ خطا شدہ باشند۔
الغرض حیثیت و حالت ہر واقعہ و ہر راوی مختلف بودہ۔ و
بنابران ہیچ قاعدۂ کلیہ نمے توان نہاد۔ شک نیست کہ فاروقِ
اعظم رض در اکثر مواقع بہ اخبارِ آحاد استدلال نمود لاکن در
مواقع عدیدہ از آن خلاف رائے ہم ظاہر فرمود۔ ازین
طریقِ عمل ظاہر مے شود کہ جناب ممدوح در خبر آحاد خصوصیت
حالات را مدِّ نظر میداشت۔ درباب اخبار آحاد فقہا و
محدثین خیلے باہم اختلاف رائے داشتہ اند۔ و درین باب

بحث ہائے طویل پیدا شدہ - لیکن از مطالعۂ این ہمہ
مباحثات ظاہر مے شود کہ آنقدر نکتہ سنجی و دقیقہ رسی
کہ در مذہب فاروق اعظم رضہ بودہ نظیر آن ہیچ جائے
نظر نمے آید - لاکن درین مقام اظہار این امر بسیار ضرور
است کہ بگوئیم - اصولیکہ فاروق اعظم رضہ در قبول و عدم قبول
خبر احاد مد نظر داشت - فقط بر تحقیق حق مبنی بودہ و مانند آزادمنشان
این عصر پیروی نفس مقصود نبود کہ ہر حدیثے را کہ میخواہند قبول
میکنند و اگر نمیخواہند رد میکنند ؎

کار پاکان را قیاس از خود مگیر ٭ گرچہ ماند در نوشتن شیر شیر

قیاس

بغرض توسیع فقہ و حصول این مدعا کہ از برائے تکمیل
ضروریات فقہ کفایت میکند قیاس از جملہ ضروریات است
و این امر ظاہر است کہ تمام جزئیات مسائل در قرآن مجید
و احادیث مذکور نیست - بنابران ضرور است کہ در تصفیہ امور
جزئی قیاس شرعی بکار آوردہ شود - از برائے ہمین
ضرورت ائمہ اربعہ یعنی امام ابوحنیفہ - امام مالک - امام
شافعی - امام احمد حنبل باتفاق قائل قیاس بودہ اند و ماخذ
عظیم مسائل شان قیاس است - لیکن تحقیق این کسیکہ بناء
قیاس نہاد و فاروق اعظم رضہ بود - مردم بالعموم خیال میکنند
کہ موجد قیاس معاذ ابن جبل است و استدلال شان

این ہست کہ چون جناب رسول اللہ صلعم معاذ را بسوئے یمن فرستاد ازو استفسار فرمود کہ اگر کدام مسئلہ پیش بیاید چہ خواہی کرد۔ معاذ عرض کرد کہ از قرآن جواب میدہم۔ و اگر صورتِ مسئلہ در قرآن و حدیث موجود نباشد اجتہاد میکنم[۱] لاکن ازین واقعہ استدلال نمے توان کرد بایںکہ مراد معاذ قیاس بودہ۔ چہ اجتہاد بر قیاس منحصر نیست۔ ابن حزم و داؤد ظاہری مطلقاً قائلِ قیاس نبودند۔ حالانکہ خودشان درجۂ اجتہاد داشتند۔ و در مسائل شرعیہ اجتہاد میکردند۔ و در مسند دارمی[۲] بسند مذکور ہست کہ حضرت ابوبکر رض را معمول بود کہ چون کدام مسئلہ پیش مے آمد رجوع بقرآن مے فرمود۔ و اگر صورتِ مسئلہ در قرآن مذکور نمے بود از روئے حدیث جواب میداد۔ و اگر حدیث ہم دران باب ساکت مے بود اکابر صحابہ را جمع کردہ باتفاق آرا تصفیہ میفرمود[۳]۔ ازین ہم ثابت مے شود کہ در عہد ابوبکر صدیق رض ہم در جواب مسائل شرعی رجوع بہ قرآن مجید و حدیث و اجماع میکردند و قیاس وجود نداشت۔

در نامہ کہ فاروق اعظم رض در موضوع منصب فقہا بجہتہ ابوموسیٰ اشعری فرستادہ بود در باب قیاس بالفاظ صریح

[۱] این حدیث در مسند دارمی مطبوعہ نظامی صفحہ ۳۴ موجود ست ۱۲ [۲] مسند دارمی صفحہ ۳۰ - ۱۲ منہ

قدغن فرمود۔ چنانچہ الفاظ آن نامہ حسب ذیل ست:۔

الفهم الفهم فيما يختلج في صدرك مما لم يبلغك في الكتاب والسنة واعرف الامثال والاشباه ثم قس الامور عند ذلك۔	امریکہ در قرآن و حدیث بنظر نیاید و در آن امر شبہ باشد بر آن غور کن و خوب غور کن و واقعات ہمشکل آنرا دریافت کن بعد ازان قیاس کن۔

درکتب اصول فقہ تعریف قیاس حسب ذیل مذکور ست:۔

تعدية الحكم من الاصل الى الفرع لعلة متحدة۔

یعنی حکم اصل را تا بفرع آن رسانیدن از سبب کدام علتے کہ در ہر دو یعنی اصل و فرع مشترک باشد۔

مثلاً جناب رسول اللہ صلعم نام گندم و جو وغیرہ را گرفتہ فرمود کہ این اجناس را ہر قدر کہ بدہید ہمانقدر بگیرید و کمیکہ زیادہ از وزن مساوی بگیرد سود مے شود۔ درین مسئلہ قیاس این طور جاری مے شود کہ اگرچہ جناب رسالت آب صلعم چند جنس خاص را ذکر فرمودہ لاکن این حکم بر جمیع اشیائی کہ مقدار و نوعیت داشتہ باشد شامل است۔ مثلاً اگر شخصے یک سیر آہک کسے را بدہد و در عوض آن ہمان قسم آہک یک سیر و یک چارک بگیرد و یا یک سیر از قسم اعلے بگیرد این سود است

لہ این روایت در دارقطنی مذکور ست۔ ملاحظہ کنید ازالۃ الخفا صفحہ ۸۶ ۔ ۱۲ منہ

میشود -

نزد اصولیین مقدم ترین شرائط قیاس دو هست -

(۱) همین مسئله که بقیاس ثابت شود منصوص نباشد یعنی در آن باب کدام حکم خاص در کتاب و سنت موجود نباشد -

(۲) در مقیس و مقیس علیه علت مشترک موجود باشد -

در هدایت نامهٔ فاروق اعظم رض باین هر دو امر اشاره بلکه تصریح موجود است یعنی شرط اول را بدین الفاظ ظاهر کرده که مما لم یبلغک فی الکتاب والسنة - و شرط دوم را باین عبارت واعرف الامثال والاشباه ثم قس الامور -

علاوه از مهمات اصول فاروق اعظم رض از برائے استنباط احکام و تفریع مسائل قواعد بسیار مقرر فرمود که در عصر حاضر آن قواعد را بنیاد علم اصول فقه مے توان گفت لیکن قبل از تفصیل آنها اظهار این نکته خیلے ضرورست -

مسلم است که امام ابوحنیفه و امام مالک وغیره در مسائل فقهیه خیلے اختلاف دارند و وجه این اختلاف را سببے در بعض مسائل آن است که یکے را حدیث رسیده و دیگرے را نرسیده - لیکن بالعموم وجه اختلاف این است که در اصول استنباط و اجتهاد مختلف و مغایر اند چنانچه در کتب اصول فقه اصول مختلفه شان بتفصیل مرقوم است - ولے گمان نکنید که ائمه موصوف

اصول خود را بصراحت بیان نمودہ اند۔ شک نیست کہ امام شافعی رسالۂ مستقلے تصنیف کردہ و در آن بعض اصول فقہ را منضبط نمودہ۔ لیکن از امام ابوحنیفہ و امام مالک وغیرہ یک قاعدہ ہم صراحۃً منقول نیست۔ مگر از طریق استنباط مسائل و تقریر ہائے شان متعلق بہ مسائل معلوم مے شود۔ کہ استنباطِ ہر یک بر اصولے مبنی بود۔ مثلاً امام ابوحنیفہ رح از آیۂ کریمہ اِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا استدلال نمود کہ مقتدی در عقب امام ابداً قراءت فاتحہ نکند۔ کسے گفت این آیہ در بابِ خطبہ نازل شدہ بود۔ امام بجواب فرمود کہ اگرچہ نزولِ آیہ بغرض خاص شدہ باشد لاکن حکم عام ست و ازین آشکار مے شود کہ امام موصوف قائل این اصولِ فقہ ست۔ العبرۃ لعموم اللفظ لا لخصوص السبب۔ یعنی از خصوصیتِ سبب تعمیمِ حکم متاثر نمے شود۔

اصول استنباط احکام

اصولِ فقہ کہ در کتبِ اصول از امام ابوحنیفہ وغیرہ مذکور است در اصل از ہمین قسم صورت ہا مستنبط شدہ۔ و قواعدِ مذکور از ائمۂ موصوف ہیچ جا صراحۃً منقول نیست۔ در باب فاروق اعظم رض ادعائے ما این ست کہ جناب ممدوح اصول استنباطِ مسائل قائم فرمود و بنائے این دعوے این ست کہ اکثر مسائلے کہ فاروق اعظم رض طے فرمود در مجمع صحابہ

بہ بحث ومناظرہ طے نمود وتقریرہائے کہ درآن مواقع فرمود اگر استقصائے آنہا شود بسیارے از اصولِ فقہ قائم میشود۔ دراکثر مسائل روایاتِ متناقض یا ماخذہائے استدلال از ہم جدا بود۔ پس فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فیصلہ آنرا ضرور دانست تا از ہر دو صورت کدام ترجیح باید یعنی کدام را ناسخ وکدام را منسوخ وکدام را عام وکدام را خاص قرار دہد وکدام را موقت وکدام را مؤبد[۳] تسلیم نمودہ شود۔ وباین طریق بسیارے از اصولِ نسخ وتخصیص وتطبیق وغیرہ قائم شد۔ چون فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بطریق عام فتوٰے میداد اکثر کدام اصولِ خاص را بہ نظر میداشت مثلاً شخصے بحضورِ مبارک آمد واستغاثہ کرد۔ کہ غلام مرا بحکم قطع ید شود۔ چراکہ آئینۂ زوجہ ام را سرقہ کردہ۔ کہ ۶۰ درہم قیمت داشتہ۔ فرمود کہ مالِ مسروقہ ہم از آن شما بود وغلام ہم از شما است۔ سزائے قطع ید دادہ نمیشود۔[۱]

ازین فیصلۂ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ این اصول مستنبط شد کہ در معاملۂ سرقہ ضروریست کہ سارق در مالِ مسروقہ ہیچگونہ استحقاق نداشتہ باشد۔ شخصے دیگر چیزے از بیت المال سرقہ کرد۔ وفاروق اعظم رضی اللہ عنہ اورا برہمین بنا رہا فرمود کہ در بیت المال ہر شخص حق دارد۔ یکبار در اثنائے سفر نزدیک یک تالاب

---

[۱] موطائے امام مالک ۱۲ منہ

نزول فرمود عمرو ابن عاص کہ در آن سفر رفیق بودہ از مردم پرسید کہ درین تالاب سباع آب می خورند؟ فاروق اعظمؓ مردم را منع فرمود کہ جواب این فقرہ را نگوئید۔ و ازین دو اصل ثابت میشود (اول) اینکہ اصل در اشیاء اباحت است۔ (دوم) اینکہ اگر ظاہر حال صحیح باشد ما مکلف بہ تفحص و جستجو نیستیم۔ یکبار در رمضان شریف روی آفتاب را ابر گرفت و در غروب مغالطہ شد۔ فاروق اعظمؓ روزہ افطار کرد۔ بعد چند دقیقہ آفتاب پدیدار شد۔ و مردم خیلے متردد شدند۔ فاروق اعظمؓ فرمود الخطب یسیر وقد اجتهدنا[2]۔ یعنی معاملہ سہل است ما بقدر امکان سعے کردہ ایم۔ امثلۂ دیگر ہم بسیار است و اگر شخصے بخواہد خیلے از کلیات اصول فقہ از آنہا استنباط مے تواند۔ در اکثر مسائل فقہیہ کہ فاروق اعظمؓ بیان فرمودہ صحابۂ دیگر با وے اتفاق رائے فرمودند۔ و ائمۂ مجتہدین تقلید وے نمودند۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی از استقرائے خود عدۂ این قسم مسائل را یک ہزار کما بیش نوشتہ ولے اکثر مسائل باین قسم ہم است کہ در آنہا دیگر صحابہ با جناب ممدوح متفق الرائے نبودند و در بعض مسائل صحابۂ کہ اختلاف رائے نمودہ برحق بودہ۔

تعداد مسائل فقہیہ فاروق اعظمؓ

---

[1] موطا امام محمد صفحہ ۶۶ - [2] موطا امام محمد صفحہ ۱۸۶ - ۱۲ منہ

چنانچہ در مسئلۂ تیمم جنابت منع تمتع حج طلاقِ ثلاثہ وغیرہ اجتہاد صحابہ دیگر از اجتہادِ جناب فاروق اعظم رضؓ بیشتر صحیح معلوم میشود۔ لاکن در اکثر مسائل و بالخصوص در مسائلے کہ معرکۃ الآرا بودہ و تعلق بہ تمدن و امورِ ملکی داشتہ عموماً معلوم مے شود کہ اجتہاد فاروق اعظم رضؓ بر کمال نکتہ سنجی و دقّتِ نظر مبنی بودہ۔ و از ہمین مسائل کمال اجتہاد فاروق اعظم رضؓ ظاہر مے شود۔

از انجملہ بعض مسائل را درین مقام بیان میکنم۔ اہم ترین مسائل کہ معرکۃ الآرا بودہ خمس است۔ در قرآن کریم وارد ست:

مسئلہ خمس

وَاعْلَمُوْٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِّنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهٗ وَلِلرَّسُوْلِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ

بدانید کہ چیزے از مالِ غنیمت بدست شما بیاید پس تحقیق برائے خدا ہست پنجم آن و از برائے رسول و از برائے صاحبانِ قرابت و تیمیان و مسکینان و مسافران۔

ازین آیہ ثابت مے شود کہ در خمس اقربائے رسول اللہ صلعم ہم حصّہ دارا اند چنانچہ حضرت عبداللہ ابن عباس کہ در صحابہ بہ دریائے علم شہرت داشت باصرار ازین آیہ بر خمس استدلال میکرد۔ حضرت علی رضؓ اگرچہ مصلحۃً بنو ہاشم را از خمس حصہ ندا ولاکن بقرار رائے جناب امیر ہم بنو ہاشم فی الحقیقت مستحق خمس [1] بودند۔

[1] کتاب الخراج صفحہ ۱۱ روایت محمد بن اسحاق ۱۲ منہ

عبداللہ ابن عباس وحضرت علی رضؓ تنہا باین خیال نبودند بلکہ جمیع اہل بیت براین مسئلہ اتفاق داشتند۔ درائمۂ مجتہدین امام شافعی نیز قائل باین مسئلہ بود ودر کتب خود خیلے بشدومد براین استدلال میکند۔

دربارۂ فاروق اعظمؓ مردم میگویند کہ قرابت داران رسول اللہ صلعم را مطلقاً او مستحقِ خمس نمے پنداشت چنانچہ در خلافتِ خود اہل بیت را گاہے از خمس حصّہ نداد۔ درائمۂ مجتہدین امام ابوحنیفہ نیز قائل حصّۂ ذوی القربےٰ درخمس نبود و استدلال نمود براینکہ بعد از وفاتِ جناب رسول اللہ صلعم حصۂ آنحضرت صلعم ساقط شد۔ حق قرابت داران جناب رسالت پناہ صلعم ہم زائل شد۔ بنابران باید بغور تمام دیدہ شود کہ از قرآن کریم چہ حکم مستنبط مے شود۔ وطریق عملِ رسول اللہ صلعم چہ بود۔

از نصّ قرآن مجید صرف ہمینقدر ثابت ست کہ بطریق مجموعی پنج گروہ مصرفِ خمس مے باشند۔ لیکن از الفاظِ قرآن این امر حکماً ثابت نمے شود کہ تقسیم مالِ خمس بہر گروہ فرداً فرداً فرض ست۔ ودر آیۂ کریمہ کہ مصارفِ زکوٰۃ بیان شدہ نیز الفاظ بعینہٖ بہمین قسم وارد شدہ:۔

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا

وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوْبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِيْنَ وَفِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَابْنِ السَّبِيْلِ - درین آیہ ہشت گروہ مستحق زکوٰۃ قراریافتہ یعنی فقیر و مسکین - عاملین یعنی تحصیلداران زکوٰۃ - مؤلفۃ القلوب - اسیران - قرضداران - مسافران - و بہر طائفہ ازین طوائف زکوٰۃ دادہ مے شود - و در صورتے کہ ہمہ طوائف حاضر باشند ملحوظ شود کہ کدام طائفہ بیشتر محتاج اند - و کدام طائفہ کمتر و کدام بکلی محتاج نیست - و بہمین اعتبار فرقۂ را زیادہ و فرقۂ را کم دہند و فرقۂ را مطلقاً ندہند - این لزوم نالا یلتزم را فقط امام شافعی اختراع نمودہ است کہ مال خمس بر دو حصۂ مساوی تقسیم شود و بہر فرقہ حصہ برابر دہند قطع نظر از ضرورت و عدم ضرورت - بہمین طریق از مصارف خمس کہ در آیۂ کریمہ ورود یافتہ مفہوم مے شود کہ مال خمس مخصوص بہمین مردم دادہ شود نہ اینکہ خواہ مخواہ آنرا بر پنج حصہ مساوی تقسیم نمودہ ہر پنج فرقہ را حصۂ برابر دادہ شود - اکنون باید دید کہ طریق عمل جناب رسول اللہ صلعم چگونہ بودہ - چیزے کہ از استقرائے احادیث و روایات ثابت مے شود این است :-

(۱) آنحضرت صلعم در ذوی القربےٰ مخصوص بنو ہاشم و بنو عبد المطلب را حصۂ خمس عطا فرمود - و بنو نوفل -

وبنو عبد الشمس را باآنکہ ذوالقربیٰ بودند درخواست ہم نمودند عطا نفرمود۔ چنانچہ این واقعہ را علامہ ابن القیم در زاد المعاد بہ تفصیل نقل کردہ[1] و بہ کتب حدیث حوالہ نمودہ۔

(۲) چیزے کہ بہ بنو ہاشم و بنو المطلب عطا مے فرمود بحصۂ مساوی تقسیم نمیفرمود۔ علامہ ابن القیم در زاد المعاد آوردہ:-

ولکن لم یکن یقسمہ بینھم علی السواء بین الاغنیاء ھم و فقراء ھم ولا کان یقسمہ قسمۃ المیراث بل کان یصرفہ فیھم بحسب المصلحۃ والحاجۃ فیزوج منھم اعزبھم و یقضی منھم عن غارمھم و یعطی منہ فقیرھم کفایتہ[2]۔ یعنی بر توانگران و مسکینان بحصص مساوی برابر تقسیم نمیفرمود و در تقسیم خمس قاعدۂ مراتب را ہم نظر نمیداشت۔ بلکہ بتقاضائے مصلحت و ضرورت عطا میفرمود یعنی ناکتخدایان را عروسی میفرمود و مقروضان را از قرض نجات میداد و غربا را بقدر حاجت عطا میفرمود۔

از واقعات فوق اولاً ثابت مے شود کہ در لفظ ذوی القربیٰ تعمیم نیست ورنہ بنو نوفل و بنو عبد الشمس را جناب رسول اللہ صلعم ہم از خمس محروم نمیفرمود۔ زیراکہ ایشان نیز داہل قرابت

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۱۔ [2] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۲۔ ۱۲ منہ

داخل بودند۔ دوم آنکہ جمیع افراد بنو ہاشم و بنو المطلب را بحصص مساوی تقسیم نمیفرمود۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بجز اینکہ از روایاتِ صحیحہ ثابت میشود حقوق بنو ہاشم و بنو المطلب را بحال داشت ولے در دو چیز با آنہا اختلاف داشتند (۱) اینکہ کامل پنجم قسمت حق ذوی القربے نمے پنداشت۔ (۲) اینکہ بلحاظِ مصلحت و ضرورت حصہ ہا راکم وبیش میفرمود و این دو امر را بر اقتضائے رائے خلیفۂ وقت منحصر میدانست۔ برعکس ادعائے عبداللہ ابن عباس وغیرہ این بود کہ کامل در پنجم حصّہ بے کم وکاذوی القربے استحقاق دارند و کسے را درین استحقاق مجالِ تصرف نیست چنانچہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج و نسائی در صحیح خود این قول را از عبداللہ ابن عباس نقل کردہ:۔

عرض علینا عمر ابن الخطاب ان نزوّج من الخمس ایّمنا ونقضی منہ عن مغرمنا فابینا الّاان یسلّمہ لنا وابی ذلك علینا[1]۔	عمر ابن الخطاب بر ما عرضہ کرد کہ ما از مالِ خمس از برائے مصارفِ نکاح بیوگان و ادائے قرض قرضداران خود بقدر ضرورت بگیریم لاکن ما برین اتفاق ننمودیم و میخواستیم کہ ہمہ آنرا بما تسلیم کند لاکن عمر ابن حرفِ ما را قبول نکرد۔

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۲ - ۱۲ منہ

ازین قبیل روایات دیگرے ہم موجودست وفقط کلبی
روایت کرده که حضرت ابوبکرؓ و عمرؓ حق ذوی القربےٰ را
مطلقاً ساقط کردند وچون کلبی خیلے ضعیف الروائت است
روائتش قابل اعتبار نمی توان شد۔

اگر فحوائے قرآن وطریق عمل حضرت نبوی صلعم باہم منطبق
گردد به ثبوت میرسد که طریق عمل فاروق اعظمؓ مطابق
بقرآن وحدیث بوده۔ امام شافعی ودیگر ہمخیالانش ہیچ
دلیل ثابت نمے توانند کرد که جناب رسول اللہ صلعم ہمیشه قسمت
پنجم را تمام وکمال به ذوے القربےٰ عطا میفرمود۔ چه از عبارت
نصّ قرآنی ابداً این تعیین وتحدید ثابت نمے شود۔ البته از
عبارت قرآن برائے ذوی القربےٰ حقّے غیر معیّن ظاہر میشود
واز آن فاروق اعظمؓ مطلقاً انکار نکرده۔ اکنون بایست
این مسئله را از روئے اصول عقلی به بینیم یعنی از برائے
رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم وقرابتیان جناب او صلعم بر کدام
اصول مبنی بوده؟ ظاہر است که جناب رسول اللہ صلعم از
سبب تبلیغ احکام وسرانجام مہمّات رسالت به شغل معاش
نمیرسید۔ پس لازم بود که از عائد ملک حصهٔ خاص از برائے
مصارف او صلعم مخصوص شود وعائد ملک در آنوقت ہمین
سه قسم بوده۔ مال غنیمت۔ فئے۔ انفال۔ وخدائے کریم

از ہر یک حصّہ برائے او صلعم مقرر فرمود چنانکہ در آیات متعدّد مذکور ست و نظیرش بعینہ ہمین خالصہ ست کہ در عصرِ حاضر از برائے مصارفِ ذاتیِ پادشاہ وقت مقرر میگردد و آنرا بعین المال ہم تعبیر میکنند۔ حقِ ذوی القربےٰ ازینجہت مقرر شد کہ در بدو اسلام برفاقتِ او صلعم ثابت قدم ماندند۔ وچون کفّار یکہ بیشتر درپئے آزارِ ایشان شدند تمام بنو ہاشم دم از رفاقتِ او صلعم زدند (اگرچہ درینوقت برخے ازایشان مسلمان ہم نشدہ بودند) وچون او صلعم از مکّہ برآمدہ در درۂ کوہ پناہ گرفت کل افراد بنو ہاشم ہمرکابی پیغمبر صلعم حاضر بودند۔

بنابران چیزیکہ ازبرائے جناب رسول اللہ صلعم و ذوالقربےٰ مقرر شد بنابر اقتضائے وقت و مصلحت بودہ وَلے این قاعدہ مطلقاً منافیِ اصولِ تمدّن ست کہ تا روزِ قیامت ازبرائے اقربائے او صلعم پنجم حصہ کامل مقرر باشد وہمیشہ بایشان برسد۔ اگرچہ نسلِ او صلعم باوجِ ترقی رسیدہ و منتہائے درجہ توانگر و مرفہ الحال ہم باشند۔ شخصیکہ صاحبِ عقلِ سلیم باشد کے باور کردہ میتواند کہ بانیِ شریعت حقّہ این قسم قاعدہ تجویز کند کہ ازبرائے اولادِ خویش یک رقم خاص تا روزِ قیامت معیّن نماید۔ اگر کدام بانیِ شریعت اینگونہ اصول اساس نہد عیاذاً باللہ فوقیّت او بر برہمنانِ خود

غرضِ ہند بچہ چیز خواہد بود۔

حضرت علی رض و حضرت عبداللہ ابن عباس کہ مدعی خمس بودند۔ خیالِ شان ابداً این نبود کہ حقِ خمس تا روزِ قیامت برائے شان ثابت است بلکہ او ادعا داشتند کہ برائے ہمان اشخاص است کہ از عصر مبارک جناب رسول اللہ صلعم باقی ماندہ بودند۔

مسئلۂ فے

امرے دیگر کہ خیلے شان اہم دارد مسئلہ فے است و عبارت است از اراضی و املاکے کہ بعد از فتح در تصرف اہلِ اسلام در آمدہ۔ این مسئلہ بحدّے معرکۃ الآرا است کہ از عہدِ صحابۂ کرام تا این عصر حل نگردیدہ و فیصلۂ قطعی نشدہ و بحث عظیم الشانِ فدک از فروعاتِ این مسئلہ است۔

خلط مبحثے کہ درین مسئلہ واقع شدہ وجہ موجہ اش این است کہ مردم در الفاظ نفل و غنیمت کہ قریب المعنائے فے بود تفریق نتوانستند۔ و ما این بحث را بتفصیل تمام ہدیۂ ناظرین میکنیم۔

حق این است کہ قبل از ظہورِ اسلام در عرب دستور بودہ کہ چیزے کہ بعد از فتح بدست مے آمد ہمۂ آن بر نبرد آزمایان علی التسویہ تقسیم میشد مگر سردار قبیلہ بیشتر حصہ داشت یعنی چہارم حصہ را او میداوند۔ چون جناب رسالت مآب صلعم مبعوث شد این قاعدہ را نیز مانند دیگر رسوم با تغیرِ جزوی

قائم داشت۔ و ازینجہ مردم زعم کردند کہ جز غازیان اسلام کسے را بر مالِ غنیمت استحقاق نیست۔ چنانچہ بعد از فتح چیزے کہ بدست مے آمد بر غازیان تقسیم مے شد۔ ازانجا کہ این طریق از قدیم الایّام جاری بود و در عہد جناب رسول اللہ صلعم ہم قائم ماند در اہلِ اسلام بالعموم این خیال پیدا شد کہ مالِ غنیمت حقِ ذاتی غازیان است و آنہا بہر صورت ادعائے آن کردہ مے توانند۔ بلکہ نوبتے درین امر خصومت پیدا شد۔ وقتیکہ غزوۂ بدر فتح شد۔ بعضے از غازیان تا مسافۂ دور کفار را تعاقب نمودند و بعضے در حضورِ نبوی صلعم حاضر ماندند و چون متعاقبین باز آمدند دعوے نمودند کہ مالِ غنیمت حقِ ما است زیرا کہ کفار را تعاقب نمودہ ایم و جنگ کردہ باز آمدہ ایم۔ فریقِ ثانی بجواب گفت کہ ما در محافظت جناب رسول اللہ صلعم پائے استقلال محکم فشردہ ایم۔ پس ما بیشتر استحقاق داریم۔ بنابران آیۂ ذیل نازل شد[۱]۔

وَاعْلَمُوْا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهٗ وَلِلرَّسُوْلِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ ۔	بدانید کہ جز این نیست کہ چیزے کہ از مالِ غنیمت بدستِ شما بیاید پس تحقیق برائے خداست خمس آن و از برائے رسول و قرابتیان و یتیمان و مسکینان و مسافران ۔

[۱] زاد المعاد جلد ثانی صفحہ ۱۵۸۔ در کتب حدیث ہم این روایت مذکور است ۱۲ منہ

از آیۂ فوق این قاعدہ بر آمد کہ مالِ غنیمت بر پنج قسمت شود و چہار حصہ بر مجاہدین تقسیم شود و حصۂ پنجم باز بر پنج قسمت شود و در مصرفِ جناب رسول اللہ صلعم و ذوی القربےٰ و مساکین وغیرہ خرچ گردد۔ ولے جملہ این احکام بہ زرِ نقد و اسبابِ منقولہ بودہ۔ در بابِ اراضی و املاکِ غیر منقولہ ہیچ قاعدہ قرار نیافت۔ در غزوۂ بنی نضیر کہ در سنہ ۵ھ بوقوع آمد آیۂ ذیل کہ از آیاتِ سورۂ حشر است نازل شد۔

مَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَ لِلرَّسُوْلِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَ الْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ۔ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمُهٰجِرِيْنَ الَّذِيْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَالَّذِيْنَ جَآءُوْ مِنْ بَعْدِهِمْ۔	آنچہ عاید گردانید خدا تعالےٰ بر پیغمبر خود از اموالِ ساکنانِ دیہات پس خدائے راست و پیغمبر را و خویشاوندان را و یتیمان را و فقیران را و مسافران را از برائے آن فقیران ہجرت کنندہ ست آنانکہ بیرون کردہ شد ایشان را از خانہ ہائے ایشان و نیز آنان را ست کہ آمدند بعد از مہاجرین و انصار

از آیۂ کریمہ معلوم شد کہ اراضی مفتوحہ را تقسیم نمایند بلکہ بطورِ وقف نگہدارند و از منافع آن جمیع نسلہائے آتی و مسلمانانِ مستقبل متمتع گردند۔ این ست حقیقتِ نفل و غنیمت و فئے در احکامِ فوق اکثر مسلمانان را رخنے مغالطہ پیش آمد اولاً غنیمت و فئے را مترادف گمان کردند۔ چنانچہ در ائمہ مجتہدین

امام شافعی برہمین رائے بود و از روئے مذہب وے زمین مفتوحہ باید ہمانوقت بر مجاہدین تقسیم[۳] گردد۔ وقتیکہ ممالک شام و عراق فتح شد مردم برہمین بنا از فاروق اعظمؓ التماس نمودند کہ ممالک مفتوحہ برآنہا تقسیم گردد۔ چنانچہ از جملۂ صحابہ عبدالرحمن ابن عوف و زبیر ابن العوام و بلال ابن رباح اصرار شدید نمودند و فاروق اعظمؓ قبول نفرمود و چنانکہ در ذیلِ شعبۂ محاصل مذکور شد کہ مجلس عامی از صحابہ منعقد گردید۔ و چند روز متواتر این مسئلہ[۳] زیر بحث ماند۔ و اخیراً فاروق اعظمؓ بآیۂ فوق استدلال نمود۔ و الفاظ آیہ وَالَّذِيْنَ جَآءُوْا مِنْۢ بَعْدِهِمْ۔ قرأۃ کرد و فرمود:۔

فَكَانَتْ هٰذِهٖ عَامَّةً لِّمَنْ جَآءَ مِنْۢ بَعْدِهِمْ فَقَدْ صَارَ هٰذَا الْفَیْءُ بَیْنَ هٰٓؤُلَآءِ جَمِیْعًا فَكَیْفَ نُقَسِّمُهٗ لِهٰٓؤُلَآءِ وَنَدَعُ مَنْ تَخَلَّفَ بَعْدَهُمْ۔[له]	این ہمہ از برائے نسلہائے آیندہ ہست و برہمین بنا این ممالک مفتوحہ حق جمیع اہل اسلام ہست۔ درین صورت چگونہ امکان دارد کہ من بر مسلمانانِ حاضر تقسیم کنم۔

امام شافعی و دیگر ہمنوالانش ازین امر استدلال میکنند کہ جناب رسول اللہ صلعم اراضی خیبر را بر مجاہدین تقسیم فرمود ولے نمی بینند کہ بعد از خیبر خیلے علاقہ جات دیگر نیز فتح شد

له کتاب الخراج صفحہ ۱۵۔ تفصیلِ این معرکہ در کتاب الخراج صفحہ ۱۴ و ۱۵ مذکور است[۱۲]

وبلکہ بر تمام عرب استیلا نمودند و لے در حیات نبوی صلعم یک وجب زمین ہم بر غازیان قسمت نشد۔ مسئلہ باغ فدک نیز درین مسئلہ داخل ست۔ و از مدت ہائے دراز معرکۃ الآراء بودہ۔ یک فرقۂ اہل اسلام برین خیال ست کہ باغ مذکور جائداد خاص جناب رسول اللہ صلعم بود زیرا کہ صاحبان باغ بدون مقدمہ و جنگ باغ مذکور را بحضرت نبوی تسلیم کردند پس در حکم آیۂ ذیل داخل ست۔

مسئلہ فدک

وَمَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰی رَسُوْلِهٖ فَمَآ اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهٗ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ ۭ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ۔

وآنچہ عاید گردانید خدا تعالے بر پیغمبر خود از اموال بنی نضیر پس نتاختہ بودید بر آن اسپان و نہ شتر ہا را ولاکن خدا غالب میگرداند پیغمبران خود را بر ہر کہ خواہد و خدا بر ہر چیز توانا است۔

وقتیکہ باغ فدک ملک خاص حضرت نبوی صلعم گردید۔ بالبتہ بحکم آیۂ میراث بورثۂ نبوی تسلیم و ترکہ مے شد۔ و فاروق اعظمؓ باوجود طلب و تقاضائے جناب امیر علیہ السلام آل نبی صلعم را از جائداد مذکور محروم داشت۔

این مسئلہ را اگرچہ فریقین طول دادہ اند و در آن طبع آزمائیہا کردہ اند در حقیقت خیلے روشن و مختصر بود و ہیچگونہ پیچیدگی نداشت و امروز کہ اصول سیاست و تمدن بیشتر روشن

وعام فہم شدہ ابداً این مسئلہ درخورِ این نیست کہ درمعرضِ بحث بیاید۔ اصلِ حقیقت این ست کہ مال وجائداد یکہ دردست نبی یا امام یا پادشاہ باشد دونوع ست ۔ (۱) مالِ مخصوص کہ منصب نبوّت و امامت و پادشاہی درحصولِ آن دخلے ندارد مثلاً حضرت داؤد؈ اززرہ سازی کسبِ معاش خود مے فرمود یا عالمگیر اورنگ زیب کتابتِ قرآن شریف میکرد۔ دراینگونہ اختیارِ کامل دارند و مے توانند بہر مصرف خرچ کنند و (۲) مالِ حکومت مانندِ ممالکِ مقبوضۂ حضرت داؤد کہ بعدہا در تصرف حضرت سلیمان علیہ السّلام درآمد و در قسمِ دوم قاعدۂ وراثت جاری نمے شود بلکہ مالک یا متولیِ آن شخصے تصور مے شود کہ در نبوّت یا امامت یا پادشاہی خلیفہ باشد۔ این مسئلہ از روئے نداقِ عصرِ حاضر خیلے بدیہی ست مثلاً بعد از سلطان عبد الحمید خان ممالکِ مقبوضۂ دولتِ عثمانیہ بر فرزندان و برادرانِ او قسمت نیافت بلکہ جانشین او درآن تصرّف نمود و از حیثیّتِ مذہبی نیز این قاعدہ در جمیع فرقِ اسلام مسلّم بودہ۔ مثلاً فرقہ کہ باغِ فدک را بہ نوبت حق ائمہ اثنا عشر (دوازدہ امام) مے پندارند نیز قاعدۂ ترکہ را درآن جاری نمیکنند۔ چہ خلیفۂ چہارم درعہدِ خود مالکِ باغِ فدک بود و بائست بعد از وفاتِ او بقاعدۂ میراث بر امام حسین وعباس ومحمد ابن حنیفہ و زینب وغیرہ قسمت

می شد ولے در تصرف امام حسن علیہ السلام در آمد چه او خلیفه از حضرت علی رض بود - غرض این قاعده عام و مسلم است که ملک و جایداد متعلق به مقام نبوت یا امامت یا پادشاهی مال مخصوص شخص نباشد - اکنون بایست بہ بینیم - آیا باغ فدک چگونه بحضرت نبوی صلعم رسید - کیفیت این واقعه بدینموال است که حضرت نبوی صلعم بعد از فتح خیبر عودت فرمود و محیصه ابن مسعود انصاری را بتبلیغ اسلام باہل فدک فرستاد و فدک به تصرف یهود بود و سردار ایشان یوشع ابن نون بوده - یهود التماس صلح نمودند و پیام دادند که عوض صلح نیمۂ از زمین خود بدهند - و از آنوقت باغ فدک در تصرف اسلام آمد - پس شخص دارائے عقل سلیم میداند که این قسم جایداد و ملک مخصوص حضرت نبوی صلعم تصور نمی شود - و فرقه که ادعائے ملکیت خاص میکنند نیز آیۂ کریمۂ (فَمَآ اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ) را دلیل میگیرند و میگویند باغ فدک بواسطۂ قوۂ عسکری تصرف نیامده ولے من از ایشان می پرسم که آیا علاقۂ که بواسطۂ صلح بدست بیاید ملک مخصوص امام یا پادشاه قرار می یابد یا خیر ؟ ... اکثر جایہا دیگر نیز از جزیرۂ عرب بدون جنگ بدست آمده و ملک مخصوص حضرت نبوی صلعم نگردیده بایست

[1] فتوح البلدان بلاذری صفحه ۲۹ - ۱۲ منه

تحقیق نمود کہ چون در خصوص دیگر املاک مفتوحہ این چنین وہم پیدا نشد۔ فدک چہ خصوصیتے داشتہ کہ در آن غلط فہمی پیدا شد؟ حقیقت این است کہ دیگر اراضی مقبوضہ را بطور وقف عام گذاشتند و فدک را جناب رسالت مآب صلعم از برائے مصارف خود مخصوص فرمود۔ پس موقع این خیال پیدا شد کہ شاید فدک ملک خاص او صلعم بودہ و عدم لشکرکشی فدک تائید از آن خیال نمود۔ پس گمان کردند کہ دیگران را بر فدک بہیچگونہ حق حاصل نبودہ۔ ولے این خیال اصلاً صحیح نبودہ۔ بلے حضرت نبوی صلعم فدک را از برائے مصارف خود مخصوص فرمود ولے چگونہ مخصوص فرمود؟ درین باب روایات مفصل موجود ست:۔

فکان نصف فدک خالصا لرسول اللہ وکان یصرف ما یاتیہ منہا الی ابناء السبیل[1]

یعنی نیمۂ فدک برائے رسول اللہ صلعم خاص بودہ و او صلعم حاصلش را بر مسافران صرف میفرمود۔

در روایت دیگر آمدہ:۔

ان فدک کانت للنبی صلعم فکان ینفق منہا ویاکل ویعود علی فقراء بنی ہاشم ویزوج ایامٰہم[1]

یعنی فدک از جناب رسول اللہ صلعم بود و آنحضرت صلعم عائد آن را خرچ میفرمود و بر فقرائے بنی ہاشم تقسیم میفرمود و بیوہ ہائے ایشان را بپول آن تزویج میفرمود۔

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۱۔ ۱۲ منہ

در بخاری وغیرہ تصریح است کہ حضرت نبوی صلعم خرچ سالانۂ خود را از باغ فدک میگرفت و باقی را بر مصالح عامۂ مسلمین صرف مے فرمود۔

از روایات فوق ظاہر است کہ ملکیت باغ فدک از بہر حضرت نبوی صلعم بطور خالصۂ شاہی بودہ کہ از بہر سلاطین برخے از املاک مخصوص میگردد۔ پس باوجودیکہ از بہر مصارف او صلعم مخصوص بودہ نیز از دائرۂ وقف بر آمدہ نمے تواند۔

اکنون بایست غور نمود کہ آیا فاروق اعظمؓ بر این اصول اطلاع داشت و بر بنائے ہمین اصول در باغ فدک حکم میراث را جاری نفرمود یا این معاملہ از جملۂ نکات بعد الوقوع است؟ بوقت فتح عراق و شام تقریرے کہ فاروق اعظمؓ در مجمع صحابہ فرمودہ بہ آیۂ کریمہ مَا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْ الْقُرٰى الخ استدلال نمودہ بہ الفاظ صریح گفت کہ املاک مفتوحہ ملک مخصوص یک شخص نمی باشد بلکہ در وقف عام داخل است چنانچہ در ذکرِ فئے درین باب مبسوطاً ازان بحث رفتہ۔ البتہ این شبہہ ممکن است کہ گویند از آیۂ دیگر کہ قبل ازین آیہ است ثابت مے شود کہ باغ فدک وغیرہ ملک مخصوص حضرت پیغمبر صلعم بودہ و خود فاروق اعظمؓ نیز آن آیہ را بہ ہمین معنی محمول نمودہ و آیۂ کریمہ این است:۔

وَمَا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهٗ عَلٰى مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ	و آنچه عاید گردانید خداتعالےٰ بر پیغمبر خود از اموالِ بنی نضیر پس نتاختہ بودید بر آن اسپان را و نہ شتر ہا را و لاکن خدا غالب میکند پیغمبران خود را بر ہر کہ خواہد و خدا بر ہر چیز توانا است۔

و فاروق اعظم رضی اللہ عنہ این آیۂ کریمہ را قراءت کرد و گفت فکانت خَالِصَةً لِرَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم۔ این واقعہ در صحیح بخاری در باب الخمس و باب المغازی و باب المیراث بہ تفصیل مذکور پس در جواب گوئیم کہ بلے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بحکم آیۂ مذکور باغ فدک را خالصۂ آنحضرت صلعم میدانست و لے بطور خالصہ نہ ملکِ شخصی چنانکہ از برائے مصارفِ شخصی سلاطین ملکی مخصوص مے شود و حکم میراث در آن جاری نمیگردد۔ بلکہ تنہا خلیفہ و جانشین در آن تصرف میکند و مے توان دلیل قطعی اقامہ کرد برانیکہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بر ہمین خیال بودہ چہ وقتیکہ بحکم آیۂ کریمۂ فدک را خالصۂ جناب رسول اللہ صلعم تصوّر نمود الفاظ ذیل را بر زبانِ مبارک آورد چنانکہ در صحیح بخاری در باب الخمس و المغازی مذکور است :-

فکان رسول اللّٰہ ینفق علٰی اھلہ نفقۃ سنتھم من ھذا المال ثم یاخذ	جناب رسول اللہ صلعم از آمد باغ مذکور خرچ یک سالہ خود را میگرفت و باقی ماندہ را بطور مالِ خداوند تعالےٰ

ما بقي فيجعله مجعل مال الله فعمل رسول الله بذلك حياته ثم توفى الله نبيه صلى الله عليه وسلم فقال ابوبكر رض انا ولي رسول الله فقبضها ابوبكر فعمل فيها كما عمل رسول الله ثم توفى الله ابي بكر فكنت انا ولي ابي بكر فقبضتها سنتين من امارتي اعمل فيها بما عمل رسول الله صلى الله عليه وسلم وبما عمل فيها ابوبكر۔

خرچ میفرمود۔ جناب رسول اللہ در ایام حیات خود برہمین کاربند ماند بعد از وفات جناب رسالت پناہی حضرت ابوبکر رض گفت کہ من جانشین رسول اللہ صلعم ہستم پس قابض شدہ و طریق عمل ہمان بود کہ خود جناب رسول اللہ صلعم مرعی میداشت چون حضرت ابوبکر وفات یافت من جانشین وے شدم پس من تا دو سال بر آن قابض بودم و ہمان کار کردم کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و خلیفۂ اول مے نمودند۔

از تقریر فوق روشن میگردد کہ فاروق اعظم رض باوجودیکہ فدک وغیرہ را خالصہ تصور مے نمود ملک ذاتی جناب رسول اللہ نمیدانست کہ در آن میراث جاری شود و مستحق تصرف در آن تنہا خلیفہ را بنوبت خلافت میدانست و برہمین بنا استحقاق قبضۂ خود را ثابت فرمود۔

این تقریر را فاروق اعظم رض وقتے فرمود کہ حضرت علی و حضرت عباس دعوائے فدک را بحضرت او آوردند و او آشکارا فرمود۔

کہ حکم میراث دراں جریان نمے یابد۔

حاصل اینکہ نزدیک فاروق اعظم رض فدک وغیرہ از طرفے درجمع خالصۂ جناب رسول اللہ صلعم داخل بودہ و از طرفے وقف بودہ۔ چنانچہ بوقتِ فتح عراق آیہ را کہ حکم خالصہ بودن فدک ازاں ظاہر مے شود قرارت کرد و الفاظِ ذیل فرمود:۔

"فھذہ عامۃ فی القرٰی کلّھا۔ یعنی حکم این آیہ بر این املاکِ فدک وغیرہ مخصوص ومحدود نیست بلکہ بر جمیع آبادیہا مشتمل است۔

حقیقت این است کہ فدک ذوجہتین بودہ۔ و از ہمینجہۃ منشاء اینقدر غلط فہمی شدہ چنانچہ حافظ ابن قیم در زاد المعاد این معنی را بہ پیرایۂ لطیف ادا میکند[1]

فھو ملک یخالف حکم غیرہ من المالکین ولھذا النوع من الاموال ھو القسم الذی قع بعدہ فیہ من النزاع ما وقع الی الیوم ولولا اشکال امرہ علیہم لما طلبت فاطمہ بنت رسول اللہ میراثھا من ترکتہ وظنت انہ یورث عنہ ما کان ملکا لہ کسایر المساکین وخفی علیہا رضی اللہ عنہا حقیقۃ الملک الذی لیس مما یورث عنہ۔

ازین واقعات ناظرین اندازہ بتوانند کہ فاروق اعظم رض مسائلی کہ از آغاز اسلام تا حال معرکۃ الآرا ماندہ واکابر صحابہ را نیز دراں اشتباہ افتادہ بچہ اسلوب خوش طے فرمودہ کہ از یک طرف فیصلہ محمل صحیح قرآن وحدیث گردید و از طرفِ دیگر با اصول سلطنت و نظامِ تمدن مطابقت بہم ساند۔

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۳ - ۱۲

حالات ذاتی

و

اخلاق و عادات

اگرچه تربیت روحانی در عرب از ابتدائے اسلام آغاز یافته ولے قبل از ظهورِ اسلام نیز عرب بعض از فضائل متصف بودند که مے توان آن فضائل را مقتضائے شرافت تصور کرد- وازین هر ملتے در هر عصر سرمایهٔ فخر و مباهات شمرد- اگرچه تمام عرب بهیئت مجموعی دارائے این اوصاف بوده ولے بعض اشخاص بیشتر ممتاز بودند و همین اشخاص بمقام بزرگِ منصب امامت و حکومتِ قوم رسیدند- اقدم اوصاف فصاحت- بلاغت- قوتِ تقریر- شاعری- نشانی- سپهگری- بهادری- آزادی بود- و در رتبهٔ ریاست نیز همین اوصاف ملحوظ خاطر مے بود- فاروق اعظم رضی الله عنهم را بمشیت ایزدی از جمیع این اوصاف حصهٔ وافی ارزانی داشت-

بلکه تقدیر خداداد بود و در معرکه هائے عکاظ این جوهرِ ذاتی ترقی یافت و از سببِ همین قابلیت قریش او را منصب

سفارت برگزیدند و این منصب بہ اشخاصے مخصوص بود کہ در زبان آوری فرد و ممتاز مے بودند۔ در سخنان معمولی فاروق اعظمؓ اثر فصاحت موجود بود و فقراتے کہ از زبان مبارکش مے برآمد روح بلاغت داشتند۔ مثلاً نوبت اول کہ عمر ابن معدی کرب را دید از قد و بالائے او متحیر شدہ فرمود۔ اللہ اکبر آیا آفریدگار او و ما یکے ست؟ یعنی در بین جسم من و بدن او چندان تفاوت است کہ گویا صانع ہر دو عیاذاً باللہ یکے نباشد۔

در ایام وبائے عمواس حضرت ابو عبیدہ بطریق اعتراض گفت آیا شما از قضائے الٰہی مے گریزید جواب این فقرہ را بہ الفاظ خیلے فصیح ادا فرمود کہ بلے از قضائے الٰہی بسوئے قضائے الٰہی میگریزیم۔

قوت تقریر

خطبہ ہائے کہ در مواقع مختلفہ خواندہ بود در کتب سیر و حدیث موجود ست اگر قارئین مطالعہ کنند قوۂ نطق و برجستگی کلام او را تقدیر مے توانند۔ خطبۂ کہ در وقت جلوس بر مسند خلافت خواندہ فقرات ابتدائی آن این ست:۔

خطبات

اللّٰہم انی غلیظ فلیّنی اللّٰہم انی ضعیف فقوّنی۔ الا وان العرب جمل انف وقد اعطیت خطامہ الا وانی حاملہ علی الجنۃ۔	اے خدا من سخت مزاج ہستم مرا نرم کن۔ من ناتوان ہستم مرا توانائی بخش۔ قوم را خطاب نمودہ) آگاہ باشید عرب بسان شتران چموش ہستند کہ مہارشان بدست من دادہ شدہ لاکن من آن ہا را براہ جنت خواہم

بروزِ سوم خلافت عزم لشکرکشی عراق نمود و مردم را بحضور
خواست و عرب عموماً از نامِ ایران مے ترسیدند بتخصیص که حضرت
خالد را ازان دیار پس خواستہ بود۔ ولے درین موقع مردم
از اثرِ بیانِ فاروق اعظم رض بحدّے متاثر شدند که مثنیٰ شیبانی
یکے از بہادرانِ نامیِ عرب بے اختیار از جائے برخاست
و در مجمعِ حاضرین آتشِ جوشِ قومی شعلہ ور شد۔

در حینِ سفرِ دمشق بمقامِ جابیہ مردم از ہر قوم و ملّت جمع
بودند و قسیس اعظم نصاریٰ نیز حضور داشت و از بہر
این اقوام مختلف لازم بود مطالب متنوّع ایراد میکرد یعنی
مسلمانان را تعلیم اخلاقِ حسنہ میداد۔ و برا قوام حقیقت
اسلام و اغراضِ صلح و جنگ آنرا بیان میکرد و در پیش فوج
معذرتے از عزلِ خالد مے نمود۔ فاروق اعظم رض ہمہ این
مطالب را چنان بخوبی و درستی ادا نمود که مدّت مدیدے بعض
از فقراتِ برجستہ نطق او زبان زدِ خلائق گردید۔ فقہا از آن
مسائلِ فقہی استنباط نمودند متخصصینِ ادب را امثلہ
از برائے قواعدِ فصاحت و بلاغت گردید و متصوّفہ و اخلاقیون
از مطالب تصوّفی و اخلاقیِ آن بہرہ گرفتند۔

چون فاروق اعظم رض در سنہ ۱۳ھ عزم حج نمود و این حج
آخری بود شخصے بطورِ تذکرہ گفت که چون عمر رض وفات کند

من بہ طلحہ بیعت میکنم - فاروق اعظم رض بمقام منٰے بود کہ
این واقعہ پیش آمد - وچون اطلاع یافت برآشفت
و فرمود کہ امروز درین موضوع خطبہ مے خوانم - عبدالرحمن
ابن عوف عرض کرد کہ در مجمع حج ہر نوع اشخاص مے باشند
اگر درینجا تقریر کنید مردم پیرایۂ صحیح آن نمی فہمند و نہ برادائے
مدعا قادر مے شوند مصلحت درین می بینم کہ چون بمدینہ رفتید
در مجمع خواص تقریر کنید زیراکہ آن مردم ہر پہلوئے سخن را
فہمیدہ میتوانند - فاروق اعظم رض این رائے را مقرون بصواب
دانستہ قبول فرمود و در آخر ذی الحجہ بمدینہ رسید روز جمعہ
مردم خیلے بشوق وانتظار قبل از وقت در مسجد گرد آمدہ بودند
حضرت عبداللہ ابن عباس کہ بیشتر مشتاق بود نزدیک
منبر نشست و بہ سعید ابن زید گفت کہ امروز فاروق اعظم رض
تقریرے خواہد کرد کہ نظیرش در تقریرہائے سابقہ نباشد -
سعید از راہِ استعجاب گفت کہ کدام مضمون جدید است کہ سابق
ازین در ضمن تقریر نیامدہ باشد ؟ -
غرض چون اذان گفتہ شد - فاروق اعظم رض خطبہ خواند
تفصیل این واقعہ و خطبہ بہ لفظہا در صحیح بخاری[1] مذکور است -
در ضمن این تقریر واقعہ بنی ساعدہ و خیالات انصار و جواب

[1] صحیح بخاری جلد دوم مطبوعہ احمدی میرٹھ صفحہ ١٠٠٩ - ١٢ منہ

حضرت ابوبکر رضؓ وکیفیت نبوت وحقیقت خلافت نبوت چندان بخوبی وبرجستگی بیان نمود کہ بہتر ازان ممکن نبود از مطالعہ خطبہ مذکور این امر بپایہ یقین میرسد[۳] کہ کارے کہ در آنوقت بظہور آمد مقتضائے مصلحت بود وغیر ازآن چارہ نبود۔

ہرگاہ کہ در مجمع حاضرین اقوام غیر شریک مے بود ترجمان نطق او را ترجمہ میکرد چنانچہ در دمشق بمقام جابیہ خطبہ خواند۔ و ترجمان ترجمۂ تقریر را لفظ بہ لفظ میکرد۔[۱]

اگرچہ خطبہ ہائے فاروق اعظم رضؓ اکثر برمحل وبرجستہ می بود ولے در خطبہ ہائے مخصوص ومہم قبل از وقت غور وفکر میکرد چنانچہ درباب سقیفہ بنی ساعدہ خود بزبان مبارک فرمود۔ کہ من برائے خطبۂ مذکور زمینۂ خاصے تہیہ کردہ بودم۔

وقتیکہ حضرت عثمان بر مسند خلافت نشست بمنبر برآمد وخواست خطبہ خواند دفعتہً خموش ماند وزبان او بند شد وعذر کرد کہ ابوبکر رضؓ وعمر رضؓ خطبہ را قبل از وقت تہیہ مے نمودند در آیندہ من ہم ہمین طریق عمل خواہم کرد۔

خطبۂ نکاح را بوجہ احسن ادا نمیتوانست کرد۔

اگرچہ فاروق اعظم رضؓ بر ہر مضمون خطبۂ مؤثر میداد ولے خود اعتراف فرمودہ کہ خطبۂ نکاح را بہ اسلوب خوش ادا نمیکرد۔ از عبداللہ ابن المقنع کہ در دولت عباسیہ ادیب وفاضل نامی

[۱] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۳۵ - ۱۲ منہ

گزشتہ پرسیدند کہ از چہ سبب فاروق اعظم رض درین باب اظہارِ معذوری فرمود و گفت[1] سبب آنست کہ حاضرین مجلس نکاح ہمہ درجہ مساوات دارند و حالت خطیب بہیچ صورت ممتاز نمے باشد و در خطبہ ہائے دیگر وقتیکہ خطیب بمنبر بالا مے شود حضار ہمہ زیر دستِ او مے نمایند و بنابران در تقریرش طبعاً قوۃ و بلندی پیدا مے شود۔ ولے بخیالِ من سبب این است کہ در خطبۂ نکاح موضوع سخن تنگ و محدود مے باشد و خطیب ناچار مے شود کہ سخنانِ مروجہ را بار بار بر زبان بیارد۔

خطبۂ سیاسی

قبل از عہد فاروق اعظم رض خطباء در موضوع موعظت و فخر و ادعاء و اقعاتِ قدرتی و اظہارِ رنج و راحت خطبہ مے خواندند و ہیچکس در موضوع ملک و سیاست خطبہ نخوانده۔ و نخستین کسیکہ در موضوع سیاست خطبہ ہا خوانده فاروق اعظم رض است۔ و خطبہ ہائے او اگرچہ ظاہر اساده و بے تصنع بوده ولے در حقیقت خیلے پرمغز و معنی دار بود۔

اوصافیکہ از برائے خطیب ضروری است

قطع نظر از ملکۂ تقریر امور یکہ در خطبہ از جملہ لوازم مے باشد در ذاتِ فاروق اعظم رض موجود بود۔ مثلاً آوازش بلند و پر رعب بود و قامتش آنقدر بلند بود کہ چون بر زمین مے استاد مردم گمان مے بردند کہ بر منبر استاده است۔ درین مقام

[1] کتاب البیان والتبیین للجاحظ مطبوعہ مصر صفحہ ۵۰ - ۱۲ منہ

مناسب ہست۔ برخے از خطبہ ہائے اورا نقل کنیم:۔ نوبتے عمال را مخاطب نمودہ خطبہ خواند و الفاظش حسب ذیل ہست:۔

انی لا اجد هذا المال یصلحه الا خلال ثلث ان یؤخذ بالحق و یُعطی بالحق و یُمنَعُ من الباطل ولست ادع احدًا یَظْلِمُ احدًا حتّٰی اضع خده علی الارض و اضع قدمی علی خده الاٰخر حتّٰی یذعن للحقّ۔ یا ایها الناس ان الله عظم حقه فوق حق خلقه فقال فیما عظم من حقه ولا یأمُرُکُم ان تتخذوا الملایکة اربابًا اَلَا و انی لم اَبعثکُم امرائً ولا جبّارین ولاکن بعثتکم ائمة الهدی یهتدی بکم و لا تُغلِقوا الابواب دونهم فیاکل قویُّهُم ضَعیفَهُم۔

برخے فقرات از خطبہ دیگر:۔

فانتم مُستَخلِفونَ فی الارض قاهرون لاهلها۔ قد نصر الله دینکم فلا تُصبحُ امةٌ مُخالفةٌ لدینکم الا امتان امةٌ مستعبدة للاسلام واهله یتجرون لکم علیهم المؤنة ولکم منفعة و امة ینظرون وقائع الله وسطواته فی کل یوم ولیلةٍ قد ملاء الله قلوبهم رعبًا وقد هَمّنتهم جنود الله ونزلت بساحتهم مع رفاهة العیش و استفاضة المال وتتابع المبعوث وسد الثغور[1]۔ الخ

---

[1] ازالۃ الخفا ماخوذ از تاریخ طبری ۱۲ منہ

خاتمۂ خطبات فاروق اعظمؓ مدام بر فقرات ذیل می بود:-

اللّٰھم لا تدعنی فی غمرۃٍ ولا تاخذنی علی غرّۃٍ ولا تجعلنی مع الغافلین[1]-

قوتِ تحریر

قطع نظر از ملکۂ تقریر فاروق اعظمؓ را در تحریر ہم درجۂ کمال حاصل بود چنانچہ فرامین و مکاتیب و دستور العمل ہا و توقیعات و تحریرات ہر قسم او تاکنون موجود ست و ہر تحریرش بہر مضمون کہ باشد در آن مضمون نظیر ندارد۔ چنانچہ بعض از تحریرات او را ہدیۂ ناظرین میکنم:-

مکتوب بنام ابو موسیٰ اشعری۔ امّا بعد۔ فان للناس نفرۃً عن سلطانھم فاعوذ باللہ ان تدرکنی و ایّاک عمیاء مجھولۃ وضغاین محمولۃ واھواء متبعۃ۔ کن من مال اللہ علی حذر و دخف الفساق واجعلھم یدًا یدًا و رجلًا رجلًا و اذا کانت بین القوم نائرۃ یا لفلان فانما تلک نجوی الشیطان فاضربھم بالسیف حتّٰی یفیؤ الی امر اللہ و یکون دعوتھم الی الاسلام۔

مکتوب دیگر بنام ابو موسیٰ اشعری۔

امّا بعد۔ فان القوۃ فی العمل ان لا تؤخروا عمل الیوم لغدٍ فانکم اذا فعلتم ذلک تدارکت علیکم

[1] عقد الفرید۔ خطبات عمرؓ۔ ۱۲ منہ

الاعمال فلم تدّ دُوا ابیها تاخذون فاضعتم۔

وقتیکہ عمرو ابن عاص را نائب الحکومۃ مصر مقرر فرمود و در فرستادن خراج توقف نمود فاروق اعظم رضؓ او را قدغن بلیغ نوشت۔ و عمرو عاص لیت و لعل کرد۔ فاروق اعظم رضؓ بغیظ آمدہ بمکتوبے بمضمون بہ زجر و تہدید بر نگاشت و عمرو عاص نیز خیلے بہ آزادی جواب مکتوب نوشت۔ مکتوب مذکور را علامہ مقریزی بعینہٖ در تاریخ مصر نقل میکند۔ از مطالعۂ آنہا ہر شخص صاحب نظر قوۃ قلم فاروق اعظم رضؓ را تقدیر میتواند بعضے از فقرات مکتوب تہدید این است:۔

وقد علمت انه لم یمنعك من ذلك الا ان عمالك عمال السوء۔ اتخذوك کهفا وعندی باذن الله دواء فیه شفاء۔ انی عجبت من کثرة کتبی الیك فی ابطائك بالخراج وکتابك الیّ بثنیات الطرق عما اسئلك فیه فلا تجزع ابا عبدالله ان یؤخذ منك الحق وتعطاه فان النهر یخرج الدر۔

شعر و شاعری

اگرچہ شہرت فاروق اعظم رضؓ در شعر و شاعری نسبۃً کمتر است و شک نیست کہ جناب ممدوح بسیار کم شعر مے گفت ولے ذوق شعر و شاعری بحدّے داشت کم نے شود در سوانح عمری او از ان صرف نظر رود۔ اکثرے از اشعار شعرائے نامدار عرب

رابیاد داشته و او را در کلامِ هر شاعرے نظریۂ مخصوصی بوده - علمائے ادب عموماً تسلیم[3] میکنند که در عصرِ او هیچکس در امتحان شعر و سخن بروے فوقیّت نداشته - علامه ابن رشیق القیروانی در کتاب العمده که نسخۂ قلمی آن نزد این عاجز[1] موجود است مے نویسد :-

وکان من انقدِ اهلِ زمانه للشعر وانقدهم فیه معرفةً[2] -	یعنی حضرت عمر رض در عصر خود از همه زیاده نقاد و نکته دانائے شعر بود -

نجاشی نام شاعرے خاندانِ تمیم ابن مقبل را هجو کرد - ارکانِ خاندانِ مذکور بحضور فاروقِ اعظم رض شکایت آوردند - و او حسان ابن ثابت را حکم داد تا هر چه فیصله کند - او با میگوید :- فاروق اعظم رض حسان را از سببے حکم ساخت که میخواست در بینِ شعرائے گستاخ خودش بالذّات مداخله کند - ورنه دقائق شعر را هیچکس از خودش بهتر نمے فهمید[3] -

فاروق اعظم رض زهیر را اشعر الشعرا میگفت

فاروق اعظم رض کلام جمیع شعرائے مشهور را مطالعه کرده و از جمله سه[3] نفر را منتخب فرموده که عبارت ست از امرؤ القیس - زهیر - نابغه - و کلام زهیر را بیشتر پسند میفرمود و او را به اشعر الشعرا ملقب نمود - عرب ها و علمائے ادب این مسئله را تا حال

---

[1] اصل مصنف کتاب علامه شبلی نعمانی مرحوم ۱۲ [2] کتاب العمده ذکر اشعار الخلفاء ۱۲

[3] مطالعه کنید کتاب البیان و التبیین للجاحظ صفحه ۹۷ و کتاب العمده باب تعرض الشعرا ۱۲ منه

طے نکردہ اند کہ آیا اعظم شعرائے عرب کیست؟ ولے ہمہ اتفاق دارند کہ افضلیت باین سہ نفر محدود بود۔ و رائے فاروق اعظم رض بہ افضلیت زہیر رفتہ بود۔ جریر نیز باین رائے اتفاق داشتہ۔ نوبتے در یک غزوہ حضرت عبداللہ ابن عباس رض برفاقت فاروق اعظم رض بود و فاروق اعظم رض او را مخاطب نمودہ گفت کہ چیزے از اشعار اشعر الشعراء بخوان۔ عبداللہ ابن عباس رض گفت اشعر الشعراء کیست؟ فرمود زہیر۔ عبداللہ ابن عباس رض گفت وجہ ترجیح او چیست؟ فاروق اعظم رض فرمود:-

رائے فاروق اعظم در باب زہیر

لانہ لا یتبع حوشی الکلام ولا یعاظل من المنطق ولا یقول الا ما یعرف ولا یمتدح الرجل الا بما یکون فیہ۔	چہ او از الفاظ غیر مانوس پیروی نمیکند در کلامش پیچیدگی نیست و نگوید جز آنکہ بدان معرفت دارد و ہیچ نگوید شخصے را جز بمدحے کہ شخصے دارائے آن ہست۔

و در سند آن این ابیات بخواند:-

اذا ابتدرت قیس بن عیلان غایۃً من المجد من یسبق الیہا یسوّد
ولو کان حمدٌ یخلّد الناس لم تمُت ولکن حمد الناس لیس بمخلّد

ناقدین فن شعر در کلام زہیر تعمّق نمودہ و خصوصیاتے چند در کلام او یافتہ اند کہ حسب آتی ست کلامش صاف و زبانش بحدّے شستہ ہست کہ با آنکہ از شعرائے عہد جاہلیت بودہ مانند شعرائے اسلامی معلوم مے شود و بر علاوہ مبالغہ ہیجا

نمے کند و فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ہمہ خصوصیات او را بہ الفاظ مختصر بیان فرمود۔

ممدوحِ زہیر ہرم ابن سانان یکے از رؤسائے عرب بودہ و از حسنِ اتفاق وقتی اولادِ زہیر و ہرم ہر دو بدربارِ خلافت باریافتند۔ و فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرزند ہرم را مخاطب نمودہ فرمود کہ کدام شعرے از زہیر کہ در مدحِ پدرت گفتہ باشد بخوان واو حسب الامر شعرے خواند فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ زہیر درشانِ خاندانِ شما خوب میگوید۔ او عرض کرد۔ ما ہم صلۂ خوب میدادیم۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود۔ بلے ولے چیزے کہ شما دادید فنا گشتہ و چیزیکہ زہیر بشما داد تا حال باقی است۔ باز فرزند زہیر را مخاطب نمودہ فرمود کہ خلعت ہائے کہ پدرت را ہرم عطا نمودہ بود چہ شد۔ عرض کرد کہ پوسیدہ شد۔ فرمود کہ خلعت ہائے کہ پدرت بہ ہرم عطا کردہ بمرورِ زمانہ پوسیدہ نخواہد شد۔[1]

تعریف نابغہ

بعد از زہیر فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نابغہ را مے ستود و اکثر اشعار او را بیاد داشت۔ از امام شعبی منقول است کہ نوبتے مردم را خطاب نمودہ فرمود کہ فائق ترین شعرا کیست؟ مردم بجواب عرض کردند کہ کیست کہ از خود امیر المومنین بہتر بداند۔ باز فرمود

[1] آغانی تذکرہ زہیر ۱۲ منہ

کہ این شعر از کیست؟

الا سلیمان اذ قال الالہ لہٗ	قم فی البریۃ فاحددھا عن الفند
مردم عرض کردند کہ از نابغہ است	باز فرمود کہ این شعر از کیست؟
اَتَیْتُکَ عَارِیًا خَلِقًا ثِیَابِی	عَلٰی خَوْفٍ تُظَنُّ بِیَ الظُّنُوْنَ
مردم گفتند از نابغہ است۔	باز گفت این بیت از کیست؟
حَلَفْتُ فَلَمْ اَتْرُکْ لِنَفْسِکَ رِیْبَۃً	ولیس وراء اللہ للمرء مذھب
سامعین گفتند از نابغہ است	پس فرمود نابغہ شعر عرب است[1]۔

با این ہمہ فاروق اعظمؓ از جوہر قابلیت و قوۂ ایجاد مضامینِ امرأ القیس ہم منکر نبود۔ نوبتے عبداللہ ابن عباسؓ درخصوص شعرائے عرب نظریۂ فاروق اعظمؓ را دریافت مے کرد و او درخصوص امرأ القیس الفاظ ذیل فرمود:۔

نظریۂ فاروق اعظمؓ دربارہ امرأ القیس

سابقھم خسف لھم عین الشعر وافتقر عن معانٍ عورٍ اصح بصر۔	او سابق شعرا است۔ از چشمۂ شعر آب کشید۔ و مضامینِ کور را بینا کرد۔

فقرۂ اخیر را بدین لحاظ فرمود کہ امرأ القیس یمنی بود۔ و اہلِ یمن را عرب در فصاحت و بلاغت چندان رتبہ نمیدادند۔ چنانچہ علامہ رشیق معنی قول فاروق اعظمؓ را ہمین قسم بیان نمودہ ست فاروق اعظمؓ بحدے شوق شعر داشت

ذوق سخن

---

[1] اغانی تذکرہ نابغہ ۱۲ منہ

کہ چون کدام شعرِ خوب مے شنید بار بار و بکرّر آنرا میخواند نوبتے از اشعار زہیر بحضور او میخواندند۔ چون برین شعر رسیدند:-

وانّ الحقّ مقطعہٗ ثلاثٌ یمینٌ او نفارٌ او جلاءٌ

از حسنِ تقسیم او خیلے محظوظ گردید و تا دیر این شعر را مکرّر میخواند۔ نوبتے قصیدۂ لامیّہ عبدہ ابن الطیب را بحضور او میخواندند۔ چون نوبت بر شعرِ ذیل رسید:-

والمرءُ ساعٍ لِامرٍ لیس یُدرِکُہٗ والعیش شحٌّ واشفاقٌ وتاميلُ

بہ جوش آمد و مصرعۂ دوم را چند بار مکرّر خواند۔ ہمچنین وقتے قصیدۂ ابوقیس ابن الاصلت را شنید و بعض اشعار او را خود مکرّر میخواند۔[1]

اگرچہ از کثرتِ مشاغل و استغراق در مہماتِ خلافت فرصت باینگونہ اشتغال نداشت ولے چون ذوقِ شعر طبعی او بود ہزارہا شعر از اشعارِ عرب حفظ داشت۔ از علمائے ادب منقول است کہ فاروقِ اعظم رض آنقدر اشعارِ عرب یاد داشت کہ ہر وقت معاملہ را فیصلہ میکرد حکماً شعرے مناسبِ حال میخواند۔

فاروقِ اعظم رض اشعارے را پسند میفرمود کہ متضمّن مے بود بر مضامینِ خودداری و آزادی و شرفِ نفس و حمیّت

[1] این ہمہ روایات را جاحظ در کتاب البیان التبیین صفحہ ۹۷ و ۹۸ نقل کردہ است۔

دغبت وازینجہ بنامِ عمّالِ اضلاع فرمان فرستاد کہ مردم را بحفظِ اشعار مکلّف سازند چنانچہ فرمانے کہ بنامِ ابو موسے اشعری فرستاد حسب ذیل است:۔

مُرْ من قبلك يتعلّم الشعر فانه يدُلّ على معانى الاخلاق وصواب الرأي و معرفة الانساب ۔	مردم را بحفظِ اشعار امر کن چہ شعر دلالت میکند بسوئے معانیِ اخلاق ورائے صواب وشناخت انساب ۔

داخل فرمودن اشعار در نصابِ تعلیم

فرمانے کہ بنامِ جمیع حکامِ اضلاع فرستاد در آن الفاظ ذیل مندرج بود:۔

علموا اولادكم العوم و الفروسية ورووهم ماسار من المثل وحسن من الشعر ۔	اولادِ خود را شناوری و شہسواری بیاموزید و امثال و اشعارِ خوب یاد بدہید ۔

اصلاحِ شاعری

درین مقام باید گفت کہ فاروقِ اعظمؓ اکثرے از عیوبِ فنّ شاعری را اصلاح فرمود۔ در تمام جزیرۂ عرب در آن عہد عادتے بود کہ شعراء در اشعارِ خود از زنانِ شریفہ نام مے بردند و ہر یکے را معشوقہ تصوّر میکردند و اظہارِ عشق مے نمودند۔ فاروقِ اعظمؓ این رسم را بکلّی منسوخ فرمود و در پاداشِ این جرم سزائے سخت مقرر کرد۔ ہمچنین ہجو را جرم قرار داد و حطیہ را کہ در فنّ ہجو شہرت عام داشت در پاداش

این جرم اسیر نمود۔

لطیفہ

لطیفہ ۔ بنو العجلان یک قبیلۂ صاحب عزت بود شاعرے درہجو ایشان شعرے چند گفت اہالی قبیلہ بحضور فاروق اعظم رض استغاثہ آوردند و او پرسید کدام شعرے سبب ہتک عزت شما شدہ۔ اہالی شعر ذیل را خواندند:۔

اذا اللّٰہ عادی اہل لؤم ورقۃ فعادی بنی العجلان رھط ابن مقبل

حضرت عمر رض فرمود کہ این شعر ہجو نیست بلکہ دعائے بد است ممکن کہ مستجاب شود یا نہ۔ ایشان شعر دیگر خواندند وہو ہذا:۔

قبیلتھم لا یغدرون بذمّۃٍ ولا یظلمون الناس حبّۃ خردلٍ

یعنی این قبیلہ با کسے ازنکاب بدعہدی نمیکنند۔ و بر کسے برابر دانۂ خردل ظلم نمیکنند۔ فاروق اعظم رض فرمود۔ کاش جمیع خاندان من باین اوصاف موصوف باشند۔ حالانکہ شاعر این مضمون را بدین لحاظ بستہ بود کہ در عرب این اوصاف را نشان ضعف گمان میکردند۔

ولا یردون الماء الا عشیّۃ اذا صدر الوراد عن کل منھل

یعنی این مردم بوقت شب بر چشمہ یا چاہ مے روند وقتیکہ دیگر مردم باز پس مے آیند۔

این مضمون را ہم شاعر بہمین خیال بستہ بود کہ بعقیدۂ عرب اینگونہ کارہا مردم ضعیف و بیکس میکنند۔ چون فاروق اعظم رض

این شعر را شنید فرمود احتراز از ہجوم مردم بہتر است - اہالی قبیلہ شعر دیگر را خواندند -

وما سمّی العجلانُ الّا لقولهم ۔ خذ القعب احلب ایّها العبدُ اعجل

و عُجلان را ازین جہت عجلان نامیدند کہ مردم او را مے گفتند اے غلام پیالہ بگیر و زود شیر دوشیدہ بیار فاروق اعظمؓ فرمود - سید القوم خادمہم -

علم الانساب

علم الانساب یعنی یاد داشتن نام و نسب قبائل خانہ زادِ فاروق اعظمؓ بود یعنی از چند پدر میراث باو رسیدہ بود - پدرش خطاب نسّاب مشہور بود و خودش در معلوماتِ این فن اکثر حوالہ بہ پدرِ خود میفرمود - جد امجد فاروق اعظمؓ نفیل ہم درین فن شہرتِ کامل داشت چنانچہ این واقعات را در حالاتِ ابتدائی فاروق اعظمؓ نوشتہ ایم -

واقفیت زبان عبرانی -

چنانکہ در آغازِ کتاب مذکور شدہ فاروق اعظمؓ قبل از اسلام خط و سواد خوانی را یاد گرفتہ بود - از قرائن معلوم مے شود کہ بعد از ورود بمدینہ منورہ زبانِ عبرانی را ہم آموخت - از روایات ثابت است کہ تا آنعہد توریت در زبانِ عربی ترجمہ نشدہ بود و در عہدِ پیغمبر صلعم ہر وقت بہ تورت احتیاج مے افتاد - بہ نسخۂ عبرانی رجوع میکردند چون اہل اسلام از زبانِ عبرانی نابلد محض بودند یہود آنرا میخواندند و بزبانِ عربی ترجمہ می نمودند

در صحیح بخاری از ابوہریرہ مروی ست۔

کان اہل الکتاب یقرؤن التوراۃ بالعبرانیۃ ویفسرونها بالعربیۃ لاہل الاسلام۔[1]

یعنی اہل کتاب توریت را بزبانِ عبرانی میخواندند و از برائے مسلمانان بزبانِ عربی ترجمہ مے کردند۔

در مسند دارمی مروی ست کہ نوبتے فاروق اعظم رض یک نسخۂ توریت را بحضور مبارک جناب رسول اللہ صلعم بردہ و خواندن گرفت۔ درا ثنائے خواندنِ او چہرۂ مبارکِ جناب رسالت مآب صلعم متغیر شد[2]۔ ازین قیاس بیشود کہ فاروق اعظم رض در زبانِ عبرانی تا حدّے مہارت پیدا کردہ و بر قرأت توریت قادر شدہ بود۔

این ہم از روایاتِ صحیحہ ثابت ست کہ یہود روزے را برائے درسِ توریت مقرر داشتند و فاروق اعظم رض درآن جلسہ شریک مے بود۔ خود بزبانِ مبارک فرمود کہ من بروزِ درسِ توریت در مجلسِ یہود مے رفتم و یہود میگفتند کہ ما از جملۂ اہلِ اسلام ترا عزیز تر مے دانیم کہ تو در مجالس ما رفت و آمد میکنی۔[3]

---

۱ صحیح بخاری مطبوعۂ احمدی میرٹھ صفحہ ۱۰۹۴ - ۱۲ ۲ مسند دارمی مطبوعہ کانپور صفحہ ۶۲ - ۱۲ ۳ کنز العمال روایت بیہقی وغیرہ جلد دوم صفحہ ۳۲۲ - ۱۲ منہ

نقّادیِ طبع و نکتہ سنجی فاروق اعظم رض دریں چیز کارِ خود را کرد
ہر قدر کہ بکتب یہود اطلاع پیدا کرد ہمانقدر از قصص و افسانہ ہائے
لایعنی شان نفرت او بیشتر شد۔ از اکثر روایات ثابت
است کہ چون کتب یہود در شام و عراق بدست مسلمانان
افتاد فاروق اعظم قدغن فرمود کہ از مطالعۂ کتب احتراز کنند۔

جدّتِ طبع و جودت ذہن فاروق اعظم رض

اگرچہ جدّت طبع و جودت ذہنش از اجتہادات فقہی شے
بخوبی معلوم مے شود چنانکہ در ذیل کمالاتِ علمی مذکور شد و
در سخنہائے مروّجۂ او نیز نشانِ ذہن و طبع خداداد ش آشکار
مے گشت و ما بطور نمونہ دو سہ مثال ہدیۂ ناظرین میکنیم:-
عمار ابن یاسر را بر حکومت کوفہ مامور فرمود و سالے برین گذشت
کہ اہالی کوفہ شکایت بدربار خلافت آوردند و گفتند عمار صاحب
رعب و داب و سیاست نیست۔ فاروق اعظم رض او را پس
خواست و فرمود کہ من نیز ازین سخن بے خبر نبودم ولے بخیال
کردم کہ شاید خدا ترا مصداق این آیہ بسازد۔[1]

وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ	ومیخواہیم کہ نعمت فراوان دہیم بر آنانکہ زبون گرفتہ شدند در زمین و پیشوا سازیم ایشان را و وارث کنیم ایشان را۔

نوبتے شخصے را شنید کہ دعا میکرد الٰہی مرا از فتنہ نگہ دار۔ فرمود

۱؎ تاریخ طبری واقعۂ عزلی عمار ابن یاسر ۱۲

آیا دولت آرزو دارد کہ خدا ترا آل و اولاد ندہد در قرآن شریف خدائے تعالےٰ اولاد را بہ لفظِ فتنہ تعبیر فرمودہ۔ اِنَّمَا اَمْوَالُکُمْ وَاَوْلَادُکُمْ فِتْنَۃٌ۔)

تو نتے شخصے پرسید کہ آیا در سفرِ دریا قصر ہست یا نہ؟ مدعائش این بود کہ سفر دریا سفر شرعی ہست یا نہ؟ فاروق اعظمؓ فرمود چرا نیست۔ خود خداوند میفرماید۔ ھُوَالَّذِیْ یُسَیِّرُکُمْ فِی الْبَرِّ وَالْبَحْرِ۔ اوست آن ذاتے کہ روان میکند شمارا در خشکی و در دریا۔

مقولات حکیمانہ

مقولاتِ حکیمانۂ فاروق اعظمؓ اکثر در کتب ادب و بالخصوص در خاتمۂ مجمع الامثال بکثرت منقول ہست و برخے ازآن بطورِ نمونہ ہدیۂ ناظرین مے شود۔

۱ مَن کتم سرّہ کان الخیار فی یدہٖ	شخصیکہ اخفاءِ راز خود میکند اختیار خود را بدست خود دارد
۲ اتقوا من تبغضہ قلوبکم۔	بترسید از کسیکہ دلہائے شما او را مبغوض میدانند
۳ اعقل الناس اعذرھم للناس۔	عاقل ترین اشخاص کسے ہست کہ افعالِ خود را تاویل کردہ تواند از کسان
۴ لا تؤخر عمل یومک الی غدک۔	کار امروز بفردا میندازد۔
۵ ابت الدراھم الا ان یخرج اعناقھا۔	دراہم از سر بلند کردن باز نمے ماند۔
۶ ما ادبر شئی فما اقبل۔	چیزیکہ پس شد باز پیش نمیگردد۔
۷ من لم یعرف الشر یقع فیہ۔	ہر کہ شر را نشناخت بشر مے افتد۔

ا ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۵ - ۱۲ منہ

مَاسَاَلَنِیْ رَجُلٌ اِلَّا تَبَیَّنَ لِیْ فِیْ عَقْلِهٖ - عقل شخصے از سوالِ او برائے من معلوم میگردد -

بواعظ خطاب فرمودہ گفت -

لَا یُھْمِلُکَ النَّاسُ عَنْ نَفْسِکَ - شغل بردم ترا از خودت باز نماند -

اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا - اندکے کم دنیا بگیر تا با آزادگی حیات بسر بری -

تَرْکُ الْخَطِیْئَۃِ اَسْھَلُ مِنْ مُعَالَجَۃِ التَّوْبَۃِ - ترکِ گناہ آسان تر ست از تدارک توبہ -

لِیْ عَلٰی کُلِّ خَائِنٍ اَمِیْنَانِ الْمَاءُ وَالطِّیْنُ - بر ہر خائنے از طرف من دو امین مقرر ست کہ

لَوْ اَنَّ الصَّبْرَ وَالشُّکْرَ بَعِیْرَانِ مَا بَالَیْتُ عَلٰی اَیِّھِمَا رَکِبْتُ - اگر صبر و شکر دو اشترے بودے بر ہر کدام کہ سوار میشدم پروا نمیداشتم

رَحِمَ اللّٰہُ امْرَءً اَھْدٰی اِلَیَّ عُیُوْبِیْ - رحمتِ خدا باد برکسیکہ عیوبِ مرا بمن تحفہ فرستد یعنی

ے جز آنکس نخوانم نکوگوئے من　　کہ ظاہر کند بر من آہوئے من

فاروق اعظمؓ خیلے رائے صائب داشتہ - از عبداللہ ابن عمرؓ مروی ست کہ ہر وقت فاروق اعظمؓ در معاملہ میفرمود کہ بخیالِ من این طور ست مدام مطابقِ گمان شے بظہور مے آمد[1] صیبابت رائے بیش ازین چہ مے باشد کہ اکثر آرائے او صورتِ احکامِ مذہبی اختیار نمود و تا حال قائم ست - مثلاً در تعیینِ اعلانِ نماز اختلاف آرا روا قع شد برخے میگفت ناقوس زنند بعضے میگفت نے زنند - فاروق اعظمؓ گفت

صواب رائے فاروق اعظمؓ

[1] صحیح بخاری باب اسلام عمرؓ - ۱۲ منہ

چرا یک شخص مقرر نشود تا بوقتِ نماز منادی کند و حضرت پیغمبر صلعم فوراً این رائے را مقرون بہ صواب دانست و بلال راؓ فرمان داد کہ اذان بدہد۔ و این روز اول بود کہ اذان مقرر شد و در حقیقت برائے یک فرض مذہبی ہیچ طریقے بہتر و مؤثر تر از ان نمے شود۔ در معاملۂ اسیرانِ بدر اختلافِ رائے پیدا شد و وحیِ آلہی بر وفقِ رائے حضرت فاروق اعظمؓ نازل گشت۔ ازواجِ مطہراتِ جناب رسول اللہ صلعم حجاب نمیکردند۔ فاروق اعظمؓ بارہا باین خیال بود۔ و نوبتے بحضرت پیغمبر صلعم عرض ہم کرد و اوصلعم انتظار وحی میفرمود تا آیۂ حجاب نازل شد۔ عبداللہ ابن ابی سرگروہِ منافقین وفات کرد۔ حضرت پیغمبر صلعم از اخلاقِ کریمانہ کہ لازمۂ ذاتِ مقدس بود خواست نمازِ جنازہ اور ابخواند فاروق اعظمؓ گستاخانہ عرض کرد کہ آیا جناب رسالت مآب صلعم بر منافق نمازِ جنازہ مے خوانند۔؟ پس آیۂ لَا تُصَلِّ عَلٰی اَحَدٍ نازل شد۔ ہمۂ این واقعات در صحیح بخاری و مسلم وغیرہ مذکور ست۔

بقرار رائے صائب فاروق اعظمؓ قرآن کریم مرتب و مدون شد چہ حضرت ابو بکر صدیق و زید ابن ثابت (کاتب وحی) نخستین ہر دو این نظریہ ندا شتند۔ در جمیع مسائلِ مذہبی و ملکی کہ با دیگر صحابہ اختلاف داشتہ بہ استثنائے بعض مواقع

معدودہ عموماً رائے فاروق اعظم رض صائب برآمد۔ درباب ممالکِ مفتوحہ اکثر صحابہ متفق الرائے بودند کہ بر فوج تقسیم[1] شود۔ و فاروق اعظم رض تنہا برخلافِ این رائے بود۔ اگر مردم این رائے را قبول نمیکردند حالتِ مملکت ہائے اسلامی درین عصر از یک کاشتکار ہم بدتر مے بود۔ حضرت ابوبکر رض و حضرت علی رض برین رائے بودند کہ سہم ہر شخص در عائدِ فتوحات مساوی باشد۔ فاروق اعظم رض بلحاظ رعائتِ حقوق و فرقِ مراتب کار مقدار مختلفہ قرار داد۔ حضرت ابوبکر رض و حضرت علی رض خرید و فروختِ اُمہاتِ اولاد را جائز قرار دادند فاروق اعظم رض مخالفتِ این رائے نمود در جمیع معاملاتِ مذکور فوقیتے کہ رائے فاروق اعظم رض را بر آرائے صحابۂ دیگر حاصل شد محتاجِ دلیل نیست۔

وقتیکہ بحث از خلافت شد کہ یعنی بعد از فاروق اعظم رض کہ متحملِ این بارِ گران شود؟ فاروق اعظم رض ۶ نفر را نام گرفت و در بارۂ ہر کدام اظہار رائے فرمود و رائے رزینِ او صائب برآمد۔

نکتہ سنجی و غور رسی

فاروق اعظم رض در ہر معاملہ غور و فکر کامل میکرد و بر امورِ

[1] قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج آوردہ - ان عمر ابن الخطاب استشار الناس فی السواد حین افتتح فرای عامتہم ان یقسمہ - بجا دیگر آوردہ از اصحاب الرسول صلعم و عامۃ المسلمین ارادوا عمر ابن الخطاب ان یقسم الشام الخ کتاب مذکور ص ۱۵

ظاہری حصر نمے نمود و مقولہ اش این بود لا یعجبنّکم من الرجل طنطنتہ یعنی بہ آوازۂ شہرت ہیچکس مفتون نشوید۔ واگر میفرمود برنماز و روزۂ کدام شخص نظر نکنید بلکہ عقل و صداقتِ آن را بہ بینید۔

نوبتے شخصے بحضور او از کسے مدح کرد۔ فاروق اعظم رضہ فرمود ترا گاہے با او معاملہ اتفاق افتاد۔ گفت نہ۔ باز پرسید کہ گاہے در سفر رفیق او بودی۔ گفت نہ۔ باز فرمود کہ سخنے میگوئی کہ خود نمیدانی[1]۔ مغالطۂ عظیمے کہ در بارۂ احادیث افتادہ آنست کہ مردم ہر کسے را بظاہر زاہد و پارسا میدیدند او را ثقہ تصور میکردند و بروایتِ حدیث از و آغاز مے نمودند۔ نوبتے امام مالک از عبدالکریم ابن ابی المخارق کہ خیلے ضعیف الروایہ بود روایت کرد۔ مردم گفتند کہ آیا از چنین شخص روایتِ حدیث میکنی۔ امام بجواب گفت غرّنی بکثرتِ جلوسہ فی المسجد۔ از بسکہ در مسجد بکثرت نشیند من مغالطہ خوردم[2] از آنجا کہ روز بہ مہماتِ ملکی مشغول مے بود و فرصت کمتر دست میداد۔ شب از برائے اوقاتِ عبادت مخصوص فرمود و معمول داشت کہ بوقتِ شب نوافل مے خواند و چون سحر مے شد اہل و عیال خود را از خواب بیدار میکرد و در حالیکہ آیۂ شریفہ وَاْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ[3] برزبانش میبود

زندگی مذہبی

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۷۔ [2] فتح المغیث صفحہ ۱۲۸۔ [3] موطائے امام مالک ۱۲ منہ

نماز

در نمازِ فجر سورہ ہائے طویل میخواند ولے ہیچگاہ از یکصد وبست (۱۲۰) آیہ بیشتر قراءت نکردہ۔ از عبداللہ ابن عامر منقول است کہ نوبتے نمازِ فجر را در عقبِ فاروق اعظمؓ ادا کردم۔ وا و سورۂ حج و سورۂ یوسف را خواند۔ در روایتِ دیگر آمدہ کہ سورۂ حج و سورۂ یوسف و سورۂ یونس و کہف و ہود را مے خواند۔ نماز جماعت را بسیار پسند میفرمود و میگفت کہ من جماعت را بر قیامِ لیل ترجیح میدہم۔ اگر وقتیکہ کارِ ضروری پیش مے آمد وخوف تاخیر وقت نے بود اول کار را بہ انجام میرسانید۔ تا بہ اطمینان و فراغ خاطر نماز را ادا کند۔ نوبتے صف ہائے نماز درست شدہ و اقامت ہم گفتہ بودند۔ شخصے از میانِ صف برآمد و پیش رفت۔ فاروق اعظمؓ باو متوجہ شد و خیلے با او در سخن مشغول ماند[۵]۔ اکثر میفرمود کہ از اکلِ طعام فارغ شدہ نماز ادا کنید۔ بعض اوقات در اہتمامِ جہاد وغیرہ بحدّے مصروف بودہ کہ در عینِ نماز ہمان خیال بر خاطرش مستولی مے بود۔ چنانچہ خود میفرمایدکہ من در حالتِ نماز ہم بصف بندیٔ افواج امر میکنم۔ در روایتِ دیگر ست کہ روزے بحالتِ نماز جزیۂ بحرین را حساب کردم۔ نوبتے نماز میخواند و اتفاقاً آیۂ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَٰذَا الْبَيْتِ قراءت کرد۔ پس سر انگشت بالا کرد و بطرف

[۵] ازالۃ الخفا بحوالہ ابن شیبہ صفحہ ۹۔ [۲] ازالۃ الخفا بحوالہ ابن شیبہ صفحہ ۹۳-۱۲

آب گرفت و وضو کرد۔ امام بغوی از فاروق اعظم رضؓ نقل میکنند که گفته پنیرے راکہ نصارائے تیار میکنند بخورید[51]۔ طعام نصارائے را درین روزہا مکروہ و ممنوع میگویند۔ لیکن فاروق اعظم رضؓ در عہد نامہ ہا این قاعدہ را داخل کردہ بود کہ چون کدام مسلمان را در آنجا گذر افتد نصرانیان او را ۳ روز مہمانی بدہند در عصر حاضر علمائے اسلام تعلیم میکنند کہ بائست با اقوام اجنبی ضد و عداوت نمود و فاروق اعظم رضؓ بحدّے ساعی تالیف قلوب بود کہ در دم واپسین ہم رعایائے نصارائے و یہود را فراموش نفرمود۔ چنانچہ وصیّتیکہ در ترحّم و ہمدروی ایشان فرمودہ ہمہ آن در صحیح بخاری و کتاب الخراج وغیرہ مذکور ست۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی این امر را از محاسن و فضائل فاروق اعظم رضؓ شمار کردہ و گفتہ کہ جناب ممدوح در باب مراعات و مدارات با رعایائے یہود و نصارائے قدغن بلیغ فرمود الفاظ شاہ صاحب موصوف حسب ذیل ست :-

"و از انجملہ اینکہ باحسان با اہل ذمہ تاکید فرمود[52]۔ از محب طبری وغیرہ مروی ست کہ فاروق اعظم رضؓ اکثر منصبداران و حکام را از ملازم گرفتن نصارائے منع فرمود۔ مقام تاسّف ست کہ شخصے محقق مانند شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نیز این روایات را

[51] ازالۃ الخفا صفحہ ۱۳۸ - [52] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۷۳ - ۱۲ منہ

قبول کردہ است - لیکن شخصیکہ کتاب ریاض النضرہ مصنفۂ محب طبری را مطالعہ کردہ باشد در نظر اول میداند کہ روایات او از روئے اعتبار چہ پایہ دارد - شاید این بزرگان از این امر ہم خبر ندارند کہ تمام دفتر مالیہ در عراق و مصر و شام در زبانہائے سریانی و قبطی بودہ و از ینجہت جمیع مامورین دفاتر مجوسی یا نصرانی بودند - قطع نظر از ملازمت و خدمت دفاتر فاروق اعظم رض شخصے را از نصرانیان روم برائے ترتیب و درستی فن فرائض بمدینہ منوّرہ خواست - چنانچہ علامۂ بلاذری این واقعہ را در کتاب الاشراف بہ تصریح آوردہ و الفاظش حسب ذیل است :-

اَبْعَثْ اِلَیْنَا بِرُوْمِیٍّ یُقِیْمُ لَنَا حِسَابَ فَرَائِضِنَا -	شخصے را از اہل روم بحضور من روان کنید کہ حساب فرائض را درست کند -

درین عصر شخصے اجنبی بہ مکّہ معظمہ رفتن نمے تواند و این امر را اہل اسلام از جملہ مسائل شرعیّہ خیال میکنند - ولے در عہد فاروق اعظم رض مردم اجنبی بے تکلّف در مکّہ معظمہ رفت و آمد میکردند و تا وقتیکہ دل شان میخواست در آنجا اقامت میکردند - چنانچہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج درین باب واقعات متعدّدہ نقل کردہ است - [1]

اہل اروپا کہ درین روزہا دین اسلام را الزام وہم پرستی

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۷۸ و ۷۹ - ۱۲ منہ

و تشنگان می‌بینند باید بدانند که عصر حاضر تصویر اصلی اسلام نیست
بلکه تصویر اصلی اسلام در آئینهٔ حالات خلفائے راشدین
باید دید۔

به مجلس فاروق اعظم رضی الله عنهم در اکثر مسائل علمی گفتگو میکردند۔ روزے
اصحاب بدر شریک مجلس بودند۔ فاروق اعظم رضی الله عنه جمیع صحابه را
مخاطب شده گفت که از آیه إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللهِ چه مراد است؟
بعضے گفتند که خدا تعالی به پیغمبر فرمود وقتیکه فتح حاصل شود باید که شکرانهٔ
باری تعالی بجا آریم و بعضے سکوت کردند۔ بعد از عبدالله ابن
عباس پرسید۔ او گفت این آیه اشاره است بوفات حضرت
پیغمبر صلی الله علیه وسلم وقتیکه فتح و نصرت رسید علامت
آنست که تو از این دار فانی بیرون می شوی بنابران باید که حمد
خدا بگوئی و طلب مغفرت کنی و لاریب خدا قبول کنندهٔ توبه است۔
فاروق اعظم رضی الله عنه گفت که من هم برین خیال هستم۔ روزے جمیع
صحابه حاضر بودند و عبدالله ابن عباس هم دران مجلس شریک بود۔
فاروق اعظم رضی الله عنه از صحابه معنی این آیه پرسید۔ أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ
أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ۔ حاضرین عرض کردند که خدا بهتر میداند۔
فاروق اعظم رضی الله عنه از این جواب بی حاصل بر آشفت و فرمود که اگر
شما میدانید واضح بگوئید که میدانیم۔ عبدالله ابن عباس معنی
این آیه میدانست ولے از سبب صغر سن تامل کرد۔ فاروق

اعظم رض بسوی او التفات فرمود و گفت: خویشتن را احقر
مپندار و هرچه در دولت باشد بیان کن۔ عبداللہ ابن عباس
گفت که خداوند تعالی [1] تمثیل یک شخص کار کن را بیان فرموده
و چون جواب ناتمام بود فاروق اعظم رض برین قناعت نفرمود۔
و عبداللہ ابن عباس ازین بیشتر نتوانست فاروق اعظم رض فرمود
که این تمثیل آن شخص است که خداوند تعالی او را نعمت و دولت
بخشیده باشد که عبادت خداوند بجا آرد و او از فرمان خداوندی
عدول کند و اعمال حسنهٔ او [2] برباد رود۔

نوبتی شخصی از مهاجرین صحابه خمر خورده و در پاداش این جرم ماخوذ
شده بحضور فاروق اعظم رض حاضر آمد و فاروق اعظم رض خواست
او را سزا بدهد۔ صحابه عرض کردند که از آیهٔ قرآن ثابت می شود
که با ارتکاب این جرم مستوجب سزا نمی شویم و باین آیه
استدلال نمود:

لَيْسَ عَلَى الَّذِيْنَ آمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ جُنَاحٌ فِيْمَا طَعِمُوْا

نیست بر کسانی که ایمان آوردند و عملهای شایسته کردند گناهی در آنچه خوردند۔

و گفت که من در بدر و حدیبیه و خندق و غزوات دیگر برفاقت
رسول اللہ صلعم بودم و از نتیجه در زمرهٔ اشخاصی داخل هستم
که اعمال حسنه کرده اند۔ فاروق اعظم رض بسوی صحابه نگریست

[1] صحیح بخاری تفسیر اذا جاء۔ [2] صحیح بخاری مطبوعہ میرٹھ صفحہ ۶۵۱ - ۱۲

عبداللہ ابن عباس گفت کہ این معانی تعلّق بہ زمان پیشتر دارد یعنی کسانے کہ قبل از نزول آیۂ خمر بادہ نوشی کردند اگر دیگر اعمالِ شان حسنہ باشد برآنہا مواخذہ نیست و بعد ہا این آیہ را خواند کہ از شراب صراحۃً نہی میکند۔ یَاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَیْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّیْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ۔

ارباب صحبت

ارباب صحبت فاروق اعظم رض بالعموم اہل علم و فضل بودند و جناب ممدوح بین اشخاص کمسن و معمر تمیز نمے کرد۔ در صحیح بخاری ہست:-

کَانَ الْقُرَّاءُ اَصْحَابُ مَجَالِسِ عُمَرَ رض وَمُشَاوَرَتِهٖ کُهُوْلًا کَانُوْا اَوْشُبَّانًا۔[1]	اہل مجلس و اہل مشورۂ فاروق اعظم رض علماء بودند۔ جوان ہے بودند یا پیر۔

جزو اعظم فقہ کہ منقح شدہ و بہ فقۂ عمری شہرت دارد نتیجہ ہمین مجالس علمی بودہ۔ ارکان اعظم این مجلس ابی ابن کعب زید ابن ثابت۔ عبداللہ ابن مسعود۔ عبداللہ ابن عباس۔ عبد الرحمن ابن عوف۔ حُر ابن قیس بودند۔ فاروق اعظم رض ہمہ این اشخاص را بسبب فضائل علمی خیلے عزیز میداشت و معمولِ او بود کہ چون مجلس را منعقد میفرمود ہر شخص را بلحاظ ترتیب مراتب

[1] صحیح بخاری جلد دوم صفحہ ۶۶۹ - ۱۲ منہ

اجازۂ باریابی میداد۔ پس اول قدمائے صحابہ مے آمدند و بعد دیگر
صحابہ و علیٰ ہذا القیاس۔ و لے بعض اوقات لحاظِ این ترتیب
نمیفرمود و اشخاصے راکہ در علم و فضل ممتاز بودند بر دیگران ترجیح
میداد۔ چنانچہ عبداللہ ابن عباس را با قدمائے صحابہ شامل کرد و
با این ہمہ امر فرمود کہ در سوال و جواب با دیگر بزرگان ہمسری نکند
ہر چہ بگوید بعد از ہمہ بگوید[1]۔ اکثر صحابہ کم سن در باب مسائل بر اظہار
رائے خود تامل میکردند۔ فاروق اعظمؓ ایشان را جرأت و دلداری
میکرد و میفرمود کہ مدارِ علم بر کمی و بیشیِ عمر نمے باشد۔ عبداللہ ابن عباسؓ
در آنوقت نوجوان بود۔ بعضے از صحابہ از اشتراکِ او در مجالس
شکایت نمودند۔ فاروق اعظمؓ وجہ خصوصیتِ او را بیان نمود
و یک مسئلہ علمی پیش کرد۔ و جز عبداللہ ابن عباس کسے نتوانست
صحیح جواب بدہد۔ فاروق اعظمؓ عبداللہ ابن مسعود را نیز
بچشمِ اعتبار و عزت میدید و در ۲۱ھ او را در کوفہ مفتی و رئیس
خزانہ مقرر فرمود و بہ اہالی کوفہ نوشت کہ من او را از طرفِ خود
معلم و وزیر مقرر کردہ روان میکنم و من پاسِ خاطرِ شما را بر خود
مقدم داشتہ ام کہ او را از خود جدا کردہ بشما مے سپارم۔
بارہا اتفاق مے افتاد کہ چون عبداللہ ابن مسعود کدام مسئلہ را
حل میکرد در شانِ او میفرمود: کُنَیْفٌ مُلِئَ عِلْمًا یعنی ظرفیست مملو از علم

[1] فتح الباری شرح صحیح بخاری تفسیر اذا جاء نصر اللہ ۱۲ منہ

اگرچہ از روئے فضل و کمال شخصے را جز حضرت علی رض با فاروق اعظم رض دعوائے ہمسری نبود با این ہمہ جناب ممدوح با اہل کمال اینگونہ مدارات مے نمود کہ خورد و بزرگ و صغیر و کبیر میکند از علامۂ ذہبی در تذکرۃ الحفاظ منقول ہست کہ فاروق اعظم رض اُبی ابن کعب را خیلے تعظیم و اکرام میفرمود و بسیار پاس خاطر او میکرد۔ وقتیکہ حضرت اُبی ازین دار فانی رحلت کرد فرمود کہ امروز سرکردۂ مسلمانان ازین عالم انتقال کرد۔ زید ابن ثابت را اکثر در ایام غیاب خود وکیل مقرر فرمود و چون از سفر باز میگشت او را چیزے بطور جاگیر عطا میفرمود۔ بہمین طور ابو عبیدہ۔ سلمان فارسی۔ عمر ابن سعد۔ ابو موسےٰ اشعری۔ سالم۔ ابو درداء عمران ابن حصین وغیرہ را بچشم عزت و اعتبار میدید۔ برائے اکثر صحابہؓ بعض از جہۃ فضل و کمال وظائف مقرر فرمود۔ اگرچہ ابو ذر غفاری از اہل بدر نبود ولے وظیفۂ او را مساوی بہ صحاب بدر مقرر فرمود چہ او در فضل و کمال از صحابۂ دیگر کمتر نبود۔

قدردانی اہل کمال

قدردانی فاروق اعظم رض بگروہ خاصے محدود نبودہ بلکہ ہر کہ دارائے صفت خصوصی بودہ مورد عنایات او مے شد۔ عمیر ابن وہب الجمحی را دو صد دینار وظیفہ سالانہ از جہتے مقرر نمود کہ او در معرکہ ہائے پر خطر و امین ہمت و استقلال را از دست نمیداد

سلہ سیرۃ العمرین لابن جوزی۔ سلہ فتوح البلدان صفحہ ۴۵۶۔ ۱۲ منہ

خارجہ ابن حذافہ وعثمان ابن ابی العاص را از بن سبب ظائف مقرر نمود کہ خارجہ بہادر وعثمان خیلے فیاض بود[1]۔

لطیفہ

یک بار فرمان بنام مغیرہ ابن شیبہ فرستاد متضمن بر اینکہ اشعار شعرائے کوفہ را کہ در عہد اسلام گفتہ باشند نقل وارسال حضور کند۔ بر طبق این فرمان مغیرہ نخستین اغلب عجلی را بحضور خواست و تکلیف بہ انشاء اشعار خودش نمود و او شعر ذیل خواند۔

لقد طلبت هنيئًا موجودًا	ہمانا تو چیزے آسان را فرمائش نمودہ
ارجزًا تريد ام قصيدًا	بگو قصیدہ بگویم یا رجز۔

بعد لبید را بحضور خواست و از فرمان خلیفہ اطلاع داد۔ او سورہ بقر را نوشتہ آورد و گفت خداتعالے مرا در عوض شعر این نعمت بخشیدہ است۔ مغیرہ کیفیت را بہ فاروق اعظم رضہ مفصل عرض کرد۔ و از دربار خلافت جواب آمد کہ وظیفہ اغلب را کم کردہ در وظیفہ لبید پنجصد درہم سالانہ اضافہ سازد۔ اغلب عریضہ بدربار خلافت نمود و عرض کرد کہ آیا صلۂ اطاعت حکم ہمین است۔؟ فاروق اعظم رضہ بعد از اطلاع بمضمون عریضہ تنخواہش را بحال فرمود و افزونی تنخواہ لبید نیز برقرار ماند۔ اشخاص صاحب کمال از قبیل شاعر۔ خطیب۔ نساب۔ پہلوان بہادر ہمہ بدربار خلافت حاضر مے آمدند و مورد عنایات فاروقی

[1] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۱۷ - ۱۲ منہ

مے شدند۔ ملک الشعرائے آن عصر متمم ابن نویرہ بود کہ برادرش
را در عہدِ ابوبکر صدیق رض حضرت خالد خطاءً کشتہ بود۔ ازین
واقعہ چنان بر دلش صدمہ رسیدہ بود کہ اکثر میگریست و مرثیہ ہا
مے گفت و ہر طرفے کہ میرفت زن و مرد دورِ او جمع مے آمدند
و مرثیہ ہائے او را مے شنیدند و او مرثیہ میخواند و میگریست
و سامعین را نیز بگریہ مے آورد۔ وقتے بحضور فاروق اعظم رضی
حاضر آمد و او امر کرد کہ مرثیہ بخوان۔ متمم بر طبقِ ارشادِ خلیفہ شعر
انشا کرد کہ بیتِ آخرِ آن این است:۔

وَكُنَّا كَندمانَي جذيمة حِقبةً
من الدهر حتى قيل لن يتصدعا
فلما تفرقنا كأني ومالكًا
بطول اجتماعٍ لم نَبِتْ ليلةً معًا

مدت مدیدے ما ہر دو بخدمتِ جذیمہ (نام پادشاہ)
بطور ندیمان درگاہ بسر بردیم حتیٰ کہ مردم گفتند
کہ ابداً جدا نخواہیم شد چون ہر دو از ہم جدا شدیم
گویا کہ یک شب ہم در صحبتِ یکدگر بسر نکردہ بودیم۔

فاروق اعظم رضی متمم را خطاب فرمودہ گفت کہ اگر من این طور
قصیدہ مے توانستم بر وفاتِ زید برادرِ خود مرثیہ میگفتم۔ متمم
بجواب عرض کرد کہ اے امیر المومنین اگر برادرم مثل زید جامِ
شہادت مے نوشید من ابداً بر مرگش نمے گریستم۔ فاروق
اعظم رضی اکثر میفرمود کہ مانند متمم ہیچکس حق تعزیت برادرم ادا
نکردہ است۔

در عہدِ فاروق اعظم رضی خنسا نام یک شاعرہ بود کہ در فنِّ

مرثیہ نظیر نداشت - دیوانش تاکنون موجود است - و ہمہ مرثیہ است - و علمائے ادب متفق اند کہ در مرثیہ گوئی خنسا نظیر ندارد - فاروق اعظم رضی اللہ عنہم او را در کعبۃ اللہ گریان و نالان دید - نزدیک او رفت و تعزیت و دلجوئی کرد - و مواسات نمود - و چہار پسر او در جنگ قادسیہ جام شہادت نوشیدہ بودند - پس تنخواہ ہر چہار نفر را بنام خنسا جاری فرمود -

در فن پہلوانی دو شخص یعنی طلیحہ ابن خالد و عمرو معدیکرب در تمام جزیرۂ عرب ممتاز بودند چنانکہ مسلّم بود کہ ہر یک برابر یک ہزار سوار است - فاروق اعظم رضی اللہ عنہم ہر دو را ابدر بار خود بار داد و چون ہر دو را بمعرکۂ قادسیہ فرستاد بسعد وقاص نوشت کہ دو ہزار سوار از برائے کمک روان میکنم - عمرو معدیکرب بر علاوۂ پہلوانی خطیب و شاعر ہم بود - فاروق اعظم رضی اللہ عنہم اکثر در فنون حرب با او مباحثہ میکرد - چنانکہ در یک جلسۂ بزرگ در بارۂ قبائل عرب و اسلحۂ جنگ ازو سوال کرد و عمرو معدیکرب جواب ہر سوال را بہ الفاظ مختصر و بلیغ ادا نمود و جواب او را متخصصین ادب عموماً در کتب خود ذکر میکنند و مسعودی در مروج الذہب بہ تفصیل تمام نقل کردہ است -

وقتیکہ از نیزہ سوال کرد جواب داد :-

اَخُوْکَ وَرُبَّمَا خَانَکَ | برادر تست و لے گاہے دغا میکند -

وچون از تیر ہا سوال کرد۔ جواب داد کہ
بُرد المنایا تخطی وتُصیبُ۔ و درپیک اجل اند کہ گاہے بمنزل
میرسند و گاہے راہ گم میکنند در بارۂ سپر گفت کہ علیہ تدور
الدوائرُ۔ بہمین طریق از ہر گونہ سلاح بفقرات فصیح و بلیغ
جواب داد کہ تفصیل آن درین مقام موزون نیست

ازین معاملۂ فاروق اعظم رض بود کہ جمیع اشخاص قبائل عرب
بدربار خلافت جمع آمدند و از جوہر قابلیت ہر یک ملک و قوم
را مستفیض فرمود۔

پاس خاطر متعلقین رسول اللہ صلعم

فاروق اعظم رض پاس خاطر تعلق و قرابت جناب رسول اللہ
صلعم را خیلے ملحوظ میداشت۔ چون وظائف صحابہ را مقرر فرمود
عبد الرحمن ابن عوف و دیگر صحابہ برین رائے بودند کہ نام فاروق
اعظم رض بر ہمہ مقدم باشد و خودش ابا فرمود و گفت کہ از ہمہ پیشتر
اقربائے پیغمبر صلعم باشند بہ ترتیب نسبت۔ چنانکہ نخستین
قبیلۂ بنی ہاشم و نخستین در آن از نام عباس رض و علی رض آغاز
نمود۔ بعد از بنو ہاشم بنو امیہ و بعد بنو عبد الشمس و بنو نوفل
و بنو عبد العزّیٰ رقم پذیرفت و در درجۂ پنجم قبیلۂ خود او کہ بہ بنو عدی
شہرت دارد قرار یافت۔ بہمین ترتیب نامہائے اشخاص و قبائل
تحریر یافت و وجہ تنخواہ نیز قرار این ترتیب مقرر گردید۔ و اہل بدر
را از ہمہ افزونتر تنخواہ داد و حضرت حسنین رض با آنکہ در زمرۂ

اہلِ بدر نبودند تنخواہِ ہر دو را مساوی بہ تنخواہِ اہلِ بدر مقرر فرمود۔
تنخواہِ ازواجِ مطہرات دوازدہ ہزار سالانہ و از ہمہ افزونتر بود۔
تنخواہِ اسامہ ابن زید را نسبت بہ تنخواہِ عبداللہ فرزندِ خود بیشتر
مقرر کرد و چون عبداللہ التماس زیادت کرد۔ فرمود کہ رسول اللہ
صلعم اسامہ را از تو و پدرش را از پدرت بیشتر عزیز میداشت۔[۱]
در بین فاروق اعظم رض و حضرت علی رض در آغاز خلافت
حضرتِ ابوبکر رض قدرے شکر رنجی بودہ چنانکہ قبل مذکور شد
و سبب شکر رنجی آن بود کہ تا شش ماہ حضرت علی رض بحضرت
ابوبکر رض بیعت نہ کرد۔ چنانچہ در صحیح بخاری در بابِ غزوۂ خیبر
مذکور است کہ بعد از شش ماہ حضرتِ فاطمہ زہرا رحلت نمود
حضرت علی رض حضرت ابوبکر رض را از بہر مصالحت و بیعت بجائے
خود طلب نمود و پیغام فرستاد کہ تنہا بیاید چہ در آن وقت
فاروق اعظم رض را نمیخواست کہ ہمراہ باشد۔[۲] و لے بمرورِ زمان این
ملال برطرف گشت و بہمہ جہت صلح نمود چنانچہ فاروق اعظم رض
مہماتِ اہم را بے مشورۂ حضرت علی رض انجام نمیداد و مشورۂ
جناب امیر علیہ السلام نیز مبنی بر نہایت اخلاص و خیر خواہی
می بود۔ در معرکہ نہاوند فاروق اعظم رض خواست کہ حضرت علی رض را

---

[۱] تفصیل این واقعہ در کتاب الخراج صفحہ ۲۴ و ۲۵ مذکور است ۱۲ منہ

[۲] الفاظِ بخاری این ست کراھیۃ لمحضر عمر ۱۲ منہ

بمنصب سپہ سالاری مقرر کنند لاکن جناب امیر قبول نہ کرد۔ چون فاروق اعظم رضی بہ بیت المقدس نہضت کرد امور خلافت را بہ جناب امیر تفویض نمود۔ آخر کار رابطۂ اتحاد بحدے مستحکم شد کہ حضرت علی رضی حضرت ام کلثوم راکہ از بطن فاطمہ زہرا بودہ بحبالۂ نکاح فاروق اعظم رضی در آورد۔ چنانچہ تفصیل این واقعہ بعد ازین مے آید۔

اخلاق و عادات تواضع و سادگی۔

مورخین اسلام در ذیل اخلاق و عادات فاروق اعظم رضی تواضع و سادگی اورا بعنوان مستقل مے نویسند۔ و حقیقۃً درۃ التاج عظمت و شان فاروق اعظم رضی طرۂ سادگی بودہ و خیلے موزون و خوشنما افتادہ۔ اگر تصویر حیات اورا بہ دقت معاینہ کنند۔ از یک رخ بنظر مے آید کہ افواج اسلام را بہ روم و شام کسیل مے نماید و با سفرائے قیصر و کسرا سے در امور سیاست سخن میزند و خالد و امیر معاویہ را بہ سختی باز خواست مے آورد و احکام والا بنام سعد وقاص و ابو موسے اشعری صادر مے نماید۔ و از رخ دیگر آشکار مے گردد کہ پیراہن پارہ دوازدہ پیوند در تن و عمامہ پارہ شدہ بسر و کفش کہنہ و پاشنہ نشستہ بپائے دارد۔ و در ہیچ حال گاہے مشک آب بشانہ بردا شتہ بخانۂ بیوگان آب مے بردہ با در کنج مسجد بہ سر خاک افتادہ و قدرے خواب کردہ ماندگی را از خود دور میکند۔ بارہا تا مدینہ سفر

کرد و ابداً خیمہ یا سراپردہ با خود نبرد بہر جا کہ فرود آمد بزیر درختے
قدیفہ انداخت و بسایۂ درخت استراحت نمود۔ از ابن سعد مروی
است کہ خرچ خانۂ فاروق اعظم رض روز دو درہم بود کہ تخمیناً
دہ آنہ کلدار یا چہار عباسی کابلی مے شود۔ نوبتے احنف ابن قیس
کہ از روسائے عرب بود بملاقات پیش فاروق اعظم رض
رفت و دید کہ آستین ہا را بالا کردہ ہر طرف مے دود۔ چون
احنف را دید فرمود کہ بیا با من کمک بکن شترے از بیت المال
گریختہ است ہمیدانی کہ در یک شتر چند نفر مسکین حق دارند شخصے
گفت اے امیر المومنین چرا خود زحمت مے کشی غلامے را بفرما کہ
جستجو[1] کند۔ فرمود کہ ای عبدٍ اعبدُ منّی کدام غلام است کہ
بیشتر از من غلامی کند۔ در موطائے امام محمد مروی است کہ
در سفر شام فاروق اعظم رض نزدیک شہر رسید و از قضائے
حاجت فراغت یافت و باز آمد و سہواً یا مصلحۃً بر شتر اسلم سوار شد
از طرف دیگر اہالی شام بہ استقبال بر آمدند و ہر کسے کہ مے آمد
اول بطرف اسلم متوجہ مے شد و او بسوئے فاروق اعظم رض
اشارت مے نمود۔ مردم خیلے متحیر شدند و از راہ استعجاب
سرگوشی مے کردند۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ چشمہائے این مردم
نگران در پئے شان و شوکت است و لے نشانے از شان و شوکت

[1] کتاب مذکور صفحہ ۳۸۷ باب الزہد ۱۲ منہ

درانیجا نیست -

نوبتے دراثنائے خطبہ فرمود کہ وقتے آنقدر نادار بودم کہ برائے مردم آب بشانہ مے بردم و مردم مرا خرما میدادند و من بخرما اوقات بسر مے کردم - این بگفت و از منبر فرود آمد - مردم از راہ استعجاب گفتند کہ چہ حاجت بود کہ این کلمہ بر سر منبر گفتہ شود فرمود کہ در دل من قدرے نخوت پیدا شدہ بود و این دوائے مرض غرور بود۔

در ۲۳ھ سفر حج فرمود و این وقتے ست کہ آفتاب سطوت و جبروت فاروقی بر نصف النہار عدالت رسیدہ بود - از سعید ابن المسیّب کہ تابعی مشہور و درین سفر ہمرکاب بودہ مروی ست کہ چون فاروق اعظم رضہ در ابطح رسید سنگریزہ ہا را جمع کرد و برو چادر انداخت و بر آن تکیہ کردہ بر فرش خاک استراحت فرمود - بعد ازان دستہائے خود را بطرف آسمان برداشت و گفت

"آلہی الحال مسن شدہ ام و در قوائے من ضعف پدید آمدہ است اکنون مرا ازین عالم برداز۔"

زندہ دلی

اگرچہ افکار خلافت مزاجش را خیلے خشک ساختہ بود و لے این عادت طبعی او نبود و اگر گاہے فرصت مے یافت باشتغال زندہ دلی نیز مشغول مے شد - نوبتے تمام شب از حضرت عبد اللہ ابن عباس اشعار شنید و چون ہنگام سحر فرا رسید فرمود کہ اکنون

سلہ موطائے امام محمد صفحہ ۳۰۴ - ۱۲ منہ

قرآن بخوان - از محدث ابن جوزی در سیرۃ العمرین منقول ست[۱] کہ نوبتے بوقتِ شب گشت میکرد از یک طرف آوازِ سرود بہ سمع مبارک رسید و توجہ خود را بدان طرف مبذول فرمودند تے متوجہ سرود باند -

نوبتے در سفرِ حج حضرت عثمان و عبداللہ ابن عمرو عبداللہ ابن زبیر وغیرہ ہمرکاب بودند عبداللہ ابن زبیر با ہمسالانِ خود بازی میکرد و دانہ ہائے حنظل را بالا مے انداخت فاروق اعظمؓ فقط ہمینقدر فرمود کہ ہوش کن شتران مستی نکنند - مردم رباح را تکلیف بحُدی نمودند و رباح از خوف فاروق اعظمؓ تامل کرد - وچون دید کہ او ناراضامندی نفرمود رباح سرائیدن آغاز کرد - فاروق اعظمؓ ہمہ شب شنید - وچون وقتِ صبح فرا رسید فرمود کہ[۲] بس کنید - اکنون وقتِ ذکرِ الٰہی رسیدہ ست" نوبتے در سفرِ حج سواری نغمہ سرائی میکرد مردم بہ فاروق اعظمؓ گفتند کہ امیر المومنین این را منع نمیفرمائی ؟ فرمود کہ نغمہ سرائی زادِ راہِ شتر سواران ست" - از خواۃ ابن جبیر منقول ست کہ نوبتے در سفر شرفِ رفاقتِ فاروق اعظمؓ داشتم و ابو عبیدہ و عبدالرحمن ابن عوف نیز ہمرکاب بودند - مردم بمن تکلیف کردند کہ اشعارِ ضرار بخوانم - فاروق اعظمؓ فرمود کہ بہتر ہمین ست کہ اشعارِ خود بخواند

[۱] ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۶ - ۱۲ منہ [۲] ازالۃ الخفا صفحہ ۱۹۸ - ۱۲ منہ

ومن بخواندنِ شعر شروع کردم وہمہ شب درہمین شغل مصروف بودم۔[1]

مزاج مبارک طبعاً خیلے تند وتیز بودہ وزود مشتعل می شد۔ درعہدِ جاہلیت گویا مجسمۂ قہر بود وبعد از قبولِ اسلام نیز مدتِ مدید این اثر از طبیعتِ او نرفت۔

درغزوۂ بدر حضرتِ پیغمبر صلعم فرمود کہ من میدانم کہ کفارِ بنو ہاشم را مجبور کردہ ہمراہِ خود آوردہ اند۔ ورنہ آنہا بطوع رفاقتِ ایشان را اختیار نمیکردند۔ بنابران اگر ابو البختری یا عباس وغیرہ بنظر بیایند آنہا را نکشید۔ ابو حذیفہ گفت کہ ما از پدر۔ وپسر وبرادرِ خود در گذر نمیکنیم۔ بنو ہاشم چہ خصوصیتے دارند واللہ اگر عباس بدستِ من بیاید۔ من اورا چاشنیٔ شمشیر مے چشانم۔ جنابِ رسول اللہ صلعم را این کلمۂ گستاخانہ گوارا نیامد وفاروق اعظم رضی را مخاطب نمودہ۔ ابو حفص (کنیتِ حضرتِ عمر رض) ببین آیا چہرۂ عم رسول اللہ قابلِ زخمِ شمشیر است۔ بمجردِ این حال فاروق اعظم رضی بہم بر آمد۔ وگفت اگر اجازہ مرحمت شود فوراً سرش را از تن جدا کنم۔ حذیفہ صحابیٔ جلیل القدر بود واین سخن اتفاقاً از زبانش بر آمد چنانچہ حضرت پیغمبر صلعم از وے مواخذہ نفرمود۔

حاطب ابن ابی بلتعہ صحابیٔ معتبر واز اہلِ بدر بود۔ نوبتے بمقتضائے

[1] ازالۃ الخفا بحوالۂ ابو عمر صفحہ ۲۰۸ ۔ ۱۲ منہ

ضرورت با کفارؔ کہ قصدِ خط و کتابت نمود و این راز آشکارا شد۔
فاروق اعظمؓ خیلے برآشفت و بحضورِ جناب رسول اللہ صلعم
حاضر آمد و عرض کرد کہ فلان مرتد شدہ ست اگر اجازہ باشد او را
بقتل برسانم۔ جناب رسول اللہ صلعم فرمود اے ابن الخطاب
تو چہ خبر داری شاید بارینہا اے اہلِ بدر را گفتہ باشد کہ ہر چہ خواہید
بکنید قلم عفو بر خطا ہائے شما میکشم۔ شخصے ذو الخویصرہ نام
نوبتے بحضورِ جناب رسول اللہ صلعم گستاخانہ عرض کرد۔
اے محمدؐ! عدل اختیار کن۔ فاروق اعظمؓ از غضب بیتاب
شدہ خواست او را بقتل رساند۔ و حضرت پیغمبر صلعم منع فرمود۔
از واقعات فوق ناظرین قیاس مے توانند کہ در ہر موقع
شمشیر فاروقی چگونہ از نیام مے بر آمد و رفتارِ او با خود اہلِ اسلام
چسان بود۔ چہ جائے آنکہ کفار باشند و لے از برکت اسلام
و اختلاطِ عُمر و مہماتِ خلافت طبع مبارک بتدریج خیلے نرم و حلیم
شد۔ بلکہ در عہدِ خلافت سلوک و مراعاتے کہ با کفار نمود درین عہد
اہلِ اسلام باہم ندارند۔

محبت آل و اولاد

حالاتِ حیاتِ خانگی فاروق اعظمؓ چندان معلوم نیست
و لے از قرائن ثابت مے شود کہ بسیار دلدادۂ ازواج و اولاد
نبود و تخصیص با ازواجِ خود مطلقاً شغف نداشت و سبب آن
بود کہ نسوان در دلش چندان وقعتے نداشتند۔ در صحیح بخاری

درباب اللباس قولِ خود فاروق اعظمؓ مذکور ست کہ با مردم در عہدِ جاہلیت نسوان را محض ہیچ تصور میکردیم۔ وچون قرآن کریم نازل شد و در آن ذکرِ نسوان آمد دانستیم کہ نسوان ہم در عالمِ ہستی وجود دارند۔ با این ہمہ با آنہا را در معاملات مطلقاً دخیل نمیکردیم۔ در ہمین روائت ست کہ نوبتے فاروق اعظمؓ زوجۂ خود را سخت گفت او نیز جواب برابر داد۔ باز فرمود کہ الحال نسوان این رتبہ حاصل کردہ اند۔ او بجواب گفت کہ دخترت (حضرت حفصہ) بحضورِ رسول اللہ صلعم این چنین کلمات بزبان مے آرد۔

جمیلہ نام نیز زوجۂ فاروق اعظمؓ بودہ و عاصم پسر او از بطنِ ہمین جمیلہ ست و در صغرِ عاصم او را در عہدِ خلافتِ صدیق اکبر طلاق داد۔ و فاروق اعظمؓ از قبا کہ مسکنِ اول و بود نقلِ مکان کردہ و در مدینہ آمد۔ نوبتے اتفاق گذرش بہ قبا افتاد و عاصم را با اطفالِ ہمسالِ او مصروف بازی دید۔ فاروق اعظمؓ او را گرفت و بر اسپ در عقبِ خود ردیف ساخت و میخواست کہ آنرا با خود ببرد۔ والدۂ عاصم اطلاع یافت و مزاحم گردید و گفت این فرزندِ من ست من او را پیشِ خود نگہ میکنم و دعوے طول کشید و جمیلہ بحضورِ ابوبکرؓ داد خواہ آمد۔ حضرت ابوبکرؓ برخلاف فاروق اعظمؓ فیصلہ کرد و جنابِ ممدوح را جز سکوت چارہ نبود۔ این واقعہ

درموطائے امام مالک مذکور ست۔

ازین واقعات معلوم مے شود کہ سلوک محبّت وشفقتِ فاروق اعظمؓ با ازواج بدان پایہ نبود کہ از بزرگان دین بودہ۔ واورا با اہل واولاد وارکانِ خاندانِ خود جز محبّتِ معمولی نبودہ۔ البتہ با زید برادر عینیِ خود خیلے الفت داشت وچون زید درمقدمۂ یمامہ شہید شد فاروق اعظمؓ بسیار نوحہ کرد۔ واکثر میفرمود کہ چون باد از طرفِ یمامہ مے وزد بمشامم خوشبوئے زید مے آید۔ متمم ابن نویرہ شاعرمرثیہ گوئے عرب کہ از شعرائے نامدار بود۔ وقتیکہ بحضور حاضر آمد۔ فاروق اعظمؓ اورا بمرثیۂ زید تکلیف کرد وفرمود کہ اگر خود من ملکۂ شعرگوئی میداشتم مرثیۂ برادرِ خود را نظم میکردم۔

فاروق اعظمؓ (چنانکہ در جلد اول مرقوم ست) ازمکہ ہجرت نمودہ اول درعوالی مقیم شد کہ از مدینہ بمسافتِ ۳ میل واقع است۔ بعد کہ زمامِ خلافت بدست گرفت سکونتِ آنجارا بکلّی ترک نمود ودرشہر سکونت اختیار فرمود۔ ومحلِّ سکونتِ او متصلِ مسجدِ پیغمبر صلعم درباب السلام وباب الرحمۃ بود۔ وچون فاروق اعظمؓ بوقتِ وفاتِ خود وصیّت فرمود کہ خانۂ مذکور بفروش برسد امیر معاویہ آن را خرید وپول قیمتِ آن را در وجۂ قرضۂ فاروق اعظمؓ پرداختند۔ مکان مذکور مدّت

مدیدے بہ دار القضا[1] شہرت داشت۔

وسائل معاش

ذریعۂ اصلی معاش فاروق اعظم رض از تجارت بود چنانچہ در صحیح بخاری است کہ در حدیث استیذان عذر از بے علمی خود میکند کہ من از سبب شغل در خرید و فروخت مال تجارت بحضور پیغمبر کمتر شرفیاب مے شدم و لے علاوہ از ممر تجارت از وسائط دیگر نیز گاہے فتوحات حاصل مے شد قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج آوردہ کہ جناب رسول اللہ صلعم در مدینہ منورہ رسیدہ حضرت ابوبکر رض و عمر رض را جاگیر ہا عطا فرمود۔ و چون خیبر فتح شد جناب رسول اللہ صلعم آنرا بر جمیع صحابہ کہ شریک معرکہ بودند تقسیم فرمود۔

جاگیر

زمینے کہ بہ سہم فاروق اعظم رض رسیدہ بود بہ ثمغ شہرت داشت و خیلے سیر حاصل بود۔ از بلاذری منقول است کہ حضرت پیغمبر صلعم اسمائے جمیع مشرکین اراضی خیبر را در یک کتاب نوشتہ بود از یہود بنی حارثہ نیز یک قطعۂ زمین بدست فاروق اعظم رض آمدہ بود و آن زمین نیز بہ ثمغ مشہور بود[1] فاروق اعظم رض ہر دو قطعۂ زمین را در راہ خدا وقف کرد۔ واقعۂ وقف زمین خیبر در صحیح بخاری در باب الشروط فی الوقف

---

[1] مطالعہ کنید خلاصۃ الوفا فی اخبار دار المصطفیٰ صفحہ ۱۲۹ و ۱۷۹ مطبوعہ مصر۔ و حاشیۂ موطائے امام محمد صفحہ ۲۷۲ - ۱۲ سے خلاصۃ الوفا لفظ ثمغ - ۱۲ منہ

مذکور ست۔ شرائطے کہ درباب وقف فرمود حسب ذیل بوده:۔
(۱) این زمین نہ فروختہ مے شود نہ ہبہ میگردد و نہ بمیراث میرسد۔
(۲) وچیزیکہ ازان حاصل شود بر فقراء۔ ذوی القربیٰ۔ غلام مسافر خرچ میگردد۔

مشاہرہ

فاروق اعظمؓ چند سال بعد از جلوس بر مسند خلافت برائے مصارف ضروری خود از صحابہ درخواست نمود و بر طبق رائے حضرت علیؓ تنخواہے بقدر خوراک و پوشاک ضروری او مقرر گشت۔ و در ۱۵ھ وظائف برائے جمیع غازیان معین و مقرر شد۔ درینوقت برائے خود فاروق اعظمؓ مانند دیگر صحابہ پنجہزار درہم سالانہ مقرر گردید۔

زراعت

از قرائن معلوم مے شود کہ بعد از ورود بمدینہ نخستین شغل زراعت کرده ولے بدست خود کشت نمیکرد بلکہ زمین را بدہقان داده و حاصل را در بین خود و دہقان قسمت میکرد۔ تخم گاہے خود تہیہ میکرد و گاہے بذمۂ دہقان بوده۔ چنانچہ در صحیح بخاری درباب الزراعت بتصریح مذکور ست۔

غذا

غذائے فاروق اعظمؓ خیلے ساده و بے تکلف بود۔ نان و روغن زیتون اکثر بر دستر خوان مے بود۔ نان اکثر از گندم بودؔ ولے از آرد ناپیختہ۔ در عام القحط ہمیشہ نان جوین میخورد۔ گاہے اطعمۂ متعدد بر دستر خوان مے بود از قبیل گوشت و روغن

زیتون - شیر و سبزی و سرکہ و اینگونہ تکلّف در ورود مہمان یا سفرائے دولِ خارجہ مے بود چہ سفرا عادت بہ غذائے سادہ و بے تکلّف نداشتند -

لباسِ فاروقِ اعظم رضہ نیز خیلے سادہ و بے تکلّف بودہ - اکثر تنہا یک پیراہن مے پوشید - یک قسم کلاہِ مخصوص کہ بہ برنس شہرت داشت و درویشانِ نصارائے می پوشیدند و در مدینہ نیز رواج داشت فاروقِ اعظم رضہ نیز گاہے آنرا مے پوشید - نعلینِ او از قسمِ چپلی و بقرارِ نمونۂ عربی بود -

سادگی و بے تکلّفی

فاروقِ اعظم رضہ اوقات را خیلے بہ بے تکلّفی و سادہ وضعی بسر مے برد و بہ لباسِ مبارک اکثر رقعہ ہا دوختہ بود - نوبتے مردم بر درِ خانۂ او دیری منتظر بودند و او از خانہ نہ برآمد - و اخیرًا سببِ توقف معلوم شد کہ رختِ خود را شستہ و در آفتاب انداختہ بود کہ خشک شود - و چون رختِ دیگر نداشت کہ بپوشد تاخیر واقع شدہ بود -

از وقائعِ فوق گمان نرود کہ فاروقِ اعظم رضہ رہبانیت و تقشّف و خشونتِ عیش را پسند میفرمود - نے نے این جور نبودہ - ورائے او از معاملہ اش با عاملِ یمن خوبتر روشن میگردد - نوبتے عاملِ یمن با لباسِ فاخرہ و کاکلِ چرب کردہ بحضور او آمد - فاروقِ اعظم رضہ برآشفت و فرمود کہ لباسش را از تن

بکشند و لباس سادہ و بے تکلّف اورا پوشانند۔ عامل مذکور نوبت دیگر با موئے ژولیدہ و لباسِ کہنہ حاضرِ دربارِ خلافت شد۔ فاروق اعظم رضؓ فرمود این ہم مقصودِ من نبود۔ مرد باید نہ ژولیدہ مو باشد و نہ مانندِ زنان خود را بیاراید۔ غرض فاروق اعظم رضؓ نہ تکلّفات بیہودہ و آرائش زنانہ را پسند داشت و نہ حیات راہبانہ را بنظرِ استحسان میدید۔

حلیہ

حلیۂ فاروق اعظم :۔ رنگِ او گندم گون و قد خیلے بلند بودہ و چون با صدہا و ہزارہا نفر ایستادہ مے شد قدش از ہمہ بالاتر مے نمود۔ رخسارہ ہائے او کم گوشت و ریش پُر مُو و بروت ہائے دراز و موہائے سر از فرق پریدہ بود۔

ایجاداتے کہ فاروق اعظم رضؓ در ہر شعبہ کردہ بود مورخین ہمہ را یکجا مے نویسند و بہ اولیاتِ فاروقی تعبیر میکنند۔ من نیز حالات و سوانح او را بر اولیاتِ او ختم میکنم کہ اوّل بہ آخر نسبتے دارد :۔

(۱) بیت المال یا خزانہ را اساس نہاد۔

(۲) محکمہ ہائے عدالت وا ز فرمود و قضاۃ را از برائے تصفیۂ مقدّمات مامور فرمود۔

(۳) تاریخ و سنہ معیّن کرد و تا حال جاری است۔

سلہ اکثر از اولیات فاروقی - ۱۲

(۴) لقب امیر المومنین اختیار نمود۔
(۵) دفتر فوجی را مرتب نمود۔
(۶) برائے فوج مطوّعہ (والنیٹر) تنخواہ مقرر فرمود۔
(۷) دفتر شعبۂ مالیہ معیّن کرد۔
(۸) مساحت اراضی فرمود۔
(۹) سررشتۂ نفوس شماری در بلاد فرمود۔
(۱۰) از برائے آبیاری وسہولت مردم رعیہ نہرہا احداث فرمود۔
(۱۱) بلادِ جدید بنا نہاد یعنی کوفہ۔ بصرہ۔ جیزہ۔ فسطاط۔ موصل۔
(۱۲) ممالکِ مفتوحہ را بصوبجات تقسیم کرد۔
(۱۳) عشور یعنی دہ یک مقرر نمود۔ (تفصیل این واقعہ در ذیل عنوان شعبۂ محاصل مذکور شد)
(۱۴) بر محاصل یعنی حاصلات دریا مانند عنبر وغیرہ محصول مقرر فرمود و از برائے ایصالِ محصول خراجگیران را مامور نمود۔
(۱۵) تجار حربی را اجازہ داد کہ در ممالکِ اسلام بہ تجارت تردد کنند
(۱۶) زندان ہا را بنا نہاد۔
(۱۷) دُرّہ را آلۂ تعزیر مقرر کرد۔
(۱۸) شب گشت میکرد و از احوالِ رعایا اطلاع حاصل می نمود۔
(۱۹) ادارۂ کوتوالی (پولیس) دائر فرمود۔
(۲۰) قشون ہائے فوجی جابجا بنا نہاد۔

(۲۱) در نسلِ اسپان بابین اصیل و مجنّس تمیز گذاشت و قبل ازان در عرب این تمیز نبوده ۔

(۲۲) شعبۂ راپورٹ مقرر نمود ۔

(۲۳) از مکہ معظمہ تا مدینہ منوّرہ برائے آرام مسافران مکانہا تیار کرد ۔

(۲۴) از برائے پرورش اطفال مجہول الحال کہ از شوارع عام یافت می شدند وظائف مقرر کرد ۔

(۲۵) در بلادِ مختلفہ مہمانخانہ ہا تعمیر فرمود ۔

(۲۶) قاعدہ کلّیہ مقرر کرد کہ عرب اگر کافر ہم باشند غلام نمیگردند ۔

(۲۷) از برائے یہود و نصاریٰ مفلوک الحال وظائف مقرر فرمود ۔

(۲۸) مکاتب تاسیس کرد ۔

(۲۹) تنخواہ برائے معلّمین و مدرّسین معیّن کرد ۔

(۳۰) حضرت ابوبکرؓ را بر ترتیب قرآن باعث شد ۔ و بہ اہتمام خود این کار را انجام نمود ۔

(۳۱) اصولِ قیاس را بنا کرد ۔

(۳۲) در فرائض مسئلہ عول را کشف کرد ۔

(۳۳) در اذانِ نمازِ فجر اَلصَّلٰوۃُ خَیْرٌ مِّنَ النَّوْمِ زیادہ فرمود ۔ تفصیلِ این واقعہ در موطائے امام مالکؒ مذکور ہست ۔

(۳۴) برائے نمازِ تراویح جماعت مقرر کرد ۔

(۳۵) سہ طلاق را کہ متواتر و در یک وقت دادہ شود طلاقِ بائن قرار داد ۔

(۳۶) حدِ شراب خواری ۸۰ دُرّہ مقرر فرمود۔
(۳۷) بر اسپانِ تجارت زکوٰۃ مقرر کرد۔
(۳۸) بر نصرانیانِ بنو تغلب عوضِ جزیہ زکوٰۃ مقرر کرد۔
(۳۹) طریقۂ وقف ایجاد کرد۔
(۴۰) در نمازِ جنازہ باجماعِ صحابہ چہار تکبیر معیّن کرد۔
(۴۱) طریقۂ وعظ در مساجد ایجاد کرد و باذنِ او تمیم داری وعظ گفت و این وعظِ اول در اسلام است۔
(۴۲) برائے امامان و موذنانِ مساجد تنخواہ مقرر کرد۔
(۴۳) در مساجد چراغ و تنویر سر رشتہ کرد۔
(۴۴) برائے ہجو تعزیر مقرر کرد۔
(۴۵) شعراء را از ذکر اسمائے نسوان منع کرد و این طریق از مدّتِ مدید در عرب جاری بودہ بر علاوہ خیلے اولیات است کہ از خوفِ تطویل ترک دادم۔

ازواج و اولاد

فاروق اعظمؓ در جاہلیّت و اسلام چند نکاح کرد۔ و نکاح اولِ او با زینب خواہر عثمان ابن مظعون بود۔ و عثمان از صحابۂ سابقین بودہ و چہار دہم شخص است کہ اسلام

آوردہ در سنہ ۳ ہجری وفات یافت و حضرت نبوی خیلے از
وفاتش ملول گردید چنانکہ نعش او را بوسہ میداد و بے اختیار
میگریست - برادر دیگر عثمان قدامہ ہم از اکابر صحابہ بود - زینب
در حلقۂ اسلام داخل شدہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت -
حضرت عبد اللہ و حضرت حفصہ از بطن ہمین زوجہ بودند -

ازواج

زوجۂ دوم قریبۃ بنت ابی میۃ المخزومی و خواہر حضرت ام
سلمہ زوجۂ مطہرۂ جناب رسول اللہ صلعم بود و چون قریبہ
مشرف بہ اسلام نشد و نکاح با مشرکہ جائز نبود بعد از صلح
حدیبیہ در سنہ ۶ھ او را طلاق داد -

زوجۂ سوم ملیکہ بنت جرول الخزاعی بود و بہ ام کلثوم شہرت
داشت و او نیز مسلمان نشد و در سنہ ۶ھ طلاق گردید -
عبید اللہ از بطن ہمین زوجہ بودہ -

زینب و قریبہ از خاندان قریش و ملیکہ از قبیلۂ خزاعہ بود -

فاروق اعظم رض بعد از ورود در مدینہ منورہ با انصار
قرابت پیدا کرد یعنی در سنہ ۷ھ جمیلہ بنت عاصم ابن ثابت
ابن ابی الافلح را کہ انصاری معتبر و اہل بدر بود بہ حبالۂ نکاح آورد
جمیلہ اول عاصیہ نام داشت و چون بہ اسلام مشرف شد
جناب رسول اللہ صلعم او را بہ جمیلہ موسوم فرمود - و
جمیلہ را نیز بسببے طلاق داد -

در آخر عمر فاروق اعظم رضؓ را این خیال پیدا شد کہ تعلق ازدواج باخاندانِ نبوّت پیدا کند کہ موجب مزید شرف و باعث بر برکات بسیار بود و از جناب امیر علیہ السّلام التماس کرد تا حضرت ام کلثوم را در حبالۂ نکاح او در آورد۔ جناب امیر علیہ السّلام اوّل از سبب صغارتِ ام کلثوم اِبا کرد و چون فاروق اعظم رضؓ بیشتر اظہارِ تمنّا نمود و گفت کہ مدعائے من ازین تعلّق محض حصولِ شرف ست و بس۔ جناب امیر قبول فرمود و در ۱۷ھ حضرت ام کلثوم در حبالۂ نکاح فاروق اعظم رضؓ بہ عوضِ چہل ہزار درہم مہر آمد[۵]۔

---

[۵] واقعۂ تزویج حضرت ام کلثوم بنت فاطمۃ الزہرا را جمیع مورخین بتفصیل بیان نمودہ اند علامۂ طبری در تاریخ کبیر، ابن حبان در کتاب الثقاۃ و ابن قتیبہ در معارف و ابن کثیر در کامل بتصریح آوردہ کہ ام کلثوم بنت فاطمۃ الزہرا زوجۂ فاروق اعظم رضؓ بود در ازواجِ او زوجۂ دیگر ہم ام کلثوم نام داشت۔ لیکن درین ہر دو تفریق واضح نمودہ اند علامہ طبریؒ، ابن حبانؒ و ابن قتیبہ در تاریخ ہائے خود تصریح نمودہ اند و از تصانیفِ آنہا بہتر سندے در معاملاتِ تاریخی نیست و درینجا از عبارہ ہائے ایشان می نویسیم۔ ثقاۃ ابن حبان ذکر خلافتِ عمر واقعات ۱۷ھ ثم تزوج عمر ام کلثوم بنت علی بن ابیطالب وھی من فاطمہ و دخل بھا فی شھر ذیقعدہ و در معارف ابن قتیبہ در ذیل ذکر اولادِ عمر مذکور ست و فاطمہ و زید و امھا ام کلثوم بنت علی ابن ابی طالب من فاطمہ بنت رسول اللہ صلعم۔ در اسد الغابہ فی احوال الصحابہ لابن اثیر در ذیل ذکر حضرت ام کلثوم واقعۂ تزویج وے را بتفصیل بیان کردہ و ہمچنین طبری

بقیہ بر صفحہ ۱۲۹

فاروق اعظمؓ ازواجِ دیگر ہم داشت یعنی اُم حکیم بنت الحارث
ابن ہشام المخزومی - فکیہہ یمینہ عاتکہ بنت زید ابن عمرو ابن نفیل -
عاتکہ عم زاد فاروق اعظمؓ و نخستین بہ عبد اللہ ابن ابی بکرؓ
ازدواج نمود و خیلے خوشکل بود - و ازینجہت عبد اللہ با او محبّت
بسیار داشت و چون عبد اللہ در غزوۂ طائف شہید شد
عاتکہ مرثیۂ خیلے درد انگیز گفت کہ یک بیتش این است :-

فآلیتُ لا تنفكُّ عینی حزینةً — سوگند خوردہ ام کہ چشمانِ من مدام در عشقِ تو نمناک
علیك ولا ینفك جلدی اغبرا — خواہد بود و ہمیشہ بدنِ من خاک آلود خواہد ماند

فاروق اعظمؓ در سنہ ۱۲ھ او را در حبالۂ نکاح خود آورد - و
در دعوتِ ولیمۂ او حضرت علیؓ حضور داشت -

فاروق اعظمؓ اولاد بسیار داشت و از جملہ حضرت حفصہ
ممتاز است - چہ او را شرفِ زوجیّت جناب رسول اللہ صلعم
حاصل شدہ - حضرت حفصہ اولاً در عقدِ خنیس ابن خذافہ در آمد

(متعلقہ صفحہ ۳۹۰) جا بجا تصریح نمودہ و از خوفِ تطویل ترک شد - بلکہ در خود صحیح بخاری ضمن یک واقعۂ
دیگر ذکر حضرت ام کلثوم آمدہ و آن اینکہ نوبتے عمر فاروقؓ بردہا را بر ازواجِ خود تقسیم فرمود و بعد
تقسیم یکے باقی ماند فاروق اعظمؓ متردد بود کہ بردِ باقی ماندہ را بکہ بدہد و شخصے جناب ممدوح را
مخاطب نمودہ عرض کرد کہ یا امیر المومنین اعط ھٰذا بنت رسول اللہ صلعم التی
عندك یریدون ام کلثوم (صحیح بخاری باب الجہاد مطبوعہ میرٹھ صفحہ ۴۰۳) درین تصریح
است ام کلثوم زوجۂ حضرت عمرؓ از خاندانِ نبوت بود ۱۲ منہ

خنیس از مہاجرین صحابہ بود وچون در غزوۂ احد شہید شد
در سنہ ۳ھ در عقد جناب رسول اللہ صلعم آمد۔ از حفصہؓ احادیث
بسیار مروی ست واکثر صحابہ از وِ احادیث روایت کردہ اند۔
در سنہ ۴۵ھ بعمر ۶۵ سالگی ازین جہانِ فانی رحلت فرمود۔

ولادِ ذکور

اسمائے اولاد ذکور فاروقِ اعظمؓ این است:۔
عبید اللہ۔ عاصم۔ عبد اللہ۔ ابو شحمہ۔ عبد الرحمن۔ زید۔ مجیر

بداللہ ن عمرؓ

از جملہ عبید اللہ۔ عاصم۔ عبد اللہ بیشتر شہرت دارند حضرت
عبد اللہ ابن عمر از ارکان اعظم فقہ وحدیث بشمار میرود۔
ودر بخاری ومسلم مسائل وروایاتش بکثرت مذکور است۔
واو در مکہ معظمہ با فاروق اعظمؓ مشرف باسلام شدہ ودر اکثر
غزوات شرف حضور برکاب پیغمبر صلعم داشتہ۔ علامۂ ذہبی
در تذکرۃ الحفاظ وابن خلکان در وفیات الاعیان احوالش
بہ تفصیل مے نویسند۔ قارئین کرام از مطالعۂ آنہا رتبۂ زہد
وپرہیز وعلم وفضل اورا اندازہ مے توانند۔ علاوہ بر علم وفضل
خیلی حق گوئے بودہ۔ نوبتے حجاج یوسف در کعبہ خطبہ میخواند
عبد اللہ برخاست ودر روبروش ایستاد وگفت کہ این دشمن
خدا است کہ دوستانِ خدا را بقتل رسانیدہ وحجاج از بہر
انتقام شخصے را مامور ساخت واو را بہ آلۂ مسموم زخمی کرد وآخر
از صدمۂ ہمان زخم شہید شد۔

از علامۂ ذہبی منقول ہست کہ چون حضرت علی رضؓ و امیر معاویہ معاملۂ خود را بحکم تفویض نمودند۔ مردم بحضور حضرت عبداللہ حاضر آمدہ عرض کردند کہ جمیع مسلمانان بر خلافت شما راضی ہستند۔ اگر شما آمادہ باشید بشما بیعت میکنیم۔ حضرت عبداللہ سر باز زدہ گفت من بخونِ مسلمانان خلافت نمی خرم۔

سالم ابن عبداللہ

سالم ابن عبداللہ از فقہائے سبعہ یعنی از جملہ ہمان ہفت نفر شمردہ میشود کہ در مدینہ مدارِ علیہ حدیث و فقہ بودند۔ و بدون از فتواے ایشان احدے از قضاۃ حجاز تفیصلہ نبودہ۔ علاوہ از سالم اسمائے فقہائے دیگر حسب ذیل است:۔ خارجہ ابن زید۔ عروہ ابن الزبیر۔ سلیمان ابن یسار۔ عبیداللہ ابن عبداللہ۔ سعید ابن المسیّب۔ قاسم ابن محمدؒ۔ و انستنی است کہ نزد ائمہ محدثین دو سلسلۂ حدیث بیشتر مستند و معتبر است۔ و محدثین این سلسلہ را بسلسلۃ الذہب یعنی زنجیر زر تعبیر میکنند۔ (اول) حدیثے کہ در سلسلۂ روایت آن امام مالک نافع۔ عبداللہ ابن عمر باشند۔ (دوم) حدیثے کہ در سلسلۂ روایت آن زہری۔ سالم۔ عبداللہ ابن عمر باشند۔ وجز امام مالک و زہری باقی رواۃ مذکور از خاندان فاروق اعظم رضؓ بودند یعنی عبداللہ ابن عمر و سالم نبیرۂ فاروق اعظم رضؓ و نافع غلام او۔

عبیداللہ

فرزند ثانی فاروق اعظم رضؓ عبیداللہ در شجاعت و پہلوانی

شہرت خاص دارد۔

عاصم

عاصم فرزند ثالث فاروق اعظم خیلے پاکیزہ نفس و عالم و فاضل بود۔ در ۷۰ھ از این جہان فانی رحلت نمود و حضرت عبداللہ ابن عمر مرثیہ برائے او گفتہ بیک بیت آن این ست:۔

فلیت المنایا کن خلفن عاصماً — کاش موت عاصم را بگذاشتے تا ما او را
فعشنا جمیعاً او ذھبن بنا معاً — یکجائے می بودیم و اگر میبرد ہمہ را ے برد

عاصم خیلے بلند بالا و جسیم بود و در فن شعر کمالے بسزا داشت چنانچہ از اہل ادب منقول ست کہ ہر شاعر در نظم خود بعض الفاظ خارج از مقصود مے آرد جز عاصم کہ ازین کلیہ مستثنیٰ ست۔ حضرت عمر ابن عبدالعزیز نواسۂ عاصم بود۔[1]

ابن قتیبہ در کتاب المعارف حالات اولاد و احفاد فاروق اعظم بہ تفصیل آوردہ و بلحاظ اختصار ازان صرف نظر شد۔

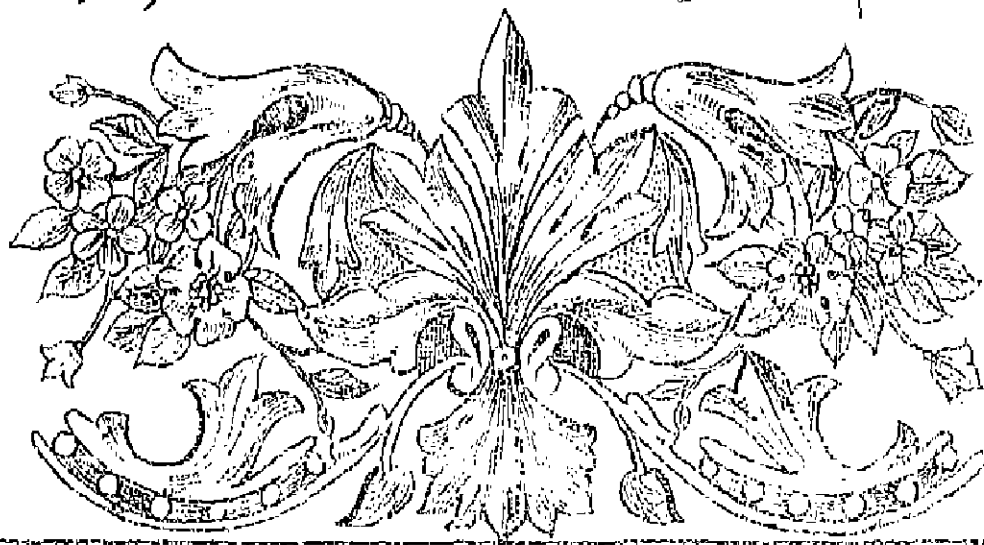
[1] حالات اولاد و ازواج فاروق اعظم را از اسد الغابہ۔ کتاب المعارف۔ ابن خلکان۔ کامل ابن الاثیر۔ فتح المغیث نقل کردہ ام ۱۲ منہ

خاتمہ

لیس علی اللہ بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد

از قدرتِ خداوند بعید نیست کہ جمیع عالم را در یک فرد گنجائش دہد

سوانح حالاتِ فاروق اعظمؓ آنقدر بتفصیل و صحت رقم
پذیرفت کہ گویا منتہائے صحتِ تاریخی ہمین است ناموران کہ بر صفحۂ
ہستی جلوہ گر شدہ اند از سوانح عمری شان بیشتر موجود است اکنون
سوانح فاروق اعظمؓ نیز بوجود آمد و قارئین را موقع آن رسید کہ
تصفیہ نمایند کہ آیا در ناموران عالم شخصے ہمپایۂ فاروق اعظمؓ
گذشتہ است یا خیر؟ نکتہ شناسان قانون فطرت میدانند
کہ فضائل انسانی انواع متنوع دارد و ہر فضیلت را راہے
جداگانہ است امکان دارد و اکثر بوقوع آمدہ کہ یک شخص در یک
فضیلت خاص در تمام عالم نظیر نداشتہ باشد ولے از فضائل
دیگر چندان بہرہ ور نمی باشد۔ مثلاً سکندر فاتح بزرگے بود ولے
حکیم نبود۔ ارسطو حکیم بود لیکن کشورستان نبود۔ قطع نظر از ہمہ
فضائل یک شخص مشکل است کہ در جزویات فضائل ہم جامع گردد۔
بسیارے از ناموران گذشتہ اند کہ شجاع بودند لاکن پاکیزہ اخلاق
نبودند و بسیارے پاکیزہ اخلاق بودند لاکن صاحب تدبیر نبودند۔ اکثر
دارائے این دو فضیلت بودند ولے از علم و فضل بہرہ نداشتند۔

اکنون اگر بر حالات فاروق اعظم رض بہ اعتبارات مختلفہ تامّل رود روشن میگردد کہ جناب ممدوح ہم اسکندر بود و ہم ارسطو۔ ہم مسیح بود و ہم سلیمان۔ ہم تیمور بود و ہم نوشیروان۔ ہم امام ابو حنیفہ بود و ہم ابراہیم ادہم۔

از ہمہ پیشتر بہ حیثیت حکمرانی و کشورستانی تامّل شود۔ فرمانروایانی کہ در عالم گزشتہ اند در اصل مدار حکومت شان بر کدام مدبّر و شخصیہ یا سپہ سالار نامی وابود و چون اتفاقاً آن مدبّر یا سپہ سالار از صفحہ ہستی ناپدید گشتہ دفعۃً سلسلۂ فتوحات قطع گردیدہ۔ و نظام حکومت از ہم گسیختہ۔

سکندر در ہر موقع مدار کار خود را بر ہدایات ارسطو گذاشتہ۔ اکبر و را انتظام حکومت بر ابو الفضل و تودرمل نظر داشتہ۔ عظمت و شان دولت عباسیہ بر وجود برامکہ منحصر بودہ لیکن فاروق اعظم رض را مدار کار خلافت محض بقوّۃ بازوے خویش بودہ۔ مردم معرکہ آرائی خالد را از عجائبات تصوّر کردند و گمان بردند کہ کلید فتح و ظفر ہمین در دست اوست۔ ولے فاروق اعظم رض او را معزول میکنند و ہیچکس نمی فہمد کہ کدام پرزہ را از ماشین سلطنت کشیدہ اند۔ دربارۂ سعد وقاص فاتح ایران نیز این خیال پرورید ند و فاروق اعظم رض او را از ماموریت سبکدوش ساخت و در سلسلۂ نظم و نسق سلطنت ہیچگونہ خللے راہ نیافت۔ شکے نیست کہ فاروق اعظم رض جمیع کاروبار

سلطنت را خود انجام نمیداد و بشریت نیز این تقاضا ندارد و لے اشخاصے را کہ بر خدماتِ مخصوص مقرر میفرمود بر آنہا منحصر نمے بود- فاروق اعظم رضہ ماشین حکومت طورے بحرکت درآورد کہ ہر پرزہ را از ہر جا در ہر وقت کہ میخواست میکشید و ہر جائیکہ میخواست می نشاند و اگر مصلحت میدید بعض پرزہ را بکلّی میکشید و بہ اقتضائے وقت پرزۂ جدیدے میساخت-

در فرمانروایانِ عالم ہیچکس نبودہ کہ باقتضائے سیاست از حدود عدل و انصاف تجاوز نکردہ باشد مثلاً نوشیروان را پیغمبرِ عدل و انصاف تسلیم میکنند و لے دامنش از لکۂ این داغ پاک نیست- برعکس اگر جمیع واقعاتِ عصرِ فاروق اعظم رضہ تأمّل رود یک معاملہ بنظر نمے آید کہ باقتضائے مصلحتِ ملکی از جادۂ انصاف انحراف ورزیدہ باشد-

سلاطینِ نامورِ عالم در ہر ملکے ظہور کردند در آنجا قواعدِ حکومت از مدّتے قائم بودہ و احتیاج نداشتند کہ اساسِ تازہ بنا نہند- و در اکثر صورتہا سررشتہ و ادارۂ قدیم بذاتِ خود کفایت میکرد و اگر چیزے نقص نیز داشت تکمیل میکردند و لے حالتِ فاروق اعظم رضہ برعکس بودہ چہ سرزمین عرب نام این چیزہا را نمے شناخت- خود فاروق اعظم رضہ تا چہل سالگی حکومت و سلطنت را بخواب ہم ندیدہ و آغازِ شباب او در شتربانی گذشتہ بود- درین صورت تاسیسِ یک سلطنتِ وسیع و عظیم الشان و سررشتہ انتظامِ ملک از قبیلِ تقسیمِ صوبجات و اضلاع- و انتظامِ محاصل و ترقی

دادنِ صیغۂ عدالت و کوتوالی و نظارتِ نافعہ و معارف (تعلیم) و صیغۂ فوج و مقرر نمودنِ اصول و ضوابط ہر یک جزو فاروق اعظم رض ہیچکس اسلم نبود۔

آیا در تاریخِ عالم کس نشان دادہ می تواند کہ حیاتِ شخصی این چنین باشد کہ قمیصِ او دہ پینہ دوختہ باشد و مشکِ آب بشانۂ خود بخانۂ مسکینان و بیوگان بردہ بر فرشِ خاک استراحت کند و در کوچہ و بازار بہر جائے کہ بخواہد پیادہ و تنہا بگردد و بر بدنِ شتران بدستِ خود روغن بمالد و نام دربار و نقیب و چاؤش و حشم و خدم را نشناسد و با این ہمہ رعب و سطوتِ او بحدّے باشد کہ عرب و عجم از نامش لرزان و ہراسان باشد و بہر جانب کہ توجہ کند در زمین لرزہ بیفتد۔ سلطان سکندر و تیمور بہر جا کہ مے بر آمدندی با چہل ہزار فوج در رکاب می بودند و از ہمین سبب رعب ایشان بدلہا می افتاد۔ فاروق اعظم رض در سفرِ شام جز یک شتر سواری ہیچ ساز و سامان نداشت اما در چہار دانگِ عالم غلغلہ افتاد کہ مرکزِ عالم بجنبش آمدہ است۔

اکنون بحیثیتِ علمی فاروق اعظم رض نظر کنید۔ در صحابہ اشخاصے کہ روز و شب بمشاغلِ علمی مشغول بودند عبد اللہ ابن عباس۔ زید ابن ثابت۔ ابو ہریرہ۔ عبد اللہ ابن عمر۔ عبد اللہ ابن مسعود بودند۔ داگر مسائل یا اجتہاد آن بزرگواران با مسائل و اجتہاداتِ فاروقی مقابلہ و موازنہ گردد۔ صراحۃً فرق در بینِ مجتہد و مقلد بنظر مے آید۔ در عصر مابعد علوم اسلامی بنہایتِ اوج کمال رسیدند و در علوم دین ترقیاتِ بے انتہا بظہور آمد و مجتہدین عظام و ائمہ کرام مانند ابو حنیفہ۔ شافعی۔ بخاری۔

غزالی - رازی ظہور کردند ولے اگر بدیدۂ انصاف بہ بینید - چیزیکہ فاروق
اعظمؓ در کدام مسئلہ خاص ارشاد فرمود محققین آن اضافہ نہ نمودہ مسئلہ
قضا و قدر تعظیم شعائر اللہ - حیثیت نبوت - نقلی یا عقلی بودن احکام شریعت
درجہ اعتبار احادیث - قابلیت احتجاج خبر احاد - احکام خمس و غنیمت
و مسائل دیگر از آغاز اسلام تا این زمانہ معرکہ آرا بودہ و ائمہ فن از جدت
ذہن و طبع خود ہیچ دقیقہ را فرو نگذاشتند ولے اگر بچشم انصاف بہ بینید
طوریکہ فاروق اعظمؓ این مسائل را حل کرد اہل تحقیق یک قدم ہم از وپیش
نہ رفتہ اند - اکثرے ائمہ فن پیروی او نمودہ اند و کسانیکہ انحراف ورزیدہ
اند سراسر غلط رفتہ اند -

اگر بلحاظ اخلاق بہ بینیم جز انبیاء کسے ہمپایۂ فاروق اعظمؓ بنظر
نمے آید و باوصاف زہد و قناعت و تواضع و انکسار و خاکساری و سادگی
و راستی و حق پرستی و صبر و رضا و شکر و توکل آنقدر متصف بود کہ لقمان
ابراہیم ادہم - ابوبکر شبلی و معروف کرخی از و بیشتر نبودند -

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی این خصوصیت یعنی جامعیت کمالات
فاروق اعظمؓ را بہ اسلوبے بیان نمودہ کہ میخواہیم بہ بیان او ختم کتاب نمائیم :-

سینۂ فاروق اعظمؓ را بمنزلہ خانہ تصور کن کہ
درہائے مختلف دارد و در ہر درے صاحب کمالے
نشستہ در یک در مثلاً سکندر ذو القرنین با آنہمہ سلیقہ

ملک گیری و جہان ستانی و جمع جیوش و برہم زدن اعداء و در دیگر نوشیروانی بآن ہمہ رفق و لین رعیت پروری و داد گستری۔ (اگرچہ ذکر نوشیروان در مبحث فضائل حضرت فاروق رض سوء ادب است) و در دیگر امام ابو حنیفہ یا امام مالکے با آنہمہ قیام بعلم فتوے و احکام و در دیگر مرشدے مثل سیدی عبدالقادر جیلانی یا خواجہ بہاء الدین و در دیگر محدثے بروزن ابوہریرہ و ابن عمر و در دیگر حکیمے مانند مولانا جلال الدین رومی یا شیخ فرید الدین عطار و مردمان گرد اگرد این خانہ استادہ اند و ہر محتاجے حاجت خود را از صاحب فن درخواست مے نماید و کامیاب مے گردد۔"

المترجم

عاصی پر معاصی نجف علی عفی عنہ
یوم جمعۃ المبارک ۲۰ قوس سنہ ۱۳۰۹ھ ش
مطابق ۲۰ رجب المرجب سنہ ۱۳۴۹ھ ق

التماس بخدمت قارئین کرام

در طباعت سنگین (یعنی لیتھو) ہر چند کہ در تصحیح تحریر سعے نمودہ آید و کاپی و پروف ہارا تکراراً تصحیح کردہ شود لا محال در اعراب و نقاط سہو سے ماند لہذا قارئین کرام اگر قبل از مطالعہ بقرار غلطنامہ ہمہ کتاب را تصحیح کردہ شروع بمطالعہ بفرمایند انشاء اللہ حظ وافی خواہند برداشت

(غلط نامہ الفاروق حصۂ اوّل)

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۸	۱	ثمار	شمار	۶۵	۱۳	مشارًالیہ	مشارٌالیہ	۱۷۰	۱۵	مدرگار	مددگار
۱۵	۱	إِذَاعْتَمَدَ	إِذَاعْتَمَدَ	۶۷	۱	غزاعہ	خزاعہ	۱۷۲	۹	ابن زید	ابن زبید
//	۳	اُصُوْلِ	اُصُوْلُ	۸۱	۵	فَادْرَکُوْهُمْ	فَاَدْرِکُوْهُمْ	۱۸۵	۱۲	جمالها	اَجْمَالِهَا
//	۴	السِّیَاسِیَّۃَ	السِّیَاسَۃِ	۸۳	۶	نَبِیُّہٗ	نَبِیَّہٗ	۱۸۶	۱۹	الا الحقُّ	الا الحقَّ
۱۶	۱۱	التبیّن	التبیین	//	۹	وَذُبَیْر	وزُبَیْر	//	//	ابنَ	ابنُ
۲۵	۱۷	سے پیوندد	مے پیوندد	//	۱۲	ازبان	ازربان	۱۸۷	۲	الملئکۃِ	الملئکۃُ
۲۷	۷	اَوْسَمُ	اَوْسَمُ مِنْکَ	۸۴	۷	یُبَایِعَ	یُبَایِعَ	۱۹۰	۱۷	زادۃِ العرب	زادۃُ العرب
۲۸	۸	آذَنْتُ	اَذِنْتُ	۱۰۵	۱	اسیر	امیر	//	//	زادۃِ الروم	زادۃُ الروم
۳۳	۱۴	عمرو	عمر	۱۱۲	۱۷	ینقدر	اینقدر	۱۹۱	۶	اطرافِ	اطرافَ
۳۴	۸	لِعِمْرَانِ	لِعُمَرَانِ	۱۳۰	۳	وازلاد	وازاولاد	۱۹۲	۱۵	رمیتُ	رُمِیْتَ
//	۹	گُثَیْرُ	گُثَیْرَۃُ	۱۳۲	۱۵	ابن الذبیل	ابن الذہل	۲۱۶	۳	یا بُنَیِّ	یا بُنَیَّ
۴۱	۶	جلالتُ قدر	جلالتِ قدر	۱۳۳	۵	فارسلی	فارسلوا	//	//	الحَقَّ	الحقُّ
۴۴	۵	پراجَعَتْ	مُرَاجَعَتْ	۱۳۷	۱۳	عَلَمَ	عَلِمَ	//	۱۷	معاد	معاذ
۴۵	۱۵	سراست	راست	//	//	آنَّا	آنِّیْ	۲۲۱	۳	تکریب	تکریت
۵۲	۲	ررہ	زرہ	۱۳۸	۶	واُتْرُکَ	وَاُتْرُکُ	۲۲۶	۴	اسرش	اشرس
//	۱۳	جنک	جنگ	۱۳۹	۸	السنہ	السَّنَۃُ	//	۶	//	//
۵۴	۸	عمرو	عمر	//	۱۰	وَاللّٰہُ	وَاللّٰہِ	//	۱۰	//	//
۵۵	۱۲	علی ابنِ	علی ابنُ	//	۱۴	اَوَّلَ	اَوَّلُ	۲۲۷	۳	اذین	آذین
//	۱۳	ابوبکر ابنِ	ابوبکر ابنُ	//	//	واٰخِرَہٗ	واٰخِرُہٗ	۲۳۲	۱۵	اسپید جان	اسپید ہان
//	۱۴	وعمر ابنِ	وعمر ابنُ	۱۴۲	۱۶	نز	نیز	۲۳۸	۲	مشتغل	مشتعل
//	۱۵	وطلحۃ ابنِ	وطلحۃُ ابنُ	۱۴۷	۳	نَصَرَہٗ	نَصَرَہٗ	۲۴۳	۸	رفانت	رفاقت
//	۱۶	والزبیر ابنِ	والزبیرُ ابنُ	//	۵	امنت	آمنت	۲۵۴	۷	حرکت	حرکت کرد

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۵۵	۳	یخضب	یخضبُ	۲۴	۱۷	القیکم	اُلقیکم	۹۳	۱۶	وجمعہ	وجمعتہ
۲۵۷	۸	ام دیبان	ام دیان	۲۵	۱	اے عمر	یا عمر	۱۰۲	۱	مزاق	مذاق
〃	۱۳	عمر	عمرو	۲۶	۶	امینہ	آمِنہ	۱۰۶	۷	جھینہ	جُہینہ
۲۶۶	۳	برفاقت	رفاقت	۳۲	۵	وہات	وُہاۃ	〃	۱۹	ھشم	ہشم
۲۶۹	۱۹	انحیار	افتخار	۳۶	۱۶	لم ابعثکم	لم ابعثکم	۱۱۸	۷	شام	الشام
غلط نامہ الفاروق				〃	〃	اُمراۃ	اُمراء	۱۲۲	۱۳	خزابن معاویہ	جزابن معاویہ
حصۂ دوم				۳۷	۱	ایمۃ	ائمۃ	۱۳۱	۱۰	لالقط	لاتعط
				〃	〃	یھتدی	یھتدی	۱۳۵	۹	کوردہ	کودۃ
۱	۷	تابحدہ	تا بجدہ	۳۸	۶	الی جزو	الی جزء	۱۴۰	۷	دماۃ	دُماۃ
۹	۱۴	جدع	خدع	〃	۱۳	عیسابۃ	عبایۃ	〃	۱۴	منجیق	منجنیق
〃	۱۶	تعذروا	تعذروا	〃	۱۴	فسئلہ	فسلہ	〃	۱۵	〃	〃
۱۷	۱۰	فلا یخبرنّ	فلا یغترنّ	〃	〃	واذکر	ذاذکر	〃	۱۸	〃	〃
〃	〃	امرؤ	امرأ	〃	۱۵	ابو	ابوا	۱۴۱	〃	اوساء	رؤساء
〃	〃	فلتۃ	فلتۃً	〃	〃	وسنا	ولسنا	۱۴۳	۱۵	عتبہ	عتبہ
۲۱	۱	عن مشوۃ	عن مشورۃ	〃	۱۶	تجر	تجری	۱۴۴	〃	تقلین	تلقین
〃	۱۲	ویجدنھم	ویجدنہم	۴۸	〃	درآغار	درآغاز	۱۵۰	۷	سیاہ	سپاہ
۲۲	۸	رجل	رجلا	۴۹	۱۴	تشکالے	اشکالے	〃	۸	امپریل	امپیریل
〃	〃	واصلحھم	واصلحھم	۵۳	۳	وریا	دریا	۱۵۲	〃	افتح	افتتح
〃	۹	اھل الکوتۃ	اھل الکوفۃ	۵۵	۱۷	یجب	یجبی	۱۶۲	۲	معقل	مغفل
〃	۱۰	عثمان ابن	عثمان بن	〃	〃	مابۃ	مائۃ	۱۶۵	۱۰	انطفتم	اختلفتم
〃	〃	اھل الشام	اھل الشام	۵۸	۱۹	مشیخص	مشخص	۱۶۶	۴	الایفقہ	الا لیفقہوا
〃	〃	معن ابن	معن بن	۶۴	۲	ابن	ابن	〃	〃	اشھد کم	اشہدکم
〃	۱۱	الحجاج ابن	الحجاج بن	۶۸	۱۴	جناب	جباب	۱۶۷	۵	معقل	مغفل
〃	〃	کلھم	کلہم	۶۹	۱۱	عشور	عشور	〃	۶	لیفقھم	لیفقہوہم
〃	۱۲	کلواحد	کل واحد	۷۴	۷	مسو	فسو	۱۷۰	۱۸	صفان	عفان
۲۳	۹	عمال	عمال	۷۵	۸	اوبیرطیننا	اوطیننا	۱۷۲	۱۵	قیاطی	قباطی
۲۴	۶	کولی	کولی	〃	۹	ودرولار	ودرولار	۱۷۵	۱۶	امرمہ	ابرھہ
〃	۷	ان	ان	۷۷	۱۵	ان جارک	ان جاءک	۱۷۶	۱۱	مشار البہ	مشار الیہ
〃	۱۵	اعطیاتکم	عطیاتکم	۸۳	۱۷	فتار	گفتار	۱۷۸	۴	معظم	مطعم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۸۳	۶	اعلی	اعلیٰ
〃	۹	صَلبِہِمْ	صُلبِہِمْ
〃	۱۰	وَبَرِّیِّھَا	وَبَرِّیَّھَا
〃	۱۷	لَایُسْکِنُ	لَایُسْکَنُ
〃	۱۸	علیٰ	وَعَلٰی
〃	۱۹	یَعطُو	یُعطُوا
〃	〃	یَعطٰی	یُعطٰی
۱۸۴	۱	یَخرُجُوا	یُخرِجُوا
〃	۷	یَسُرُّ	یَسِیرٌ
〃	۱۰	صَلبُھُم	صُلبُھُم
〃	۱۱	عَمُدِاللّٰہِ	عُمُدُ اللّٰہِ
〃	〃	ذِمَّتِہٖ	ذِمَّتُہٗ
〃	۱۲	〃	〃
〃	۱۵	خَالِدِابْنِ	خَالِدُابْنُ
〃	۱۶	عَمْرِوابْنِ	عَمْرُوابْنُ
〃	۱۸	مُعَاوِیَۃِ	مُعَاوِیَۃُ
۱۸۵	۶	لَایَکرَھُونَ	لَایُکرِھُونَ
۱۸۹	۵	عَنْ	مِنْ
〃	۶	لَایُکَلِّفُوْا	لَایُکَلَّفُوْا
۱۹۱	۳	مَلَکَھُمْ	مِلکِھِمْ
〃	۴	لَایُعَبِّرُو	لَایُعَبَّرُو
۱۹۳	۲	شَیخٌ	شَیخٍ
۱۹۴	۲	منسوال	منوال
۱۹۷	۱۰	طرقہ	طرفہ
۲۰۰	۱۶	نَوَاتِیسِہِم	نَوَاقِیسِہِم
۲۰۱	۳	لَایَخرُجُوا	لَایُخرِجُوا
۲۰۲	۸	قَبِیلَۃٌ	قَبِیلَتَہٗ
〃	۱۱	لَایَنصُرُوا	لَایُنصَرُوا
۲۰۴	۹	بحران	نجران

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۰۵	۶	〃	〃
۲۰۶	۱۹	نمیتوانم	نمیتوانیم
۲۰۷	۷	مِنْ الْاُسَاوِرَۃِ	مِنَ الْاَسَاوِرَۃِ
۲۰۸	۱	اَرمِنِیَۃ	اَرمِینِیَّۃ
〃	۲	نَابِ	نَابَ
〃	〃	لَمْ یُنِبْ	لَمْ یَنُبْ
۲۱۵	۳	مُستَعِجلٌ	مُستَعجِلٌ
۲۲۱	〃	بحران	نجران
۲۳۲	۳	وَاَشَدُّکُمْ	وَاَشَدَّکُمْ
۲۳۳	۳	تاند	ماند
۲۳۷	۱۱	فُھَدِیْکَرَبُ	مَعْدِیْکَرَبُ
۲۳۸	۱۴	مطحون	مظعون
۲۴۱	۵	عَجَائِزَۃِ	بِجَائِزَۃٍ
〃	۱۰	نُوْدًا	فُوْدًا
〃	۱۵	لَسُوءُہٗ	یَسُوءُہٗ
〃	۱۶	تُنَادِمُنَا	تَنَادُمَنَا
۲۴۸	۱۳	خزیرہ	جزیرہ
۲۴۹	۷	عظم	اعظم
〃	۱۴	آردنا	آردرا
۲۵۱	۲	لفظ	لقطہ
۲۵۴	۲	مثلُ	مثلَ
〃	۱۳	مبنداز زند	میندازید
۲۵۵	۲	فدید	قدید
〃	۳	غسقان	عسفان
۲۶۴	۱۲	اَتَیسِمُ	اُقسِمُ
〃	〃	اِکیس	اِکْیَسُ
〃	〃	بَنِیَاتِیْ	بُنَیَّاتِیْ
〃	۱۷	جَنَّتَہٗ	جَنَّۃٌ
۲۶۵	۶	سَرْع	مرغ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۶۹	۱	اِنَّکَ	اَنَّکَ
〃	۲	〃	〃
〃	〃	وَتَنفَعُ	وَلَاتَنفَعُ
〃	۴	عظم	اعظم
۲۷۴	۵	الاجلدۃ	الاجلدہ
۲۸۲	۴	بُدٰی	ھُدٰی
۲۸۴	۱۱	لَاتُنزِلُ	لَاتَنزِلُ
〃	۱۵	نفط	سقط
۲۸۵	۱۶	وَجُلِہٖ یُجلِی	وَجَلَّانُ یُجلی
〃	۱۸	عَنْ بَیِّنِھِم	عَنْ نَبِیِّہِم
۲۸۶	۷	اھلُ	اھلَ
〃	۸	کَدَوِی	کَدَوِیِّ
〃	〃	الخَلّ	النَّخل
〃	۱۰	جَرَّدُوا	جَرِّدُوا
〃	۱۳	قَدَم	قَدِمَ
〃	۱۶	تَحَلِیثُ	تُحَلِّثُ
〃	۱۸	اَحَدثَکُم	اُحدِّثُکُم
۲۸۷	۱	اِبن مَسْعُودِ	اِبنِ مَسعُودٍ
۲۸۸	۳	الحوالحوتکیہ	ابوالحوتکیہ
〃	۹	تلامیذہ	تلامذہ
۲۹۲	۳	مَایَتَجَرَّ	مَایَتَحَیَّرُ
۲۹۴	۱۲	یُفتی	یُفتِیْ
۳۱۴	۷	مُوَیَّدُ	مُوَبَّدُ
۳۲۶	۱۱	عَامِرٌ	عَاقَّۃٌ
۳۳۲	۱۸	سِنَتِھِم	سَنَتِھِم
۳۳۳	۸	آبِیْ بَکر	اَبَابَکر
〃	۹	سِنَتَیْنِ	سَنَتَیْنِ
۳۳۵	۶	مباہات	مباہات
۳۳۶	۱۸	خُطامُہٗ	حَطَامَہٗ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳۴۱	۹	اَمَرَاۃً	اُمَرَاۃٌ
〃	۱۴	اَلْاِسْلَامِ	لِلْاِسْلَامِ
〃	۱۸	اَلْبُعُوْثِ	اَلْبُعُوْثِ
۳۴۲	۱۲	وَاَخْفِ	وَخِفِ
〃	۱۳	ثائرہ	ثائرہ
〃	۱۴	یغیرہ	یُغَیِّرُوْا
۳۴۳	۷	مقریزی	مقریزی
〃	۱۵	یُخْرِجُ	یُخْرِجُ
۳۴۴	۹	اُدْبَار	اَدِبَّار
۳۴۵	۱۵	یُخَلِّدُ	یُخَلِّدُ
〃	〃	یُخَلِّدُ	یُخَلِّدُ
۳۴۷	۲	فَاحْدُوْهَا	فَاعْدُوْهَا
〃	۱۳	بیناد	بینار
۳۴۸	۳	مَقْطَعَۃٌ	مُقَطَّعَۃٌ
۳۴۹	۱۹	حتبہ	حُتبہ
۳۵۰	۸	لَااَنْظِمُوْنَ	لَایَظْلِمُوْنَ
۳۵۳	۱۶	اِسْتَضْعَفُوْا	اُسْتَضْعِفُوْا
۳۵۴	۱۶	اَللّٰاِرِهِمْ	اَلَّذِیْ دَاهِمْ
〃	〃	دَارِهِمْ	دراهِمْ
۳۵۵	۴	لَایَکْمِلُكَ	لَایُلْهِكَ
۳۵۷	۱۸	فِی السَّوَاءِ	فِی السَّوَادِ
۳۵۹	۲	قَرَاَتْ	قرائت
۳۶۱	۷	نفسی	لنفسی
〃	۸	مسلم	سُلِمْ
〃	۱۴	جِیْئَ	جِیْئَ
۳۶۶	۱۰	اَصْحَابُ	اَصْحَابَ
۳۶۹	۳	ابن سبیہ	ابن سعید
۳۷۰	۱	لویزہ	نویرہ
〃	۹	شقبۃ	جثمۃ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳۷۰	۹	بطول	لطول
〃	۱۹	حنساء	خنساء
۳۷۱	۲	〃	〃
〃	۶	〃	〃
〃	۱۹	خَائِلَ	خَائِكَ
۳۷۷	۹	رِیَاح	رِبَاح
۳۷۸	۸	ابوالبجزی	ابوالبختری
۳۸۸	۱۶	مطحون	مظعون
۳۹۱	۲	المخرومی	المخزومی
〃	〃	عامکہ	عاتکہ
〃	۳	〃	〃
〃	۴	خوشکل	خوش شکل
〃	۶	عامکہ	عاتکہ
۳۹۴	۵	خَلْفَنَّ	خَلَفْنَ

غلط نامہ مجموعۂ اقوال حضرت عمر فاروق رض

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲	۱۴	تُخْرِجُ	تُخْرِجُ
۳	۶	حَفِظَ	حَفِظَ
۷	۱۴	وَعَدَ	وَعَدَّ
۸	۱	مُبَجَّرَۃٌ	مُبَجَّرَۃٌ
〃	〃	مُجَمَّرَۃٌ	مُجَمَّرَۃٌ
〃	۱۶	جَابِرٍ	جَائِرٍ
۹	۱۵	لِصٌّ	لِصٌّ
۱۲	۶	تَبْرُوْ	تَبْرُزَ
〃	۱۶	اَشْقُوْ	اَشْقٰی
۱۳	۱۴	شِدَّۃٌ	شِدَّۃٌ
۱۶	۶	اَیُّمَا	اَیُّمَا

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۶	۱۷	اَلطَّمْعُ	اَلطَّمْعُ
۱۷	۳	اَلسَّوْءِ	اَلسُّوْءِ
۲۲	۲	اَللّٰهُ	اَللّٰهَ
〃	۷	یُجَزْ	یُجْزُ
۲۲	۱۳	اَلْمَوْتَ	اَلْمَوْتُ
۲۳	۹	اَشْكُوْا	اَشْكُوْ
〃	〃	خِیَانَۃٍ	خِیَانَۃَ
۲۴	۶	مَحَاسِنَ	مَحَاسِنِ
〃	۱۶	تَعَلَّمُوْا	تَعَلَّمُوْا
〃	۱۷	لَایَزِیْدُوْا	لَاتَزِیْدُوْا
۲۵	۵	اَكْرِمُوْاهُمْ	اَكْرِمُوْهُمْ
〃	۱۷	اَیُّهُمَا	اِیَّهُمَا
۲۶	۹	تُخِیْفُكُمْ	یُخِیْفُكُمْ
〃	۱۴	یُحَقَّ	یُحَقُّ
〃	〃	لَااِنْفَاذَ	لَانَفَاذَ
۲۷	۲	مُوَاخَاتٍ	مُوَاخَاۃَ
〃	۳	یَنْفَعُكَ	یَنْفَعَكَ
〃	〃	اَضَرُّكَ	اَضَرَّكَ
۲۹	۱	شَرَارُ الْاُمُوْرِ	شَرُّ الْاُمُوْرِ
〃	۶	عَاقِبَتُہٗ	عَاقِبَتَہٗ
〃	۱۶	مُجْتَهِدٌ	مُجْتَهِدًا
〃	〃	فَالْفَرَاغُ	فَالْفَرَاغَ
۳۰	۲	اَسْتَخِفُّ	اَسْتَخِفُّ
۳۱	۳	لَنْ تَحُوْرُ	لَنْ تَحُوْدَ
〃	〃	قُوَی	اَلْقُوَی
۳۲	۷	جَبَلُ	جِبِلُ
〃	〃	اَصِحَّاءُ	اَصِحَّاءَ
〃	۱۵	اَللَّیِّنُ	اَللَّیِّنَ
۰	۰	تمام	شد

تقریظ از مولانا اصغر علی صاحب روحی

پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

ے

زرنگ آمیزیِ نقّاش چین از خویشتن رفتی
کجا تابِ شگرفیہائے نقشِ نغز ما داری

عادتِ مؤلّفانِ کتبِ سیر ہر زمان بر آن رفتہ کہ پایۂ پیشینیان را دربابِ حصرِ فضائل و مزایا از پسینیان بالاتر مے نہند و بہ اتصاف ہر گونہ کمال در مدح ایشان بہ مبالغہ ہا حرف میزنند۔ ہر چند منتسبان این معنی را خالی از شائبۂ تکلّف گمان نہ بردہ اند۔ امّا اہلِ بصیرت کہ نظرِ تحقیقِ حقائق حق وا از باطل و مجاز را از حقیقت امتیاز مید ہند در ہر جا اینگونہ کلام را محمول بر تصنّع نداشتہ اند۔ مصداقِ این سخن کارنامہ ہائے بزرگ و مہمّاتِ سترگ حضرت امیر المؤمنین عمرؓ بن الخطاب خلیفۂ ثانی جناب رسالت مآب صلے اللہ علیہ وسلم را تجویز نمودن اولے تر است از دیگران۔ زیرا کہ احدے را از اعیانِ محققین و اکابر مصنفین در قبولِ محامد و مناقبش مجالِ انکار نیست۔ فکیف کہ در احصائے خصوصیّاتِ ملیّہ و سیاسیّۂ آن بزرگوار محققانِ اروپا کہ غث را از سمین و سبک را از سنگین باز دانند در تفصیل مآثر فضائل و تبیینِ محاسن کمالات اطناب و اسہاب جائز

شمرده اند و اگر کسے از بے بصیرتان که آئینهٔ خاطرش به زنگِ تعصّب صافی نیفتاده از درِ انکار در آید و از مسلکِ حق انحراف نماید۔ هر آئینه آنرا بسنگِ ملامت بشکنند و از پایهٔ اعتبار بیفگنند۔ بنائً علیٰ هذا سوانح حضرت امیر المومنین راکه در کتبِ سیرِ عربیّه چون سلکِ مروارید از هم گسسته متفرق افتاده بود۔ علامه شبلی نعمانی که یکے از مشاهیر علمائے قرنِ حاضر بوده است بزبانِ هندی به تفصیل تمام شرح داده و الحق کارے شگرف انصرام داده که مقبولِ طبائع خاص و عام افتاده۔ و چون اکثرے از سُکّانِ دیارِ افغانستان و ایران بزبانِ هندی آشنا نبودند همّتِ والا نهمت ملکهٔ عُلیا جناب والده ماجدهٔ سردار اسدالله خان یعنی خواهر عفّت مآب اعلیحضرت غازی محمّد نادر شاه پادشاهِ افغانستان دامت دولته اقتضائے آن نمود که این شاهدِ رعنا را به بزمِ اعاظمِ ارکانِ دولتِ علیّه جلوه داده آید۔ چنانچه خود به نفسِ نفیس که در زبانِ اُردو مهارتِ تامه داشتند به ترجمهٔ آن پرداختند و به اندک مدّتے بیشتر حصّهٔ این کتاب را از هندی بزبانِ پارسی درکشیدند امّا مشیّتِ ازلی به اختتامِ این مهم موافق نیفتاد که هم در آن ایّام بمرضے صعب مبتلا بوده داعیِ اجل را لبّیک گویان بحظیرهٔ جوارِ رحمتِ حق بیارمیدند۔

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهَا

نظر به علم پروری که شیوهٔ این دودمانِ عالی است بهمین یادگار پاسداشتانِ فاضلِ شهیر و مولائے کبیر مولوی نجف علی خان صاحب را

که از وابستگان دامانِ دولتِ علیهٔ افغانستان اند اشارت فرمودند
که کارِ ترجمه را به تکمیل برساند- مولانائے موصوف بجرّد صدورِ امر والا
دامن ہمّت بر چید و بہ تحمل لوازم مشقت که لازم این مہمّ بزرگ بود
کتاب مذکور را به پایهٔ تکمیل رسانید- الّا در اوائل حال از رہگذرِ عوائق
مختلفہ ٔ سیاسیہ مسودهٔ ترجمہ تا دیر بمعرض التوا و بر طاقِ فراموشی نسیًا
منسیًا افتاده بود- درین ایام میمنت فرجام اعلیحضرت غازی ام ملکہ
بجناب مولانائے موصوف فرمانِ عالی صادر فرمود که انسب آنست
که نظر به نفعِ عامهٔ خلائق و به حفظِ یادگارِ علیا جناب روّح الله روحہا
فی ریاضِ الجنّة که از قبیلِ باقیاتِ صالحات باشد به حُلیهٔ طباعت
متحلّی گردد- فالحمد لله علی ذٰلك که درین جزو زمان به تعجیل تمام ازادائے
لوازم انقیادِ این ارشاد کما ینبغی بپرداخت و در تکمیل این مہم مشقت زائد
راکه در پیرانہ سالی برخود متحمل شده حسبةً لله ضمیمهٔ خدماتِ قدیمه نموده
ہدیۂ دعاگویانِ بارگاہِ عالی ساخت ؎

گر حقیر است تو حقیر مگیر
که حقیر است از فقیر کبیر

الراقم

اصغر علی روحی
پروفیسر السنهٔ مشرقیه
اسلامیه کالج لاہور

تاریخ طبع کتاب از ابو سعید محمد عبد الرشید محبوب القلم کاتب

مشتمل بر سیرت فاروق اعظم رض این کتاب
در زبان پارسی شد ترجمہ بس لاجواب

یادگار مادرِ سردار اسد اللہ خان
شاہ نادر را کہ بودہ خواہر عفت مآب

تا ابد ماند بعالم ہمچو خیرے جاریہ
باقیاتِ صالحاتِ حضرتِ علیا جناب

بعضے از اقوالِ فاروق اہم ملحق بآن
ہست در باب نصائح پند در یک گوہر آب

از پئے تعلیم اطفالِ مکاتب در وطن
ہم کہ از فرمان شہ داخل شود اندر نصاب

بہر حکام ولایت طرفہ دستور العمل
در امور دین و دنیا بس عجب فصل الخطاب

از پئے تاریخ طبعش خوان تو از عبد الرشید

وجہ حسن طبع الفاروق شد با آب و تاب

۱۳۵۱ھ

دنیای اسلام

قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کان بعدی نبیاً لکان عمر

تتمہ

مجموعہ

اقوال حضرت عمر فاروق (رض)

ماخوذ از اطواق الذہب علامہ زمخشری

مع

ترجمہ فارسی منظوم از محمد بن عبدالرشید الوطواط کاتب

مرتبہ

عاصی نجف علی عفی عنہ

در مسلم پریس لاہور طبع گردید مطبوع طبائع گردید

قیمت ۴؍

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(۱)
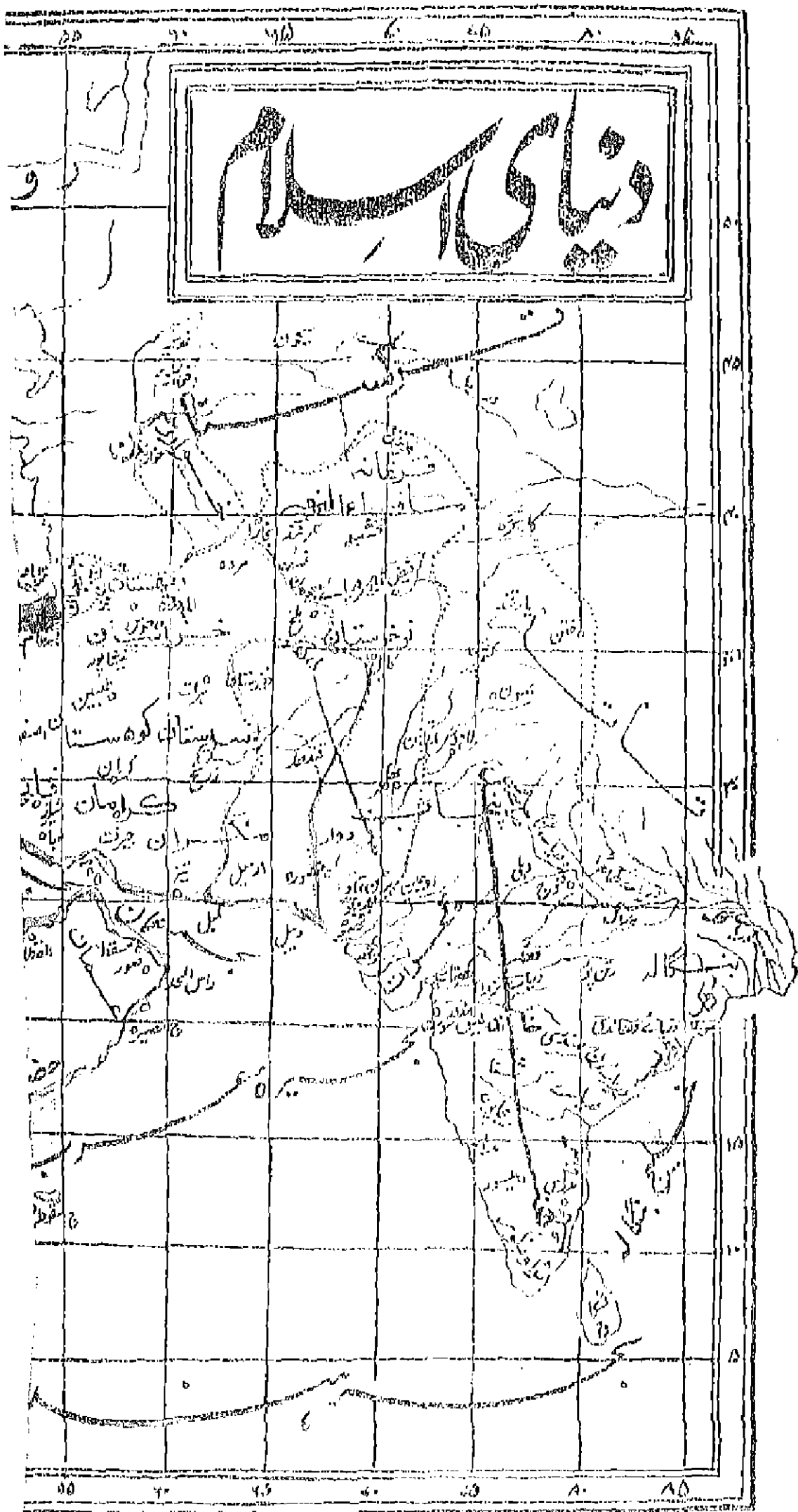
تَفَقَّهُوْا قَبْلَ اَنْ تُسَوَّدُوْا

پیش از کتخدا شدن از تحصیلِ علم فارغ شوید۔

قطعہ

علم آموز و انگہے زن کُن　　گر توئی طالبِ نصابِ علوم
زانکہ اندیشۂ مصالح زن　　باز دارد ز اکتسابِ علوم

(۲)

مَنْ ذَهَبَ حَيَاءُهٗ مَاتَ قَلْبُهٗ

ہر کہ بیحیائی پیش گیرد دلش بمیرد

قطعہ

مردِ بے شرم مردہ دل باشد　　از رسومِ کرم نداند ہیچ
ہر کرا شرم رفت از دیدہ　　در دلش زندگی نماند ہیچ

(۳)

اِنَّ الْعَمَلَ كَثِيْرٌ فَانْظُرْ كَيْفَ تَخْرُجُ مِنْهُ

کارہائے بسیار است اما ببین کہ چہ طور از عہدۂ کار برآمدن مے توانی یعنی نشیب و فراز کار را فکر کردہ شروع کن

قطعہ

اے کہ جوئی عمل ہمے بنگر　　تا ز شاخِ عمل چہ خواہی چید
راہِ اندر شدن ہمے بینی　　راہِ بیرون شدن بباید دید

(۴)

لِكُلِّ شَيْءٍ شَرَفٌ وَشَرَفُ الْمَعْرُوْفِ تَعْجِيْلُهٗ

ہر چیز در نفس خود شرفے دارد و شرف نیکی در عجلت عمل است۔

قطعہ

ہر چہ اندر ممالک یزدان گشت موجود از کثیر و قلیل
ہست ہر چیز را ازان شرفے شرف خیر نیست جز تعجیل۔

(۵)

اَفْلَحَ مَنْ حَفِظَ عَنِ الطَّمَعِ وَالْغَضَبِ وَالْهَوٰى نَفْسَهٗ

ہر کہ خود را از غضب و طمع و ہوائے نفس باز گرفت فلاح یافت

قطعہ

ہر کہ راہ ہوا و خشم و طمع بر دل و طبع نفس خویش ببست
بسرور و حضور و ناز رسید و ز بلا و عنا و رنج برست

(۶)

لَا يَنْبَغِيْ لِمَنْ اَخَذَ بِالتَّقْوٰى وَتَزَيَّنَ بِالْوَرَعِ اَنْ يَّتَوَاضَعَ لِصَاحِبِ الدُّنْيَا

اہل تقوٰے و ورع را خوشامد و تملق اہل دنیا بکار نیست یعنی
کسیکہ متقی و پرہیزگار باشد او را چہ حاجت کہ تملق دنیا داران بکند

قطعہ

اے کہ ذات خزانۂ ورع است و یکہ شخصت نشانۂ تقوٰے است
خویشتن را خلف نباید کرد بہر آنکس کہ صاحب دنیا است

(۷)

لَا خَيْرَ فِيْمَا دُوْنَ الصِّدْقِ مِنَ الْحَدِيْثِ

در کذب و سخن دروغ خیرے نیست

قطعہ

درسخن راستی ہمے باید کار در تازہ و کہن نبود۔
ہر سخن کاندران نباشد صدق ہیچ خیر اندران سخن نبود۔

مَنْ كَذَبَ فَجَرَ وَمَنْ فَجَرَ هَلَكَ

ہر کہ دروغ گفت ازتکاب فجور کرد وہر کہ فاجر شد ہلاک شد۔

قطعہ

مرد پاکیزہ نفس آن باشد کہ زبان از دروغ دار د پاک
در دروغ است ازتکاب فجور در فجور است اکتساب ہلاک

(۹) يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ اَنْ يَكُوْنَ فِي اَهْلِهٖ كَالصَّبِيِّ فَاِذَا الْتُمِسَ مَا عِنْدَهٗ وُجِدَ رَجُلًا

مرد را باید کہ با اہل بیت خود مانند کودک زندگی کند یعنی بے تکلف گذران کند اما در موقع طلب چیزیکہ نزد اوست مردانہ وار حاجت برآری شان بکند

قطعہ

با عیالانِ خود چو کودک باش جز بہ لطف و معاشرت مفرار
چون کنند از تو التماس انگہ مردمی مرد می خود بنمار

(۱۰) رَيْحَانَةٌ اَشُمُّهَا وَعَنْ قَرِيْبٍ وَلَدٌ بَارٌّ اَمْ عَدُوٌّ حَاضِرٌ

یک چیز خوشبوی را بوئے میکنم و در عرصۂ قلیل یک مولود مسعود خواہد گشت یا دشمن مکّار۔

قطعہ

بچہ ریحان بود زاوّلِ عہد باز انسان شود بہ آخر کار

یا ترا دوستے بود مشفق یا ترا دشمنے بود مکّار

(۱۱) يَا مَعْشَرَ الْقُرَّاءِ ارْفَعُوا رُءُوسَكُمْ لَا يَزِيدُ الْخُشُوعُ عَلَى مَا فِي الْقَلْبِ

اے گروہِ قاریان یعنے اے جماعۂ علما و صوفیا سر ہا را بلند بگیرید

زیرا خشوع بدل است نہ بہ برانداختن سر ہا یعنی از سر بزانو فرو بردن خشوعِ قلب نیفزاید

قطعہ

زاہدا سر برآر و تازہ بزی سیرتِ شاہدان چنین شاید

سر فرو بردنت بظاہر تو در خشوعِ دلت نیفزاید

(۱۲) حِرْفَةٌ يُعَاشُ بِهَا خَيْرٌ مِّنْ مَّسْئَلَةِ النَّاسِ

دستکارے و صنعتے کہ کفیلِ معاشِ یومیہ بود از گدائی پیشِ مردم بہتر است۔

یعنی از مزدِ دستِ خود نان پیدا کردن و بر آن کفایت کردن بہتر از دستِ حاجت پیشِ مردم دراز کردن۔

قطعہ

حرفتے گرچہ نیک مختصر است کہ بدان قوتِ روز بتوان ساخت

بہتر است از سوالِ صد سالہ کہ بدان قوتِ عمر بتوان ساخت

(۱۳) ثَلٰثُ خِصَالٍ مَنْ لَّمْ يَكُنْ فِيهِ لَمْ يَنْفَعْهُ الْاِيْمَانُ۔ حِلْمٌ يَرُدُّ بِهٖ جَهْلَ جَاهِلٍ وَّ وَرَعٌ يَحْجُزُهٗ عَنِ الْمَحَارِمِ۔ وَخُلُقٌ يُدَارِيْ بِهِ النَّاسَ۔

ہر کہ دارائے این سہ خصلت نباشد ایمانش ہیچ نفع نرساند۔

(۱) حلمے کہ با و تحمّلِ جہالتِ جہّال بتواند۔ (۲) تقوٰے کہ مانع از ارتکابِ معاصی باشد۔

(۳) خلقے کہ بوسیلۂ او با عموم خلائق مدارا و دہ بتواند۔

قطعہ

مرد را سود کے کند ایمان گرچہ ایمانِ اوست بائستہ
تا نباشد درو سہ خصلت خوب وَرَع و خُلق و حلم شائستہ

۱۵ إِذَا تَوَجَّهَ أَحَدُكُمْ فِي الْوَجْهِ مَرَّاتٍ فَلَمْ يَرَ خَيْرًا فَلْيَدَعْهُ۔

کارے کہ مکرر بناکامی انجامد ترکش اولےٰ تر است۔ یعنی اگر چند بار در کارے سعے کردہ شود و ہر مرتبہ نتیجہ اَش ناکامی باشد ترکِ آن کار بہتر است۔

قطعہ

ہر کہ او بارہا بکارے رفت جُست و زانکار ہیچ نفع نیافت
دست زان مطلبش بباید داشت روئے زان مقصدش بباید تافت

۱۶ عَلَيْكُمْ بِالْأَبْكَارِ فَإِنَّهُنَّ أَشَدُّ حُبًّا وَأَقَلُّ خِبًّا۔

باید کہ زنانِ بکر را نکاح کردہ باشید زیرا کہ زنانِ باکرہ خیلے محبت میکنند و خیلے کم مکر میکنند۔

قطعہ

تا توانی مخواہ جز زنِ بکر تا نمانی بداغِ محنت در
بکر را دوستی بود افزون بکر را گُربزی بود کمتر

مَنْ عَرَضَ نَفْسَهُ لِلتُّهْمَةِ فَلَا يَلُومَنَّ مَنْ أَسَاءَ بِهِ الظَّنَّ۔

ہر کہ از محلِ تہمت اجتناب نورزد مردم را بہ بدگمانی در حق خود ملامت نکند۔

قطعہ

ایکہ ہستی بموقفِ تہمت تا نگردد عفافِ تو معلوم
گر برو عاقلے گمانِ بد ورنہ تو نبود بنزدِ عقل ملوم

(۱۷)

لَا تُبَغِّضُوا اللّٰهَ اِلٰی عِبَادِهٖ

علماء و قاریان را باید کہ در وعظ ہائے خود در صفاتِ جبّاری و قہاری ذات باریتعالےٰ مبالغہ نکنند و در دل مردم نفرت پیدا نکنند و وظائف و اوراد طولانی مردم را تلقین نکنند تا کہ در دلِ مردم از عبادتِ الٰہی نفرت پیدا نشود۔ در حضور خداوند عبادت کم با خضوع دل بس میکنید

قطعہ

ہر امامیکہ ہست پیشِ نماز | ہم مذکّر اگر بود احمق
ہر دو موجب کنند تا دہند | خلق را نفرت از عبادتِ حق

(۱۸)

اَلْعَبْدُ اِذَا تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَ اللّٰهُ حِكْمَتَهٗ

ہر کہ با بندگان نظر بہ رضا جوئی حقتعالےٰ تواضع کُند خدائے کریمش سرافرازی دہد۔ یعنی تواضع برائے خوشنودی خداوند موجب سرفرازی و عزت است۔

قطعہ

از برائے خدائے با خلقش | در تواضع فرا و لُطف نما
کہ خدائت بزرگوار کُند | چون تواضع کنی برائے خدا

(۱۹)

اَلْعَبْدُ اِذَا تَعَظَّمَ وَعَدَا طَوْرَهٗ
نَهَضَهُ اللّٰهُ اِلَی الْاَرْضِ

چون شخصے بہ تکبر سرافرازد خداوند بے نیازش بخاکِ ذلت فرو نشاند۔

قطعہ

ہر کہ چون دولتش بدست آید | با خلائق تکبّر آغازد
باز گیرد خدا از و دولت | پس ز جاہش بچاہ اندازد

(۲۰) إِيَّاكُمْ وَنَوْمَةَ الْغَدَاةِ فَإِنَّهَا مَبْخَرَةٌ مَجْفَرَةٌ

از خوابِ صبح مدام پرہیز داشتہ باشید زیرا موجب گندہ دہنی و قاطعِ قوائے رجولیت است۔ یعنی از خواب قبل از چاشت بپرہیزید زیرا کہ در دہان بوئے بد پیدا میشود و در قوۂ رجولیت ضعف مے آرد۔

قطعہ

دست از خوابِ بامداد بدار کہ حلاوت ز جانِ تو ببرد
بیخ نسل از نہالِ تو بکنَد بوئے خوش از دہانِ تو ببرد

(۲۱) كَذِبُ بَكْرٍ وَبُخْلُ تَمِيمٍ

قبیلۂ بکر در عرب بہ کذب و قبیلۂ تمیم بہ بخل شہرت دارد۔ اہل عرب را باید کہ بر قولِ بکر اعتماد کم کنند و از تمیم امیدِ مروّت قطع کنند و کسیکہ این ہر دو عادت ذمیمہ داشتہ باشد زنہار دوستی را نشاید۔

قطعہ

ہست بکر و تمیم را از عرب کذب و بخل آن دو ہست صفتِ ذمیم
آہ ز آن سفلہ کہ مجتمع ہست نزدِ او کذبِ بکر و بخلِ تمیم

(۲۲) لَا حِلْمَ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ مِنْ حِلْمِ إِمَامٍ عَادِلٍ وَرِفْقِهٖ وَلَا جَهْلَ أَبْغَضُ إِلَى اللّٰهِ مِنْ جَهْلِ إِمَامٍ جَابِرٍ وَخُرْقِهٖ

امیرے و پادشاہے کہ عادل و حلیم باشد نزدِ خدا تعالےٰ محبوب ترینِ خلائق است و امیرے کہ جاہل و جابر باشد نزدِ باریتعالےٰ مبغوض ترین بندگان است۔

قطعہ

نیست نزد خدائے عزّ و جلّ — ہیچ خصلت چو نیکو و عاقل
بدتر از جہل والی جاہل — بہتر از حلم والی عادل

(۲۳) مَا وُلِّيَ اَحَدٌ اِلَّا حَامَ عَلٰى قَرَابَتِهٖ وَقَرِيٌّ فِیْ غَيْبَتِهٖ

ہر کسیکہ بمرتبۂ ولایت و حکومت فائز گردد باید کہ بر خویشاوندان خود مہربان بوده در غیابِ شان ہم حقوقِ خویشی و صلۂ رحم را مراعات کرده باشد۔

قطعہ

ہر کرا دولتے بدست آمد — لازم ست این وظیفہ اش نخست
غمِ خویشان خورد ز اوّل عہد — باز با زیست کار درست

(۲۴) اِذَا رَاَيْتُمُ الْقَارِیَ يُحِبُّ الْاَغْنِيَاءَ فَهُوَ صَاحِبُ الدُّنْيَا

وقتیکہ عالمے را ببینید کہ با توانگران اُلفت دارد دلیل است کہ از اہلِ دنیا یعنی دنیا پرست باید شمرد۔

قطعہ

زاہدان را بصدق باید بود — از ودادِ توانگران یکسو
ہر کہ حبِّ توانگری جوید — نیست زاہد کہ ہست دنیا جو

(۲۵) اِذَا رَاَيْتُمُوْهُ يَلْزَمُ السُّلْطَانَ مِنْ غَيْرِ ضَرُوْرَةٍ فَهُوَ لِصٌّ

شخصے کہ با سلطان بے ضرورت مصاحبت و ملازمت پیش گیرد دزدش باید پنداشت۔

قطعہ

زاہدے کو ہست ہمنشین ملوک — بے ضرورت نہ طالبِ مزد است
او نہ صادق کہ فاسق رند ست — او نہ صائم کہ خائن دزد ست

(۲۶) لَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الرَّجُلِ الْقَبِيحِ فَإِنَّهُنَّ يُحْبِبْنَ مَا تُحِبُّونَ

دختران و خواہران خود را بمناکحت با آدم بدگل مجبور نکنید زیرا آنہا نیز آنچہ شما دوست دارید ہمان را دوست دارند۔

قطعہ

گر دہی دختر ک بشوہر زشت
بہ ستم زان فساد افزاید

دختر ک آدمی ست او را نیز
چون تو ہمخوابۂ نکو باید۔

(۲۷) قَلَّ مَا أَدْبَرَ شَيْءٌ فَأَقْبَلَ

چیزے از دست رفتہ باز کمتر بدست مے آید یعنے دولتے کہ از دستت رفت باز بدست آمدنش از جملۂ نوادر است۔

قطعہ

دولت یافتہ ز دست مدہ
کہ بدان دولتت نیاز آید

کم بود دولتے کہ رفت از دست
بار دیگر بدست باز آید

(۲۸) رَحِمَ اللهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيْنَا مَسَاوِيْنَا

خدا رحمت کند کسے را کہ عیوب ما را بما عرضہ کند بقول سعدی علیہ الرحمۃ

؎ جز آن کس ندانم نکوگوے من + کہ ظاہر کند بر من آہوے من

قطعہ

رحمت ایزدی بر آنکس باد
کہ مساوی ما بما بنمود

یا ز افعال زشت ما کم کرد
یا بر افعال خوب ما افزود

(۲۹)

أَعْقَلُ النَّاسِ أَعْذَرُهُمْ لِلنَّاسِ

دانا ترینِ مردم آن ست کہ عذرِ مردم بپذیرد۔ زیرا کہ خطا و سہو در سرشتِ بنی آدم ہست و اگر شخصِ خطا کار عذر کند باید کہ بتقاضائے بشریت او را معذور پندارید۔

قطعہ

ہست عاقلترین خلق کسے　　کز رہِ مردمی نباشد دور

چون بہ بیند ز دیگرے سہوے　　دارد او را بمردمی معذور

(۳۰)

اَللّٰهُمَّ اَصْلِحْ بَيْنَ نِسَائِنَا وَعَادِ بَيْنَ إِمَائِنَا

الٰہی زنانِ ما را توفیقِ صلح و آشتی بہ بخش و کنیزانِ ما را از ہمدگر مخالف ساز زیرا کہ اتفاق و اتحادِ زنان موجبِ راحتِ صاحبِ خانہ ہست و کنیزان ہر گاہ باہمدگر متفق باشند مالِ خانہ را تلف خواہند کرد ــ یکے دزد باشد دگر پردہ دار۔

قطعہ

یا رب از لطف اتفاق بہ بخش　　در حرم خانہ ام عیالم را

در کنیزانِ من خلاف انداز　　تا نہ باہم خورند مالم را۔

(۳۱)

لَا تُؤَخِّرْ عَمَلَ يَوْمِكَ اِلٰى غَدِكَ

کارِ امروز بفردا مینداز

قطعہ

زود نزد زود نز لبسا مان کن　　ہمہ احوالِ نابسامان را

آنچہ امروز کردنی ست ترا

تا بفردا نیفگنی آن را

(۳۲)

مَنْ لَمْ يَعْرِفِ الشَّرَّ يَقَعْ فِيْهِ

ہر کہ بدی را نشناسد بہ بدی گرفتار آید یعنی ہر کہ تمیز خیر و شر ندشتہ باشد لامحال بشر مبتلا میگردد۔

قطعہ

بیخودی را بہان کہ در دنیا۔ ہمہ آفت ز بیخودی افتد
ہر کہ او بد ز نیک نشناسد بیم باشد کہ در بدی افتد

(۳۳)

اَبَتِ الدَّنَانِيْرُ اِلَّا اَنْ تَبْرُزَ اَعْنَاقُهَا

سیم و زر مخفی نمی ماند۔ آخر اثر خود را ظاہر مے کند

قطعہ

زر نہان داشتن بود مشکل گرچہ دارندہ حیلہ ہا سازد
زر اگر در زمین کند پنہان گردن از زیر خاک افرازد

(۳۴)

اِتَّقُوْا شَرَّ مَنْ تُبْغِضُهُمْ قُلُوْبُكُمْ

کسانیکہ ایشان را از دل بد میبدانید از ضرر ایشان خود را محافظ کنید۔

قطعہ

در دل خویش ہر کرا یابی دوستی اہل دستداری او
پُر حذر باش از بد آنکس کہ دل تو ندارد او را دوست

(۳۵)

اَشْقَى الْوُلَاةِ مَنْ شَقِيَتْ بِهٖ رَعِيَّتُهٗ

بدترین حکام آن ست کہ باعث زحمت رعیت باشد

قطعہ

سختی دوزخ ست قسم کسے کہ از و قسم مردمان سختی ست

نیک بدبخت والی باشد　　کہ رعیت از وبہ بدبختی ست

(۳۶) اِذَا اَذَّنْتَ فَتَرَسَّلْ وَاِذَا اَقَمْتَ فَاحْزِلْ

اذان بہ تانّی و طوالت بگوئید و در اقامت و تکبیر عجلت ورزید

قطعہ

ایکہ بانگِ نماز خواہی گفت　　بکش آواز وقت بانگ نماز

در اقامت بکش کہ نیکو نیست　　در اقامت کشیدن آواز

(۳۷) عَلَيْكَ بِاِخْوَانِ الصِّدْقِ تَعِشْ فِيْ اَكْنَافِهِمْ
فَاِنَّهُمْ زِيْنَةٌ فِي الرَّخَاءِ وَعُدَّةٌ فِي الْبَلَاءِ

برائے خود دوستانِ مخلص صادق پیدا کنید و در سایہ حمایتِ ایشان زندگانی کنید چہ در زمانِ آسائش موجبِ آرائش و زینتِ مجلس ہنگامِ سختی معاونِ جان نثار اند۔

قطعہ

صحبت آن گزین کہ سینۂ او　　با تو آراستہ بصدق وولا

با تو در زینت تو روزِ نعیم　　با تو در عدّۂ تو روز بلا

(۳۸) اَمْرَانِ لَا يَنْفَكَّانِ مِنَ الْكِذْبِ كَثْرَةُ الْمَوَاعِيْدِ وَشِدَّةُ الْاِعْتِذَارِ

دو چیز از کذب و دروغ جدا نمی شوند دام کثرت وعدہ (۲) شدّت معذرت یعنی ہر کسیکہ دروغ را عادت کند لامحال وعدہ ہا بکثرت میکند عذر ہائے بسیار پیش مے آرد۔

قطعہ

ہر کسے کو دروغ پیشہ بود　　وعدہ اش باد فا نگردد بار

این دو کار از دروغ نیست جدا　　شدّتِ عذر و وعدہ ہا بسیار

(۳۹)

مُرُوْا ذَوِی الْقَرَابَاتِ اَنْ يَّتَزَاوَرُوْا وَلَا يَتَجَاوَرُوْا

با اقارب تحریص کنید که باہم قطع سلسلۂ ملاقات نکنند اما از مجاورت احتراز کنند یعنی ہمسایۂ یکدگر نباشند

قطعہ

درمیانِ دو خویش پیوستن رسم دین سنت و سُنّتِ اسلام
باز ہمسایہ بودنِ ایشان اصل کین ست و مایۂ دشنام

(۴۰)

اَقْلِلْ مِنَ الذُّنُوْبِ يَهُنْ عَلَيْكَ الْمَوْتُ

از ارتکابِ معاصی کمتر کن تا مرگ بر تو سہل گردد

قطعہ

ہر کہ او از گناہ پاک بود نبود او را ز ہولِ مردن باک
گر بترسی ز حالِ مرگ ہمے تن ز آلائشِ گناہ کن پاک

(۴۱)

اِبْتَغُوا الرِّزْقَ مِنْ خَبَايَا الْاَرْضِ

از جوفِ زمین رزق حاصل کنید یعنی از ہمہ مخزوناتِ ارضی استفادہ کنید یعنی در کشت کار سعی کنید و از معادن زر و سیم و سنگہائے گران قیمت مثل الماس و یاقوت وغیرہ بکشید

قطعہ

اے کسانیکہ طالبِ رزق اید عمل ناصواب بگذارید
رزق از داخلِ زمین طلبید تخم کارید و وخل بردارید

(۴۲)

اِيَّاكُمْ وَلَعْنَ الْاَرْضِ

زنہار زمین را لعنت نکنید و از استفادہ کاہلی نکنید زمینے را کہ در آن کفار زیست میکنند لعنت نکنید بلکہ از آنجا ہم اگر ممکن باشد کسب کمال بکنید و خوبیہای آن مردم را اخذ کنید و از بدیہایشان عبرت بگیرید۔

قطعہ

درز بینے کہ کارِ تو نرود - بروازوے نہ تنگ شد آفاق
مگذران لعنت زمین بزبان کہ زمین ہست موضع ارزاق

(۱۴۳) عَلَيْكَ بِالصِّدْقِ وَاِنْ قَتَلَكَ الصِّدْقُ

از راہ راستی نگذرید اگرچہ کشتہ شوید۔

قطعہ

راست گفتن گزین در دو جہان نیست اندر دروغ ہیچ فروغ
مرد را مرگ باشد بہتر از راستی بہتر از عمر با وبال دروغ

(۱۴۴) لَوْ كُنْتُ تَاجِرًا مَا اخْتَرْتُ عَلَى الْعِطْرِ فَاِنْ فَاتَنِيْ رِبْحُهٗ لَمْ يَفُتْنِيْ رِيْحُهٗ

اگر من تاجر بودمے غیر از عطر فروشی تجارتے دیگر اختیار نہ کردمے زیرا کہ این تجارت اگر منافع نرسد بوئے خوشش بیقین میرسد۔

قطعہ

از بضاعات در خرید و فروخت نیست از عطر بہتر اندر شہر
گر نہ گیری زسود او بہرہ بارے از بوئے او بگیری بہر

(۱۴۵) اَقْلِلْ مِنَ الدَّيْنِ تَعِشْ حُرًّا

وام کم بگیر تا آزاد و آسودہ زیست کنی۔

قطعہ

تا توانی بگردِ وام مگرد تا نگردی چو مرغ پرکندہ
وام آباد را کند ویران وام آزاد را کند بندہ

(۴۶) أُنْظُرْ فِي أَيِّ نِصَابٍ تَضَعُ وَلَدَكَ فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَّاسٌ

غور و فکر کن درین امر کہ پسرِ خود را باکہ پیوند میدہی زیرا رگِ خاندانی بے اثر نمی ماند۔

قطعہ

اے خردمند جُفتِ نیک طلب — گرت فرزند نیک مے باید

ہر زمینے کہ آن تباہ بود — ہرچہ کاری در آن تباہ آید

(۴۷) أَيُّمَا وَالٍ ظَلَمَ أَحَدًا ظُلَامَةً فَرُفِعَتْ إِلَيَّ فَلَمْ أُغَيِّرْهَا فَأَنَا ظَالِمُهُ۔

اگر بر مظلومے از کدام حاکم من ستمے رسیدہ باشد و من مسبوق شوم و دادرسیِ مظلوم نکنم گویا بر آن شخص خودم ظلم کردہ باشم۔

قطعہ

گر بدانم کہ از حواشیِ من — ستمے دید ہیچ بیچارہ

پس من آن را تدارکے نکنم — بودہ باشم خودم ستمگارہ

(۴۸) مَنْ يُنْصِفُ النَّاسَ فِي نَفْسِهِ يُعْطِي الظَّفَرَ فِي أَمْرِهِ

ہر کہ بذاتِ خود با مردم انصاف کند حقتعالے او را در مقاصدِ خویش مظفر و منصور گرداند۔

قطعہ

ہر کہ مردم از و ضرر یابند — در مکافاتِ خود ضرر یابد

ہر کہ دادِ کسان خود بدہد — بر ہمہ کار ہا ظفر یابد

(۴۹) اَلطَّمَعُ فَقْرٌ وَالْيَأْسُ غِنًى

طمع نیازمندی و یاس بے نیازی ہست۔ یعنی شخص طامع مدام نیازمند و محتاج است و شخصیکہ از دُنیا مایوس شدہ قطع علائق کردہ باشد توانگر و بے نیاز است۔

قطعہ

دل بدست طمع نباید داد　　کہ طمع کیمیائے درویشی است
یاس باید گزید کاندر عقل　　یاس را با توانگری خویشی است

(۵۰) فِي الْعُزْلَةِ رَاحَةٌ عَنْ خَلِيطِ السُّوْءِ

در انزوا و گوشہ نشینی راحت ہست اندر رفاقت رفیق بد۔

قطعہ

گر ز یاران بد بخواہی رست　　ہیچ راہے ندان بہ از عزلت
ہر کہ عزلت گزید گوئی کرد　　از جوار ہمہ بدان رحلت

(۵۱) لَا تَظُنَّنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ مُسْلِمٍ شَرًّا وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَحْمَلًا

اگر مسلمان سخنے بگوید کہ مفہوم معنی خوب و بد ہر دو داشتہ باشد زنہار بر معنی بد حمل مکنی۔

قطعہ

ہرچہ گوید برادر مومن　　غم تاویل آن بباید خورد
تا زنیکیش محملے یابی　　بر بدی حمل آن نشاید کرد

(۵۲) اَلْمُرُوَّةُ الظَّاهِرَةُ فِي الثِّيَابِ الطَّاهِرَةِ

شرف ظاہری انسان در لباس پاکیزہ است

قطعہ

اے کہ شغل تو ہست غواصی　　دُر فاخر ز بحر زاخر جوئے
اے کہ کار تو ہست مداحی
جود ظاہر ز نفس طاہر جوئے

(۵۳) لَوْ اُطِيْقُ الْاَذَانَ مَعَ الْخِلَافَةِ لَاَذَّنْتُ

اگر با منصب خلافت وظیفۂ موذنی را نیز مے توانستم بعہدۂ خود مے گرفتم۔

قطعہ

ہر کہ شد مبتلائے کار صعب ❊ چون در آن کار صعب مجبور ست
گر بکار دگر نہ پردازد ❊ نزد ارباب عقل معذور ست

(۵۴) اَلدَّيْنُ مَيْسَمُ الْكِرَامِ

مقروض بودن علامۂ مردم سخاوت پیشہ است

قطعہ

باشد اندر بلائے وام مدام ❊ ہر کرا پیشہ بخشش درم ست
بال دادن علامت مجد ست ❊ وام کردن امارت کرم ست

(۵۵) مَنْ يَّعْمَلْ بِالْعَفْوِ فِيْمَنْ هُوَ بَيْنَ ظَهْرَانَيْهِ يَاْتِهِ الْعَافِيَةُ مِنْ فَوْقِهٖ

ہر کہ با رفقائے خود با عفو و صفح رفتار کند حق تعالےٰ او را صحت و عافیت بخشد۔

قطعہ

ہر کہ بر ساکنان منزل خویش ❊ پیشہ عفو و مسامحت دارد
بر سر او ز ابر رحمت حق ❊ ہمہ باران عافیت بارد

(۵۶) ضَعْ اَمْرَ اَخِيْكَ عَلٰى اَحْسَنِهٖ
حَتّٰى يَجِيْئَكَ مَا يَغْلِبُكَ مِنْهُ

کار برادر مسلمان را بر درستی و خوبی حمل کنی تا اینکہ کار تو سر بمجبوری بکشد یعنی تا کہ مجبور نشوی کار برادر مسلمان را بر خوبی حمل کن۔

قطعہ

هرچه از حال دوستان بینی　　محملے بایدت نهادن خوب
تا بدانگاه که زشتی اعمال　　محمل خوب را کند مغلوب

(۵۷) مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ كَانَ الْخِيَارُ بِيَدِهٖ

هرکه سرّ خود مستور دارد سر رشتهٔ کار بدست اختیار خود دارد۔

قطعہ

هرکه اسرار خود نگهدارد　　رشتهٔ اختیار در کف اوست
گر بخواهد بپوشد از دشمن　　ور بخواهد برون نهد با دوست

(۵۸) أَعَزَّكُمُ اللّٰهُ بِالْإِسْلَامِ فَمَهْمَا تَطْلُبُوْنَ الْعِزَّةَ بِغَيْرِهٖ يُذِلُّكُمُ اللّٰهُ

خدائے تعالیٰ شمارا بدولت اسلام عزت بخشیده۔ هرگاه طلب عزت بدون از اسلام کنید خداوند شمارا ذلیل و رسوا خواهد کرد

قطعہ

ما به اسلام گشته ایم عزیز　　مردم عاقل اینقدر دانند
هرکه عزت بجست جز اسلام　　کردگارش ذلیل گرداند

(۵۹) مَنْ مَلَأَ عَيْنَيْهِ مِنْ قَاعَةِ بَيْتٍ قَبْلَ أَنْ يُؤْذَنَ لَهٗ فَقَدْ فَسَقَ

هرکه بدون از رخصت صاحب خانه بدرون خانه نظر کند و چشم واکرده بیند فاسق است

قطعہ

هرکه در خانهٔ کسے نگرد　　پیش از آن کش دهند دستوری
فاجر و فاسق است در ره شرع　　جست باید ز فسق او دوری

(۶۰) اِحْذَرْ صَدِيْقَكَ اِلَّا الْاَمِيْنَ وَلَا اَمِيْنَ اِلَّا مَنْ خَشِيَ اللّٰهَ

غیر از شخص امین از دوستِ خود باک ار و ہیچکس امین نمی باشد الّا شخصیکہ از خدا تعالیٰ خائف باشد۔

قطعہ

از ہمہ دوستان حذر میکن جز ازآن کس کہ ناصح ست امین
بر زمین ناصح و امین آن ست کہ بترسد ز کردگارِ مبین۔

(۶۱) خُذِ الْاِخْوَانَ عَلَى التَّقْوٰى

اشخاصِ متقی را بدوستی بگیر یعنی لائقِ دوستی ہمان کس ست کہ متقی و پرہیزگار باشد۔

قطعہ

دوستی دار از رہِ تقویٰ با کسے کو بدوستی شاید
نے باول بلا متے باشد نے بآخر بلائے آید۔

(۶۲) لَا تَتَهَاوَنُوْا بِالْحَلْفِ بِاللّٰهِ فَيُهِيْنَكُمُ اللّٰهُ

بہ سوگند اسمائے باریتعالیٰ جسارت و بے پرواہی مکن

کہ خدائت بذلّت و خواری مبتلا خواہد کرد۔

قطعہ

کار سوگند بس بزرگ آمد خورد کارے نبایدش پیدا ست
خوار شد خوار شد بنزدِ خدا ہر کہ سوگند را عزیز نداشت

(۶۳) كَفٰى بِكَ عَيْبًا اَنْ يَّبِيْنَ لَكَ مِنْ اَخِيْكَ مَا يَخْفٰى عَلَيْكَ مِنْ نَفْسِكَ

بزرگترین عیبہا این است کہ عیبے کہ در دیگران بیابی در نفس

تو ہمان عیب موجود بود و درک آن نکنی۔

قطعہ

ہیچ عیبے از آن زیادہ نیست   در رہِ دین کہ اہلِ دینی تو
گر تو بینی ز دیگران عیبے   کہ بود در تو و نہ بینی تو

(۶۴) لَا تَسْئَلْ عَمَّا لَمْ يَكُنْ فَإِنَّ فِيمَا قَدْ كَانَ شُغْلًا عَمَّا لَمْ يَكُنْ

از چیزیکہ در عالم تکوین وجود نگرفتہ سوال مکن زیرا آنچہ موجود ست بکار تو کفایت دارد۔

قطعہ

ایکہ در شاہراہِ کون و فساد   موئے چون قیر کردہ چون شیر
چند پرسی ز حالِ نابودہ   نکتے از حال بودہ عبرت گیر

(۶۵) مَا الْخَمْرُ صِرْفًا بِأَذْهَبَ لِلْعَقْلِ مِنَ الطَّمَعِ

عقل انسان را شرابِ ناب آنگونہ فاتر و عاطل نکند کہ طمع۔

قطعہ

از طمع دور باش تا نشوی   ہمچو آشفتگان قرین جزع
مے اگر چند فاترِ عقل است   نزدِ عاقل چنان بد ان کہ طمع

(۶۶) مَنْ كَثُرَ ضِحْكُهُ قَلَّتْ هَيْبَتُهُ

ہر کہ بسیار خندہ کند وقار و ہیبتش کم شود۔

قطعہ

چون نشینی بمجلسے کم خند   اگرت آبروئے ہست بکار
کہ برد آبروئے مردم را
ہمہ جا ہائے خندہ بسیار

(۷۴) اِنَّ الْاِنْسَانَ لَایَهْلِكُ عَلٰی نِصْفِ شَبْعِهٖ

آدم بہ نیم شکم خوردن ہلاک نمی شود یعنی نیم سیری موجب ہلاکت نمے گردد۔

قطعہ

گر چہ نانت کفایت خود ست | در مبندی بخود ز راہِ ہوس
ما حضر پیش میہمان بگذار | کہ بمیرد ز نیم سیری کس

(۷۵) اِقْرَؤُا الْاَشْعَارَ فَاِنَّهَا تَدُلُّ عَلٰی مَحَاسِنِ الْاَخْلَاقِ

اشعارِ عرب بخوانید کہ بہ محاسنِ اخلاق دلالت مے کند۔

قطعہ

گر باخلاق خوب میخواہی | کہ شوی نامدار در آفاق
شعرہائے عرب بخوان کہ درو | ہر چہ ہست از محاسنِ اخلاق

(۷۶) تَعَلَّمُوا النَّسَبَ فَرُبَّ رَحِمٍ وُصِلَ لِعِرْفَانِ النَّسَبِ

علم الانساب بیاموزید زیرا کہ اکثر تعلقاتِ قرابت بشناختن نسب قائم میشود۔

قطعہ

سوئے علم نسب گرائے کہ نیست | جز بدین علم افتخارِ عرب
بس رحم کان شدہ است پیوستہ | چون بدانستہ اند علمِ نسب

(۷۷) تَعَلَّمُوا النُّجُوْمَ مَا یَدُلُّ عَلٰی سَبِیْلِكُمْ
فِی الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَلَا یَزِیْدُوْا عَلَیْهِ

علم نجوم آنقدر بیاموزید کہ شمار ابراہ ہائے برّ و بحر راہنمائی کردہ بتواند
وزائد ازین حاجت ندارد۔

قطعہ

اے کسے کز مصالح خویشت در سفر ماندۂ گہ و بیگاہ۔
اینقدر کسب کن ز علم نجوم کہ بہ برّ و بہ بحر دانی راہ

(۷۸) اَلَا اِنَّ اللّٰہَ خَلَقَ وُجُوْھًا یَرْفَعُوْنَ حَاجَۃَ الضَّعِیْفِ فَاَکْرِمُوْاھُمْ

بدانکہ اللہ تعالےٰ بعض اشخاص وجیہ و باعزت را پیدا کردہ است
کہ حاجات ضعفا را عرضہ میکنند۔ ایچنین مردم را از دل حرام داشتہ باشید

قطعہ

چون وجیہے بحق ضعیفے را داشت تیمار دل بدان ارید
گفتہ آن وجیہ بنیوشید حاجت آن ضعیف بر آرید

(۷۹) اَکْثِرُوْا مِنَ الْعِیَالِ فَاِنَّکُمْ لَا تَدْرُوْنَ بِمَنْ تُرْزَقُوْنَ

در ترقی و تزائد عیال خود سعے کنید زیرا کہ شما
چہ میدانید کہ بسبب کہ شمارا رزق میرسد؟

قطعہ

در عیال ان فزا و پاک مدار گرچہ ہستی زبال دنیا طاق
برکات یکے بود کہ کند بر تو افزون وظائف ارزاق

(۸۰) لَوْ اَنَّ الشُّکْرَ وَ الصَّبْرَ بَعِیْرَانِ مَا بَالَیْتُ اَیُّھُمَا رَکِبْتُ

اگر صبر و شکر دو شترے بود بر ہر کدام کہ سواری شدم
مضائقہ نبود زیرا بہر حال بمنزل مقصود نائل مے شدم

قطعہ

صبر و شکر ار دو راحلہ گردند ہر دو رامن بطبع گیرم دوست
گر بود شکر مرکبم زیباست ور بود صبر مرکبم نیکو است

(۸۱) لَا یَدْخُلَنَّ رَجُلٌ عَلَى امْرَأَةٍ وَّ اِنْ قِیْلَ حَمُوْهَا - اَلَا اِنَّ حَمُوْهَا الْمَوْتُ

شخص نامحرم بدون خانہ ہیچ زنے داخل نشود اگرچہ ایورش باشد زیرا کہ ایور مرگ است

قطعہ

ہیچ مردے بہم زنِ دگرے مشود او اگرچہ خویش وے است
کہ زنان را درین جہان محرم بجز از مرگ او و خویش کے است

(۸۲) اَخِیْفُوا الْهَوَامَ قَبْلَ اَنْ تُخِیْفَکُمْ

حشراتِ موذی را بترسانید (بکشید) قبل از آنکہ شمارا اذیت برسانند

قطعہ

آلۂ دفع خصم ساختہ دار تا ترا ناگہان نرنجاند
تو بترسان جہندہ را از آن پیش کہ جہندہ ترا بترساند

(۸۳) لَا یَنْفَعُ تَکَلُّمٌ بِحَقٍّ لَا نِفَاذَ لَهٗ

اظہارِ حق نفع ندارد وقتیکہ طاقتِ اجرائش نباشد۔ یعنی از امر بالمعروف چہ فائدہ اگر براجرائے آن طاقت نداشتہ باشید۔

قطعہ

تو نصیحت بکن کہ بنیوشند تا بگیرد نصیحتت در حلق

گفتنِ حق چہ سودمند بود   چون نیاید روا پئے بر خلق

(۸۴) اِيَّاكَ وَمُوَاخَاتَ الْاَحْمَقِ فَاِنَّهٗ رُبَّمَا اَرَادَ اَنْ يَّنْفَعَكَ اَضَرَّ لَكَ

از مودّتِ ابلہ احتراز کنید زیرا کہ بسا اوقات ارادۂ نفع شما میکند و شما را ضرر میرساند

قطعہ

دور باش از مودّتِ احمق   کہ از و جملہ درد سر باشد
اے بسا گاہ کاندر و احمق   خواہدت نفع و خود ضرر باشد

(۸۵) حُسْنُ الْخُلُقِ خَيْرُ قَرِيْنٍ

ہیچ رفیقے از خُلقِ نیک نیکوتر نیست ۔

قطعہ

گر نمائی تو صدقِ قول نما   ور گزینی تو حُسنِ خلق گزین
صدقِ قولے است بہترین رفیق   حُسنِ خُلق است بہترین قرین

(۸۶) اَلْاِجْتِهَادُ خَيْرُ بِضَاعَةٍ

جدّ و جہد بہترین دولت و سرمایہ است

قطعہ

جہد کن جہد کن بکسب اندر   تا نمانی بدستِ فاقہ رہین
یک بضاعت بدان بکسبِ حلال   یک بضاعت بدان کہ کرد ہمین

(۸۷) اَلْاَدَبُ خَيْرُ مِيْرَاثٍ

ادب یعنی تہذیبِ اخلاق بہترین ارث است ۔

قطعہ

ذہب از دستِ وارثان برود   کہ ذہاب ہست ختم کارِ ذَہَبْ
گر بمیراث زیست خواہی تو   ہیچ میراث نیست بہ ز ادب

(۸۸) صَاحِبُ الْحَاجَةِ اَبْلَهُ لَا يَرَى الرُّشْدَ اِلَّا فِيْ قَضَاءِهَا

شخص محتاج دیوانہ ہست کہ محض رفعِ احتیاجِ خود را رُشد مے پندارد۔

قطعہ

ہر کہ او ہست صاحبِ حاجت   نیست جُز ابلہ آن محالِ بدلیش
او نہ بیند بہر مصلحتے   مگر اندر قضائے حاجتِ خویش

(۸۹) مَا رَفِقَ اَحَدٌ بِاَحَدٍ اِلَّا رُفِقَ بِهٖ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

ہر کہ با خلائق برفق و ملائمت رفتار کند روزِ قیامت با او نیز حلم و نرمی خواہد شد۔

قطعہ

ایکہ جوئی سعادتِ عقبےٰ   رفق ورز و ز خوئے بد بگریز
ہر کہ امروز رفق پیشہ کند   رفق بیند بروزِ رستاخیز

(۹۰) مُرَاجَعَةُ الْحَقِّ خَيْرٌ مِّنَ التَّمَادِيْ فِي الْبَاطِلِ

بجانبِ حق رجوع کردن بہتر است از اینکہ آدم بہ بحثِ باطل اصرار کند

قطعہ

چون ترا باطل تو شد معلوم   سوئے حق باز گرد و شرم مدار
بہتر است از ثبات بر باطل
باز گشتن بسوئے حق صد بار

(۹۱)

شَرُّ الْاُمُوْرِ مُحْدَثَاتُهَا

بدتر از سائر امور بدعت است۔

قطعہ

راہِ پیغمبر و صحابہ گزین کان رساند ترا بحور و قصور
دست از ہر چہ محدث است بدار کہ بود محدثات شر امور

(۹۲)

اُحَذِّرُكُمْ عَاقِبَةَ الْفَرَاغِ فَاِنَّهٗ اَجْمَعُ اَبْوَابِ الْمَكْرُوْهِ مِنَ السُّكْرِ

از انجام بیکاری باید ترسید زیرا کہ از خمر ہم بیشتر منجر بہ آفات است۔

قطعہ

پیشہ و رزو دانشے آموز اگرت باید سلامت ذات
پر حذر باش از فراغ کہ او ہمچو خمر است مایۂ آفات

(۹۳)

مَنْ يَئِسَ مِنْ شَيْءٍ اِسْتَغْنٰى عَنْهُ

ہر کہ نا امید شود از چیزے از و مستغنی و بے نیاز میگردد

قطعہ

ہر کرا یاس آمد از چیزے او از آنچیز گشت مستغنی
باز از بہر جستن آن چیز نگذرد بر در شریف و دنی

(۹۴)

اِنْ كَانَ الشُّغْلُ مَجْهَدَةً فَالْفَرَاغُ مَفْسَدَةٌ

شغل اگر مایۂ زحمت است بے شغلی سرمایۂ فساد است۔

قطعہ

اے خردمند سر متاب از شغل تا توانی فراغ را مگزین

کہ بشغل اندر است محنتِ تن بفراغ اندر است آفتِ دین

(۹۵) مَنْ مَازَحَ اُسْتُخِفَّ بِہٖ

ہر کہ مزاح کند حقیر شود

قطعہ

تا توانی صلاح ورز کہ ہست عزِّ دنیا و دین قرینِ صلاح

دور باش از مزاح از پئے آنکہ ہر چہ خواری است ہست جفتِ مزاح

(۹۶) اِذَا تَنَاجَى الْقَوْمُ فِیْ دِیْنِھِمْ دُوْنَ الْعَامَّۃِ فَھُمْ فِیْ تَاسِیْسِ الضَّلَالَۃِ

چون قومے بخلافِ آرائے جمہورِ ملّت بنجوی و سرگوشی کند بدانکہ اساسِ گمراہی مے نہد۔

قطعہ

چون ہمین در خواص سرگوئند کہ نباشند درمیانِ عوام

آن نہ رُشد است ہست ہیچو ضلال آن نہ نور است ہست ہیچو ظلام

(۹۷) اِقْتِصَادٌ فِیْ سُنَّۃٍ خَیْرٌ مِّنْ اِجْتِھَادٍ فِیْ بِدْعَۃٍ

اعتدال در پیرویٔ سنت بہتر ازین است کہ در بدعت مبالغہ کردہ شود۔

قطعہ

ہر طرف خود کہ بدعت آموز است نکن اندر سلوکِ آن سرعت

مرد را اقتصاد در سنت بہتر از اجتہاد در بدعت

(۹۸) مِنْ حَظِّ الرَّجُلِ نِفَاقُ اَیِّمِہٖ وَمَوْضِعُ حَقِّہٖ

خوش قسمتست کسیکہ دختر یا خواہرِ جوانِ خود را بجبالۂ نکاحِ شخصِ موزون درآرد و موقعِ حقِ خود را بشناسد۔

قطعہ

اے خوشا بخت آنکہ دختر را داد با شوہر شرافت آئین
ہم زبہر رضائے ربّ جلیل موضع حق شناخت از رہِ دین

(۹۹) لَن تَخُورَ قُوَی مَا دَامَ صَاحِبُهَا يَنْزِعُ وَيَنْزُو

قوائے ضعیف نمے شود تا وقتیکہ انسان ورزش جسمانی کردہ باشد یعنی بر اسپ بے رکاب سوار شود و کمان ابزہ برساند

قطعہ

نتوان مرد ناتوان گفتن تا نگردد سرش ز ضعف نگون
تا کمان را بزہ تواند برد تا نشیند بہ پشت اسپ حرون

(۱۰۰) لِيْ عَلٰى كُلِّ خَائِنٍ اَمِيْنَانِ اَلْمَاءُ وَالطِّيْنُ

بر ہر خائن من دو نفر امین مقرر کردہ ام کہ مرا بر بدعنوانی اش اطلاع میدہند۔ یعنی آب و گل۔ یعنی چون حاکم یا والی بنائے رشوت ستانی بگذارد لامحال تعمیرات را بنا نہد۔

قطعہ

عاملے را کہ مالِ مردم خورد روزہ باشد و یا شب دیجور
نزدِ من آب و گل امینانند کہ بہ تفتیش میکنم مامور

(۱۰۱) مَنْ لَّمْ يَنْفَعْهُ ظَنُّهٗ لَمْ يَنْفَعْهُ عَيْنُهٗ

شخصے کہ رائے و فکرش او را نفع نمیدہد۔ از مشاہدۂ عینی ہم ہیچ نفع نخواہد یافت۔

قطعہ

ظنّت از پایۂ یقین وارد — دیدنت علم را کند افزود
لیک آنرا کہ فکر صائب نیست — رویتِ عین ہم ندارد سود

لستُ بخبٍّ ولا الخبُّ یخدعنی

خودم فریب کار نیستم امّا ہیچ خادع ہم مرا فریب نمی تواند داد۔

قطعہ

در سرشتم نیافرید فریب — خالقِ جنّ و انس ربِّ ودود
لیک خادع نمے تواند نیز — بخدا فہم رہ بحیلہ پیمود

(۱۰۳) لا تزالون اصحّاء ما نزعتم ونزوتم

شما مدام تندرست خواہید بود تا وقتیکہ مشق تیراندازی و سواری اسپ کردہ باشید۔

قطعہ

از پئے صحّتِ بدن لازم — ہست مشقِ تفنگ و تیر مدام
التزاما بوقتِ صبح و مسا — ہم سواریّ اسپِ چابک گام

(۱۰۴) لا یصلح لہذا الامر الا اللیّن من غیر ضعف والقوی من غیر عنف

حکومت را ہمان شخص سزاوار مے باشد کہ لیّن (نرم طبع) باشد مگر نرمی اش باعث ضعف نباشد و قوی باشد مگر با وصف قوّت در طبع وے تشدّد و درشتی نباشد۔

قطعہ

لائقِ تختِ خسروی باشد — تاج زیبد بفرقِ مرد سعید
آنکہ لیّن بود مگر نہ ضعیف — وانکہ باشد قوی مگر نہ شدید